Shri Ashtapad Maha Tirth

Part 1

Collection of Articles from Scriptures

A Creation : Making of Ashtapad Maha Tirth

Compiled & Edited By :

Dr. Rajnikant Shah

Dr. Kumarpal Desai

♦

Published By :

Jain Center of America Inc.

43-11 Ithaca Street, Elmhurst, New York, 11373

U.S.A.

Tel: (718) 478-9141 info@nyjca.org

Fax: (718) 478-9144 www.nyjca.org

♦

First Edition - March 26th, 2011

(Veer Samvat 2537, Vikram Samvat 2067)

Shri Rushabhadev Janma & Diksha Kalyanak,

ફાગણ વદ આઠમ – चैत्र वदी अष्टमी

2000 Copies

♦

Designed and Typeset By :

Samir Parekh
CREATIVE PAGE SETTERS
Fort, Mumbai – 1.
Cell - 098690 08907

Printed By :

Nilesh Parekh
PARAS PRINTS
32, Singh Ind. Estate No.3, Ram Mandir Road,
Goregaon (West), Mumbai – 400104.
Tel. - (022) 2676 0142

SHRI RUSHABHDEVAY NAMAH :

निर्वाणं यत्र संजातमादिनाथस्य मुक्तिदम् ।
गिरिमष्टापदं वन्दे सदानन्दप्रदं सताम् ।।१।।

જ્યાં શ્રી આદિનાથ ભગવાનનું નિર્વાણ થયું છે તે મુક્તિને આપનાર તથા સજ્જનોને આનંદ આપનાર અષ્ટાપદગિરિને હું વંદન કરું છું.

Dedicated to all Jains around the world

Ashtapad Maha Tirth
written on the book ledge (side strip)
is carved from
Original Ammolite Stone

Shri Chovisi

अष्टापदे श्री आदि जिनवर, वीर पावापुरी वरूं,
वासुपूज्य चंपानयर सिद्या, नेम रैवत गिरि वरूं;
सम्मेत शिखरे वीस जिनवर, मुक्ति पहुंच्या मुनिवरूं,
चउवीस जिनवर नित्य वंदु, सयल संघ सुखकरूं.

Adinath Bhagwan attained Nirvana at Ashtapad,
Mahavir Swami at Pavapuri, Vasupujya Swami at Champapuri
and Neminath Bhagwan attained Nirvana at Girnar. The other 20
Tirthankars attained Nirvana at Sametshikhar. I always bow down
with reverence to all the twenty four Tirthankars,
which brings eternal happiness to all.

Courtesy : Shri Nathmalji Chandalia, Jaipur

Bhagwan Rushabhdev with Ashta Pratiharya

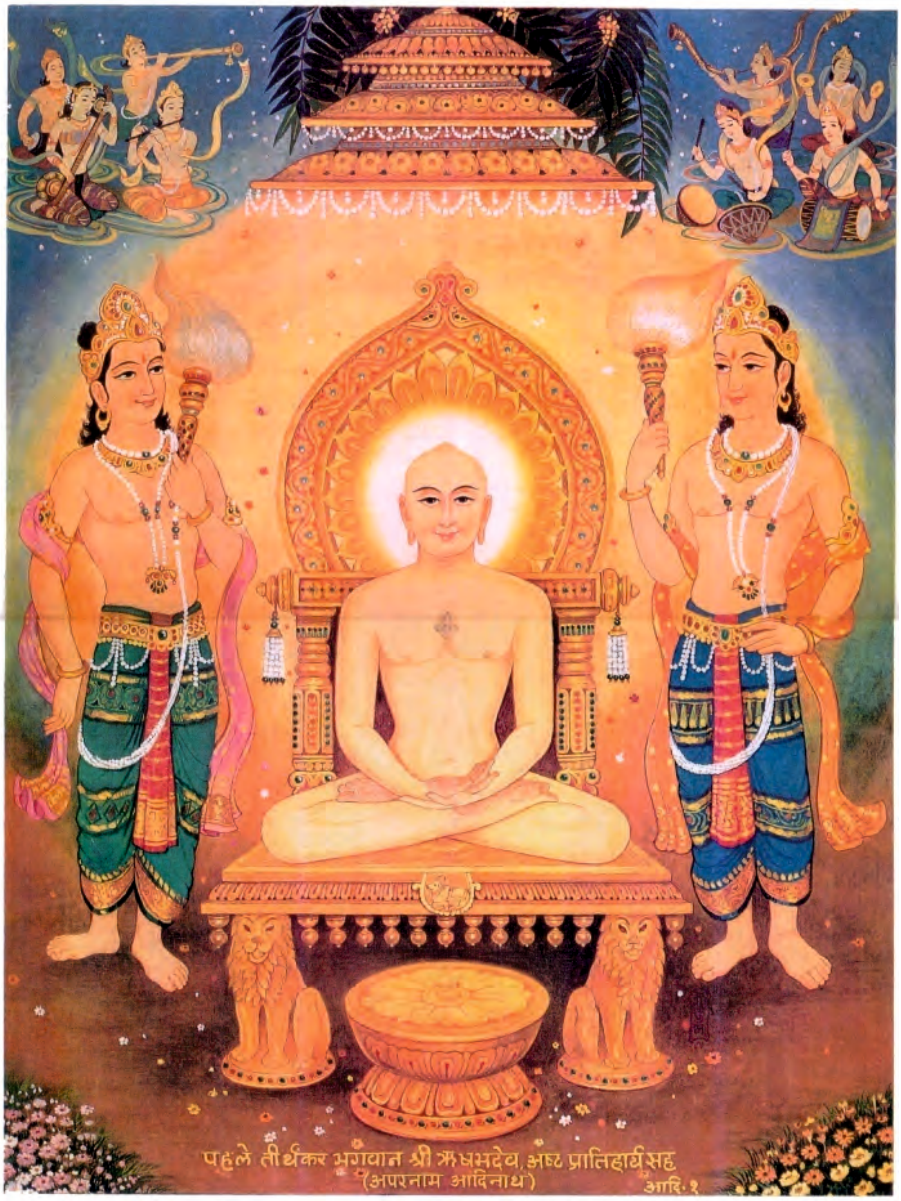

આજ દેવ અરિહંત નમું, સમરું તારું નામ,
જ્યાં જ્યાં પ્રતિમા જિન તણી, ત્યાં ત્યાં કરું પ્રણામ;
શત્રુંજય શ્રી આદિદેવ, નેમ નમું ગિરનાર,
તારંગે શ્રી અજિતનાથ, આબુ ઋષભ જુહાર;
અષ્ટાપદ ગિરિ ઉપરે, જિન ચઉવિસે જોય
મણિમય મૂરતિ માનશું, ભરતે ભરાવી સોય.

- શ્રાવક કવિ ઋષભદાસ (૧૭મી સદી)

I bow down in reverence to Arihanta Bhagwan repeatedly recite the name of Arihanta with great reverence. I bow to Shri Adidev at Shatrunjay, Shri Neminath at Girnar, Shri Ajitnath at Taranga and Rushabhdev at Abu. I bow down to his idol wherever it is installed, may it be on the Ashtapad Mountain where Chakravarti Bharat has installed beautiful gemstone idols of all the twenty-four Tirthankars.

Rushabhadas - 17th Century

Courtesy: Shrenuj & Company, Mumbai

Message from Chairman

Dear Sadharmik Brothers and Sisters

Jai Jinendra

It is a great pleasure to inform you that Pratishtha ceremonies of installing shri Chovisi carved from the gem stones in Shri Ashtapadji Mountain sculpted from crystal was successfully completed on June 20,2010. Eleven days event at Jain Center of America Temple, Ithaca Street,Elmhurst, Queens, NY. This event was blessed by many Gurujis and also attended by many Sadharmik brothers and sisters around the world to witness the history in making. The event was a grand success.

Shri Chovisi and Shri Ashtapadji Mountain is a generous gift from Dr. Rajnikant Shah and his family to the Jain Center of America, New York. All members of Jain Center of America, New York thank Dr. Rajnikant Shah and his family and will cherish this for generations to come.

Now Shri Ashtapadji Granth is being presented to Jain community around the world. This Granth is a collection of articles from scriptures compiled in XX volumes on Ashtapadji, never published before. Granth also contains two DVDs containing XX volumes along with master index to help and guide the reader to understand the contents. This Granth will shed light on history of Shri Ashtapadji. These two part Ashtapad Granth are one of a kind. Literature on Ashtapadji has never been compiled and there has not been a Granth written exclusively on Ashtapadji.

Research work was done under leadership of Dr. Rajnikant Shah, who has devoted his time and efforts. Many scholars and scientist have visited Kailash Mansarover mountain region for research work. The research work has taken more than five years. Jain Center of America, New York thanks all of them for their joint efforts, time and dedication.

Printing of this Granth was made possible by generous donation from Sadharmik brothers and sisters of our Center. Jain Center of America, New York thanks all sponsors for their support.

1. Shri Jayantibhai Punamchandbhai Shah
2. Shri Ravchandbhai Kakkalbhai Sanghavi
3. Shri Dhudalal Punamchandbhai Hekkad
4. Shri Lalitbhai Ratanchandbhai Kothari
5. Shri Bachubhai & Madhuben Mehta
6. Smt Chameli Bai, M/o. Kushal, Suresh & Sunita Sacheti
7. Shri Revchandbhai and Pasi Ben Shah
8. Drs. Rajnikant and Niranjana Shah

Jain Center of America, New York is a unique and united Temple where all five Jain traditions pray under one umbrella. Now Shri Chovisi and Ashtapadji mountain makes it more of a very unique Jain Tirth for Jains around the world to visit. Jain Center of America, New York welcomes all. This Granth is a reminder to all Jains to keep our heritage going.

I thank all our members and supporters without whom it would not have been possible.

Thanks and Regards

Jawahar A. Shetti
Chairman, JCA

Blessings

from

Pujya Ganivarya Naypadmsagar M.S.

जिनशासन सेवारत्न, विद्वान सुश्रावक श्री:-
रजनीभाई शाह
सस्नेह धर्मलाभ.

अत्यंत आनंद थाय छे समाचार मळ्या नी कुं
आयना तथा J.C.A. ना सुंदर प्रयत्नो थी
अष्टापद महा तीर्थशोध नुं पुनीत कार्य चाली
रह्युं छे. प्रथम तीर्थंकर प्रभु नी निर्वाणभूमि-
मोक्ष नुं द्वार छे आ महान तीर्थ.
अनंत लब्धि निधान गुरु गौतम स्वामि साथे आ
पवित्र तीर्थ भेडायेलुं छे. अजब-गजब नो रोचक
इतिहास छे आ महा तीर्थ नो. समग्र संसार नी सामे
धर्मग्रंथो - अन्य धर्मग्रंथो - इतिहास. पुरातत्वना
भगीरथ विद्वानो तथा आप सर्वे द्वारा थयी रहेल
निष्पक्ष शोध नुं सुंदर प्रकाशन आप करवा जई
रह्या छो तेनो अत्यंत आनंद छे. कदाच आ
पवित्र तीर्थ नो आरलो सुव्यवस्थित - माहीती
सभर - पूर्ण विस्तार वाळो आ प्रथम ग्रंथ हशे.
अमेरीका मां आपे स्वद्रव्यथी स्फटिक रत्न तथा
विविध रत्न प्रतिमा ओ द्वारा अष्टापद तीर्थ नी
स्थापना प्रतिष्ठा करावी तेपण अद्भुत छे.
विशेष आनंद एटले छे के श्रावकवर्ग मां शोधकर्ता
घडवा जोइए छे आ समये आपे करेलुं कार्य गजब
छे. आ ग्रंथ ना वांचन थी अष्टापद तीर्थ ना माध्यमे
सर्वे आत्माओ मोक्षने पामे एज मंगल भावना

लवदीय
नयपद्मसागर

Blessings

from

Pujya Ramyadarshan Vijay M.S.

'અષ્ટાપદ વંદું ચોવીશ...'

કલિકાલના પ્રભાવે અસુપ્ત પ્રાયઃ થઈ ગયેલ એક મહાન તીર્થ સંબંધિત સંશોધન કરવાનું બીડું શ્રી ડૉ. રજનીકાંતભાઈ શાહ અને અનેક મહાનુભાવે પ્રારંભ્યું, તે જ અનહદ આશ્ચર્યભરી ઘટના કહેવાય. જૈન સેન્ટર ઓફ અમેરીકા, ન્યુયોર્ક ના નેજા હેઠળ અનેક સહકાર્યની શરુઆત થઇ અને અનેક સ્થળે ભારત દેશમાં રત્નોના પ્રતિમાજીનું પ્રદર્શન પણ રાખવામાં આવ્યું. તે દિવસો દરમ્યાન એક નાનકડું જાઉસર સ્વ. રાજેશ જૈન મારફત મને જોવામાં આવ્યું. તે વેળાએ શરુઆતનું મોડલ-રૂપરેખા સ્વરૂપે બતાવવામાં આવેલ. તેમાં જરૂરી ફેરફાર-અનેક સૂચન-સલાહ સાથેનો પત્ર અમેરીકા લખતા ડૉ. રજનીકાંતભાઈ શાહ રૂબરૂ પાલીતાણા મળવા આવ્યા. ત્યાર બાદ અનેક મુલાકાતો થતાં મોડલમાં આમૂલચૂલ પરિવર્તન કરવામાં આવેલ, જે અત્યારે અંતિમ મોડેલ છે, તે અનેક સુધારા-વધારા પછીનું છેલ્લું સ્વરૂપ છે.

પરદેશમાં વસવા છતાં વિનમ્રતા અને વિવેકશીલતા ના સાક્ષાત દર્શન થયા, તે હૃદયસ્પર્શી છે. જ્યારે પણ 'અષ્ટાપદ' સંબંધિત વાતો નિકળે ત્યારે તેમાં એકતાન થઇ વિવિધ અને વિશિષ્ટ સાહિત્યનો સંગ્રહ કરવાનો મોકો ક્યારેય ચૂક્યા નથી. તેના ફળસ્વરૂપે આજે હજારો પુસ્તક તૈયાર થયેલ છે. જે વિચારકોને જરૂર આહ્લાદકારી અનુભવ કરાવશે.

પૂજ્યપાદ આચાર્ય દેવેશ શ્રીમદ્ વિજય રામચન્દ્ર સૂરીશ્વરજી મહારાજની અસીમ દિવ્યકૃપાથી આ કાર્યમાં માર્ગદર્શક બનવાનું અહોભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. આ ગ્રંથના માધ્યમે આપણે સહું ચોવીશે જિનેશ્વર પરમાત્માની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરનારા બનીએ અને અન્તે! મોક્ષ સુખને પામનારા બનીએ, તેવી એકની એક સહા માટે ની શુભાભિલાષા.....

પૂ. રામચન્દ્રના ચરણરેણુ
મુનિ રમ્યદર્શન વિજય
મા. વદ. ૧૦, ગુરૂ,
શ્રી પાર્શ્વનાથ જન્મકલ્યાણક
વલ્લભીપુર

Blessings

from

Pujya Jinchandra M.S.

અનુમોદના...

જિનધર્માનુરાગી સુશ્રાવક કો. રજનીભાઈ,
તીથલથી મુનિ જિનચન્દ્ર વિજયના ધર્મલાભ.

ન્યુયોર્ક જૈન સેન્ટરના જિનાલયમાં તમે રત્નમય અષ્ટાપદજી મહાતીર્થનું નિર્માણ કરીને એક નવો ઈતિહાસ રચ્યો છે.

તેની સાથે સાથે અષ્ટાપદજી મહાતીર્થના પ્રાચીન ઈતિહાસને પણ તમે ગ્રંથબદ્ધ કરાવી રહ્યા છો તે જાણીને આનંદ થયો.

પ્રભુ આદિનાથની એ નિર્વાણભૂમિ વિષે, અને અષ્ટાપદજી મહાતીર્થ વિષે... શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિએ, ઈતિહાસની દૃષ્ટિએ, પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ અને ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિકોણોથી વિવિધ માહિતીઓ સંગૃહિત કરવાનો જે ભગીરથ પુરુષાર્થ, છેલ્લા ૧૦ - ૧૨ વર્ષોથી તમે કરી રહ્યા છો તે જોઈને હું અત્યંત આનંદ અનુભવું છું અને તમારા હૃદયમાં રહેલી તીર્થભક્તિ અને શ્રુતભક્તિની હું હાર્દિક અનુમોદના કરું છું.

અષ્ટાપદજી તીર્થ વિશેના આ મહાગ્રંથને સુંદરરીતે પ્રકાશિત કરવાનો તમારો પ્રયત્ન સફળ થાઓ અને સકલસંઘને માટે એ ઉપયોગી બની રહો તેવી શાસનદેવને પ્રાર્થના કરું છું.

— મુનિ જિનચન્દ્ર વિજય...
તીથલ.

With Best Compliments

In loving Memory of our parents,

Jayaben and Hirjibhai Mehta

From

Madhuben and Bachubhai Mehta
Pramodiniben and Hasmukhbhai Mehta

With Best Compliments

Shah Jayantibhai Punamchandbhai (Junadeesa)
& Shah Shardaben Jayantibhai

As a symbol of respect to our parents for showing us
the path of religious values and knowledge.

From,

SNEHAL JAYANTIBHAI SHAH	SALONI SNEHAL SHAH
VIPUL JAYANTIBHAI SHAH	KETU VIPUL SHAH
MEHUL JAYANTIBHAI SHAH	ANUVI MEHUL SHAH

With Best Compliments

Chameli Bai Sacheti

M/O

Kushal- Suresh and Sunita Sacheti

With Best Compliments

In ever grateful and reverential rememberance of Param Pujya Vardhaman Taponidhi Acharya Bhagwant Shri Vijay Bhuvan Bhanu Surishwarji Maharaja:

Kesarben Ratanchand Kothari family - Lalitbhai-Sumitraben

Mitesh-Rupal(Romil, Saumil, Maunil)

Jagruti-Kalpesh(Himani,Prina,Parth)

Sejal-Sachin(Moksh, Harsh)

With Best Compliments

Hekkad Dhudalal Punamchand

Hekkad Bhuriben Dhudalal

Param pujya Ba tatha Bapuji,

Aapnaa sanskaar vaarsaa ne naman karie chhie..

Sadaa vahetaa prem ane ashirvaad naa abhilashi chhie..

HEKKAD DHUDALAL PUNAMCHAND PARIVAR (JUNADEESA)

S.VINODKUMAR USA, INC

f.k.a. INDIAN DIAMOND IMPORTS, INC

With Best Compliments

Ravchandbhai K. Sanghavi

Chanchiben R. Sanghavi

Sevantibhai R. Sanghavi

Vasantlal R. Sanghavi

This granth is dedicated in fond memories to our beloved ones!

Smt. Ramilaben S. Sanghavi - Smt. Bhartiben V. Sanghavi
Kirtibhai R. Sanghavi - Rameshbhai R. Sanghavi - Chandrakantbhai R. Sanghavi
Sanjay - Kalpesh - Ketan - Amit - Jayesh - Abhay - Viren - Aagam - Yash

(Sanghavi Family & Sanghavi Exports International Pvt. Ltd.)

With Best Compliments

In Loving Memory Of

Revchand Bhai & Pasi Ben Shah

From,

Drs. Rajnikant & Niranjana

Kumarpal & Mridula

Smt. Subhadra Ben Tarachand

Chandra & Narottam

Late Bhogilal & Kamla Ben

Subhash & Pramila

With Best Compliments

Dr. Rajnikant Shah

Dr. Niranjana Shah

With Regards

Shekhar & Purvi Shah
Priti & Atul Shah
Sonal & Amar Munsiff
Shilpa & Rahul Palawat

Gaurav & Heena Shah
Kavita & Nakul Bafana
Ankur & Aditi Shah
Atika & Bhavik Jhaveri

Two Ashtapad literature DVD and the Bag was sponsored by Chameli Bai Sacheti and Family

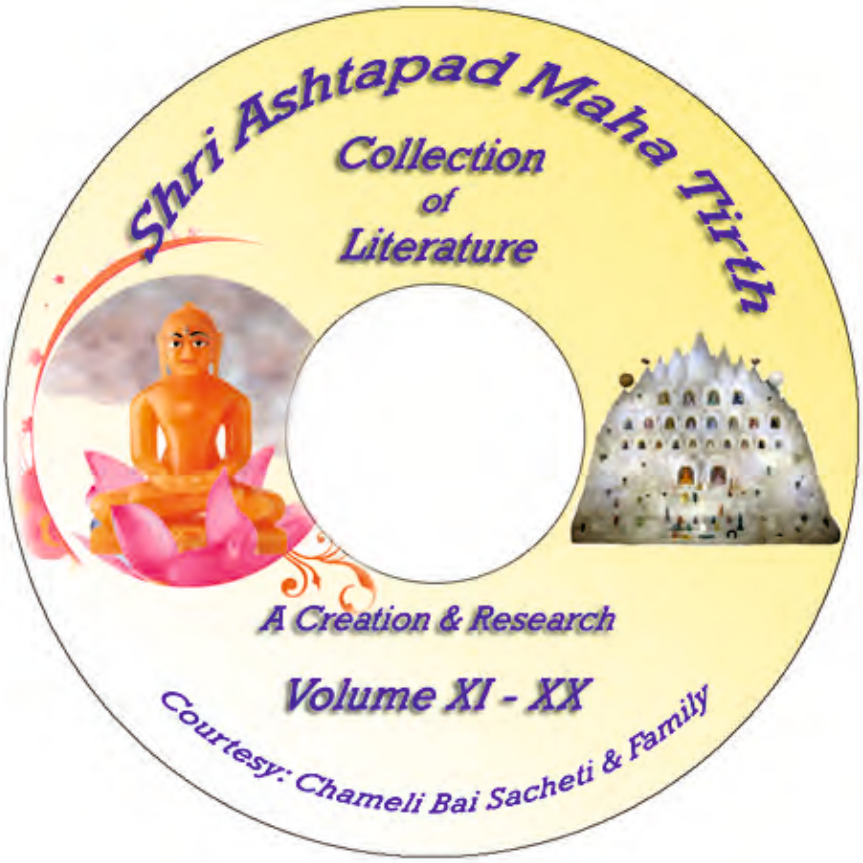

A SILVER PLATED BOOK MARK

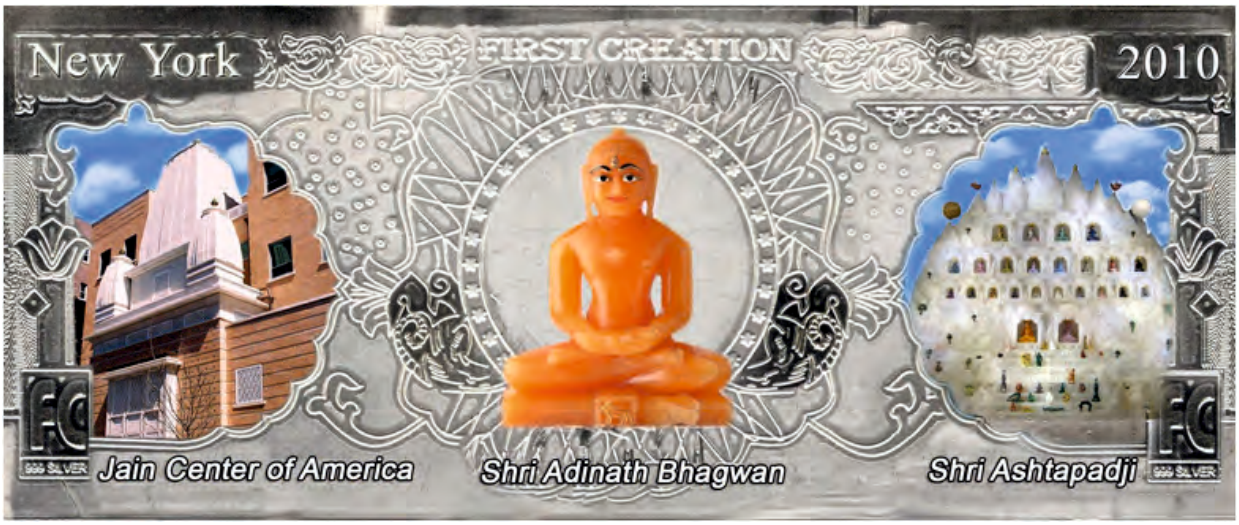

A Unity In Diversity

Smt. Asha Rani M. Pandya
Smt. Bharti Ben H. Shah
Smt. Hansa Ben J. Sanghvi
Smt. Indumati Ben G. Sanghvi
Smt. Kalaben H. Shah

With Best Compliments

Smt. Lilavati Ben J. Kothari
Smt. Mangla Ben K. Vakani
Smt. Nimmi K. Mehta
Smt. Padmavathi J. Shetti
Smt. Raj Kumari R. Jain

All traditions took part in Ashtapad Research, Pratishtha & in preparation of Granth.

CONTRIBUTORS FOR THREE RESEARCH TRIPS TO KAILASH MANSAROVAR

Research Trip I - 2006

Ms. Jyoti Ben R. Gandhi
Dr. Kirit Bhai Gosalia
Fine Gems (NY) Inc. - Sunil Ji Daga
Ramesh S. Lakhani
Ashi Diamonds- Sanjay Babu Pandya
Right Solitaire Jewelry- Naresh Bhai Shah
Ms. Ulka Ben Kothari
Dr. Ashok Kumar Surana
Ms. Saroj Ji Ajmera
Dr. Rajnikant Shah
A.G. Color
Ms. Niranjana Shah

Research Trip II - 2007

Dilip Bhai S. Dr.
Girish Bhai Sanghvi
Maya Jewels
Chunilal G. Shah
Gems Int'l of CA
Pointers Inc. Harnish Ji Kasliwal
Kothari & Co
Dr. Rajnikant Shah
Hemendra Bhai Sheth

Research Trip III - 2009

Ms. Niranjana Shah
Deepankar Sogani
Gyan Chand Ji Baradia
Daulat Raj Singhvi
Mukesh Bhai Shah

Later Part of Research Work was coordinated in association with Lal Bhai, Dalpat Bhai, Institute of Indology at Ahmedabad under the supervision of Director Shri Jitendra Bhai Shah and Assisted by Archana ben Parikh

Our thanks to all of them

Following Members joined and helped in the Research Trips
Our Thanks to all of them

Research Trip I - 2006

Vimal Kumar Boradia
Lata Kumari Bothara
Umaji Boradia
Niranjana Shah
Dr. Rajnikant Shah
Yogeshbhai Kothari
Dr. Kirit P Gosalia
Bharatbhai Hansraj Shah
Dr. P. S. Thakker
Dr. Jitendrabhai B. Shah
P. Mrigendra Vijayji MS
Abhay Kumar Jain

Research Trip II - 2007

Yogeshbhai Kothari
Dr. P. S. Thakker
Bharatbhai Hansraj Shah
Abhay Kumar Jain
Navin Juyal

Research Trip III - 2009

Sally Walkerman
John Bellazza
Dr. Alok Tripathi
Dr. P. S. Thakker
Dr. A. K. Verma

From Editor's Desk

Jain Center of America Inc., New York has constructed a new temple for worship and other religious activities in 2005. Since then JCA has been gifted with a replica of Shri Ashtapad Maha Tirth, sculpted from crystal and gemstones, which was installed at the center in 2010.

To learn more about Ashtapad a lot of literature was collected from scriptures and compiled in XX Volumes. These articles are now being reviewed and a 10% selection of appx. 900 pages are being printed in 2 parts. Part 1 contains articles from scriptures (presented in this volume). While Part II which is related to research on Ashtapad will be published later on.

Whole granth is divided in eight chapters. A small introduction to each chapter is as follows:

Chapter 1 contains original articles from scriptures. Some articles are complete while others are abstracts which are related to Ashtapad. First reference has been found in Aacharang Niryukti. Articles are rearranged that older ones come first in a chronological order. We have tried to collect and put all the material from scriptures in the original format in this granth.

Chapter 2 has analytical articles by many Acharyas and Scholars and the interpretations of articles from the scriptures. Only few articles are selected which has a direct reference to Ashtapad. For all other articles one can refer to Code A in the index with cross reference as given in volume XX chapter 157 and in the DVD.

Chapter 3 has a summary about Shri Rushabhdev Bhagwan and analytical review. We have given the life of Shri Rushabhdev in short. Analytical review includes references about Shri Rushabhdev in Jain Vedic and Western Literature. For other details one can refer to Code R in the index with cross reference in the DVD.

Chapter 4 has Ashtapad related stories like King Bharat, Shri Gautam Swami, and others. All the stories are given as a short summary. For other details one can refer to Code S in the index with cross reference in the DVD.

Chapter 5 has Ashtapad Pooja by Shri Deepvijayji M.S. and various Stavans, Aarti and Stutis. Explanation of all the Poojas with its meanings are also given in detail. There are couple of more poojas written by others which you can find in DVD – under heading of Pooja and stavans. We also have over hundred stavans in the DVD which one can refer to. For more details refer to code P & Q in the index with cross reference in the DVD.

Chapter 6 is about Jain Center of America, with details about 5 floors in the building, an information wall, floor plans, and a small description about the facilities provided. Also included is a summary of artwork including pat, paintings, panels, posters and others – A pictorial guide to Jainism. It is a place of worship for all 5 traditions - A Unity in Diversity. To best of our knowledge this is the

only temple where all 5 different traditions can worship at one place, pray at Ashtapad, meet in the Bhojanshala and eat together.

Chapter 7 discusses about Ashtapad- the 10 year story of model making, development of concept, sculpting of mountain from crystal and carving of idols from gemstones. Details about various exhibits, seminars, and research work is given. Religious ceremonies including installation of Ashtapad Mountain and Shri Chovisi is described as well. This is the only Ashtapad Tirth carved from crystal and gemstones that exist. All are welcome to pray and have Darshan of this Tirth till we are able to locate the lost one.

Chapter 8, the last chapter, includes a selected article index with cross reference and their code from Volume I to XX. List of authors whose articles are taken in XX volumes has also been given. Full listing of all XX volume index with cross reference and code is given in DVD which one can refer under Code I. You can also find the listing in Volume XX Ch. 157 Page 8890 to 9100 in the DVD. List of reference books is given at the end of Chapter 8.

Details about each article as it appears in volume I to XX with chapter and page numbers are given at the bottom for ready reference at the beginning of each article. Granth name is printed on upper corners while article name is printed on lower corners of all the pages.

All the above material is presented in over 500 pages in part I. About one hundred pages are printed on art paper with plenty of pictures and photos about the temple, model making, exhibits, seminars, research and various functions including Pratishtha ceremonies.

The cover page shows Shri Ashtapad Maha Tirth as installed at New York and the back page has the building elevation. Inside cover page we have Shri Chovisi and in the back Kailash Mansarovar. Bookmark has Shri Rushabhdev idol, building elevation, and Asthapad image.

The granth has a hard cover and it includes 2 DVDs of all the material collected and compiled into XX volumes. These DVDs are placed in the pockets inside the hard back cover.

We have collected many articles from scriptures and various other sources. We have tried to give original reference from where the article was collected. This will give the authenticity to the article. Some articles are presented as a whole while in some articles only a part is selected which relates to Ashtapad. This was done to avoid other than Ashtapad material. We have tried to clarify this in the beginning of each article. Hope the reader and the writer will excuse us for this.

Regarding the language of this granth it is multi-lingual. We have articles in Prakrut, Sanskrit, Ardh-Magadhi and Shorshaini. Also we have articles in Hindi, English and Gujarati. All the original articles have been presented in their own languages as to maintain their authenticity and with translation if necessary.

A word about the part II which will follow soon: It will contain research related material on Ashtapad, field trips to Kailash Mansarovar region, satellite imaging, discussion seminars and related articles. A small summary of Tibetan history and Bon Po, an indigenous religion of Tibet, is also given. The research work done previously and at present is being put together along with analytical review. A proposal for further research is also suggested.

These 2 parts of the Granth is a kind of work on Ashtapad literature which has never before been compiled and there hasn't been a granth written exclusively on Ashtapad .

We acknowledge with great honor and pleasure and pay our respect to all the Acharyas, scholars and authors whose articles have been collected and compiled in XX volumes specially those, whose articles have been selected and put together in this granth.

Pujya Ganivarya Naypadmasagar M. S. under his guidance we organized many exhibits and seminars. With his blessings Adhar abhisek were performed at Mumbai before sending 24 idols to New York for final installation on Ashtapad mountain at JCA.

Pujya Muni Shri Ramyadarshanvijay M. S. He advised and guided us regarding construction of Ashtapad model and various story carvings. He was instrumental in forcing us to do 5 Shikhar design as well as Ash Pratiharya carvings which in the beginning was thought to be not practical.

Pujya Shri Jinchandra M. S. who helped us all along the way for 10 years during temple construction and till Ashtapad Pratishtha was performed.

Pujya Bhadrabahu and Pujya Chandanbala shriji M. S. for their guidance and help.

We wish to thank staff at Kailashsagarsuri Gyan Mandir, Koba for giving us original Granths and books whenever needed for reference.

Many individuals have helped in collecting the articles from literature. We wish to mention about (Late) Shri Babubhai Kadiwala, Shri Prameshbhai Gandhi, Bharatbhai Hansaraj Shah, Dr. Lata Bothra, Dr. Ajitbhai Shah, Shri Mayurbhai Desai, (Late) Dr. Kamal Sogani and many other individuals whose list is endless. There were many helping hands without which such a long journey was not possible.

We wish to thank Dr. Kumarpalbhai Desai and his staff for their help in collecting the articles and guiding us in the granth printing.

Our thanks to Rahul Jain and Miss Sonali Daga who organized and put all the articles together and prepared and printed all the XX volumes at New York. At the same time we wish to thank Mr. Vimal Bordia who took care of printing at Jaipur and mailing all the volumes. He also looked after Ashtapad research activity for last 10 years at Jaipur.

Our thanks to Naresh T. Shah for his help in preparing cross reference and in the selection of articles.

Special thanks to Miss Archana Parikh who constantly helped in preparing the index and editing the articles including proof-reading. She also looked after Ashtapad research activities at L.D. Institute of Indology, Ahmedabad. She helped in organizing the meetings, seminars and research tours. Thanks to Miss Nirali Shah who helped all along in editing & proof reading. They both also helped in Pratishtha ceremonies at New York.

We wish to thank our research team members - scholars and scientists details for which will be given in part II. Special thanks to Shri Jitendrabhai Shah, director at L. D. Institute of Indology and the staff where part of research work was co-ordinated.

We wish to thank Mohnot family (Shri Nareshji, Dineshji and Rakeshji) and their staff for supervising the making of Shri Ashtapad Maha Tirth. Special thanks to all the artisans who carved the Mountain and the Idols.

Our thanks to Shri Nilesh Parekh of Paras Prints and Shri Samir Parekh of Creative Page Setters, who took the responsibility of putting all the pages in order, from typesetting, arranging the articles, and finally printing and shipping the granth and putting it in your hand.

We wish to thank all our sponsors whose generous donation has helped to print this granth (both parts) and contributed towards the DVD.

We wish to thank members, executive committee and board of trustees (past and present) at Jain Center of America inc., New York for granting us the permission to construct the temple and to install Shri Ashtapad Maha Tirth with Shri Chovisi at JCA.

For the information of the readers, it was my desire to make Ashtapad Tirth in India. This was in my mind and heart since our first exhibit in Mumbai in year 2004. I was not present then but when I read the visitors books, I could not hold my tears. Since then I had decided that after I finish my work at New York I will take up this project in India.

Some of the newer articles collected are included in the Granth. They will be put together in upcoming Volume XXI. We will continue collecting material and include them in further upcoming Volumes.

I have requested the research team at L.D. Institute of Indology, Ahemdabad to continue research work and follow it up till the lost Tirth is located. I wish them success.

Some of the articles related to Ashtapad may still be missing from our collections. If any reader comes across any Ashtapad related material please forward it to us, we will appreciate.

Jai Jinendra. **Dr. Rajnikant Shah**

Feb 1, 2010 Meru Teras
Veer Samvat 2537 Vikram Samvat 2067
Shri Rushabhdev Nirvan Kalyanak.
પોષ વદ તેરસ - महा वदी तेरस

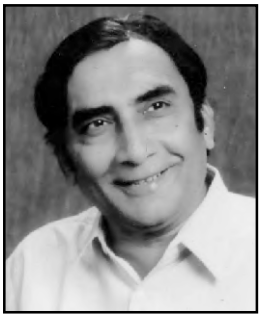

Preface

Dr. Kumarpal Desai

'SHRI ASHTAPAD MAHA TIRTH' is a unique volume of its kind. It is not a work, but a volume which shows the methodology of research.

It provides exhaustive information about the 'Ashtapad Maha Tirth' where the First Tirthankar of the Jain Religion, Shree Rushabhdev Bhagwan, attained NIRVANA. In India, there are five prominent places of Jain pilgrimages. We find only four: Sametshikhar, Abu, Girnar and Shatrunjay, but we have not been able to find the fifth one called the Ashtapad Tirth.

According to the ancient scripture, the son of Bhagwan Rushabhdev, Chakravarti Bharat, had built a palace adorned with gems on the Ashtapad mountain situated on the beautiful and serene region of the Himalayas. If one were to reach there, one had to climb eight steps and hence it was named Ashtapad.

A decade ago, attempts were made to collect detils about Ashtapad from a variety of sources including religious books. While the information about the Ashtapad was being collected, references were found in the ancient Jain Aagams and in 'Avashyak Niyurkti', 'Kalpasutra', 'Nishithchurni', 'Shree Ashtapada Maha Tirthkalp', 'Trishshti Shalaka Purush charit', 'Vasudev Hindi'. 'Abhidhan Chintamani'. A couple of other references, notes and descriptions were also stumbled upon. We also came across references about the glorious stories related to this Maha Tirth. References about this Maha Tirth were also found in the religious books of Hinduism. Moreover, the most important information that was found was from the religious books written in the Tibetan language. In order to dig out more information, Dr Thomas Parmar went to Dharmashala and studied the Tibetan Literature there.

The Yogis residing in Himalayas and the various places of pilgrimages also provided useful information. In some of the manuscripts, one found descriptions about the Tirth and Dr. Rajnikant Shah was of great help in guiding the research project.

The present volume incorporates details about crystal and gemstones used in creating this tirth.

When the Ashtapad project was undertaken, in the initial stage a lot of valuable information about the tirth was provided by Babubhai Kadiwala. Then Shri Kailashsagarsuri Gyanmandir of Koba provided useful details. Pramesh Gandhi, Bharat Hansraj Shah, Dr. Lata Bothra and others also extended their helping hand. The volumes were displayed wherever the sacred idols of Ashtapad were exhibited and Jains and non-Jains evinced keen interest in the project. The volumes were released in Delhi, Kolkata, Mumbai, Los Angles and New York. Twenty such volumes are ready. Dr. Rajnikant Shah thought of culling some very important information and details from these volumes and preparing a new volume and it has now seen the light of the day.

It is a Herculean task to collect information from ancient volumes and through satellite about the lost Tirth. In order to accomplish this task, the editor had to refer to not only the Jain and Hindu scriptures but also to volumes written in the old Tibetan script. Tours to the Himalaya regions were arranged for scientists, scholars and geologists. Efforts were also made to collect archaeological and climatic evidence and through satellite useful data was obtained, which indeed is a rare thing. The Ashtapad research project helped to unearth information about the earliest human civilisation and also about Mt. Kailash and Mansarovar. Second part of this volume will incorporates all these details and it will be a guide to scientific research into a very ancient subject.

Dr. Rajnikant Shah is neither a historian nor a researcher nor a scholar, but the volume shows what an individual can achieve if he is passionate about what one does. He has been working for the last 10 years and at last his painstaking research has resulted into a very exclusive volume.

The Asthapad Maha Tirth Ratna Mandir in New York will inspire future researchers to undertake researches into Jainology, and the crystal and gem stones will enkindle devotion in them. It is also hoped that the stories about Ashtapad carved from gem stones will help the next generation to imbibe the Jain culture.

The search for Ashtapad Tirth is still on and how long it will be on, one does not know. The present volume, which is a gold mine of information and the Ashtapad Ratna Mandir in New York, is with us today and I express my feeling of joy for the same.

A Ten Year Story

Collection, Creation and Research

Dr. Rajnikant Shah

I would like to take you back in time, to the end of the 20th century. It was then that Shri Sangh first granted me permission to construct our new temple.

By the end of the year, plans were drawn, submitted, and approved. The final plans were approved by the city in November of 2000 and the construction was completed in the year 2005. The building was awarded the "Best Religious Building" by the Queens Chamber of Commerce, New York.

Now let's go to the main temple on 2nd floor. The area is small but many things needed to be accommodated. We wanted to accommodate Shri Chovisi around Bhamati area, however, due to the limitation of space, I could not do it. Then something unusual happened, I saw a couple of statues carved in gemstones in our office, one of which was a Tirthankar idol carved in Amethyst. This inspired me to carve 24 idols of Shri Tirthankars in gemstones and accommodate them in the Bhamati area. Thus the concept of Ratna Mandir was evolved. Our building architect, Ms. Rashmi Sen, helped a great deal with the design, drawing, and execution of the plans.

Then I happened to visit a temple in Jaipur, my hometown as well as the color stone business center, to learn about temple construction, check the designs, idols and Pat details. While walking around the temple, I saw a Pat of the Ashtapad. I had heard a little about Shri Ashtapad that it was made of Crystal (Sfatik) and Gemstones (Ratnas). I began to wonder if I could use these idols and recreate a replica of Ashtapad. This was the second turning point, when building Shri Ashtapad became my dream. Looking back, it was easy to dream but twice as hard to accomplish. I had no idea on where to start this project. I spoke with my cousin, Naveen Shah, who introduced me to Shri Dineshji Mohnot and I asked him to help us to make a sample replica of the Ashtapad, which he enthusiastically agreed to.

We all worked together, designing the Ashtapad on a piece of wood and then on serpentine. It took us a couple of months to finalize the concept. By April 2001 the 1st model of Ashtapad Tirth was ready. The 1st Model was 2 Dimensional, and 1' x 1' in size.

I took the model to Mumbai where late Pujya Yashodev Suriji Maharaj gave his blessings before it was brought to New York.

We then started working on the 2nd model, which was also 2 dimensional but larger in size, 2' x 2'. It was in the 3rd model that we changed the design to 3 dimensions which was carved from Serpentine stone. Story carvings were added to the model. Finally a 3' x 3' model of the Ashtapad along with story carvings was installed at the 74th street temple – the temporary abode for Shri Mahavir Swami - Mulnayak.

It was in the 5th model that we transitioned from carving in serpentine to crystal. The 5th Ashtapad model was 3' x 3' and carved from natural crystal. This model was first exhibited at Mumbai. There we received very enthusiastic response and reports. This model was finally installed at the new JCA temple building on the 4th floor conservatory at Ithaca St, Elmhurst, Queens, New York.

As devotees saw these models in various exhibits, many suggestions were received. Shri Pramesh Bhai Gandhi requested for Asht Pratiharya design, which I frankly said that it would not be possible to carve in Crystal. A couple of years went by, and Muni Shri Ramyadarshanvijay M.S. also asked for a similar design to be incorporated into the Ashtapad model. I realized it was possible and decided to try to incorporate the Ashta Pratiharya design in the model. We first tried carving it in marble and gained some success. We then moved to Crystal and finally all 24 Crystal gokhalas in the Ashtapad model were fully carved with Ashta Pratiharya design. Now all the 24 Tirthankar idols carved in gemstones are installed in ornate gokhalas carved with Ashta Pratiharya design.

As we progressed in the project, I happened to visit a temple in New Delhi, where I saw a model of the Ashtapad with a 5 Shikhar design. Till then all models were made with peaks of mountain at the top. Upon discussing this observation with Muni Shri, he also suggested to incorporate the Shikhar design into the Ashtapad model. I agreed to correct the design, only to realize this was a major change in design, and we would have to change all the upper crystal blocks of the mountain. We started by redesigning and redrawing the model. Ultimately we created an Ashtapad Tirth replica with 5 Shikhar design with Kalash and a Dhwaja, which was incorporated in the 10th model.

As the work continued in Jaipur, before carving the final 14.7" x 13'.1" model, we decided to carve a full size marble model, to ensure no mistakes were made on the final crystal carving of the Ashtapad model. By the end of the year 2008, the final crystal model was ready. This model was exhibited at the JITO conference in Mumbai in January 2008. It was an arduous task to transport and assemble the Ashtapad model in Mumbai, but the joy and appreciation by over five hundred thousand devotees made every obstacle vanish.

The final 11th Ashtapad model was made out of rough crystal stone imported from Brazil, weighing 7.5 tons. The rough stones were cut into blocks and subsequently a total of 59 crystal blocks were used, each weighing 50 to 750 lbs. These blocks were set on a steel frame weighing over a ton. It took 3 years, 3 engineers, 2 architects, and our team to finalize the structure of a frame which would be able to hold a concentrated weight of 10 tons.

Simultaneously to the Ashtapad model designing and creation, various colored gemstones were collected and imported from all over the world to carve idols of the 24 Tirthankars. Each idol is made from a single piece of gemstone as found in nature. Each idol is carved precisely as per religious rules and measurements. All stones are certified by the Gemological Lab. For example a few of the precious gemstones used to carve the idols are a midnight blue Lapis Lazuli from Afghanistan, a rare deep pink Rhodocrosite from Argentina, and a translucent lavender Amethyst from Brazil.

Special thanks to the Mohnot family (Shri Nareshji, Dineshji & Rakeshji). Without their dedication, many of my dreams would not have been accomplished. They have actively managed all the exhibits in India. It was the artisans from Jaipur whose skill and hard work helped to carve each model and idol to perfection.

It took 5 years to construct the temple, another 5 years to complete the art work and finally this was the 10 year journey of how a replica of Ashtapad Maha Tirth was installed in the JCA temple at New York.

There are five floors in the building, each representing different Jain traditions. To the best of my knowledge this is the only temple in the world that does not have the names of donors in the building. The finished building was handed over to Shri Sangh on Nov. 28th 2004, and Pratishtha was performed in June 2005. It has been five years since the temple has been operational. We recently celebrated the 5th anniversary of all of our 5 traditions at our JCA temple in June of 2010- A unity in diversity.

In the last five years, after the JCA temple was inaugurated, I continued to work on Jain art to embellish the building. Over 500 pieces of artwork: Pats, posters, paintings and panels were displayed throughout the building in stairs, lobbies and halls. I often wonder how we accommodated over 500 pieces of art work in such a small space of 65' x 65'.

We have talked about one side of story of the construction of the JCA temple and the Ashtapad model. However, the other side of the story was to learn about Ashtapad and locate its whereabouts in the Himalayas. This took us deep into ancient Jain literature. We started collecting literature from scriptures and from various other sources. Padmashri Kumarpal Desai was our driving force. All the collected literature and research work was put together and published in XX different volumes. Now these pages have been examined for a 10% selection, and the upcoming summarized literature will be published as Ashtapad Granth in 2 parts. Part 1 is a collection of historical articles collected from scripture relating to Ashtapad and the development and construction of the Ashtapad Tirth. Part 2 consists of articles on the possible whereabouts of the Ashtapad as written by archaeologists and scholars based on data from research trips to Mt. Kailash.These 2 parts of the granth will become a reference Granth to Ashtapad for generations to come.

As per the scriptures, the Ashtapad Tirth is lost (Lupt) in time. It is believed to be situated in the Kailash Mansorovar area. We made 3 research trips to the Kailash Mountain in search of the Ashtapad Maha Tirth. Many scholars, scientists, archeologists, geologists and space satellite experts were involved. To date we have found only some clues but

have not been able to locate the Maha Tirth. An Ashtapad Research International Foundation (ARIF) was established, which organized four seminars and various lectures to discuss all research related issues. I wish to thank all reasearch team members, scholars and scientists for their help and guidence in this project.

Shri Rishabhdev era was the dawning of world civilization and if Ashtapad is located, it will tell us about early growth of human civilization. This will open a new chapter on world history and will become a potential source of information about religion and culture of that period.

All 3 research trips to Mt. Kailash have been funded by members of JCA and other Sadharmik brothers. JCA trustee board (past and present), executive committees and all members have been extremely helpful and supportive to all various research projects.

Niranjana, my wife, has been my backbone. She took care of our family and supported me in every way possible, from trekking to Mt. Kailash in blistering cold to reading and correcting errors in papers. She has taken my passions and made them her own. It has been because of her care and concern that I have been able to finish this ten year endeavor. I would also like to thank my family members who remained patient with me during this period.

Kumar, my brother, has taken care of the business while I was involved with the temple, and his wife, Mridulaben, supervised the construction of the temple building.

I am especially grateful to my cousin, Naveen Shah, and his wife, Prabhaben, who coordinated all the work in Jaipur and helped me during all the exhibits in India.

We have organized over twenty exhibits in many major cities all over the world to raise awareness about the Ashtapad Maha Tirth. The 1st exhibit at Mumbai was blessed by late Pujya Shri Yashodevsuriji M.S. and the second exhibit at Surat was blessed by late Pujya Shri Ramsuriji Dehlawala M.S. The exhibit with JITO took place in January 2007; there I was introduced to Pujya Shri Nayapadmasagarji M.S. He gave a great deal of encouragement and blessings. The exhibit at Mumbai, JITO 2008, was a grand success. Over 500,000 people visited and paid their respect to Shri Chovisi and Shri Ashtapad Maha Tirth. We are thankful to many individuals, trustees & volunteers who helped during exhibitions and seminars.

Pamphlets & flyers were duly distributed during exhibitions & seminars to make people aware about Ashtapad and on going research.

This is the first time in history that a model replica of the Ashtapad Maha Tirth has been sculpted from crystal and all 24 Tirthankars idols have been carved out of colored gemstones and installed on the crystal mountain. It is worth mentioning that there aren't any replicas carved out of natural crystal and gemstone of Shri Ashtapad Tirth, similar to the original one made by King Bharat Chakravarti. You may find limited number of Tirthankar idols carved out of gemstones.

It will not be out of place to mention another small but important story here. Ist exhibit in year 2004 at Mumbai was organized which I could not attend. After few days when I returned to India I was given visitors books. While traveling from Mumbai to Jaipur in the train ride I read those books – I virtually had tears in my eyes. Many people wrote and requested an Ashtapad Tirth should be made in India. Since then it was in my mind and heart to make an Ashtapad Tirth in India when I complete my work at JCA, New York. Project plans are already on paper and we are working to achieve this next milestone. It took nearly seven years when finally the project in India was declared by Pujya Naypadmasagar M.S. before leaving Chennai after Ashtapad exhibit there in January 2011.

This is not only a replica of a tirth, but it is also a huge piece of art. You will be mesmerized by the radiance of the twenty-four colorful gemstone idols on a backdrop of pure white crystal. Installation of these idols was a history making event. The mountain soars high; it is open to the sky and looks magnificent in the sunlight and colorful with artificial lights in the night. You have to visit this masterpiece in order to truly appreciate the beauty of this work of art.

To put plans on paper is easy but to carve gemstones is a different story – a totally different world. We have tried, are trying, and will keep trying until it is achieved, and achieved to the best of our knowledge, workmanship and creativity!

Now you can visit the temple at New York and worship at the Ashtapad Tirth until the original one is traced and located. Not only will you be visiting the Ashtapad Tirth, you will also be visiting the only temple where all five Jain traditions worship together – A UNITY IN DIVERSITY.

JAI JINENDRA.

Milestones – Chronology of Events - A Ten Year Story

2000	• Ratna Mandir Concept (a Preliminary Design drawn)
2001	• April- JCA temple design changed to 4 floors • Concept of Ashtapad visualized. • June- Ashtapad plan moved to 4th floor • Idol Carvings started at Jaipur. • 1st model (1'x1') carved from Serpentine • Exhibited at JCA
2002	• April- Mahavir to Mahatma conference - model exhibited • July- JCA Shila Ropan • 2nd model (2' x 1'.5") carved from Serpentine • Rough crystal imported.
2003	• 3rd model (3'x 3')carved from Serpentine • Installed at 74th Street Temple with story carvings • 5th model (3'x3') carved from crystal with story carvings • Exhibited at Mumbai, JCA, JAINA at Cincinnati and Antwerp
2004	• Exhibited at Tuscan: AGTA • Exhibited at Surat • Exhibited at Palitana
2005	• Ashtapad exhibit & Pooja at Ahmedabad • Seminar at Ahmedabad • Pratishtha at JCA • Exhibited at Jaipur
2006	• 7th model (3'x3') carved with 3 Chovisi • Exhibited at Delhi and Kolkata • Lecture and DVD presentation on literature
2007	• 9th model (full size 14'.6" x 12'.7") carved from marble • Exhibited at JITO, Mumbai • Exhibited at Jaina, New Jersey, and Los Angeles
2008	• 11th Model (14'.6" x 13'.1" x 5'.1")carved • Exhibited at JITO, Mumbai
2009	• Exhibited at Mumbai • Adhar Abhishek and Ashtapad Pooja at Mumbai. • Mountain installation at JCA, N.Y.
2010	• Volume no. XX (last in the series) presented to JCA. • Shri Ashtapadji Pratishtha at JCA, New York
2011	• Exhibited at JITO, Chennai and Hyderabad • Ashtapad Granth Part 1 Publication and Granth release • Research Granth Part 2 Publication

Index

Chapter 1

Collection of Articles from Scriptures

1	Jamboodweep Pragnapti	Ed. Kanaiyalalji	3
2	Kalpasutra	Pujya Bhadrabahuswami	4
3	Uttaradhyayana-Sutra	Ed. Pujya Kamalsaiyamvijay/Jaykirtisuri	6
4	Aavashyak Niryukti	Pujya Bhadrabahuswami	10
5	Paumachariyam	Pujya Vimalsuri	17
6	Vasudev Hindi	Pujya Sanghdas gani	23
7	Aadipooran - 1	Pujya Jinsen Acharya	26
8	Aadipooran - 2	Pujya Jinsen Acharya	32
9	Puran Sarsangrah	Pujya Sakalkirti Bhattarak	36
10	Shri Gautam Ashtak	—	40
11	Gyanprakash Diparnav	Vishvakarma	42
12	Trishashti Shalaka Purush Charitra	Pujya Hemchandracharya	48
13	Shri Shatrunjay Mahatmya	Pujya Dhaneswarsuri	65
14	Shri Ashtapadkalp	Pujya Dharmghoshsuri	70
15	Ashtapadgiri Kalp	Pujya Jinprabhsuri	76
16	Panchshati Prabandh	Pujya Shubhshil gani	82
17	Pratikraman Sutra Prabodh Tikka	Pujya Bhadrankarvijay - Kalyanvijay	85
18	Ashtapad in Various Dictionaries	Archana Parikh	92
19	References in Scriptures on Ashtapad	Pujya Chandanbalashriji	94

Chapter 2

Analytical Articles by Various Authors

1	Shri Ashtapad Maha Tirth	Kumarpal Desai	103
2	Shri Ashtapad Tirth	Purvacharya	114
3	Ashtapad	Jitendra Shah	118
4	Where is Ashtapad ?	Pujya Darshanvijay, Gunvijay, Nyayvijay	123
5	Where is Ashtapad ?	Ramanlal Bababhai Shah	125

6	Period of Adinath	Jitendra Shah	131
7	Prachin Jain Tirth	Pandit Kalyanvijay Gani	137
8	Bharat ke Digamber Jain Tirth	Balbhadra Jain	142
9	Jainism in Middle Asia	Hiralal Duggad	149
10	Adinath Rishabhdev & Ashtapad	Lata Bothra	152

Chapter 3

Bhagwan Rushabhdev

1	Shri Rushabh Panchashika	Kavi Dhanpal	211
2	Karmayogi & Aatmardh Praneta Bhagwan Rushabhdev	Prem Suman Jain	215
3	Jain Puran - Kalaparak Adhyayan	P. L.Vaidya	220
4	Rushabhdev : Ek Parishilan	Pujya Devendra Muni Shastri	224
5	Jain Dharma ka Maulik Itihas	Pujya Hastimalji Maharaj	274
6	Rushabhdev Charitra (Summary)	Diptiben Shah (Pujya Hemyashashriji)	278

Chapter 4

Stories related to Ashtapad

1	Bharat Chakravarti	Kuvarji Aanandji	281
2	Sundari & 98 brothers	Kuvarji Aanandji	284
3	Sagar Chakravarti's sons	Kuvarji Aanandji	288
4	Ravan & Vali Muni	Kuvarji Aanandji	294
5	Ravan-Mandodari Bhakti and Dharnendra Samvad	Pujya Bhadraguptsuri	296
6	Rani Virmati	Pujya Manikyasuri	298
7	Gautamswami	Pujya Purnanandsagar	303
8	Padlipt Suri	Pujya Mahabhadrasagar	308
	Hindi Stories		
9	Bharat Chakravarti	Pujya Dhaneshwarsuri	311
10	Ravan & Vali Muni	Pujya Bhadraguptsuri	316
11	Mahamani Chinatamani	Pujya Harshabodhivijay	317
12	Aacharya Vraj ka Itivrutt	Samani Kusumpragya	322

Chapter 5
Ashtapad Tirth Pooja

1.	Pooja	Pujya Deepvijayji	327
2.	Stavans		360
3.	Rushabh ni Sobha Si Kahu	Pujya Chirantanacharya	365
4.	Aarti - Mangal Divo		368

Chapter 6
Jain Center of America Inc., New York

1	JCA Building Elevation	371
2	Blessings from Shri Mahavir Swami	372
3	Milestones	373
4	Information Wall	374
5	JCA Activities	375
6	Building Floor Plans	377
7	A Word About Art Work	381
8	Pictorial Guide to Jainism	382
9	Temple Gabharas	383
10	Gokhalas in the Temple	384
11	Shri Ashtapad Maha Tirth – Ratna Mandir	385
12	Dada Gurudeo & Shrimad Rajchandra – Life Events	386
13	Nem Rajul and Shri Sadhuji Paintings	387
14	Yantras & Bijaxar - Shri Shantinath Idol	388
15	Shri Bhaktamar Stotra	389
16	Calendar, Stamp, Coin, and Foil – Silver Panels	390
17	Silver Pat & Etching Work on Glass	391
18	Ceiling Painting with 16 Vidhya Devi	392
19	Pictorial Guide Posters (300+)	393
20	A Dream Come True	394

Chapter 7

Shri Ashtapad Maha Tirth - Ratna Mandir

1	Shri Ashtapad Maha Tirth – A Creation	397
2	Introduction	398
3	Shri Ashtapad Maha Tirth	399
4	History - References from Scripture	401
5	Development of Concept – Ratna Mandir	403
6	Development of Ashtapad Design	405
7	Making of a Crystal Mountain	407
8	Model Making - A 10 year Story	409
9	Rough Crystal	411
10	Rough Gemstones	412
11	Aesthetic Beauty of Idols	414
12	Ashtapad Related Stories	420
13	Collection of Literature on Ashtapad	424
14	Research and Field Trips	426
15	Seminars	430
16	Exhibition in Various Cities	433
17	Adhar Abhishek, Pooja and Bhavana	440
18	Mountain Installation Ceremony	442
19	Ashtapad Pratishtha Mahotsav	443
20	Ashtapad Calendar, Stamp, Coin, and Foil	451
21	Ashtapad Research International Foundation (ARIF)	452
22	What Newspaper Says ?	453
23	Reflections	462

Chapter 8

Selected Index with Cross Reference

1	Introduction for Index	471
2	Code Index	472
3	Selected Articles Index with cross reference	474
4	Author's Name with Code	481

- List of Reference Books 484

Chapter 1

Collection of Articles from Scriptures

ભરત મહારાજાએ કરેલી ચોવીશ જિનેશ્વરોની સ્તુતિ

ઋષભ-અજિત-સંભવ જિન વંદના...

પરમેસર ! સંસારં, જહા અસેસં ચઇત્થ દુહભરિયં ।
તહ નિમ્મમોવિ ચિત્તં, ન ચયસુ કયાવિ મમ નૂણં ।।

હે પરમેશ્વર ! જેવી રીતે મમતારહિત એવા તમે આ સર્વ સંસારનો ત્યાગ કર્યો તેવી રીતે હવે કદાપિ મારા મનનો ત્યાગ કરશો નહીં.

ઇઅ થુણિઊણં ઉસહં, પહું તઓ જિણવરે ય અણ્ણે વિ ।
નમિઉં નમિઉં ભરહો, પત્તેગં વણ્ણિઉં લગ્ગો ।।૧।।

એવી રીતે આદીશ્વર ભગવંતની સ્તુતિ કરીને ભરત બીજા દરેક જિનેશ્વરોને નમી-નમીને પ્રત્યેકની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૧

વિસયકસાયા અજિઅં, વિજયામાયર સુકુક્ખિવરહસં ।
જિયસત્તુનરિંદસુયં, નમામિ અજિયં અજિયનાહં ।।૨।।

વિષય કષાયથી અજિત, વિજયામાતાની કુક્ષિમાં માણિક્યરૂપ અને જિતશત્રુ રાજાના પુત્ર હે જગત્સ્વામી **અજિતનાથ** ! તમે જય પામો. ૨

ભવગયણ પારગમણે, સૂરં સેણોયરસ્સ વરયણં ।
નરવઇજિયારિજાયં, સંભવજિણણાહમરિહામિ ।।૩।।

સંસારરૂપી આકાશનું અતિક્રમણ કરવામાં સૂર્યરૂપ, શ્રીસેનાદેવીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલા અને જિતારી રાજાના પુત્ર-એવા હે **સંભવનાથ** ! તમને હું નમસ્કાર કરું છું. ૩

1

।। जंबूद्वीप प्रज्ञप्ति ।।

विगत : अष्टापद और ऋषभदेव संबंधित विवरण

प्रस्तावना :

४५ आगम ग्रंथोना १२ उपांग विभागमां जंबूद्वीप प्रज्ञप्तिनो दृढ़ा उपांगरूपे समावेश थाय छे. तेमां पण ऋषभदेव भगवाननुं अष्टापद पर निर्वाण विषयक उल्लेखो प्राप्त थाय छे. अत्रे मूळ ग्रंथनी भाषाने सरळताथी समजी शकाय ते हेतुथी श्री कनैयालालजी महाराज कृत भाषांतर आपवामां आव्युं छे.

उसभेणं अरहा एग वासहस्सं छउमत्थपरियायं पाउणित्ता एगं पुव्वसयसहस्सं वाससहस्सूणं केवलिपरियायं पाउणित्ता एगं पुव्वसयसहस्सं बहुपडिपुण्णं सामण्णपरियायं पाउणित्ता चउरासीइं पुव्वसयसहस्साइं सव्वाउयं पालइत्ता जे से हेमंताणं तच्चे मासे पंचमे पक्खे माहबहुले, तस्स णं माहबहुलस्स तेरसी पक्खेणं दसहिं अणगारसहस्सेहिं सद्धिं संपरिवुडे अट्ठावयसेलसिहरंसिं चोद्दसमेणं भत्तेणं अपाणएणं संपलियंकणिसण्णे पुव्वण्हकालसमयंसि अभीइणा णक्खत्तेणं जोगमुवागएणं सुसमदूसमाए समाए एगूणणवउईहिं पक्खेहिं सेसेहिं कालगए वीइक्कंते जाव सव्वदुक्खपहीणे।। – द्वितीय वक्षस्कार, सूत्र ४५

ऋषभदेव भगवान छद्मस्थ अवस्था में एक हजार वर्ष रहे, एक हजार वर्ष कम एक लाख वर्ष तक केवलिपर्याय का उन्होंने पालन किया । इस तरह पूरे एक लाख पूर्व तक श्रामण्य पर्याय का पालन करके इन्होंने अपनी ८४ लाख पूर्व की पूरी आयु समाप्त कर हेमन्त ऋतु के माघकृष्ण पक्ष में त्रयोदशी के दिन दश हजार मुनियों से सम्परीवृत्त हुए अष्टापद शैलशिखर से निर्जल छह उपवास करके पर्यङ्कासन से, काल के समय, अभिजित नक्षत्र के साथ चन्द्रयोग में मुक्ति पधारे, जब ये मोक्ष पधारे उस समय चतुर्थ काल के ३ वर्ष ८।। मास बाकी थे । इस प्रकार जन्म, जरा, मरण आदि लक्षण वाले संसार का परित्याग कर वे प्रभु यावत् सर्व दुःखों से प्रहीण हो गए । – द्वितीय वक्षस्कार, सूत्र ४५

ऋषभदेव भगवान छद्मस्थ अवस्थामां एक हजार वर्ष रह्या. एक हजार वर्ष न्यून एक लाख पूर्व सुधी केवली पर्यायनुं तेमणे पालन कर्युं. आ रीते पोतानुं ८४ लाख पूर्वनुं संपूर्ण आयुष्य समाप्त करीने हेमन्त ऋतुना माघ कृष्ण पक्षमां तेरसने दिवसे दस हजार मुनिओथी युक्त थईने अष्टापद शैल शिखरथी निर्जल छ उपवास करीने पर्यंकासनथी पूर्वार्ध काळना समये अभिजित नक्षत्रनी साथे चंद्रमानो योग थयो त्यारे तेओश्री मुक्तिगामी थया. ज्यारे तेओश्री मोक्षे पधार्या त्यारे चतुर्थ काळना ३ वर्ष अने ८।। मास बाकी हता. आ प्रमाणे जन्म, जरा, मरण आदि लक्षणवाळा संसारनो परित्याग करीने ते प्रभु यावत् सर्व दुःखोथी प्रहीण थई गया. – द्वितीय वक्षस्कार, सूत्र ४५

Jamboodwip Pragnapti (Ashtapad & Rushabhdev) Vol. IV Ch. 22-B, Pg. 1272-1274

2

।। कल्पसूत्र ।।

શ્રી ઋષભદેવનું અષ્ટાપદ પર નિર્વાણ

પ્રસ્તાવના :

કલ્પસૂત્ર શ્રી દશાશ્રુતસ્કન્ધ નામના છેદસૂત્રના 'પજ્જોવસણાકપ્પો' (સં. પર્યુષણાકલ્પ) નામનું આઠમું અધ્યયન છે. તે ચૌદ પૂર્વધર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીની રચના છે. શ્વેતાંબર પરંપરામાં પર્યુષણા મહાપર્વ અંતર્ગત આ ગ્રંથનું વાંચન થાય છે. તેમાં શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનું અષ્ટાપદ પર નિર્વાણ વિષયક ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. જે અત્રે કલ્પસૂત્રના મૂળ શ્લોક ૧૯૦ અને ૧૯૯ દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

* कौशलिक अर्हत् ऋषभदेव :

तेणं कालेणं तेणं समएणं उसहे अरहा कोसलिए चउ उत्तरासाढे अभीइ पंचमे होत्था,
तंजहा – उत्तरासाढाहिं चुए चइत्ता गब्भं वक्कंते, जाव अभीइणा परिनिव्वुए ।।१९०।।

१९०. उस काल और उस समय कौशलिक अर्हत् ऋषभ के चार (कल्याणक) उत्तराषाढ़ा नक्षत्र में और पाँचवां अभिजित नक्षत्र में इस प्रकार हुए :- कौशलिक अर्हत् ऋषभदेव स्वर्गलोक से च्युत हुए और च्युत होकर गर्भरूप में उत्पन्न हुए, यावत् अभिजित नक्षत्र में निर्वाण को प्राप्त हुए।

190, In that epoch, in those times, four prime events in the life of Arhat Rishabha, the Kosalin, occurred when the moon was in conjunction with the constellation uttarashadha, the fifth occurred when the moon was in conjunction with the constellation abhijit. He descended, was conceived, took birth, became a monk and attained Kevala-gyan, when the moon was in conjuction with the constellation uttarashadha. He breathed his last and attained parinirvana, when the moon was in conjuction with the constellation abhijit.

तेणं कालेणं तेणं समएणं उसभे अरहा कोसलिए वीसं पुव्वसयसहस्साइं कुमारवासमज्झे वसित्ता णं, तेवट्ठिं पुव्वसयसहस्साइं महारायवासमज्झे वसित्ता णं, तेसीइं पुव्वसयसहस्साइं अगारवासमज्झे वसित्ता णं, एगं वाससहस्सं छउमत्थपरियायं पाउणित्ता, (एगं पुव्वसयसहस्सं वाससहस्सूणं केवलिपरियायं पाउणित्ता,) संपुण्णं पुव्वसयसहस्सं सामण्णपरियागं पाउणित्ता, चउरासीइं पुव्वसयसहस्साइं सव्वाउयं पालइत्ता, खीणे वेयणिज्जाउयनामगोत्ते, इमीसे ओसप्पिणीए सुसमदुसमाए समाए बहुवीइक्कंताए तिहिं

Kalpasutra (Tirthankar Rushabhdev) Vol. IV Ch. 22-B, Pg. 1243-1248

वासेहिं अद्धनवमेहि य मासेहिं सेसेहिं जे से हेमंताणं तच्चे मासे पंचमे पक्खे माहबहुले तस्स णं माहबहुलस्स (ग्रं. ९००) तेरसीपक्खेणं उप्पिं अट्ठावयसेलसिहरंसि दसहिं अणगारसहस्सेहिं सद्धिं चउद्दसमेणं भत्तेणं अप्पाणएणं अभीइणा नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं पुव्वह्णकालसमयंसि संपलियंकनिसण्णे कालगए विइक्कंते जाव सव्वदुक्खप्पहीणे ।।१९९।।

१९९. उस काल और उस समय कौशलिक अर्हत् ऋषभ बीस लाख पूर्व वर्ष पर्यन्त कुमार अवस्था में रहे । वे त्रेसठ लाख पूर्व वर्षों तक महाराजा (सम्राट) के रूप में रहे । वे तिरासी लाख पूर्व तक गृहवास में रहे । वे एक हजार वर्ष पर्यन्त छद्मस्थ श्रमण पर्याय में रहे । वे एक हजार वर्ष न्यून एक लाख पूर्व तक केवली पर्याय में रहे । वे संपूर्ण एक लाख वर्ष पूर्व तक श्रमण पर्याय में रहे । कौशलिक ऋषभ चौरासी लाख पूर्व पर्यन्त पूर्णायु का पालन कर वेदनीय, आयु, नाम और गोत्रकर्म के क्षीण होने पर इसी अवसर्पिणी के सुषम-दुषम नामक तीसरे आरे के बहुत कुछ व्यतीत हो जाने पर और इस तीसरे आरे के मात्र तीन वर्ष, साढ़ेआठ महीने शेष रहने पर, जब हेमन्त ऋतु का तीसरा महीना, पाँचवां पक्ष माघ कृष्ण चल रहा था तब उस माघ कृष्ण त्रयोदशी के दिन, अष्टापद पर्वत के शिखर पर, दश हजार श्रमणों के साथ जल रहित चतुर्दश भक्त (छह उपवास) तप करते हुए, अभिजित नक्षत्र का योग आने पर, पूर्वाह्न काल में, पर्यङ्कासन में बैठे हुए भगवान् कालधर्म को प्राप्त हुए । समस्त प्रकार के दुःखों से पूर्णरूपेण मुक्त हुए ।

199. In that epoch, in those times, Arhat Rishabha, the Kosalin, lived the life of a prince for two million purva years and ruled as a king for six million and three hundred thousand purva years; he thus lived as a house-holder for a total of eight million and three hundred thousand purva years. He dwelt in a state of partial ignorance for a thousand years. He dwelt in a state of kevala knowledge for a hundred thousand purva years, minus a thousand years. He thus lived as a shraman for a full hundred thousand years and his total span of life comprised eight million and four hundred thousand purva years.

Then, after his karmas arising due to name, gotra and a man's alloted span of life and consciousness were extinguished, he attained parinirvana and passed away into a state beyond all pain. A major part of the sushma-dushma phase of the present avasarpini was over; a period of only three years eight-and-a-half months of this phase remained, when on the thirteenth of the dark-half of Magha, that is, the third month and the fifth fortnight of the winter season, Arhat Rishabha, the Kosalin, attained parinirvana, while sitting cross-legged in meditation on the summit of mount Ashtapada. The time was forenoon. The moon was in conjunction with the constellation abhijit. Arhat & Rishbha was practising the vow of taking one meal, without water, out of fourteen regular meals. He had with him the company of ten thousand homeless mendicants.

3

॥ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ॥

પ્રસ્તાવના :

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર આગમગ્રંથનો એક પ્રકાર છે, ઉત્તમ પ્રકારના આચાર અને ઉત્તમ પ્રકારના આચારપાલકોના દૃષ્ટાંતોથી ભરપૂર પ્રત્યક્ષ પરમાત્માની દેશનાનું સંકલન એટલે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર.

આ ગ્રંથ પર નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ, ટીકા, વૃત્તિની રચના પૂર્વના મહાપુરુષોએ કરેલ છે. અહીં ખરતરગચ્છીય મુનિશ્રી કમલસંયમ ઉપાધ્યાય વિરચિત 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' ટીકા તથા આચાર્ય શ્રી જયકીર્તિસૂરિ વિરચિત 'દીપિકા' ટીકાનો ઋષભદેવ તથા અષ્ટાપદ સંબંધી સંદર્ભ અત્રે આપવામાં આવ્યો છે. (નવીન સંસ્કરણ સંપાદિકા - સાધ્વી ચંદનબાલાશ્રી, નવીન સંસ્કરણ પ્રકાશન - ભદ્રંકર પ્રકાશન)

दशमं द्रुमपत्रीयमध्ययनम्

(૧) ઉપા. કમલસંયમકૃત ટીકા

इतश्च देवगीरासीदद्य व्याख्यादिदं जिनः।
नरोऽष्टापदयात्राकृत् तद्भवे मुक्तिमृच्छति ॥२५॥

तच्छुत्वा गौतमोऽपृच्छद् याम्यहं चैत्यवन्दनम् ।
आधातुं तत्र सर्वज्ञोऽन्वज्ञासीदमुं लघु ॥२६॥

तुष्टोऽथ गौतमोऽचालीदितश्चैते तपस्विनः।
कौडिन्य-दत्त-सेवलाः प्रत्येकं पञ्चाभिः शतैः ॥२७॥

तापसानां परिवृता एक-द्वि-त्र्युपवासिनः।
क्रमात् कन्दादिसेवालशुष्कसेवालपारणाः ॥२८॥

तपः शक्त्यैकक-द्वि-त्रिसोपानारोहशक्तयः।
ते क्लिशयन्ते स्म कैलासचूलिकामारुरुक्षवः ॥२९॥

आयान्तं गौतमं दृष्ट्वा यावद् दध्युरमी हृदि।
चूलां गन्तुं कथं शक्तः स्थूल एष हि निस्तपाः ॥३०॥

क्षणाच्चारणलब्ध्याऽथ तावदुत्प्लुत्य गौतमः।
निश्चित्य गौतमं मार्गं पश्यन्तस्तस्थुरुन्मुखाः ॥३२॥

सोऽप्यद्रिशिखरे सिंहनिषद्ये जिनवेश्मनि।
चतुरोऽष्टौ दश द्वौ च ववन्दे विधिनाऽर्हतः ॥३३॥

सम्भवाद्यानपाच्यादिस्थितान् द्वाविंशतिजिनान्।
नत्वा सृष्टिक्रमाद् यावत् पूर्वस्यामृषभाजितौ ॥३४॥

પૂ. ઉપા. કમલસંયમકૃત ટીકાર્થ

પૃષ્ઠિચંપાનગરીમાં શાલ નામનો રાજા અને મહાશાલ યુવરાજ છે. તેમની યશોમતી નામની બ્હેન છે, તે કાંપિલ્યપુરના રાજા પિઠરની પત્ની છે. શાલ વગેરે પરમાત્મા મહાવીરસ્વામીને વંદન કરવા આવે છે. શાલને ભગવાનની દેશના સાંભળી વૈરાગ્ય થાય છે. મહાશાલને રાજ્યભાર સોંપીને દીક્ષા ગ્રહણ કરવા ઉદ્યત થાય છે. મહાશાલ પણ કહે છે કે, હું પણ આપની સાથે સંયમ સ્વીકાર કરીશ.

હવે કાંપિલ્યપુરથી ભાણેજ ગાગલીને બોલાવીને રાજ્યમાં સ્થાપન કરીને શાલ અને મહાશાલ દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે. શાલ-મહાશાલની બ્હેન યશોમતી અને તેના સ્વામી પિઠર પૃષ્ઠિચંપામાં હોવાથી ગૌતમની સાથે શાલ-મહાશાલ પરમાત્માની આજ્ઞાથી પૃષ્ઠિચંપામાં જાય છે. ત્યાં ગૌતમસ્વામીની સંસારની અસારતાને બતાવતી વાણીને સાંભળીને ગાગલિ માતા-પિતાને પ્રતિબોધ કરીને પોતાના પુત્રને રાજ્યમાં સ્થાપીને દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે. ગૌતમસ્વામી તેઓને લઈને ચંપાનગરીમાં પરમાત્મા પાસે જવા નીકળે છે. શાલ-મહાશાલને રસ્તામાં જતાં જતાં શુભધ્યાનથી કેવલજ્ઞાન થાય છે અને ગાગલિ વગેરે ત્રણેને શાલ-મહાશાલના ઉપકારનું સ્મરણ કરતાં કરતાં કેવલજ્ઞાન થાય છે. આ રીતે પાંચેને કેવલજ્ઞાન થાય છે. આ પાંચે સહિત ગૌતમસ્વામી ચંપાના ઉદ્યાનમાં જઈને પ્રદક્ષિણા આપીને વીર જિનને નમ્યા. આ પાંચે જણા વીરપરમાત્માને વંદન કર્યા વગર કેવલીની પર્ષદામાં જાય છે ત્યારે ગૌતમસ્વામી તેઓને કહે છે કે સર્વજ્ઞ પરમાત્માને વંદન કરો. પરમાત્માની આશાતના ન કરો. ત્યારે પરમાત્મા ગૌતમને કહે છે કે આ પાંચેને કેવલજ્ઞાન થયું છે. તેથી કેવલીની આશાતના ન કર. તેથી અત્યંત સંવેગથી ગૌતમસ્વામી તેઓને ખમાવે છે અને મને હજુ સુધી કેવલજ્ઞાન થયું નહિ એ પ્રમાણે કાંઈક ખિન્ન થયા.

''આ બાજુ દેવવાણી થાય છે કે જે મનુષ્ય અષ્ટાપદની યાત્રા કરે છે, તે તે જ ભવે મુક્તિ પામે છે.'' એ પ્રમાણે સાંભળીને ગૌતમસ્વામીએ ભગવાનને પૂછ્યું કે હું અષ્ટાપદના ચૈત્યોને વાંદવા જઉં ? ભગવાને પણ તેમને તુરંત અનુજ્ઞા આપી. ખુશ થયેલા ગૌતમસ્વામી ચાલ્યા, કૌડિન્ય, દત્ત, સેવાલ તાપસો પાંચસો પાંચસો તાપસોથી પરિવરેલા ક્રમશઃ એક, બે, ત્રણ ઉપવાસના પારણે કંદાદિ સેવાલ, શુલ્કસેવાલને પારણામાં વાપરે છે. તપની શક્તિથી તેઓ એક, બે, ત્રણ પગથીયાં સુધી ક્રમશઃ આરોહણ કરવાની શક્તિ પામ્યાં છે. તેઓ કૈલાસપર્વત ઉપર ચડવા માટે આ પ્રમાણે કલેશ કરે છે. ગૌતમસ્વામીને આવતાં જોઈને વિચારે છે કે સ્થૂલ, તપસ્યા નહિ કરતો આ કેવી રીતે ચૂલા ઉપર જવા માટે સમર્થ થશે. ગૌતમસ્વામી તો ક્ષણવારમાં ચારણ લબ્ધિથી પહોંચી ગયા. આ તાપસો અધોમુખ રહેલા ગૌતમસ્વામીના માર્ગને જુવે છે. ગૌતમસ્વામી પર્વતના શિખર ઉપર રહેલા સિંહનિષદ્યાપ્રાસાદમાં ચાર-આઠ-દસ અને બે જિનેશ્વરોને વિધિપૂર્વક વાંદે છે.

સંભવ વગેરે પશ્ચિમ દિશામાં રહેલા બાવીસ જિનોને સૃષ્ટિના ક્રમથી વાંદીને પૂર્વ દિશામાં ઋષભ અને અજિતનાથ ભગવાનને વાંદે છે.

(૨) આચાર્ય જયકીર્તિસૂરિકૃત ટીકા

चरणनिश्चलता चानुशासनात् स्यादिति दशमं द्रुमपत्रकाख्याध्ययनं गौतममुद्दिश्य श्रीवीरोक्तमाह–

इतो यो भूमिगोऽष्टापदमारुह्य देवान्नमेत् स तद्भवे सिद्ध्यतीति देवालापं श्रुत्वा तत्र देवान्नन्तुं स स्वामिनं पप्रच्छ। स्वाम्यपि तदाशयं ज्ञात्वाऽस्य स्थैर्यार्थं तापसबोधार्थमनुमेने, यथा सुखं देवानुप्रिय इति, सोऽर्हन्तं नत्वा तपःशक्त्या चलन् पादचारेणाष्टापदं गतः, इतः कोडिन्नदिन्नसेवालनामानस्त्रयस्तापसाः पञ्चपञ्चतापसशतसहिता अष्टापददेवनत्या तद्भवसिद्धिकताप्रवादं श्रुत्वाऽष्टापदमारोक्ष्याम इति दध्युः, कोडिन्नः सतन्त्रश्चतुर्थं कृत्वा मूलकन्दानदन्नाद्यां मेखलामारूढः । दिन्नः सतन्त्रः षष्ठं कृत्वा शटितपत्राण्यदन् द्वितीयमेखलामारूढः । सेवालः सतन्त्रोष्टमं कृत्वा शुष्कसेवालमदन्स्तृतीयमेखलां विलग्नः, एवं ते तिष्ठिन्ति, गौतममुदाराङ्गं हुतभुक्तडित्तरुणार्काभमायान्तं ते वीक्ष्योचुरेषः स्थूलदेहः कथमारोहयिष्यति? वयं महातपः शुष्का न शक्नुम

आरोढुं । गौतमस्तु जङ्घाचारणलब्ध्या लूतातन्तुनिश्रयापि चलंस्तेषां पश्यतामेवागतो गतश्चाऽदृश्यतां । ते विस्मिताः पश्यन्तो यदैष उत्तरेत्तदाऽस्यैव शिष्या वयं भविष्याम इति दध्युः।

अथ गौतमस्तत्र चैत्यानि नत्वेशान्यां दिशि पृथिवीशिलापट्टेऽशोकद्रोरधो रात्रिवासकं स्थितः, इतो धनदोऽष्टापदे चैत्यानि नन्तुमेतो गौतमं नत्वा देशनायां साधुगुणान् 'अन्ताहाराः प्रान्ताहाराः साधवः स्युः' इत्यादिकान् श्रुत्वा दद्यौ, यदेष गुरुदेवं साधुगुणान् वक्ति, स्वयं च तां रूपश्रियं धत्ते, या देवानामपि न, एवं तदाकूतं गौतमो ज्ञात्वा पुण्डरीकाध्ययनमूचे ।

सगरः पूर्वाङ्गाधिक ७१ पूर्वलक्षैरुत्पन्नचतुर्दशरत्नो जितषट्खण्डो भारतराज्यं चक्रे। जातास्तस्य षष्टिसहस्राणि सुताः, तेषु ज्येष्ठो जह्नुकुमारो राज्ञोऽनुमत्या समस्तबन्धुयुक् पृथ्वीं पश्यन्नष्टापदं प्राप्य तदधः सैन्यं निवेश्य सुरसान्निध्यात्तच्छिरोऽधिरुह्य भरतकारितचतुर्विंशतिजिनबिम्बानि नत्वा स्तूपादींश्च दृष्ट्वा मन्त्रिमुखात् स्वपूर्वजकारितं च तद् ज्ञात्वोचे भो वीक्षध्वमेतत्सममन्याद्रिं, ततो राजनरैः सर्वां क्ष्मां निभाल्योचे स्वामिन्नास्तीदृशोऽद्रिः, ततोऽस्यैव रक्षां कुर्म इति सर्वे चक्रिपुत्रा जह्नुमुख्या दण्डरत्नेनाष्टापदे परितः परिखां चक्रुः, तदा दण्डरत्नं सहस्रयोजनानि दर्भवद्भुवम्भित्वाऽधो व्यन्तरभवनान्यगात्, भिन्नानि च तद्भवनानि । तदद्भुतं दृष्ट्वा भीता नागाः शरणाय ज्वलनप्रभव्यन्तरेन्द्रं गताः, उक्तः स्वोदन्तः, इन्द्रः सगरसुतानेत्योचे, भो ! व्यन्तरलोकः सोपद्रवो भवति, किमेतदारब्धमनात्मज्ञैर्भवद्भिः ? ततो जह्नुना मृदूचे भो इन्द्र ! अष्टापदतीर्थरक्षणार्थ परिखा कृता, नाऽथ कुर्म इदृक्, कुरु प्रसादं ! क्षमस्व मन्तुं ! सोऽकोपो गतः स्थानं, अथ जहन्वादिभिः परिखा जलपूर्णास्त्विति दण्डरत्नेन गङ्गा वालयित्वानीता, जलैः पूर्णा परिखा, मृज्जलपूरो गतो भवनेषु, त्रस्तो व्यन्तरलोकः, ज्वलनप्रभोऽवधिना तज्जह्नवादिकृतं ज्ञात्वा क्रुद्धा दृग्विषान्नागकुमारान् स्वसङ्गतिकांस्तत्र प्रैषीत्। तैर्ज्वलन्नैत्रैरीक्षिता जह्नुमुखाः सर्वे भस्मीभूताः, मान्त्रिसामन्ताः ससैन्याः प्रस्थिता अयोध्यां प्राप्ता मन्त्रयन्ति स्म, कुमारान् मुक्त्वैता राज्ञः किं मुखं दर्शयामो वह्नावेव प्रविशाम इति।

अत्रान्तरेऽष्टापदासन्नवासिजना एत्य भूपं व्यजिज्ञपन् स्वामिन् गङ्गाप्रवाहो जह्नुनानीतः परिखां प्रपूर्य ग्रामादीन् प्लावयन्निवार्यः, ततो राज्ञा पौत्रो भगीरथोऽभाणि, वत्सेन्द्रनुमत्या दण्डरत्नेन गङ्गां पूर्वाब्धौ नय! सोऽप्यष्टा-पदपार्श्वं गत्वाऽष्टमाराधितव्यन्तरेन्द्रप्रत्यक्षादेशाद् गङ्गां दण्डरत्नखातभूमार्गेण पूर्वाब्धौ निन्ये। तत्राऽनेकमुखवहनाद् गङ्गा सहस्त्रमुख्यभूत् । यत्र चाब्धौ पतिता, तत्र गङ्गासागरं तीर्थं जातं। गङ्गा जह्नुनानीतेति जाह्नवी, भगीरथेन विनीतेति भागीरथीत्युक्ता, सगरस्य समुद्रयायिगङ्गाकारितत्वात् सागरी कीर्तिर्जाता ।

પૂ. જયકીર્તિસૂરિકૃત ટીકાર્થ

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં ગૌતમસ્વામીને ઉદ્દેશીને પરમાત્મા મહાવીરસ્વામીએ દ્રુમપત્રકનામનું ૧૦મું અધ્યયન કહ્યું છે-

તેમાં પૃષ્ઠિચંપામાં પરમાત્માથી પ્રતિબોધ પામીને શાલ-મહાશાલ રાજા અને યુવરાજ દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે. પોતાનું રાજ્ય ભાણેજ ગાગલિને સોંપે છે અને ગાગલિ તેમનો દીક્ષા મહોત્સવ કરે છે. શાલ-મહાશાલની બ્હેન યશોમતી અને તેના સ્વામી પિઠર પૃષ્ઠિચંપામાં હોવાથી ગૌતમની સાથે શાલ-મહાશાલ પરમાત્માની આજ્ઞાથી પૃષ્ઠિચંપામાં જાય છે અને ત્યાં ગૌતમસ્વામીએ કહેલ ધર્મથી ગાગલિ પિઠર-યશોમતી (માતા-પિતા) ની સાથે પોતાના પુત્રને રાજ્યમાં સ્થાપીને દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે. ગૌતમસ્વામી તેઓને લઈને ચંપાનગરીમાં પરમાત્મા પાસે જવા નીકળે છે. શાલ-મહાશાલને રસ્તામાં જતાં ગાગલિ આદિની દીક્ષાના હર્ષથી અને

ગાગલિ આદિ ત્રણેને શાલ-મહાશાલથી અમે પ્રતિબોધ પામ્યા અને તર્યા એ પ્રમાણે શુભ ધ્યાનથી કેવલજ્ઞાન થયું... પાંચે જણા ચંપામાં સ્વામી પાસે જઈને પ્રદક્ષિણા આપીને કેવલીની સભામાં બેઠા. ગૌતમસ્વામી પરમાત્માને વંદીને તેમને કહે છે- પરમાત્માને વંદન કરો. સ્વામી કહે છે કે હે ગૌતમ ! કેવલીની આશાતના ન કર. ગૌતમસ્વામીને ખમાવે છે અને સંવેગથી વિચારે છે કે શું મને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત નહિ થાય ?

આ બાજુ જે ભૂમિ ઉપર રહેલા અષ્ટાપદ ઉપર ચડીને પરમાત્માને નમે છે તે, તે ભવે સિદ્ધિ પામે છે એ પ્રમાણે દેવનો આલાપ સાંભળીને ગૌતમસ્વામીએ પરમાત્માને પૂછ્યું, પરમાત્માએ પણ તેમનો આશય જાણીને એમના સ્થૈર્ય માટે તાપસોને પ્રતિબોધ માટે અનુજ્ઞા આપી કે જેમ સુખ ઉપજે તેમ કરો. ગૌતમસ્વામી અરિહંત પરમાત્માને નમન કરીને તપશક્તિથી ચાલતાં વિહાર કરવા વડે અષ્ટાપદ ગયા.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં અઢારમાં સંયતીય અધ્યયનમાં ક્ષત્રિયમુનિ સંજયમુનિને મહાપુરુષના દૃષ્ટાંત વડે સ્થિર કરે છે. તેમાં ગાથા-૩૫માં સગર ચક્રવર્તીના દૃષ્ટાંતમાં સગર ચક્રવર્તીના ૬૦ હજાર પુત્રોએ શુભ આશયથી અષ્ટાપદજી તીર્થની રક્ષા માટે ખાઈ કરી અને દંડરત્નથી ગંગાનદીને વાળીને ખાઈને જલપૂર્ણ કરી. માટી અને જલથી નાગનિકાયના દેવો ત્રાસ પામ્યા અને જ્વલનપ્રભ વ્યંતરેંદ્રે અવધિજ્ઞાન વડે આ જહ્નુ આદિ સગરપુત્રોનું કાર્ય છે એમ જાણીને દૃષ્ટિવિષ નાગકુમારદેવોને ત્યાં મોકલ્યા અને જહ્નુઆદિ સર્વેને ભસ્મીભૂત કરી નાંખ્યા....!!

આ બાજુ અષ્ટાપદપર્વતની નજીકમાં રહેનારા લોકોએ આવીને રાજાના પૌત્ર ભગીરથને કહ્યું અને તેણે કહ્યું કે વત્સ ! ઈન્દ્રની અનુમતિથી દંડરત્ન વડે ગંગાને પૂર્વસમુદ્રમાં લઈ જા. તે પણ અષ્ટાપદ પાસે જઈને અઠ્ઠમતપને આરાધીને વ્યંતરેન્દ્રના પ્રત્યક્ષ આદેશથી ગંગાને દંડરત્નથી ભૂમાર્ગવડે પૂર્વસમુદ્રમાં વાળી ત્યાં અનેકમુખે વહન થવાથી ગંગા સહસ્રમુખી થઈ. જ્યાં સમુદ્રમાં ગંગા પડી ત્યાં ગંગાસાગર તીર્થ થયું.

ગંગા જહ્નુ વડે લવાઈ તેથી 'જાહ્નવી' તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામી, ભગીરથ વડે પાછી વાળી તેથી 'ભાગીરથી' તરીકે પ્રસિદ્ધ પામી. સગર વડે સમુદ્રગામી ગંગાને કરી તેથી 'સાગરી' કીર્તિને પામી. ભગીરથ ત્યારપછી ઇન્દ્રને મળીને અયોધ્યા ગયો અને સગરે તેને રાજ્યમાં સ્થાપિત કર્યો અને સગર ચક્રવર્તી અજિતનાથ ભગવાન પાસે ૭૨ લાખ પૂર્વાયુ પ્રવ્રજ્યા પાળીને સિદ્ધ થયા.

4

।। आवश्यक निर्युक्ति ।।

प्रास्ताविक :

अवश्य करणीय अनुष्ठान आवश्यक कहलाता है। आवश्यक की संख्या सामायिक, चतुर्विंशतिस्तव, वंदना, प्रतिक्रमण, कायोत्सर्ग और प्रत्याख्यान इस प्रकार छह है। जिस ग्रन्थ में यह छह आवश्यक की विस्तृत रूप से चर्चा की गई है वह आवश्यक सूत्र है। इसके कर्ता चौदपूर्वधर श्री भद्रबाहुस्वामी हैं।

[आवश्यक निर्युक्ति-खण्ड-१ **संपाः डॉ. समणी कुसुमप्रज्ञा**]

इस ग्रंथ में भगवान ऋषभदेव का अष्टापद पर निर्वाण विषयक उल्लेख प्राप्त होता है। जो इस प्रकार है—

२०५. तित्थगराणं पढमो, उसभरिसी[1] विहरितो निरूवसग्गं[2]।
अट्ठावओ[3] नगवरो, अग्गाभूमी जिणवरस्स[4] ।।

तीर्थङ्करों में भगवान् ऋषभ ही प्रथम तीर्थङ्कर थे, जिनका विहार निरूपसर्ग रहा। जिनेश्वर देव की अग्रभूमि-निर्वाण भूमि अष्टापद पर्वत था।

२२८. राया आदिच्चजसे, महाजसे अतिबले स बलभद्दे ।
बलविरिए कत्तविरिएॅ, जलविरिए दंडविरिए य ।।*

वे आठ पुरुष ये हैं- राजा आदित्ययश, महायश, अतिबल, बलभद्र, बलवीर्य, कार्त्तवीर्य, जलवीर्य तथा दंडवीर्य ।

२२८/१ एतेहि अद्धभरहं, सयलं भुत्तं सिरेण धरिओ य।
पवरो जिणिंदमउडो, सेसेहि न चाइओ वोढुं ।।

इन्होंने समस्त अर्ध भरत पर राज्य किया, उसका उपभोग किया । इन्होंने इन्द्र द्वारा आनीत प्रथम जितेन्द्र का मुकुट शिर पर धारण किया । शेष नरपति उसे वहन करने में समर्थ नहीं हुए ।

---

१. पल्लगा (य), पण्हवा (स्वो), पण्हगा (को)। २. णुसट्ठा (ब, स, स्वो, को)।
३. स्वो. २६३/१७०२ । ४. सिरी (म, रा, ला, को) ।

* स्थानाङ्गसूत्र के अष्टम स्थान के सू. ६१७ में जो आठ सिद्ध, बुद्ध, मुक्त और परिनिर्वाण पाये हैं उन आदित्ययश विगेरे का उल्लेख मिलता है :-

(सू.६१७) भरहस्स णं रन्नो चाउरंतचक्कवट्टिस्स अट्ठ पुरिसजुगाइं अणुबद्धं सिद्धाइं जाव सव्वदुक्खप्पहीणाइं, तंजहा-आदिच्चजसे, महाजसे, अतिबले, महाबले, तेतवीरिते, कत्तवीरिते, दंववीरिते, जलवीरिते ।

(टी.) अनन्तरोक्तसूक्ष्मविषयसंयममासेव्य ये अष्टकतया सिद्धास्तानाह-भरहस्सेत्यादि कण्ठ्यम्, किन्तु पुरिसजुगाइं ति पुरुषा युगानीव कालविशेषा इव क्रमवृत्तित्वात् पुरुषयुगानि, अनुबद्धं सन्ततम् यावत्करणात् 'बुद्धाइं मुक्काइं परिनिव्वुडाइं' ति, एतेषां चाऽऽदित्ययशः प्रभृतीनामिहोक्तक्रमस्यान्यथात्वमप्युपलभ्यते,

---

२३१. पुणरवि य समोसरणे, पुच्छीय[५] 'जिणं तु'[६] चक्किणो भरहे।
अप्पुट्ठो य दसारे, तित्थयरो की इहं भरहे[७]?।।

समवसरण में भरत ने वासुदेवों के बारे में न पूछकर तीर्थङ्करों और चक्रवर्तियों के बारे में पूछा। इसके अतिरिक्त इस परिषद् में कौन ऐसा व्यक्ति है, जो इस भरतक्षेत्र में आगामी तीर्थङ्कर होगा, यह भी पूछा ।

२३२. जिण-चक्कि-दसाराणं, वण्ण-पमाणाइ नाम-गोत्ताइं।
आउ-पुर-माइ-पितरो, परियाय-गतिं च साहीय[८]।।

जिनेश्वर, चक्रवर्ती तथा दशार (वासुदेव)-इनके वर्ण, प्रमाण, नाम, गोत्र, आयु, पुर, माता, पिता, पर्याय तथा गति कहे जायेंगे ।

२३२/१. अह भणति जिणवरिंदो, 'भरहे वासम्मि जारिसो अहयं[९]।
एरिसया तेवीसं, अन्ने होहिंति तित्थयरा[१०]।।

जिनेश्वर देव ने कहा—'इस भरतवर्ष में जैसा मैं हूँ, वैसे ही अन्य तेवीस तीर्थङ्कर होंगे।'

२३३. होही[११] अजितो संभव, अभिनंदण सुमति सुप्पभ सुपासो।
ससि-पुप्फदंत-सीतल, सेज्जंसो वासुपुज्जो य[१२]।।

२३४. विमलमणंतइ धम्मो, संती कुंथू अरो य मल्ली य।
मुणिसुव्वय नमि नेमी, पासो तह वद्धमाणो य[१३]।।

तेवीस तीर्थङ्करों के नाम इस प्रकार हैं—अजित, संभव, अभिनंदन, सुमति, सुप्रभ, (पद्म), सुपार्श्व, चन्द्रप्रभ, पुष्पदंत, शीतल, श्रेयांस, वासुपूज्य, विमल, अनन्त, धर्म, शांति, कुन्थु, अर, मल्लि, मुनिसुव्रत, नमि, नेमि, पार्श्व तथा वर्द्धमान।

२३६/१. पउमाभ-वासुपुज्जा, रत्ता ससि-पुप्फदंत ससि-गोरा।
सुव्वयनेमी काला, पासो मल्ली पियंगाभा[१४]।।

---

५. पुच्छई य (रा) । ६. जिणे य (बपा, लापा) । ७. स्वो २९३/१७३८ ।

८. साहीया (को), आहेया (स्वो २९४/१७३९), इस गाथा के बाद जारिसगा.... (स्वो १७४०, को १७५१, हाटीभा ३८) गाथा मूभा. उल्लेख के साथ सभी हस्तप्रतियों एवं टीकाओं में मिलती है । चूर्णि में भी इसकी संक्षिप्त व्याख्या मिलती है ।

९. जारिसओ नाणदंसणेहि अहं (को), जारिसओ णाणदंसणेण अहं (स्वो) ।

१०. स्वो २९५/१७४१, यह गाथा भाष्य तथा टीकाओं में निगा के क्रम में व्याख्यात है किन्तु यह गाथा भाष्य की प्रतीत होती है। क्योंकि भाष्यगाथा जारिसगा... (स्वो १७४०) में शिष्य ने जो प्रश्न किया है उसी का उत्तर इस गाथा में है; अतः यह भाष्यगाथा से जुड़ती है। निर्युक्तिकार भाष्यकार के पूर्व हुए हैं; अतः यह गाथा भाष्य को होनी चाहिए । इसके अतिरिक्त इसी शैली में लिखी हुई आगे आने वाली गाथाओं को दोनों विभा में निगा के क्रम मे स्वीकृत नहीं किया है। इसके निर्युक्ति न होने का एक कारण यह भी है कि २३२ की द्वारगाथा सीधी २३३ से जुड़ती है ।

११. होहिति (म. स्वो) । १२. स्वो २९६/१७४२ । १३. स्वो २९७/१७४३,

१४. २३६/१-४० तक की ४० गाथाएँ हा, म, दी में निगा के क्रम में व्याख्यात हैं किन्तु दोनों भाष्यों में यह निगा के रूप में संकेतित नहीं हैं। इन गाथाओं में तीर्थङ्कर तथा चक्रवर्ती आदि के वर्ण प्रमाण, संस्थान आदि का वर्णन है। चूर्णिकार ने मात्र इतना उल्लेख किया है- **'तेसिं वण्णो पमाणं णामं.....वत्तव्वया विभासियव्वा।'** ये सब गाथाएँ बाद में प्रक्षिप्त सी लगती हैं क्योंकि निर्युक्तिकार संक्षिप्त शैली में अपनी बात कहते हैं। ये सभी गाथाएँ स्वो मे टिप्पण में दी हुई हैं। इनमें २३६/१७,१८,२०,२१,२६,२८,३०,३८,३९,४० - ये १० गाथाएँ स्वो एवं को में भाष्य गाथा के क्रम में हैं तथा चूर्णि में भी इन गाथाओं का संकेत मिलता है। टीका, भाष्य एवं चूर्णि की गाथाओं में बहुत अधिक क्रम व्यत्यय मिलता है। इन सभी गाथाओं को निगा के क्रम में न रखने पर भी २३६ वीं गाथा विषयवस्तु की दृष्टि से गा. २३७ से जुड़ती है।

२३६/२. 'वर-कणगतवियगोरा,[१५] सोलसतित्थंकरा मुणेयव्वा।
एसो वण्णविभागो, चउवीसाए जिणवराणं[१६]।।

चौबीस तीर्थङ्करों का वर्ण-विभाग इस प्रकार है—

- पद्मप्रभ तथा वासुपूज्य-रक्त वर्ण।
- चन्द्रप्रभ तथा पुष्पदंत-चन्द्रमा की भाँति गौर वर्ण।
- मुनिसुव्रत तथा नेमि-कृष्ण वर्ण।
- पार्श्व और मल्लि-प्रियंगु के समान आभा वाले (विनील)।
- शेष सोलह तीर्थंकर-शुद्ध और तप्त कनक की भाँति स्वर्णाभ।

२३६/३. पंचेव अद्धपंचम, चत्तारऽद्धट्ठ तह तिगं चेव।
अड्ढाइज्जा दोण्णि य, दिवड्ढमेगं धणुसतं च।।

२३६/४. नउई असीइ सत्तरि, सट्ठी पण्णास होति नायव्वा।
पणयाल चत्त पणतीस, तीस पणवीस वीसा य।।

२३६/५. पण्णरस दस धणूणि य, नव पासो सत्तरयणिओ वीरो।
नामा पुव्वुत्ता खलु, तित्थगराणं मुणेयव्वा।।

तीर्थङ्करों का देह-परिमाण इस प्रकार जानना चाहिए—

१. ५०० धनुष्य	२. ४५० धनुष्य	३. ४०० धनुष्य
४. ३५० धनुष्य	५. ३०० धनुष्य	६. २५० धनुष्य
७. २०० धनुष्य	८. १५० धनुष्य	९. १०० धनुष्य
१०. ९० धनुष्य	११. ८० धनुष्य	१२. ७० धनुष्य
१३. ६० धनुष्य	१४. ५० धनुष्य	१५. ४५ धनुष्य
१६. ४० धनुष्य	१७. ३५ धनुष्य	१८. ३० धनुष्य
१९. २५ धनुष्य	२०. २० धनुष्य	२१. १५ धनुष्य
२२. १० धनुष्य	२३. ९ रत्नि	२४. ७ रत्नि

२३६/६. मुणिसुव्वओ य अरिहा, अरिट्ठनेमी य गोयमसगोत्ता।
सेसा तित्थगरा खलु, कासवगोत्ता मुणेयव्वा।।

मुनिसुव्रत तथा अर्हत् अरिष्टनेमि गोतम गोत्रीय तथा शेष तीर्थङ्कर काश्यपगोत्री थे।

२४३. तत्थ मरीईनामं[१७], आदिपरिव्वायगो उसभनत्ता[१८]।
सज्झाणजुत्तो[१९], एगंते झायइ[२०] महप्पा।।

(भरत ने ऋषभ से पूछा-इस धर्म परिषद् में क्या कोई ऐसा व्यक्ति है, जो भविष्य में तीर्थङ्कर होगा?) उस परिषद् में आदि परिव्राजक मरीचि था। वह भगवान् ऋषभ का पौत्र, स्वाध्याय और ध्यान से युक्त तथा एकान्त में चिन्तन करने वाला महात्मा था।

१५. वरतवियकणग (अ, ला)।

१६. इस गाथा के बाद प्रायः सभी हस्तप्रतियों में अन्या. व्या. उल्लेख के साथ निम्न अन्यकर्तृकी गाथा मिलती हैं—
उसभो पंचधणुसयं, नव पासो सत्तरयणिओ वीरो।
सेसट्ठ पंच अट्ठ य, पण्णा दस पंच परिहीणा।।

१७. नामा (ब, म, हा, दी, ला)। १८. दत्ता (अ, ला, रा)।

१९. जुओ (म)। २०. अच्छति (स्वो ३०४/१७६८)।

२४४. तं दाएति जिणिंदो, एव नरिंदेण पुच्छिओ संतो।
धम्मवरचक्कवट्टी, अपच्छिमो वीरनामो त्ति[२१]।।

२४५. आदिगरु[२२] दसाराणं, तिविट्ठुनामेण[२३] पोयणाहिवई।
पियमित्तचक्कवट्टी, मूयाइ विदेहवासम्मि[२४]।।

भगवान् ने चक्रवर्ती भरत के पूछने पर मरीचि की ओर संकेत करते हुए कहा— यह अन्तिम धर्मचक्रवर्ती होगा। इसका नाम वीर होगा और यह पोतना नामक नगरी का अधिपति त्रिपृष्ठ नामक प्रथम वासुदेव होगा। महाविदेह में मूका नगरी में प्रियमित्र नाम का चक्रवर्ती होगा।

२४६. तं वयणं सोऊणं, राया अंचियतणूरुहसरीरो[२५]।
अभिवंदिऊण[२६] पियरं, मरीइमभिवंदओ[२७] जाति[२८]।।

भगवान् के वचनों को सुनकर चक्रवर्ती भरत रोमांचित हुआ। वह भगवान् की अभिवन्दना कर मरीचि को वन्दना करने चला।

२४७. सो 'विणएण उवगतो[२९]' काऊण पयाहिणं च तिक्खुत्तो।
वंदति अभित्थुणंतो, इमाहि महुराहि वग्गूहिं[३०]।।

२४८. लाभा हु[३१] ते सुलद्धा, जं सि तुमं धम्मचक्कवट्टीणं।
होहिसि दसचउदसमो, अपच्छिमो वीरनामो त्ति[३२]।।

२४८/१. आदिगरु दसाराणं, तिविट्ठुनामेण पोयणहिवई।
पियमित्तचक्कवट्टी, 'मूयाइ विदेहवासम्मि[३३]।।

२४९. 'णावि य'[३४] पारिव्वज्जं, वंदामि अहं इमं च ते जम्मं।
जं होहिसि तित्थगरो, अपच्छिमो तेण वंदामि[३५]।।

भरत विनयपूर्वक मरीचि के निकट आया और तीन बार प्रदक्षिणा कर वन्दना करते हुए इन मधुर वचनों से उसकी अभिस्तवना करने लगा— 'तुमने निश्चित ही बहुत लाभ अर्जित किया है। जिसके फलस्वरूप तुम वीर नाम वाले चौबीसवें अन्तिम धर्मचक्रवर्ती—तीर्थङ्कर बनोगे। मैं तुम्हारे इस जन्म के पारिव्राज्य को वंदना नहीं करता। तुम अन्तिम तीर्थङ्कर बनोगे इसलिए वन्दना करता हूँ।'

---

२१. स्वो ३०५/१७६८)। २२. गरो (चू)। २३. तिविट्ठ (ब, हा, दी)।
२४. स्वो ३०६/१७७०, द्र. टिप्पण (२४८/१)। २५. इंचिय (अ)।
२६. आपुच्छितूण (स्वो)। २७. मभिवंदिउं (रा, लापा, बपा, हाटीपा, मटीपा)।
२८. स्वो ३०७/१७७१। २९. एणमुव (चू)। ३०. स्वो ३०८/१७७२।
३१. हुकारो निपातः स चैवकारार्थः (मवृ)। ३२. स्वो ३०९/१७७३।
३३. मूअविदेहायवासम्मि (स्वो ३१०/१७७४), इस गाथा का पुनरावर्तन हुआ है (द्र. गा. २४५), स प्रति के अतिरिक्त प्रायः सभी प्रतियों में इसका प्रथम चरण ही मिलता है। हा, म, दी में इसे पुनः निर्युक्ति गाथा के क्रमांक में नहीं जोड़ा है, मात्र गाथा का संकेत दिया है। दोनों भाष्यों में यह पुनः निगा के क्रम में है (स्वो ३०६/१७७०, ३१०/१७७४, को ३०६/१७८३, ३१० /१७८७)।
३४. ण वि ते (स्वो), णावि अ ते (म)। ३५. स्वो ३११/१७७५।

२५०. 'एव ण्हं'[३६] थोऊणं, काऊण पयाहिणं च तिक्खुत्तो।
आपुच्छिऊण पितरं, विणीतनगरिं अह पविट्ठो[३७]।।

इस प्रकार मरीचि की स्तवना कर, तीन बार प्रदक्षिणा कर भरत पिता ऋषभ से पूछकर विनीता नगरी में प्रवेश कर गया।

२५१ तव्वयणं[३८] सोऊणं, तिवइं अप्फोडिऊण तिक्खुत्तो।
अब्भहियजातहरिसो, तत्थ मरीई इमं भणति[३९]।।

२५२. जइ वासुदेव[४०] पढमो, 'मूयाइ विदेह'[४१] चक्कवट्टित्तं।
चरमो[४२] तित्थगराणं, 'होउ अलं एत्तियं मज्झ[४३]।।

२५३. अहगं च दसाराणं, पिता य मे चक्कवट्टिवंसस्स।
अज्जो तित्थगराणं, अहो कुलं उत्तमं मज्झ'[४४]।।

भरत के वचनों को सुनकर तीन बार पैरों को आस्फोटिक कर अथवा अपनी साथल पर तीन बार ताल ठोककर, अत्यधिक प्रसन्न होकर मरीचि बोला— 'यदि मैं प्रथम वासुदेव, विदेह की मूका नगरी में चक्रवर्ती और इस भारतवर्ष में चरम तीर्थङ्कर बनूँगा तो मेरे लिए इतना पर्याप्त है। मैं प्रथम वासुदेव, मेरे पिता प्रथम चक्रवर्ती और मेरे पितामह ऋषभ प्रथम तीर्थङ्कर हैं— अहो! मेरा कुल उत्तम है।'

२५४. अह भगवं भवमहणो, 'पुव्वाणमणूणगं सतसहस्सं'[४५]।
अणुपुव्वि[४६] विहरिऊणं, पत्तो अट्ठावयं सेलं[४७]।।

भव को मथने वाले भगवान् ऋषभ एक लाख पूर्व तक ग्रामानुग्राम विहरण करते हुए अष्टापद पर्वत पर पहुँचे।

२५५. अट्ठावयम्मि सेले, चउदसभत्तेण सो महरिसीणं।
दसहि सहस्सेहि समं, निव्वाणमणुत्तरं पत्तो[४८]।।

अष्टापद पर्वत पर महर्षि ऋषभ छह दिनों की तपस्या में दस हजार अनगारों के साथ अनुत्तर निर्वाण को प्राप्त हुए।

उपरोक्त उल्लेख ऋषभदेव के निर्वाण स्थल अष्टापद की पूर्ति करते हैं।

२५६. 'निव्वाण चितिगागिई'[४९], जिणस्स इक्खाग सेसगाणं च[५०]।
सकहा थूभ जिणघरे जायग तेणाहितग्गि त्ति[५१]।।

---

३६. ण्हं पादपूत्यै दी. ण्हमिति निपातः पूरणार्थो वर्तते (मटी), एवन्नं (चू)।
३७. स्वो ३१२/१७७६। ३८. तं वयणं (चू)। ३९. स्वो ३१३/१७७७।
४०. देवु (ब, रा, हा, दी)। ४१. मूयविदेहाए (स्वो), विदेहि (हा, दी) विदेहाइ (को)।
४२. चरिमो (म, स, ला)।
४३. स्वो ३१४/१७७८, अहो मए एत्तियं लद्धं (हाटीपा, मटीपा, लापा, अपा)
४४. स्वो ३१५/१७७९, इस गाथा के बाद अ, ब, ला प्रति में **''जारिसया लोगगुरू (हाटीमूभा. ३८) इत्यादारभ्य अंतरा एकादशगाथा विहाय सर्वा अपि भाष्यगाथा संभाव्यंते व्या''** का उल्लेख मिलता है। जारिसया के बाद हाटी में ६३ निर्युक्ति गाथाएँ तथा ५ भाष्य गाथाएँ हैं। बीच की कौन सी ११ गाथाएँ छोड़ें', यह आज स्पष्ट नहीं है।
४५. संपुण्णं पुव्वसतसहस्सं तु (स्वो, को)। ४६. सामण्णं (स्वो)।
४७. स्वो ३१६/१७८०। ४८. स्वो ३१७/१७८१।
४९. णेव्वाण चितग आगिति (स्वो, को), णेव्वाण चितगा (ब, चू), चियगागि (स)। ५०. तु (अ, रा, को)।
५१. स्वो ३१८/१७८२, इस गाथा के बाद प्रायः सभी हस्तप्रतियों एवं टीकाओं में **थूभसय...** (को १७९६, स्वो १७८३, हाटीमूभा ४५) मूल भाष्य गाथा मिलती है।

भगवान् का निर्वाण। वृत्त, त्र्यस्र तथा चतुरस्र—इन आकृतियों वाली तीन चिताओं का निर्माण। एक चिता तीर्थङ्कर के लिए, एक इक्ष्वाकुवंशीय अनगारों के लिए तथा एक शेष अनगारों के लिए। सकथा-हनु (दाढा), स्तूप तथा जिनगृह का निर्माण। याचक और आहिताग्नि।*

२५७. आदंसघरपवेसो, भरहे पडणं च अंगुलीयस्स[५२]।
'सेसाणं उम्मुयणं'[५३], संवेगो नाण दिक्खा य[५४]।।

आदर्शगृह में भरत चक्रवर्ती की अंगुलि से अंगुठी नीचे गिर गई। अंगुलि की अशोभा को देख, उसने सारे आभूषण निकाल दिए। संवेग से कैवल्य की उपलब्धि और प्रव्रज्या का स्वीकरण।

*** ऋषभ का निर्वाण :**

अष्टापद पर्वत पर भगवान् ने छह उपवास की तपस्या में पादोपगमन अनशन स्वीकार कर लिया। भरत ने जब यह समाचार सुना तो शोक-संतप्त हृदय से पैदल ही अष्टापद पर्वत की ओर दौड़ा। उसने दुःखी हृदय से भगवान् को वंदना की। उस समय शक्र का आसन चलित हुआ। अवधिज्ञान से उसने सारी स्थिति को जाना। भगवान् के पास आकर अश्रुपूर्ण नयनों से उसने भगवान् की वंदना एवं पर्युपासना की। उस समय वे अनेक देवी-देवताओं से संवृत्त थे। छद्मभक्त में दस हजार अनगारों के साथ भगवान् निर्वाण को प्राप्त हो गए।

भगवान् का निर्वाण होने पर शक्र ने देवों को आदेश दिया— 'नंदनवन से शीघ्र ही गोशीर्ष चंदन लाकर चिता की रचना करो। गोलाकार आकृति वाली चिता पूर्व दिशा में निर्मित करो, वह तीर्थंकर ऋषभ के लिए होगी। एक त्र्यंस आकार वाली चिता दक्षिण दिशा में निर्मित करो, जो इक्ष्वाकु वंश में उत्पन्न अनगारों के लिए होगी। एक चतुरस्र चिता उत्तर दिशा में निर्मित करो, जो शेष अनगारों के लिए होगी।' देवताओं ने उसी रूप में चिताओं का निर्माण किया। इसके पश्चात् इन्द्र ने आभियोगिक देवों को बुलाकर उन्हें आदेश दिया— 'शीघ्र ही क्षीरोदक समुद्र से पानी लेकर आओ। देवताओं ने उस आदेश का पालन किया। तब शक्र ने तीर्थङ्कर के शरीर को क्षीर समुद्र के पानी से स्नान करवाया। स्नान कराकर श्रेष्ठ गोशीर्ष चंदन का शरीर पर लेप किया। भगवान् को श्वेत वस्त्र धारण करवाए तथा सब प्रकार के अलंकारों से उनके शरीर को विभूषित किया। इसके पश्चात् भवनपति और व्यंतर देवों ने गणधर और शेष अनगारों के शरीर को स्नान करवाकर अक्षत देवदूष्य पहनाए।

तब इन्द्र ने भवनपति और वैमानिक देवों को आदेश दिया कि अनेक चित्रों से चित्रित शिविकाओं का निर्माण करो। एक भगवान् ऋषभ के लिए, एक गणधर के लिए तथा एक अवशेष साधुओं के लिए। देवताओं ने आदेश के अनुसार शिविकाओं का निर्माण कर दिया। इन्द्र ने भगवान् के शरीर को शिविका में ले जाकर दुःखी हृदय और अश्रुपूर्ण नयनों से चिता पर स्थापित किया। अनेक भवनपति और वैमानिक देवों ने गणधरों और शेष अनगारों के शरीर को चिता पर रखा। तब इन्द्र ने अग्निकुमार देवों को बुलाकर तीनों चिताओं में अग्निकाय की विकुर्वणा करने का आदेश दिया। अग्निकुमार देवों ने मुख से अग्नि का प्रक्षेप किया तभी से जगत् में प्रसिद्ध हो गया कि **'अग्निमुखाः वै देवाः।'** वायुकुमार देवों ने वायु की विकुर्वणा की, जिससे अग्नि तीव्र गति से प्रज्वलित हो सके । इन्द्र के आदेश से भवनपति देवों ने चिता में अगुरु, तुरुष्क, घृत, मधु आदि द्रव्य डाले, जिससे शरीर का मांस और शोणित जल जाए। मेघकुमार देवों ने क्षीरसागर के पानी से चिता को शान्त किया।

---

५२. अंगुलेयस्सस (स्वो), अंगुलेज्जस्स (को)।
५३. सेसाण य ओमुयणं (स्वो)।
५४. स्वो ३१९/१७८४।
* देखें परि. ३ कथाएं ।

भगवान् की ऊपरी दक्षिण दाढा को शक्र ने, वाम दाढा को ईशानेन्द्र ने, नीचे की दक्षिण दाढा को चमर ने तथा वाम दाढा को बलि ने ग्रहण किया। शेष देवों ने भगवान् के शेष अंग ग्रहण किए।

इसके पश्चात् भवनपति और वैमानिक देवों ने इन्द्र के आदेश से तीन चैत्य-स्तूपों का निर्माण किया। चारों प्रकार के देव निकायों ने भगवान् का परिनिर्वाण महोत्सव मनाया। फिर देवों ने नंदीश्वरद्वीप में जाकर अष्टाह्निक महोत्सव मनाया। महोत्सव सम्पन्न करके सब अपनी-अपनी सुधर्मा-सभा के चैत्यस्तम्भ के पास गए। वहाँ वज्रमय गोल डिब्बे में भगवान् की दाढा को रख दिया।

नरेश्वरों ने भगवान् की भस्म ग्रहण की। सामान्य लोगों ने भस्म के डोंगर बनाए। तब से भस्म के डोंगर बनाने की परम्परा चलने लगी। लोगों ने उस भस्म के पुंड्र भी बनाए। श्रावक लोगों ने देवताओं से भगवान् की दाढा आदि की याचना की। याचकों की अत्यधिक संख्या से अभिद्रुत होकर देवों ने कहा— 'अहो याचक ! अहो याचक !' तब से याचक परम्परा का प्रारम्भ हुआ। उन्होंने वहाँ से अग्नि ग्रहण करके उसे अपने घर में स्थापित कर लिया इसलिए वे आहिताग्नि कहलाने लगे। उस अग्नि को भगवान् के पुत्र, इक्ष्वाकुवंशी अनगारों तथा शेष अनगारों के पुत्र भी ले गए।

भरत ने वर्धकिरत्न से चैत्यगृह[1] का निर्माण करवाया। उसने एक योजन लम्बा-चौड़ा तथा तीन गव्यूत ऊँचा सिंहनिषद्या के आकार में आयातन बनवाया। कोई आक्रमण न कर दे इसिलिए लोहमय यंत्रपुरुषों को द्वारपाल के रूप में नियुक्त किया। दंडरत्न से अष्टापद की खुदाई करवाकर एक-एक योजन पर आठ-आठ सीढ़िया बनवा दीं । सगर के पुत्रों ने अपनी कीर्ति एवं वंश के लिए दंडरत्न से गंगा का अवतरण करवाया।[2]

❊ भरत को कैवल्य-प्राप्ति :

भगवान् के निर्वाण के पश्चात् भरत अयोध्या आ गये। कुछ समय पश्चात् वह शोक से मुक्त हो गया और पाँच लाख पूर्व तक भोग भोगता रहा। एक बार वह सभी अलंकारों से विभूषित होकर अपने आदर्शगृह में गया। वहाँ एक कांच में सर्वांग पुरुष का प्रतिबिम्ब दीखता था। वह स्वयं का प्रतिबिम्ब देख रहा था। इतने में ही उसकी अंगूठी नीचे गिर पड़ी। उसको ज्ञात नहीं हुआ। वह अपने पूरे शरीर का निरीक्षण कर रहा था। इतने में ही उसकी दृष्टि अपनी अंगुलि पर पड़ी। उसे वह असुन्दर लगी। तब उसने अपना कंकण भी निकाल दिया। इस प्रकार वह एक-एक कर सारे आभूषण निकालता गया। सारा शरीर आभूषण रहित हो गया। उसे पद्मविकल पद्मसरोवर की भाँति अपना शरीर अशोभायमान लगा। उसके मन में संवेग उत्पन्न हुआ। वह सोचने लगा— 'आगन्तुक पदार्थों से विभूषित मेरा शरीर सुन्दर लगता था पर वह स्वाभाविक रूप से सुंदर नहीं है।' इस प्रकार चिन्तन करते हुए अपूर्वकरणध्यान में उपस्थित भरत को केवलज्ञान की प्राप्ति हो गई। देवराज शक्र ने आकर कहा— 'आप द्रव्यलिंग धारण करें, जिससे हम आपका निष्क्रमण-महोत्सव कर सकें।' तब भरत ने पंचमुष्टि लुंचन किया। देवताओं ने रजोहरण, पात्र आदि उपकरण प्रस्तुत किए। महाराज भरत दस हजार राजाओं के साथ प्रव्रजित हो गए। शेष नौ चक्रवर्ती हजार-हजार राजाओं से प्रव्रजित हुए। शक्र ने भरत को वन्दना की। भरत एक लाख पूर्व तक केवली पर्याय का पालन कर मासिक संलेखना में श्रवण नक्षत्र में अष्टापद पर्वत पर परिनिर्वृत हो गये। भरत के बाद इन्द्र ने आदित्ययश का अभिषेक किया। इस प्रकार एक के बाद एक आठ पुरुषयुग अभिषिक्त हुए। उसके बाद के राजा उस मुकुट को धारण करने में समर्थ नहीं हुए।[3]

१. चैत्यगृह के विस्तृत वर्णन हेतु देखें आवचू. १ पृ. २२४-२२७ ।
२. आवनि. २३०, आवचू. २ पृ. २२१-२२७, हाटी. १ पृ. ११३, मटी. प. २४५-२४६।
३. आवनि. २५७, आवचू. १ पृ. २२७-२२८, हाटी. १ पृ. ११३, ११४, मटी. प. २४६।

5
।। पउमचरियं ।।

प्रास्ताविक :

पउमचरियं की रचना आचार्य विमलसूरि ने ईस्वीसन् की तृतीय-चतुर्थ शताब्दी में की थी। उसकी मूल भाषा प्राकृत है ।

इस ग्रन्थ में पद्म (राम का अपर नाम) के चरित्र का सुन्दर वर्णन किया गया है। जिससे ग्रन्थ का नाम सार्थक सिद्ध होता है । इसमें सगरपुत्रों एवं रावण की अष्टापद यात्रा का विस्तृत वर्णन किया गया है । जिसे यहाँ संपादित करके प्रस्तुत किया गया है ।

पउमचरियं के राक्षसवंश नामक अधिकार के पांचवे उद्देश में सगरपुत्रों की अष्टापदयात्रा का संदर्भ-

सगरपुत्राणामष्टापदयात्रा नागेन्द्रेण दहनं च :

सगरो वि चक्कवट्टी, चउसट्ठिसहस्सजुवइकयविहवो। भुञ्जइ एगच्छत्तं, सयलसमत्थं इमं भरहं ।।१६८।।
अमरिन्दरुवसरिसा, सट्ठिसहस्सा सुयाण उप्पन्ना। अट्ठावयम्मि सेले, वन्दणहेउं समणुपत्ता ।।१६९।।
वन्दणविहाणपूयं, कमेण काऊण सिद्धपडिमाणं। अह ते कुमारसीहा, चेइयभवणे पसंसन्ति ।।१७०।।
मन्तीहि ताण सिट्ठं, एयाइं कारियाइं भरहेणं। तुम्हेत्थ रक्खणत्थं, किंचि उवायं लहुं कुणह।।१७१।।
दण्डरयणेण घायं, दाउं गङ्गनईएँ मज्झम्मि। सयरसुएण उ ताहे, परिखेवो पव्वयस्स कओ ।।१७२।।
दट्ठूण य तं विवरं, नागिन्दो कोहजलणपज्जलिओ। सव्वे वि सयरपुत्ते, तक्खणमेत्तं डहइ रुट्ठो ।।१७३।।
न य दट्ठू दोण्णि जणे, ताणं मज्झट्ठिए कुमाराणं। काऊणं अणुकम्पं जिणवरधम्मप्पभावेणं ।।१७४।।
दट्ठूण मरणमेयं, सयरसुयाणं समत्तखन्धारो । भइरहि-भीमेण समं, साएयपुरिं समणुपत्तो ।।१७५।।

सगरपुत्रों की अष्टापद यात्रा और नागेन्द्र द्वारा दहन :

चौसठ हज़ार युवतियों की समृद्धिवाला सगर चक्रवर्ती भी पूर्ण प्रभुत्वयुक्त इस समग्र भरतक्षेत्र का उपभोग करने लगा। (१६८) उसके देवेन्द्र के समान रूपवाले साठ हज़ार पुत्र थे। वे एकबार अष्टापद पर्वतके पर वन्दन के हेतु आये। (१६९) क्रमशः सिद्ध प्रतिमाओं के दर्शन एवं पूजाविधि करके कुमारों में सिंह जैसे उन्होंने चैत्यभवन में प्रवेश किया।(१७०) मंत्रियों ने उनसे कहा कि ये चैत्यभवन भरत ने बनवाये हैं। इनकी रक्षा के लिये तुम कोई उपाय जल्दी ही करो।(१७१) इस पर गंगा नदी के बीच दण्डरत्न से प्रहार करके सगरपुत्रों ने पर्वत के चारों ओर परिखा तैयार की। (१७२) इस छिद्र को देखकर रुष्ट नागेन्द्र ने क्रोधरूपी अग्नि से प्रज्वलित होकर सभी सगरपुत्रों को तत्क्षण भस्म कर डाला।(१७३) जिनवर के धर्म के प्रभाव से अनुकम्पा करके उन कुमारों में से दो कुमारों को भस्मसात् न किया।(१७४) सगर के पुत्रों की ऐसी मृत्यु देखकर भगीरथ एवं भीम के साथ समस्त सैन्य अयोध्या लौट आया।(१७५)

पउमचरियं के वाली निर्वाणप्राप्ति नामक नवमें उद्देश में रावण का अष्टापदगमन तथा वालीमुनि द्वारा पराभव का संदर्भ -

सुग्गीवो वि हु कन्नं, सिरिप्पमं देह रक्खसिन्दस्स। किक्किन्धिमहानयरे, करेइ रज्जं गुणसमिद्धं ।।५०।।
विज्जाहरमणुयाणं, कन्नाओ रूवजोव्वणधरीओ। अक्कमिय विक्कमेणं, परिणेइ दसाणणो ताओ ।।।५१।।
निच्चालोए नयरे, निच्चालोयस्स खेयरिन्दस्स। रयणावलि त्ति दुहिया, सिरिदेवीगब्भसंभूया ।।५२।।
तीए विवाहहेउं, पुप्फविमाणट्ठियस्स गयणयले। वच्चन्तस्स निरुद्धं, जाणं अट्ठावयस्सुवरिं ।।५३।।
दट्ठूण अवच्चन्तं, पुप्फविमाणं तओ परमरुट्ठो। पुच्छइ रक्खसनाहो, मारीइ ! किमेरिसं जायं ? ।।५४।।
अह साहिउं पयत्तो, मारीई को वि नाह ! मुणिवसहो। तप्पइ तवं सुघोरं, सूराभिमुहो महासत्तो ।।५५।।

रावणस्य अष्टापदे अवतरणम् :

एयस्स पभावेणं, जाणविमाणं न जाइ परहुत्तं। अवयरह नमोक्कारं, करेह मुणि पावमहणस्स ।।५६।।
ओयारियं विमाणं, पेच्छइ कविलासपव्वयं रम्मं। दूरुन्नयसिहरोहं, मेहं पिव सामलायारं ।।५७।।
घणनिवह-तरुणतरुवर-कुसुमालिनिलीणगुमुगुमायारं। निज्झरवहन्तनिम्मल-सलिलोहप्फुसियवरकडयं ।।५८।।
कडयतडकिन्नरोरग-गन्धव्वुग्गीयमहुरनिग्घोसं । मय-महिस-सरह-केसारि-वराह-रुरु-गयउलाइण्णं ।।५९।।
सिहरकरनियरनिग्गय-नाणाविहरणमणहरालोयं । जिणभवणकणयनिम्मिय-उब्भासेन्तं दस दिसाओ ।।६०।।
अवइण्णो दहवयणो, अह पेच्छइ साहवं तहिं वाली । झाणपइट्ठियभावं, आयावन्तं सिलावट्टे ।।६१।।

रावण का अष्टापद-गमन तथा वाली मुनि द्वारा पराभव :

सुग्रीव ने श्रीप्रभा नामक कन्या राक्षसेन्द्र रावण को दी और महानगरी किष्किन्धि में सुख, सदाचार आदि गुणों से समृद्ध ऐसा राज्य करने लगा।(५०) बलपूर्वक आक्रमण करके विद्याधर एवं मनुष्यों की रूप व यौवन से युक्त कन्याओं के साथ दशानन ने विवाह किया। (५१) नित्यालोक नामक नगर में खेचरेन्द्र नित्यालोक की तथा श्रीदेवी के गर्भ से उत्पन्न रत्नावली नामक लड़की थी। (५२) उसके साथ विवाह के निमित्त पुष्पक विमान में बैठकर आकाश मार्ग से जाते हुए रावण का विमान अष्टापद के ऊपर रुक गया। (५३) जाते हुए विमान को इस प्रकार स्थिर देखकर अत्यन्त रुष्ट राक्षसनाथ पूछने लगा कि मारीचि, ऐसा क्यों हुआ ? (५४) इस पर मारीचि ने कहा कि, हे नाथ ! सूर्य की ओर अभिमुख होकर कोई महाशक्तिशाली मुनिवर अत्यन्त घोर तप कर रहा है। (५५)

उसके प्रभाव से यह विमान आगे नहीं जा रहा है। अतः नीचे उतरो और पाप का नाश करनेवाले मुनि को नमस्कार करो। (५६) विमान को नीचे उतारकर उसने सुन्दर, बहुत ऊँचे शिखरों के समूह से युक्त तथा। बादल सदृश श्याम वर्णवाले कैलास पर्वत को देखा।(५७) वह सघन एवं तरुण वृक्षराजि के पुष्पों में लीन भौंरों की गुंजार से व्याप्त था, बहते हुए झरनों के निर्मल पानी के समूह से उसका सुन्दर मध्य भाग स्पृष्ट था; उसका मूल भाग किन्नर, नाग एवं गन्धर्वों के सुमधुर संगीत के निर्घोष से युक्त था; हिरन, भैंसे, गैंडे, सिंह, सूअर, रुरु (मृगविशेष) व हाथी के समूहों से वह व्याप्त था; शिखररूपी हाथों के समूह में से बाहर निकले हुए अनेक प्रकार के रत्नों के मनोहर आलोक से वह आलोकित था तथा दसों दिशाओं को प्रकाशित करनेवाले स्वर्णविनिर्मित जिनमन्दिरों से वह युक्त था। (५८-६०) ऐसे कैलास पर्वत पर रावण उतरा। वहाँ पर उसने ध्यानभाव में स्थित तथा एक गोल शिला पर सूर्य की धूप में शरीर को तपाते हुए वाली को देखा।(६१) उसका वक्षःस्थल बड़ा और विशाल था, तप की शोभा

वित्थिण्णविउलवच्छं, तवसिरिभरियं पलम्बभुयजुयलं । अचलियझाणारूढं, मेरुं पिव निच्चलं धीरं ।।६२।।
संभरिय पुव्ववेरं, भिउडिं काऊण फरुसवयणेहिं । अह भणिऊण पवत्तो, दहवयणो मुणिवरं सहसा ।।६३।।
अइसुन्दरं कयं ते, तवचरणं मुणिवरेण होऊणं । पुव्वावराहजणिए, जेण विमाणं निरुद्धं मे ।।६४।।
कत्तो पव्वज्जा ते?, कत्तो तवसंजमो सुचिण्णो वि? । जं वहसि राग-दोसं, तेण विहत्थं तुमे सव्वं ।।६५।।
फेडेमि गारवं ते, एयं चिय पव्वयं तुमे समयं । उम्मूलिऊण सयलं, घत्तामि लहुं सलिलनाहे ।।६६।।
काऊण घोररूवं, रुट्ठो संभरिय सव्वविज्जाओ । अह पव्वयस्स हेट्ठा, भूमी भेत्तुं चिय पविट्ठो ।।६७।।
हक्खुविऊण पयत्तो, भुयासु सघायरेण उप्पिच्छो । रोसाणलरत्तच्छो, खरमुहररवं पकुव्वन्तो ।।६८।।
आकम्पियमहिवेढं, विहडियदढसन्धिबन्धणामूलं । अह पव्वयं सिरोवरि, भुयासु दूरं समुद्धरइ ।।६९।।
लम्बन्तदीहविसहर-भीउद्दुयविविहासावय-विहङ्गं । तडपडणखुभियनिज्झर-चलन्तघणसिहरसंघायं ।।७०।।
खरपवणरेणुपसरिय-गयणयलोच्छइयदसदिसायक्कं । जायं तम-ऽन्धयारं, तहियं अट्ठावउद्धरणे ।।७१।।
उव्वेल्ला सलिलनिही, विवरीयं चिय वहन्ति सरिसायओ । निग्घायपडन्तरवं, उक्का-ऽसणिगब्भिणं भुवणं ।।७२।।
विज्जाहरा वि भीया, असि-खेडय-कप्प-तोमरविहत्थं । किं किं? ति उल्लावन्ता, उप्पइया नहयलं तुरिया ।।७३।।
परमावहीएँ भगवं, वाली नाऊण गिरिवरुद्धरणं । अणुकम्पं पडिवन्नो, भरहकयाणं जिणहराणं ।।७४।।
एयाण रक्खणट्ठं, करेमि न य जीवियव्वयनिमित्तं । मोत्तूण राग-दोसं, पवयणवच्छल्लभावेण ।।७५।।

से वह पूर्ण था, उसकी दोनों भुजाएँ लटक रही थीं, वह निश्चल ध्यान में आरूढ़ था और मेरु की भाँति वह अडिग और धीर था। (६२) पहले का बैर याद करके दशवदन भौंहें तानकर मुनिवर वाली को एकदम कठोर वचन कहने लगा कि मुनि होकर के भी पहले के अपराध से उत्पन्न रोषवश जो यह मेरा विमान तूने रोक रखा है यह बहुत ही सुन्दर किया ! (६३-६४) तेरी प्रव्रज्या कहाँ गई ? सम्यग् आचरित तेरा संयम और तप कहाँ गया ? चूँकि तू राग एवं द्वेष धारण किये हुए है, अतः तेरा सब कुछ विनष्ट हो गया। (६५) मैं तेरा घमण्ड और इस पर्वत को भी तेरे ही सामने चकनाचूर करता हूँ। सबको जड़मूल से उखाड़कर समुद्र में जल्दी ही फेंकता हूँ। (६६)

इस प्रकार कहकर और सर्व विद्याओं को यादकर रुष्ट रावण ने भयंकर रूप धारण किया। बादमें ज़मीन तोड़कर वह पर्वतके नीचे प्रविष्ट हुआ। (६७) रोषरूपी अग्नि से लाल-लाल आँखों वाला तथा कठोर एवं तुमुल कोलाहल करता हुआ वह गुस्से में आकर पूरे बल के साथ अपनी भुजाओं से उसे उखाड़ने लगा। (६८) पृथ्वी से वेष्टित उस पर्वत को हिलाकर, मूल में से ही उसके मज़बूत जोड़ों को विच्छिन्न करके तथा सिर पर उसे धारण करके भुजाओं द्वारा वह उसे दूर तक उठा ले गया। (६९) उस पर्वत पर बड़े-बड़े साँप लटक रहे थे, अनेक प्रकार के पशु एवं पक्षी भयवश इधर-उधर भाग रहे थे, किनारों के गिरने से झरने क्षुब्ध हो उठे थे और शिखरों के समूह बादलों की तरह चल-से रहे थे। (७०) उस समय अष्टापद के उठाने के कारण तेज़ पवन में मिली धूल के फैलने से आकाश आच्छादित हो गया तथा सभी दिशाओं में अन्धकार व्याप्त हो गया। (७१) समुद्र अपना किनारा लाँघकर चारों ओर फैल गया, नदियाँ उल्टी बहने लगीं, बिजली के गिरने का भयंकर शब्द होने लगा और पृथ्वी में भीतर से उथल-पुथल मच गई। (७२) तलवार, ढाल, कल्प (शस्त्रविशेष) एवं बाण हाथों में से गिरने के कारण विद्याधर भी भयभीत हो गये। 'यह क्या हुआ ? यह क्या हुआ ?' ऐसा बोलते हुए वे शीघ्र ही आकाश में उड़े। (७३) परमावधिज्ञान से पर्वत का ऊपर उठाना जानकर भरत चक्रवर्तीकृत जिनमन्दिरों की रक्षा के लिये भगवान् वाली को दया आई। (७४) 'राग-द्वेष का त्याग करके जिनोपदेश के प्रति वात्सल्यभाव के कारण, न कि अपने जीवन के हेतु, मैं इनकी रक्षा करता हूँ ऐसा सोचकर उसने अपने पैर के अँगूठे

एव मुणिऊण तेणं, चलणङ्गुट्ठेण पीलियं सिहरं । जह दहमुहो निविट्ठो, गुरुभरभारोणयसरीरो ।।७६।।
विहडन्तमउडमोत्तिय-नमियसिरो गाढसिढिलसव्वङ्गो । पगलन्ततक्खणुप्पन्नसेयसंघायजलनिवहो ।।७७।।
ववगयजीयासेणं, रओ कओ जेण तत्थ अइघोरो । तेणं चिय जियलोए, विक्खाओ रावणो नामं ।।७८।।
सोऊण मुहरवं तं, मूढा सन्नज्झिऊण रणसूरा । किं किं? ति उल्लवन्ता, भमन्ति पासेसु चलवेगा ।।७९।।
मुणितवगुणेण सहसा, दुन्दुहिसद्दो नहे पवित्थरिओ । पडिया य कुसुमवुट्ठी, सुरमुक्का गयणमग्गाओ ।।८०।।
जाहे अणायरेणं, सिढिलो अङ्गुट्ठओ कओ सिग्घं । मोत्तूण पव्वयवरं, विणिग्गओ दहमुहो ताहे ।।८१।।
सिग्घं गओ पणामं, दसाणणो मुणिवरं खमावेउं । थोऊण समाढत्तो, तव-नियमबलं पसंसन्तो ।।८२।।
मोत्तूण जिणवरिन्दं, अन्नस्स न पणमिओ तुमं जं से । तस्सेयं बलमउलं, दिट्ठं चिय पायडं अम्हे ।।८३।।
रूवेण य सीलेण य, बलमाहप्पेण धीरपुरिस ! तुमे । सरिसो न होइ अन्नो, सयले वि य माणुसे लोए ।।८४।।
अवकरिस्स मह तुमे, दत्तं चिय जीवियं न संदेहो । तह वियखलो अलज्जो, विसयविरागं न गच्छामि ।।८५।।
धन्ना ते सप्पुरिसा, जे तरुणत्ते गया विरागत्तं । मोत्तूण सन्तविहवं, निस्सङ्गा चेव पव्वइया ।।८६।।
एवं थोऊण मुणी, दसाणणो जिणहरं समल्लीणो । नियययजुवईहि सहिओ, रएइ पूयं अइमहन्तं ।।८७।।
तो चन्दहासअसिणा, उक्कत्तेऊण नियययबाहं सो। ण्हारुमयतन्तिनिवहं, वाएइ सविब्भमं वीणं ।।८८।।
थोऊण समाढत्तो, पुण्णपवित्तक्खरेहि जिणयन्दं । सत्तसरसंपउत्तं, गीयं च निवेसियं विहिणा ।।८९।।

से शिखर को ऐसा दबाया कि अत्यन्त भार के कारण झुके हुए शरीरवाला वह दशमुख बैठ गया। (७५-७६) उसके मुकुट के मोती विखर गये, सिर झुक गया, सब अंग अत्यन्त ढ़ीले पड़ गये और उस समय उत्पन्न पसीने के समूह से पानी का प्रवाह बह चला। (७७) जीवन की आशा नष्ट होने से उसने उस समय जो अति भयंकर आवाज की उससे वह जीवलोक में रावण के नाम से विख्यात हुआ। (७८) मुँह में से निकली हुई उस आवाज़ को सुनकर मूढ सुभट कवच धारण करके 'क्या है ? क्या है ?' ऐसा बोलते हुए तेज़ी के साथ अगल-बगल घूमने लगे । (७९)

उस समय अचानक मुनि के तप के प्रभाव से आकाश में दुन्दुभि का शब्द फैला गया और आकाशमार्ग में से देवताओं द्वारा मुक्त पुष्पों की वृष्टि होने लगी। (८०) जब अनादर के साथ वाली ने अपना अँगूठा अविलम्ब शिथिल किया तब पर्वत का त्याग करके दशमुख बाहर निकला। (८१) शीघ्र ही आकर रावण ने प्रणाम किया और मुनिवर से क्षमायाचना करके तप एवं नियम के बल की प्रशंसा करता हुआ वह उन की स्तुति करने लगा कि जिनवरेन्द्र को छोड़कर दूसरे को प्रणाम न करने की जो तुम्हारी प्रतिज्ञा है उसकी वजह से यह अतुल बल प्राप्त हुआ है, ऐसा मैं समझता हूँ। (८२-८३) हे धीरपुरुष ! रूप, शील एवं बल की महत्ता में तुम्हारे सदृश कोई भी पुरुष इस मनुष्यलोक में नहीं है। (८४) अपकार करनेवाले मुझको तुमने जीवनदान दिया है, इसमें सन्देह नहीं है; फिर भी धृष्ट और निर्लज्ज मैं विषयों में रागभाव का परित्याग नहीं करता। (८५) वे सत्पुरुष धन्य हैं जो तरुणावस्था में ही विरक्त हुए और अपने वर्तमान वैभव का त्याग करके निःसंग हो प्रव्रजित हुए। (८६) इस प्रकार मुनि की स्तुति करके दशानन अपनी युवती स्त्रियों के साथ जिनमन्दिर में गया और वहाँ बड़ी भारी पूजा की। (८७) इसके पश्चात् चन्द्रहास नामक तलवार के द्वारा अपनी भुजा काटकर उसकी शिराओं से वीणा के तार जोड़कर उसने भक्तिभाव से पूर्वक वीणा बजाई। (८८) इसके पश्चात् शुभ एवं पवित्र अक्षरों से वह जिनचन्द्र की स्तुति करने लगा और सातों स्वरों का जिसमें उपयोग किया गया है ऐसा गीत विधिपूर्वक गाने लगा कि चिरकाल से उत्पन्न मोहरूपी अन्धकार को जिसने केवल ज्ञानरूपी किरणोंसे सर्वदा नष्ट किया है ऐसे उस ऋषभ जिनरूपी सूर्य

अष्टापदस्थ जिनस्तुति :

मोहन्धयारतिमिरं, जेणेयं नासियं चिरपरूढं । केवलकरेसु दूरं, नमामि तं उसभजिणभाणुं ।।९०।।
अजियं पि संभवजिणं, नमामि अभिनन्दणं सुमइनाहं । पउमप्पहं सुपासं, पणओ हं ससिपभं भयवं ।।९१।।
थोसामि पुप्फदन्तं, दन्तं जेणिन्दियारिसंघायं । सिवमग्गदेसणयरं, सीयलसामिं पणमिओ हं ।।९२।।
सेयंसजिणवरिन्दं, इन्दसमाणन्दियं च वसुपुज्जं । विमलं अणन्त धम्मं, अणन्नमणसो पणिवयामि ।।९३।।
सन्तिं कुन्थु अरजिणं, मल्लिं मुणिसुव्वयं नमिं नेमिं । पणमामि पास वीरं भवनिग्गमकारणट्ठाए ।।९४।।
जे य भविस्सन्ति जिणा, अणगारा गणहरा तवसमिद्धा । ते वि हु नमामि सव्वे, वाया-मण-कायजोएसु ।।९५।।
गायन्तस्स जिणथुइं, धरणो नाऊण अवहिविसएण । अह निग्गओ तुरन्तो, अट्ठावयपव्वयं पत्तो ।।९६।।
काऊण महापूयं, वन्दित्ता जिणवरं पयत्तेणं । अह पेच्छह दहवयणं, गायन्तं पङ्कयदलच्छं ।।९७।।
तो भणइ नागराया, सुपुरिस ! अइसाहसं ववसियं ते । जिणभत्तिरायमउलं, मेरुं पिव निच्चलं हिययं ।।९८।।
तुट्ठो तुहं दसाणण, जिणभत्तिपरायणस्स होऊणं । वत्थुं मणस्स इट्ठं, जं मग्गसि तं पणावेमि ।।९९।।
लङ्काहिवेण सुणिउं, धरणो फणमणिमऊहदिप्पन्तो । भणिओ किं न य लद्धं, जिणवन्दणभत्तिराएण ? ।।१००।।
अहिययरं परितुट्ठो, धरणिन्दो भणइ गिण्हसु पसत्था । सत्ती अमोहविजया, जा कुणइवसे सुरगणा वि ।।१०१।।
अह रावणेण सत्ती, गहिया अहिउज्जिऊं सिरपणामं । धरणो वि जिणवरिन्दं, थोऊण गओ नियय्ठाणं ।।१०२।।

को मैं नमस्कार करता हूँ। (८९-९०) अजित, सम्भव, जिनेश्वर, अभिनन्दन तथा सुमतिनाथ को प्रणाम करता हूँ। पद्मप्रभ, सुपार्श्व तथा भगवान् शशिप्रभ (चन्द्रप्रभ) को मैं वन्दन करता हूँ। (९१) इन्द्रियरूपी शत्रुसमूह का दमन करनेवाले पुष्पदन्त की मैं स्तुति करता हूँ। शिव-मार्ग का उपदेश देनेवाले शीतल स्वामी को मैं वन्दन करता हूँ। (९२) जिनवरों में इन्द्रतुल्य श्रेयांस को, इन्द्रों को आनन्द देनेवाले वासुपूज्य स्वामी को तथा विमल, अनन्त और धर्म को अनन्य मन से प्रणाम करता हूँ। (९३) शान्ति, कुंथु, अर, जिनेश्वर, मल्लि, मुनिसुव्रतस्वामी, नमि, नेमि, पार्श्व तथा महावीरस्वामी को जन्म के चक्र में से बाहर निकलने के लिए प्रणाम करता हूँ। (९४) भविष्य में जो जिन, अनगार, गणधर और तप से समृद्ध तपस्वी होंगे उन सबको मैं मन, वचन एवं काय इन तीनों प्रकार के योग से नमस्कार करता हूँ। (९५)

धरणेन्द्र से शक्ति की प्राप्ति और स्वदेशगमन :

इस प्रकार रावण जब स्तुति कर रहा था अवधिज्ञान से जानकर धरणेन्द्र फौरन अपने स्थान से निकला और अष्टापद पर आ पहुँचा। (९६) बड़ी भारी पूजा करके तथा आदरपूर्वक जिनवरों को वन्दन करके उसने कमलदल के समान नेत्रों वाले रावण को गाते हुए देखा। (९७) इसके बाद नागराज धरणेन्द्र ने कहा- 'हे सुपुरुष ! तुमने यह एक बहुत बड़ा साहस किया है। जिनेश्वर के ऊपर तुम्हारा भक्तिराग अतुल है और तुम्हारा हृदय मेरु पर्वत की भाँति अविचल है। (९८) हे दशानन ! तुम जिनवर की भक्ति में निरत हो, इसलिए मैं तुम पर प्रसन्न हुआ हूँ। तुम्हारे मन में जो इष्ट वस्तु हो वह माँगो। मैं उसे हाज़िर करता हूँ। (९९) फणों में स्थित मणियों में से निकलनेवाली किरणों से देदीप्यमान धरणेन्द्र का ऐसा कथन सुनकर लङ्काधिप रावण ने कहा कि जिनेश्वरदेव के वन्दन से तथा उनमें जो भक्तिराग है उससे मुझे क्या नहीं मिला ? अर्थात् सब कुछ मिला है। (१००) इस उत्तर से और भी अधिक प्रसन्न होकर धरणेन्द्र ने कहा कि जिससे देवगण भी वश में किये जा सकते हैं ऐसी अमोघविजया शक्ति तुम ग्रहण करो। (१०१) इसके पश्चात् सिर से प्रणाम करके रावण ने वह शक्ति ग्रहण की। उधर धरणेन्द्र भी जिनवरेन्द्र की स्तुति करके अपने स्थान पर चला गया। (१०२) उस अष्टापद पर्वत के ऊपर एक मास व्यतीत करके मुनीन्द्र

अट्ठावयसेलोवरि, मासं गमिऊण तत्थ दहवयणो । अणुचरिउं पच्छित्तं, वालिमुणिन्दं खमावेइ ।।१०३।।
जिणहरपयाहिणं सो, काऊण दसाणणो तिपरिवारे । पत्तो नियपुरवरं, थुघन्तो मङ्गलसएसु ।।१०४।।
झाणाणलेण कम्मं, दहिऊण पुराकयं नरवसेसं । अक्खयमयलमणहरं, वाली सिवसासयं पत्तो ।।१०५।।
एवंविहं वालिविचेट्ठियं जे, दिणावि सघाणि सुणन्ति तुट्ठा ।
काऊण कम्मक्खयदुक्खमोक्खं, ते जन्ति ठाणं विमलं कमेणं ।।१०६।।

पउमचरियं के तीर्थंकर आदिके भवोंका अनुकीर्तण नामक बीसवें उद्देश में जिनवरोंके नगरी, माता व पिता, नक्षत्र, वृक्ष एवं निर्वाणगमनस्थान ये सब कहा है जिसमें से ऋषभदेव भगवान का संदर्भ –

तीर्थकराणां जन्मनगर्यः माता-पितवः नक्षत्राणि ज्ञानपादपाः निर्वाणस्थानं च–

साएयं मरुदेवी, नाही तह उत्तरा य आसाढा । वडरुक्खो अट्ठावय, पढमजिणो मङ्गलं दिसउ ।।२७।।
अट्ठावयम्मि उसभो, सिद्धो चम्पाएँ वासुपुज्जजिणो । पावाएं वद्धमाणो, नेमी उज्जेन्तसिहरम्मि ।।५१।।
अवसेसो तित्थयरा, सम्मेए निव्वुया सिवं पत्ता । जो पढइ सुणइ पुरिसो, सो बोहिफलं समज्जेइ।।५२।।

वाली से रावण ने क्षमायाचना की। (१०३) चैत्यकी प्रदक्षिणा करके शतशः मंगलों से स्तुति करता हुआ दशानन सपरिवार अपने नगरमें आ पहुँचा। (१०४) इधर वाली ने भी ध्यानरूपी अग्नि से पहले के किये हुए कर्मों को समूल जलाकर अक्षत, निर्मल, मनोहर और शाश्वत सुखरूप मोक्षपद प्राप्त किया। (१०५) इस प्रकार वाली के सुचरित को जो तुष्ट होकर सब दिन सुनते हैं वे कर्म का क्षय करके तथा दुःख से मुक्त हो क्रमशः विमल मोक्षस्थान प्राप्त करते हैं। (१०६)

तीर्थंकर आदि के भवों का अनुकीर्तन :

साकेत नगरी, मरुदेवी माता तथा नाभि पिता उत्तराषाढ़ा नक्षत्र वट वृक्ष तथा अष्टापद पर्वत-प्रथम जिन ऋषभदेव तुम्हारा कल्याण करें।

अष्टापद पर्वत पर ऋषभदेव, चम्पा में वासुपूज्य जिन, नेमिनाथ उज्जयन्त पर्वत के शिखर पर तथा वर्धमान स्वामी पावापुरी में सिद्ध हुए। (५१) बाकी के तीर्थंकर सम्मेतशिखर पर मुक्त होकर मोक्ष में पहुँचे हैं । जो पुरुष इसे पढ़ता है और सुनता है वह सम्यक्त्वका फल प्राप्त करता है । (५२)

6

॥ વસુદેવ હિંડી ॥

(પ્રિયંગુસુંદરી લંભક-વિવરણ)

પ્રસ્તાવના :

શ્રી સંઘદાસગણિ વિરચિત (વિ.સં.૭૩૨) 'વસુદેવ-હિંડી' ગ્રંથ જૈન સાહિત્યની સર્વ ઉપલબ્ધ આગમોત્તર કથાગ્રંથોમાં પ્રાચીન છે. આ ગ્રંથનો પ્રથમ ખંડ પ્રાકૃત ગદ્યમાં રચાયેલો પ્રાયઃ સાડા દસ હજાર શ્લોકપ્રમાણ છે.

'વસુદેવ હિંડી' એટલે વસુદેવનું પરિભ્રમણ. શ્રી કૃષ્ણના પિતા વસુદેવ પોતાની યુવાવસ્થામાં ગૃહત્યાગ કરીને ચાલી નીકળ્યા. તેમના અનેક વર્ષોના પરિભ્રમણ દરમ્યાન થયેલ ચિત્રવિચિત્ર અનુભવોનો વૃત્તાંત આ ગ્રંથમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

વસુદેવની આત્મકથારૂપ મુખ્ય કથાના વિભાગોને 'લંભ-લંભક' નામ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રિયંગુસુંદરી લંભક એ ૧૮મું લંભક છે. તેમાં અષ્ટાપદ તીર્થની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તેનું વિશિષ્ટ વર્ણન દર્શાવામાં આવ્યું છે. (પૃ. ૩૯૨ થી ૪૦૧)

- વસુદેવ હિંડી, પ્રથમ ખંડ, પ્રિયંગુસુંદરી લંભક.

*** સગરના પુત્રોએ અષ્ટાપદમાં ખાઈ ખોદાવી :**

સાકેત નગરમાં ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં જન્મેલા બે ભાઈઓ જિતશત્રુ અને સુમિત્ર એ રાજાઓ હતા. તેમની બન્નેની બે ભાર્યાઓ હતી-વિજયા અને વૈજયંતી, તે બન્નેએ આ પ્રમાણે ચૌદ મહાસ્વપ્નો જોયાં. તે જેમકે- ગજ, વૃષભ, સિંહ, લક્ષ્મી, માળા, ચંદ્ર, સૂર્ય, ધ્વજ, કુંભ, પદ્મસર, સાગર, વિમાન અને ભવન,[૧] રત્નોનો સમૂહ અને અગ્નિ, તે રાજાઓએ સ્વપ્નપાઠકોને એ સ્વપ્નો કહ્યા. તેઓએ એ સ્વપ્નો સમજાવ્યાં કે, ''પુત્રોમાંથી એક તીર્થંકર થશે, બીજો ચક્રવર્તી થશે.'' કાળે કરીને તે સ્ત્રીઓને પ્રસૂતિ થઇ. બાર દિવસ થતાં જિતશત્રુએ પુત્રનું નામ અજિત પાડયું, અને સુમિત્રે સગર પાડયું. અનુક્રમે ઊછરેલા તેઓ યૌવનમાં આવ્યા, અને તેમને ઉત્તમ રાજકન્યાઓનું પાણિગ્રહણ કરાવવામાં આવ્યું.

અન્યદા જિતશત્રુ રાજાએ પોતાના પુત્ર અજિતને રાજ્યગાદી ઉપર બેસાડ્યો, અને ભાઈના પુત્ર સગરને યુવરાજપદે સ્થાપિત કર્યો. પછી જિતશત્રુ રાજા શ્રી ઋષભદેવના તીર્થમાં સ્થવિરોની પાસે સંયમ સ્વીકારીને સિદ્ધિમાં ગયો. પછી અજિત રાજા પણ ઘણા કાળ સુધી રાજ્યનું પાલન કર્યા પછી તે રાજ્યનો ત્યાગ કરીને તીર્થંકર થયા. સગર પણ ચૌદ રત્નો અને નવ નિધિનો અધિપતિ એવો ચક્રવર્તી થયો. તે સગરના જહ્નુકુમાર આદિ સાઠ હજાર પુત્રો હતા. હાર અને મુકુટને ધારણ કરનારા તેઓ સર્વે પિતાની રજા માંગી, ચક્રવર્તીનાં રત્નો અને નિધિઓને સાથે લઈને વસુધામાં વિચરવા લાગ્યા. સર્વ જનોને હિરણ્ય-સુવર્ણ આદિ સંપત્તિ આપતા અને યશ તથા કીર્ત્તિ ઉપાર્જન કરતા તેઓ અષ્ટાપદ પર્વત આગળ પહોંચ્યા. ત્યાં સિદ્ધોને વંદન કરીને

---

૧. જે ઉર્ધ્વલોકમાંથી આવે છે તેની માતા વિમાન જુએ છે અને અધોલોકમાંથી આવે છે તેની માતા ભુવન જુએ છે.

જિનાયતન, સ્તૂપરચના તથા પ્રતિમા જોઈને અમાત્યને પૂછ્યુંઃ આ આયતન કોણે કરાવ્યું છે? ક્યારે કરાવેલું છે? આના જવાબમાં અષ્ટાપદતીર્થની ઉત્પત્તિનો સંબંધઃ-

*** અષ્ટાપદ તીર્થની ઉત્પત્તિ :**

ઉત્તમ લક્ષણોથી યુક્ત ઋષભ નામે રાજા હતા. જેમણે પ્રજાઓને પૂર્વે વ્યવસ્થિત કરી હતી. જેમણે રાગને દમ્યો છે, જે કામભોગોથી વિરક્ત છે તથા જેમણે કર્મોને ધમી નાખ્યાં છે એવા તે મહાત્મા ભગવાન ઉત્તમ શ્રામણ્ય પાળીને દશ હજાર અણગારોની સાથે આ અષ્ટાપદગિરિ ઉપર મોક્ષે પધાર્યા છે તેમનું આ આયતન અને સ્તૂપરચના છે. ભરત નામે તેમનો પુત્ર પ્રથમ ચક્રવર્તી ચૌદ રત્નો અને નવ નિધિનો અધિપતિ હતો તેણે આયતન, પ્રતિમા અને સ્તૂપ કરાવ્યાં છે.

સમુકુટ કેવલજ્ઞાની એવા તે ભરત શ્રામણ્ય સ્વીકારીને મોક્ષે ગયા. તેમનો આદિત્યયશ નામે પુત્ર હતો. જેનો સ્વયં ઈન્દ્રે રાજા તરીકે અભિષેક કર્યો હતો. તે આદિત્યયશે સકલ ભારતવર્ષને ભોગવીને દીક્ષા લીધી. આ સાંભળીને સંતુષ્ટ અને વિસ્મિત મનવાળા થયેલા જહ્નુકુમાર વગેરે કુમારોએ 'અમારું કુળ જય પામે છે' એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ-સિંહનાદથી ગગનતલ ભરી દીધું. પછી જહ્નુ વગેરે કુમારો પરસ્પરને કહેવા લાગ્યા, ''આપણી પાસે પણ તે જ રત્નો છે, તે જ નિધિઓ છે, તે જ વસુધા અને રાજાઓ છે, તો સર્વરત્નમય જિનાયતન આપણે કરીએ.'' આ પ્રમાણે તેઓ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પછી તે જહ્નુ વગેરે કુમારોએ પોતાનાં માણસોને આજ્ઞા આપી, ''અષ્ટાપદ જેવા પર્વતની શોધ કરો.'' તેઓએ શોધ કરી, પણ અંતે 'અષ્ટાપદ જેવો પર્વત નથી' એ પ્રમાણે તેમણે નિવેદન કર્યું. પછી તે કુમારોએ અમાત્યને પુછયું, ''આયતન કયાં સુધી રહેશે ?'' એટલે અમાત્યે કહ્યું, ''આ અવસર્પિણી સુધી રહેશે, એમ મેં કેવલી જિનોની પાસે સાંભળ્યું છે.'' પછી તે કુમારો એકબીજાને કહેવા લાગ્યા, ''આ પર્વતનું જ રક્ષણ કરીએ, કેમ કે કાળદોષથી લોભગ્રસ્ત મનુષ્યો પેદા થશે, જેઓ આયતનનો વિનાશ કરશે.'' પછી તેમણે તે પર્વતને ચારે બાજુએ પહેલા કાંડતલ સુધી દંડરત્ન વડે છિન્નકટક નાખ્યો (અર્થાત્ ચડવાના રસ્તા કાપી નાખ્યા) અને ખાઈ ખોદવા લાગ્યા. એટલે ત્રાસ પામેલો જ્વલનપ્રભ નાગ ઊઠ્યો અને આવીને કુમારોને કહેવા લાગ્યો, ''અરે ! અરે ! મારા ભવનદ્વારને ભાંગશો નહીં.'' આથી કુમારોએ તેને કહ્યું, ''આ ભૂમિ કોની છે ?'' નાગ બોલ્યો, ''તમારી છે, પરન્તુ તો પણ ભાંગશો નહીં, કારણ હું પહેલાંથી અહીં રહું છું,'' 'જો અમારી ભૂમિ છે તો તું શા માટે અટકાવે છે ?' એ પ્રમાણે કુમારોએ તેનો તિરસ્કાર કર્યો, એટલે તે પોતાના ભવનમાં ગયો. પછી તે કુમારો પૂર્ણ દિશામાં પ્રવાહ-નદી સુધી ગયા. ત્યાંથી દંડરત્ન વડે ખોદીને ગંગાને ઉદ્વર્તિત કરીને તેઓ પર્વતની ખાઇ સુધી લાવ્યા. ખાઇમાં પડતી ગંગા અતિશય શોભાવાળી લાગી. પછી સન્તુષ્ટ થયેલા તે કુમારોએ તૂર્યના શબ્દથી મિશ્ર એવો ઉત્કૃષ્ટિ-સિંહનાદરૂપી કોલાહલ કર્યો. તે શબ્દ સાંભળીને, જળ વડે પુરાતું પોતાનું ભવન જોઈને રોષાગ્નિ વડે પ્રજ્વલિત થઈને ધમધમતા જ્વલનપ્રભ નાગે બહાર આવીને તે સૈન્યમાંના રાજાઓ, આમાત્ય અને પ્રાકૃત મનુષ્યોને છોડી દઈને જહ્નુ વગેરે સાઠ હજાર કુમારોને પોતાના દૃષ્ટિવિષથી બાળી નાખ્યા. પછી બાકી રહેલા રાજાઓ, અમાત્ય અને સૈન્ય એ સૌ સાકેત નગરમાં આવ્યાં.

જહ્નુકુમાર વગેરે સગરના સાઠ હજાર પુત્રોને કુપિત જ્વલનપ્રભ નાગે દૃષ્ટિવિષના અગ્નિથી બાળીને ભસ્મસાત્ કર્યા છે. પુત્રોનું મરણ સાંભળીને મૂર્ચ્છિત રાજા જમીન ઉપર ઢળી પડ્યો પછી આશ્વાસિત થતાં ભાન આવતાં અમાત્યને પૂછ્યું- જ્વલનપ્રભ નાગે મારા પુત્રોને કેવી રીતે બાળી નાખ્યા. તેમ જ શું કારણ હતું? ત્યારે મંત્રીએ કહ્યું- સ્વામિન્ ! કુમારોએ મહાનદી ગંગાને અષ્ટાપદમાં આણી છે. હવે આગળ માર્ગ નહીં મળતાં તે નદી સર્વજનપદોનો જળથી વિનાશ કર્યો છે માટે રાજન્ ! ગંગાને સમુદ્રગામિની કરો. પછી રાજાએ પુત્ર ભાગીરથને આજ્ઞા આપી કે- આ દંડરત્ન લઈને ગંગા મહાનદીને સમુદ્રમાં લઈ જા. પછી તે

ભાગીરથીકુમાર રાજાની આજ્ઞા સ્વીકારીને દંડરત્ન લઈ અષ્ટાપદ પાસે ગયો ત્યાં અઠ્ઠમભક્તની તપશ્ચર્યા કરીને દર્ભના સંથારા ઉપર રહીને જ્વલનપ્રભ નાગનું ધ્યાન ધરતો તે બેઠો. પછી અઠ્ઠમભક્ત સમાપ્ત થતાં તે જ્વલનપ્રભ નાગ ભાગીરથિ પાસે આવ્યો. પછી ભાગીરથિએ અર્ઘ્ય, બલિ, ગંધ, માલ્ય અને ધૂપ વડે તેનો સત્કાર કર્યો, એટલે તે બોલ્યા, ''તારું શું કાર્ય કરું ?'' કુમારે કહ્યું, ''તમારી કૃપાથી દંડરત્ન ગ્રહણ કરીને મહાનદી ગંગાને એક માર્ગે સમુદ્રગામિની કરીશ.'' એટલે નાગે કહ્યું, ''જા, જલદી તેમ કર. ભરતમાં જે નાગો છે તે સર્વે મારા વશવર્તી છે.'' પછી ભાગીરથિકુમાર રથ ઉપર બેસીને દંડરત્ન વડે ગંગાનદીને, હસ્તિનાપુરને સ્પર્શ કરે તેમ કુરુજનપદનાં મધ્યમાં થઈને અને કોસલા જનપદની દક્ષિણમાં થઈને, ખેંચી જવા લાગ્યો. પશ્ચિમમાં જ્યાં નાગોનાં ભવનને (નદીના પ્રવાહથી) ઈજા આવતી હતી ત્યાં તે બલિ આપતો હતો. તે સમયથી નાગબલિ શરૂ થયો. પ્રયાગની ઉત્તરે થઇ, કાશીની દક્ષિણે થઇ, કોઇક સ્થળે વિન્ધ્યમાં થઈ, મગધ જનપદની ઉત્તરે અને અંગ જનપદની દક્ષિણે થઈ, હજારો નદીઓ વડે વૃદ્ધિ પામતી ગંગાને તેણે સાગરમાં ઉતારી. ત્યાં ગંગાસાગર નામનું તીર્થ થયું. જહ્નુએ તેને પૂર્વે ખેંચી હતી, તેથી તે નદી જાહ્નવી કહેવાય છે. પછી ભાગીરથિએ ખેંચી તેથી ભાગીરથી કહેવાય છે. ગંગા મહાનદીને સાગરમાં ઉતારીને ભાગીરથિ સાકેત નગર ગયો, અને સગર ચક્રવર્તીને કહ્યું કે, ''મેં ગંગાને સાગરમાં ઉતારી છે.'' ગાથા-

ततो अव्वत्तगं पुत्तं, भागीरहि भरहसामियं ठविय।
पव्वज्जमब्भुवगतो अजियजिणिंदस्स पासम्मि ।।

(અર્થાત્ પછી નાના પુત્ર ભાગીરથિને ભરતના સ્વામી તરીકે સ્થાપિત કરીને સગરે શ્રી અજિતનાથ જિનેશ્વર પાસે દીક્ષા લીધી)

સગર રાજાના પુત્રોએ ભેદી નાખ્યું હતું, તેથી તે ભવન (અમારું ભવન) ''સાગરભિન્ન'' (સગરના પુત્રો વડે ભેદાયેલું) કહેવાય છે.

ત્યાં હું જ્વલનપ્રભ નાગની ભાર્યા તરીકે ઉત્પન્ન થઈ. મારો પુત્ર આ એણીપુત્ર રાજા ઉદ્યાનમાં મારું આયતન કરાવીને, ત્યાં મારી મૂર્તિ સ્થાપિત કરીને દરરોજ ગંધ, માલ્ય અને ધૂપ વડે પૂજા કરે છે. હું પણ પૂર્વસ્નેહથી સાન્નિધ્ય કરતી તેને ઇચ્છિત ભોગો આપું છું.

પછી પુત્રીની ઇચ્છાવાળો તે કોઈ એક વાર અઠ્ઠમભક્તથી મને આરાધીને કહેવા લાગ્યો, ''મને પુત્રી આપ.'' સંભ્રાન્ત થયેલી હું 'તેને પુત્રી કેવી રીતે થાય ?' એનો વિચાર કરવા લાગી.

એ સમયે નાગરાજ ધરણ અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર જતો હતો. અમે પણ ત્યાં ગયાં અને ધર્માચાર્યો-શાન્ત અને પ્રશાન્ત નામે અણગારો જેઓ અવધિજ્ઞાની હતા તેમને વિનય પૂર્વક વંદન કર્યાં અને ત્યાં અમે સંશયો પૂછવા લાગ્યાં. હવે નાગરાજ ધરણે તે ભગવંતોને પૂછયું, ''હું સુલભ બોધિવાળો છું કે દુર્લભ બોધિવાળો ? અહીંથી ઉદ્વર્તિત થઈને હું કયાં પેદા થઈશ ?'' એટલે તેઓએ નાગરાજ ધરણને કહ્યું, ''તું આ ઇન્દ્રપણાથી ઉદ્વર્તિત થઈને ઐરવત વર્ષમાં અવસર્પિણીમાં ચોવીસમો તીર્થંકર થઈશ. અલ્લા, અક્કા, સતેરા, સૌત્રામણિ, ઇન્દ્રા અને ઘનવિદ્યુતા એ તારી જે છ અગ્રમહિષીઓ છે તેમાંની અલ્લા સિવાય બાકીની પાંચ તારા ગણધર થશે. તેઓ પૈકી એક દેવી અલ્લા આજથી સાતમે દિવસે ઉદ્વર્તિત થઈને આ ભારતવર્ષમાં એણીપુત્ર રાજાની પુત્રી થશે. અર્ધભરતના સ્વામી (કૃષ્ણ)ના પિતા સાથે ભોગો ભોગવીને, સંયમ સ્વીકારીને તે સિદ્ધિમાં જશે.''

એ સાંભળીને સન્તુષ્ટ થયેલો નાગરાજ ધરણ દેવીઓની સાથે જે પ્રમાણે આવ્યો હતો તે પ્રમાણે પાછો ગયો.

7

।। आदिपुराण ।।

प्रास्ताविक :

आदिपुराण संस्कृत-साहित्य का एक अनुपम रत्न है। इसके कर्ता जिनसेनाचार्य हैं। ऐसा कोई विषय नहीं है जिसका इसमें प्रतिपादन न हो। यह पुराण है, महाकाव्य है, धर्मकथा है, धर्मशास्त्र है, राजनीतिशास्त्र है, आचारशास्त्र है, और युग की आद्यव्यवस्था को बतलाने वाला महान् इतिहास है।

*** विषय-वस्तु :**

युग के आदिपुरुष श्री भगवान् ऋषभदेव और उनके प्रथम पुत्र सम्राट् भरत चक्रवर्ती आदिपुराण के प्रधान नायक हैं। इन्हीं से सम्पर्क रखने वाले अन्य कितने ही महापुरुषों की कथाओं का भी इसमें समावेश हुआ है। प्रत्येक कथानायक का चरित्र-चित्रण इतना सुन्दर हुआ है कि वह यथार्थता की परिधि को न लाँघता हुआ भी हृदयग्राही मालूम होता है। हरे-भरे वन, वायु के मन्द-मन्द झकोरे से थिरकती हुई पुष्पित-पल्लवित लताएँ, कलकल करती हुइ सरिताएँ, प्रफुल्ल कमलोद्भासित सरोवर, उत्तुंग गिरिमालाएँ, पहाड़ी, निर्झर, बिजली से शोभित श्यामल घनघटाएँ, चहकते हुए पक्षी, प्राची में सिन्दूररस की अरुणिमा को बिखेरने वाला सूर्योदय और लोक-लोचनाऽह्लादकारी चन्द्रोदय आदि प्राकृतिक पदार्थों का चित्रण कवि ने जिस चातुर्य पूर्वक किया है वह हृदय में भारी आह्लाद की अनुभूति कराता है।

तृतीय पर्व में चौदहवें कुलकर श्री नाभिराज के समय गगनांगण में सर्वप्रथम घनघटा छायी हुई दिखती है, उसमें बिजली चमकती है, मन्द-मन्द गर्जना होती है, सूर्य की सुनहरी रश्मियों के सम्पर्क से उसमें रंग-बिरंगे इन्द्रधनुष्य दिखायी देते हैं, कभी मध्यम और कभी तीव्र वर्षा होती है, पृथ्वि जलमय हो जाती है, मयूर नृत्य करने लगते हैं, चिरसन्तप्त चातक सन्तोष की साँस लेते हैं, और प्रकृष्ट वारिधारा वसुधातल में व्याकीर्ण हो जाती है। इस प्राकृतिक सौन्दर्य का वर्णन कवि ने जिस सरसता और सरलता के साथ किया है वह एक अध्ययन की वस्तु है। अन्य कवियों के काव्य में आप यही बात क्लिष्ट-बुद्धिगम्य शब्दों से परिवेष्टित पाते हैं और इसी कारण स्थूलपरिधान से आवृत कामिनी के सौन्दर्य की भाँति वहाँ प्रकृति का सौन्दर्य अपने रूप में प्रस्फुटित नहीं हो पाता है, परन्तु यहाँ कवि के सरल शब्द-विन्यास से प्रकृति की प्राकृतिक सुषमा परिधानावृत नहीं हो सकी है बल्कि सूक्ष्म...महीन वस्त्रावलि से सुशोभित किसी सुन्दरी के गात्र की अवदात आभा की भाँति अत्यन्त प्रस्फुटित हुई है।

श्रीमती और वज्रजंघ के भोगोपभोगों का वर्णन भोगभूमि की भव्यता का व्याख्यान, मरुदेवी के गात्र की गरिमा, भगवान् ऋषभदेव के जन्म-कल्याणक का दृश्य, अभिषेककालीन जल का विस्तार, क्षीरसमुद्र

Adipuran Vol. III Ch. 12-A, Pg. 708-715

का सौन्दर्य, भगवान् की बाल्य-क्रीडा, पिता नाभिराज की प्रेरणा से यशोदा और सुनन्दा के साथ विवाह करना, राज्यपालन, नीलांजना के विलय का निमित्त पाकर चार हजार राजाओं के साथ दीक्षा धारण करना, छह माह का योग समाप्त होने पर आहार के लिए लगातार छह माह तक भ्रमण करना, हस्तिनापुर में राजा सोमप्रभ और श्रेयांस के द्वारा इक्षुरस का आहार दिया जाना, तपोलीनता, नमि-विनमि की राज्य प्रार्थना, समूचे सर्ग में व्याप्त नानावृत्तमय विजयार्धगिरि की सुन्दरता, भरत और बाहुबली का महायुद्ध, सुलोचना का स्वयंवर, जय-कुमार और अर्ककीर्ति का अद्‌भुत युद्ध, आदि-आदि विषयों के सरस सालंकार-प्रवाहान्वित वर्णन में कवि ने जो कमाल किया है उससे पाठक का हृदय-मयूर सहसा नाच उठता है। बरबस मुख से निकलने लगता है—धन्य महाकवि धन्य ! गर्भकालिक वर्णन के समय षट् कुमारिकाओं और मरुदेवी के बीच प्रश्नोत्तर रूप में कवि ने जो प्रहेलिका तथा चित्रालंकार की छटा दिखलायी है वह आश्चर्य में डालने वाली वस्तु है।

यदि आचार्य जिनसेन स्वामी भगवान् का स्तवन करने बैठते हैं तो इतने तन्मय हुए दिखते हैं कि उन्हें समय की अवधि का भी भान नहीं रहता और एक-दो नहीं अष्टोत्तर हजार नामों से भगवान् का विशद सुयश गाते हैं। उनके ऐसे स्तोत्र आज सहस्त्रनाम स्तोत्र के नाम से प्रसिद्ध हैं। वे समवसरण का वर्णन करते हैं तो पाठक और श्रोता दोनों को ऐसा विदित होने लगता है मानो हम साक्षात् समवसरण का ही दर्शन कर रहे हैं। चतुर्भेदात्मक ध्यान के वर्णन से पूरा सर्ग भरा हुआ है। उसके अध्ययन से ऐसा लगने लगता है कि मानो अब मुझे शुक्लध्यान होने वाला ही है और मेरे समस्त कर्मों की निर्जरा होकर मोक्ष प्राप्त हुआ ही चाहता है। भरत चक्रवर्ती की दिग्विजय का वर्णन पढ़ते समय ऐसा लगने लगता है कि जैसे मैं गंगा, सिन्धु, विजयार्ध, वृषभाचल हिमाचल आदि का प्रत्यक्ष अवलोकन कर रहा हूँ।

भगवान् आदिनाथ जब ब्राह्मी, सुन्दरी-पुत्रियों और भरत, बाहुबली आदि को लोककल्याणकारी विविध विद्याओं की शिक्षा देते हैं तब ऐसा प्रतीत होता है मानो एक सुन्दर विद्यामन्दिर है और उसमें शिक्षक के स्थान पर नियुक्त भगवान् ऋषभदेव शिष्य-मण्डली के लिए शिक्षा दे रहे हों। कल्पवृक्षों के नष्ट हो जाने से त्रस्त मानव-समाज के लिए जब भगवान् सान्त्वना देते हुए षट्कर्म की व्यवस्था भारत-भूमि पर प्रचारित करते हैं, देश-प्रदेश, नगर, स्व और स्वामी आदि का विभाग करते हैं तब-तब ऐसा जान पड़ता है कि भगवान् संत्रस्त मानव-समाज का कल्याण करने के लिए स्वर्ग से अवतीर्ण हुए दिव्यावतार ही हैं। गर्भान्वय, दीक्षान्वय, कर्त्रन्वय आदि क्रियाओं का उपदेश देते हुए भगवान् जहाँ जनकल्याणकारी व्यवहार-धर्म का प्रतिपादन करते हैं वहाँ संसार की ममता-माया से विरक्त कर इस मानव को परम निवृति की ओर जाने का भी उन्होंने उपदेश दिया है। सम्राट् भरत दिग्विजय के बाद आश्रित राजाओं की जिस राजनीति का उपदेश करते हैं वह क्या कम गौरव की बात है ? यदि आज के जननायक उस नीति को अपनाकर प्रजा का पालन करें तो यह निःसन्देह कहा जा सकता है कि सर्वत्र शान्ति छा जाये और अशान्ति के काले बादल कभी के क्षत-विक्षत हो जायें। अन्तिम पर्वों में गुणभद्राचार्य ने जो श्रीपाल आदि का वर्णन किया है उसमें यद्यपि कवित्व की मात्रा कम है तथापि प्रवाहबद्ध वर्णन-शैली पाठक के मन को विस्मय में डाल देती है। कहने का तात्पर्य यह है कि श्री जिनसेन स्वामी और उनके शिष्य गुणभद्राचार्य ने इस महापुराण के निर्माण में जो कौशल दिखाया है वह अन्य कवियों के लिए ईर्ष्या की वस्तु है। यह महापुराण समस्त जैनपुराण-साहित्य का शिरोमणि है। इसमें सभी अनुयोगों का विस्तृत वर्णन है। आचार्य जिनसेन से उत्तरवर्ती ग्रन्थकारों ने इसे बड़ी श्रद्धा की दृष्टि से देखा है जो आगे चलकर आर्ष नाम से प्रसिद्ध हुआ और जगह-जगह 'तदुक्तं आर्षे' इन शब्दों के साथ इसके श्लोक उद्‌धृत मिलते हैं। इसके प्रतिपाद्य

विषय को देखकर यह दृढ़ता पूर्वक कहा जा सकता है कि जो अन्यत्र ग्रन्थों में प्रतिपादित है वह इसमें प्रतिपादित है और जो इसमें प्रतिपादित नहीं है, वह अन्यत्र कहीं भी प्रतिपादित नहीं है।

*** कथानायक :**

महापुराण के कथानायक त्रिषष्टिशलाकापुरुष हैं। २४ तीर्थंकर, १२ चक्रवर्ती, ९ बलभद्र, ९ नारायण और ९ प्रतिनारायण-ये त्रेसठ 'शलाकापुरुष' कहलाते हैं। इनमें से आदिपुराण में प्रथम तीर्थंकर श्री ऋषभनाथ और उनके पुत्र प्रथम चक्रवर्ती भरत का ही वर्णन हो पाया है। अन्य पुरुषों का वर्णन गुणभद्राचार्य प्रणीत उत्तरपुराण में हुआ है। आचार्य जिनसेन स्वामी ने जिस रीति से प्रथम तीर्थंकर और भरत चक्रवर्ती का वर्णन किया है, यदि वह जीवित रहते और उसी रीति से अन्य कथानायकों का वर्णन करते तो यह महापुराण संसार के समस्त पुराणों तथा काव्यों से महान् होता। श्री जिनसेनाचार्य के देहावसान के बाद गुणभद्राचार्य ने अवशिष्ट भाग को अत्यन्त संक्षिप्त रीति से पूर्ण किया है परन्तु संक्षिप्त रीति से लिखने पर भी उन्होंने सारपूर्ण समस्त बातों का समुल्लेख कर दिया है। वह एक श्लाघनीय समय था कि जब शिष्य अपने गुरुदेव के द्वारा प्रारब्ध कार्य को पूर्ण करने की शक्ति रखते थे।

भगवान् ऋषभदेव इस अवसर्पिणी काल के चौबीस तीर्थंकरों में आद्य तीर्थंकर थे। तृतीय काल के अन्त में जब भोगभूमि की व्यवस्था नष्ट हो चुकी थी और कर्मभूमि की रचना प्रारम्भ हो रही थी, तब उस सन्धिकाल में अयोध्या के अन्तिम मनु-कुलकर श्री नाभिराज के घर उनकी पत्नी मरुदेवी से इनका जन्म हुआ था । आप जन्म से ही विलक्षण प्रतिभा के धारक थे। कल्पवृक्षों के नष्ट हो जाने के बाद बिना बोये धान से लोगों की आजीविका होती थी; परन्तु कालक्रम से जब वह धान भी नष्ट हो गया तब लोग भूख-प्यास से अत्यन्त क्षुभित हो उठे और सब नाभिराज के पास पहुँचकर 'त्राहि-त्राहि' करने लगे। नाभिराज शरणागत प्रजा को भगवान् ऋषभनाथ के पास ले गये। लोगों ने अपनी करुण-कथा उनके समक्ष प्रकट की। प्रजाजनों की विह्वल दशा देखकर भगवान् की अन्तरात्मा द्रवीभूत हो उठी। उन्होंने उसी समय अवधिज्ञान से विदेहक्षेत्र की व्यवस्था का स्मरण कर इस भरतक्षेत्र में वही व्यवस्था चालू करने का निश्चय किया। उन्होंने असि (सैनिक कार्य), मसि (लेखन कार्य), कृषि (खेती), विद्या (संगीत-नृत्यगान आदि), शिल्प (विविध वस्तुओं का निर्माण) और वाणिज्य (व्यापार) -इन छह कार्यों का उपदेश दिया तथा इन्द्र के सहयोग से देश, नगर, ग्राम आदि की रचना करवायी। भगवान् के द्वारा प्रदर्शित छह कार्यों से लोगों की आजीविका चलने लगी। कर्मभूमि प्रारम्भ हो गयी। उस समय की सारी व्यवस्था भगवान् ऋषभदेव ने अपने बुद्धिबल से की थी, इसलिए वह आदि-पुरुष, ब्रह्मा, विधाता आदि संज्ञाओं से व्यवहृत हुए।

नाभिराज की प्रेरणा से उन्होंने कच्छ, महाकच्छ राजाओं की बहनों यशस्वती और सुनन्दा के साथ विवाह किया। नाभिराज के महान् आग्रह से राज्य का भार स्वीकृत किया। आपके राज्य से प्रजा अत्यन्त सन्तुष्ट हुई। कालक्रम से यशस्वती की कूख से भरत आदि १०० पुत्र तथा ब्राह्मी नामक पुत्री हुई और सुनन्दा की कूख से बाहुबली पुत्र तथा सुन्दरी नामक पुत्री उत्पन्न हुई। भगवान् ऋषभदेव ने अपने पुत्र-पुत्रियों को अनेक जनकल्याणकारी विद्याएँ पढ़ायी थीं जिनके द्वारा समस्त प्रजा में पठन-पाठन की व्यवस्था का प्रारम्भ हुआ था।

नीलांजना का नृत्य-काल में अचानक विलीन हो जाना भगवान् के वैराग्य का कारण बन गया। उन्होंने बड़े पुत्र भरत को राज्य तथा अन्य पुत्रों को यथायोग्य स्वामित्व देकर प्रव्रज्या धारण कर ली। चार हजार अन्य राजा भी उनके साथ प्रव्रजित हुए थे परन्तु वे क्षुधा, तृषा आदि की बाधा न सह सकने के कारण कुछ ही दिनों में भ्रष्ट हो गये। भगवान् ने प्रथमयोग छह माह का लिया था। छह माह समाप्त होने के बाद वे आहार के लिए निकले, परन्तु उस समय लोग, मुनियों को आहार किस प्रकार दिया जाता है, यह नहीं जानते थे। अतः

विधि से न मिलने के कारण आपको छह माह तक भ्रमण करना पड़ा। आपका यह विहार अयोध्या से उत्तर की ओर हुआ और आप चलते-चलते हस्तिनापुर जा पहुँचे। वहाँ के तत्कालीन राजा सोमप्रभ थे। उनके छोटे भाई का नाम श्रेयांस था। इस श्रेयांस का भगवान् ऋषभदेव के साथ पूर्वभव का सम्बन्ध था। वज्रजंघ की पर्याय में यह उनकी श्रीमती नाम की स्त्री था। उस समय इन दोनों ने एक मुनिराज के लिए आहार दिया था। श्रेयांस को जाति-स्मरण होने से वह सब घटना स्मृत हो गयी। इसलिए उसने भगवान् को देखते ही पडगाह लिया और इक्षुरस का आहार दिया। वह आहार वैशाख सुदी तृतीया को दिया गया था तभी से इसका नाम 'अक्षयतृतीया' प्रसिद्ध हुआ। राजा सोमप्रभ, श्रेयांस तथा उनकी रानियों का लोगों ने बड़ा सम्मान किया। आहार लेने के बाद भगवान् वन में चले जाते थे और वहाँ के स्वच्छ वायु-मण्डल में आत्मसाधना करते थे। एक हजार वर्ष के तपश्चरण के बाद उन्हें दिव्यज्ञान-केवलज्ञान प्राप्त हुआ। अब वे सर्वज्ञ हो गये, संसार के प्रत्येक पदार्थ को स्पष्ट जानने लगे।

उनके पुत्र भरत प्रथम चक्रवर्ती हुए। उन्होंने चक्ररत्न के द्वारा षट्खण्ड भरतक्षेत्र को अपने अधीन किया और राजनीति का विस्तार करके आश्रित राजाओं को राज्य-शासन की पद्धति सिखलायी। उन्होंने ही ब्राह्मण वर्ण की स्थापना की। ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शुद्र ये चार वर्ण इस भारत में प्रचलित हुए। इसमें क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र ये तीन वर्ण आजीविका के भेद से निर्धारित किये गये थे और ब्राह्मण व्रती के रूप में स्थापित हुए थे। सब अपनी-अपनी वृत्ति का निर्वाह करते थे, इसलिए कोई दुःखी नहीं था।

भगवान् ऋषभदेव ने सर्वज्ञ दशा में दिव्य ध्वनि के द्वारा संसार के भूले-भटके प्राणियों को हित का उपदेश दिया। उनका समस्त आर्यखण्ड में विहार हुआ था। आयु के अन्तिम समय वे कैलास पर्वत पर पहुँचे और वहीं से उन्होंने निर्वाण प्राप्त किया। भरत चक्रवर्ती यद्यपि षट्खण्ड पृथ्वि के अधिपति थे, फिर भी उसमें आसक्त नहीं रहते थे। यही कारण था कि जब उन्होंने गृहवास से विरक्त होकर प्रव्रज्या-दीक्षा धारण की तब अन्तर्मुहूर्त में ही उन्हें केवलज्ञान हो गया था। केवलज्ञानी भरत ने भी आर्य देशों में विहार कर समस्त जीवों को हित का उपदेश दिया और आयु के अन्त में निर्वाण प्राप्त किया।

*** भगवान् ऋषभदेव और भरत का जैनेतर पुराणादि में उल्लेख :**

भगवान् ऋषभदेव और सम्राट् भरत ही आदिपुराण के प्रमुख कथानायक हैं। उनका वर्तमान पर्याय-सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण उपर लिखे अनुसार है। भगवान् ऋषभदेव और सम्राट् भरत इतने अधिक प्रभावशाली पुण्य पुरुष हुए हैं कि उनका जैनग्रन्थों में तो उल्लेख आता ही है, उसके सिवाय वेद के मन्त्रों, जैनेतर पुराणों, उपनिषदों आदि में भी उल्लेख मिलता है। भागवत में भी मरुदेवी, नाभिराय, ऋषभदेव और उनके पुत्र भरत का विस्तृत विवरण दिया है। यह दूसरी बात है कि वह कितने ही अंशों से भिन्न प्रकार से दिया गया है। इस देश का भारत नाम भी भरत चक्रवर्ती के नाम से ही प्रसिद्ध हुआ है।

निम्नांकित' उद्धरणों से हमारे उक्त कथन की पुष्टि होती है—

''अग्निध्रसूनोर्नाभिस्तु ऋषभोऽभूत् सुतो द्विजः। ऋषभाद् भरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताद् वरः।।३९।।
सोऽभिषिच्यर्षभः पुत्रं महाप्राव्राज्यमास्थितः। तपस्तेपे महाभागः पुलहाश्रमसंशयः।।४०।।
हिमाह्वं दक्षिणं वर्ष भरताय पिता ददौ। तस्मात्तु भारतं वर्ष तस्य नाम्ना महात्मनः''।। ४१।।

-मार्कण्डेयपुराण, अध्याय ४०

''हिमाह्वयं तु यद्वर्षं नाभेरासीन्महात्मनः। तस्यर्षभोऽभवत्पुत्रो मरुदेव्या महाद्युतिः।।३७।।
ऋषभाद् भरतो जज्ञे वीरः पुत्रः शताग्रजः। सोऽभिषिच्यर्षभः पुत्रं भरतं पृथिवीपतिः''।।३८।।

- कूर्मपुराण, अध्याय ४१

''जरामृत्युभयं नास्ति धर्माधमौ युगादिकम्। नाधर्मं मध्यमं तुल्या हिमादेशात्तु नाभितः।।१०।।
ऋषभो मरुदेव्यां च ऋषभाद् भरतोऽभवत्। ऋषभोदात्तश्रीपुत्रे शाल्यग्रामे हरिं गतः।।११।।
भरताद् भारतं वर्ष भरतात् सुमतिस्त्वभूत्।।''

-अग्निपुराण, अध्याय १०

नाभिस्स्वजनयत्पुत्रं मरुदेव्या महाद्युतिः। ऋषभं पार्थिवश्रेष्ठं सर्वक्षत्रस्य पूर्वजम्।। ४०।।
ऋषभाद् भरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताग्रजः। सोऽभिषिच्याथ भरतं पुत्रं प्रावाज्यमास्थितः।।४१।।
हिमाह्वं दक्षिणं वर्षं भरताय न्यवेदयत्। तस्माद् भारतं वर्ष तस्य नाम्ना विदुर्बुधाः।।४२।।

-वायुमहापुराण पूर्वार्ध, अध्याय ३३

''नाभिस्त्वजनयत् पुत्रं मरुदेव्या महाद्य तिम्।।५९।।
ऋषभं पार्थिवं श्रेष्ठं सर्वक्षत्रस्य पूर्वजम्। ऋषभाद् भरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताग्रजः।।६०।।
सोऽभिषिच्यर्षभः पुत्रं महाप्राव्राज्यमास्थितः। हिमाह्वं दक्षिणं वर्ष तस्य नाम्ना बिदुर्बुधाः।। ६१।।''

-ब्रह्माण्डपुराण पूर्वार्ध, अनुषङ्गःपाद, अध्याय १४

''नाभिर्मरूदेव्यां पुत्रमजनयत् ऋषभनामानं तस्य भरतः पुत्रश्च तावदग्रजः तस्य भरतस्य पिता ऋषभः हेमाद्रेर्दक्षिणं वर्ष महद् भारतं नाम शशास।''

- वाराहपुराण, अध्याय ७४

''नाभेर्निसर्ग वक्ष्यामि हिमांकेडस्मिन्निबोधत। नाभिस्त्वजनयत् पुत्रं मरुदेव्यां महामतिः।।१९।।
ऋषभं पार्थिवश्रेष्ठं सर्वक्षत्रस्य पूजितम्। ऋषभाद् भरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताग्रजः।।२०।।
सोऽभिषिच्याथ ऋषभो भरतं पुत्रवत्सलः। ज्ञानं वैराग्यमाश्रित्य जित्वेन्द्रियमहोरगान्।।२१।।
सर्वात्मनात्मन्यास्थाप्य परमात्मानमीश्वरम्। नग्नो जटो निराहारोऽचीरी ध्वान्तगतो हि सः।।२२।।
निराशस्त्यक्तसंदेहः शैवमाप परं पदम्। हिमाद्रेर्दक्षिणं वर्ष भरताय न्यवेदयत्।। २३।।
तस्मातु भारतं वर्ष तस्य नाम्ना विदुर्बुधाः।''

-लिङ्गपुराण, अध्याय ४७

''न ते स्वस्ति युगावस्था क्षेत्रेष्वष्टसु सर्वदा। हिमाह्वयं तु वै वर्ष नाभेरासीन्महात्मनः।।२७।।
तस्यर्षभोऽभवत्पुत्रो मरुदेव्यां महाद्युतिः। ऋषभाद्भरतो जज्ञे ज्येष्ठः पुत्रशतस्य सः।।२८।।''

- विष्णुपुराण, द्वितीयांश, अध्याय १

''नाभेः पुत्रश्चय ऋषभः ऋषभाव् भरतोऽभवत्। तस्य नाम्ना त्विदं वर्ष भारतं चेति कीर्त्यते।।५७।।''

-स्कन्धपुराण, माहेश्वरखण्ड, कौमारखण्ड, अध्याय ३७

*** भगवान् ऋषभदेव और ब्रह्मा :**

लोक में ब्रह्मा नाम से प्रसिद्ध जो देव है वह जैन-परम्परानुसार, भगवान् ऋषभदेव को छोड़कर दूसरा नहीं है। ब्रह्मा के अन्य अनेक नामों में निम्नलिखित नाम अत्यन्त प्रसिद्ध हैं :

हिरण्यगर्भ, प्रजापति, लोकेश, नाभिज, चतुरानन, स्रष्टा, स्वयम्भू । इनकी यथार्थ संगति भगवान् ऋषभदेव के साथ ही बैठती है। जैसे :

हिरण्यगर्भ – जब भगवान् माता मरूदेवी के गर्भ में आये थे, उसके छह माह पहले से अयोध्या नगर में हिरण्य-सुवर्ण तथा रत्नों की वर्षा होने लगी थी, इसलिए आपका हिरण्यगर्भ नाम सार्थक है।

प्रजापति – कल्पवृक्षों के नष्ट हो जाने के बाद असि, मसि, कृषि आदि छह कर्मों का उपदेश देकर आपने ही प्रजा की रक्षा की थी, इसलिए आप प्रजापति कहलाते थे।

लोकेश – समस्त लोक के स्वामी थे, इसलिये लोकेश कहलाते थे।

नाभिज – नाभिराज नामक चौदहवें मनु से उत्पन्न हुए थे, इसलिए नाभिज कहलाते थे।

चतुरानन – समवसरण में चारों ओर से आपका दर्शन होता था, इसलिए आप चतुरानन कहे जाते थे।

स्रष्टा – भोगभूमि नष्ट होने के बाद देश, नगर आदि का विभाग, राजा, प्रजा, गुरू, शिष्य आदि का व्यवहार, विवाह-प्रथा आदि के आप आद्य प्रवर्तक थे, इसलिए स्रष्टा कहे जाते थे।

स्वयंभू – दर्शन-विशुद्धि आदि भावनाओं से अपने आत्मा के गुणों का विकास कर स्वयं ही आद्य तीर्थंकर हुए थे, इसलिए स्वयंभू कहलाते थे।

8
।। आदिपुराण ।।

प्रास्ताविक :

श्री जिनसेनाचार्य रचित महापुराण का आदि अंग आदिपुराण है। उसमें प्रथम तीर्थंकर श्री ऋषभदेव और उनके प्रथम पुत्र भरत चक्रवर्ती के जीवनचरित्र का वर्णन किया गया है। अत्र निर्दिष्ट आदिपुराण के सैंतालीसवें पर्व के श्लोकों में भरत चक्रवर्ती श्री ऋषभदेव भगवान् को कैलास पर्वत पर वंदन करने के लिए आते हैं। ऐसे उल्लेख प्राप्त होते हैं। यहाँ अष्टापद को कैलास पर्वत के रूप में दर्शाया गया है ।

तद्धूयं संसृतेर्हेतुं परित्यज्य गृहाश्रमम्। दोषदुःखजरामृत्युपापप्रार्य भयावहं ।।३१३।। शक्तिमन्तस्समासन्नविनेया विदितागमाः। गुप्त्यादिषड्विधं सम्यगनुगत्य यथोचितं ।।३१४।। प्रोक्तोपेक्षादिभेदेषु वीतरागादिकेषु च। पुलकादिप्रकारेषु व्यपेतागारकादिषु ।।३१५।। प्रमत्तादिगुण-स्थानविशेषेषु च सुस्थिताः। निश्चव्यवहारोक्तमुपाध्वं मोक्षमुत्तमम् ।।३१६।। तथा गृहाश्रमस्थाश्च सम्यग्दर्शनपूर्वकं। दानशीलोपवासार्हदादिपूजोपलक्षिताः ।।३१७।। आश्रितैकादशोपासकव्रताः सुशुमाशयाः। संप्राप्तपरमस्थानसप्तकाः संतु धीधनाः ।।३१८।। इति सत्ततत्त्वसंदर्भगर्भवाग्विभवात्प्रभों। ससभोभरताधीशः सर्वमेवममन्यत ।।३१९।। त्रिज्ञाननेत्रसम्यक्त्व-शुद्धिभाग्देशसंयतः। स्त्रष्टारमभिवंद्यायात्कैलासान्नगरोत्तमम् ।।३२०।। जगत्त्रितयनाथोऽपि धर्मक्षेत्रेष्वनारतं। उप्त्वा सद्धर्मबीजानि न्यषिंचद्धर्मवृष्टिभिः ।।३२१।। सतां सत्फलसंप्राप्त्यै विहरन्स्वगणैः समं। चतुर्दशदिनो-

---

दोष, दुःख, बुढापा, मरण और पाप भरे हुये हैं और जो भयानक हैं ऐसे इस गृहस्थाश्रम को, छोड़ो ।।३१३।। तुम लोग भक्तिमान हो, निकट भव्य हो और आगम वा शास्त्रों को अच्छी तरह जानते हो इसलिह अपनी अपनी योग्यतानुसार गुप्ति, समिति, धर्म अनुप्रेक्षा, परिषहजय और चारित्र इन छहों को अच्छी तरह पालन करो ।।३१४।। उपेक्षा संयम और वीतराग संयम को पालन करनेवाले जो मुनि हैं तथा पुलाक, बकुश, कुशील, निर्ग्रन्थ, स्नातक आदि जो मुनियों के भेद हैं, उनमें से किसी एक अवस्था को धारण करो ।।३१५।। तथा प्रमत्त आदि जो उच्च गुणस्थान हैं उनमें अनुक्रम से निवास करो और इस तरह निश्चय तथा व्यवहार दो प्रकार के कहे हुये मोक्ष का सेवन करो अर्थात् दोनों तरह की मोक्ष प्राप्त करो ।।३१६।। इसी तरह जो गृहस्थाश्रम में रहनेवाले हैं, वे दान, शील, उपवास, और अरहंतादि परमेष्ठियों की पूजा करें ।।३१७।। शुभ परिणामों से श्रावकों की कही हुई ग्यारह प्रतिमाओं का पालन करें और वे ही बुद्धिमान सातों परमस्थानों को प्राप्त हों ।।३१८।। इस तरह भरतेश्वर ने तत्त्वों की रचना से भरी हुई भगवान की बचन रूपी विभूति सुनी और उसे सुनकर सब सभा के साथ-साथ ज्योंका त्यों माना अर्थात् उनपर पूर्ण श्रद्धान् किया ।।३१९।। मतिज्ञान, श्रुतज्ञान और अवधिज्ञान इन तीनों ज्ञानरूपी नेत्रों को तथा सम्यग्दर्शन की विशुद्धि को धारण करनेवाला और देशसंयमी महाराज भरत आदि ब्रह्मा श्री ऋषभदेव की वंदना कर कैलासपर्वत से अपने उत्तम अयोध्या नगर को आया ।।३२०।। इधर तीनों लोकों के स्वामी भगवान् ऋषभदेव ने निरन्तर ही धर्मक्षेत्र में सद्धर्म

Adipuran Vol. V Ch. 31-A, Pg. 1946-1952

पेतसहस्त्राब्दोनपूर्वकं ।।३२२।। लक्षं कैलासमासाद्य श्रीसिद्धशिखरांतरे। पौर्णमासीदिने पौषे निरिच्छः समुपाविशत् ।।३२३।। तदा भरतराजेद्रो महामंदरभूधरं। आप्राग्भारं व्यलोकिष्ट स्वप्ने दैर्ध्येण संस्थितं ।।३२४।। तदैव युवराजोऽपि स्वर्गादित्य महौषधिः। द्रुमश्छित्वा नृणां जन्मरोगं स्वर्यान्तमैक्षत ।।३२५।। कल्पद्रुममभीष्टार्थं दत्वा नृभ्यो निरंतरं। गृहेट् निशामयामास स्वर्गप्राप्तिसमुद्यतं ।।३२६।। रत्नद्वीपं जिघृक्षुभ्यो नानारत्नकदंबकं। प्रादायाभ्रगमोद्युक्तमद्राक्षीत्सचिवाग्रिमः ।।३२७।। वज्रपंजरमुद्भिद्य कैलासं गणवैरिणं। उल्लंघयितुमुद्यंतं सेनापतिमपश्यत ।।३२८।। आलुलोके बुधोऽनंतवीर्यः श्रीमान् जयात्मजः। यान्तं त्रैलोक्यमाभास्य सतारं तारकेश्वरं ।।३२९।। यशस्वतीसुनंदाभ्यां सार्द्धं शक्रमनःप्रिया। शोचंती-श्चिरमद्राक्षीत्सुभद्रा स्वप्नगोचरा ।।३३०।। वाराणसीपतिश्चित्रांगदोऽप्यालोकताकुलः। खमुत्पतंतं भास्वंतं प्रकाश्य धरणीतलं ।।३३१।। एवं आलोकितस्वप्ना राजराजपुरस्सराः। पुरोधसं फलं तेषामपृच्छन्नर्यमोदये ।।३३२।। कर्माणि हत्वा निर्मूलं मुनिभिर्बहुभिः समं। पुरोः सर्वेऽपि शंसंति स्वप्नाः स्वर्गाप्रगामितां ।।३३३।। इति स्वप्नफलं तेषां भाषमाणे पुरोहिते। तदैवानंदनामैत्य भर्तुः स्थितिमवेद्यत् ।।३३४।। ध्वनौ भगवता दिव्ये संहृते मुकुलीभवत् ! करांबुजा सभा जाता पूष्णीव सरसीत्यससौ ।।३३५।। तदाकर्णनमात्रेण सत्वरः सर्वसंगतः। चक्रवर्ती तमभ्येत्य त्रिःपरीत्य कृतस्तुतिः ।।३३६।। महामहमहापूजां भक्त्या निरवर्तयन्स्वयं। चतुर्दश दिनान्येवं भगवंतमसेवत ।।३३७।। माघकृष्णचतुर्दश्यां भगवान्

का बीज बोया और धर्मवृष्टि के द्वारा उसे सींचा ।।३२१।। सज्जनों को मोक्षरूप उत्तम फल मिलने के लिये उन्होंने अपने गणधरों के साथ-साथ एक हजार वर्ष और चौदह दिन कम एक लाख पूर्व विहार किया । (उनकी चौरासी लाख पूर्व की आयु थी उसमें से बीस लाख पूर्व कुमार काल के, तिरसठलाख पूर्व राज्य अवस्था के, एक हजार वर्ष तपश्चरण के, एक हजार वर्ष और चौदह दिन कम एक लाख पूर्व विहार के और चौदह दिन योगनिरोध के थे) जब आयु के चौदह दिन बाकी रहे तब योगों का निरोधकर पोष शुक्ल पौर्णमासी के दिन श्रीशिखर और सिद्धशिखर के बीच में कैलास पर्वत पर पद्मासन से विराजमान हुये ।।३२२-३२३।। जिस दिन भगवान् योग निरोधकर कैलास पर विराजमान हुये उसी दिन महाराज भरत ने स्वप्न में देखा कि सुमेरूपर्वत लम्बा होकर सिद्धक्षेत्र तक पहुँच गया है ।।३२४ ।। उसी दिन युवराज अर्ककीर्ति ने भी स्वप्न में देखा कि एक महौषधि का पेड स्वर्ग से आया था और मनुष्यों का जन्म रोग नष्टकर फिर स्वर्ग में चला गया ।।३२५।। उसी दिन गृहपति ने देखा कि एक कल्पवृक्ष लोगों को सदा उनकी इच्छानुसार पदार्थ देता था परन्तु अब वह स्वर्ग जाने के लिये तैयार हुआ है ।।३२६।। मुख्यमंत्री ने स्वप्न में देखा कि एक रत्नद्वीप चाहनेवाले लोगों के लिये अनेक तरह के रत्नसमूह देकर अब आकाश में जाने के लिये तैयार हुआ है ।।३२७।। सेनापतिने देखा कि एक सिंह वज्र के पिंजडे को तोडकर कैलास पर्वत को उल्लंघन करने के लिये तैयार हुआ है ।।३२८।। जयकुमार के पुत्र श्रीमान् बुद्धिमान अनंतवीर्य ने स्वप्न में देखा कि चंद्रमा तीनों लोकों को प्रकाशकर ताराओं सहित जा रहा है ।।३२९।। चक्रवर्ती की रानी सुभद्रा ने स्वप्न में देखा कि श्री ऋषभदेव की रानी यशस्वती और सुनंदा के साथ-साथ बैठी हुई इन्द्राणी बहुत देर तक शोक कर रही है ।।३३०।। बनारस के राजा चित्रांगद ने भी व्याकुल होकर यह स्वप्न देखा कि सूर्य पृथ्वी का प्रकाश कर आकाश की ओर उडा जा रहा है ।।३३१।। इस तरह भरतादि को लेकर सब लोगोंने स्वप्न देखे और सूर्योदय होते ही पुरोहित से उनके फल पूछे ।।३३२।। पुरोहित ने कहा कि ये सब स्वप्न यही सूचित करते हैं कि भगवान् वृषभदेव सब कर्मों को बिल्कुल नाशकर अनेक मुनियों के साथ-साथ मोक्ष पधारेंगे ।।३३३।। पुरोहित इन सब स्वप्नों का फल कह ही रहा था कि इतनेमें ही आनंद नाम का एक मनुष्य आया और उसने भगवान् वृषभदेव की सब हालत कही ।।३३४।। उसने कहा कि जिस प्रकार सूर्य के अस्त हो जाने पर सरोवर के कमल सब मुकुलित हो जाते हैं उसी प्रकार भगवान की दिव्यध्वनि बंद हो जाने पर सब सभा हाथ जोड़े हुये मुकुलित हो रही है ।।३३५।। यह समाचार सुनकर वह चक्रवर्ती बहुत ही शीघ्र सब लोगों के साथ-साथ कैलास पर्वत पर पहुँचा, उसने जाकर भगवान् की तीन प्रदक्षिणायें दीं, स्तुति की, भक्तिपूर्वक अपने हाथ से महामह नाम

भास्करोदये। मुहूर्तेऽभिजिति प्राप्तपल्यंको मुनिभिः समं ।।३३८।। प्राग्दिङमुखस्तृतीयेन शुक्लध्यानेन रुद्धवान्। योगत्रितयमत्येन ध्यानेनाघातिकर्मणां ।।३३९।। पंचहस्वस्वरोच्चारणप्रमाणेन संक्षयं। कालेन विद्धत्प्रांतगुणस्थानमधिष्ठितः ।।३४०।। शरीरत्रितयापाये प्राप्य सिद्धत्वपर्ययं। निजाष्टगुणसंपूर्णः क्षणात्तनुवातकः ।।३४१।। नित्यो निरंजनः किंचिदूनो देहादमूर्तिभाक्। स्थितः स्वसुखसाद्भूतः पश्यन्विश्वमनारतं ।।३४२।। तदाऽऽगत्य सुराः सर्वे; प्रांतपूजाचिकीर्षया। पवित्रं परमं मोक्षसाधनं शुचि निर्मलं ।।३४३।। शरीरं भर्तुरस्येति पराद्ध्यशिबिकार्पितं। अग्नींद्ररत्नभा-भासिप्रोत्तुंङ्गमुकुटोद्भुवा ।।३४४।। चंदनागरु-कर्पूरपारीकामीरजादिभिः। घृतक्षीरादिभिश्चाप्त वृद्धिना हुतभोजिना ।।३४५।। जगद्गृहस्य सौगंध्यं संपाद्याभूतपूर्वकं। तदाकारोपमर्देन पर्यायांतरमानयन् ।।३४६।। अभ्यर्चितामग्निकुंडस्य गंधपुष्पादिभिस्तथा। तस्य दक्षिणभागेऽभूद्गणभृत्संस्क्रियानलः ।।३४७।। तस्यापरस्मिन् दिग्भागे शेषकेवलिकायगः। एवं वन्हित्रयं भूमाववस्थाप्यामरेश्वराः ।।३४८।। ततो भस्म समादाय पंचकल्याणभागिनः। वयं चैवं भवामेति स्वललाटे भुजद्वये ।।३४९।। कंठे हृदयदेशे च तेन संस्पृश्य भक्तितः। तत्पवित्रतमं मत्वा धर्मरागरसाहिताः ।।३५०।। तोषात्सपादयामांसुः संभूयानंदनाटकं। सप्तमोपांसकाद्यास्ते सर्वेऽपि ब्रह्मचारिणः ।।३५१।। गार्हपत्यामिध, पूर्वं परमाहवनीयकं। दक्षिणाग्निं ततो न्यस्य संध्यासु तिसृषु स्वयं ।।३५२।। तच्छिखित्रयसांन्निध्ये चक्रमातपवारणं।

की महापूजा की और इसी तरह चौदह दिन तक भगवान की सेवा की ।।३३६-३३७।। माघकृष्णा चतुर्दशी के दिन सूर्योदय के शुभ मुहूर्त और अभिजित् नक्षत्र में भगवान् वृषभदेव ने पूर्व दिशा की ओर मुँहकर अनेक मुनियों के साथ-साथ पर्यंकासन विराजमान हुये, उन्होंने तीसरे सूक्ष्म-क्रियाप्रतिपाति नाम के शुक्ल ध्यान से मन बचन काय तीनों योगों का निरोध किया और फिर अंत के चौदहवें गुणस्थान में ठहरकर जितनी देर में अ, इ, उ, ऋ, लृ, इन पाँच ह्रस्व अक्षरों का उच्चारण होता है उतने ही समय में चौथे व्युपरत क्रियानिवृत्ति नाम के शुक्लध्यान से वेदनीय, आयु, नाम, गोत्र इन चारों अघाति कर्मों का नाश किया ।।३३८-३४०।। औदारिक, तैजस, कार्मण इन तीनों शरीरों के नाश होनेसे उन्हें सिद्ध पर्याय प्राप्त हुई, सम्यक्त्व ज्ञान, दर्शन, वीर्य, सुख, सूक्ष्मत्व, अव्याबाध और अवगाहनत्व ये निजके आठ गुण पूरे-पूरे प्रकट हो गये, क्षणभर में ही (उसी समय में) तनुवात वलय में जा पहुँचे तथा वहाँ पर नित्य, निरंजन, अपने शरीर से कुछ कम, अमूर्त्त, आत्मा से उत्पन्न हुये सुख में तल्लीन और निरंतर संसार को देखते हुये बिराजमान हुये ।।३४१-३४२ ।। उसी समय मोक्षकल्याण की पूजा करने की इच्छा करते हुये सब देव आये, उन्होंने पवित्र, उत्कृष्ट, मोक्ष का साधन, स्वच्छ और निर्मल ऐसे भगवान के शरीर को बहुमूल्य पालकी में विराजमान किया। तदनन्तर जो अग्निकुमार जाति के देवों के इंद्र के रत्नों की कांति से देदीप्यमान ऐसे बडे भारी मुकुट से उत्पन्न हुई है तथा चँदन, अगर, कपूर, केशर आदि सुगन्धित पदार्थों से और घी दूध आदि से बढाई गई है ऐसी अग्नि से जो पहिले कभी देखने सुनने में नहीं आई ऐसी जगत्रूपी धर की सुगंधी प्रगटकर उस शरीर का पहिला आकार नष्टकर दूसरा आकार बना दिया अर्थात् उसे भस्म कर दिया ।।३४३-३४६।। गँध, पुष्प आदि द्रव्यों से उस अग्निकुंड की पूजा की तथा उसके दाँई ओर गणधर देवों के शरीर का अग्निसंस्कार किया और बाँई ओर तीर्थंकर तथा गणधरों को छोडकर बाकी बचे हुये केवलज्ञानियों के शरीर का अग्निसंस्कार किया। इस तरह इन्द्र ने पृथ्वी पर तीन तरह की वह्नि स्थापित की ।।३४७-३४८।। तदनंतर सब देव और इन्द्रोने बडी भक्ति से जिनके पाँचों कल्याणक हुये हैं ऐसे तीर्थंकर भगवान् वृषभदेव के शरीर की भस्म उठाई और ''हम भी ऐसे हों'' यही सोचकर अपने माथे पर, दोनों भुजाओं में, गले में और छाती पर लगाई । उन्होंने वह भस्म बड़ी ही पवित्र मानी और उसे लगाकर, वे धर्म के रस में डूब गये ।।३४९-३५०।। संतुष्ट होकर सबने मिलकर आनन्द नाटक किया और फिर उन्होंने श्रावकों को उपदेश दिया कि ''तुम लोगों में से सातवें उपासकाध्ययन को पढ़नेवाले जो सात, आठ, नौ दश, ग्यारहवीं प्रतिमा के ब्रह्मचारी हैं उन्हें वे गार्हपत्य, परमाहवनीयक और दक्षिणाग्नि ये तीन अग्निकुण्ड बनाने चाहियें और उनमें सबेरे, दुपहर तथा शाम

जिनेंद्रप्रतिमाचैवास्थाप्य मंत्रपुरत्सरं ।।३५३।। तास्त्रिकालं समभ्यर्च्य गृहस्थैर्विहितादराः। भवतातिथयो यूयमित्याचख्युरुपासकान् ।।३५४।। स्नेहेनेष्टवियोगोत्थः प्रदीप्तः शोकपावकः। तदा प्रबुद्धमप्यस्य चेतोऽधाक्षीदधीशितुः ।।३५५।। गणी वृषभसेनाख्यस्तच्छोकापनिनीषया। प्राक्रंस्त वक्तुं सर्वेषां स्वेषां व्यक्तां भवावलीम् ।।३५६।। जयवर्मा भवे पूर्वे द्वितीयेऽभून्महाबलः तृतीये ललितांगाख्यो वज्रजंधश्चतुर्थके ।।३५७।। पंचमें भोगभूजोऽभूत षष्ठेऽयं श्रीधरोऽमरः। सप्तमे-सुविधिःक्षमाभृदष्टमेऽच्युतनायकः ।।३५८।। नवमे वज्रनाभीशो दशमेऽनुत्तरांत्यजः। ततोऽवतीर्य सर्बेद्रवंदिते वृषभोऽभवत् ।।३५९।। धनश्रीरादिमे जन्मन्यतो निर्णायिकां ततः। स्वयंप्रभा ततस्तस्माच्छ्रीमत्यार्या ततोऽभवत् ।।३६०।। स्वयंप्रभः सुरस्तस्मादस्मादपि च केशवः। ततः प्रतींद्रयस्तस्माच्च धनदत्तोऽहमिंद्रतां ।।३६१।। गतस्ततस्ततः श्रेयान् दानतीर्थस्य नायकः। आश्चर्यपंचकस्यपि प्रथमोऽभूत्प्रवर्तकः ।।३६२।। अतिगृद्धः पुरा पश्चान्नारकोऽनु चमूरकः। दिवाकरप्रभो देवस्तथा मतिवराह्वयः ।।३६३।। ततोऽहमिंद्रस्तस्माच्च सुबाहुरहमिंद्रतां। प्राप्य त्वं भरतो जातः षट्खंडाखंडपालकः ।।३६४।।

इन तीनों संध्याओं में स्वयं इन तीनों अग्नियों की स्थापना करनी चाहिये। उन तीनों अग्नियों के समीप ही चक्र, छत्र तथा श्री जिनेन्द्रदेव की स्थापना करनी चाहिये और तीनों समय मंत्र पूर्वक उनकी पूजा करनी चाहिये। इस तरह गृहस्थों के द्वारा आदर-सत्कार पाते हुये लोग अतिथि बनो। यह सब उपदेश इन्द्रने ब्रह्मचारियों को दिया ।।३५१-३५४।। उस समय इष्ट के वियोग से उत्पन्न हुई और स्नेह से बढ़ी हुई भरत की शोकरूपी अग्नि जग उठी थी और वह उनके प्रबुद्ध हुए चित्त को भी जला रही थी ।।३५५।। तब श्री वृषभसेन गणधर भरत के शोक को दूर करने की इच्छा से अपने सब लोगों के पहिले भव स्पष्ट रीति से कहने लगे ।।३५६।। कि श्री वृषभदेव का जीव पहिले जयवर्मा था, दूसरे जन्म में राजा महाबल हुआ, तीसरे भव में ललितांग देव हुआ और चौथे भव में राजा सुविधि हुआ और आठवें भव में भोगभूमि में उत्पन्न हुआ, छठे में श्रीधर देव हुआ, सातवे में राजा वज्रजंघ हुआ ।।३५७।। पाँचवें भव में भोगभूमि में उत्पन्न हुआ, छठे में श्रीधर देव हुआ, सातवें में राजा सुविधि हुआ, और आठवें भव में अच्युतस्वर्ग का इन्द्र हुआ ।।३५८।। नौवें भव में राजा वज्रनाभि हुआ, दशवें भव में सर्वार्थसिद्धि में अहमिन्द्र हुआ और वहाँ से आकर सब इन्द्रों के द्वारा पूज्य ऐसा श्री वृषभदेव हुआ है ।।३५९।। श्रेयानक जीव पहिले धनश्री था, दूसरे जन्म नें निर्नायिका, तीसरे भव में स्वयंप्रभा देवी, चौथे भव में वज्रजंघ की रानी श्रीमती, पाँचवें भव में भोगभूमि में आर्या, छट्ठे भव में स्वयंप्रभदेव, वहाँ से आकर सातवें भव में राजा सुविधि का पुत्र केशव, आठवें भव में सोलहवें स्वर्ग में प्रतीन्द्र, नौवें भव में वज्रनाभिचक्रवर्ती का गृहपति रत्न धनदत्त और फिर दशवें भव में अहमिन्द्र हुआ ।।३६०-३६१।। वहाँ से आकार दानतीर्थ की प्रवृत्ति करनेवाला और पंचाश्चर्य का स्वामी यह राजा श्रेयान् हुआ ।।३६२।। तेरा जीव पहिले राजा अतिगृद्ध था। दूसरे जन्म में नरक गया, तीसरे भव में सिंह, चौथे में दिवाकरप्रभ नाम का देव और पाँचवें भव में राजा वज्रजंघ का मतिवर नामका मंत्री हुआ था ।।३६३।। छट्ठे भव में अहमिन्द्र, सातवें भव में वज्रनाभि चक्रवर्ती का छोटा भाई सुबाहु हुआ। आठवें भव में अहमिन्द्र पद पाकर नौवें भव में छहों खण्ड पृथ्वी का पालन करनेवाला राजा भरत हुआ है ।।३६४।।

9

।। પુરાણસાર સંગ્રહ ।।

વિગત : ઋષભદેવનું કૈલાસ ઉપર નિર્વાણનો ઉલ્લેખ

પ્રસ્તાવના :

પુરાણસાર સંગ્રહ સકલકીર્તિ ભટ્ટારક કૃત દિગંબર સાહિત્યનો અનુપમ ગ્રંથ છે. તેના પાંચમાં સર્ગમાં ભગવાન ઋષભદેવના જીવન વિષયક માહિતી જોવા મળે છે.

पञ्चमः सर्गः

जिनेन्द्रोऽपि हितं धम्मं प्रजाभ्यो देशयन्महीम्।
तारयंश्च बहून्भव्यान् विजहार निरञ्जनः ।।१।।

आसंश्चतुशीतिश्च गणा 'गणभृतोऽपि च।
तावन्त्येव सहस्राणि मुनीनां मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।।२।।

आर्यिकाणां सहस्राणि त्रिंशद् दशगुणानि तु।
तथोक्तानि तु पञ्चाशत्सहस्राणयधिकानि च ।।३।।

श्रावकाणां सहस्राणि त्रिंशद् दशगुणानि तु।
श्राविकाणां प्रमाणं तु सहस्रैः शतपञ्चकैः ।।४।।

ययुः पूर्वसहस्राणि शताभ्यस्तानि विंशतिः।
कौमारेऽतस्त्रयः षष्टिः राज्यस्यैकं च संयमे ।।५।।

उक्तञ्च—

सप्ततिलक्षा कोटिः पट्पञ्चाशत्सहस्रसंयुक्ता।
पूर्वस्य तु प्रमाणं बोद्धव्या वर्षकोटीनाम् ।।६।।
।।७०५६०००००००००।।

नक्षत्रं चोत्तराषाढं माङ्गल्येषु च सप्तसु।
निर्वाणमभिजिद्योगे पुरूदेवस्य पूज्यते ।।७।।

उक्तञ्च—

स्वर्गावतरणं जन्म विवाहराज्याभिषेकनिःक्रमणम्।
केवलबोधो निर्वाणं सप्त च मङ्गलानि पुरोः ।।८।।

Puran Sarsangrah Vol. IV Ch. 22-B, Pg. 1280-1284

अथाऽन्तेऽष्टापदं शैलं देवेन्द्रैर्बहुशोऽर्चितः।
चतुर्विधेन संघेन सहारुह्य जिनेश्वरः ।।९।।

सहस्रैर्दशभिः सार्द्धमृषिभिः सन्निविष्टवान्।
चतुर्दशदिनादूर्ध्वं प्राप्य स्थानं चतुर्दशम् ।।१०।।

पूर्वाह्णे शेषकर्मान्तं कृत्वा लोकं प्रकम्पयन्।
अव्याबाधं सुखं क्षेमं सम्प्रापत्परमं पदम् ।।११।।

ततः सदेविका इन्द्रा आगम्य चतुरष्टकाः।
शरीरमहिमां तस्य महध्यां चक्रुरन्तिमाम् ।।१२।।

उक्तश्च—

दशभवनेन्द्रा द्वादश कल्पेन्द्रा व्यन्तराऽमरेन्द्रास्त्वष्टौ।
ज्योतिष्केन्द्रौ द्वाविति द्वात्रिंशत्सम्मिता इन्द्राः ।।१३।।

राजराजोऽपि तज्ज्ञात्वा स्वप्नैरुक्तः पुरोधसा।
ससैन्यस्तूर्णमागत्य जिनदेहमपूजयंत् ।।१४।।

ततोऽग्रीन्द्रकिरीटस्थचूडामणिजवह्निना।
दग्ध्वा निर्वाप्य तद्देहं गन्धाम्बुकुसुमाक्षतैः ।।१५।।

गणेशामार्षभाणाञ्च चितां संस्कृत्य दक्षिणे।
शेषाणां वामके पार्श्वे त्रीनप्यग्नीन् समर्चयत् ।।१६।।

अथेन्द्रा नृपतीन्द्राय कृत्वा हस्तप्रसारणम्।
आश्वास्याभाष्य मधुरं गणेशस्तं समर्पयन् ।।१७।।

ततो वृषभसेनस्तं विलपन्तं वियोगतः।
अनुशास्ति स्म राजेन्द्रमितिहासमिमं ब्रुवन् ।।१८।।

अस्माकमर्हतश्चापि सम्बन्धं शृणु राजराट्।
चित्रसंसारकान्तारे भवादारब्धमाप्तवान् ।।१९।।

यदासीद् वज्रजङ्घोऽयं भगवानष्टमे भवे।
तदा मतिवरो मन्त्री तस्याभूस्त्वं हिते रतः ।।२०।।

सैन्येशोऽकम्पनो यश्च सोऽयं बाहुबली नृपः।
स्वसा याऽनुन्दरी तस्य सेयं ब्राह्मी तव स्वसा ।।२१।।

योऽभूदानन्दपुरोधा स इह सुन्दरसुन्दरी।
पुत्रा ये वीरबाह्वाद्याः श्रीमत्यास्ते वयं नृपेट् ।।२२।।

वयं कृत्वा तपः सम्यगाराधितचतुष्टयाः।
आद्यग्रैवेयके सर्वे चाहमिन्द्रा बभूविम ।।२३।।

(क्रमशः)

पुराणसार संग्रह : पञ्चम सर्ग (गाथार्थ)

* कर्ममलरहित जिनेन्द्र आदिनाथ भगवान् भी प्रजा के लिए हितकारी धर्म का उपदेश करते हुए तथा बहुतसे भव्यों को तारते हुए पृथ्वि पर विहार करने लगे ।।१।।

* उनके समवशरण में ८४ गण थे तथा चौरासी ही गणधर थे और उतने ही हजार मोक्ष चाहनेवाले मुनि थे। आर्यिका भी तीन लाख पचास हजार थीं। और श्रावक तीन लाख प्रमाण थे। श्राविकाओं की संख्या पाँच लाख थी। भगवान् का बीस लाख पूर्व वर्ष कुमार काल में, तिरेसठ लाख पूर्व वर्ष राज्य-काल में तथा एक लाख पूर्व वर्ष संयम काल में बीता ।।२-५।।

* कहा भी है-सत्तर लाख छप्पन हजार कोड़ाकोडि वर्ष प्रमाण पूर्व होता है ।।६।।

* उत्तराषाढ़ा नक्षत्र में तथा अभिजित् योग में सात मांगल्य युक्त भगवान् के निर्वाण पद की पूजा की गई ।।७।।

* कहा भी है— (१) स्वर्गावतरण, (२) जन्म कल्याणक, (३) विवाह, (४) राज्याभिषेक, (५) दीक्षा कल्याणक, (६) केवलज्ञान कल्याणक और (७) निर्वाण कल्याणक ये सात भगवान् ऋषभदेव के माङ्गल्य हैं ।।८।।

* देवेन्द्रों के द्वारा नाना प्रकार से पूजित वे भगवान् चार प्रकार के संघ सहित कैलाश पर्वत पर आरूढ़ हुए ।।९।।

* वहाँ दश हजार साधुओं के साथ उन्होंने समाधि लगाई। तथा चौदह दिनों के बाद चौदहवें गुणस्थान को प्राप्त हुए ।।१०।।

* उन्होंने प्रातःकाल ही शेष कर्मों का अन्त कर लोक को कंपाते हुए, अव्याबाध सुखवाले कल्याणकारी मोक्ष पद को पाया ।।११।।

* तब अपनी देवियों सहित बत्तीस इन्द्रों ने परिवार सहित आकर बड़े ठाट-बाट से भगवान् का निर्वाण कल्याणक किया ।।१२।।

* कहा भी है— भवनवासी देवों के दस इन्द्र, कल्पवासी देवों के बारह इन्द्र, व्यन्तर देवों के आठ इन्द्र तथा ज्योतिषियों के दो इन्द्र, इस प्रकार मिलकर बत्तीस इन्द्र होते हैं ।।१३।।

* चक्रवर्ती को अपने पुरोहित द्वारा स्वप्न के फलस्वरूप भगवान् के निर्वाण की सूचना मिली जिससे सैन्यसहित शीघ्र आकर उन्होंने निर्वाण कल्याणक की पूजा की ।।१४।।

* तब अग्निकुमार देवों के इन्द्र के मुकुट में लगे हुए चूडामणि रत्न की अग्नि से, सुगन्धित जल, पुष्प और अक्षतों से सिञ्चित उनकी देह का दाह संस्कार किया ।।१५।।

* वृषभसेन आदि गणधरों की अग्नि को दक्षिण भाग में तथा अन्य मुनियों कि अग्नि को वाम भाग में स्थापित कर गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि तथा आह्वनीय अग्नि की उन लोगों ने पूजा की ।।१६।।

* इसके बाद इन्द्रों ने चक्रवर्ती भरत को हाथ फैलाकर आश्वासन दिया तथा मधुरालाप कर गणधरों को उन्हें सौंप दिया ।।१७।।

✶ तब वृषभसेन गणधर ने वियोग से विलाप करते हुए उस चक्रवर्ती को समझाया और सब लोगों का पूर्व वृतान्त कहा ।।१८।।

✶ हे चक्रवर्ती ! हम सबका और भगवान् आदिनाथ का सम्बन्ध सुनो। जो इस विचित्र संसार रूपी जंगल में अनेक भवों में घूमते हुए प्राप्त हुआ ।।१९।।

✶ जब आठ भव पहले भगवान् वज्रजंघ थे तब तुम उनके हितकारी मतिवर नामके मंत्री थे। जो उनका अकम्पन नामका मंत्री था वह बाहुबली राजा हुआ और उसकी जो अनुन्दरी नामकी बहिन थी वह तुम्हारी ब्राह्मी नामकी बहिन हुई है ।।२०-२१।।

✶ जो आनन्द नामका पुरोहित था वह सुन्दरी नामकी बहिन हुई है और श्रीमती के जो वीरबाहु आदि पुत्र थे वे सब हम लोग हुए हैं ।।२२।।

✶ हम लोगों ने, तपकर तथा चार आराधनाओं का आराधनकर आद्य ग्रैवेयक में अहमिन्द्र पद पाया था ।।२३।।

10

॥ શ્રી ગૌતમ અષ્ટક ॥

પ્રસ્તાવના :

ગૌતમ અષ્ટકના કર્તા અજ્ઞાત છે. તેમાં અનંતલબ્ધિનિધાન શ્રી ગૌતમસ્વામીનું વિશિષ્ટ મહાત્મ્ય વર્ણવી, વાંછિતની પ્રાપ્તિની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.

શ્રી ઇંદ્રભૂતિ વસુભૂતિપુત્રં, પૃથ્વીભવં ગૌતમગોત્રરત્નમ્;
સ્તુવન્તિ દેવાઃ સુરમાનવેન્દ્રાઃ સ ગૌતમો યચ્છતુ વાંછિતં મે । (૧)

શ્રી ઇંદ્રભૂતિ વસુભૂતિ અને પૃથ્વી માતાના પુત્ર, ગૌતમ ગોત્રમાં થયેલા છે. સુરો અને માનવો વડે સ્તુતિ કરાયેલા ગૌતમસ્વામી મને વાંછિત આપો.(૧)

શ્રીવર્દ્ધમાનાત્ ત્રિપદીમવાપ્ય, મુહૂર્તમાત્રેણ કૃતાનિ યેન;
અંગાનિ પૂર્વાણિ ચતુર્દશાપિ, સ ગૌતમો યચ્છતુ વાંછિતં મે । (૨)

શ્રી વર્ધમાનસ્વામી પાસેથી ત્રિપદીને ગ્રહણ કરીને ૧૪ પૂર્વાંગોની રચના કરી તેવા ગૌતમસ્વામી મને ...(૨)

શ્રી વીરનાથેન પુરા પ્રણીતં, મંત્રં મહાનંદસુખાય યસ્ય;
ધ્યાયંત્યમી સૂરિવરાઃ સમગ્રાઃ, સ ગૌતમો યચ્છતુ વાંછિતં મે । (૩)

શ્રી મહાવીરસ્વામી વડે પહેલાં કહેવાયેલો મહાનંદ અને સુખને આપનાર મંત્ર, જેનું ધ્યાન સર્વે સૂરિવરો કરે છે તે ગૌતમસ્વામી મને...(૩)

યસ્યાભિધાનં મુનયોડપિ સર્વે, ગૃહ્ણન્તિ ભિક્ષાભ્રમણસ્ય કાલેઃ
મિષ્ટાન્નપાનામ્બરપૂર્ણકામા; સ ગૌતમો યચ્છતુ વાંછિતં મે । (૪)

જેમનું નામ સર્વે મુનિઓ ભિક્ષાભ્રમણના કાળે ગ્રહણ કરે છે જે મિષ્ટાન્ન, પાન, અંબરની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરે છે. તે ગૌતમસ્વામી મને...(૪)

અષ્ટાપદાદ્રૌ ગગને સ્વશક્ત્યા યયૌ જિનાનાં પદવંદનાયઃ
નિશમ્ય તીર્થાતિશયં સુરેભ્ય;સ ગૌતમો યચ્છતુ વાંછિતં મે । (૫)

દેવો પાસેથી તીર્થના અતિશયને સાંભળીને જિનેશ્વરોના ચરણને વંદન કરવા માટે ગગનમાં સ્વશક્તિથી અષ્ટાપદ પર્વત પર ગયા તેવા ગૌતમસ્વામી મને...(૫)

Shri Gautam Ashtak Vol. IV Ch. 21-I, Pg. 1209-1213

ત્રિપંચસંખ્યા શતતાપસાનાં તપઃકૃશાનામપુનર્ભવાય;
અક્ષીણલબ્ધ્યા પરમાન્નદાતા, સ ગૌતમો યચ્છતુ વાંછિત મે । (૬)

તપથી કૃશ થયેલા ૧૫૦૦ તાપસોને અપુનર્ભવ થવા અક્ષીણલબ્ધિ વડે ખીરનું દાન આપ્યું તેવા ગૌતમસ્વામી મને...(૬)

સદક્ષિણં ભોજનમેવ દેયં, સાધાર્મિકં સંઘસપર્યયેતિ;
કૈવલ્યવસ્ત્રં પ્રદદૌ મુનીનાં, સ ગૌતમો યચ્છતુ વાંછિતં મે । (૭)

સંઘની પૂજા માટે સાધર્મિકને દક્ષિણા સહિત ભોજન અને મુનિઓને કેવળજ્ઞાનરૂપી વસ્ત્ર આપનારા તેવા ગૌતમસ્વામી મને...(૭)

શિવં ગતે ભર્તરિ વીરનાથે, યુગપ્રધાનત્વમિહૈવ મત્વાઃ
પટ્ટાભિષેકો વિદધે સુરેન્દ્રૈઃ સ ગૌતમો યચ્છતુ વાંછિતં મે । (૮)

ભગવાન મોક્ષમાં ગયે છતે યુગપ્રધાનપણાથી દેવેન્દ્રોએ જેનો પટ્ટાભિષેક કર્યો તેવા ગૌતમસ્વામી મને...(૮)

ત્રૈલોક્યબીજં પરમેષ્ઠિબીજં સદ્જ્ઞાનબીજં જિનરાજબીજં;
યન્નામ યોક્ત વિદધાતિ સિદ્ધિં સ ગૌતમો યચ્છતુ વાંછિતં મે । (૯)

ત્રૈલોક્યબીજ, પરમેષ્ઠિબીજ, સદ્જ્ઞાનનું બીજ તથા જિનરાજના બીજ સમું બોલાયેલું જેનું નામ જ સિદ્ધિને આપે છે. તેવા ગૌતમસ્વામી મને...(૯)

શ્રીગૌતમસ્યાષ્ટકમાદરેણ પ્રબોધકાલે મુનિપુંગવા યે;
પઠન્તિ તે સૂરિપદં સદૈવા - નન્દં લભન્તે સુતરાં ક્રમેણ । (૧૦)

જે મુનિઓ પ્રાતઃકાળે આદરસહિત શ્રી ગૌતમઅષ્ટકનો પાઠ કરે છે તેઓ ક્રમે કરીને હંમેશા આનંદરૂપ સૂરિપદને પ્રાપ્ત કરનારા થાય છે.(૧૦)

11

।। ज्ञानप्रकाशदीपार्णव ।।

उत्तरार्ध

પ્રસ્તાવના :

'જ્ઞાનપ્રકાશદીપાર્ણવ' મંદિર નિર્માણને લગતો પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથ છે. તેના મૂળ કર્તા વિશ્વકર્મા છે. પ્રભાશંકર સોમપુરાએ આ ગ્રંથ પર 'શિલ્પ-પ્રભા' નામની ગુજરાતી ટીકા રચી છે. આ ગ્રંથ પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે ભાગોમાં વિભાજિત છે. તેના ઉત્તરાર્ધના ૨૬માં અધ્યાયમાં અષ્ટાપદનું સ્વરૂપ તથા સિંહનિષદ્યા પ્રાસાદનું વર્ણન સુપેરે કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીના દેહેનો અગ્નિસંસ્કાર અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર થયો. ત્યાં ભરત ચક્રવર્તી મહારાજે સિંહનિષદ્યા નામે પ્રાસાદની રચના વાર્ધકીરત્ન (શિલ્પી-સ્થપતિ) પાસે કરાવી.

भरतस्तत्र च स्वामि संस्कारासन्नभूतले ।
प्रासादं योजयामास त्रिगव्यूतिसमुच्छ्रयः ।।१।।

नामतः सिंहनिषद्या पद्मानिर्वाणवेश्मनः ।
उच्चैर्वार्द्धकीरत्नेन रत्नाश्माभिरकारयत् ।।२।।

ભરત ચક્રવર્તીએ શ્રી ઋષભદેવના અગ્નિસંસ્કારના સમીપ ભૂમિ પર ત્રણ ગાઉ ઊંચો અને જાણે મોક્ષ મંદિરની વેદિકા હોય તેવો ''સિંહનિષદ્યા'' નામનો પ્રાસાદ રત્નમય પાષાણોથી વાર્ધકી[૧]રત્ન (સ્થપતિ) પાસે કરાવ્યો.

તેની ચારે તરફ પ્રભુના સમવસરણની જેમ સ્ફટિક રત્નનાં ચાર રમણીય દ્વારો કરાવ્યાં. તે દ્વારોની બંને તરફ શિવલક્ષ્મીના ભંડારની જેવા રત્ન ચંદનના સોળ કળશો રચાવ્યા. દરેક દ્વારની જાણે સાક્ષાત પુણ્ય વલ્લી હોય તેવાં સોળ સોળ રત્નમય તોરણો રચાવ્યાં. ફરતા મંડપના પ્રશસ્તિ લિપિના જેવા અષ્ટમંગળની સોળ સોળ પંક્તિઓ રચી. જાણે ચાર દિગ્પાલોની સભા ત્યાં લાવ્યા હોય તેવા વિશાળ મુખમંડપો રચ્યા. તે ચાર મુખમંડપોની આગળ ચાલતાં શ્રી વલ્લી મંડપની અંદર ચાર પ્રેક્ષાસદન મંડપો

---

૧ જેમ અર્હંત જિન તીર્થંકરોના આ લોકભોગ્ય પુણ્ય ફળરૂપ વરેલી સિદ્ધિઓ તરીકે અષ્ટપ્રાતિહાર્યો હોય છે તેમ મહા ચક્રવર્તીની પાસે ચૌદ રત્નો હોય છે. તેમાં વાર્ધકી-સ્થપતિ શિલ્પી એ તેમનું છઠ્ઠું રત્ન કહ્યું છે. મહાચક્રવર્તી કલ્પે તે કાર્ય તે ચૌદ રત્નથી, અસાધ્ય હોય તો પણ પળવારમાં સાધ્ય થાય છે તે મહાચક્રવર્તીની સાથે જ તે રત્નો હાજર હોય છે.

सेनापतिगृहपतिपुरोहितगजतुरग वार्धकीः स्त्री ।
चक्रं छत्रं चर्म मणिः कांकिनी खड्गदंडः च ।।३।।

મહાચક્રવર્તીનાં ચૌદ રત્નોમાં સેનાપતિ, ગૃહપતિ, પુરોહિત, હાથી, ઘોડો, શિલ્પી વાર્ધકી અને સ્ત્રી એ સાત રત્નો પંચેન્દ્રિય છે. ચક્ર, છત્ર, ઢાલ, મણિ, કાંકિણી રત્ન, ખડ્ગ અને દંડ એ સાત રત્નો એકેન્દ્રિય છે. આ ચૌદ રત્નો મહાચક્રવર્તીની સેવામાં સદા સર્વદા હાજર હોય છે. આ એકેક રત્નના હજાર-હજાર દેવો અધિષ્ઠાયક હોય છે. (જૈન દર્શન)

Gyanprakashdiparnav Vol. I Ch. 1-B, Pg. 51-58

(રસિક મંડપ જેવા કક્ષાસનવાળા) કરાવ્યા. તે પ્રેક્ષા મંડપોની મધ્યમાં સૂર્યબિંબને ઉપહાસ્ય કરનારા વજમય અક્ષવાટ રચ્યા અને દરેક અક્ષવાટની મધ્યમાં કમળમાં કણિકાની જેમ એકેક મનોહર સિંહાસન રચ્યું. પ્રેક્ષા મંડપની આગળ એકેક મણિપીઠિકા રચી. તેની ૫૨ રત્નના મનોહર ચૈત્યસ્તૂપ રચ્યા. તે દરેક ચૈત્યસ્તૂપમાં આકાશને પ્રકાશિત કરનારી દરેક દિશાએ મોટી મણિપીઠિકા રચી.

मणिपीठिकोपरिस्थाः पंचशतधनुमिताः ।
शाश्वत प्रतिमाः स्थिता ऋषभ चंद्राननयोः ।।३।।
वारिषेण वर्धमान पर्यंकासनस्थिताः ।
सिंहनिषद्याप्रासादे नंदीश्वर द्वीपसमः ।।४।।

તે મણિપીઠિકાની ઉપર ચૈત્યસ્તૂપની સન્મુખ પાંચસો ધનુષ્ય પ્રમાણવાળી રત્નનિર્મિત અંગવાળી ઋષભાનન, ચંદ્રાનન, વારિષેણ અને વર્ધમાન નામની ચારે પર્યંકાસને બેઠેલી મનોહર નેત્રરૂપી પોયણાને ચંદ્રિકા સમાન નંદીશ્વર મહાદ્વીપના ચૈત્યની અંદર છે તેવી શાશ્વતજિન પ્રતિમાઓ રચાવી સ્થાપન કરી.

તે દરેક ચૈત્યસ્તૂપની આગળ અમૂલ્ય માણિક્યમય વિશાળ એવી સુંદર પીઠિકાઓ રચી. તેના પર એકેક ઇંદ્રધ્વજ રચ્યો. જાણે દરેક દિશાએ ધર્મે પોતાના જયસ્તંભો આરોપ્યા હોય તેવા તે ઇંદ્રધ્વજ જણાતા હતા.

દરેક ઇંદ્રધ્વજ આગળ ત્રણ ત્રણ પગથિયાં અને તોરણવાળી નંદા નામે પુષ્કરિણી (વાવડીઓ) રચી. સ્વચ્છ શીતલ જળથી ભરેલી અને વિચિત્ર કમળોથી શોભતી તે પુષ્કરિણીઓ દધિમુખ પર્વતના આકારભૂત પુષ્કરિણીઓ જેવી મનોહર લાગતી હતી.

તે સિંહનિષદ્યા નામના મહાચૈત્યના મધ્ય ભાગમાં મોટી મણિપીઠિકા બનાવી અને સમવસરણની જેમ તેના મધ્ય ભાગમાં વિચિત્ર રત્નમય એક દેવચ્છંદ રચ્યો (જ્યાં પ્રભુ ચડતાં વિશ્રામ લઈ દેશના દે છે).

તે ચૈત્યની ભીંતોમાં વિચિત્ર મણિમય ગવાક્ષ (ઝરૂખા) રચ્યા હતા. તેના પ્રભાપટલથી જાણે તેમાંથી પડદા ઉત્પન્ન થયેલા હોય તેવા જણાતા હતા....

देवच्छंदे प्रतिष्ठिताः प्रतिमास्तत्र निर्मलाः ।
ऋषभस्वामिमुख्यानां चतुर्विंशतिरर्हताम् ।।५।।
प्रतिमाः स्वस्वसंस्थाना मानवर्णाधरास्तु ताः ।
साक्षादिव स्वामिनो भासः शैलेषीध्यानवर्तिनः ।।६।।

આગળ કહેલા દેવચ્છંદની ઉપર શૈલેશી ધ્યાનમાં વર્તતી હોય તેવી દરેક પ્રભુના પોતપોતાના દેહના માન જેવડી ને પોતપોતાના દેહના વર્ણ (રંગ)ને ધારણ કરનારી, જાણે દરેક પ્રભુ પોતે જ બિરાજમાન હોય તેવી ઋષભ આદિ ચોવીસ અર્હતોની નિર્મલ રત્નમય પ્રતિમા રચીને સ્થાપન કરી.

तत्र षोडश सौवर्णा लाजवर्तसमद्वये ।
द्वौ स्फटिकौ द्वे वैडूर्ये द्वे च रक्तमणिमये ।
तासां चार्हत्प्रतिमानां सर्वासामपिजह्विरे ।।७।।

તેમાં સોળ પ્રતિમા સોનાવર્ણની, બે રાજવર્ણ (શ્યામ) રત્નની, બે સ્ફટિકની, બે (લીલા) વૈડૂર્યની અને બે રક્તવર્ણની (પૂર્વે 'બે', દક્ષિણે ચાર, પશ્ચિમે આઠ ને ઉત્તરે દશ) એમ ચોવીસ પ્રતિમાઓ બેસાડી દેવચ્છંદ ઉપર ઉજ્જ્વલ રત્નની ચોવીસ ઘંટાઓ શામરણ રચી.

अष्टापदस्य शिखरे मणिमाणिक्यभूषणम् ।
नंदीश्वरस्य चैत्यानां प्रतिस्पर्द्धिनं पावनम् ।।८।।
चैत्यं भरतचक्रिमात् आज्ञानुसारं कारितम् ।
तेन वार्द्धकी रत्नेन यथाविधि प्रमाणतः ।।९।।

અષ્ટાપદ પર્વતની ઉપર મસ્તકના મુકુટ - મણિ જેવા તથા નંદીશ્વરાદિના ચૈત્યની સ્પર્ધા કરે તેવું પવિત્ર એવું તે ચૈત્ય ભરત મહારાજની આજ્ઞા થતાં તત્કાળ સર્વ કળાના જ્ઞાતા એવા વાર્દ્ધકી રત્ને (સ્થપતિ શિલ્પીએ) વિધિ પ્રમાણે બનાવી આપ્યું.

चक्रिणा दंडरत्नेन शृंगाणि च छेदितानि ।
ऋजुस्तंभवत्स्थितत्वात् मनुजानैवारोहन्ति ।।१०।।
पर्वतमेखला इव सोपानान्यष्टौ च कृतः ।
योजनमेकमुच्चानि तेनाष्टापदः प्रसिद्धः ।।११।।
ततःप्रभृति शैलोऽसौ नाम्नाष्टापद इत्यभूत् ।

ભરત ચક્રવર્તીએ દંડરત્ન વડે તે પર્વતના દાંતા પાડી નાખ્યા. તેથી સરળ અને ઊંચા સ્તંભની પેઠે એ પર્વત લોકોને ન ચડી શકાય તેવો થઈ ગયો - પછી મહારાજા એ પર્વતની ફરતી મેખલાઓ જેવા અને મનુષ્યોથી ઉલ્લંઘન થઈ શકે નહિ એવા એકેક યોજનને અંતરે આઠ પગથિયાં બનાવ્યા ત્યારથી તે પર્વતનું નામ ''અષ્ટાપદ'' પડ્યું.

ઉપરોક્ત અષ્ટાપદ વિષયક વર્ણન ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ ચરિત્રના આધારે કરવામાં આવ્યું છે.

''त्रिषष्टिशलाका पुरूष पर्व'' (१) सर्ग ६ श्लोक ५६६ थी ६३६
अध्याय २६ - अष्टापद स्वरूप (चालु)

श्री विश्वकर्मा उवाच

चतुर्विंशतिर्जिनचैत्यं शतार्द्धं च द्वयाधिकम् ।
द्वयधिकसप्ततिस्तथा कार्या शतमष्टोत्तरम् ।।१।।

जगत्यां च तथा प्रोक्तां मंडपं च तथैव च ।
समोसरणमष्टापदं मया प्रोक्तं सुविस्तरैः ।।२।।

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છેઃ ચોવીસ જિનાયતન; બાવન જિનાયતન, બહોતેર જિનાયતન અને એકસો આઠ જિનાયતન અને તેની જગતી અને મંડપોનું પણ મેં કહ્યું છે; હવે સમવસરણ અને અષ્ટાપદનાં સ્વરૂપો વિસ્તારથી કહું છું.

नारदोवाच

विश्वकर्मा स्वयं देवो विश्वकर्मा जगत्पतिः ।
जिनालयं कथंदेव ! अष्टापदस्य लक्षणम् ।।३।।

तन्मध्ये देवतास्थान चतुर्दिक्षु जिनास्तथा ।
तद् भ्रमैर्देवतामानं पदमानं कथं प्रभो ! ।।४।।

નારદજી કહે છે હે વિશ્વકર્મા ! આપ સ્વયં વિશ્વના કર્તા જગત્પતિ દેવ છો. જિનાયતનો અને અષ્ટાપદનાં લક્ષણો મને કહો. તેની ચારે દિશામાં જિન દેવોનાં સ્થાન અને ફરતા દેવસ્થાનનાં પદના માન મને હે પ્રભો, કહો.

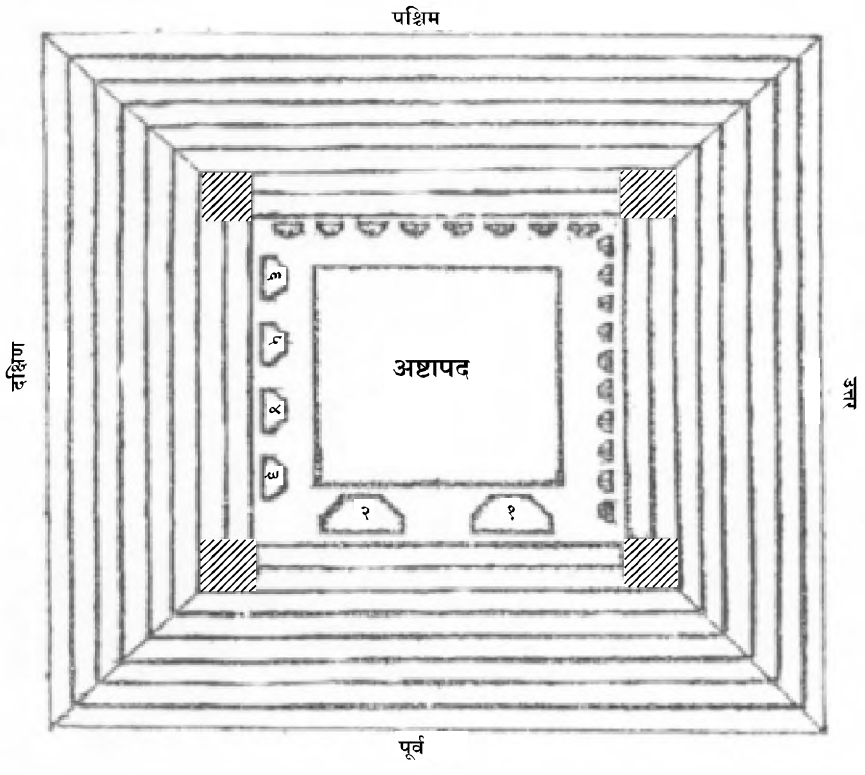

અષ્ટાપદ તલ દર્શન

श्री विश्वकर्मा उवाच

जगत्योर्ध्वं च शालाया गर्भे च देवतापदम् ।
द्वारस्य द्वारमानेन स्तंभ कुंभोदुंबरम् ।।५।।

प्रासादस्य समं ज्ञेयम् सपादं सार्द्धमेव च ।
द्विगुणं वाथ कर्तव्यं मंडपसमसूत्रतः ।।६।।

प्रासादा अष्टभद्रं च वामदक्षिणतोऽपि वा ।
मंडपगर्भसूत्रेण कर्तव्यं शुभमीप्सितम् ।।७।।

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે. જગતીની ઉપરની (અષ્ટાપદની) શાલા દેવના ગર્ભગૃહના પદે કરવી. થાંભલા કુંભીને ઉદુમ્બર તે સર્વદ્વારના માને રાખવા. પ્રાસાદના જેટલો સવાયો દોઢો કે બમણો મંડપ કરવો તે શુભ જાણવું. મૂળ મંદિરની ડાબી જમણી તરફ અષ્ટભદ્રના પ્રાસાદો કરવા. તે તેના ગર્ભસૂત્રને અનુસરીને શુભ ઇચ્છિત ફળની કામનાવાળાએ મંડપો કરવા.

भूमिश्च भूमिमानेन चतुर्द्वारयुतं शुभम् ।
अष्टभागैर्द्विरष्टैर्वा[1] नखार्धं द्वादशोऽपि च ।।८।।

प्रासादमाने प्रतिमा कर्तव्या शुभमीप्सितम् ।
भद्रे भद्रे राजसेनो वेदी सुखासनं शुभम् ।।९।।

આ પ્રાસાદમાં એક ભૂમિ ઉપર બીજી એમ મજલાઓ માનથી કરવા અને તેને પ્રાસાદ ચારે તરફ દ્વારવાળો કરવો તે શુભ જાણવું. તે પ્રાસાદ આઠ ભાગ, સોળ ભાગ, દશ ભાગ, બાર ભાગ

१ द्वादशांशैर्जिनैस्तथा - પાઠાન્તર

કે ચોવીસ ભાગોની વિભક્તિનો કરવો. પ્રાસાદના પ્રમાણથી પ્રતિમાજી કરતા તે શુભ જાણવું. પ્રાસાદના ભદ્રે ભદ્રે રાજસેનક વેદિકા આસનપટ્ટાદિ સુખાસન (કક્ષાસન) કરવા.

एकवक्त्रो त्रिवक्त्रो वा चतुर्वक्त्रस्तथैव च
एकवक्त्रे च कर्तव्या मुखे चैव त्रिशालिका ।।१०।।

चतुर्दिक्षु चतुर्वक्त्रं तस्याग्रे मंडपः शुभः ।

આ અષ્ટાપદ પ્રાસાદ એક મુખનો - ત્રણ મુખનો, કે ચાર મુખનો કરવો. એક મુખના પ્રાસાદને આગળ ત્રિશાલિકા કરવી. ચાર મુખના પ્રાસાદને ચારે દિશામાં તેની આગળ મંડપો કરવા તે શુભ છે.

तदर्धं च न कर्तव्यं शालावेधः प्रजायते ।।११।।

पटशालाप्रवेशेन दृश्यते यस्य वास्तुषु ।
स्वामिसुखमाचार्यश्च पूजा न लभ्यते नरैः ।।१२।।

तस्मात्सर्वं प्रयत्नेन कर्तव्यं च पूजागमः ।
तत्कृतं च शुभं ज्ञेयं सर्वकामफलप्रदम् ।।१३।।

पुत्र पोत्र प्रवर्धन्ते प्रजाराज्ञजयावहम् ।
.....।।१४।।

.....।
राजसेन तथा वेदी आसनं मतवारणम् ।।१५।।

इलिकातोरणैर्युक्तः शाला पूरितः शुभः।
तन्मध्ये च महामेरुश्चतुर्दिक्षु जिनेश्वरम् ।।१६।।

प्रथमार्चा प्रमाणेन द्विचतुरष्टदिङ्मिताः ।
दृष्टिस्तु दृष्टिमानेन स्तनान्तं वा शुभं भवेत् ।।१७।।

अनुवाद ११ से १४ १/२

અષ્ટાપદના ચાતુર્મુખ (મંડપ)ને રાજસેનક વેદિકા આસનપટ્ટ કક્ષાસન કરવા. શાલા-આગલી ચોકીને ઇલિકાતોરણયુક્ત સુશોભિત કરવું. તેવા પ્રાસાદની મધ્યમાં મહામેરુ જેવી વેદીપર ચારે દિશાએ જિનેશ્વર પધરાવવા. પહેલા આગલા બિમ્બના પ્રમાણના પૂર્વાદિ દિશામાં ક્રમે બે, ચાર, આઠ અને દશ એમ ચોવીસ જિનબિંબ સ્થાપન કરવાં. તે સર્વની દૃષ્ટિ સમસૂત્રમાં એક રાખવી અગર સર્વ પ્રતિમાના સ્તનસૂત્ર એકસૂત્રમાં રાખવા.

तेन मानेन कर्तव्यमधः स्थानेन नंदति ?

આમ સમસૂત્રના માનથી રાખતાં નીચેની ગાદી ચડાવવી.

पदं च पदमानेन पदं पदानुसारतः? ।।१८।।

एकभूमिर्द्विभूमिर्वा त्रिभूमिर्वा कृतं शुभम् ।
आदिपदानुमानेन कर्तव्यं भूमिमुदयम् ।।१९।।

तदूर्ध्वे शृंगमुत्सेधं जटायां तत्प्रकल्पयेत् ।
तदूर्ध्वे ऊरूशृंगाणि अंडकैः कलशैर्युतम् ।।२०।। इति अष्टापद ।।

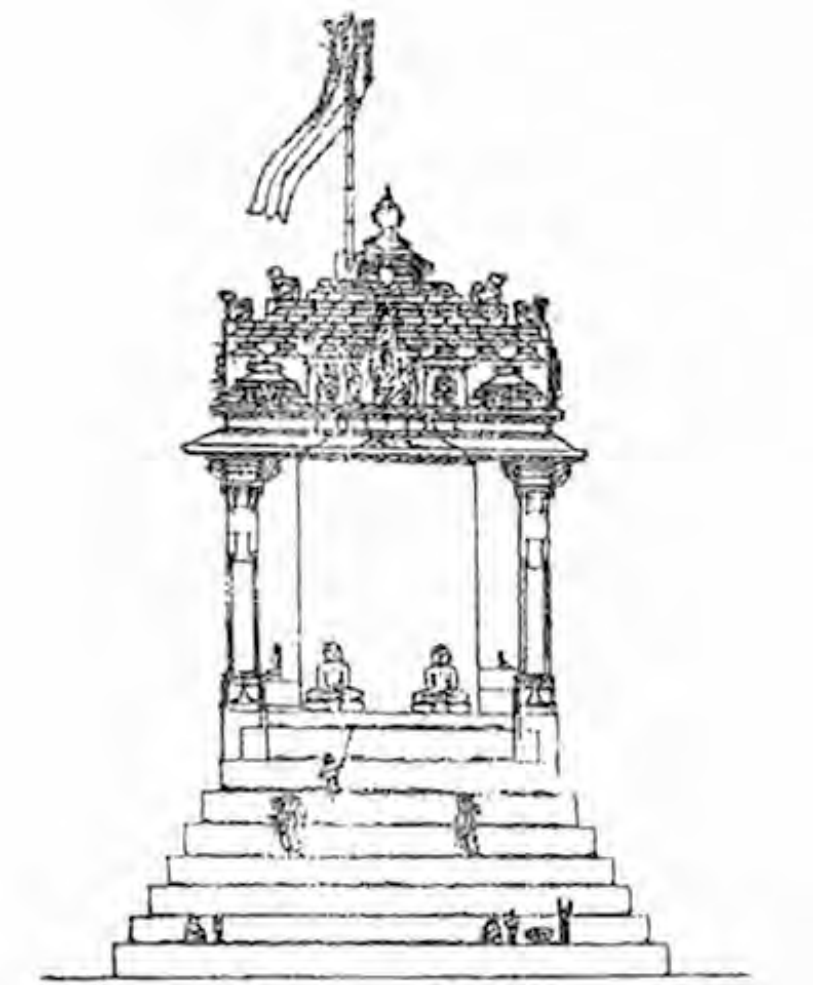

અષ્ટાપદ દર્શન

પદના માને પદો રાખવા, પદના અનુસારે પદો રાખવા. પદના માનથી એક ભૂમિ કે બે ભૂમિ કે ત્રણ ભૂમિનો પ્રાસાદ કરવો તે શુભ છે. મુખ્ય આદિ પદના માને ઉપરનો ભૂમિનો ઉદય રાખવો. તેના ઉપર શૃંગો ચડાવી જટાની કલ્પના જેવું શિખર કરવું. તેના ઉરુશૃંગો અંડકો-કળશ યુક્ત પ્રાસાદ કરવો.

।। इति अष्टापद ।।

इतिश्री विश्वकर्माकृते ज्ञानप्रकाशदीपार्णव वास्तुविद्यायां अष्टापद
लक्षणाधिकारे षड्विंशतितमोऽध्यायः ।।२६।।

ઈતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવના વાસ્તુવિદ્યાના અષ્ટાપદ લક્ષણાધિકાર પર શિલ્પવિશારદ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરાએ રચેલી શિલ્પપ્રભા નામની ભાષાટીકાનો છવ્વીસમો અધ્યાય (૨૬).

12

।। શ્રી ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર ।।

ઋષભદેવ અને અષ્ટાપદ

પ્રસ્તાવના :

કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય રચિત ''શ્રી ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર''ના પહેલા પર્વમાંથી શ્રી ઋષભદેવના અષ્ટાપદ પર નિર્વાણ તથા અષ્ટાપદ સાથે સંકળાયેલ વિવિધ ઘટનાઓનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે.

વિશ્વોપકારી ભગવાન શ્રી ઋષભદેવજી ગ્રામ, ખાણ, નગર, દ્રોણમુખ, કર્બટ, પત્તન, મંડબ, આશ્રમ અને ખેડાઓથી પરિપૂર્ણ પૃથ્વીમાં વિચરતા હતા[૧]. વિહાર સમયમાં પોતાની ચારે દિશાએ સવાસો યોજન સુધી લોકોની વ્યાધિનું નિવારણ કરવાથી વર્ષાઋતુના મેઘની જેમ જગતજંતુઓને શાંતિ પમાડતા હતા; રાજા જેમ અનીતિના નિવારણથી પ્રજાને સુખ આપે તેમ મુષક, શુક વગેરે ઉપદ્રવ કરનારા જીવોની અપ્રવૃત્તિથી સર્વનું રક્ષણ કરતા હતા, અંધકારના ક્ષયથી સૂર્યની જેમ પ્રાણીઓનાં નૈમિત્તિક અને શાશ્વત વૈર શાંત કરવાથી સર્વને પ્રસન્ન કરતા હતા, પ્રથમ સર્વ રીતે સ્વસ્થ કરનારી વ્યવહાર પ્રવૃત્તિથી જેમ લોકસમૂહને આનંદ પમાડ્યો હતો, તેમ હાલ વિહારની પ્રવૃત્તિથી સર્વને આનંદ પમાડતા હતા, ઔષધથી અજીર્ણ અને અતિ ક્ષુધાની જેમ અતિવૃષ્ટિ અને અનાવૃષ્ટિના ઉપદ્રવનો નાશ કરતા હતા, અંતઃશલ્યની જેમ સ્વચક્ર અને પરચક્રનો ભય દૂર થવાથી તત્કાળ પ્રસન્ન થયેલા લોકો તેમનો આગમન ઉત્સવ કરતા હતા, અને માંત્રિક પુરુષ જેમ ભૂત રાક્ષસથી રક્ષા કરે, તેમ સંહારકારક ઘોર દુર્ભિક્ષથી સર્વની રક્ષા કરતા હતા. આવા ઉપકારથી એ મહાત્માની સર્વ લોકો સ્તુતિ કરતા હતા. જાણે અંદર ન સમાવાથી બહાર આવેલી અનંત જ્યોતિ હોય તેવું અને સૂર્યમંડળને જીતનારું ભામંડળ તેઓએ ધારણ કર્યું હતું.[૨] આગળ ચાલતા ચક્રથી જેમ ચક્રવર્તી શોભે તેમ આકાશમાં આગળ ચાલતા અસાધારણ તેજવાળા ધર્મચક્રથી તેઓ શોભતા હતા; સર્વ કર્મનો જય કરવાથી ઊંચા જયસ્તંભ જેવો નાની નાની હજારો ધ્વજાઓ યુક્ત એક ધર્મધ્વજ તેઓની આગળ ચાલતો હતો; જાણે તેમનું પ્રયાણોચિત કલ્યાણ મંગળ કરતો હોય તેવો પોતાની મેળે જ નિર્ભર શબ્દ કરતો દિવ્યદુંદુભિ તેમની આગળ વાગતો હતો; જાણે પોતાનો યશ હોય તેવા આકાશમાં રહેલા પાદપીઠ સહિત સ્ફટિક રત્નના સિંહાસનથી તેઓ શોભતા હતા; દેવતાઓએ સંચાર કરેલા સુવર્ણ કમલ ઉપર રાજહંસની જેમ લીલાસહિત તેઓ ચરણન્યાસ કરતા હતા; જાણે તેમના ભયથી રસાતલમાં પેસી જવાને ઇચ્છતા હોય તેમ નીચા મુખવાળા થયેલા તીક્ષ્ણ દંડ રૂપ કંટકથી તેમનો

---

૧ અહીંથી તીર્થંકરના અતિશય સંબંધીનું વર્ણન છે.

૨ તીર્થંકર વગેરે તેની ચોતરફ સવાસો યોજન સુધી ઉપદ્રવકારથી રોગની શાંતિ થાય, પરસ્પરના વેરનો નાશ થાય. ધાન્યાદિને ઉપદ્રવકારી જંતુઓ ન થાય. મરકી વિ. ન થાય. અતિવૃષ્ટિ ન થાય. દુર્ભિક્ષ, દુષ્કાળ ન પડે. સ્વચક્ર પરચક્રનો ક્ષય ન થાય. એ તથા પ્રભુના મસ્તકની પાછળ ભામંડળ રહે એ કેવળજ્ઞાનના પ્રગટ થવાથી થતા અગિયાર અતિશય મહાન અતિશય છે.

Ashtapad Maha Tirth Vol. I Ch. 1-A, Pg. 16-46

પરિવાર આશ્લિષ્ટ થતો નહોતો; જાણે કામદેવને સહાય કરવાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને ઇચ્છતી હોય તેમ જ ઋતુઓ સમકાળે તેમની ઉપાસના કરતી હતી; ચોતરફ દૂરથી નીચા નમતા માર્ગનાં વૃક્ષો, જોકે તેઓ સંજ્ઞા રહિત છે, તો પણ જાણે તેમને નમસ્કાર કરતા હોય તેવા જણાતા હતા. પંખાના વાયરાની જેમ મૃદુ, શીતળ અને અનુકૂળ પવન તેમની નિરંતર સેવા કરતો હતો; સ્વામીથી પ્રતિકૂળ (વામ) વરતનારાનું શુભ થાય નહીં એમ જાણતા હોય તેમ પક્ષીઓ નીચે ઊતરી તેમની પ્રદક્ષિણા કરી જમણી બાજુએ અતિક્રમણ કરતાં હતાં; ચપળ તરંગોથી જેમ સાગર શોભે તેમ જઘન્યે કોટી સંખ્યાવાળા અને વારંવાર ગમનાગમન કરતા સુરઅસુરોથી તેઓ શોભતા હતા; ભક્તિવશ થઈ દિવસે પણ પ્રભાસહિત ચંદ્ર રહ્યો હોય તેવા આકાશમાં રહેલા છત્રથી તેઓ શોભતા હતા; અને જાણે ચંદ્રના જુદા કરેલા સર્વસ્વ કિરણોના કોશ હોય તેવા ગંગાના તરંગ જેવા શ્વેત ચામરો તેમની ઉપર ઢોળાતા હતા;[૩] નક્ષત્ર ગણોથી ચંદ્રમાની જેમ તપથી પ્રદીપ્ત થયેલા અને સૌમ્ય એવા લાખો ઉત્તમ શ્રમણોથી તેઓ વીંટાયેલા હતા. જેમ સૂર્ય દરેક સાગરમાં અને દરેક સરોવરમાં કમલને પ્રબોધ (પ્રફુલ્લિત) કરે, તેમ એ મહાત્મા દરેક ગામ અને દરેક શહેરમાં ભવ્યજનોને પ્રતિબોધ કરતા હતા. આવી રીતે વિચરતા ભગવાન્ ઋષભદેવજી એકદા અષ્ટાપદ પર્વતે આવ્યા.

અત્યંત શ્વેતપણાને લીધે જાણે શરદઋતુના વાદળાનો એક ઠેકાણે કલ્પેલો ઢગલો હોય, ઠરી ગયેલા ક્ષીર સમુદ્રનો લાવી મૂકેલ વેલાકૂટ હોય અથવા પ્રભુના જન્માભિષેક વખતે ઇન્દ્રે વૈક્રિય કરેલા ચાર વૃષભના રૂપ માંહેનો ઊંચાં શૃંગવાળો એક વૃષભ હોય એવો તે ગિરિ જણાતો હતો. નંદીશ્વરદ્વીપ માંહેની પુષ્કરિણી (વાવડી)માં રહેલા દધિમુખ પર્વતોમાંથી આવેલો જાણે એક પર્વત હોય, જંબૂદ્વીપરૂપી કમલનો જાણે એક બિસખંડ (નાળ) હોય અને પૃથ્વીનો જાણે શ્વેત રવમય ઊંચો મુગટ હોય તેવો તે પર્વત શોભતો હતો. નિર્મળ તથા પ્રકાશવાળો હોવાથી દેવગણો તેને હંમેશાં જળથી સ્નાન કરાવતા હોય અને વસ્ત્રોથી જાણે લૂંછતા હોય તેવો તે જણાતો હતો. વાયુએ ઉડાડેલા કમલના રેણુઓ વડે તેના નિર્મળ સ્ફટિક મણિના તટને સ્ત્રીઓ નદીના જળ જેવો દેખતી હતી. તેનાં શિખરોના અગ્રભાગમાં વિશ્રામ લેવાને બેઠેલી વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓને તે વૈતાઢય અને ક્ષુદ્ર હિમાલયનું સ્મરણ કરાવતો હતો. સ્વર્ગ ભૂમિનું જાણે અંતરીક્ષ દર્પણ હોય, દિશાઓનું જાણે અતુલ્ય હાસ્ય હોય અને ગ્રહ-નક્ષત્રોને નિર્માણ કરવાની મૃત્તિકાનું અક્ષય સ્થળ હોય એવો તે જણાતો હતો. તેનાં શિખરોના મધ્ય ભાગમાં ક્રીડાથી શ્રાંત થયેલાં મૃગો બેઠેલાં હતાં, તેથી તે અનેક મૃગલાંછન (ચંદ્ર)ના વિભ્રમને બતાવતો હતો. નિર્ઝરણાની પંક્તિઓથી જાણે નિર્મળ અર્ધવસ્ત્રને છોડી દેતો હોય અને સૂર્યકાંત મણિઓના પ્રસરતા કિરણોથી જાણે ઊંચી પતાકાવાળો હોય તેવો તે શોભતો હતો. તેના ઊંચાં શિખરના અગ્રભાગમાં સૂર્ય સંક્રમ થતો, તેથી તે સિદ્ધ લોકોની મુગ્ધ સ્ત્રીઓને ઉદયાચલનો ભ્રમ આપતો હતો. જાણે મયૂરપત્રથી રચેલાં મોટાં છત્રો હોય તેવાં અતિ આર્દ્રપત્રવાળાં વૃક્ષોથી તેમાં નિરંતર છાયા થઈ રહી હતી. ખેચરોની સ્ત્રીઓ કૌતુકથી મૃગના બચ્ચાંઓનું લાલનપાલન કરતી, તેથી હરણીઓના ઝરતા દૂધ વડે તેનું સર્વ લતાવન સિંચાતું હતું. કદલી પત્રના અર્ધા વસ્ત્રવાળી શબરીઓના નૃત્યને જોવાને માટે ત્યાં નગરની સ્ત્રીઓ નેત્રોની શ્રેણી કરીને રહેતી હતી. રતિથી શ્રાંત થયેલી સર્પિણીઓ ત્યાં વનનો મંદ મંદ પવન પીતી હતી; તેના લતાવનને પવનરૂપી નટે ક્રીડાથી નચાવ્યું હતું, કિન્નરોથી સ્ત્રીઓ રતિના આરંભથી તેની ગુફાઓને મંદિરરૂપ કરતી હતી, અને અપસરાઓના સ્નાન કરવાના ઘસારાથી તેના સરોવરનું જળ તરંગિત થયેલું હતું. કોઈ ઠેકાણે સોગઠાબાજી રમતા, કોઈ ઠેકાણે પાનગોષ્ઠી કરતા અને કોઈ ઠેકાણે પણિત (પણ) બાંધતા યક્ષોથી તેના મધ્ય ભાગમાં કોલાહલ થઈ રહ્યો હતો. તે પર્વત ઉપર કોઈ ઠેકાણે કિન્નરોની સ્ત્રીઓ, કોઈ ઠેકાણે ભિલ લોકોની સ્ત્રીઓ અને કોઈ ઠેકાણે વિદ્યાધરની સ્ત્રીઓ, ક્રીડાનાં ગીત ગાતી હતી.

૩ અહીં સુધીના સર્વે અતિશય દેવકૃત છે.

કોઈ ઠેકાણે પાકેલાં દ્રાક્ષફળ ખાઈને ઉન્મત્ત થયેલાં શુક પક્ષીઓ શબ્દ કરતાં હતાં, કોઈ ઠેકાણે આમ્રના અંકુર ખાવાથી ઉન્મત્ત થયેલી કોકિલાઓ પંચમ સ્વર કરતી હતી, કોઈ ઠેકાણે કમલતંતુના આસ્વાદથી ઉન્મત્ત થયેલા હંસો મધુર શબ્દ કરતા હતા, કોઈ ઠેકાણે સરિતાના તટમાં મદવાળાં થયેલાં ક્રૌંચ પક્ષીઓના ક્રેંકાર શબ્દો થતા હતા, કોઈ ઠેકાણે નજીક રહેલા મેઘથી ઉન્મદ પામેલા મયૂરોનો કેકા શબ્દ થતો હતો અને કોઈ ઠેકાણે સરોવરમાં ફરતાં સારસ પક્ષીઓના શબ્દો સંભળાતા હતા; એથી તે ગિરિ મનોહર લાગતો હતો. કોઈ ઠેકાણે રાતાં અશોકવૃક્ષોનાં પત્રોથી જાણે કસુંબી વસ્ત્રવાળો હોય, કોઈ ઠેકાણે તમાલ, તાલ અને હિતાલનાં વૃક્ષોથી જાણે શ્યામ વસ્ત્રવાળો હોય, કોઈ ઠેકાણે સુંદર પુષ્પવાળા ખાખરાના વૃક્ષોથી જાણે પીળા વસ્ત્રવાળો હોય અને કોઈ ઠેકાણે માલતી અને મલ્લિકાના સમૂહથી જાણે શ્વેત વસ્ત્રવાળો હોય એવો તે પર્વત જણાતો હતો. આઠ યોજન ઊંચો હોવાથી તે આકાશ જેટલો ઊંચો લાગતો હતો. એવા તે અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ગિરિના જેવા ગરિષ્ઠ જગત્‌ગુરુ આરૂઢ થયા. પવનથી ખરતાં પુષ્પોથી અને નિર્ઝરણાના જળથી એ પર્વત જગત્પતિ પ્રભુને અન્નપાન આપતો હોય તેવો જણાતો હતો. પ્રભુનાં ચરણથી પવિત્ર થયેલો એ પર્વત, પ્રભુના જન્મ સ્નાત્રથી પવિત્ર થયેલા મેરુથી પોતાને ન્યૂન માનતો નહોતો. હર્ષ પામેલા કોકિલાદિકના શબ્દના મિષથી જાણે તે પર્વત જગત્પતિના ગુણ ગાતો હોય એવો જણાતો હતો.

તે પર્વત ઉપર વાયુકુમાર દેવોએ એક યોજન પ્રદેશમાંથી માર્જન કરનારા સેવકોની જેમ ક્ષણ વારમાં તૃણ - કાષ્ઠાદિક દૂર કર્યું અને મેઘકુમારોએ પાણીને વહેનારા પાડાની જેવાં વાદળાં વિકુર્વીને સુગંધી જળથી તે ભૂમિ ઉપર સિંચન કર્યું. પછી ત્યાં દેવતાઓએ વિશાળ એવી સુવર્ણરત્નની શિલાઓથી દર્પણના તળની જેવું સપાટ પૃથ્વીતળ બાંધી લીધું. તેની ઉપર વ્યંતર દેવતાઓએ ઇન્દ્રધનુષનાં ખંડની જેવાં પંચવર્ણી પુષ્પોની જાનુપ્રમાણ વૃષ્ટિ કરી અને જમના નદીના તરંગની શોભાને ગ્રહણ કરનારાં વૃક્ષોના આર્દ્ર પાત્રોનાં ચારે દિશાએ તોરણો બાંધ્યાં. ચારે બાજુ સ્તંભોની ઉપર બાંધેલાં મકરાકૃતિ તોરણો સિંધુના બંને તટમાં રહેલા મગરની શોભાને અનુસરતા શોભતા હતાં. તેના મધ્યમાં જાણે ચાર દિશાઓની દેવીના રૂપાનાં દર્પણો હોય તેવાં ચાર છત્રો તથા આકાશગંગાના ચપળ તરંગોની ભ્રાંતિને આપનારા પવને તરંગિત કરેલા ધ્વજપટો શોભતાં હતાં. તે તોરણોની નીચે રચેલાં મોતીના સ્વસ્તિકો 'સર્વ જગતનું આ મંગળ છે.' એવી ચિત્રલિપિનાં વિભ્રમને કરાવતા હતા. બાંધેલા ભૂમિતળ ઉપર વૈમાનિક દેવતાઓએ રત્નાકરની શોભાના સર્વસ્વ જેવાં રત્નમય ગઢ કર્યો અને તે ગઢ ઉપર માનુષોત્તર પર્વતની સીમા ઉપર રહેલી ચંદ્ર સૂર્યના કિરણોની માળા જેવી માણેકના કાંગરાની પંક્તિઓ રચી. પછી જ્યોતિષ દેવતાઓએ વલયાકારે કરેલું હેમાદ્રિ પર્વતનું શિખર હોય તેવો નિર્મળ સુવર્ણનો મધ્યમ ગઢ કર્યો અને તેના ઉપર રત્નમય કાંગરા કર્યા; તેમાં પ્રેક્ષકોનાં પ્રતિબિંબો પડવાથી જાણે ચિત્રવાળા હોય તેવા તે કાંગરાઓ જણાતા હતા. તે પછી ભવનપતિઓએ, કુંડલાકારે થયેલા શેષનાગના શરીરના ભ્રમને આપનારો છેલ્લો રૂપાનો ગઢ કર્યો અને તેની ઉપર ક્ષીરસાગરના તટના જળ ઉપર રહેલી ગરુડની શ્રેણી હોય તેવી સુવર્ણના કાંગરાની શ્રેણી કરી. પછી જેમ અયોધ્યા નગરીના ગઢમાં કર્યા હતા તેમ યક્ષોએ તે દરેક ગઢમાં ચાર ચાર દરવાજા કર્યા અને તે દરવાજાને માણેકનાં તોરણો કર્યા; પોતાનાં પ્રસરતાં કિરણોથી જાણે તે તોરણો શતગુણા હોય તેવા જણાતા હતા. દરેક દ્વારે વ્યંતરોએ નેત્રની રેખામાં રહેલી કાજળની રેખાની પેઠે આચરણ કરતા ધુમાડા રૂપી ઊર્મિઓને ધારણ કરનારા ધૂપિયાઓ રાખ્યાં હતાં. મધ્યગઢની અંદર ઈશાન દિશામાં, ઘરમાં દેવાલયની જેવો પ્રભુને વિશ્રામ લેવા માટે એક દેવછંદ રચ્યો. વહાણની મધ્યમાં જેમ કૂવાસ્થંભ હોય તેવું વ્યંતરોએ તે સમવસરણના મધ્યમાં ત્રણ કોસ ઊંચું ચૈત્યવૃક્ષ રચ્યું. તે ચૈત્યવૃક્ષની નીચે પોતાનાં કિરણોથી જાણે વૃક્ષને મૂળથી જ પલ્લવિત કરતી હોય તેવી એક રત્નમય પીઠ રચી અને તે પીઠ ઉપર ચૈત્યવૃક્ષની શાખાઓના અંત પલ્લવોથી વારંવાર સાફ થતો એક રત્નછંદ રચ્યો, તેની મધ્યમાં પૂર્વ તરફ વિકસિત કમલકોશની મધ્યમાં કર્ણિકાની જેવું, પાદપીઠ સહિત એક રત્નસિંહાસન

રચ્યું અને તેની ઉપર જાણે ગંગાના આવૃત્તિ કરેલા ત્રણ પ્રવાહ હોય તેવા ત્રણ છત્રો બનાવ્યાં. એવી રીતે જાણે અગાઉથી જ તૈયાર હોય અને તે કોઈ ઠેકાણેથી લાવીને અહીં મૂકી દીધું હોય તેમ ક્ષણ વારમાં દેવ અને અસુરોએ મળીને ત્યાં સમવસરણ રચ્યું.

જગત્પતિએ ભવ્યજનોના હૃદયની જેમ મોક્ષદ્વાર રૂપ એ સમવસરણમાં પૂર્વદ્વારથી પ્રવેશ કર્યો. તત્કાળ જેની શાખાના પ્રાંત પલ્લવો પોતાના કર્ણના આભૂષણ રૂપ થતા હતા એવા અશોકવૃક્ષને તેમણે પ્રદક્ષિણા કરી. પછી પૂર્વદિશા તરફ આવી 'નમસ્તીર્થાય' એમ બોલી રાજહંસ જેમ કમલ ઉપર બેસે તેમ તેઓ સિંહાસન ઉપર બિરાજમાન થયા. તરત જ બાકીની ત્રણ દિશાના સિંહાસન ઉપર વ્યંતર દેવોએ ભગવંતના ત્રણ રૂપ વિકુર્વ્યા. પછી સાધુ, સાધ્વી અને વૈમાનિક દેવતાની સ્ત્રીઓએ પૂર્વ દ્વારથી પેસી, પ્રદક્ષિણા કરી, ભક્તિપૂર્વક જિનેશ્વર અને તીર્થને નમસ્કાર કર્યો અને પ્રથમ ગઢમાં પ્રથમ ધર્મરૂપી ઉદ્યાનના વૃક્ષરૂપ સાધુઓ પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશાના મધ્યમાં બેઠા, તેમના પૃષ્ઠ ભાગમાં વૈમાનિક દેવતાઓની સ્ત્રીઓ ઊભી રહી અને તેની પાછળ તેવી જ રીતે સાધ્વીઓનો સમૂહ ઊભો રહ્યો. ભુવનપતિ, જ્યોતિષી અને વ્યંતરોની સ્ત્રીઓ દક્ષિણદ્વારથી પ્રવેશ કરી પૂર્વ વિધિવત્ પ્રદક્ષિણા નમસ્કાર કરીને નૈઋત્ય દિશામાં બેઠી અને તે ત્રણે નિકાયના દેવો પશ્ચિમ દ્વારથી પ્રવેશ કરી તેવી જ રીતે નમી અનુક્રમે વાયવ્ય દિશામાં બેઠા. આવી રીતે પ્રભુને સમોસર્યા જાણી, પોતાનાં વિમાનોના સમૂહથી ગગનને આચ્છાદિત કરતો ઇન્દ્ર ત્યાં સત્વર આવ્યો. ઉત્તરદ્વારથી સમવસરણમાં પ્રવેશ કરી, સ્વામીને ત્રણ પ્રદક્ષિણા દઈ નમસ્કાર કરી ભક્તિવાન્ ઇન્દ્ર આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યો.

''હે ભગવાન્ ! જોકે ઉત્તમ યોગીઓથી પણ આપના ગુણો સર્વ પ્રકારે જાણવા અશક્ય છે, તો સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય એવા તે આપના ગુણો ક્યાં અને નિત્ય પ્રમાદી એવો હું સ્તોતા ક્યાં ? તથાપિ હે નાથ ! હું યથાશક્તિ તમારા ગુણોને સ્તવીશ. હે નાથ ! પ્રમાદરૂપ નિદ્રામાં મગ્ન થયેલા મારા જેવા પુરુષોના કાર્યને માટે આપ સૂર્યની જેમ વારંવાર ગમનાગમન કરો છો. જેમ કાળે કરી પથ્થર જેવું થયેલું (ઠરી ગયેલું) ઘૃત અગ્નિથી ઓગળે છે, તેમ લાખો જન્મ વડે કરી ઉપાર્જન કરેલાં કર્મ તમારા દર્શનથી નાશ પામે છે. હે પ્રભુ ! એકાંત સુષમ કાળ (બીજા આરા)થી સુષમ દુઃષમ કાળ (ત્રીજો આરો) સારો છે કે જે સમયમાં કલ્પવૃક્ષથી પણ વિશેષ ફળને આપનારા તમે ઉત્પન્ન થયા છો. હે સર્વ ભુવનના પતિ ! જેમ રાજા ગામડા અને ભુવનોથી પોતાની નગરીને ઉત્કૃષ્ટ કરે છે, તેમ તમે આ ભુવનને ભૂષિત કરેલું છે. જે હિત પિતા, માતા, ગુરુ અને સ્વામી એ સર્વે કરી શકતાં નથી, તે હિત તમે એક છતાં પણ અનેકની જેવા થઈને કરો છો. ચંદ્રથી જેમ રાત્રી શોભે, હંસથી જેમ સરોવર શોભે અને તિલકથી જેમ મુખ શોભે તેમ તમારાથી આ ભુવન શોભે છે.'' આવી રીતે યથાવિધિ ભગવાનની સ્તુતિ કરીને વિનયી ભરતરાજા પોતાને યોગ્ય સ્થાને બેઠા.

પછી ભગવાને યોજન સુધી પ્રસરતી અને સર્વ ભાષામાં સમજાય તેવી ભારતીથી વિશ્વના ઉપકારને માટે દેશના આપી. દેશના વિરામ પામ્યા પછી ભરતરાજાએ પ્રભુને નમી રોમાંચિત શરીરવાળા થઈ અંજલિ જોડી આ પ્રમાણે વિજ્ઞપ્તિ કરી, 'હે નાથ ! આ ભરતખંડમાં જેમ આપ વિશ્વના હિતકારી છો તેમ બીજા કેટલા ધર્મચક્રીઓ થશે ? અને કેટલા ચક્રવર્તીઓ થશે ? હે પ્રભુ ! તેમનાં નગર, ગોત્ર, માતા-પિતાનાં નામ, આયુષ, વર્ણ, શરીરનું માન, પરસ્પર અંતર, દીક્ષાપર્યાય અને ગતિ-એ સર્વ આપ કહો.'

ભગવાને કહ્યું- 'હે ચક્રી ! આ ભરતખંડમાં મારી પછી બીજા ત્રેવીસ અર્હતો થશે અને તારા સિવાય બીજા અગિયાર ચક્રવર્તી થશે. તેમાં વીસમા અને બાવીસમા તીર્થંકરો ગૌતમગોત્રી થશે અને બીજા કાશ્યપગોત્રી થશે તથા તે સર્વે મોક્ષગામી થશે. અયોધ્યામાં જિતૃશત્રુ રાજા અને વિજયારાણીના

પુત્ર બીજા અજિત નામે તીર્થંકર થશે, તેમનું બોતેર લક્ષ પૂર્વનું આયુષ્ય, સુવર્ણના જેવી કાંતિ, અને સાડાચારસેં ધનુષની કાયા થશે અને તેઓ પૂર્વાંગે[૧] ઉણા લક્ષ પૂર્વના દીક્ષા પર્યાયવાળા થશે. મારા અને અજિતનાથના નિર્વાણકાળમાં પચાસલાખ કોટિ સાગરોપમનું અંતર છે. શ્રાવસ્તી નગરીમાં જિતારીરાજા અને સેનારાણીના પુત્ર ત્રીજા સંભવ નામે તીર્થંકર થશે, તેમનો સુવર્ણના જેવો વર્ણ, સાઠ લાખ પૂર્વનું આયુષ્ય અને ચારસેં ધનુષ ઊંચું શરીર થશે, તેઓ ચાર પૂર્વાંગે હીન લાખ પૂર્વનો દીક્ષાપર્યાય પાળશે અને અજિતનાથ તથા તેમના નિર્વાણ વચ્ચે ત્રીસ લાખ કરોડ સાગરોપમનું અંતર થશે. વિનીતાપુરીમાં સંવરરાજા અને સિદ્ધાર્થા રાણીના પુત્ર ચોથા અભિનંદન નામે તીર્થંકર થશે, તેમનું પચાસ લાખ પૂર્વનું આયુષ, સાડાત્રણસેં ધનુષની કાયા અને સુવર્ણ જેવો વર્ણ થશે; તેમનો દીક્ષાપર્યાય આઠ પૂર્વાંગે ન્યૂન લાખ પૂર્વનો થશે અને દશ લાખ કરોડ સાગરોપમનું અંતર થશે. તે જ નગરીમાં મેઘરાજા અને મંગલા રાણીના પુત્ર સુમતિ નામે પાંચમા તીર્થંકર થશે; તેમનો સુવર્ણ જેવો વર્ણ, ચાળીસ લક્ષ પૂર્વ આયુષ અને ત્રણસેં ધનુષની કાયા થશે; વ્રત પર્યાય દ્વાદશ પૂર્વાંગે ઉણ લાખ પૂર્વનો થશે અને અંતર નવ લાખ કોટિ સાગરોપમનું થશે. કૌશાંબી નગરીમાં ધરરાજા અને સુસીમા દેવીના પુત્ર પદ્મપ્રભ નામે છઠ્ઠા તીર્થંકર થશે; તેમનો રક્તવર્ણ, ત્રીસ લક્ષ પૂર્વ આયુષ અને અઢીસેં ધનુષની કાયા થશે; એમનો વ્રતપર્યાય સોળ પૂર્વાંગે ન્યૂન લાખ પૂર્વનો અને અંતર નેવું હજાર કોટિ સાગરોપમનું થશે. વારાણસી નગરીમાં પ્રતિષ્ઠ રાજા અને પૃથ્વી રાણીના પુત્ર સુપાર્શ્વ નામે સાતમા તીર્થંકર થશે; તેમની સુવર્ણ જેવી કાંતિ, વીસ લક્ષ પૂર્વ આયુષ્ય અને બસો ધનુષ્યની કાયા થશે; એમનો વ્રતપર્યાય વીસ પૂર્વાંગે ન્યૂન લાખ પૂર્વનો અને નવ હજાર કોટિ સાગરોપમનું અંતર થશે. ચંદ્રાનન નગરમાં મહાસેન રાજા અને લક્ષ્મણા દેવીના પુત્ર ચંદ્રપ્રભ નામે આઠમા તીર્થંકર થશે, તેમનો શ્વેતવર્ણ, દશ લક્ષ પૂર્વ આયુષ અને દોઢસો ધનુષની કાયા થશે તથા વ્રતપર્યાય ચોવીસ પૂર્વાંગે હીન લક્ષપૂર્વ અને નવસે કોટિ સાગરોપમનું અંતર થશે. કાકંદી નગરીમાં સુગ્રીવ રાજા અને રામાદેવીના પુત્ર સુવિધિ નામે નવમા તીર્થંકર થશે. તેમનો શ્વેતવર્ણ, બે લક્ષ પૂર્વ આયુષ અને એકસો ધનુષની કાયા થશે, વ્રતપર્યાય અઠ્યાવીસ પૂર્વાંગે હીન લક્ષ પૂર્વ અને નેવું કોટી સાગરોપમનું અંતર થશે; ભદ્દિલપુરમાં દઢરથ રાજા અને નંદા દેવીની પુત્ર શીતળ નામે દશમા તીર્થંકર થશે. તેમનો સુવર્ણના જેવો વર્ણ, લક્ષ પૂર્વનું આયુષ, નેવું ધનુષની કાયા, પચીસ હજાર પૂર્વનો વ્રતપર્યાય અને નવ કોટી સાગરોપમનું અંતર થશે. સિંહપુરમાં વિષ્ણુ રાજા અને વિષ્ણુદેવીના પુત્ર શ્રેયાંસ નામે અગિયારમા તીર્થંકરની સુવર્ણ જેવી કાંતિ, એંશી ધનુષની કાયા, ચોરાશી લક્ષ વર્ષનું આયુષ્ય, એકવીસ લાખ વર્ષનો વ્રતપર્યાય તથા છત્રીસ હજાર અને છાસઠ લાખ વર્ષે તથા સો સાગરોપમે ન્યૂન એક કરોડ સાગરોપમનું અંતર થશે; ચંપાપુરીમાં વસુપૂજ્ય રાજા અને જયાદેવીના પુત્ર વાસુપૂજ્ય નામે બારમા તીર્થંકર થશે; તેમનો રક્તવર્ણ, બોંતેર લાખ વર્ષનું આયુષ્ય અને સિત્તેર ધનુષ પ્રમાણ કાયા થશે; એમનો ચોપ્પન લાખ વર્ષનો દીક્ષાપર્યાય અને ચોપ્પન સાગરોપમનું અંતર થશે. કાંપિલ્ય નામે નગરમાં કૃતવર્મા રાજા અને શ્યામાદેવીના પુત્ર વિમલ નામના તેરમા તીર્થંકર થશે; તેમનું સાઠ લાખ વર્ષનું આયુષ્ય, સુવર્ણના જેવો વર્ણ અને સાઠ ધનુષની કાયા થશે; એમને વ્રતમાં પંદર લક્ષ વર્ષ વ્યતીત થશે અને વાસુપૂજ્ય તથા તેમના મોક્ષમાં ત્રીસ સાગરોપમનું અંતર થશે. અયોધ્યામાં સિંહસેન રાજા અને સુયશાદેવીના પુત્ર અનંત નામે ભગવાન ચૌદમા તીર્થંકર થશે; તેમની સુવર્ણના જેવી કાંતિ ત્રીસ લાખ વર્ષ આયુષ્ય અને પચાસ ધનુષ ઉન્નત કાયા થશે; એમનો સાડાસાત લાખ વર્ષનો વ્રતપર્યાય તથા વિમલનાથ અને તેમનો મોક્ષ વચ્ચે નવ સાગરોપમનું અંતર થશે. રત્નપુરમાં ભાનુરાજા અને સુવ્રતા દેવીના પુત્ર ધર્મ નામે પંદરમા તીર્થંકર થશેઃ તેમનો સુવર્ણનો દેહ દશ લાખ વર્ષનું આયુષ્ય અને પિસ્તાલીસ ધનુષની કાયા થશેઃ એમનો અઢી લાખ વર્ષનો વ્રત પર્યાય અને અનંતનાથ તથા તેમના મોક્ષ વચ્ચે

૧ ચોરાસી લાખ વર્ષ

ચાર સાગરોપમનું અંતર થશે. ગજપુર નગરમાં વિશ્વસેન રાજા અને અચિરાદેવીના પુત્ર શાંતિ નામે સોળમા તીર્થંકર થશે, તેમનો સુવર્ણ વર્ણ, એક લાખ વર્ષનું આયુષ્ય, ચાળીશ ધનુષની કાયા, પછી ગજપુરમાં શૂરરાજ અને શ્રીદેવી રાણીના પુત્ર કુંથુ નામના સત્તરમા તીર્થંકર થશે; તેમનો સુવર્ણ જેવો વર્ણ, પંચાણું હજાર વર્ષનું આયુષ્ય અને પાંત્રીસ ધનુષની કાયા થશે; એમનો વ્રતપર્યાય ત્રેવીશ હજાર અને સાડા સાતસો વર્ષનો અને શાંતિનાથ તથા તેમના મોક્ષમાં અર્ધ્ય પલ્યોપમનુ અંતર થશે. તે જ ગજપુર નગરમાં સુદર્શન રાજા અને દેવી રાણીના અર નામે પુત્ર અઢારમા તીર્થંકર થશે; તેમની સુર્વણ જેવી ક્રાંતિ, ચોરાશી હજાર વર્ષનું આયુષ્ય અને ત્રીશ ધનુષની કાયા થશે; એમનો વ્રતપર્યાય એકવીશ હજાર વર્ષ અને કુંથુનાથ તથા તેમના નિર્વાણમાં એક હજાર કોડ વર્ષે ન્યુન પલ્યોપમના ચોથા ભાગનું અંતર થશે. મિથિલા નગરીમાં કુંભરાજા અને પ્રભાવતી દેવીના પુત્ર મલ્લીનાથ ઓગણીસમા તીર્થંકર થશે; તેમનો નીલવર્ણ, પંચાવન હજાર વર્ષનું આયુષ એ પચ્ચીશ ધનુષની કાયા થશે; એમનો વ્રતપર્યાય ચોપન હજાર નવસો વર્ષ તથા મોક્ષમાં એક હજાર કોટીવર્ષનું અંતર થશે. રાજગૃહ નગરમાં સુમિત્ર રાજા અને પદ્માદેવીના પુત્ર મુનિસુવ્રત નામે વીશમા તીર્થંકર થશે; તેમની કૃષ્ણવર્ણ, ત્રીશ હજાર વર્ષનું આયુષ અને વીશ ધનુષની કાયા થશે. એમનો વ્રતપર્યાય સાડા સાત હજાર વર્ષ અને મોક્ષમાં ચોપન લાખ વર્ષનું અંતર થશે. મિથિલા નગરીમાં વિજય રાજા અને વપ્રાદેવીના પુત્ર નમિ નામે એકવીશમા તીર્થંકર સુવર્ણ જેવા વર્ણવાળા, દશ હજાર વર્ષના આયુવાળા અને પંદર ધનુષની કાયાવાળા થશે; એમનો વ્રતપર્યાય અઢી હજાર વર્ષ અને મુનિસુવ્રત તથા તેમના મોક્ષમાં છ લાખ વર્ષનું અંતર થશે. શૌર્યપુરમાં સમુદ્રવિજય રાજા અને શિવાદેવીના પુત્ર નેમિ નામે બાવીશમા તીર્થંકર થશે; તેમનો શ્યામ વર્ણ, હજાર વર્ષનું આયુષ અને દશ ધનુષની કાયા થશે. એમનો વ્રતપર્યાય સાતશેં વર્ષ અને નમિનાથ તથા તેમના મોક્ષમાં પાંચ લાખ વર્ષનું અંતર થશે. વારાણસી (કાશી) નગરીમાં અશ્વસેન રાજા અને વામારાણીના પુત્ર પાર્શ્વનાથ નામે ત્રેવીશમા તીર્થંકર થશે; તેમનો નીલવર્ણ, સો વર્ષનું આયુષ અને નવ હાથની કાયા થશે; એમનો વ્રતપર્યાય સિત્તેર વર્ષ અને મોક્ષમાં ત્યાસી હજાર અને સાડા સાતશેં વર્ષનું અંતર થશે; ક્ષત્રિયકુંડ ગ્રામમાં સિદ્ધાર્થ રાજા અને ત્રિશલા દેવીના પુત્ર મહાવીર નામે ચોવીસમા તીર્થંકર થશે; તેમનો સુવર્ણ જેવો વર્ણ, બહોંતેર વર્ષનું આયુષ્ય અને સાત હાથની કાયા થશે; એમનો વ્રતપર્યાય બેતાળીસ વર્ષ અને પાર્શ્વનાથના મોક્ષ તથા તેમના મોક્ષ વચ્ચે અઢીસેં વર્ષનું અંતર થશે.

પુંડરીક વગેરે ગણધરોથી પરિવરેલા ઋષભસ્વામી વિહારના મિષથી પૃથ્વીને પવિત્ર કરતાં ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. કોશલ દેશના લોકોને પુત્રની જેમ કૃપાથી ધર્મમાં કુશળ કરતા, જાણે પરિચયવાળા હોય તેમ મગધ દેશના લોકોને તપમાં પ્રવીણ કરતા, કમલના કોશને સૂર્ય જેમ વિકસ્વર કરે તેમ કાશી દેશના લોકોને પ્રબોધ કરતા, સમુદ્રને ચંદ્રની જેમ દશાર્ણ દેશને આનંદ આપતા, મૂર્છા પામેલાને સાવધાન કરતા હોય તેમ ચેદી દેશને સચેત (જ્ઞાનવાળો) કરતા, મોટા વત્સો (બળદો) ની જેમ માલવ દેશની પાસે ધર્મધુરાને વહન કરાવતા, દેવતાઓની જેમ ગુર્જર દેશને પાપરહિત આશયવાળો કરતા અને વૈદ્યની જેમ સૌરાષ્ટ્ર દેશવાસીને પટુ (સાવધાન) કરતા મહાત્મા ઋષભદેવ શત્રુંજય પર્વતે આવ્યા.

ત્યાં દેવતાઓએ તત્કાળ બનાવેલા સમવસરણમાં સર્વહિતકારી પ્રભુ બેઠા અને દેશના આપવા લાગ્યા. એકદા બીજે વિહાર કરવાની ઇચ્છાથી જગદ્‌ગુરુએ ગણધરમાં પુંડરીક ગણધરને આજ્ઞા કરી કે 'હે મહામુનિ ! અમે અહીંથી બીજે વિહાર કરીશું અને તમે કોટિ મુનિ સાથે અહીં જ રહો. આ ક્ષેત્રના પ્રભાવથી પરિવાર સહિત તમને થોડા કાળમાં કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે અને શૈલેશી ધ્યાનને કરતા

તમે પરિવાર સહિત આ જ પર્વત ઉપર મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશો' પ્રભુની એ આજ્ઞા અંગીકાર કરીને સંવેગવાળા તેઓ પ્રભુના જેવી મધુર વાણીથી બીજા શ્રમણો પ્રત્યે પ્રમાણે આ કહેવા લાગ્યા—

*** પુંડરીક ગણધરનું નિર્વાણ :**

'હે મુનિઓ ! જયની ઇચ્છાવાળાઓને સીમાડાની ભૂમિને સાધનાર કિલ્લાની જેમ મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓને આ પર્વત ક્ષેત્રના પ્રભાવથી સિદ્ધિને આપનારો છે, તો હવે આપણે મુક્તિના બીજા સાધન રૂપે સંલેખના કરવી જોઈએ. તે સંલેખના દ્રવ્યથી અને ભાવથી એમ બે પ્રકારની છે. સાધુઓએ સર્વ પ્રકારના ઉન્માદ અને મહારોગના નિદાનનું શોષણ કરવું તે દ્રવ્ય સંલેખના કહેવાય છે, અને રાગ, દ્વેષ, મોહ અને સર્વ કષાયરૂપ સ્વાભાવિક શત્રુઓનો વિચ્છેદ કરવો તે ભાવ સંલેખના કહેવાય છે.' એ પ્રમાણે કહીને પુંડરીક ગણધરે કોટિ શ્રમણોની સાથે પ્રથમ સર્વ પ્રકારના સૂક્ષ્મ અને બાદર અતિચારની આલોચના કરી અને પછી અતિ શુદ્ધિને માટે ફરીથી મહાવ્રતનું આરોહણ કર્યું, કારણ કે વસ્ત્રને બે-ત્રણ વખત ધોવું તે જેમ વિશેષ નિર્મળતાનું કારણ છે, તેમ અતિચારથી વિશેષ રીતે શુદ્ધ થવું તે વિશેષ નિર્મળતાનું કારણ છે. પછી 'સર્વ જીવો મને ક્ષમા કરો, હું સર્વના અપરાધ ખમું છું, મારે સર્વ પ્રાણીઓની સાથે મૈત્રી છે, કોઈની સાથે મારે વેર નથી' એવી રીતે કહીને આગાર રહિત અને દુષ્કર એવું ભવચરિમ અનશન વ્રત તેમણે સર્વ શ્રમણોની સાથે ગ્રહણ કર્યું. ક્ષપક શ્રેણીમાં આરૂઢ થયેલા તે પરાક્રમી પુંડરીક ગણધરના સર્વ ઘાતીકર્મો જીર્ણ દોરડાની જેમ ચોતરફથી ક્ષય થઈ ગયાં. બીજા સર્વ સાધુઓના ઘાતીકર્મ પણ તત્કાળ ક્ષય થઈ ગયાં, કારણ કે તપ સર્વને સાધારણ છે. એક માસની સંલેખનાને અંતે ચૈત્ર માસની પૂર્ણિમાને દિવસે પ્રથમ પુંડરીક ગણધરને કેવળજ્ઞાન થયું અને પછી બીજા સર્વ સાધુઓને કેવળજ્ઞાન થયું. શુક્લ ધ્યાનને ચોથે પાયે સ્થિત થયેલા તે અયોગીઓ બાકી રહેલા અઘાતીકર્મનો ક્ષય કરી મોક્ષપદ પામ્યા. તે વખતે દેવતાઓએ સ્વર્ગમાંથી આવીને મરુદેવીની જેમ ભક્તિથી તેમના મોક્ષગમનનો ઉત્સવ કર્યો. ભગવાન ઋષભસ્વામી જેમ પ્રથમ તીર્થંકર થયા તેમ એ પર્વત પણ ત્યારથી પ્રથમ તીર્થરૂપ થયો. એક સાધુ સિદ્ધ થાય તે સ્થાન પણ પવિત્ર તીર્થ કહેવાય છે, તો જ્યાં સંખ્યાબંધ મહર્ષિઓ સિદ્ધ થયા તેની પવિત્રતાની ઉત્કૃષ્ટતા વિશે શું કહેવું ?

એ શત્રુંજય ગિરિ ઉપર રાજાએ મેરુ પર્વતની ચૂલિકાની સ્પર્ધા કરનારું રત્ન શિલામય એક ચૈત્ય કરાવ્યું અને અંતઃકરણની મધ્યમાં ચેતનાની જેમ તેની મધ્યે પુંડરીકજીની પ્રતિમા સહિત ભગવંત ઋષભસ્વામીની પ્રતિમા સ્થાપન કરી.

ભગવાન્ ઋષભદેવજી જુદા જુદા દેશમાં વિહાર કરીને, ચક્ષુદાનથી અંધની જેમ ભાવિ પ્રાણીઓને બોધિબીજ (સમકિત)ના દાનથી અનુગ્રહ કરતા હતા. કેવળજ્ઞાન થયું ત્યારથી માંડીને પ્રભુના પરિવારમાં ચોરાસી હજાર સાધુઓ, ત્રણ લાખ સાધ્વીઓ, ત્રણ લાખને પચાસ હજાર શ્રાવકો, પાંચ લાખને ચોપ્પન હજાર શ્રાવિકાઓ, ચાર હજાર સાતસોને પચાસ ચૌદ પૂર્વી, નવ હજાર અવધિજ્ઞાની, વીસ હજાર કેવળજ્ઞાની, અને છસો વૈક્રિયલબ્ધિવાળા, બાર હજારને સાડાછસો મનઃપર્યવજ્ઞાની, તેટલા જ વાદીઓ, અને બાવીસ હજાર અનુત્તર વિમાનવાસી મહાત્માઓ થયા. વ્યવહારમાં જેમ પ્રજાનું સ્થાપન કર્યું હતું તેમ આદિ તીર્થંકરે ધર્મમાર્ગમાં એ પ્રમાણે ચતુર્વિધ સંઘને સ્થાપન કર્યો. દીક્ષા સમયથી લક્ષ પૂર્વ ગયા તે સમયે પોતાનો મોક્ષકાળ જાણી એ મહાત્મા પ્રભુ અષ્ટાપદ તરફ પધાર્યા. તે પર્વતની નજીક આવેલા પ્રભુ પરિવાર સહિત મોક્ષ રૂપી મહેલનાં પગથિયાં જેવા તે પર્વત ઉપર ચડ્યા. ત્યાં દશ હજાર મુનિઓની સાથે ભગવંતે ચતુર્દશ તપ (છ ઉપવાસ) કરીને પાદપોપગમન અનશન કર્યું.

વિશ્વપતિ પ્રભુને આવી રીતે રહેલા જાણીને પર્વતપાલકોએ તે વૃત્તાંતનું તરત જ ભરત રાજાને નિવેદન કર્યું. પ્રભુએ ચતુર્વિધ આહારનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યાનું સાંભળીને જાણે અંતઃકરણમાં શલ્ય પેઠું હોય

તેમ ભરતરાજા શોકથી પીડિત થયા અને વૃક્ષ જેમ જળબિંદુને મૂકે તેમ ઘણા શોકરૂપી અગ્નિથી પીડિત થયેલા તેઓ અશ્રુજળ છોડવા લાગ્યા. પછી દુર્વાર દુઃખથી પીડિત થયેલા તેઓ અંતઃપુર પરિવાર સહિત પાદચારીપણે અષ્ટાપદ તરફ ચાલ્યા. રસ્તે કઠોર કાંકરાને પણ તેમણે ગણ્યા નહીં, કારણ કે હર્ષની જેમ શોકથી પણ વેદના જણાતી નથી. કાંકરાથી દબાયેલા તેમનાં ચરણમાંથી રુધિરની ધારા થવા લાગી, તેથી જાણે અળતાના ચિહ્નવાળી હોય તેવી તેના ચરણનાં પગલાંની પદ્ધતિ પડતી ગઈ. પર્વત ઉપર ચડવામાં એક ક્ષણ વાર પણ ગતિમાં વિઘ્ન ન થાઓ એમ ધારી તેઓ સામા આવેલા લોકોને પણ ગણતા નહોતા. તેના માથા ઉપર છત્ર હતું તો પણ તે ઘણા તપ્ત થઈને ચાલતા હતાં, કારણ કે મનનો તાપ અઘૃતવૃષ્ટિથી પણ શાંત થતો નથી. શોકમાં ગ્રસ્ત થયેલા ચક્રી હાથનો ટેકો આપનારા સેવકોને પણ માર્ગમાં આડા આવેલાં વૃક્ષોની શાખાના પ્રાંત ભાગની જેમ દૂર કરતા હતા. સરિતાના વિસ્તારમાં ચાલતી નાવ જેમ તીરનાં વૃક્ષોને પાછળ કરે તેમ આગળ ચાલતા છડીદારોને તેઓ વેગથી પાછળ કરતા હતા. ચિત્તના વેગની જેમ ચાલવામાં ઉત્સુક એવા તે પગલે પગલે સ્ખલના પામતી ચામરધારિણીની રાહ પણ જોતા નહોતા. વેગે ચાલવાથી ઊછળી ઊછળીને છાતી ઉપર અથડાવાને લીધે તૂટી ગયેલા મોતીના હારને પણ તેઓ જાણતા નહોતા. પ્રભુના ધ્યાનમાં તેનું મન હોવાથી તેઓ પાસે રહેલા ગિરિપાલકોને ફરી ફરીને પ્રભુની વાર્તા પૂછવા માટે છડીદાર પાસે બોલાવતા હતા. ધ્યાનમાં રહેલા યોગીની જેમ તે રાજા બીજું કાંઈ જોતા નહોતા અને કોઈનું વચન સાંભળતા નહોતા, ફક્ત પ્રભુનું જ ધ્યાન કરતા હતા. વેગ વડે માર્ગને જાણે ટૂંકો નાનો કર્યો હોય તેમ પવનની જેમ ક્ષણ વારમાં તેઓ અષ્ટાપદ નજીક આવી પહોંચ્યા. સાધારણ માણસની જેમ પાદચારી છતાં પરિશ્રમને જાણનારા ચક્રી અષ્ટાપદ ઉપર ચડ્યા. શોક હર્ષથી આકુલ થયેલા તેમણે પર્યંકાસને બેઠેલા જગત્પતિને જોયા. પ્રભુને પ્રદક્ષિણા દઈ, વંદન કરી, દેહની છાયાની જેમ પડખે બેસી ચક્રવર્તી ઉપાસના કરવા લાગ્યા.

'પ્રભુનો આવો પ્રભાવ વર્તતા છતાં ઇન્દ્રો ઉપર કેમ બેસી રહ્યા છે !' એમ જાણ્યું હોય તેમ તે સમયે ઇન્દ્રનાં આસનો ચલાયમાન થયાં. અવધિજ્ઞાને આસનકંપનું કારણ જાણી ચોસઠે ઇન્દ્રો તે વખતે પ્રભુની પાસે આવ્યા. જગત્પતિને પ્રદક્ષિણા કરી, વિષાદ પામી જાણે ઓળખી લીધા હોય તેમ ભગવંતની પાસે તેઓ બેઠા.

આ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાના નવાણું પક્ષ બાકી રહ્યા હતા ત્યારે માઘમાસની કૃષ્ણ ત્રયોદશીના પૂર્વાન્હે, અભિજિતનક્ષત્રમાં ચંદ્રનો યોગ આવ્યો હતો તે સમયે પર્યંકાસને બેઠેલા તે મહાત્મા પ્રભુએ બાદર કાયયોગમાં રહી બાદર મનયોગ અને બાદર વચનયોગને રુંધી દીધા. પછી સૂક્ષ્મ કાયયોગનો આશ્રય કરી બાદર કાયયોગ, સૂક્ષ્મ મનયોગ તથા સૂક્ષ્મ વચનયોગને રુંધ્યા. છેવટે સૂક્ષ્મ કાયયોગનો પણ અસ્ત કરીને સૂક્ષ્મક્રિય નામના શુક્લધ્યાનના ત્રીજા પાયાના અંત પ્રાપ્ત થયા. તે પછી ઉચ્છિન્નક્રિય નામનો શુક્લધ્યાનનો ચોથો પાયો, જેનો પાંચ હ્રસ્વાક્ષરના ઉચ્ચાર જેટલો જ માત્ર કાળ છે તેનો આશ્રય કર્યો. પછી કેવળજ્ઞાની, કેવળદર્શની, સર્વ દુઃખથી રહિત, અષ્ટકર્મ ક્ષીણ કરી સર્વ અર્થને નિષ્ઠિત (સિદ્ધ) કરનાર, અનંત વીર્ય, અનંતસુખ અને અનંત ઋદ્ધિવંત-પ્રભુ બંધના અભાવથી એરંડફળના બીજની જેમ ઉર્ધ્વ ગતિવાળા થઈને, સ્વભાવથી સરલ એવા માર્ગ વડે લોકાગ્રને પ્રાપ્ત થયા. દશ હજાર શ્રમણોને પણ અનશનવ્રત લઈ ક્ષપક શ્રેણીમાં આરૂઢ થતાં કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને મન વચન કાયાના યોગને સર્વ પ્રકારે રુંધી તેઓ પણ સ્વામીની જેમ તત્કાળ પરમ પદને પામ્યા.

પ્રભુના નિર્વાણ કલ્યાણક સમયે, સુખના લેશને પણ નહીં જોનારા નારકીઓનો પણ ક્ષણ વાર દુઃખાગ્નિ શાંત થયો. તે સમયે મહાશોકથી આક્રાંત થયેલા ચક્રવર્તી વજ્રથી પર્વતની જેમ તત્કાળ મૂર્ચ્છિત થઈ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા. ભગવંતના વિરહનું મોટું દુઃખ આવી પડ્યું; પરંતુ તે સમયે દુઃખ શિથિલ થવામાં કારણરૂપ રુદનને કોઈ જાણતું નહોતું, તેથી ચક્રીને એ જણાવવા માટે તથા તેને હૃદયનો ખુલાસો

થવા માટે ઇન્દ્રે ચક્રીને પાસે બેસી મોટો પોકાર કરી રુદન કર્યું. ઇન્દ્રની પછવાડે સર્વ દેવતાઓએ પણ રુદન કર્યું કારણ કે તુલ્ય દુઃખવાળા પ્રાણીઓની સરખી જ ચેષ્ટા થાય છે. એ સર્વનું રુદન સાંભળી, સંજ્ઞા પામી ચક્રીએ પણ જાણે બ્રહ્માંડને ફોડી નાખતા હોય તેવો ઊંચે સ્વરે આક્રંદ કર્યો. મોટા પ્રવાહના વેગથી જેમ પાળનો બંધ તૂટી જાય તેમ એવા રુદનથી મહારાજાની મોટી શોકગ્રંથિ પણ તૂટી ગઈ. તે સમયે દેવ, અસુર અને મનુષ્યોના રુદનથી જાણે ત્રણ લોકમાં કરુણરસ એક છત્રવાળો (રાજા) થયો હોય તેમ જણાવા લાગ્યું. ત્યારથી માંડીને જગતમાં પ્રાણીઓને શોકસંભવ સમયે શોકશલ્યને વિશલ્ય કરનાર રુદનનો પ્રચાર પ્રવર્ત્યો. ભરતરાજા સ્વાભાવિક ધૈર્યને પણ છોડી દઈ, દુઃખિત થઈ, તિર્યંચોને પણ રોવરાવતા, આ પ્રમાણે વિલાપ કરવા લાગ્યાઃ- હે જગદ્‌બંધુ ! હે કૃપારસસાગર ! અમને અજ્ઞને આ સંસાર અરણ્યમાં કેમ છોડી દો છો ? દીપક સિવાય જેમ અંધકારમાં રહી ન શકાય તેમ કેવળજ્ઞાનથી સર્વત્ર પ્રકાશ કરનારા તમારા સિવાય અમે આ સંસારમાં કેમ રહી શકીશું હે પરમેશ્વર! છદ્મસ્થ પ્રાણીની જેમ તમે મૌન કેમ અંગીકાર કર્યું છે ! મૌનનો ત્યાગ કરીને દેશના દો; હવે દેશના આપી મનુષ્યોનો શું અનુગ્રહ નહીં કરો ? હે ભગવાન ! તમે લોકાગ્રમાં જાઓ છો તેથી બોલતા નથી, પણ મને દુઃખી જાણીને આ મારા બંધુઓ પણ મને કેમ બોલાવતા નથી ? પણ અહો ! મેં જાણ્યું કે તેઓ તો સ્વામીના જ અનુગામી છે તો સ્વામી ન બોલે ત્યારે તેઓ પણ કેમ બોલે? અહો ! આપણા કુળમાં મારા સિવાય બીજો કોઈ આપનો અનુગામી નથી થયો એવો નથી. ત્રણ જગત્‌ને રક્ષણ કરનારા આપ, બાહુબલી વગેરે મારા નાના ભાઈઓ, બ્રાહ્મી અને સુંદરી બહેનો, પુંડરીકાદિક મારા પુત્રો, શ્રેયાંસ વગેરે પૌત્રોએ સર્વ કર્મ રૂપી શત્રુને હણી લોકાગ્રમાં ગયા, તે છતાં હું અદ્યાપિ જીવિતને પ્રિય માનતો જીવું છું !

આવા શોકથી નિર્વેદ પામેલા ચક્રીને, જાણે મરવાને ઇચ્છતા હોય તેવા જોઈને ઇન્દ્રે બોધ આપવાનો આરંભ કર્યો- ''હે મહાસત્વ ભરત ! આપણા આ સ્વામી પોતે સંસારસમુદ્ર તરી ગયા છે અને બીજાઓને તેમણે તાર્યા છે. કિનારા વડે મહાનદીની જેમ એમણે પ્રવર્તાવેલા શાસન વડે સંસારી પ્રાણીઓ સંસારસમુદ્ર તરશે. એ પ્રભુ પોતે કૃતકૃત્ય થયેલા છે અને બીજા લોકોને કૃતાર્થ કરવાને લક્ષ પૂર્વ પર્યંત દીક્ષાવસ્થામાં રહેલા છે. હે રાજા ! સર્વ લોકનો અનુગ્રહ કરીને મોક્ષસ્થાનમાં ગયેલા એ જગત્પતિનો શા માટે તમે શોક કરો છો ? જેઓ મૃત્યુ પામીને મહા દુઃખના ગૃહરૂપ ચોરાસી લક્ષયોનિમાં અનેક વખત સંચરે છે તેમનો શોક કરવો ઘટે, પણ મૃત્યુ પામી મોક્ષસ્થાનમાં જનારનો શોક ન ઘટે ! માટે હે રાજા! સાધારણ માણસની જેમ પ્રભુનો શોક કરતાં કેમ લાજ પામતા નથી ? શોચ કરનાર તમને અને શોચનીય પ્રભુને બંનેને શોક ઉચિત નથી. જે એક વખત પણ પ્રભુની ધર્મદેશના સાંભળે છે તે શોક અને હર્ષથી જિતાતો નથી, તો તમે બહુવાર દેશના સાંભળ્યા છતાં કેમ જીતાઓ છો ? મોટા સમુદ્રને જેમ ક્ષોભ, મેરુ પર્વતને કંપ, પૃથ્વીને ઉધ્વર્તન, વજ્રને કુંઠત્વ, અમૃતને વિરસતા અને ચંદ્રને જેમ ઉષ્ણતા-એ અસંભવિત છે તેમ તમારે રુદન કરવું તે પણ અસંભવિત છે. હે ધરાધિપતિ ! તમે ધીરા થાઓ અને તમારા આત્માને જાણો, કેમ કે તમે ત્રણ જગત્‌ના પ્રભુ અને એક ધીર એવા ભગવંતના પુત્ર છો.'' એવી રીતે ગોત્રના વૃદ્ધ જનની જેમ ઇન્દ્રે પ્રબોધ કરેલા ભરતરાજાએ જળ જેમ શીતળતાને ધારણ કરે તેમ પોતાનું સ્વાભાવિક ધૈર્ય ધારણ કર્યું.

પછી ઇન્દ્રે તત્કાળ પ્રભુના અંગના સંસ્કારને માટે ઉપસ્કર લાવવા આભિયોગિક દેવતાને આજ્ઞા કરી એટલે તેઓ નંદનવનમાંથી ગોશીર્ષ ચંદનનાં કાષ્ઠો લઈ આવ્યા. ઇન્દ્રના આદેશથી દેવતાઓએ ગોશીર્ષ ચંદનનાં કાષ્ઠથી પૂર્વ દિશામાં પ્રભુના દેહને માટે એક ગોળાકાર ચિતા રચી; ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં જન્મેલા મહર્ષિઓને માટે દક્ષિણ દિશામાં બીજી ત્રિકોણાકાર ચિતા રચી અને બીજા સાધુઓને માટે પાંચેય દિશામાં ત્રીજી ચોરસ ચિતા ખડકી. પછી જાણે પુષ્કરાવર્ત્તમેઘ હોય તેવા દેવતાઓની પાસે ઇન્દ્રે સત્વર ક્ષીરસમુદ્રનું જળ મગાવ્યું. તે જળ વડે ભગવંતના શરીરને સ્નાન કરાવ્યું અને તેની ઉપર ગોશીર્ષચંદનના

રસથી વિલેપન કર્યું. પછી હંસ લક્ષણવાળા (શ્વેત) દેવદુષ્ય વસ્ત્રથી પરમેશ્વરના શરીરને આચ્છાદન કર્યું અને દિવ્ય માણેકના આભૂષણોથી દેવાગ્રણી ઇન્દ્રે તેને ચોતરફથી વિભૂષિત કર્યું. બીજા દેવતાઓએ બીજા મુનિનાં શરીરોની ઇન્દ્રની જેમ ભક્તિથી સ્નાનાદિક સર્વ ક્રિયા કરી. પછી દેવતાઓએ જાણે જુદા જુદા લાવ્યા હોય તેવા ત્રણ જગતનાં સારા-સારા રત્નોથી સહસ્ર પુરુષોએ વહન કરવા યોગ્ય ત્રણ શિબિકાઓ તૈયાર કરી. ઇન્દ્રે પ્રભુનાં ચરણને પ્રણામ કરી, સ્વામીના શરીરને મસ્તક પર ઉપાડી શિબિકામાં આરૂઢ કર્યું. બીજા દેવોએ મોક્ષમાર્ગના અતિથિ એવા ઇક્ષ્વાકુ વંશના મુનિઓના શરીરને મસ્તક ઉપર ઉપાડી બીજી શિબિકામાં અને બીજા સર્વ સાધુઓના શરીરને ત્રીજી શિબિકામાં સ્થાપન કર્યાં. પ્રભુના શરીરવાળી શિબિકાને ઇન્દ્રે પોતે વહન કરી અને બીજા મુનિઓની શિબિકાઓને દેવતાઓએ ઉપાડી. તે વખતે અપ્સરાઓ એક તરફ તાલબંધ રાસડા લેતી હતી અને એક તરફ મધુર સ્વરથી ગાયન કરતી હતી. શિબિકાની આગળ દેવતાઓ ધૂપિયાં લઈને ચાલતા હતા. ધૂપિયાંના ધુમાડાના મિષથી જાણે તેઓ શોકથી અશ્રુપાત કરતા હોય તેવા જણાતા હતા. કોઈ દેવતાઓ શિબિકા ઉપર પુષ્પો નાખતા હતા; કોઈ શેષ તરીકે તે પુષ્પોને ગ્રહણ કરતા હતા; કોઈ આગળ દેવદુષ્ય વસ્ત્રોના તોરણ કરતા હતા; કોઈ યક્ષકર્દમથી આગળ છંટકાવ કરતા હતા; કોઈ ગોફણથી-પાષાણની જેમ શિબિકા આગળ આળોટતા હતા અને કોઈ જાણે મોહચૂર્ણ (માજમ)થી હણાયા હોય તેમ પાછળ દોડતા હતા. કોઈ 'હે નાથ ! હે નાથ !' એવા શબ્દો કરતા હતા; 'અરે અમે મંદભાગી માર્યા ગયા,' એમ બોલી પોતાના આત્માની નિંદા કરતા હતાં; કોઈ 'હે નાથ ! અમને શિક્ષા આપો' એમ યાચના કરતા હતાં. કોઈ ! 'હવે અમારો ધર્મસંશય કોણ છેદશે ?' એમ બોલતા હતા; 'અમે અંધની જેમ હવે ક્યાં જઈશું !' એમ બોલી કોઈ પશ્ચાત્તાપ કરતા હતા; અને કોઈ 'અમને પૃથ્વી માર્ગ આપો' એમ ઇચ્છતા હતા.

એ પ્રમાણે વર્તન કરતા અને વાજિંત્રો વગાડતા દેવતાઓ તથા ઇન્દ્ર તે શિબિકાને ચિતા પાસે લાવ્યા. ત્યાં કૃત્યજ્ઞ ઇન્દ્રે પુત્રની જેમ પ્રભુના દેહને ધીમે ધીમે પૂર્વ દિશાની ચિતામાં મૂક્યો; બીજા દેવતાઓએ સહોદરની જેમ ઇક્ષ્વાકુ કુળના મુનિઓના શરીરને દક્ષિણ દિશાની ચિતામાં સ્થાપન કર્યા અને ઉચિતને જાણનારા-બીજા સાધુઓના શરીરને પશ્ચિમ દિશાની ચિતામાં સ્થાપન કર્યા. પછી ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી અગ્નિકુમાર દેવતાઓએ તે ચિતાઓમાં અગ્નિ પ્રગટ કર્યો અને વાયુકુમાર દેવોએ વાયુ વિકુર્વ્યો, એટલે ચોતરફ અગ્નિ પ્રગટ થઈને બળવા લાગ્યો. દેવતાઓ ચિતામાં પુષ્કળ કર્પૂર અને ઘડા ભરી ભરીને ઘી તથા મધ નાખવા લાગ્યા. જ્યારે અસ્થિ સિવાય બાકીની સર્વ ધાતુઓ દગ્ધ થઈ ત્યારે મેઘકુમાર દેવતાઓએ ક્ષીરસમુદ્રના જળથી ચિતાગ્નિને શાંત કર્યો. પછી પોતાના વિમાનમાં પ્રતિમાની જેમ પૂજા કરવાને માટે સૌધર્મેંદ્રે પ્રભુની ઉપલી જમણી દાઢ ગ્રહણ કરી, ઈશાન ઇન્દ્રે પ્રભુની ઉપલી ડાબી દાઢ ગ્રહણ કરી, ચમરેંદ્રે નીચલી જમણી દાઢ ગ્રહણ કરી, બલિ ઇન્દ્રે નીચેની ડાબી દાઢ ગ્રહણ કરી, બીજા ઇન્દ્રોએ પ્રભુના બાકીના દાંત ગ્રહણ કર્યા અને દેવતાઓએ બીજાં અસ્થિ ગ્રહણ કર્યાં. તે વખતે જે શ્રાવકો અગ્નિ માગતા હતા તેમને દેવતાઓએ ત્રણ કુંડના અગ્નિ આપ્યા, તે અગ્નિ લેનારા અગ્નિહોત્ર બ્રાહ્મણો થયા. તેઓ પોતાને ઘેર જઈ પ્રભુના ચિતાગ્નિને નિત્ય પૂજવા લાગ્યા અને ધનપતિ જેમ નિર્વાત પ્રદેશમાં રાખી લક્ષદ્વીપનું રક્ષણ કરે, તેમ તેઓ તેનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. ઇક્ષ્વાકુ વંશના મુનિઓનો ચિતાગ્નિ શાંત થઈ જતો તો તેને સ્વામીના ચિતાગ્નિથી જાગૃત કરતા હતા અને બીજા મુનિઓના શાંત થયેલા ચિતાગ્નિને ઇક્ષ્વાકુળના મુનિઓના ચિતાગ્નિથી પ્રગટ કરતા હતા, પરંતુ બીજા સાધુઓના ચિતાગ્નિનું બીજા બે ચિતાગ્નિ સાથે તેઓ સંક્રમણ કરતા નહોતા; તે વિધિ અદ્યાપિ બ્રાહ્મણોમાં પ્રવર્ત્તે છે. કેટલાક

પ્રભુના ચિતાગ્નિની ભસ્મ લઈને ભક્તિથી તે ભસ્મને વંદન કરતા હતા અને શરીર ચોળતા હતા; ત્યાંથી ભસ્મભૂષણધારી તાપસો થયા.

પછી જાણે અષ્ટાપદગિરિના નવાં ત્રણ શિખરો હોય તેવા તે ચિતાસ્થાને દેવતાઓએ રત્નના ત્રણ સ્તૂપ (દેરીઓ) કર્યા. ત્યાંથી તેઓએ નંદીશ્વરદ્વીપે જઈ શાશ્વત પ્રતિમા સમીપે અષ્ટાન્હિકા ઉત્સવ કર્યો અને પછી ઇન્દ્ર સહિત સર્વ દેવતાઓ પોતપોતાને સ્થાને ગયા. ત્યાં તે ઇન્દ્રો પોતપોતાનાં વિમાનોમાં સુધર્માસભાની અંદર માણવક સ્તંભ ઉપર વજ્રમય ગોળ ડાબલામાં પ્રભુની દાઢોને આરોપણ કરીને પ્રતિદિવસ તેની પૂજા કરવા લાગ્યા. તેના પ્રભાવથી તેમને હંમેશા વિજય મંગળ થવા લાગ્યું.

ભરતરાજાએ પ્રભુના સંસ્કાર સમીપની ભૂમિ ઉપર ત્રણ ગાઉ ઊંચો અને જાણે મોક્ષમંદિરની વેદિકા હોય તેવો સિંહનિષદ્યા નામે પ્રાસાદ રત્નમય પાષાણથી વાર્દ્ધકિરત્ન પાસે કરાવ્યો. તેની ચોતરફ પ્રભુના સમવસરણની જેમ સ્ફટિક રત્નના ચાર રમણીક દ્વાર કરાવ્યા, અને તે દરેક દ્વારની બંને તરફ શિવલક્ષ્મીના ભંડારની જેવા રત્નચંદનના સોળ કળશો રચાવ્યા. દરેક દ્વારે જાણે સાક્ષાત્ પુણ્યવલ્લી હોય તેવા સોળ સોળ રત્નમય તોરણો રચાવ્યાં, પ્રશસ્તિ લિપિના જેવી અષ્ટમાંગલિકની સોળ સોળ પંક્તિઓ રચી અને જાણે ચાર દિક્પાળોની સભા ત્યાં લાવ્યા હોય તેવા વિશાળ મુખમંડપો કરાવ્યા. તે ચાર મુખમંડપોની આગળ ચાલતાં શ્રી વલ્લીમંડપની અંદર ચાર પ્રેક્ષાસદન મંડપો કરાવ્યા, તે પ્રેક્ષામંડપોની વચમાં સૂર્યબિંબને ઉપહાસ્ય કરનારા વજ્રમય અક્ષવાટ રચ્યા અને દરેક અક્ષવાટની મધ્યમાં કમલમાં કર્ણિકાની જેમ એક એક મનોહર સિંહાસન રચ્યું. પ્રેક્ષામંડપની આગળ એકેક મણિપીઠિકા રચી; તેની ઉપર રત્નના મનોહર ચૈત્યસ્તૂપ રચ્યા અને તે દરેક ચૈત્યસ્તૂપમાં આકાશને પ્રકાશ કરનારી દરેક દિશાએ મોટી મણિપીઠિકા રચી. તે મણિપીઠિકાની ઉપર ચૈત્યસ્તૂપની સન્મુખ પાંચસેં ધનુષ્યના પ્રમાણવાળી રત્નનિર્મિત અંગવાળી, ઋષભાનન, વર્દ્ધમાન, ચંદ્રાનન, વારિષેણ એ નામની ચાર, પર્યંકાસને બેઠેલી, મનોહર, નેત્રરૂપી પોયણાને ચંદ્રિકા સમાન, નંદીશ્વર મહાદ્વીપના ચૈત્યની અંદર છે તેવી, શાશ્વત જિન પ્રતિમાઓ રચાવીને સ્થાપન કરી. તે દરેક ચૈત્યસ્તૂપની આગળ અમૂલ્ય માણિક્યમય વિશાળ એવી સુંદર પીઠિકાઓ રચી. તે દરેક પીઠિકા ઉપર એક એક ચૈત્યવૃક્ષ રચ્યું. દરેક ચૈત્યવૃક્ષની પાસે બીજી એકેક મણિપીઠિકા રચી અને તેની ઉપર એકેક ઇન્દ્રધ્વજ રચ્યો. જાણે દરેક દિશાએ ધર્મે પોતાના જયસ્તંભ આરોપ્યા હોય તેવા તે ઇન્દ્રધ્વજ જણાતા હતા. દરેક ઇન્દ્રધ્વજની આગળ ત્રણ પગથિયાં અને તોરણોવાળી નંદા નામે પુષ્કરિણી (વાવડી) રચી. સ્વચ્છ, શીતળ જળથી ભરેલી અને વિચિત્ર કમળોથી શોભતી તે પુષ્કરિણીઓ, દધિમુખ પર્વતના આધારભૂત પુષ્કરિણી જેવી મનોહર લાગતી હતી.

તે સિંહનિષદ્યા નામના મહા ચૈત્યના મધ્ય ભાગમાં મોટી મણિપીઠિકા બનાવી અને સમવસરણની જેમ તેના મધ્ય ભાગમાં વિચિત્ર રત્નમય એક દેવછંદક રચ્યો. તેની ઉપર વિવિધ વર્ણના વસ્ત્રનો ચંદરવો બનાવ્યો, તે અકાળે પણ સંધ્યાસમયનાં વાદળાંની શોભા ઉત્પન્ન કરતો હતો. તે ચંદરવાની અંદર અને પડખે વજ્રમય અંકુશો રચ્યા હતા. તથાપિ ચંદરવાની શોભા તો નિરંકુશ થઈ રહી હતી. તે અંકુશોમાં કુંભની જેવાં ગોળ અને આમળાનાં ફળ જેવાં સ્થૂળ મુક્તાફળોથી રચેલા અમૃતની ધારા જેવા હાર લટકતા હતા. તે હારના પ્રાંત ભાગમાં નિર્મળ મણિમાલિકા રચી, તે જાણે ત્રણ જગત્માંહે રહેલી મણિઓની ખાણોમાંથી વાનકી લાવ્યા હોય તેવી જણાતી હતી. મણિમાલિકાના પ્રાંત ભાગમાં રહેલી નિર્મળ વજ્રમાલિકા, સખીઓની જેમ પોતાની કાંતિરૂપ ભુજાથી પરસ્પર આલિંગન કરતી હોય તેવી જણાતી હતી. તે ચૈત્યની ભીંતોમાં વિચિત્ર મણિમય ગવાક્ષ (ગોખલા) રચ્યા હતા, તેના પ્રભાપટલથી જાણે તેમાંથી જવનિકા (પડદા) ઉત્પન્ન થયેલ હોય તેવા જણાતા હતા, તેમાં ભળતા અગરુ ધૂપના ધુમાડા

તે પર્વત ઉપર નવી ઉત્પન્ન થયેલી નીલચૂલિકાના ભ્રમને આપતા હતા.

હવે પૂર્વોક્ત મધ્ય દેવછંદની ઉપર શૈલેશી ધ્યાનમાં વર્તતી હોય તેવી, દરેક પ્રભુના પોતપોતાના દેહના માન જેવડી, પોતપોતાના દેહના વર્ણને ધારણ કરનારી, જાણે દરેક પ્રભુ પોતે જ બિરાજેલા હોય તેવી - ઋષભસ્વામી વગેરે ચોવીસ અર્હંતોની નિર્મળ રત્નમય પ્રતિમાઓ રચીને સ્થાપન કરી. તેમાં સોળ પ્રતિમા સુવર્ણની, બે રાજવર્ત રત્નની (શ્યામ), બે સ્ફટિક રત્નની (ઉજ્જવળ), બે વૈડુર્ય મણિની (નીલ) અને બે શોણ મણિની (રક્ત) હતી. તે સર્વ પ્રતિમાઓના રોહિતાક્ષ મણિના (રક્ત) આભાસવાળા અંકરત્નમય (શ્વેત) નખો હતા, અને નાભિ, કેશના મૂળ, જિહ્વા, તાળું, શ્રીવત્સ, સ્તનભાગ તથા હાથપગનાં તળિયાં-એ સુવર્ણના (રક્ત) હતાં; પાંપણો, આંખની કીકીઓ, ભ્રુવાંટાં, ભમર અને મસ્તકના કેશ અરિષ્ટરત્નમય (શ્યામ) હતાં; ઓષ્ઠ પરવાળામય (રક્ત) હતા; દાંત સ્ફટિક રત્નમય (શ્વેત) હતા, મસ્તકનો ભાગ વજ્રમય હતો; અને નાસિકા અંદરથી રોહિતાક્ષ મણિના પ્રતિસેક (આભાસ) વાળી-સુવર્ણની હતી. પ્રતિમાની દૃષ્ટિઓ લોહિતાક્ષ મણિના પ્રાંત ભાગવાળી અને અંકમણિથી બનાવેલી હતી. એવી રીતે અનેક પ્રકારના મણિથી બનાવેલી તે પ્રતિમાઓ અત્યંત શોભતી હતી.

તે દરેક પ્રતિમાની પછવાડે એક એક યથાયોગ્ય માનવાળી છત્રધારાની રત્નમય પ્રતિમા બનાવી હતી અને તે છત્રધાર પ્રતિમાએ કુરંટક પુષ્પની માળાએ યુક્ત મોતી તથા પરવાળા વડે ગૂંથેલા અને સ્ફટિકમણિના દંડવાળા શ્વેત છત્ર ધરી રાખ્યાં હતાં. દરેક પ્રતિમાની બે બાજુએ રત્નની ચામર ધરનારી બે પ્રતિમાઓ અને આગળ નાગ યક્ષ, ભૂત અને કુંડધારની બે બે પ્રતિમાઓ હતી. અંજલિ જોડીને રહેલી અને સર્વ અંગે ઉજ્જવળ એવી તે નાગાદિક દેવોની રત્નમય પ્રતિમાઓ જાણે ત્યાં તેઓ પ્રત્યક્ષ બેઠા હોય તેવી શોભતી હતી.

દેવછંદા ઉપર ઉજ્જવળ રત્નના ચોવીસ ઘંટાઓ, સંક્ષિપ્ત કરેલા સૂર્યબિંબ જેવા માણિક્યનાં દર્પણો, તેની પાસે યોગ્ય સ્થાને મૂકેલ સુવર્ણની દીવીઓ, રત્નના કરંડિયા, નદીની ભમરીની જેવી ગોળાકાર પુષ્પચંગેરિઓ, ઉત્તમ અંગલૂછણા, આભૂષણના ડાબલા, સોનાનાં ધૂપિયાં તથા આરતીઓ, રત્નોના મંગળદીવા, રત્નોની ઝારીઓ, મનોહર રત્નમય થાળો, સુવર્ણના પાત્રો, રત્નનાં ચંદનકળશો, રત્નના સિંહાસનો, રત્નમય અષ્ટમાંગલિક સુવર્ણના તેલના ડાબલા, ધૂપ રાખવા માટે સુવર્ણના પાત્રો, સુવર્ણના કમલહસ્તક- એ સર્વ ચોવીસે અર્હંતની પ્રતિમા પાસે એક એક ચોવીસ ચોવીસ રાખ્યાં હતાં. એવી રીતે નાના પ્રકારનાં રત્નનું અને ત્રૈલોક્યમાં અતિ સુંદર એવું તે ચૈત્ય ભરતચક્રની આજ્ઞા થતાં તત્કાળ સર્વ પ્રકારની કલાને જાણનારા વાર્દ્ધકિરત્ને વિધિ પ્રમાણે બનાવી આપ્યું. જાણે મૂર્તિમાન્ ધર્મ હોય તેવા ચંદ્રકાંતમણિના ગઢથી, તથા ચિત્રમાં આલેખેલા ઇહામૃગ (ન્હાર), વૃષભ, મગર, તુરંગ, નર, કિન્નર, પક્ષી, બાળક, રૂરૂમૃગ, અષ્ટાપદ, ચમરીમૃગ, હાથી, વનલતા અને કમળોથી જાણે ઘણાં વૃક્ષોવાળું ઉદ્યાન હોય તેવી વિચિત્ર અને અદ્‌ભુત રચનાથી તે ચૈત્ય અધિક શોભતું હતું. તેની આસપાસ રત્નના સ્તંભો ગોઠવેલા હતા. જાણે આકાશગંગાની ઊર્મિઓ હોય તેવી પતાકાઓથી તે મનોહર લાગતું હતું, ઊંચા કરેલા સુવર્ણના ધ્વજદંડોથી તે ઉન્નત જણાતું હતું. અને નિરંતર પ્રસરતા-ધ્વજાની ઘૂઘરીઓના અવાજથી વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓની કટીમેખલાના ધ્વનિને અનુસરતું હતું. તેની ઉપર વિશાળ કાંતિવાળા પદ્મરાગમણિના ઈંડાંથી, જાણે માણિક્ય જડેલી મુદ્રિકાવાળું હોય તેવું તે શોભતું હતું. કોઈ ઠેકાણે જાણે પલ્લવિત હોય, કોઈ ઠેકાણે જાણે બખ્તરવાળું હોય, કોઈ ઠેકાણે જાણે રોમાંચિત થયું હોય અને કોઈ ઠેકાણે જાણે કિરણોથી લિપ્ત હોય તેવું તે જણાતું હતું. ગોશ્રીચંદનના રસમય તિલકોથી તેને લાંછિત કરેલું હતું. તેના ચણતરના સાંધેસાંધા એવા મેળવ્યા હતા કે જાણે તે એક પાષાણથી બનાવેલું હોય તેવું જણાતું હતું. તે ચૈત્યના નિતંબભાગ ઉપર વિચિત્ર ચેષ્ટાથી મનોહર લાગતી માણેકની પૂતળીઓ ગોઠવેલી હતી. તેથી અપ્સરાઓથી અધિષ્ઠિત મેરુ પર્વતની જેવું તે શોભતું હતું. તેના દ્વારની બંને તરફ ચંદન રસથી લીંપેલા બે કુંભો મૂકેલા હતા, તેથી દ્વારસ્થળમાં નિષ્પન્ન થયેલાં બે પુંડરીક કમળથી

તે અંકિત હોય એવું લાગતું હતું. ધૂપિત કરીને તિરછી બાંધેલી લટકતી માળાઓથી તે રમણીક લાગતું હતું. પાંચ વર્ણનાં પુષ્પથી તેના તળિયા ઉપર સુંદર પગર ભર્યા હતા; યમુના નદીની જેમ કલિંદ પર્વત પ્લાવિત રહે તેમ કપૂર, અગર અને કસ્તૂરીથી બનાવેલા ધૂપના ધુમાડાથી હંમેશાં તે વ્યાપ્ત રહેતું હતું, આગળ બે બાજુએ અને પછવાડે સુંદર ચૈત્યવૃક્ષો તથા માણિક્યની પીઠિકાઓ રચેલી હતી, તેથી જાણે આભૂષણ ધર્યા હોય તેવું જણાતું હતું, અને અષ્ટાપદ પર્વતના શિખર ઉપર જાણે મસ્તકના મુગટનું માણિક્ય ભૂષણ હોય તથા નંદીશ્વરાદિના ચૈત્યોની જાણે સ્પર્ધા કરતું હોય તેમ અતિ પવિત્રપણે તે શોભતું હતું.

તે ચૈત્યમાં ભરતરાજાએ પોતાના નવાણું ભાઈઓની દિવ્ય રત્નમય પ્રતિમા બેસાડી અને પ્રભુની સેવા કરતી એવી એક પોતાની પ્રતિમા પણ ત્યાં સ્થાપિત કરી, ભક્તિમાં અતૃપ્તિ એ પણ એક ચિહ્ન છે. ચૈત્યની બહાર ભગવાનનો એક સ્તૂપ (પગલાંની દેરી) કરાવ્યો અને તેની પાસે પોતાના નવાણું ભાઈઓના પણ સ્તૂપ કરાવ્યા. ત્યાં આવનારા પુરુષો ગમનાગમન વડે એની આશાતના ન કરે એવું ધારીને લોઢાના યંત્રમય આરક્ષક પુરુષો તે ઠેકાણે ઊભા રાખ્યા. એ યંત્રમય લોઢાના પુરુષોથી જાણે મર્ત્યલોકની બહાર તે સ્થાન રહ્યું હોય એમ મનુષ્યોને અગમ્ય થઈ પડ્યું. પછી ચક્રવર્તીએ દંડરત્ન વડે તે પર્વતના દાંતા પાડી નાખ્યા. તેથી સરલ અને ઊંચા સ્તંભની પેઠે એ પર્વત લોકોથી ન ચડી શકાય તેવો થઈ ગયો. પછી મહારાજાએ એ પર્વતની ફરતા મેખલા જેવા અને મનુષ્યોથી ઉલ્લંઘન થઈ શકે નહીં એવા એક એક યોજનને અંતરે આઠ પગથિયાં બનાવ્યાં. ત્યારથી એ પર્વતનું નામ અષ્ટાપદ પડ્યું અને લોકોમાં તે હરાદ્રિ, કૈલાસ અને સ્ફટિકાદ્રિ એવા નામથી પણ ઓળખાવા લાગ્યો.

એવી રીતે ચૈત્ય નિર્માણ કરી, તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરી, ચંદ્ર જેમ વાદળમાં પ્રવેશ કરે તેમ શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરી ચક્રવર્તીએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. પરિવાર સહિત પ્રદક્ષિણા કરી મહારાજાએ પ્રતિમાઓને સુગંધી જળથી સ્નાન કરાવ્યું. પછી માર્જન કર્યું, એટલે તે પ્રતિમાઓ રત્નના આદર્શની પેઠે અધિક ઉજ્જવલ થઈ. પછી ચંદ્રિકાના સમૂહ જેવા નિર્મળ, ગાઢ અને સુગંધી ગોરૂચંદનના રસથી વિલેપન કર્યું તથા વિચિત્ર રત્નોના આભૂષણ, ઉદ્દામ દિવ્યમાળાઓ અને દેવદુષ્ય વસ્ત્રોથી અર્ચન કર્યું. ઘંટા વગાડતા મહારાજાએ તેઓની પાસે ધૂપ કર્યો, જેના ધુમાડાની શ્રેણીઓથી એ ચૈત્યનો અંતર્ભાગ જાણે નીલવલ્લીથી અંકિત હોય તેવો જણાવા લાગ્યો. ત્યાર પછી જાણે સંસારરૂપી શીતથી ભય પામેલાને માટે જ્વલંતો અગ્નિકુંડ હોય તેવી કર્પૂરની આરતી ઉતારી.

એવી રીતે પૂજન કરી, ઋષભ સ્વામીને નમસ્કાર કરી, શોક અને ભયથી આક્રાંત થઈ ચક્રવર્તીએ આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી–

*** અષ્ટાપદના જિનપ્રાસાદની અંતર્ગત ચોવીશ જિનેશ્વરોની સ્તુતિ :**

कल्लाणपंचएहिं, नेरइयाणं पि दुक्खतवियाणं।
दिण्णसुहस्स सुहागर ! नमो तुमं तिजगदीसस्स ।।

હે જગત્સુખાકર ! હે ત્રિજગત્પતિ ! પાંચ કલ્યાણકથી નારકીઓને પણ સુખ આપનાર એવા આપને હું નમસ્કાર કરું છું.

सामिय ! जगहियकारग ! विहरंतेणं तए इमं विस्सं ।
दिणवइणा विव निहिलं, अणुग्गहियमेत्थ तमगसियं ।।

હે સ્વામિન્ ! સૂર્યની પેઠે વિશ્વનું હિત કરનારા તમે હંમેશાં વિહાર કરીને આ ચરાચર જગત ઉપર અનુગ્રહ કર્યો છે.

अज्जाणज्जजणाणं, विहरंतो तुं सया समसुहाय।

भवओ पवणस्स य तह, परोवयाराय होज्ज गई ।।

આર્ય અને અનાર્ય-એ બંને ઉપરની પ્રીતિથી તમે ચિરકાળ વિહાર કરતા, તેથી પવનની અને તમારી ગતિ પરોપકારને માટે જ છે.

अण्णेसिं विहरंतो, उवयरिउं आसि दीहकालमिह ।
उवयाराय हि भयवं, मुत्तीए कास समुवगओ ।।

હે પ્રભુ ! આ લોકમાં મનુષ્યોનો ઉપકાર કરવાને માટે તમે ચિરકાળ વિહાર કર્યો હતો, પણ મુક્તિમાં તમે કોનો ઉપકાર કરવાને માટે ગયા ?

भवया अहिट्ठियं जं, लोयग्गं अज्ज लोगवरमासी ।
मच्चुपहाणो लोगो, तुमइ विणा एस संजाओ ।।

તમે અધિષ્ઠિત કરેલું લોકાગ્ર (મોક્ષ) આજ ખરેખર લોકાગ્ર થયું છે અને તમે છોડી દીધેલ આ મર્ત્યલોક ખરેખર મૃત્યુલોક (મૃત્યુ પામવા યોગ્ય) થયો છે.

अज्जवि सक्खमसि तुमं, तेसिं सब्भावभूसिय भवीणं ।
लोगाणुग्गहकरणिं, सरंति जे देसणं तुम्ह ।।

હે નાથ ! જેઓ વિશ્વને અનુગ્રહ કરનારી તમારી દેશનાને સંભારે છે તે ભવ્ય પ્રાણીઓને હજી પણ તમે સાક્ષાત જ છો.

रूवत्थं पि जणा जे, जिणिंद ! झाणं तुमम्मि जुंजंति ।
पच्चक्खमेव ताणं, जोगीणं पि भयवं तुं सि ।।

જેઓ તમારું રૂપસ્થ એવું ધ્યાન કરે છે તેવા મહાત્માઓને પણ તમે પ્રત્યક્ષ જ છો.

परमेसर ! संसारं, जहा असेसं चइत्थ दुहभरियं ।
तह निम्ममोवि चित्तं, न चयसु कयावि मम नूणं ।।

હે પરમેશ્વર ! જેવી રીતે મમતારહિત એવા તમે આ સર્વ સંસારનો ત્યાગ કર્યો તેવી રીતે હવે કદાપિ મારા મનનો ત્યાગ કરશો નહીં.

इअ थुणिऊणं उसहं, पहुं तओ जिणवरे य अण्णे वि ।
नमिउं नमिउं भरहो, पत्तेगं वण्णिउं लग्गो ।।१।।

એવી રીતે આદીશ્વર ભગવંતની સ્તુતિ કરીને ભરત બીજા દરેક જિનેશ્વરોને નમી-નમીને પ્રત્યેકની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૧

विसयकसाया अजिअं, विजयामायर सुकुक्खिवरहसं ।
जियसत्तुनरिंदसुयं, नमामि अजियं अजियनाहं ।।२।।

વિષય કષાયથી અજિત, વિજયામાતાની કુક્ષિમાં માણિક્યરૂપ અને જિતશત્રુ રાજાના પુત્ર હે જગત્સ્વામી **અજિતનાથ** ! તમે જય પામો. ૨

भवगयण पारगमणे, सूरं सेणोयरस्स वररयणं ।
नरवइजियारिजायं, संभवजिणणाहमरिहामि ।।३।।

સંસારરૂપી આકાશનું અતિક્રમણ કરવામાં સૂર્યરૂપ, શ્રીસેનાદેવીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલા અને જિતારી રાજાના પુત્ર-એવા હે **સંભવનાથ** ! તમને હું નમસ્કાર કરું છું. ૩

संवरवंसाभरणं, देवो सिद्धत्थपुव्वदिसिभाणू ।
अभिणंदणजिणयंदो, हणेउ सइ अम्ह दुरियाइं ।।४।।

સંવર રાજાના વંશમાં આભૂષણરૂપ, સિદ્ધાર્થા દેવીરૂપી પૂર્વ દિશામાં સૂર્ય સમાન અને વિશ્વને આનંદદાયી એવા હે **અભિનંદનસ્વામી !** તમે અમને પવિત્ર કરો. ૪

जय मंगलामणकुमुय-चंदो मेहण्णयावणि जलहरो ।
सुमई जिणिंदणाहो, जो भवियजण-मण-दुहहरणो ।।५।।

મેઘરાજાના વંશરૂપી વનમાં મેઘ સમાન અને મંગળામાતા રૂપી મેઘમાલામાં મોતીરૂપ એવા હે સુમતિનાથ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. ૫

सामि ! धरनरिंदजलहि-सोम ! सुसीमासरोवरसरोय ! ।
पउमप्पह- तित्थयरो !, तुब्भं सययं नमो अत्थु ।।६।।

ધરરાજા રૂપી સમુદ્રને ચંદ્ર સમાન અને સુસીમાદેવી રૂપી ગંગા નદીમાં કમલસમાન એવા હે **પદ્મપ્રભુ!** તમને હું નમસ્કાર કરું છું. ૬

जिणवर-सुपास ! रक्खसु, पुढवीमलयम्मि चंदणसरिच्छ ! ।
सिरियपइट्ठनिवकुलाऽऽहारवरत्थंम ! अम्हे वि ।।७।।

શ્રી પ્રતિષ્ઠ રાજાના કુળરૂપી ગૃહના પ્રતિષ્ઠાસ્તંભરૂપ અને પૃથ્વી માતારૂપ મલયાચલમાં ચંદન સમાન હે **સુપાર્શ્વનાથ !** મારી રક્ષા કરો. ૭

महसेणकुलमयंको !, लक्खमणाकुक्खिमाणसमराल ! ।
भयवं चंदप्पहजिण !, तारसु अम्हे भवोदहिओ ।।८।।

મહાસેન રાજાના વંશરૂપી આકાશમાં ચંદ્ર સમાન અને લક્ષ્મણા દેવીની કુક્ષિરૂપી સરોવરમાં હંસ સમાન એવા હે **ચંદ્રપ્રભુ !** તમે અમારી રક્ષા કરો. ૮

सुग्गीवतणय ! रामा-देवी-णंदणवणुव्विकप्पतरू ! ।
सुविहिजिणो मज्झ दिससु, परमपयपयासगं मग्गं ।।९।।

સુગ્રીવરાજાના પુત્ર અને શ્રીરામાદેવી રૂપ નંદનવનની ભૂમિમાં કલ્પવૃક્ષ રૂપ એવા હે **સુવિધિનાથ!** અમારું શીઘ્ર કલ્યાણ કરો. ૯

सिरिसीयलो जिणेसो, नंदादेवीमणं बुहि-मंयको ।
दढरहनरिंदतणओ, मणवंछियदायगो मज्झ ।।१०।।

દઢરથ રાજાના પુત્ર, નંદાદેવીના હૃદયના આનંદરૂપ અને જગતને આહ્લાદ કરવામાં ચંદ્રસમાન એવા હે **શીતળસ્વામી !** તમે અમને હર્ષકારી થાઓ. ૧૦

सिरिविण्हु माउतणओ, विण्हुनरिंदकुलमोत्तियाभरणं ।
नीसेयससिरिरमणो, सिज्जंसो देउ मे मोक्खं ।।११।।

શ્રી વિષ્ણુદેવીના પુત્ર, વિષ્ણુ રાજાના વંશમાં મોતી સમાન અને મોક્ષરૂપ લક્ષ્મીના ભરથાર એવા હે **શ્રેયાંસપ્રભુ !** તમે કલ્યાણને માટે થાઓ. ૧૧

વસુપુજ્જનરિંદસુઓ, માઇજયાહિયયપંકયાઇચ્ચો ।
અરિહંતવાસુપુજ્જો, સિમસ્સિરિં દિજ્જ ભવ્વાણં ।।૧૨।।

વસુપૂજ્ય રાજાના પુત્ર, જયાદેવી રૂપ વિદૂર પર્વતની ભૂમિમાં રત્નરૂપ અને જગતને પૂજ્ય એવા હે **વાસુપૂજ્ય** ! તમે મોક્ષ લક્ષ્મીને આપો. ૧૨

સામાણણ-વરચંદો, કયવમ્મનરિંદસાગરસસંકો ।
અરિહો વિમલજિણેસો, હિયયં વિમલં મહંકુણઉ ।।૧૩।।

કૃતવર્મા રાજાના પુત્ર અને શ્યામાદેવી રૂપ શમી વૃક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ અગ્નિસમાન એવા હે **વિમલસ્વામી**! તમે અમારું મન નિર્મળ કરો. ૧૩

સિરિસિંહસેણનરવઇ-કુલમંગલદીવગો અણંતજિણો ।
સુજસાદેવીસૂણૂ, વિયરસુ અમ્હં સુહમણંતં ।।૧૪।।

સિંહસેન રાજાના કુળમાં મંગળદીપક અને સુયશા દેવીના પુત્ર હે **અનંત ભગવાન્** ! તમે અનંત સુખ આપો. ૧૪

ભાણુનિવહિયયચંદો, સુવયાપુવ્વાયલેસઉસિણંસૂ ।
ધમ્મજિણેસો ભયવં, વિહેઉ ધમ્મે મઇં મજ્ઝ ।।૧૫।।

સુવ્રતા દેવીરૂપ ઉદયાચળની તટીમાં સૂર્યરૂપ અને ભાનુરાજાના પુત્ર એવા હે **ધર્મનાથ પ્રભુ** ! તમે ધર્મને વિષે મારી બુદ્ધિ સ્થાપન કરો. ૧૫

સિરિસંતિનાહજિણવર ! અઇરાદેવીવરંગઓ ભવસુ ।
નિવવીસસેણકુલણહ- ચંદો ! ભવિયાણ સંતિગરો ।।૧૬।।

વિશ્વસેન રાજાના કુળમાં આભૂષણ રૂપ અને અચિરા દેવીના પુત્ર-હે **શાંતિનાથ ભગવાન્** ! તમે અમારા કર્મની શાંતિને માટે થાઓ. ૧૬

સિરિકુંથુનાહ ! ભયવં ! સૂરનરિંદકુલગયણતિમિરારી !
સિરિજણણી- કુક્ખિમણી !, જણસુ ઉમ્મહિયમયણમઓ ।।૧૭।।

શૂર રાજાના વંશરૂપ આકાશમાં સૂર્ય સમાન, શ્રીદેવીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલા અને કામદેવનું ઉન્મથન કરનારા-હે જગત્પતિ **કુંથુનાથ** ! તમે જય પામો. ૧૭

દેવીમાણસહંસો, સુદંસણનરિંદચિત્તઘણમોરો ।
તિત્થયરો અરણાહો, દેઉ મમ ભવુત્તરણવરયં ।।૧૮।।

સુદર્શન રાજાના પુત્ર અને દેવી માતારૂપ શરદ્ લક્ષ્મીમાં કુમુદ સમાન એવા હે **અરનાથ** ! તમે મને સંસાર તરવા રૂપ વૈભવને આપો. ૧૮

કુંભનરેસસમુદ્દાઽમયકુંભો, મલ્લિનાહજિણચંદો ।
દેવિપહાવઇજાઓ, દિસઉ સિવં કમ્મખયમલ્લો ।।૧૯।।

કુંભરાજારૂપ સમુદ્રમાં અમૃતકુંભ સમાન, અને કર્મક્ષય કરવામાં મહામલ્લ સમાન એવા પ્રભાવતી દેવીથી ઉત્પન્ન થયેલા હે **મલ્લિનાથ** ! તમે મોક્ષલક્ષ્મી આપો. ૧૯

પઉમાવઇ દેવીસુઅ ! સુમિત્તહિમવંતપોમ્મદહરૂવો ! ।
મુણિસુવ્વયતિત્થેસો ! પણઈ અમ્હાણ તુમ્હ સિયા ।।૨૦।।

સુમિત્ર રાજારૂપી હિમાચલમાં પદ્મદ્રહ સમાન અને પદ્માવતી દેવીના પુત્ર-હે **મુનિસુવ્રત પ્રભુ !** તમને હું નમસ્કાર કરું છું. ૨૦

વપ્પાદેવીરોહણ-ગિરિરયણ ! વિજયનરિંદકુલદીવ !।
વિસ્સનમંસિયપયકય ! નમિજિણવર ! દેસુ મત્તિસુહં ।।૨૧।।

વપ્રાદેવીરૂપ વજ્રખાણની પૃથ્વીમાં વજ્રસમાન, વિજયરાજાના પુત્ર અને, જેમનાં ચરણકમળ જગતને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે એવા હે **નમિપ્રભુ !** તમને નમસ્કાર કરું છું. ૨૧

અરિહા અરિટ્ઠનેમી, સમુદ્દભૂવઇ સમુદ્દરયણીસો ।
અસિવાણિ સિવાસૂણૂ, હરેઉ ભવિયાણ નમિરાણં ।।૨૨।।

સમુદ્ર (વિજય)ને આનંદ કરવામાં ચંદ્રરૂપ, શિવાદેવીના પુત્ર અને પરમ દયાળુ એવા હે મોક્ષગામી **અરિષ્ટનેમિ** ભગવંત ! તમને હું નમસ્કાર કરું છું. ૨૨

પાસજિણીસરદેવો, વામાણનંદણો પસંતગિરો ।
રાયાઽસસેણતણુઓ, વિગ્ઘહરો હોજ્જ અમ્હાણં ।।૨૩।।

અશ્વસેન રાજાના કુળમાં ચૂડામણિરૂપ અને વામાદેવીના પુત્ર-એવા હે **પાર્શ્વનાથ !** તમને નમસ્કાર કરું છું. ૨૩

સિદ્ધત્થભૂવતણઓ, તિસલાહિયયસરરાયહંસસમો ।
ચરમજિણેસો વીરો, અણંતમક્ખયપયં દેજ્જા ।।૨૪।।

સિદ્ધાર્થ રાજાના પુત્ર, ત્રિશલા માતાના હૃદયના આશ્વાસરૂપ અને સિદ્ધિ પ્રાપ્તિના અર્થને સિદ્ધ કરનારા હે **મહાવીર પ્રભુ !** તમને વંદન કરું છું. ૨૪

એવી રીતે પ્રત્યેક તીર્થંકરને સ્તુતિપૂર્વક નમસ્કાર કરીને મહારાજા ભરત એ સિંહનિષદ્યા ચૈત્યની બહાર નીકળ્યા અને પ્રિયમિત્રની પેઠે એ સુંદર ચૈત્યને વાંકા વળી પાછી નજરે જોતાં જોતાં અષ્ટાપદ પર્વત ઉપરથી નીચે ઊતર્યા. પોતાનું મન તે પર્વતમાં મગ્ન થયેલું હોવાથી જાણે વસ્ત્રનો છેડો ભરાયો હોય તેમ અયોધ્યાપતિ મંદ મંદ ગતિએ અયોધ્યા તરફ ચાલ્યા. શોકના પૂરની જેમ સૈન્યથી ઊડેલી રજ વડે દિશાઓને આકુળ કરતા-શોકાર્ત ચક્રી અયોધ્યાની સમીપે આવી પહોંચ્યા જાણે ચક્રીના સહોદર હોય તેમ તેમના દુઃખથી અત્યંત દુઃખી થયેલા નગરજનોએ સાશ્રુદૃષ્ટિએ જોયેલા મહારાજાએ પોતાની વિનીતાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી ભગવંતને સંભારી સંભારીને વૃષ્ટિ પછી અવશેષ રહેલા મેઘની પેઠે અશ્રુજળના બિંદુને વરસાવતા તેઓ પોતાના રાજમહેલમાં પેઠા. દ્રવ્ય હરણ થયેલ પુરુષ જેમ દ્રવ્યનું જ ધ્યાન કર્યા કરે, તેમ પ્રભુરૂપી ધન હરણ થયાથી તેમણે ઊભા રહેતા, ચાલતા, સૂતા અને જાગતા, બહાર ને અંદર રાતદિવસ પ્રભુનું જ ધ્યાન કરવા માંડ્યું. બીજા હેતુથી પણ પોતાની પાસે અષ્ટાપદ પર્વત તરફથી આવનારા પુરુષોને, તેઓ જાણે પૂર્વની પેઠે પ્રભુને માટે કાંઈ કહેવા આવ્યા હોય તેમ માનવા લાગ્યા.

13

॥ શ્રી શત્રુંજય માહાત્મ્ય ॥

પ્રસ્તાવના :

આ ગ્રંથમાં શત્રુંજયનું અલૌકિક માહાત્મ્ય દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથ મૂળરૂપે સવા લાખ શ્લોક પ્રમાણ હતો. ત્યારબાદ મનુષ્યોને અલ્પ આયુષ્યવાળા જાણીને શ્રી સુધર્માસ્વામીએ તેમાંથી સંક્ષેપ કરી ચોવીસ હજાર શ્લોક પ્રમાણ કર્યું. ત્યારબાદ ધનેશ્વરસૂરિએ સરળ શૈલીમાં સમજાય તેવું સંક્ષિપ્ત 'શ્રી શત્રુંજય માહાત્મ્ય' વલ્લભીપુરમાં રચ્યું, જેમાંથી અષ્ટાપદ વિષયક વિગતો અત્રે સંપાદિત કરવામાં આવી છે.

'જે અનંત, અવ્યક્ત મૂર્તિવાળા, જગતના સર્વ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન, અર્થથી મુક્ત, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, સર્વ જનોથી નમસ્કાર કરાયેલા, સાધુસમૂહે સ્તુતિ કરેલા, ક્ષય નહિ પામનારા, સર્વ કર્મનો ક્ષય કર્યો છે જેમણે અને વાણીમાર્ગથી જેનું સ્વરૂપ દૂર છે, તથા જેઓ પ્રબળ પુણ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે; એવા શ્રીમાન્ આદિનાથ પ્રભુ તમારું સદા મંગલ કરો.'

હે ઇન્દ્ર![1] હવે ભરત ચક્રવર્ત્તી જે રીતે નિર્વાણ પદને પામે છે તે પ્રસંગનું સુંદર ચરિત્ર જે કર્ણને માટે અમૃત સમાન છે, તેને તું સાંભળ!

ત્યારબાદ તે અવસરે સોમયશા વગેરેને પૃથક્ પૃથક્ દેશની સોંપણી કરીને આશ્રિતોને વિશે સારું વાત્સલ્ય ધારણ કરનાર ભરતેશ્વરે સ્નેહથી સત્કારપૂર્વક તે બધાયને વિદાય કર્યા. અને ભોજનવસ્ત્રાદિકથી સર્વ સંઘનું સન્માન કરી ભરત રાજાએ પૃથ્વીનો ભાર પોતાની ભુજા પર ધારણ કર્યો. તે અરસામાં ભગવાન શ્રી આદિનાથ પ્રભુ વિહાર કરતાં કરતાં અષ્ટાપદ ગિરિ ઉપર સમવસર્યા. એ શુભ સમાચાર ઉદ્યાનપતિ પાસેથી સાંભળીને ભરતચક્રવર્તી પ્રભુને વંદન કરવાની ઇચ્છાથી ત્યાં અષ્ટાપદ ઉપર આવ્યા. શ્રી સર્વજ્ઞપ્રભુના મુખકમલથી દાનધર્મનો મહિમા અને તેનું મહાન ફળ સાંભળીને ચક્રવર્ત્તીએ પ્રભુનાં ચરણોમાં વિજ્ઞપ્તિ કરી કે, 'આ સંયમી મુનિઓ મારા દાનને ગ્રહણ કરે તેમ આપ ફરમાવો.' ભરતનાં તે વચનોને સાંભળીને પ્રભુ બોલ્યા કે; 'નિર્દોષ રાજપિંડ પણ મુનિઓને કલ્પતો નથી! માટે તેની પ્રાર્થના કરવાથી સર્યું' આ સાંભળીને ભરતે કહ્યું, 'સ્વામી! આ જગતમાં મહાપાત્રરૂપ તો સંયમી મુનિવરો છે. જ્યારે તેમને મારું દાન કલ્પે નહિ, તો મારે શું કરવું?' તે અવસરે ઇન્દ્રે ભરતેશ્વરને કહ્યું, 'હે રાજા! જો તમારે દાન આપવું હોય તો ગુણોથી ઉપર સાધુ ભગવંતો પછી પાત્ર તરીકે ગણાતા સાધર્મિક શ્રાવકોને તમે દાન આપો.' પ્રભુએ નહિ નિષેધ કરેલું ઇન્દ્રનું તે કથન સાંભળીને ભરત અયોધ્યામાં આવી નિત્ય સાધર્મિક શ્રાવકોને ભક્તિથી ભોજન કરાવવા લાગ્યા.

---

૧. પ્રભુશ્રી મહાવીર ભગવંત ઇન્દ્રને ઉદ્દેશીને પ્રથમ સર્ગથી શત્રુંજયનો મહિમા વર્ણવી રહ્યા છે, તેના અનુસંધાનમાં વર્ણન આગળ વધે છે.

Rushbhadev & Ashtapad Parvat Vol. VI Ch. 36-G, Pg. 2447-2450

આવું મહાભોજન થતું સાંભળીને ઘણા લોકો ભોજન કરવા એકઠા થવા લાગ્યા. તેઓની મોટી સંખ્યા જોઈ મુગ્ધપણાથી રસોઈયાઓએ ભરત રાજાને કહ્યું કે; સ્વામી! 'આ શ્રાવક છે કે, આ શ્રાવક નથી' એવો ભેદ અમારાથી થઈ શકતો નથી.' તે સાંભળી ચક્રવર્તીએ શ્રાવકોના કંઠમાં કાકિણીરત્નથી રત્નત્રયીની[૨] નિશાની તરીકે દક્ષિણોત્તર ત્રણ રેખાઓ કરી. 'તમે જિતાયા છો, અને ભય વર્તે છે, માટે હણો નહિ, હણો નહિ[૩]' એમ દરરોજ પ્રાતઃકાલે તે શ્રાવકોને ભરત ચક્રવર્તી પોતાને સૂચના કરવા માટે કહેતા, તે મુજબ તે શ્રાવકો નિરંતર ભરતેશ્વરને જાગ્રત કરતા હતા. તે સાંભળીને તેના રહસ્યનો વિચાર કરીને ચક્રવર્તીએ પોતાની પ્રમાદિતાનો ત્યાગ કરવા માંડ્યો. ત્યારથી તેઓ ત્રણ રેખાઓથી અંકિત થયેલા માહણ-બ્રાહ્મણના નામથી પૃથ્વીતલમાં પ્રખ્યાત થયા. ત્યાર બાદ ભરતે અર્હત્, યતિ અને શ્રાવકધર્મના ગુણસમૂહથી યુક્ત ચાર વેદો તે શ્રાવકોને ભણાવ્યા. ભગવંત આદિનાથની જેમ ધર્મ પ્રર્વતાવ્યો, તેમ ભરતરાજાની સાધર્મિકવાત્સલ્યનો ક્રમ ત્યારથી પ્રવર્ત્યો.

આ બાજુ; શ્રી ઋષભદેવ ભગવાને પૃથ્વી પર વિહાર કરતાં ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી. એક લાખ, પંચાસી હજાર અને સાડાછસો મુનિઓ (૧,૮૫,૬૫૦), ત્રણ લાખ સાધ્વીઓ (૩,૦૦૦૦૦), ત્રણ લાખ અને પચાસ હજાર (૩,૫૦,૦૦૦) શુદ્ધ સમ્યક્ત્વધારી શ્રાવકો, અને પાંચ લાખ, ચોપન હજાર શ્રાવિકાઓ (૫,૫૪,૦૦૦) આ પ્રમાણે શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુનો કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી તેઓના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામેલા ચતુર્વિધ સંઘનો પરિવાર હતો. ત્રણ જગતના પ્રભુશ્રી ઋષભદેવસ્વામી એક લાખ પૂર્વ સુધી વ્રત પાળ્યા પછી, પોતાનો મોક્ષકાળ સમીપ જાણી અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર પધાર્યા. ત્યાં શુદ્ધ પ્રદેશમાં દશ હજાર મુનિઓની સાથે જગત પ્રભુએ અનશન વ્રત ગ્રહણ કર્યું. આ સમાચાર ઉદ્યાનપતિએ કંઠ રુંધાવાથી અસ્ફુટ શબ્દોમાં ભરતરાજા પાસે જઈને કહ્યા. 'પ્રભુએ અનશન ગ્રહણ કર્યું છે.' તે સાંભળીને ખેદ પામેલા ભરતરાજા વાહન તથા પરિવારને મૂકીને પગે એકદમ ચાલી નીકળ્યા. પોતાની પાછળ દોડતા સેવકોને પણ દૂર છોડતા, અને અશ્રુને વર્ષાવતા, તથા કાંટા વગેરેને નહિ ગણકારતા ભરત, તેવી અવસ્થાવાળી સ્ત્રીઓના સમૂહની સાથે શોક સહિત ઊંચા મકાનની જેમ અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર આવ્યા. ત્યાં પર્યંકાસનવાળી સર્વ ઈન્દ્રિયોના આસ્રવને રુંધીને રહેલા શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુને જોઈને અશ્રુજલથી યુક્ત ભરતે પ્રભુને વંદન કર્યાં. તે સમયે આસન ચલિત થવાથી સર્વ ઇન્દ્રોએ પણ શોકથી વ્યાકુળ બનીને ત્યાં આવી પ્રભુને પ્રદક્ષિણા કરી નમન કર્યું.

* શ્રી ઋષભદેવ ભગવંતનું અષ્ટાપદ પર્વત પર નિર્વાણ :

આ અવસર્પિણી કાળના સુષમ-દુષમ નામના ત્રીજા આરાનાં નેવ્યાશી પખવાડિયાં અવશેષ રહેતા, માઘમાસની કૃષ્ણ ત્રયોદશી (વર્તમાનમાં પોષ વદી-૧૩)ના પૂર્વાહ્નકાલે, ચન્દ્ર અભિજિત નક્ષત્રમાં આવતાં, પર્યંકાસને રહેલા પ્રભુ શ્રી ઋષભદેવસ્વામી સ્થૂલ કાય, વાક્ અને ચિત્તના યોગને ત્યજીને, સૂક્ષ્મ કાયયોગથી બાદરયોગને રુંધી સૂક્ષ્મક્રિય નામના શુક્લધ્યાનના ત્રીજા ભેદને પ્રાપ્ત થયા, પછી સૂક્ષ્મ કાયયોગને પણ છોડી દઈ ઉચ્છિન્નક્રિય નામે ચોથું શુક્લધ્યાન પામી પ્રભુ લોકાગ્રપદને-મોક્ષને પામ્યા. તે સમયે બાહુબલી વગેરે મુનિઓ પણ વિધિપૂર્વક શુક્લધ્યાનનો આશ્રય કરી તે જ ક્ષણે અવ્યયપદને પ્રાપ્ત થયા. તે કાળે

---

૨. સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયી.

૩. 'તમે કામક્રોધાદિ શત્રુઓથી જિતાયા છો, તમારા માથા પર કર્મરાજાનો મહાભય વર્તી રહ્યો છે; માટે તમે તમારા આત્માને મા હણો! મા હણો!' એ રીતે શ્રાવકો ભરતેશ્વરને નિરંતર પ્રતિબોધ કરે છે.

પ્રભુનાં નિર્વાણ કલ્યાણકના સમયે ક્ષણ વાર નારકીઓને પણ સુખ થયું, અને ત્રણ જગતમાં ઉદ્યોત થઈ રહ્યો. પંચત્વ પામીને પાંચમી ગતિને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રભુને જોઈ ભરત રાજા અપાર દુઃખના ભારથી મૂર્ચ્છા પામી પૃથ્વી પર પડી ગયા. થોડી વારે સાવધાન થઈ તેમણે આક્રંદ કરવા માંડ્યું કે, 'અહા! ત્રણ જગતના ત્રાતા પ્રભુ, બાહુબલી વગેરે અનુજબંધુઓ, બ્રાહ્મી અને સુંદરી બહેનો, પુંડરીક વગેરે પુત્રો, અને શ્રેયાંસ વગેરે પૌત્રો કર્મરૂપ હણી લોકાગ્રને પામ્યાં. તથાપિ જીવિતમાં પ્રીતિવાળો હું ભરત અદ્યાપિ જીવું છું.' આ પ્રમાણે આક્રંદ કરતા ભરતને જોઈ ઇન્દ્રે શોકથી રુદન કરવા માંડ્યું. એટલે ત્યારથી રુદન 'સંક્રન્દન' નામથી પ્રખ્યાત થયું. ત્યાર બાદ ઇન્દ્રની પાછળ દેવતાઓએ પણ રુદન કરવા માંડ્યું. તે જોઈ ભરતરાજા રુદનક્રિયામાં કુશળ થયા. ત્યારથી માંડીને શોકગ્રંથિને ભેદનાર તથા હૃદય અને નેત્રને શોધનાર પૂર્વે નહિ દીઠેલો રુદનનો વ્યવહાર પ્રવર્ત્યો. ભરતના મોટા શબ્દપૂર્વકના રુદનથી ભૂમિ અને આકાશનો ભાગ પણ જાણે શોકાકુલ થઈ ગયો અને પર્વતના પથ્થર તૂટવા લાગ્યા. તેમ જ ઝરણાઓ જલરૂપી આંસુઓના પ્રવાહને વહેતાં કરવા લાગ્યાં.

અતિ શોક વડે આક્રંદ થયેલા હોવાથી જાણે મરવાને ઇચ્છતા હોય તેવા ભરતને જોઈ તેમને બોધ કરવાને માટે ઇન્દ્ર પવિત્ર વાણીથી આ પ્રમાણે તેમને કહેવા લાગ્યા. 'ત્રણ જગતના સ્વામીના પુત્ર હે ભરતચક્રવર્તી! સ્વાભાવિક ધૈર્યને છોડીને અજ્ઞજનની પેઠે શોકથી આમ રુદન કેમ કરો છો ? જે સ્વામી જગતના આધાર, જગતની સ્થિતિના કરનાર, અને અહર્નિશ જગતને નમવા યોગ્ય હતા, તે પ્રભુનો શોક કરવાનો કેમ હોય ? અર્થાત્ તે પ્રભુ કેમ શોચનીય હોય ? જેણે અનુપમ કાર્યો સાધ્યાં છે અને કર્મોના બંધનનો જેઓએ ત્યાગ કર્યો છે, એવા મુમુક્ષુ આત્માઓને માટે વિશેષ રીતે આ પ્રસંગ અખંડ મહોત્સવરૂપ ગણાય છે, તેમ જ હર્ષ ને શોક બંને, સ્વાર્થનો ઘાત કરનારા અને પાપબંધનને કરાવનારા છે; માટે બુદ્ધિવાન એવા તમે તેને છોડી દો અને પુનઃધૈર્યને ધારણ કરો.'

આ પ્રમાણે ભરત ચક્રવર્તીને આશ્વાસન આપી ઇન્દ્રે પ્રભુના અંગનો સંસ્કાર કરવા માટે ગોશીર્ષ ચંદનનાં કાષ્ઠો દેવતાઓની પાસે મંગાવ્યાં. પછી દેવતાઓએ પ્રભુને માટે પૂર્વ દિશામાં ગોળ, બીજા ઇક્ષ્વાકુવંશી મુનિઓને માટે દક્ષિણ દિશામાં ત્રિખૂણી અને બાકીના સર્વ મુનિઓ માટે ચાર ખૂણાવાળી ચિતા રચી. પ્રભુના શરીરને ઇન્દ્રે ક્ષીરસમુદ્રનાં જલથી સ્નાન કરાવી અને વસ્ત્રાભરણથી શોભાવી શિબિકામાં પધરાવ્યું. બીજા દેવતાઓએ ઇક્ષ્વાકુવંશના મુનિવરોનાં શરીરો ભક્તિથી બીજી શિબિકામાં અને બાકીના સર્વ મુનિઓનાં શરીરને ત્રીજી શિબિકામાં મૂક્યાં. કેટલાક તે અવસરે વાજિંત્રોને વગાડતા હતા. કેટલાક પુષ્પવૃષ્ટિ કરતા હતા, કેટલાક ઉચ્ચ સ્વરે ગીત ગાતા હતા અને કેટલાક નૃત્ય કરતા હતા. આ રીતે ઉત્સવ પ્રવર્ત્તી રહ્યો હતો, તે સમયે દેવોએ પૂર્વ નિર્મિત ચિતાઓમાં તે શરીરોને પધરાવ્યાં. એટલે અગ્નિકુમાર અને વાયુકુમાર દેવોએ તત્કાળ તે શરીરોને પ્રજ્વલિત કર્યાં. પછી મેઘકુમારોએ બાકી રહ્યાં છે અસ્થિઓ જેમાં એવા તે શરીરોને જળધારાથી ઠાર્યાં. એટલે સર્વ દેવતાઓએ પ્રભુનાં અને બીજા મુનિઓનાં દાંત અને અસ્થિ પોત-પોતાનાં વિમાનોમાં પૂજા કરવા માટે પોત-પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે ગ્રહણ કર્યાં, અને ઇન્દ્રોએ પ્રભુની દાઢોને ગ્રહણ કરી. કેટલાક શ્રાવકોએ માગણી કરવાથી દેવતાઓએ ત્રણ કુંડનો અગ્નિ તેઓને આપ્યો. ત્યારથી તે શ્રાવકો અગ્નિહોત્રી માહણ (બ્રાહ્મણ) કહેવાયા. કેટલાકોએ તે ચિતાની ભસ્મને ભક્તિથી વંદન કર્યાં, અને શરીરે લગાવી, તે કારણે ભસ્મથી શોભતા શરીરવાળા તેઓ તાપસો કહેવાયા.

*** સિંહનિષદ્યા પ્રાસાદની સ્થાપના :**

ત્યારબાદ તે ચિતાસ્થાનમાં ત્રણ મોટાં સ્તૂપોને કરીને સર્વ ઇન્દ્રોએ નંદીશ્વર દ્વીપે જઈ હર્ષથી પ્રભુનાં નિર્વાણ કલ્યાણકને અનુલક્ષીને અષ્ટાન્હિક ઉત્સવ કર્યો. ત્યાંથી પોત-પોતાનાં સ્થાને આવી, તે સર્વે દેવો, હૃદયમાં પ્રભુનું સ્મરણ કરતા વિઘ્નની શાંતિને માટે ભગવંતનાં અસ્થિનું પૂજન કરવા લાગ્યા. અહીં ચિતાની નજીકની ભૂમિ પર ભરતરાજાએ વાર્ધકીરત્નની પાસે એક સુંદર પ્રાસાદ કરાવ્યો. ત્રણ કોશ ઊંચા અને એક યોજન લાંબા પહોળા તે પ્રાસાદને તોરણોથી મનોહર ચાર દ્વાર રચાવ્યાં. તે ચારે દ્વારની પાસે સ્વર્ગમંડપ જેવા મંડપો કર્યા. તેની અંદર પીઠિકા, દેવચ્છંદ અને વેદિકા બનાવ્યાં. તેમાં સુંદર પીઠિકા પર કમલાસન પર રહેલી અને આઠ પ્રાતિહાર્યસહિત રત્નમય ચાર શાશ્વત અર્હંતોની પ્રતિમાઓ ભરત નરેશ્વરે સ્થાપન કરી. અને દેવચ્છંદ ઉપર પોતપોતાનાં પ્રમાણ, લાંછન તથા વર્ણસહિત ચોવીસ પ્રભુની મણિરત્નમય પ્રતિમાઓ ભરાવી. ત્યાં પ્રત્યેક પ્રતિમાની ઉપર ભરતેશ્વરે ત્રણ છત્રો, ચામરો, ધ્વજાઓ તેમ જ તે પ્રભુની આરાધના કરનારા યક્ષો અને કિન્નરોને ત્યાં સ્થાપિત કર્યા. ત્યાર બાદ ત્યાં ભરતે પોતાના પૂર્વજોની, બંધુઓની, તેમ જ બ્રાહ્મી અને સુંદરીની તથા ભક્તિથી નમ્ર એવી પોતાની મૂર્તિને ભાવથી ત્યાં સ્થાપન કરી.

તે વિશાળ મંદિરની ચોમેર ભરતેશ્વરે ચૈત્યવૃક્ષો, કલ્પવૃક્ષો, સરોવરો, કૂવા, વાવડીઓ તથા ઊંચાં વિશ્રાંતિ સ્થાનો કરાવ્યાં. મૂલમંદિરની બહાર પ્રભુ શ્રી ઋષભદેવસ્વામીનો ઊંચો સ્તૂપ તેમણે કરાવ્યો. તેની આગળ પોતાના બંધુમુનિઓનાં તેમ જ અન્ય મુનિઓનાં મણિસમૂહમય સ્તૂપો તે અવસરે ભરતનરેશ્વરે કરાવ્યા. એની ચોમેર ભૂચર મનુષ્યોથી દુર્ભેદ્ય એવા લોખંડના દ્વારપાલો કર્યા અને ત્યાં ભરત ચક્રવર્તીની આજ્ઞાથી મંદિરની રક્ષાને માટે અધિષ્ઠાયક દેવતાઓ અધિષ્ઠિત થયા. આ પ્રમાણે સિંહનિષદ્યા પ્રાસાદને ત્યાં અષ્ટાપદ પર્વત પર વિધિપૂર્વક કરાવીને ભરતેશ્વરે તેમાં ઉત્સવપૂર્વક સાધુમુનિવરોના સમૂહની પાસે પ્રતિમાઓનો પ્રતિષ્ઠા સમારોહ કરાવ્યો. ત્યાર બાદ પવિત્ર તથા શ્વેત વસ્ત્રોને ધારણ કરીને ભરત રાજાએ મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો; અને ત્રણ વખત નિસીહી કહીને, મંદિરમાં પ્રભુની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી. મંદિરમાં રહેલ પ્રભુ પ્રતિમાઓનો ભરતેશ્વરે પવિત્ર એવા જલથી અભિષેક કર્યો. કોમળ વસ્ત્રોથી જાણે સૂર્યબિંબને તેજસ્વી કરતા હોય તેમ પ્રભુ પ્રતિમાઓનું ભરત મહારાજાએ અંગલૂંછણ કર્યું, ત્યાર બાદ સુગંધમય જાણે સુંદર જ્યોત્સ્ના સમૂહ હોય તેવા ચંદનથી ભરત નરેશ્વરે પ્રભુજીને પોતાના યશથી પૃથ્વીને વિલેપન કરતા હોય તેમ વિલેપન કર્યું. તેમ જ સુગંધી એવા વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પોથી તેમણે પ્રભુપૂજન કર્યું.

આ રીતે અંગપૂજા કર્યા બાદ ભરતેશ્વરે પ્રભુપ્રતિમા સમક્ષ જાણે કસ્તૂરીની વેલ કરતા હોય તેવી રીતે ધૂપ કર્યો. ત્યાર બાદ પ્રભુજીથી દૂર જઈને સન્મુખ રહેલા મણિપીઠ પર શુદ્ધ તાંદુલો-અક્ષતોથી અષ્ટમાંગલિકોને ભરતચક્રવર્તીએ આલેખ્યા અને ફળોનો સમૂહ ત્યાં તેમણે પ્રભુજી સમક્ષ મૂક્યો. ત્યાર બાદ ચોમેર રહેલા અજ્ઞાનરૂપ અંધકારના સમુદાયને પોતાના દીવાઓની કાંતિથી જાણે અપહાર કરતા હોય તેવા મંગલદીવાની સાથે ભરતેશ્વરે ત્યાં આરતી ઉતારી.

ઉપરોક્ત દ્રવ્યપૂજા કર્યા બાદ ભક્તિના સમૂહથી જેની રોમરાજી ઉલ્લસિત થઈ છે, એવા પરમ શ્રદ્ધાળુ ભરત ચક્રવર્તીએ હર્ષાશ્રુરૂપ મોતી અને વાણીરૂપ સૂત્રથી ગૂંથેલા હારરૂપ પ્રભુસ્તુતિ આ પ્રમાણે કરી; 'હે ત્રણ જગતના આધાર ! ધર્મના ઉદ્ધારને ધારણ કરનારી અને સ્વર્ગ તથા નરકની સીમાસમાન

આ પૃથ્વીને ત્યજીને આપે દુર્ગમ એવા લોકાગ્રને પ્રાપ્ત કર્યો છે. જોકે આપ તો આ ત્રિલોકને એકદમ ત્યજીને ચાલ્યા ગયા છો, છતાં તે ત્રિલોક બળાત્કારે આપને સ્પષ્ટપણે પોતાનાં હૃદયમાં ધારી રાખશે. આપના ધ્યાનરૂપ દોરીને અવલંબીને રહેલા મારા જેવા આત્માઓ આપનાથી દૂર હોવા છતાં પણ આપની પાસે જ છે, તો પછી હે નાથ! 'અમને ત્યજીને આપ પહેલાં કેમ ચાલ્યા ગયા? અશરણ એવા અમને અહીં જ મૂકીને એકદમ આપ જેમ અહીંથી ચાલ્યા ગયા, તેમ અમે જ્યાં સુધી આપની પાસે ન પહોંચીએ, ત્યાં સુધી અમને ત્યજીને આપ અમારા ચિત્તમાંથી ચાલ્યા ન જતા.' આ પ્રમાણે ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીની સ્તુતિ કરીને તેમ જ નમ્રતાપૂર્વક ત્યાં બિરાજમાન અન્ય અરિહંત પ્રભુની નવીન ઉક્તિ તથા યુક્તિઓથી નમસ્કાર કરીને ભરતેશ્વરે સ્તવના કરી.

આ રીતે અષ્ટાપદ તીર્થ પર શ્રી ભરતેશ્વરે જિનમંદિર બંધાવ્યાં પછી, તેમણે વિચાર કર્યો કે, 'કાલના પ્રભાવથી જેઓનું સત્ત્વ ક્ષીણ થયું છે, એવા મનુષ્યો દ્વારા આ રત્નમય જિનપ્રાસાદની આશાતના ન થાઓ.' આમ જાણીને તેમણે તે પર્વતનાં શિખરોને તોડી નાખી, એક-એક યોજનના અંતે દંડરત્નથી આઠ પગથિયાઓ કર્યાં, ત્યારથી તે પર્વત 'અષ્ટાપદ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. આ પ્રમાણે સઘળું કરીને ભગવાન શ્રી ઋષભદેવસ્વામીના નિર્વાણથી અતિશય દુઃખને ધારણ કરતા ભરતેશ્વર માત્ર દેહને લઈને, મન ત્યાં રાખી અષ્ટાપદ પર્વત પરથી નીચે ઊતર્યા. ભગવાનના નિર્વાણથી શોક કરતા લોકોએ મૂકેલાં આંસુથી રજરહિત થયેલી પૃથ્વીને લંઘતા રજોગુણરહિત ભરત મહારાજા ક્રમે વિનીતાનગરીમાં આવ્યા. રાજધાનીમાં તે સમયે ભરતેશ્વરનું ચિત્ત ગીતમાં કે મનોરમ કવિતારસમાં, સુંદર સ્ત્રીઓમાં કે વાવડીઓમાં લાગતું ન હતું. નંદનવનોમાં, પુત્ર-પરિવારમાં કે ચંદનમાં તેમને આનંદ થતો ન હતો. મનોહર હારમાં કે આહાર-પાણીમાં પણ પિતાશ્રી ઋષભદેવસ્વામીના નિર્વાણથી ભરતેશ્વરને આનંદ ઊપજતો ન હતો. તેમનું ચિત્ત હંમેશાં ઉદ્વેગ પામતું હતું. બેસતાં, સૂતાં, ચાલતાં તેમ જ સમગ્ર કાર્યમાં પોતાના ચિત્તમાં કેવળ પ્રભુનું જ ધ્યાન ધરતા.

ભગવાન ઋષભદેવસ્વામી, ભરતરાજર્ષિ આદિનાં નિર્વાણસ્થાન શ્રી અષ્ટાપદતીર્થનો મહિમા અપાર છે. શુભ ભાવનાવાળો પ્રાણી અષ્ટાપદતીર્થ પર આઠ કર્મોને ભેદી, અષ્ટપ્રકારની શુભ સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત કરી, પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે. અષ્ટાપદ તીર્થ પર બિરાજમાન આઠ પ્રાતિહાર્ય સહિત શ્રી જિનેશ્વરદેવને અષ્ટપ્રકારી પૂજાથી જો પૂજ્યા હોય, તો ભવ્ય આત્મા, આઠ કર્મોના ક્ષયથી આઠ ગુણોના સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે. આ ગિરિ પર ઉત્તમ હૃદયવાળો પ્રાણી પ્રસન્ન વદને શુભ ભાવનાથી વાસિત બની ઉત્કૃષ્ટ તપને આચરનારો થાય, તો તે સંસારના કષ્ટથી મુક્ત બને છે. પવિત્ર ભાવનાવાળો જે પ્રાણી, આ અષ્ટાપદતીર્થની યાત્રા કરે છે, તે ત્રણ ભવ અથવા સાત ભવમાં શિવમંદિરને પ્રાપ્ત કરે છે. ખરેખર શાશ્વત જિનમંદિરની ઉપમા જેવા પુણ્યરાશિ, ઉજ્જવલ મહાતીર્થ શ્રી અષ્ટાપદ ગિરિરાજ ત્રણેય ભુવનોને સારી રીતે પવિત્ર કરે છે.

14

।। श्री अष्टापदकल्पः ।।

प्रस्तावना :

पू. धर्मघोषसूरि कृत विविधतीर्थकल्पमां विविध विषयक कल्प आपवामां आव्या छे जेना अष्टापदकल्पमां अष्टापदनी स्तुति करवामां आवी छे. अत्रे मूळ श्लोको तथा आ. सूशीलसूरि कृत भाषांतर दर्शावामां आव्युं छे.

वरधर्मकीर्ति ऋषभो विद्यानन्दाश्रिताः पवित्रितवान्।
देवेन्द्रवन्दितो यः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।१।।

अर्थ - श्रेष्ठ धर्म कीर्ति युक्त, सत् ज्ञान आनंद सहित तथा देवेन्द्रों से वन्दित एवं श्री ऋषभदेव भगवान् से पवित्र हुआ है; ऐसा अष्टापद गिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (१)

श्रेष्ठ धर्म कीर्ति युक्त, सत् ज्ञान आनंद सहित तथा देवेन्द्रोथी वंदित एवा श्री आदिनाथ प्रभुए जेने पावन करेल छे, ते अष्टापद गिरिराज जयवंत वर्ते छे. १.

यस्मिन्नष्टापदऽभूदष्टापदमुख्यदोषलक्षहरः।
अष्टापदाभ ऋषभः स जयत्यष्टापदगिरीशः।।२।।

अर्थ - जिस अष्टापद पर्वत पर द्यूत प्रमुख लाख दोषों को हरनेवाले तथा स्वर्ण-सुवर्ण सदृश कान्तिवाले श्री ऋषभदेव भगवान् ने निर्वाण (मोक्ष) प्राप्त किया है; वह श्री अष्टापद गिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (२)

जे अष्टापद पर्वत पर द्यूत (जुगार) प्रमुख लाखो दोषोने हरनार तथा सुवर्ण सदृश कांतिवाळा श्री ऋषभदेव भगवान थया छे, (निर्वाण पाम्या छे) ते अष्टापद गिरिराज जयवंत वर्ते छे. २

ऋषभसुता नवनवतिर्बाहुबलिप्रभृतयः प्रवरयतयः।
यस्मिन्नभजन्नमृतं स जयत्यष्टापदगिरीशः।।३।।

अर्थ - मुनियों में श्रेष्ठ ऐसे श्री ऋषभदेव भगवान् के बाहुबली इत्यादि ९९ पुत्रों ने जहाँ पर अक्षय सुख प्राप्त किया है; ऐसा श्री अष्टापद पर्वत जयवन्ता वर्त्तता है। (३)

मुनिओने विषे श्रेष्ठ एवा श्री ऋषभदेव प्रभुना बाहुबली प्रमुख ९९ पुत्रो ज्यां अक्षय सुखने पाम्या छे, ते अष्टापद गिरिराज जयवंत वर्ते छे. ३

अयुजुर्निवृतियोगं, वियोगभीरव इव प्रभोः समकम्।
यत्रर्षिदशसहस्राः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।४।।

अर्थ - मानों प्रभु के वियोग से भय पाये हों, ऐसे प्रभु के साथ ही दस हजार मुनिवरों ने जहाँ पर मोक्षपद प्राप्त किया है; यह अष्टापद गिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (४)

જાણે પ્રભુના વિયોગથી ભય પામ્યા હોય તેમ પ્રભુની સાથે જ દશ હજાર મુનિવરો જયાં મોક્ષપદને પામ્યા છે, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૪

यत्राष्ट पुत्र-पुत्रा युगपद्, वृषभेण नवनवति पुत्राः।
समयैकेन शिवमगुः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।५।।

अर्थ - जहाँ पर श्री ऋषभदेव भगवान् के साथ एक ही समय में उनके ९९ पुत्रों तथा आठ पौत्रों ने शिवसुख प्राप्त किया है, ऐसा अष्टापद पर्वत जयवन्ता वर्त्तता है। (५)

જયાં ઋષભદેવ પ્રભુની સાથે એકજ સમયે તેમના પુત્રો ૯૯ અને આઠ પૌત્રો સમકાળે શિવસુખને પામ્યા છે, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૫

रत्नत्रयमिव मूर्त्तं स्तूपत्रितयं चितित्रय-स्थाने।
यत्रास्थापयदिन्द्रः स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।६।।

अर्थ - श्री तीर्थंकर भगवन्त की, गणधर महाराज की तथा मुनिवरों की इस तरह चिता के स्थान पर जाने साक्षात् रत्नत्रयी ही हो ऐसे तीन स्तूप जहाँ पर इन्द्र महाराजा ने स्थापित किये हैं, ऐसा अष्टापद गिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (६)

તીર્થંકરની, ગણધરની અને શેષ મુનિજનોની - એમ ત્રણ ચિતાને સ્થાને જાણે સાક્ષાત્ રત્નત્રયી જ હોય તેવા ત્રણ સ્તૂપો જયાં ઇન્દ્રે સ્થાપન કર્યા (રચ્યા) છે, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૬

सिद्धायतनप्रतिमं सिंहनिषद्येति यत्र सुचतुर्द्वाः।
भरतोऽच्चयचैत्यं स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।७।।

अर्थ - सिद्धायतन जैसा सिंहनिषद्या नामक चार द्वार वाला सुशोभित, ऐसा भव्य जिन चैत्य-मन्दिर भरत चक्री ने जहाँ पर निर्माण कराया-बनाया है, वह अष्टापद गिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (७)

શાશ્વત જિન મંદિર (સિદ્ધાયતન) જેવું સિંહનિષદ્યા નામનું સુશોભિત ચાર દ્વારવાળું જિન ચૈત્ય જ્યાં ભરતે નિર્માણ કરાવ્યું, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૭

यत्र विराजितं चैत्यं, योजनदीर्घं तदर्धपृथुमानम्।
क्रोशत्रयोच्चमुच्चैः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।८।।

अर्थ - एक योजन लम्बा, उस से आधा योजन चौड़ा तथा तीन कोश ऊँचा, ऐसा जिन चैत्य-मन्दिर ऊँचे प्रकार से दैदीप्यमान करता विराजमान है, वह श्री अष्टापद गिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (८)

એક યોજન લાંબું તેથી અર્ધું પહોળું અને ત્રણ કોશ ઊંચું એવું જિનચૈત્ય જ્યાં ઊંચે પ્રકારે (ઝળઝળાટ કરતું) વિરાજે છે, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૮

यत्र भ्रातृप्रतिमा व्यधाच्चतुर्विंशति जिनप्रतिमाः।
भरतः सात्मप्रतिमाः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।९।।

अर्थ - जहाँ पर भरतचक्रवर्ती ने अपनी प्रतिमा युक्त अपने ९९ बन्धुओं की प्रतिमा तथा (श्री ऋषभ से लेकर श्री महावीर तक) चौबीसों तीर्थंकर भगवन्तों की प्रतिमाओं का निर्माण करवाया, वह श्री अष्टापद गिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (९)

જ્યાં ભરત ચક્રીએ પોતાની પ્રતિમા સહિત પોતાના ૯૯ ભાઇઓની પ્રતિમાઓ અને ચોવીસ તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ નિર્માણ કરાવી, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૯

स्वस्वाकृतिमितिवर्णाङ्क वर्णितान् वर्त्तमानजिनबिम्बान्।
भरतो वर्णितवानिह-स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।१०।।

अर्थ - अपनी-अपनी आकृति प्रमाण, वर्ण और लाञ्छन युक्त वर्तमानकालीन २४ जिनेश्वरों के बिम्ब, जहाँ पर सिंहनिषद्या नामक चैत्य-मन्दिर में श्री भरतचक्रवर्त्ती महाराजा ने स्थापित किये हैं, वह श्री अष्टापदगिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (१०)

પોતપોતાની આકૃતિ (શરીર) પ્રમાણ, વર્ણ અને લાંછન સંયુક્ત વર્તમાન ૨૪ જિનેશ્વરોનાં બિંબો જ્યાં (સિંહનિષદ્યા નામના ચૈત્યમાં) ભરત ચક્રીએ પધરાવ્યાં, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૧૦.

सप्रतिमान्नवनवतिं, बन्धुस्तूपांस्तनार्हत स्तूपम्।
यत्रारचयचक्री, स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।११।।

अर्थ - जहाँ पर मूर्ति-प्रतिमा युक्त 99 बन्धुओं के ९९ स्तूप तथा प्रभु का एक स्तूप श्री भरतचक्रवर्ती ने निर्माण किया है अर्थात् बनाया है, वह श्री अष्टापद गिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (११)

જ્યાં પ્રતિમા સહિત ૯૯ બંધુઓના ૯૯ સ્તૂપો તથા એક પ્રભુનો સ્તૂપ ભરત ચક્રીએ નિર્માણ કર્યો, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૧૧

भरतेन मोहसिंहं, हन्तुमिवाष्टपदः कृताष्टापदः।
शुशुभेऽष्टयो जनो यः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।१२।।

अर्थ - मोहरूपी सिंह को मारने के लिये समर्थ अष्टापद जैसे जिनके योजन प्रमाण आठ सोपान-पगथिया श्री भरत चक्रवर्त्ती ने करवाये हैं, बनवाये हैं। इसलिये वह अष्ट-आठ योजन ऊँचा सुशोभित होता है। ऐसा श्री अष्टापद गिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (१२)

મોહરૂપ સિંહને હણવાને સમર્થ અષ્ટાપદ (આઠ પગવાળા જાનવર) જેવા જેના (યોજન-યોજન પ્રમાણ) આઠ પગથિયાં ભરતે કરાવ્યાં, તેથી જે આઠ યોજન ઊંચો શોભે છે, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૧૨

यस्मिन्ननेककोटयो, महर्षयो भरतचक्रवर्त्योद्याः।
सिद्धिं साधितवन्तः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।१३।।

अर्थ - श्री भरत चक्रवर्त्ती इत्यादि अनेक कोटि मुनिवरों ने जहाँ पर सिद्धिपद प्राप्त किया है; ऐसा श्री अष्टापद गिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (१३)

ભરતચક્રી પ્રમુખ અનેક કોટી મુનિવરો જયાં સિદ્ધિપદને વર્યા, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૧૩

सगरसुताग्रे सर्वार्थ,-शिवगतान् भरतवंशराजर्षीन्।
यत्र सुबुद्धिरकथयत्, स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।१४।।

અર્થ - जहाँ पर अनशन कर सर्वार्थसिद्ध नामक विमान में तथा मोक्ष में गये हुए श्री भरत चक्रवर्त्ती के वंश के असंख्य राजर्षियों की बात सुबुद्धि नामक प्रधान ने सगरचक्रवर्ती के पुत्रों को कही है, ऐसा श्री अष्टापदगिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (१४)

જ્યાં અનશન કરી સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં અને મોક્ષમાં ગયેલા ભરતવંશના (અસંખ્ય) રાજર્ષિઓની વાત સુબુદ્ધિ પ્રધાને સગરચક્રીના પુત્રોને કહી, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૧૪

परिखासागरमकरन्त, सागराः सागरशया यत्र।
परितो रक्षति कृतये, स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।१५।।

અર્થ - सागर जैसे गम्भीर आशय वाले, उन सगरचक्रवर्त्ती के पुत्रों ने गिरि की रक्षा करने के लिये गिरि के चारों तरफ सागर-समुद्र के जैसी गहरी और विशाल खाई जहाँ पर बनाई है। ऐसा श्री अष्टापद गिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (१५)

(તેથી) સાગર જેવા ગંભીર આશયવાળા તે સગરચક્રીના પુત્રોએ જે ગિરિની ચોમેર (ફરતી) રક્ષા કરવા માટે સાગરના જેવી (ઊંડી અને વિશાળ) ખાઈ નીપજાવી, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૧૫

क्षालयितुमिव स्वैनो, जैनो यो गङ्गयाश्रितः परितः।
सन्ततमुल्लोलकरैः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।१६।।

અર્થ - सर्वदा ऊँचे प्रकारे नाचते चपल तरंगोंरूपी अपने सुशोभित हस्तों द्वारा अपना पाप प्रक्षालन करने की अभिलाषा वाली ऐसी गंगा नदी ने श्री जिनेश्वर सम्बन्धी जो गिरिराज का चारों तरफ से आश्रय किया है; ऐसा श्री अष्टापद गिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (१६)

સદા ઊંચા પ્રકારે નાચતા ચપળ તરંગો રૂપી પોતાના સુશોભિત હસ્તો વડે જાણે પોતાનું પાપ પ્રક્ષાલન કરવા ઇચ્છતી હોય તેવી ગંગાનદીએ શ્રી જિનેશ્વર સંબંધી જે ગિરિરાજનો ચોમેરથી આશ્રય કર્યો, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૧૬

यत्र जिनतिलकदानाद्, दमयन्त्याऽऽपे कृतानुरूपफलम्।
भाल स्वभाव तिलकं, स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।१७।।

અર્થ - जहाँ पर चौबीस जिनेश्वरों को मणिमय तिलक चढ़ाने से दमयन्ती ने उसके यथार्थ फलरूप खुद अपने ही भाल-ललाट में अकृत्रिम स्वाभाविक तिलक प्राप्त किया है अर्थात् उस दमयन्ती का कपाल सूर्य के समान तेजस्वी बना। ऐसा श्री अष्टापद गिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (१७)

જ્યાં (ચોવીસે) જિનેશ્વરને (મણિમય) તિલક ચડાવવાથી દમયંતી તેના યથાર્થ ફળ તરીકે પોતાના જ લલાટમાં અકૃત્રિમ-સ્વાભાવિક તિલકને પામી. મતલબ કે તેણીનું કપાળ જ સૂર્ય જેવું પ્રકાશમાન થયું, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૧૭

यमकूपारे कोपात्क्षिपन्नलं वालिनांऽह्रिणाऽऽकम्य।
आरावि रावणोऽरं, स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।१८।।

अर्थ - जिस पर्वत को कोप से सागर-समुद्र में फेंकने की अभिलाषा वाले रावण को बाली नामक मुनि ने अपने पाँव (पग) द्वारा पर्वत को दबाकर तत्काल रुलाया था। ऐसा श्री अष्टापद गिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (१८)

જે ગિરિને કોપથી સમુદ્રમાં ફેંકી દેવા ઇચ્છતા રાવણને વાલી નામના મુનિએ પોતાના પાદ વડે (પર્વતને) દબાવીને તત્કાળ રોવરાવ્યો, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૧૮

भुजतन्त्रया जिनमहकृल्लं ङ्केन्द्रोऽवाप यत्र धरणेन्द्रात्।
विजया मोघां शक्तिं, स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।१९।।

अर्थ - टूटे हुए वीणा के तार भुजा की नस से बाँध कर वीणा द्वारा जिनेश्वर भगवान् की भक्ति करते हुए रावण ने जहाँ धरणेन्द्र के पास से अमोघ विजया नाम की शक्ति प्राप्त की थी। ऐसा श्री अष्टापद गिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (१९)

(प्रभु के सम्मुख रानी मन्दोदरी सहित संगीतमय सुन्दर भक्ति करने वाले राजा रावण ने तीर्थंकर गोत्र का बंध इसी अष्टापद तीर्थ पर किया था।) (१९)

ભુજાની નસથી ત્રુટેલી તાંત બાંધેલી વીણા વડે પ્રભુની ભક્તિ કરતો રાવણ જયાં ધરણેન્દ્ર પાસેથી વિજય આપનારી અમોઘ વિજયાશક્તિને પામ્યો, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૧૯

પ્રભુની સન્મુખ રાણી મંદોદરી સાથે સંગીતમય સુંદર ભક્તિ કરનારા રાજા રાવણે તીર્થંકર ગોત્રનો બંધ આ અષ્ટાપદતીર્થ પર કર્યો હતો.

यत्रारिमपि वसन्तं, तीर्थे प्रहरन् सुखेचरोऽपि स्यात्।
वसुदेवमिवाविद्यः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।२०।।

अर्थ - इस तीर्थ पर रहते हुए शत्रु पर प्रहार करते विद्याधर भी वसुदेव की तरह विद्याहीन हो जाता है। ऐसा यह श्री अष्टापद गिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (२०)

વસુદેવની જેમ જે તીર્થ પર વસતા શત્રુ પર પ્રહાર કરતો વિદ્યાધર પણ વિદ્યાહીન થઈ જાય છે, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૨૦.

अचलेऽत्रोदयमचलं, स्वशक्तिवन्दितजिनो जनो लभते।
वीरोऽवर्णयदिति यं, स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।२१।।

अर्थ - अचल उदयवाले इस गिरिवर पर आकर जो भव्यात्मा निज शक्ति द्वारा जिनेश्वरों को वन्दन-नमस्कार करता है, वह इस भव में ही अवश्यमेव अचल मोक्ष को प्राप्त करता है। इस तरह श्री वीर भगवान् ने जिसकी प्रशंसा की है, ऐसा श्री अष्टापद गिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (२१)

સ્વશક્તિ વડે આ ગિરિવર ઉપર આવીને જે જિનોને વાંદે, તે અવશ્ય અચળ ઉદય (મોક્ષ) ને પામે, એવી રીતે શ્રી વીરે જેને વખાણ્યો છે, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૨૧

चतुरश्चतुरोऽष्ट, दश द्वौ चापाच्यादिदिक्षु जिनबिम्बान्।
यत्रावन्दत गुणभृत, स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।२२।।

अर्थ - दक्षिणादिक चारों दिशाओं में स्थापित किये हुए चार, आठ, दस और दो मिलकर चौबीस जिनबिम्बों को चतुर गणधर श्री गौतम स्वामी ने जहाँ आकर वन्दना की है, ऐसा श्री अष्टापद जयवन्ता वर्त्तता है। (२२)

દક્ષિણાદિક ચારે દિશાઓમાં સ્થાપેલા ૪-૮-૧૦ અને ૨ મળીને ચોવીસે જિનબિંબોને ચતુર ગણધર શ્રી ગૌતમસ્વામીએ જયાં વંદના કરી છે, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૨૨

प्रभुभणितपुण्डरीका, ध्यानाध्ययनात् सुरोऽत्र दशमोऽभूत्।
दशपूर्विपुण्डरीकः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।२३।।

अर्थ - जिस पर्वतर पर श्री गौतम स्वामी द्वारा उपदेश किये हुए पुण्डरीक अध्ययन का पठन करने से तिर्यक्जृंभकदेव दशपूर्वधर में प्रधान ऐसे दसवें पट्टधर श्री वज्रस्वामी नामवाले हुए। ऐसा श्री अष्टापद गिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (२३)

જે પર્વત ઉપર ગૌતમસ્વામીએ ઉપદેશેલ પુંડરીક અધ્યયનનું પઠન કરવાથી (સાંભળવાથી) તિર્યકજૃંભકદેવ દશપૂર્વધરમાં પ્રધાન એવા દશમા પટ્ટધર (વજ્રસ્વામી નામે) થયા, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૨૩

यत्र स्तुतजिननाथो दीक्षित तापस शतानि पञ्चदश।
श्रीगौतमगणनाथः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।२४।।

अर्थ - जिसने जिनेश्वर देवों की स्तुति की है, ऐसे श्री गौतम गणाधिप ने जहाँ पन्द्रह सौ (१५००) तापसों को दीक्षा दी है; ऐसा श्री अष्टापद गिरिराज जयवन्ता वर्त्तता है। (२४)

જેમણે જિનેશ્વર પ્રભુને સ્તવ્યા છે, એવા શ્રી ગૌતમ ગણાધિપે જયાં પંદરસો તાપસોને દીક્ષા આપી, તે અષ્ટાપદ ગિરિરાજ જયવંત વર્તે છે. ૨૪

इत्यष्टापदपर्वत इव, योऽष्टापदमयश्चिरस्थायी।
व्यावर्णि महातीर्थं, स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।२५।।

अर्थ - आठ सोपान (सीढ़ियों) वाले और चिरकाल स्थायी रहनेवाले श्री अष्टापद पर्वत का जैसा वर्णन सर्वज्ञ प्रभु ने किया है, ऐसा श्री अष्टापद गिरिराज और श्री अष्टापदगिरि नायक श्री ऋषभदेव-आदिनाथ भगवान् जयवन्ता वर्त्तते हैं। (२५)

આઠ પગથિયાંવાળા અને ચિરકાળ સ્થાયી રહેવાવાળા શ્રી અષ્ટાપદ પર્વતની જેવા સુવર્ણમય અને નિશ્ચલ વૃત્તિવાળા જે સર્વજ્ઞ પ્રભુએ આ મહાતીર્થનું વર્ણન કર્યું છે, તે શ્રી અષ્ટાપદગિરિ અથવા અષ્ટાપદ ગિરિના નાયક શ્રી આદિ દેવપ્રભુ જયવંત વર્તે છે. ૨૫

।। इतिश्री अष्टापदकल्पः ।।

15
।। अष्टापदगिरिकल्प ।।

प्रास्ताविक :

श्री जिनप्रभसूरि कृत विविध तीर्थकल्प ग्रन्थ का ऐतिहासिक और भौगोलिक महत्त्व है। इसमें १४वीं शताब्दी में विद्यमान जैन धर्म के प्रमुख तीर्थों का विवरण किया गया है। यहाँ अष्टापदगिरिकल्प का मूलपाठ और उसका भाषान्तर दिया है। जिसमें सिंहनिषद्या प्रासाद का अद्‌भूत वर्णन किया गया है।

अट्ठावयदेहपहं भवकरिअट्ठावयं नमिय उसहं। अट्ठावयस्स गिरिणो जंपेमि समासओं कप्पं।।१ ।।

अत्थि इहेव जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे दक्षि (क्खि) णभरहद्धमज्झे नवजोअणवित्थिन्ना बारसजोअणदीहा अउज्झा नाम नयरी। सा य सिरिउसभ-अजिअ-अभिनंदण-सुमइ-अणंताइ जिणाणं जम्मभूमी। तीसे अ उत्तरदिसाभाए बारसजोअणेसुं अट्ठावओ नाम केलासापराभिहाणो रम्भो नगवरो अट्ठजोअणुच्चो सच्छ फालिहसिलामओं, इत्तुच्चिअ लोगे धवलगिरित्ति पसिद्धो। अज्जावि अउज्झापरिसरवत्तिउड्डयकूडोवरि ठिएहिं निम्मले नहयले धवला सिहरपरंपरा तस्स्स दीसइ। सो पुण महासरोवरघण सरसपायवनिज्झरवारिपूरकलिओ परिपासस- चरंतजलहरो मत्तमोराइविहगकुलकलयलमुहलो किंनरखेअररमणीरमणिज्जो चेइअवंदणत्थमागच्छंत चारणसमणाइलोगो आलोअमित्तेणं पि खुहापिवासावहरणो आसन्नवत्तिमाणससरोवरविराइओ अ। एअस्स उवच्चयासुं साकेअवासिणो। जणा नाणाविहकीलाहिं कीलंति म्ह। तस्सेव य सिहरे उसभसामी चउदसमभत्तेणं पज़्जंकासणट्ठिओ अणगाराणां दसहिं सहस्सेहिं समं माहबहुलतेरसीए, अभीइरिक्खे पुण्हे निव्वाणमणुपत्तो। तत्थ सामिणो देहं सक्कारियं सक्काइएहिं। पुव्वदिसाए सामिणो चिया, दक्खिणदिसाए इक्खागुवंसीणं, पच्छिमदिसाए सेससाहूणं। तम्मि चियाठाणतिगे देवेहिं थूभतिगं कयं। भरहचक्कट्टिणा य सामिसक्कारासन्नभूयले जोअणायामो तदद्धपिहुलो तिगाउअसमूसिओ सिंहनिसिज्जा नामधिज्जो पासाओ रयणोवलेहिं वट्टइरयणेण कारिओ। तस्स्स चतारि दुवाराणि फाहिमयाणि। पइदारं उमओ पासेसुं सोलस रयणचंदणकलसा। पइदारं सोलस रयणमया तोरणा। दारे दारे सोलस अट्ठमंगलाइं। तेसु दुवारेसु चत्तारि विसाला मुहमंडवा। तेसिं मुहमंडवाणं पुरओ चत्तारि पेक्खामंडवा। तेसिं पेक्खामंडवाणं मज्झभागेसु वइरामया अक्खवाडा। अक्खाडे अक्खाडे मज्झभागे रयणसिंहासणं। पत्तेअं पेक्खामंडवग्गे मणिपीढिआओ। तदुवरि रयणमया चेहअथूभा। तेसिं चेइअथूभाणं पुरओ पत्तेअं पइदिसं महइमहालिआ मणिपीढिआ। तदुवरि पत्तेअं चेइअपायवा। पंचसयधणुप्पमाणाओ चेइयथूभसंमुहीओ सव्वंगरयणनिम्मिआ उसमा वद्धमाणा चंदाणणा वारिसेणा नामिगाओ। पलिअंकासणनिसण्णाओं मणोहराओं सासयणजिणपडिमाओं नंदीसरदीवचेइअमज्झे व हुत्था। तेसिं च चेइअथूभाणं पुरओ पत्तेअं चेइअपायवा। तेंसि चेइअपायवाणं पुरओ पत्तेअं मणिपीढिआओं; तासिं च उवरि पत्तेअं इंदज्झओ। इंदज्झयाणं पुरओ पत्तेअं

Ashtapadgirikalp Vol. II Ch. 9-B, Pg. 423-425

नंदापुक्खरिणी त्ति सोवाणा सतोरणा सच्छसीअलजला पुण्णा विचित्तकमलसालिणी मणोहरा दहिमुहाधारपुक्खरिणीनिभा। सीहनिसिज्जामहाचेइअमज्झभागे महइमहालिआ मणिपीढिआ। तीए उवरि चित्तयरणमओ देवच्छंदओ। तदुवरि नाणावण्णंसुगमओ उल्लोओ। उल्लोअस्स अंतरे पासओ अ वइरामया अंकुसा। तेसु अंकुसेसु ओलंबिया कुंभमिज्जआमलगथूलमुत्ताहलमया हारा। हारपंतेसु अ विमलाओं मणिमालिआओं। मणिमालिआणं पंतेसु वइरमालिआओं। चेइअभित्तीसु विचित्तमणिमया गवक्खा डज्झमाणागरू धूमसमूहवमालिआ। तम्मि देवच्छंदे रयणमईओं उसभाइचउवीसजिणपडिमाओं निअनिअसंठाण-माण-वण्णघराओ कारियाओ भरहचक्किणा। तत्थ सोलस पडिमाओ!-उसमा-अजिअ-संभव-अभिनंदण-सुमइ-सुपास-सीअल-सिज्जंस-विमल-अणंत-धम्म-संति-कुंथु-अर-नमि-महावीराणां सुवण्णमईओ। मुणिसुव्यय-नेमीणं रायावट्टमईओ। चंदप्पह-सुविहीणं फलिहमईओ। मल्लि-पासनाहाणं वेरूलिअमईओ। पउमप्पह-वासुपुज्जाणं पउमरायमईओ। तासिं च सव्वासिं पडिमाणं लोहिअक्खपडिसेगा, अंकरयणमया नहा। पडिसेगो नाम नहपज्जंतेसु जावयरसु व लोहिअक्खमणिरससेगो जं दिज्जइ। नाही-केसंतभूमी-जीहा-तालु-सिरीवच्छ-चूचुग-हत्थ-पायतलानि तवणिज्जमयाणि। नयणपम्हाणि, कणीणिगाओ, मंसू, भमुहाओ, रोमाणि, सिरकेसा रिट्ठरयणमया। उट्ठा विद्दुममया। फालिहमया दंता। वयरमईओ सीसघडीओ। अंतो लोहिअक्खपडिसेगाओ, सुवण्णमईओ नासिआओ। लोहिअक्खपडिसेगपंताई अंकमयाइं लोअणाइं। तासिं च पडिमाणं पिट्ठे पत्तेअं इक्किक्का रयणमई मुत्ता-पवाल-जाल-कंस-कोरण्ट-मल्लदामं फालिहमणिदंडं सिआयवत्तं धारिंती छत्तहरपडिमा। तासिं च उभयपासे पत्तेअं उक्खित्तमणिचाम- राओ रयणमईओ चमरधारपडिमाओ। पडिमाणं च अग्गे पत्तेअं दो दो नागपडिमाओ, दो दो जकखपडिमाओ, दो दो भूअपडिमाओ, दो दो कुंडधारपडिमाओ कयंजलीओ रयणमईओ सव्वंगुज्जलाओ पज्जुवासिंति। तहा देवच्छंदे चउवीसं रयणघंटाओ, चउव्वीसं माणिक्कदप्पणा, तहेव ठाणट्ठिअदीविआओ सुवण्णमईओ; तहा रयणकरंडगाइं, पुप्फचंगे-रिआओ, लोमहत्थाइं, पडलीओ, आमरणकरंडगाइं, कणगमयाणि, धूवदहणाणि, आरत्तिआणि, रयणमंगलदीवा, रयणभिंगारा, रयणत्थालाणि, तवणिज्जपडिग्गहा, रयणचंदणकलसा, रयणसिंहसणाणि, रयणमयाणि अट्ठमंगलाण, सुवण्णमया तिल्लसमुग्गया, कणगमयाणि धूवभंडाणि, सुवण्णमया उप्पलहत्थगा। एअं सव्वं पत्तेअं पडिमाणं पुरओ हुत्था। तं चेइअं चंदकंतसालसोहिअं, ईहामिग-उसभ-मगर-तुरंगम-नर-किंनर-विहग-वाल-रूरू-सरभ-चमर-गय-वणलयाविचित्तं रयणथं-भसमाउलं, पडागारमणिज्जं, कंचणधयदंडमंडिअं, ओअट्ठिअकिंकिणीसद्दमुहलं उवरि पउमरायकलसविराइअं गोसीस चंदणरसपायस (!) लंछिअं। माणिक्कसालभंजिआहिं विचितचिट्ठाहं अहिट्ठिअनिअंबं, बारदेसमुत्तओ चंदणरसलि-भयकलसजुअलंकिअं, तिरियं बद्धोलंबिअधूवियसुरहिदामरम्मं, पंचवण्णकुसुमरइयघरतलं, कप्पूरागरूमिगमयघूवघूमं धारियं, अच्छरगणसंकिण्णं., विज्जाहरीपरिअरिअं, अग्गओ पासओ पच्छा य चारूचेइअपायवेहिं मणिपीढिआहिं च विभूसिअं भरहस्स आणाए जहाविहि वड्ढइरयणेण निप्पाइअं। तत्थेव दिव्वरयमणसिलामाईओ नवनवइमाऊणं पडिमाओ कारिआओ, अप्पणो अ पडिमा सुस्सूसमाणा करिआ। चेइआओ बाहिं एगं भगवंतस्स उसभसामिणो थूभं, एगूणं च सयं भाउगाणं थूमं कारविंसु। इत्थं गमणागमणेणं नरा पुरिसा मा आसायणं काहिंति ति लोहजंतमया अरक्खगपुरसा कारिआ। तेण तं अगम्मं जायं। गिरिणो अ दंता दंडरयणेणं छिन्ना। अओ सो गिरि अणारो-हणिज्जो जाओ। जोअणंतराणि अ अट्ठपयाणि मेहलारूवाणि माणुसअलंघणिज्जाणि कारिआणि। अओ चेव अट्ठावओ त्तिनामं पसिद्धं।

तओ कालक्कमेण चेइअरक्खणत्थं सट्ठिसाहस्सीए सगर चक्कवट्टिपुत्ताणं दंडरयणेण पुढविं खणिता बोले(!) सहस्सजोअणा परिहा कया, दंडरयणेण गंगातड विदारिता जलेणं पूरिआ। तओ गंगा खाइअं पूरित्ता, अट्ठावयासण्णगा-मनगरपुराइअं पलावेउं पउत्ता। पुणो दंडरयणे आयट्ठिअ कुरूणं मज्झे, हत्थिणाउरं दक्खिणेण,

कोसलदेसं पच्छिमेण, पयागं उत्तरेण, कासिदेसस्स दक्खिणेणं, वज्झमज्झे दक्खिणेणं, मगहाणं उत्तरेणं, मग्गनईओ कट्टंती सगराइट्ठेण जण्हुपुत्तेणं भगीरहकुमारेणं पुव्वसमुद्दमोआरिआ। तप्पभिइ गंगासागरतित्थं जायं।

इत्थेव य पव्वए अट्ठ उसभसामिणो नत्तुआ, नवनउई वालु-वलिप्पमुहा पुत्ता य सामिण सद्धिं, एवं अट्ठुतरसयं एगसमएण उक्कोसोगाहणाए अच्छेरयमूआ सिद्धाट्ठु।

इत्थ पव्वए ससत्तीए आरोढुं जो मणुओ चेइयाइं वंदए सो मुक्खं इहेव भवे पाउणइ त्ति सिरिवद्धमाण सामिणा सयं वण्णिओ एसो। तं सोउं भयवं गोअमसामी लद्धिनिही इमं नगवरमारूढो। चेइआइं वंदित्ता असोगतरूतले वेसमणस्स पुरओ साहूणं तवकिसिअंगत्तणं वक्खाणंतो सयं च उवचिअसरीरो वेसमणस्स-'अहो ! अन्नहावाई-कारि' ति विअप्पनिवारणत्थं 'पुंडरीयज्झयणं' पण्णविंसु। पुंडरीओ किल पुट्ठसरीरो वि भावसुद्धीए सव्वट्ठ सिद्धिं गओ। कंडरीओ उण दुब्बलदेहो वि सत्तमपुढवीए। तंच पुंडरीअज्झयणं वेसमणसामाणिएणं अवधारिअं गोअममुहाओ सोऊणं। सो अ तुंबवणसन्निवेसे धणगिरिपत्तीए सुनंदाए गब्भे उववज्जिअ दसपुव्वधरो वइरसामी जाओ। अट्ठावयाओ ओअरमाणेणं च गोअमसामिणा कोडिन्न-दिन्न-सेवालितावसा त्तिउत्तर-पंनरससयसंखा दिक्खिया। ते खलु जणपरंपराए इत्थ तित्थे चेइअवंदगो सिवं इहेव पावइ त्ति वीरवयणं सुच्चा पढम-बीअ-तइअमेहलासुं जहासंखं कोडिन्नाइआ आरूढा अहेसि। तओ परं गंतुमचयंता गोअमसामिं अप्पडिहयमुत्तरंतं दट्ठुं विम्हिअ पडिबुद्धा निक्खंता य।

तत्थेव पव्वए भरहचक्कवट्टिपमुहाओ अणेगा महरिसिकोडीओ सिद्धाओ। तत्थेव य सुबुद्धी नाम सगर चक्किमहामच्चो जन्हुभाईणं सगरसुआणं पुरओ, आइच्चजसाओ आरब्भ पंचासलक्खे कोडिसागरोवमकालमज्झे भरह महारायवंससमुब्भूआणं रायरिसीणं चित्तंतरगंडियाए सव्वट्ठसिद्धिगइं मुक्खगइं च वाहरित्था।

इत्थेव पव्वए पवयणदेवयानीयाए वीरमईए। चउवीसजिणपडिमाणं भाले सुवण्णमया रयणखचिया तिलया दिन्ना। तओ तीए धूसरीभवं जुगलधम्मिभवं देवभवं च लद्धूण दमयंतीभवे संपत्ते तिमिरपहयरावहारिभालयले साभाविअं तिलयं संजायं।

इत्थेव पव्वए वालिमहरिसी कयकाउस्सग्गो ठिओ। अह विमाणखलणकुविएण दसग्गीवेण पुव्ववेरं सरंतेणं' तलभूमिं खणित्ता, तत्थ पविसिअ एअं निअवेरिणं-सह अट्ठावयगिरिणा उप्पाडिअ लवणसमुद्रे खिवामि त्ति बुद्धीए विज्जासहस्सं सुमरिता उप्पाडीओ गिरी। तं च ओहिनाणेण नाउं चेइअरक्खानिमित्तं पायंगुट्ठेण गिरिमत्थयं सो रायरिसी चंपित्था। तओ संकुचिअगतो दसाणणो मुहेण रुहिरं वमंतो आरावं मिल्हित्था। तत्तुच्चिअ रावणु त्ति पसिद्धो। तओ मुक्को दयालुणा महरिसिणा पाएसु पडित्ता खामित्ता य सट्ठाणं गओ। इत्थेव लंकाहिवई जिणाणं पुरओ पिक्खणयं करिंतो दिव्ववसेण वीणातन्तीए तुट्टाए मा पिक्खणयरसभंगो होऊ त्ति निअभुआउल्लारुं कट्टितुं वीणाए लाइ। अबं (एवं?) भुअवीणावायणए भत्तिसाहसतुट्ठेण धरणिंदेण तित्थवंदणागएण रावणस्स अमोह-विजया सतिरूवकारिणी विज्जा दिन्ना ।

तत्थेव पव्वए गोअमसामिणा सिंहनिसिज्जा चेइअस्स दक्खिणदुवारे पविसंतेण पढमं चउण्हं संभवाईणं पडिमाओ वंदिआओ; तओ पयाहिणेणं पच्छिमदुवारेसु पासाईणं अट्ठण्हं; तओ उत्तरदुवारे धम्माईणं दसण्हं; तओ पुव्व दुवारे दो चेव उसभ-अजिआणं ति।

जं तित्थमिणमगम्मं ता फलिह वणगहणसमरवालेहिं। जलपडिबिंबियचेईअज्झयकलसाइं पि जं पिच्छे।।१।।
भविओ विसुद्धभावो पूआण्हवणाइं तत्थ वि कुणंतो। पावइ जत्ताइफलं जं भावोच्चिअ फलं दिसइ।।२।।
भरहेसरनिम्मिविआ चेइअथूमे इहं पडिमजुते। जे पणमंति महंति अ ते धन्ना ते सिरीनिलया।।३।।
इअ अट्ठावयकप्पं जिणपहसूरीहिं निम्मिअं भाव्वा। भाविंति निअमणे जे तेसिं कल्लाणमुल्लसइ।।४।।
अष्टापदस्तवे पूर्व योऽर्थः संक्षिप्य कीर्तितः। विस्तरेण स एवास्मिन् कल्पऽस्माभिः प्रकाशितः।।५।।

अष्टापदगिरिकल्प (भाषान्तर)

स्वर्ण के समान देह की कान्तिवाले भवरूपी हस्ती के लिए अष्टापद के समान श्री ऋषभदेव को नमस्कार करके अष्टापद गिरि का कल्प संक्षेप में कहता हूँ।

इसी जम्बूद्वीप नामक द्वीप में दक्षिण भरतार्द्ध में भारतवर्ष में नौ योजन चौड़ी और बारह योजन लंबी अयोध्या नामक नगरी है। यही श्री ऋषभ-अजित-अभिनंदन-सुमति-अनंतादि जिनेश्वरों की जन्मभूमि है। इस के उत्तर दिशा में बारह योजन पर अष्टापद नामक कैलाश अपर नामवाला रम्य गिरिश्रेष्ठ, आठ योजन ऊँचा, स्वच्छ-स्फटिक शिलामय है। इसी से लोगों में धवल गिरि नाम भी प्रसिद्ध है। आज भी अयोध्या के निकटवर्ती उड्डयनकूट पर स्थित होने पर आकाश निर्मल हो तो उसकी धवल शिखर पंक्तियाँ दीखती हैं। फिर वह महासरोवर, घने रसवाले वृक्ष, पानी के पूर वाले झरनों से युक्त, परिपार्श्व में संचरण करते जलधर, मत्त मोर आदि पक्षियों के कोलाहल युक्त, किन्नर-विद्याधर रमणियों से रमणीक, चैत्यों को वंदन करने के लिए आने वाले चारण-श्रमणादि लोगों के दर्शनमात्र से भूख-प्यास हरण करने वाला, निकटवर्ती मानसरोवर विराजित है। इस पर्वत की तलहटी में अयोध्या-वासी लोग नाना प्रकार की क्रीडाएँ करते हैं।

इसी के शिखर पर ऋषभदेव स्वामी चतुर्दश भक्त से पर्यंकासन स्थित, दस हजार अणगारों के साथ माघी कृष्ण त्रयोदशी के दिन अभिजित नक्षत्र में पूर्वार्द्ध में निर्वाण प्राप्त हुए। (शक्रादि ने वहाँ स्वामी का देह-संस्कार किया। पूर्व दिशा में स्वामी की चिता, दक्षिण दिशा में इक्ष्वाकुवंशियों की और पश्चिम दिशा में शेष साधुओं की थीं। उन तीन चितास्थानों पर देवों ने तीन स्तूप किये। भरत चक्रवर्ती ने स्वामी के संस्कार के निकटवर्ती भूतल पर एक योजन लंबा, आधा योजन चौड़ा, तीन कोश ऊँचा सिंह-निषद्या नामक प्रासाद रत्नोपल-वार्द्धकि रत्न के द्वारा बनवाया। उसके स्फटिक रत्नमय चार द्वार हैं। उभय पक्ष में सोलह रत्न चंदन कलश हैं। प्रत्येक द्वार पर सोलह रत्नमय तोरण हैं। द्वार-द्वार पर सोलह अष्टमंगल हैं।) उन द्वारों में चार विशाल मुख्य मण्डप हैं। उन मुख्य मण्डपों के आगे चार प्रेक्षामण्डप हैं। उन प्रेक्षामण्डपों के मध्य भाग में वज्रमय (अखाडा) अक्षवाटक हैं। प्रत्येक अखाड़े के बीच में रत्नसिंहासन हैं। प्रत्येक प्रेक्षा-मण्डप के आगे मणिपीठिकाएँ हैं। उनके ऊपर रत्नमय चैत्य-स्तूप हैं। उन चैत्य-स्तूपों के आगे प्रत्येक के प्रतिदिशा में बड़ी विशाल पूजा-मणि-पीठिका हैं। उन प्रत्येक के ऊपर चैत्य वृक्ष है। चैत्य स्तूप के सन्मुख पाँच सौ धनुष प्रमाण वाली सर्वांग रत्न निर्मित ऋषभ-वर्द्धमान-चन्द्रानन-वारिषेण नामक पर्यंकासन विराजित मनोहर शाश्वत जिनप्रतिमाएँ, नन्दीश्वर द्वीप चैत्य हैं। उन चैत्य-वृक्षों के आगे मणिपीठिकाएँ हैं। उन प्रत्येक के ऊपर इन्द्र-ध्वजाओं के आगे तोरण और सोपान युक्त, स्वच्छ शीतल जल से पूर्ण, विचित्र कमल शालिनी, मनोहर दधि मुखाधार पुष्करिणी के सदृश नन्दा पुष्करिणी है।

सिंह-निषद्या महाचैत्य के मध्य भाग में विशाल मणिपीठिका हैं। उनके ऊपर चित्र रत्नमय देवच्छंदक हैं। उसके ऊपर नाना वर्ण के सुगम उल्लोच हैं। उल्लोचों के अन्तर पार्श्व में वज्रमय अंकुश हैं। उन अंकुशों से अवलम्बित घड़े में आने योग्य आँवले जैसे प्रमाण के मुक्ताओं के हार हैं। हार-पंक्तियों में विमल मणि-मालिकाएँ हैं। मणिमालिकाओं के नीचे वज्रमालिकाएँ हैं। चैत्य भित्ती में विचित्र मणिमय गवाक्ष हैं, जिनमें जलते हुए अगर-धूप समूह की मालिकाएँ हैं।

उस देवच्छंदक में रत्नमय ऋषभादि चौबीस जिनप्रतिमाएँ अपने-अपने संस्थान, प्रमाण और वर्ण वाली भरत चक्रवर्तीकारित हैं। उनमें सोलह प्रतिमाएँ ऋषभ, अजित, संभव, अभिनन्दन, सुमति, सुपार्श्व, शीतल, श्रेयांस, विमल, अनन्त, शान्ति, कुन्थु, अर, नमि और महावीर भगवान् की स्वर्णमय हैं। मुनिसुव्रत और नेमिनाथ की रातावर्णमय हैं। चन्द्रप्रभ और सुविधिनाथ की स्फटिक रत्नमय हैं। मल्लि और पार्श्वनाथ की वैदूर्यरत्नमय हैं। पद्मप्रभ और वासुपूज्य भगवान् की पद्मरागमय हैं। उन सब प्रतिमाओं के लोहिताक्ष प्रतिषेक पूर्ण अंक रत्नमय नख हैं। नखपर्यन्त जावयर के जैसे लोहिताक्ष मणि रस का जो सिंचन किया जाता है उसे प्रतिषेक कहते हैं। नाभि,

केशान्तभूमि, जिह्वा, तालु, श्रीवत्स, चुचुक, हाथ और पाँवों के तले तपनीय स्वर्णमय हैं। नयनपद्म, कनीनिकाएँ, मंशु, भवें, रोम और शिर के केश अरिष्ट-रत्नमय हैं। ओष्ठ विद्रुममय हैं, दन्त स्फटिकमय हैं, शीर्षघटिका वज्रमय हैं। अन्दर लोहिताक्ष प्रतिषेकवाली स्वर्णमय नासिकाएँ हैं। लोहिताक्ष प्रतिषेक प्रान्त वाले अंकमय लोचन हैं। उन प्रतिमाओं के पृष्ठ भाग में प्रत्येक के एक-एक मुक्ता-प्रवाल-जाल-कंस-कोरंट मल्लदाम वाली, स्फटिक, मणि-रत्न के दण्ड वाली, श्वेत छत्र के धारण करनेवाली, छत्रधर प्रतिमाएँ हैं। उनके दोनों और प्रत्येक उठाए हुए मणिचामरों वाली रत्नमयी चामर-धारिणी प्रतिमाएँ हैं। प्रतिमाओं के आगे दो-दो नागप्रतिमाएँ, दो-दो यक्षप्रतिमाएँ, दो-दो भूतप्रतिमाएँ, दो-दो कुण्डधारिणी प्रतिमाएँ सर्वाङ्गोज्ज्वल रत्नमयी कृताञ्जलि पर्युपासना करती हैं। तथा देवछंदा में चौबीस रत्न घण्टे, चौबीस माणिक्य दर्पण और वैसे ही स्वर्णमयी स्थान स्थित दीपिकाएँ हैं। तथा रत्नकरण्डक पुष्प चंगेरियाँ, लोमहस्त, पटलिकाएँ, आभरणकरण्डक कनकमय हैं। धूपदहनक, आरतियाँ, रत्नमय-मंगलदीप, रत्नमय भृंगार, रत्नमय स्थाल, सोने के प्रतिग्रह, रत्नचन्दन के कलश, रत्नमय सिंहासन, रत्नमय अष्टमङ्गल, स्वर्णमय तेल के डब्बे, कनकमय धूपभाण्ड और स्वर्णमय कमलहस्तक हैं। ये सब प्रत्येक प्रतिमा के आगे होते हैं। वह चैत्य चन्द्रकान्त शाल से शोभित हैं। ईहामृग, वृषभ, मकर, तुरंगम, नर-किन्नर, विहग, वालग, रूरू, शरभ, चमरी, गज, वनलताओं से विचित्रित रत्नस्तम्भों से समाकुल है। स्वर्ण के ध्वजदण्ड मण्डित पताका है। उपरिस्थित किंकिणी शरद से मुखर ऊपर पद्मराग कलश से विराजित और गोशीर्ष चन्दनरस के हस्तकों से लांछित है। विचित्र चेष्टाओं वाली, अधिष्ठित नितम्ब वाली माणिक्य की शालभंजिकाएँ, चन्दनरस से लिप्त कलशयुग से अलंकृत द्वारदेश के उभय पक्ष में शोभायमान हैं। तिरछी बाँध के लटकाई हुई धूपित-सुगन्धित सुन्दर मालाएँ, पंचवर्ण कुसुम रचित गृहतल, कर्पूर, अगर, कस्तूरी, धूपधूम-धारित अप्सरागण संकीर्ण, विद्याधरी-परिवृत्त, आगे-पीछे और पार्श्व में चारू चैत्य पादपों, मणिपीठिकाओं से विभूषित भरत की आज्ञा से यथाविधि वार्धकिरत्न के द्वारा निष्पादित है। वहीं दिव्य रत्न-शिलामय ९९ भाइयों की प्रतिमाएँ बनवाईं। सुश्रूषा करती हुई अपनी प्रतिमा भी बनवाईं। चैत्य के बाहर भगवान् ऋषभदेव स्वामी का एक स्तूप और ९९ भाइयों के स्तूप करवाए। मनुष्य लोग यहाँ आवागमन करके आशातना न करें इसलिए लोहयंत्रमय आरक्षक पुरुष बनवाए जिससे वह अगम्य हो गया। पर्वत की चोटियाँ भी दण्डरत्न से तोड़ दीं, अतः वह गिरिराज अनारोहणीय हो गया। योजन-योजन के अन्तर से मेखलारूप आठ सीढियाँ-पदों द्वारा मनुष्यों के लिए अलंघ्य कर दिया। जिससे अष्टापद नाम प्रसिद्ध हो गया।

फिर काल-क्रम से चैत्यरक्षण के निमित्त सगरचक्रवर्ती के साठ हजार पुत्रों ने दण्डरत्न से पृथ्वी को खोद कर सहस्र योजन की परिखा(खाई) की। दण्डरत्न से गंगातट को विदीर्ण कर जल से पूर्ण किया। तब गंगा को खाई में भरने से अष्टापदासन्न ग्राम-नगर, पुरादि डूबने लगे। अतः उसे दण्डरत्न से निकाल कर कुरु देश के बीच से, हस्तिनापुर के दक्षिण से कोशल देश के पश्चिम, प्रयाग से उत्तर, काशी देश से दक्षिण, वत्सदेश में दक्षिण से मगध के उत्तर से नदी का मार्ग काटते हुए सगरादिष्ट जण्हुपुत्र भागीरथ कुमार ने पूर्वी समुद्र में उतार दिया। तब से गंगासागर तीर्थ हो गया।

इसी पर्वत पर ऋषभदेव स्वामी के आठ पौत्र, और बाहुबलि-प्रमुख निनाणवें पुत्र भी स्वामी के साथ सिद्ध हुए। इस प्रकार एक सौ आठ उत्कृष्ट अवगाहना से एक समय में आश्चर्यभूत सिद्ध हुए।

श्री वर्द्धमान स्वामी ने स्वयं कहा कि ''जो मनुष्य इस पर्वत पर स्वशक्ति से चढ़कर चैत्यों की वन्दना करेगा वह इसी भव में मोक्ष प्राप्त होगा।'' यह सुन कर लब्धिनिधान गौतम स्वामी इस पर्वतश्रेष्ठ पर चढ़े। चैत्यों की वन्दना कर अशोक वृक्ष के नीचे वैश्रमण के आगे तप से कृश अंग का वखान करते हुए स्वयं उपचित शरीर वाले अन्यथा वादकारी हैं—ऐसे उसके विकल्प को निवारण करने के लिए पुण्डरीक अध्ययन प्रणीत किया। पृष्ट देह वाला पुण्डरीक भावशुद्धि से सर्वार्थसिद्ध गया और दुर्बल शरीर वाला कण्डरीक सातवीं नरक गया। यह पुण्डरीक अध्ययन सामानिक देव वैश्रमण ने गौतम स्वामी के मुख से सुनकर अवधारित किया। वे ही तुंबवण

सन्निवेश में धनगिरि की पत्नी सुनंदा के गर्भ में उत्पन्न होकर दश पूर्वधर श्री वज्रस्वामी हुए। अष्टापद से उतरते हुए गौतम स्वामी ने कौडिन्य-दिन्न-सेवालि तापसों को पन्द्रह सौ तीन की संख्या में दीक्षित किया। उन्होंने जनपरम्परा से ''इस तीर्थ के चैत्यों की वंदना करने वाला इसी भव में मोक्ष प्राप्त करेगा'' - ऐसे वीर-वचनों को सुनकर प्रथम, दूसरी और तीसरी मेखला संख्यानुसार कौडिन्यादि चढ़े और इससे आगे जाने में असमर्थ थे। उन्होंने गौतम स्वामी को अप्रतिहत उतरते देखकर विस्मित हो प्रतिबोध पाया और उनके पास दीक्षित हो गए।

इसी पर्वत पर भरत चक्रवर्ती आदि अनेक महर्षि कोटि सिद्ध हुए। वहीं सगर चक्रवर्ती के सुबुद्धि नामक महामात्य ने जन्हु आदि सगर के पुत्रों के समक्ष आदित्ययश से लेकर पचास लाख कोटि सागरोपम काल में भरत महाराजा के वंश में समुद्भूत राजर्षियों को चित्रान्तर गण्डिका से सर्वार्थसिद्धगति और मोक्ष गए बतलाया है।

इसी गिरिराज पर प्रवचन देवतानीत वीरमती ने चौबीस जिन-प्रतिमाओं के भाल-स्थल पर रत्नजटित स्वर्णतिलक चढ़ाए। उसके बाद धूसरी भव, युगलिया भव और देव भव प्राप्त कर दमयन्ती के भव में अन्धकार को दूर करने वाला भाल-स्थान में स्वाभाविक तिलक हुआ।

इसी पर्वत पर बालि महर्षि कायोत्सर्ग करके स्थित थे। विमानस्खलन से कुपित रावण ने पूर्व वैर को स्मरण कर नीचे की भूमि खोदकर, उसमें प्रविष्ट होकर अपने वैरी सहित अष्टापद गिरि को उठाकर लवण समुद्र में फेंकने की बुद्धि से हजारों विद्याओं का स्मरण कर पर्वत को उठाया। उन राजर्षि ने अवधिज्ञान से यह जान कर चैत्य-रक्षा के निमित्त पेर के अँगूठे से गिरि-शिखर को दबाया। तब इससे संकुचितगात्र वाला दशानन मुंह से रुधिर वमन करते हुए चीखने लगा। जिससे वह रावण नाम से प्रसिद्ध हुआ। जब दयालु महर्षि ने छोड़ा तो वह चरणों में गिरकर क्षमायाचना कर स्वस्थान गया।

यहीं लंकाधिपति ने जिनेश्वरदेव के समक्ष नाटक करते हुए दैवयोग से वीणा की ताँत टूटने पर नाट्य-भङ्ग न हो इस विचार से अपनी भुजा की तांत काटकर वीणा में जोड़ दिया। इस प्रकार वीणावादन और भक्तिसाहस से सन्तुष्ट धरणेन्द्र ने तीर्थ-वन्दना के लिए आये हुए रावण को अमोघ विजयाशक्ति रूप-कारिणी विद्या दी।

इसी पर्वत पर गौतम स्वामी ने सिंहनिषद्या चैत्य के दक्षिण द्वार से प्रवेश कर पहले संभवनाथ आदि चार प्रतिमाओं को वन्दन किया। फिर प्रदक्षिणा देते हुए पश्चिम द्वार से सुपार्श्वादि आठ तीर्थङ्करों को, फिर उत्तर द्वार से धर्मनाथादि दश को, फिर पूर्व द्वार से ऋषभदेव, अजितनाथ-जिनेश्वरद्वय को वन्दन किया।

यद्यपि यह तीर्थ अगम्य है फिर भी जल में प्रतिबिम्बित चैत्य के ध्वज-कलशादि देखता है वह भाव-विशुद्धि वाला भव्य जीव वहाँ ही पूजा न्हवणादि करते हुए यात्रा का फल प्राप्त करता है, क्योंकि भावोचित फलप्राप्ति कही है।

भरतेश्वर से निर्मापित प्रतिमायुक्त इस चैत्य-स्तूपों का जो वन्दन-पूजन करते हैं वे धन्य हैं, वे श्रीनिलय हैं।

श्री जिनप्रभसूरि द्वारा निर्मित इस अष्टापद-कल्प की जो भव्य अपने मन में भावना करते हैं, उनके कल्याण उल्लसित होते हैं। पहले अष्टापद-स्तवन में जो अर्थ संक्षेप से कीर्त्तन किया है वही हमने विस्तार से इस कल्प में प्रकाशित किया है।

श्री अष्टापद तीर्थ का कल्प समाप्त हुआ, इसकी ग्रन्थ संख्या ११८ है।

16

।। पञ्चशतीप्रबोध (प्रबन्ध) सम्बन्धः ।।

પ્રસ્તાવના :

આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી શુભશીલગણિ છે. આ ગ્રંથ ૪ અધિકારમાં વિભક્ત છે. તેમાં ૬૦૦ થી પણ વધુ કથા-પ્રબન્ધોનો સંગ્રહ છે. અત્રે તેમાં સૌ પ્રથમ દર્શાવેલ શ્રી ગૌતમસ્વામીનો અષ્ટાપદ તીર્થ સાથેનો સંબંધ સંપાદિત કરવામાં આવ્યો છે.

प्रबन्धपञ्चशती

युगादिदेवादिमवर्द्धमाना-न्तिमान् जिनान् केवलिनः परांश्च।
श्रीपुण्डरीकादिगुरून् यतींश्च, नमाम्यहं बोधिसमाधिहेतोः ।।१।।

किञ्चिद्गुरोराननतो निशम्य, किञ्चिन्निजान्यादिकशास्त्रतश्च।
ग्रन्थोह्ययं पञ्चशतीप्रबोध-सम्बन्धनामा क्रियते मया तु ।।२।।

लक्ष्मीसागरसूरीणां, पादपद्मप्रसादतः।
शिष्येण शुभशीलेन, ग्रन्थ एष विधीयते ।।३।।

(१) अथ श्रीगौतमस्वाम्यष्टापदतीर्थवन्दनसम्बन्धः

एकदा श्रीअष्टापदतीर्थनमनफलं श्रीवर्धमानजिनपार्श्वे श्रुत्वा श्रीगौतमस्वामी यदा अष्टापदतीर्थसमीपे गतः तदा तत्रस्थास्तापसा दध्युरेष किं करिष्यतीति, एवं तेषु ध्यायत्सु गौतमस्वामी सूर्यकिरणानवलम्ब्य तीर्थस्योपरि ययौ।

तत्र भरतकारितप्रसादे चतुर्विंशतिजिनेन्द्रान् मानप्रमाणदेहाऽऽकारवर्णादिकान् अनुक्रमेण वन्दते स्म[१]।

चत्तारि अट्ठ दस दोय, वंदिआ जिणवरा चउव्वीसं।
परमट्ठनिट्ठिअट्ठा, सिद्धा सिद्धिं मम दिसंतु ।।१।।

तत्र देवान् नमस्कृत्य तीर्थादुत्ततार यदा तदा १५०३ तापसा गौतमस्वामिवचसा प्रबुद्धाश्चारित्रं जगृहुः। ततः श्रीगौतमो मार्गे चलन् कस्माद्ग्रामात् (कुतश्चिद्ग्रामात्) शुद्धं क्षीरभृतं पतद्ग्रहमानीय स्वाङ्गुष्ठं तन्मध्ये क्षिप्त्वा सर्वान् तापसान् भोजयामास। तेषु जिमत्सु गौतमस्वामिलब्धिं ध्यायत्सु ५०० तापसानां केवलज्ञानं जातम्। ततो वर्त्मनि श्रीवर्द्धमानजिनवर्णनं श्रुत्वा ५०० तापसानां केवलज्ञानं बभूव। प्रभौ दृक्पथागते ५०३ तापसानां ज्ञानमुत्पन्नम्। गौतमस्वामी केवलज्ञानोत्पत्तिमजानन् तान्प्रति प्राह-प्रभोः प्रदक्षिणा दास्यन्ते (दीयन्तामिति) ततस्ते प्रदक्षिणां दत्त्वा यदा केवलिपर्षद्युपविष्टाः तदा गौतमः प्राह-ये मूर्खास्ते मूर्खा एव प्रभुं न वन्दन्ते जल्पिता

१. प्रतौ नास्ति

Panchshati Prabandh Vol. IX Ch. 61-O, Pg. 4129-4131

अपि, तदावग् वर्धमानः स्वामी केवल्याशातनां मा कुरू (काषीः), गौतमः प्राह-भगवान् ! का केवल्याशातना? ततः प्रभुणा तेषां केवलज्ञानोत्पत्तिसम्बन्धः प्रोक्तः, ततो गौतमः तेषां पादान् नत्वा क्षमयित्वा च प्रभोः पुरः प्राह-येषामहं दीक्षां दास्ये (प्रादाम्) तेषां केवलज्ञानं, मम न ततः तत्खेदं गौतमे दधाने प्रभुः प्राह तवापि केवलज्ञानं भविष्यतीति ।।१ ।।

પંચશતી પ્રબોધ સંબંધ (ભાષાંતર)

(પ્રબંધ પંચશતી)

યુગાદિદેવ શ્રી આદિનાથથી (આરંભીને) અંતિમ શ્રી વર્ધમાન સ્વામી સુધીના સર્વે જિનેશ્વરોને, બીજા કેવલીઓને, શ્રી પુંડરીક આદિ ગુરુઓને, અને યતિને બોધિ અને સમાધિના હેતુથી હું વંદન કરું છું.

કંઈક ગુરુના મુખથી સાંભળીને કરીને અને કાંઈક પોતાના અને અન્યોના શાસ્ત્રથી પંચશતી પ્રબોધ સંબંધ નામનો આ ગ્રંથ મારા વડે કરાય (રચાય) છે.

લક્ષ્મીસાગરસૂરિનાં ચરણ કમળની કૃપાથી (તેમના) શિષ્ય શુભશીલ વડે આ ગ્રંથ રચાય છે.

(૧) શ્રી ગૌતમસ્વામીનો અષ્ટાપદ તીર્થવંદનનો સંબંધ :

એકવાર શ્રી અષ્ટાપદતીર્થના નમનનું ફળ શ્રી મહાવીરસ્વામી પાસે સાંભળીને શ્રી ગૌતમસ્વામી જ્યારે અષ્ટાપદતીર્થની નજીકમાં ગયા ત્યારે ત્યાં રહેલા તાપસો ધ્યાન કરતાં હતા. આ શું કરશે ? એ પ્રમાણે તેઓ વિચારવા લાગ્યા. ગૌતમસ્વામી સૂર્યના કિરણોનું અવલંબન લઈને તીર્થની ઉપર ગયા.

ત્યાં ભરતે કરાવેલ પ્રસાદમાં (ચોવીશ જિનેશ્વરોને) માન, પ્રમાણ, દેહ, આકાર, વર્ણાદિ યુક્ત અનુક્રમથી વંદન કરે છે.

ચાર, આઠ, દસ ને બે, વંદ્યા જિનવરો ચોવીસ,
(ઓ !) પરમાર્થ-નિષ્ઠિતાર્થો, સિદ્ધો ! સિદ્ધિ મને આપો ।।૧।।

ત્યાં દેવોને નમસ્કાર કરીને તીર્થથી ઉતરતા હતા ત્યારે ૧૫૦૩ તાપસો ગૌતમસ્વામીના વચનોથી બોધ પામ્યા અને ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું. ત્યાર પછી શ્રી ગૌતમ માર્ગમાં ચાલતાં કોઈક ગામથી શુદ્ધ ખીરથી ભરેલું પાત્ર ગ્રહણ કરીને પોતાના અંગુઠાને તેની મધ્યમાં બોળીને સર્વે તાપસોને ભોજન કરાવ્યું. તે જમીને ગૌતમસ્વામીની લબ્ધિનો વિચાર કરતાં ૫૦૦ તાપસોને કેવળજ્ઞાન થયું. ત્યાંથી માર્ગમાં જતાં શ્રી વર્ધમાન જિનનું વર્ણન સાંભળીને ૫૦૦ તાપસોને કેવળજ્ઞાન થયું. પ્રભુ દર્શનથી રસ્તમાં જતાં ૫૦૩ તાપસોને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિને નહીં જાણતાં એવા ગૌતમસ્વામીએ તેમનો પ્રભુને પ્રદક્ષિણા દેવા કહ્યું.

ત્યારપછી તે પ્રદક્ષિણાને દઈને જ્યારે કેવલીની પર્ષદામાં બેઠા ત્યારે ગૌતમે કહ્યું હે મુર્ખો ! જે મુર્ખા છે તે પ્રભુને વંદન કરતાં નથી. ત્યારે મહાવીરસ્વામીએ કહ્યું હે ગૌતમ ! કેવલીની આશાતના ન કર. ગૌતમ બોલ્યા, હે ભગવાન ! શું કેવલીની આશાતના ? ત્યારે પ્રભુ વડે તેમની કેવલજ્ઞાન ઉત્પત્તિનો સંબંધ કહેવાયો. ત્યારે ગૌતમે તેમના ચરણે નમીને ક્ષમા માંગીને કહ્યું હે પ્રભુ ! જેને હું દીક્ષા આપું તેને કેવલજ્ઞાન થાય છે મને થતું નથી. તેવું ખેદપૂર્વક ગૌતમે પ્રભુને કહ્યું, ત્યારે પ્રભુએ કહ્યું તને પણ કેવલજ્ઞાન થશે.

पञ्चशतीप्रबोध(प्रबन्ध)सम्बन्धः — प्रबन्धपञ्चशती

(रचना, वि. सं. १५२१)

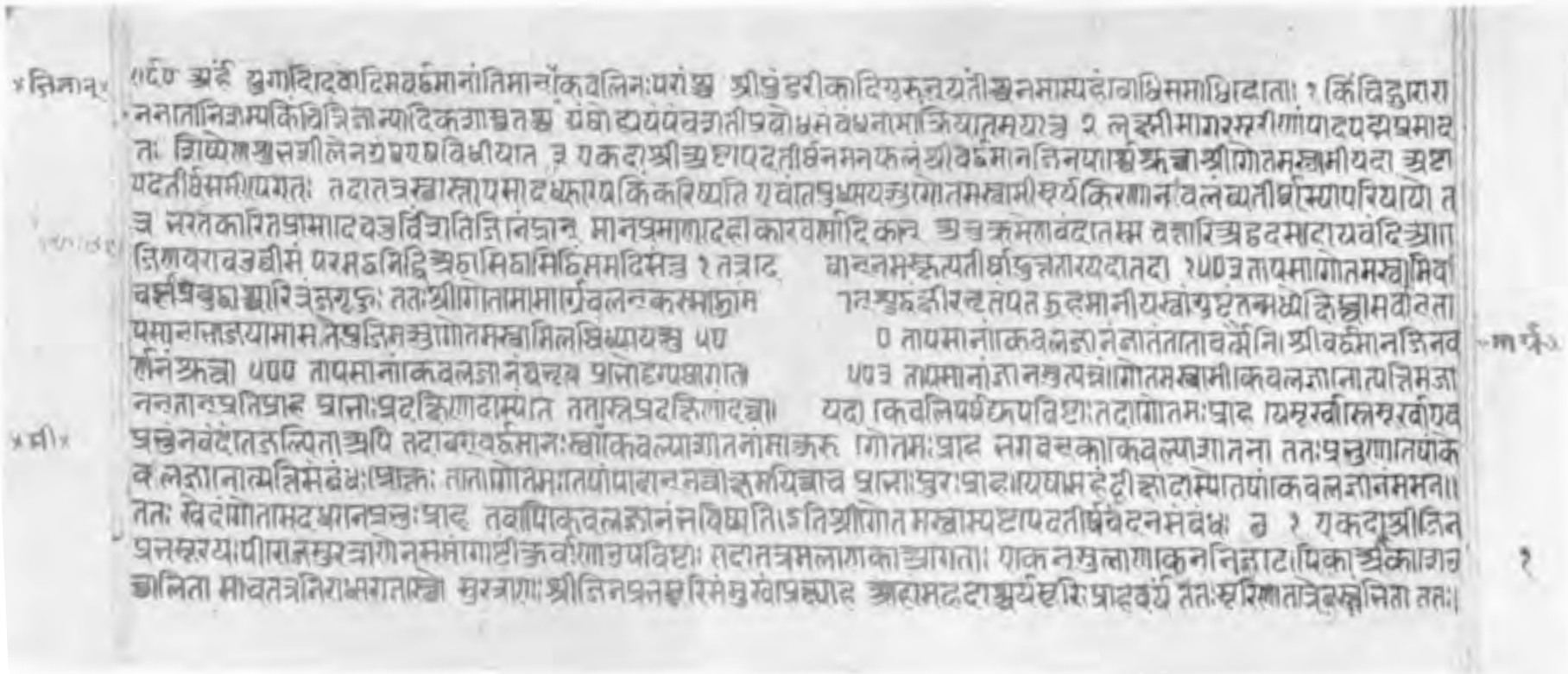

A-संज्ञकप्रति, छाणी(वडोदरा)ना श्रीजैन श्वे. ज्ञानमंदिरना उपा. श्रीवीरविजयजी–
शास्त्रसंग्रहनी प्रतिना प्रथम पृष्ठनी प्रतिकृति.

17

॥ પ્રતિક્રમણ સૂત્ર - પ્રબોધટીકા ॥

जगचिंतामणि-सुत्तं

પ્રસ્તાવના :

પ્રબોધટીકા ગ્રંથમાં પંચ પ્રતિક્રમણ સૂત્રોનું વિશિષ્ટ-વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. ધીરજલાલ ટોકરશી કૃત આ ગ્રંથમાં જગચિંતામણિ મૂળ સૂત્ર તથા તેના વિવેચનમાં અષ્ટાપદ વિષયક વિવિધ માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે. અત્રે માત્ર અષ્ટાપદ વિષયક માહિતી જ સંપાદિત કરવામાં આવી છે.

(प्रभात-चैत्यवन्दनम्)

જગચિંતામણિ ચૈત્યવંદન

इच्छाकारेण संदिसह भगवन् ! चैत्यवंदन करूं । इच्छं।

(૧) મૂલપાઠ :

जगचिंतामणि ! जगह नाह[१] ! जग-गुरू ! जग-रक्खण !,
जग-बंधव ! जग-सत्थवाह ! जग-भाव-विअक्खण !।
अट्ठावय-संठविअ-रूव ! कम्मट्ठ-विणासण !,
चउवीसं[२] पि जिणवर ! जयंतु[३] अप्पडिहय-सासण[४]! ॥१॥*

(પાદનોંધ - ચૈત્યવંદન કરનારે આમાંના પ્રથમ વાકય દ્વારા ગુરુનો આદેશ માગવાનો હોય છે. તે આદેશ મળતાં, અથવા મળેલો માનીને इच्छं પદ દ્વારા તેનો સ્વીકાર સૂચવવાનો હોય છે. આ આદેશ-વાકયમાં સંસ્કૃત 'भगवन्!' પદ કેટલેક સ્થળે વપરાય છે, તથા ચૈત્યવંદન કરું. એવી ભાષા પાછળની કેટલીક પોથીઓમાં જોવામાં આવે છે.

ᵗઅ ક્રમાંક ૩વાળી પોથીમાં માત્ર 'जं किंचिनो' જ ઉલ્લેખ છે કે જેને અન્ય પોથીઓમાં છઠ્ઠી ગાથા ગણેલી છે.

અ ક્રમાંક ૪વાળી માત્ર પહેલી અને 'जं किंचि' વાળી ગાથા જ નજરે પડે છે.

इ ક્રમાંક ૨, ૫ અને ૬વાળી પોથીઓમાં આ સૂત્રની બીજી, પહેલી અને છઠ્ઠી ગાથા 'નમસ્કાર' નામના સૂત્ર તરીકે ક્રમબદ્ધ આવેલી છે, જેનો ઉલ્લેખ ક્રમાંક ૨-વાળી પોથીમાં શ્રીતરુણપ્રભસૂરિએ પત્ર ૪૮ ઉપર કરેલો છે.

ई ક્રમાંક ૧૨, ૧૬વાળી પોથીઓમાં ૪થી તથા ૫મી ગાથાઓ નજરે પડતી નથી.

उ ક્રમાંક ૧૧, ૧૯, ૨૩, ૨૫વાળી પોથીઓમાં તથા ઓગણીસમી સદીમાં લખાયેલી પોથીઓમાં ૬ ગાથાવાળો પાઠ મળે છે.

૧. આ સ્થળે *जगनाह* પાઠ પ્રચારમાં છે, પરંતુ પ્રાચીન પોથીઓમાં— ક્રમાંક ૪, ૫, ૬, ૧૧, ૧૬, ૧૯, ૨૩, ૨૫ વગેરેમાં *जगह-नाह* એવો પાઠ જોવાય છે. આ પાઠ છંદ તથા માત્રામેળની નજરે વધારે યોગ્ય લાગે છે.

૨. આ સ્થળે ***चउवीसं पि*** એવો પાઠ પ્રચારમાં છે, પરંતુ પ્રાચીન પોથીઓમાં-ક્રમાંક ૪, ૬, ૧૧, ૧૬, ૧૯, ૨૩ વગેરેમાં ***चउवीस वि*** પાઠ જોવામાં આવે છે, જે ભાષા તથા છંદના માત્રામેળની દૃષ્ટિએ પણ અધિક યોગ્ય છે.

૩. આ સ્થળે કેટલીક પોથીઓમાં *'जयंति'* અને *'जयंत'* એવા પાઠો જોવામાં આવે છે, પરંતુ જિનવરોના સંબોધનની સાથે *जयंतु* ક્રિયાપદ વિશેષ બંધબેસતું હોવાથી તથા પ્રાચીન પોથીઓમાં તેવો પાઠ મળી આવતો હોવાથી તે પાઠ રાખવામાં આવ્યો છે.

૪. આ પ્રથમ પદ્ય ખતરગચ્છનાં અને વિધિપક્ષનાં પ્રતિક્રમણસૂત્રમાં જોવામાં આવતું નથી. જોકે શ્રીતરુણપ્રભાચાર્યે નિર્દિષ્ટ કરેલા 'કર્મભૂમિ-નમસ્કાર'ની બીજી ગાથા તરીકે તે પ્રાચીન પોથીઓમાં જોઈ શકાય છે. પોથી ૬ જે અંચલગચ્છની છે, તેમાં પણ ૩ પદ્યવાળું 'નમસ્કારસૂત્ર' આપેલું છે. આ ગાથા તેમાં નજરે પડે છે.

* *गाथा-१* 'રોલાછંદ'માં છે.

कम्मभूमिहिं कम्मभूमिहिं[५] पढमसंघयणि,
उक्कोसय[६] सत्तरिसय[७], जिणवराण विहरंत लब्भइ;
नवकोडिहिं केवलीण, कोडिसहस्स नव साहु गम्मइ।
संपइ जिणवर वीस मुणि, बिहुं (हिं) कोडिहिं वरनाणि[८],
समणह कोडि-सहस्स दुइ[९] थुणिज्जइ[१०] निच्च विहाणि ।।२।।*

जयउ सामिय ! जयउ सामिय[११] ! रिसह ! [१२]सत्तुंजि,
उज्जिंति पहु-नेमिजिण ! जयउ वीर[१३] ! सच्चउर-मंडण !;
भरूअच्छहिं मुणिसुव्वय ! महुरि पास ! दुह-दुरिअ-खंडण !
अवर विदेहिं तित्थयरा, चिहुं दिसि विदिसि जिं के वि,
तीआणागय-संपइय[१५], वंदउं जिण सव्वे वि[१६] ।।३।।

सत्ताणवइ-सहस्सा, लक्खा छप्पन्न अट्ठकोडीओ ।
बत्तीस-सय-बासीयाइं, तिअलोए चेइए वंदे ।।४।।*

पन्नरस-कोडि-सयाइं, कोडी बायाल लक्ख अडवन्ना ।
छत्तीस सहस असीइं, सासय-बिंबाइं पणमामि ।।५।।*

पादनोंध चालु :

५. કેટલીક પોથીઓમાં *'कम्मभूमिहिं'* એક જ વાર લખેલું જણાય છે, પણ છંદની દષ્ટિએ તે બરાબર નથી. એટલે નકલ કરવામાં સ્ખલના થઈ હોય તેમ સંભવે છે.

૬. અહીં કેટલીક પોથીઓમાં *'उक्कोसउ'* , *'उक्कोसइं'* , એવા પાઠો પણ જોવામાં આવે છે.

૭. કેટલીક પોથીઓમાં ક્રમાંક ૫, ૬, ૧૬, ૨૩ વગેરેમાં *'सत्तरिसउ'* પાઠ નજરે પડે છે.

૮. કેટલીક પોથીઓમાં *'दु कोडि वरनाण'* એવો પાઠ પણ જોવામાં આવે છે, તો કેટલીક પોથીઓમાં *'बिहूं-कोडिहिं वरनाण'* પાઠ જણાય છે, પરંતુ વસ્તુછંદના અનુપ્રાસનો ખ્યાલ કરતાં અહીં આ પાઠ સ્વીકારેલો છે.

૯. *'सहस्स दुअ'* પાઠાંતર.

૧૦. કેટલીક પોથીઓમાં *'थुणिज्जिअ'* એવો પાઠ પણ મળે છે.

૧૧. *'सामी'* , *'सामीय'* પાઠાંતર. ૧૨. *'सित्तजि'* , *'सेत्तजि'* પાઠાંતર.

૧૩. *'सच्चउरि-मंडण'* પાઠાંતર. ૧૪. *'भरूअच्छिहिं'* પાઠાંતર.

૧૫. *'संपई'* , *'संपय'* પાઠાંતર.

૧૬. ભાંડારકર ઓરિયન્ટલ રિસર્ચ ઈન્સ્ટિટયુટ પૂનાની પ્રતિ નં. પ્ર-૧-૧૭ - ૭૪૮ /૧૨૭૦(૨) / ૧૮૮૭-૯૧માં (ડી.સી.જે એમ વૉલ્યુમ) આ પદ્ય પાઠાંતર સાથે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે જોવામાં આવે છેઃ

''जयउ सामिउ रिसहु सेत्त (त्तुं) जि,
उज्जिंत पहु- नेमिजिणु, जयउ वीरू मोहेर-मंडणु;
भरवट्टि मुणिसुव्वउ, महुर पासु दुह-दंड-षंडणु।
अवर विदेह वि तित्थ य सुव(रूच) हु दिसि विदिसि जि के वि
ति (ती) य अणागय संपयइ वंदिउ जिण सव्वे वि ।।१।।''

* *गाथा -२-३* 'वस्तुछंद'માં છે.

* *गाथा-४-५* 'गाहाछंद' માં છે.

(૨) સંસ્કૃત છાયા :

जगच्चिन्तामणयः ! जगतां नाथाः ! जगद्गुरवः ! जगद्रक्षणाः !
जगद्बन्धवः ! जगत्-सार्थवाहाः ! जगद्भाव-विचक्षणाः ! ।
अष्टापद-संस्थापित-रूपाः ! कर्माष्टक-विनाशनाः !
चतुर्विंशतिर् अपि जिनवराः ! जयन्तु अप्रतिहत-शासनाः ! ।।१।।

कर्मभूमिषु कर्मभूमिषु प्रथमसंहननिनाम्,
उत्कृष्टतः सप्ततिशतं जिनवराणां विहरतां लभ्यते;
नवकोट्यः केवलिनां कोटिसहस्राणि नव साधवः गम्यन्ते ।
सम्प्रति जिनवराः विंशतिः, मुनयः द्वे कोटी वरज्ञानिनः,
श्रमणानां कोटिसहस्रद्विकं स्तूयते नित्यं विभाते ।।२।।

जयतु स्वामिन् ! जयतु स्वामिन् ! ऋषभ ! शत्रुञ्जये,
उज्जयन्ते प्रभुनेमिजिन ! जयतु वीर ! सत्यपुर-मण्डन !
भृगुकच्छे मुनिसुव्रत ! मथुरायां पार्श्व ! दुःख-दुरित-खण्डण !।
अपरे विदेहे तीर्थंकराः चतसृषु दिक्षु विदिक्षु ये केऽपि,
अतीतानागत-साम्प्रतिकान् वन्दे जिनान् सर्वानपि ।।३।।

सप्तनवतिं सहस्राणि लक्षाणि षट्पञ्चाशतम् अष्टकोटीः ।
द्वात्रिंशत्शतं द्वयशीतिं त्रैलोक्ये चैत्यानि वन्दे ।।४।।

पञ्चदशकोटिशतानि कोटीः द्विचत्वारिंशतं लक्षाणि अष्टपञ्चाशतम्।
षट्त्रिंशतं सहस्राणि अशीतिं शाश्वत-बिम्बानि प्रणमामि ।।५।।

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ :

વિ.સં. ૧૯૦૦ના પૂર્વાર્ધમાં કવિરાજ શ્રી પદ્મવિજયજીએ સ્તવનમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ''જગ-ચિંતામણી તિહાં કર્યું, મારા વહાલાજી રે...'' વગેરે ઉલ્લેખો મળે છે.

જગ-ચિંતામણિ !-(जगच्चिन्तामणयः)-જગતમાં ચિંતામણિરત્ન-સમાન !

જિણવર ના વિશેષણ તરીકે આ પદ સંબોધનનું બહુવચન છે, તે જગ અને ચિંતામણિ એ બે પદોથી બનેલું છે. તેમાં 'જગત'નો અર્થ જગત્, દુનિયા, વિશ્વ, લોક, સંસાર કે પ્રાણીસમૂહ થાય છે અને ચિંતામણિ નો અર્થ ચિંતનમાત્રથી ઈષ્ટ ફલને આપનારું એક જાતનું રત્ન થાય છે. અહીં શ્રીજિનેશ્વર દેવોને ચિંતામણિરત્ન-સમાન કહેવાનું કારણ એ છે કે જેમના હૃદયમાં તે વિરાજમાન હોય છે, તેઓ પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય બાંધે છે અને તેને લીધે તેમનાં સઘળાં મનોવાંછિત કાર્યો પૂર્ણ થાય છે તથા પરંપરાએ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જગહ નાહ !-(जगतां नाथाः!)— જગતના નાથ, જગતના સ્વામી !

નાહ— નાથ, સ્વામી, ધણી, રક્ષણ કરનાર, આશ્રય આપનાર કે યોગ-ક્ષેમ કરનાર (ન મળેલી વસ્તુ મળે, તે યોગ કહેવાય છે અને મળેલી વસ્તુનું રક્ષણ થાય તે ક્ષેમ કહેવાય છે.) શ્રી જિનેશ્વરદેવો સાચા અર્થમાં જગતના નાથ છે કારણ કે જે જીવો હજી ધર્મમાર્ગમાં જોડાયેલા નથી, તેમને તેઓ ધર્મમાર્ગમાં જોડે છે અને જેઓ ધર્મમાર્ગમાં જોડાયેલા છે, તેમનું તેઓ ઉપદેશ આદિ દ્વારા રક્ષણ કરે છે.

નાથ-શબ્દની હૃદયંગમ ચર્ચા માટે જુઓ શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનું મહાનિર્ગ્રંથીય નામનું ૨૦મું અધ્યયન.

જગ–ગુરૂ !–(जगद्–गुरवः !)–સમસ્ત જગતના ગુરુ ! જગતને આત્મ–હિતનો ઉપદેશ કરનારા!

ગુરૂ– શબ્દના સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર બીજું.

શ્રી જિનેશ્વરદેવ સકળ જીવોને ઉદ્દેશી સર્વ કોઈનું કલ્યાણ થાય એવો એકસરખો હિતોપદેશ કરે છે, એટલે તેઓને જગ–ગુરુ જેવા વાસ્તવિક વિશેષણથી સંબોધન કરવામાં આવે છે.

જગ–રક્ખણ ! (जगद्–रक्षणाः !)– હે જગતના રક્ષક ! જગતનું રક્ષણ કરનારા !

હિંસા અને પ્રતિહિંસા વડે જગતનો–જગતની શાંતિનો નાશ થાય છે, જ્યારે અહિંસા અને અભયદાન વડે જગતનું જગત–શાંતિનું રક્ષણ થાય છે. શ્રી જિનેશ્વરદેવો પોતાની અતિશયવાળી વાણીમાં અહિંસા અને અભયદાનની પ્રચંડ ઉદ્‌ઘોષણા કરતા હોવાથી તેઓ જગદ્–રક્ષક કહેવાય છે અથવા તો જગતના જીવોને તેઓ કર્મ–બંધનમાંથી છોડાવે છે; એટલે પણ તેઓ જગદ્‌રક્ષક તરીકે સંબોધાય છે.

જગ–બન્ધવ ! (जगद्–बन्धव !)– જગતના બંધુ ! જગતના હિતૈષી !

બન્ધુ – એટલે બાન્ધવ. અર્થાત્ ભાઈ, નિકટવર્તી સ્વજન, પિતરાઈ કે સગાં–વહાલાં. સામાન્ય રીતે જે કોઈ હિતૈષી હોય તે માટે પણ એ જ શબ્દ વપરાય છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવ જગતના પરમહિતૈષી છે, કારણ કે તેઓ કોઈ પણ જાતનો સ્વાર્થ રાખ્યા વિના પરમહિતનું રહસ્ય પ્રકાશે છે અને તેથી જગતના જીવોનું કલ્યાણ થાય છે.

જગ–સત્થવાહ !–(जगत्–सार्थवाहाः !)–જગતના સાર્થવાહ ! જગતના નેતા ! જગતને ઈષ્ટ સ્થળે (મોક્ષે) પહોંચાડનાર !

સાર્થ– એટલે ઈષ્ટ સ્થળે પહોંચવા ઈચ્છતો મુસાફરોનો સમૂહ કે કાફલો; તેને વહન કરનાર, તેની સર્વ પ્રકારે સારસંભાળ કરનાર જે અગ્રણી, આગેવાન કે નાયક હોય, તે સાર્થવાહ કહેવાય છે. મતલબ કે જે સાર્થ–નાયક સાર્થને યોગ્ય રસ્તે લઈ જાય છે, ઈષ્ટ સ્થળે પહોંચાડે છે, તે સાર્થવાહ કહેવાય છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવ જગતના જીવોને પોતાના સમર્થ નેતૃત્વ નીચે ધારેલા સ્થળે એટલે કે મોક્ષપુરીએ લઈ જાય છે, તેથી તેઓ જગ–સત્થવાહ કહેવાય છે.

જગ–ભાવ–વિઅક્ખણ !–(जगद्–भाव–विचक्षणाः !)– જગતના સર્વ ભાવોને જાણવામાં તથા પ્રકાશવામાં નિપુણ ! ભાવ શબ્દ જુદા જુદા અર્થોમાં વપરાય છે. જેમ કે અસ્તિત્વ, પ્રકૃતિ, સ્વભાવ, પદાર્થ, પર્યાય, ઈરાદો, વૃત્તિ, લાગણી, તાત્પર્ય, અભિપ્રાય, ચેષ્ટા, અભિનય, હેત, પ્રીતિ, આસ્થા, કિંમત, દર, સ્થિતિ, સ્વરૂપ, વગેરે. તેમાંથી પદાર્થ અને પર્યાય અર્થો અહીં ઉપયુક્ત છે. પદાર્થ એટલે દ્રવ્ય. પર્યાય એટલે પદાર્થની નિરંતર પલટાતી અવસ્થા. સમય, શક્તિ વગેરેની અપેક્ષાએ તે અનંત પ્રકારની હોય છે.

શ્રી જિનેશ્વરદેવ સર્વજ્ઞ હોવાથી જગતના તમામ પદાર્થોના સર્વ ભાવો–પર્યાયો બરાબર જાણે છે અને યોગ્યની આગળ પ્રકાશિત કરે છે. તેથી તેઓ જગ–ભાવ–વિઅક્ખણ કહેવાય છે.

અટ્ઠાવય–સંઠવિઅ–રૂવ !– (अष्टापद–संस्थापित–रूपाः !)– અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર જેમની પ્રતિમાઓ સ્થાપન થયેલી છે તેવા !

પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન પોતાનો મોક્ષકાલ નજીક આવેલો જાણીને દસ હજાર મુનિવરો સાથે અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ગયા હતા અને ત્યાં ચતુર્દશભક્ત એટલે છ ઉપવાસની તપશ્ચર્યા–

પૂર્વક પાદપોપગમન અનશન કરીને નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત થયા હતા. આ સ્થળે દેવોએ રત્નના ત્રણ સ્તૂપ કર્યા હતા.*

અષ્ટાપદ પર્વત કૈલાસ હોવાનો અભિપ્રાય કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે અભિધાનચિંતામણિના ચોથા ભૂમિકાંડમાં કર્યો છે :

'रजताद्रिस्तु कैलासोऽष्टापदः स्फटिकाचलः ।।९४।।'

શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ અષ્ટાપદગિરિ-કલ્પમાં તે જ અભિપ્રાયનું સમર્થન કરેલું છે. 'तीसे अ उत्तरदिसाभाए बारसजोअणेसुं अट्ठावओ नाम केलासापराभिहाणो रम्मो नगवरो अट्ठ जोअणुच्चो*' તે (અયોધ્યા નગરી) ની ઉત્તર દિશાએ બાર યોજન દૂર અષ્ટાપદ નામનો રમ્ય પર્વતરાજ આવેલો છે, જેની ઊંચાઈ આઠ યોજન છે અને જેનું અપરનામ કૈલાસ છે; આ જ અભિપ્રાયનું વિશેષ સમર્થન ન્યાયાંભોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરીશ્વરજીએ જૈનતત્ત્વાદર્શના ઉત્તરાર્ધમાં કરેલું છે. તેના એકાદશ પરિચ્છેદમાં જણાવ્યું છે કે :-

श्रीऋषभदेवजीका कैलास पर्वतके उपर निर्वाण हुआ..... जब भरतने कैलास पर्वतके उपर सिंहनिषद्या नामा मंदिर बनाया, उसमें आगे होनेवाले तेईस तीर्थंकरोंकी और श्रीऋषभदेवजीकी अर्थात् चौवीस प्रतिमाकी स्थापना की। और दंडरत्नसे पर्वतको ऐसा छीला कि जिस पर कोई पुरूष पगोंसे न चढ सके । उसमें आठ पद (पगथिये) रक्खे। इसी वास्ते कैलास पर्वतका दूसरा नाम 'अष्टापद' कहते है। तबसे ही कैलास महादेवका पर्वत कहलाया। महादेव अर्थात् बडे देव, सो ऋषभदेव। जिसका स्थान कैलाश पर्वत जानना (पृ. ४०९-४१०)

હાલની ભૂગોળ પ્રમાણે કૈલાસ પર્વત હિમાલયના તિબેટ દેશમાં માનસરોવરની ઉત્તરે ૨૫ માઈલ પર આવેલો છે, જેને ત્યાંના લોકો કંગરીપો કહે છે. આ પર્વતનું શિખર બારે માસ બરફથી છવાયેલું રહે છે; એટલે તે રજતાદ્રિ કે સ્ફટિકાચલનું નામ સાર્થક કરે છે. ત્યાંનું હવામાન ઘણું જ ઠંડું અને તોફાની હોવાથી તેના પર આરોહણ કરવું એ ઘણું જ કઠિન ગણાય છે. આજ સુધીમાં અનેક સાહસિક પ્રવાસીઓએ તેના પર અમુક ઊંચાઈ સુધી આરોહણ કર્યું છે અને તે સંબંધી બને તેટલી પ્રામાણિક હકીકત મેળવવાની કોશિશ કરેલી છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં એવા ઉલ્લેખો મળે છે કે જે ચરમ-શરીરી હોય અર્થાત્ તે જ ભવમાં મોક્ષે જનાર હોય, તે જ તેની યાત્રા કરી શકે છે. તે માટે શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની નિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે કે- 'चरम-सरीरो साहू आरूहइ नगवरं, न अन्नो त्ति' (અ. ૧૦ ગાથા ૨૯૦) અર્થાત્ જે સાધુ ચરમ-શરીરી હોય તે જ નગવર એટલે અષ્ટાપદ-પર્વત પર ચડી શકે છે, અન્ય નહિ. આ બાબતનો ઉલ્લેખ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ ચરિત્રના દસમા પર્વના નવમા સર્ગમાં આ પ્રમાણે કરેલો છે :-

'योऽष्टापदे जिनान् नत्वा, वसेद् रात्रिं स सिध्यति।'

જે અષ્ટાપદ-પર્વત પર રહેલી જિન-પ્રતિમાઓને વંદન કરીને ત્યાં એક રાત્રિ ગાળે છે, તે સિદ્ધ થાય છે, શ્રીગૌતમસ્વામીએ ચરણલબ્ધિ વડે આ તીર્થની યાત્રા કરીને તથા ત્યાં એક રાત્રિ પસાર કરીને પોતાના ચરમ-શરીરીપણાની ખાતરી કરી હતી એવો વૃદ્ધવાદ છે.

વિ.સં. ૧૭૫૧માં શ્રી જિનવિજયજીએ રચેલા ષડ્‌આવશ્યક-બાલાવબોધમાં 'चत्तारि-अट्ठ-दस-

* જુઓ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ-સૂત્ર ૩૩.

* વિવિધ તીર્થકલ્પ સિં. જૈ.ગ્રં.પૃ.૯૧.

દોય'ના વિવેચનમાં શ્રી ગૌતમસ્વામીજી અષ્ટાપદ ઉપર ગયા ત્યારે ઉક્ત ક્રમ મુજબ જગચિંતામણિની બે ગાથાની ચૈત્યવંદના કરી હતી.

શ્રીવસુદેવહિંડીના ૨૧મા લંભકમાં અષ્ટાપદ સંબંધી બે ઉલ્લેખો આવે છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે આ પર્વત વૈતાઢ્ય પર્વત સાથે જોડાયેલો છે અને ઊંચાઈમાં આઠ યોજન ઊંચો છે, તથા તેની તળેટીમાં નિયડી નામની નદી વહે છે.

અષ્ટાપદ પર્વત કોશલદેશની સીમા પર કે તેની નજીક આવેલો હોવો જોઈએ, તેમ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિના નીચેના ઉલ્લેખ પરથી સમજાય છે :

''दसहिं रायवरसहस्सेहिं सद्धि संपरिवुडे विणीअं रायहाणिं मज्झेण णिग्गच्छइ, (णिग्गच्छिं)त्ता मज्झदेसे सुहंसुहेण विहरइ, (विहरि)त्ता जेणेव अट्ठावयपव्वते तेणेव उवागच्छइ।''

ભરત ચક્રવર્તીનો આ અધિકાર છે. ભરત ચક્રવર્તી દસ હજાર રાજાઓથી પરિવૃત્ત થઈને વિનીતા નામની રાજધાનીની મધ્યમાંથી નીકળીને મધ્યદેશમાં કોશલદેશની મધ્યમાં (मध्यदेशे–कोशलदेशस्य मध्ये टी०) વિચરે છે અને ત્યાંથી જ્યાં 'અષ્ટાપદ' પર્વત આવેલો છે, ત્યાં જાય છે.

વળી, સગર ચક્રવર્તીના જન્હુકુમાર આદિ સાઠ હજાર પુત્રો, એ પર્વતની આસપાસ ખાઈ ખોદાવીને તેમાં ગંગાનદીનું જલ લઈ જાય છે અને તેમ કરતાં મરણ પામે છે તથા પાછળથી સગર ચક્રવર્તીનો પૌત્ર ભગીરથ ત્યાં જઈને ગંગાનદીને દંડ વડે આકર્ષે છે અને તેથી તે (ગંગાનદી) કુરુદેશના મધ્ય ભાગથી, હસ્તિનાપુરની દક્ષિણથી, કોશલદેશની પશ્ચિમથી, પ્રયાગની ઉત્તરમાં, કાશીના દક્ષિણમાં અને અંગ તથા મગધદેશની ઉત્તર તરફ થઈને પૂર્વસાગરમાં ભળી જાય છે, જયાં તે ગંગા-સાગર તરીકે ઓળખાય છે અને ભગીરથના નામ પરથી તેનું નામ ભાગીરથી પડે છે. તે આખી વાત અષ્ટાપદને ગંગાનદીના મૂળ સાથે સંબંધ હોય તેમ જણાવે છે. પૂર્વકાલે કોશલદેશનો વિસ્તાર મોટો હતો અને તેની ઉત્તર-સરહદ હિમગિરિ સુધી વિસ્તરેલી હતી, એટલે આ સ્થળ હિમાલયમાં જ કોઈક સ્થળે આવેલું હશે તેમ જણાય છે.

(૪) અર્થ-સંકલના :

જગતમાં ચિંતામણિરત્ન ! જગતના નાથ ! જગતના રક્ષક ! જગતના નિષ્કારણ બંધુ ! જગતના ઉત્તમ સાર્થવાહ ! જગતના સકલ પદાર્થોના સ્વરૂપને જાણવામાં વિચક્ષણ ! અષ્ટાપદપર્વત-પર (ભરત ચક્રવર્તી દ્વારા) સ્થપાયેલી પ્રતિમાવાળા ! આઠે કર્મોનો નાશ કરનારા ! તથા અબાધિત ઉપદેશ દેનાર ! હે ઋષભાદિ ચોવીસે તીર્થંકરો ! (આપ) જયવંતા વર્તો. ૧.

(૫) સૂત્ર-પરિચય :

જે ભૂમિમાં તીર્થંકર, ગણધર આદિ મહાપુરુષો જન્મ્યા હોય છે, પ્રવ્રજિત થયા હોય જ, વિચર્યા હોય છે, કેવલજ્ઞાન પામ્યા હોય છે કે નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા હોય છે, તે ભૂમિ અતિ પવિત્ર ગણાય છે. તેથી તેની સ્પર્શના સમ્યકત્વને નિર્મળ બનાવે છે, આ કારણે તીર્થોનું મહત્ત્વ પણ ઘણું મોટું છે. વળી મૂર્તિની ભવ્યતા, પ્રાચીનતા અને દેવાધિષ્ઠિતતાના કારણે પણ તીર્થોની મહત્તા ગણાય છે.

આ રીતે જિન-પ્રતિમા, જિન-મંદિર અને જૈન-તીર્થો એ ત્રણે સંસાર તરવાનાં અપૂર્વ સાધનો છે કે જેનો સામાન્ય નિર્દેશ ચૈત્ય વડે જ થાય છે. આવાં ચૈત્યોને વંદન કરવું, તે ચૈત્યવંદના કહેવાય છે. પ્રસ્તુત સૂત્રની યોજના તે માટે થયેલી છે.

આ ચૈત્યવંદન તેના પ્રથમ શબ્દ પરથી જગચિંતામણિ તરીકે ઓળખાય છે. વળી પ્રાતઃકાળની આવશ્યક ક્રિયામાં તેને ખાસ સ્થાન મળેલું હોવાથી તે પ્રબોધ-ચૈત્યવંદન કે પ્રભાત-ચૈત્યવંદન તરીકે પણ ઓળખાય છે.

આ ચૈત્યવંદનનો પ્રારંભ ચોવીસે તીર્થંકરોની સામાન્ય સ્તુતિ વડે કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં અષ્ટાપદ અને તેના પર બંધાયેલા મંદિરો તથા તેની અંદર રહેલી મૂર્તિઓનો ઉલ્લેખ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સમસ્ત જૈન-તીર્થોમાં આ તીર્થની મહત્તા ઘણી જ છે. તેનું સ્થાન સહુથી પહેલું આવે છે, કારણ કે ત્યાં યુગાદિદેવ શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનું નિર્વાણ થયેલું અને ત્યાં જ ભરતખંડના પ્રથમ-ચક્રવર્તી ભરતમહારાજાએ એક માસનું અનશન કરીને સિદ્ધિ-ગતિને સાધેલી છે.*

(૬) પ્રકીર્ણક :

શ્રી તરુણપ્રભસૂરિએ વિ.સં. ૧૪૧૧ માં રચેલી ષડાવશ્યક-બાલાવબોધમાં આ સૂત્રનો ઉલ્લેખ પ્રભાતમાં માંગલિક તરીકે બોલવાના નમસ્કાર તરીકે મળે છે– एतलइ रात्रिप्रतिक्रमण हुअउं । तउ पाछइ कम्मभूमिहिं, पढम-संघयणि-ઇત્યાદિ નમસ્કાર, શ્રીઋષભ-વર્દ્ધમાનક ઇત્યાદિ સ્તવન, પ્રતિલેખનાદિક-કુલક (अड्ढावयंमि ઉસહો ઇત્યાદિ પ્રભાત-માંગલિક ભાવના- કુલક પૃષ્ઠ ૪૮). આ નમસ્કાર, પોથી ૨, ૫ અને ૬ માં कम्मभूमिहिं कम्मभूमिहिं, जग-चिंतामणि जगह नाह અને जं किंचि नामतित्थं એ ત્રણ ગાથાઓવાળો આપેલો છે. વિ. સં. ૧૬૭૮માં લખાયેલી પોથી ૧૧ માં આ પાઠ છ ગાથાવાળો નજરે પડે છે. વિ.સં. ૧૭૫૧માં શ્રી જિનવિજયજીએ રચેલા ષડાવશ્યક-બાલાવબોધમાં સિદ્ધસ્તવની चत्तारि अट्ठ दस દોઅ ગાથાના વિવરણ-પ્રસંગે જણાવ્યું છે કેઃ શ્રી ગૌતમસ્વામી જ્યારે અષ્ટાપદ-પર્વત પર વંદન કરવા ગયા, ત્યારે તેમણે આ ગાથામાં જણાવેલા ક્રમ પ્રમાણે જિન-બિંબાને જગચિંતામણિની બે ગાથા વડે ચૈત્યવંદન કર્યું હતું.

ચત્તારિ અટ્ઠ દશ ગાથાના જુદા જુદા અર્થો :

ચત્તારિઅટ્ઠદસદોયવંદિયા જિણવરાચઉવ્વીસં;
પરમટ્ઠનિટ્ઠિઅટ્ઠા સિદ્ધા સિદ્ધિં મમ દિસંતુ. ૧

૧) અષ્ટાપદ ઉપર વંદન

અ (દક્ષિણ દિશામાં) ચાર, (પશ્ચિમ દિશામાં) આઠ, (ઉત્તર દિશામાં) દશ, અને (પૂર્વ દિશામાં) બે. એ પ્રકારે અષ્ટાપદ ઉપર વંદન કરાયેલા અને પરમાર્થ સમાપ્ત કરીને મોક્ષમાં ગયેલા ચોવીશ તીર્થંકરો મને સિદ્ધિ આપો.

અથવા - (ઉપરની મેખલામાં) ચાર, (વચ્ચેની મેખલામાં) આઠ, (નીચેની મેખલામાં) દશ અને બે. એ પ્રમાણે પણ અષ્ટાપદ ઉપર વંદન થાય છે.

કવિરાજ શ્રી પદ્મવિજયજી મહારાજ, જેઓ વિ. સં.ની ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભમાં વિદ્યમાન હતા, તેમણે અષ્ટાપદના સ્તવનમાં જગ-ચિંતામણિ તિહાં કર્યું, મારા વહાલાજી રે એવો નિર્દેશ કરેલો છે.

* જુઓ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર

18

।। વિવિધ કોશ અનુસાર અષ્ટાપદનાં અર્થ ।।

પ્રસ્તાવના :

વિભિન્ન ભાષાકીય કોષમાં આપેલા અષ્ટાપદ તથા કૈલાસના વિવિધ અર્થોનું અર્ચના પરીખ દ્વારા અત્રે સંકલન કરવામાં આવ્યું છે.

(૧) ભગવદ્‌ગોમંડલ :

મહારાજા ભગવતસિંહજીની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને ભાષાપ્રેમ આ કોશમાં જોવા મળે છે. તેમાં બે લાખ, એક્યાશી હજાર, ત્રણસો સિત્તેર મૂળ શબ્દો છે. 'ભગવદ્‌ગોમંડલ' એ ડિક્ષનરી કે જોડણીકોશ નહીં પણ ગુજરાતી ભાષાના ગૌરવ સમાન 'વિશ્વકોશ' છે. તેના પ્રથમ ભાગમાં (અ-અં) અષ્ટાપદ શબ્દનો અર્થ મળે છે.

ભાગ-૧ (અ-અં)

અષ્ટાપદ = પું. કૈલાસ પર્વત

= નું. સોનું, સુવર્ણ, કનક, હિરણ્ય, હેમ, કાંચન, ગાંગેય, ચામીકર, જાતરુપ, મહારજત, જાંબુનદ

કંચન અર્જુન કાર્તસ્વર હેમ હિરણ્ય સુવર્ણ
અષ્ટાપદ હારક પુરટ શાંતકુંભ હરિ સ્વર્ણ

- પિંગળ લઘુકોશ.

= વિ. આઠ પગવાળું

ભગવદ્‌ગોમંડલના પ્રથમ ભાગમાં અષ્ટાપદના આઠ અર્થો ઉપલબ્ધ છે જેમાંથી અત્રે અભિપ્રેત અર્થો અહીં દર્શાવ્યા છે. (ભગવદ્‌ગોમંડલ, ભાગ-૧, પૃ. ૬૨૨)

ભાગ-૩

કૈલાસ = (૧) પું. એક જાતનું ૭ ખૂણાવાળું દેવ મંદિર. તેમાં આઠ ભૂમિ અને અનેક શિખર હોય છે. તેનો વિસ્તાર અઢાર હાથ હોય છે.

(૨) પું. શિવની નગરી, દેવતાઓનું સ્વર્ગ.

(૩) પું. હિમાલયનું એ નામનું શિખર. તે માનસરોવરથી પચીશ માઈલ દૂર ઉત્તરે ગંગ્રી પર્વતમાળાની પેલી તરફ નીતિઘાટની પૂર્વે આવેલ છે. તેના ઉપર શંકર ભગવાન અને પાર્વતી રહે છે એમ કહે છે. શ્રી કૃષ્ણે અહીં તપ કર્યું હતું. બદરિકાશ્રમ

Ashtapad in Various Dictionaries Vol. V Ch. 35- A to D, Pg. 2203-2212

કૈલાસ ઉપર આવેલ છે. કૈલાસને હેમકૂટ પણ કહે છે. જૈન લોકો કૈલાસને અષ્ટાપદ પર્વત કહે છે. આ પર્વતની પરિક્રમણામાં ત્રણ દિવસ લાગે છે. તેનો પચીશ માઈલનો ઘેરાવો છે. પરિક્રમણ કરનારે ગૌરીકુંડ સરોવરના પાણીનો સ્પર્શ કરવો જ જોઈએ. આ સરોવરનું પાણી બારે માસ બરફ થઈ ગયું હોય છે.

(૨) સચિત્ર અર્ધ-માગધી કોષ :

આ કોષ શતાવધાની જૈનમુનિ શ્રી રત્નચન્દ્રજી મહારાજ દ્વારા તૈયાર કરી પાંચ ભાગમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. આ કોષમાં અર્ધમાગધી, સંસ્કૃત, હિન્દી, અંગ્રેજી, ગુજરાતી એમ પાંચ ભાષાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

ભાગ-૫

૧. अट्ठावय पुं. न. अष्टापद

અત્રે અષ્ટાપદના વિભિન્ન છ જેટલાં અર્થો મળે છે જેમાંથી,

(i) જેના ઉપર ઋષભદેવ સ્વામી નિર્વાણ પદ પામ્યા, તે પર્વત અષ્ટાપદ નામે પર્વત.
जिस पर्वत पर से ऋषभदेवस्वामी ने निर्वाण प्राप्त किया था, उस पर्वत का नाम – अष्टापद.
A mountain called Ashtapad where Rishabhadev swami obtained liberation.

(पंचा. १९, १७, प्रव. ३९४)

(ii) અષ્ટાપદ નામનો દ્વીપ
अष्टापद नाम का द्वीप
An island called Ashtapad.

(जीवा. ३, ३)

सिहर न. शिखर – અષ્ટાપદ પર્વતનું શિખર.
अष्टापद पर्वत का शिखर
A summit of mount Ashtapad

सेल पुं. (शैल) અષ્ટાપદ નામનો પર્વત
अष्टापद नामका पर्वत
The mountain named Ashtapad

(कप्प. ७, २२७)

(સચિત્ર અર્ધમાગધી કોશ, *Vol. 1, Page-132)*

૨ अट्ठावय = पुं. अष्टापद = સુવર્ણ, સોના, Gold

અષ્ટાપદનો આ અર્થ આગળના અર્થ સાથે સંમિલિત કરતાં સુવર્ણનો પર્વત એવો અર્થ થાય છે.

(સચિત્ર અર્ધમાગધી કોશ, Vol:5, P. 1 & 8)

(૩) Sanskrit - English Dictionary by Sir Monier - Williams

Meaning of Ashtapad as per the dictionary is as under

Ashtapada : The Mountain Kailas *(Dictionary pg no. 116)*

19

।। અષ્ટાપદના વિવિધ શાસ્ત્રીય ઉલ્લેખો ।।

પ્રસ્તાવના :

આ લેખમાં જૈન સાહિત્યમાં સમાવિષ્ટ આગમ ગ્રંથો તથા આગમેતર પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જયાં-જયાં અષ્ટાપદ, સિંહનિષદ્યા પ્રાસાદ તથા તેની સાથે સંબંધિત વિવિધ વિષયોની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. તે મૂળ શ્લોકો અને તેના સ્થાન સહિત પૂ. સાધ્વી ચંદનબાળાશ્રીજી દ્વારા સંકલિત કરવામાં આવી છે.

* **त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितम् । प्रथमं पर्व – षष्ठसर्गः**

दीक्षाकालात् पूर्वलक्षं अपालयित्वा ततः प्रभुः ।
ज्ञात्वा स्वमोक्षकालं च, प्रतस्थेऽष्टापदं प्रतिः ।।४५९।।

शैलमष्टापदं प्राप, क्रमेण सपरिच्छदः ।
निर्वाणसौधसोपानमिवाऽऽरोहच्च तं प्रभुः ।।४६०।।

सान्तः पुरपरीवारो... प्रत्यष्टापदमार्षभिः ।।४६५।।
क्षणेनाऽष्टापदाचलम् ।।४७६।।
अध्यारुरोह भरतस्ततोऽष्टापदपर्वतम् ।।४७७।।

* **सिंहनिषद्या प्रासादनुं वर्णन**

त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितम् । द्वितीयं पर्व पञ्चमसर्गः
(श्लोक – ८७ तः १७८)

* **त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितम् द्वितीयं पर्व–पञ्चमसर्गः**

... तेऽन्यदाऽष्टापदं प्रापुः श्लो. ८७
... चैत्यसिंहनिषधाख्यं... श्लो. १००
सोपानभूतानि पदान्यष्टाऽयुं परितो व्यधात् ।

Various References on Ashtapad Vol. X Ch. 67-C, Pg. 4355-4363

भरतो येन तेनाऽयमष्टापद उदीर्यते ।।१०५।।
... अष्टापदगिरिर्जज्ञे, श्लो. ११३।।
अष्टापदगिरावत्र, धन्यास्ते पक्षिणोऽपि हि ।। श्लो. १२६
अष्टापदं समं स्थानं... श्लो. १३० ।।
किन्त्वष्टापदतीर्थस्याऽमुष्य रक्षणहेतवे । श्लो. १५०।।
अष्टापदाद्रिपरिखां, गङ्गां प्राप समुद्रवत् ।।१६५।।

अष्टापदाद्रिपरिखापूरणार्थमकृष्यत ।

जह्नुना यत् ततो गङ्गा ततः प्रभृति जाह्नवी ।।१६७।।
त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितम् । द्वितीयं पर्व – षष्ठसर्गः
...व्यग्रानष्टापदत्राणे, दग्ध्वाऽयासीः क्व रेऽधुनी ।।२९।।

अष्टापदाद्रिपरिखापूरणाय सरिद्वश । ... ।। ५३६।।
अष्टापदाभ्यर्णवर्ति... श्लो. ।। ५३८ ।।
पूरयित्वाऽष्टापदाद्रिपरिखां.. श्लो. ।।५४१।।

* त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितम् । दशमं पर्व–नवमः सर्गः ।

योऽष्टापदे जिनान् नत्वा वसेद्रात्रिं स सिध्यति । ... श्लो. १८१
...। इयेषाष्टापदं गन्तु तीर्थकृद्वन्दनाकृते ।।१८२।।
...। आदिदेशाष्टापदेऽर्हद्वन्दनायाथ गौतमम् ।।१८३।।
...। वायुवच्चारणलब्ध्या क्षणादष्टापदं ययौ ।।१८४।।
इतश्चाष्टापदं मोक्षहेतुं श्रुत्वा तपस्विनः.... ।।१८५।।

१८६ तः १९७ – १५०० तापसोनो संबंध

योऽष्टापदे जिनान् नत्वा, वसेद् रात्रिं स सिध्यति ।

જે અષ્ટાપદ પર્વત પર રહેલી જિન પ્રતિમાઓને વંદન કરીને ત્યાં એક રાત્રિ ગાળે છે, તે સિદ્ધ થાય છે. શ્રી ગૌતમસ્વામીએ ચારણલબ્ધિ વડે આ તીર્થની યાત્રા કરીને ત્યાં એક રાત્રિ પસાર કરીને પોતાના ચરમશરીરીપણાની ખાતરી કરી હતી એવો વૃદ્ધવાદ છે. આ બાબતનો ઉલ્લેખ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રના દસમા પર્વના નવમા સર્ગના શ્લોક-૧૮૧માં કરેલ છે.)
(પ્રબોધટીકા ભા-૧ જગચિંતામણિ ચૈત્યવંદન)

* त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितम् । सप्तमं पर्व–द्वितीयःसर्ग

विविधाभिग्रहस्तपस्तत्परः प्रतिमाधरः । ध्यानवान्निर्ममोःवालीमुनिर्व्याहरतावनौ ।।२२७।।
अष्टापदादौ गत्वा च कायोत्सर्गमदत्त सः ।... ।।२२९।।

नित्यालोकपुरे नित्यालोकविद्याधरेशितुः ।
कन्यां रत्नावलीं नाम्ना तदोद्वोढुं चचाल सः ।।२३५।।

अष्टापदाद्रेरुपरि गच्छतस्तस्य पुष्पकम् ।
विमानं स्खलितं सद्यो वप्रे बलमिव द्विषाम् ।।२३६।।

શ્લોક ૨૩૭થી ૨૪૩ સુધી રાવણ કુપિત થાય છે તે વર્ણન અષ્ટાપદપર્વત નીચે વાલીમુનિ પ્રતિમાસ્થિત હતા. ક્રોધિત એવો રાવણ વાલીમુનિને કહે છે કે પર્વતસહિત તને ઉપાડીને લવણસમુદ્રમાં નાંખીશ.

एवमुक्त्वा विदार्य क्ष्मामष्टापदगिरिस्तले ।... ।।२४४।।

વાલીમુનિ અવધિજ્ઞાન વડે રાવણે અષ્ટાપદગિરિ ઉપાડયો તે જાણીને વિચારે છે કે અનેક પ્રાણીનો સંહાર થશે.

ભરતક્ષેત્રભૂષણ એવા તીર્થનો નાશ કરવા માટે રાવણ યત્ન કરે છે હું ત્યક્ત સંગવાળો છું ઇત્યાદિ... તો પણ ચૈત્યના રક્ષણમાં પ્રાણીઓના રક્ષણ માટે રાગ-દ્વેષ વગર આને કાંઈક હું શિક્ષા કરું. શ્લોક ૨૪૫થી ૨૫૩

एवं विमृश्य भगवान् पादाङ्गुष्ठेन लीलया ।
अष्टापदाद्रेर्मूर्धानं वाली किञ्चिदपीयत् ।।२५३।।

શ્લોક ૨૫૪થી ૨૬૪ સુધી રાવણ પશ્ચાતાપ કરીને વાલીમુનિને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી નમસ્કાર કરે છે તે વર્ણન.

શ્લોક ૨૬૫થી ૨૭૬ સુધી રાવણ ભરતેશ્વર નિર્મિત ચૈત્યમાં જાય છે ત્યાં ભક્તિ કરે છે. ધરણેન્દ્ર ત્યાં આવે છે અને રાવણની ભક્તિથી સંતુષ્ટ થઈને વિદ્યા આપે છે તેનું વર્ણન.

प्रणम्य वालिनं भूयस्तच्छैलमुकुटोपमे ।
जगाम रावणश्चैत्ये भरतेश्वरनिर्मिते ।।२६५।।
चन्द्रहासादिशस्त्राणि मुक्त्वा सान्तःपुरः स्वयम् ।
अर्हतामूषभादीनां पूजां सोऽष्टविधां व्यधात् ।।२६६।।

* રાવણને વિદ્યાપ્રાપ્તિ :

उक्त्वेत्यमोघविजयां शक्तिं रुपविकारिणीम् ।
सोऽदाद्विद्यां रावणाय जगाम च निजाश्रयम् ।।२७६।।

* પૂ. ધર્મઘોષસૂરિકૃત અષ્ટાપદમહાતીર્થકલ્પમાં કહ્યું છે-

सिद्धायतनप्रतिमं सिंहनिषद्येति यत्र सुचतुर्द्धा ।
भरतोऽरचयच्चैत्यं स जयत्यष्टापदगिरीशः ।।८।।

* પ્રતિમાશતક - શ્લોક - ૭ની ટીકામાં -

अत एव च यतनया ग्रामानुग्रामं विहरता गौतमस्वामिनाऽष्टापदारोहावरोहयोः जङ्घाचारणलब्धिं प्रयुज्य तच्चैत्यवन्दने निर्दोषता तद्वन्दनं चोक्तमुत्तराध्ययननिर्युक्तौ-

''चरमसरीरो साहू आरुहइ णगवरं ण अन्नो'' त्ति (अ. १० गा. २५०)
एयं तु उदाहरणं कासीय तहिं जिणवरिंदो सोऊण तं भवगतो
गच्छइ तहिं गोयमो पहितकित्ती आरुज्झंतं णगवरं पडिमाओ
वंदइ जिणाणं ति, भगवं च गोअमो जंधाचरणलद्धीए
लूतातंतुमि णिस्साए उड्ढं उप्पइओ त्ति चूर्णिः ।

જે સાધુ ચરમશરીરી હોય તેજ નગવર = અષ્ટાપદપર્વત ઉપર ચડી શકે અન્ય નહિ.

ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ અ. ૧૦ ગા. ૧૦

* **अभिधानचिन्तामणिः काण्ड–४ માં**

रजताद्रिस्तु कैलासोऽष्टापदः स्फटिकाचलः ।।९४।।

અષ્ટાપદપર્વત કૈલાસ હોવાનો અભિપ્રાય કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે કરેલ છે.

* **અષ્ટાપદગિરિકલ્પમાં પૂ. આ. જિનપ્રભસૂરિમહારાજે કહ્યું છે–**

તીસે અ ઉત્તરદિસાભાએ બારસજોઅણેસું અટ્ઠાવઓ નામ કેલાસાપરાભિહાણો રમ્ભો નગવરો અટ્ઠ જોઅણુચ્ચો ।

(વિવિધતીર્થકલ્પ સિં. જૈ. ગ્રં. પૃ. ૯૧)

* **શ્રી વસુદેવહિંડી**ના ૨૧માં લંભકમાં અષ્ટાપદ સંબંધી બે ઉલ્લેખો છે.

તેમાં જણાવ્યું છે કે આ પર્વત વૈતાઢય પર્વત સાથે જોડાયેલો છે ઊંચાઈમાં આઠ યોજન ઊંચો છે, તથા તેની તળેટીમાં નિયડી નામની નદી વહે છે.

(પ્રબોધટીકા ભા. ૧ જગચિંતામણિ સૂત્ર)

* **जंबूद्वीपप्रज्ञप्ति सूत्र** - ૩૩માં

પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવ ભગવાન પોતાનો મોક્ષકાલ નજીક આવેલો જાણીને દસહજાર મુનિવરો સાથે અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ગયા હતા અને ત્યાં ચતુર્દશભક્ત એટલે છ ઉપવાસની તપશ્ચર્યાપૂર્વક પાદપોપગમન અનશન કરીને નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત થયા હતા. આ સ્થળે દેવોએ રત્નના ત્રણ સ્તૂપ કર્યા હતા.

(પ્રબોધટીકા ભા. ૧ જગચિંતામણિ ચૈત્યવંદન)

* અષ્ટાપદપર્વત કોશલદેશની સીમા પર કે તેની નજીક આવેલો હોવો જોઈએ તેમ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિના નીચેના ઉલ્લેખ પરથી સમજાય છે.

दसहि रायवरसहस्सेहिं सद्धिं संपरिवुडे विणीअं रायहाणिं मज्झेण णिग्गच्छइ णिग्गच्छित्ता मज्झदेसे सुहंसुहेण विहरइ, विहरित्ता तेणेव अट्ठावयपव्वते तेणेव उवागच्छइ ।

ભરત ચક્રવર્તીનો આ અધિકાર છે. ભરત ચક્રવર્તી દસ હજાર રાજાઓથી પરિવૃત્ત થઈને વિનીતા નામની રાજધાનીની મધ્યમાંથી નીકળીને મધ્યદેશમાં કોશલદેશની મધ્યમાં (मध्यदेश – कोशल – देशस्थमध्ये टी.) વિચરે છે અને વિચરીને જ્યાં અષ્ટાપદ પર્વત આવેલો છે ત્યાં જાય છે.

* ન્યાયાંભોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજે જૈનતત્ત્વાદર્શમાં ૧૧માં પરિચ્છેદમાં જણાવ્યું છે કે,

શ્રી ઋષભદેવજીકા કૈલાસ પર્વતકે ઉપર નિર્વાણ હુઆ... જબ ભરતને કૈલાસ પર્વત કે ઉપર સિંહનિષદ્યા નામક મંદિર બનાયા, ઉસમેં આગે હોનેવાલે તેઈસ તીર્થંકરોં કી ઔર શ્રી ઋષભદેવજી કી અર્થાત્ ચૌવીશ પ્રતિમાકી સ્થાપના કી । ઔર દંડરત્ન સે પર્વત કો ઐસો છીલા કિ જિસ પર કોઈ પુરુષ પગોં સે ન ચઢ સકે । ઉસમેં આઠ પદ (પગથિયે) રક્ખે । ઇસી વાસ્તે કૈલાસપર્વત કા દૂસરા નામ કહતે હૈ । તબસે હી કૈલાસ મહાદેવ કા પર્વત કહલાયા । મહાદેવ અર્થાત્ બડે દેવ, સો ઋષભદેવ। જિસકા સ્થાન કૈલાસ પર્વત જાનના (પૃ. ૪૦૯-૪૧૦)

* **પ્રતિમાશતક - શ્લોક - ૬૭ની ટીકામાં -**

◆ आचाराङ्ग सूत्र-२ / अध्याय ३ / निर्युक्तिगाथायां - ३३२

अट्ठावयमुज्जिंते गयग्गपये य धम्मचक्के य
पास-रहावत्तं चिय चमरुप्पायं च वंदामि ।।

वृत्तिः - एवमष्टापदे तथा श्रीमदुज्जयन्तगिरौ, गजाग्रपदे
दशार्णकूटवर्तिनि, तथा तक्षशिलायां धर्मचक्रे, तथा ऽहिच्छत्रायां
श्रीपार्श्वनाथस्य धरणेन्द्रकृतमहिमास्थाने, एव रथावर्त्तपर्वते- वैरस्वामिना यत्र पादपोगमनं कृतं, यत्र च श्रीवर्द्धमानस्वामिनमाश्रित्य चमरेन्द्रेणौत्पतनकृतम् ।
एतेषु च स्थानेषु यथासम्भवमभिगमनवन्दनपूजनोत्कीर्तनादिकाः क्रियाः कुर्वतो दर्शनशुद्धिर्भवतीति
(आचाराङ्गनिर्युक्ति गा. ३३२)

* **ગંગાનદી ભાગીરથી કેમ કહેવાઈ તેનું વર્ણન :**

વળી સગર ચક્રવર્તીના જહ્નુકુમાર આદિ સાઠ હજાર પુત્રો, એ પર્વતની આસપાસ ખાઈ ખોદાવીને તેમાં ગંગાનદીનું જલ લઈ જાય છે અને તેમ કરતાં મરણ પામે છે તથા પાછળથી સગર ચક્રવર્તીના પૌત્ર ભાગીરથ ત્યાં જઈને ગંગાનદીને દંડ વડે આકર્ષે છે અને તેથી તે ગંગાનદી કુરુદેશના મધ્યભાગથી, હસ્તિનાપુરની દક્ષિણથી, કોશલદેશની પશ્ચિમથી, પ્રયાગની ઉત્તરમાં, કાશીના દક્ષિણમાં,. અને અંગ તથા મગધદેશની ઉત્તર તરફ થઈને પૂર્વ સાગરમાં ભળી જાય છે, જ્યાં તે ગંગા-સાગર તરીકે ઓળખાય છે અને ભાગીરથના નામ પરથી તેનું નામ ભાગીરથી પડે છે. તે આખી વાત અષ્ટાપદને ગંગાનદીના મૂળ સાથે સંબંધ હોય તેમ જણાવે છે. પૂર્વકાલે કોશલદેશનો વિસ્તાર મોટો હતો અને તેની ઉત્તર સરહદ હિમગિરિ સુધી વિસ્તરેલી હતી એટલે એ સ્થળ હિમાલયમાં જ કોઈક સ્થળે આવેલું હશે તેમ જણાય છે. (પ્રબોધ ટીકા ભા.૧ જગચિંતામણિ ચૈત્યવંદન) આના સંબંધ માટે જુઓઃ આધાર સ્થાનઃ-

त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितम् द्वितीयं पर्व-षष्ठसर्गः

श्लोक ५४० तः ५७६

* **ચરમશરીરી અષ્ટાપદની યાત્રા કરી શકે તેનું વર્ણન :**

જૈન શાસ્ત્રોમાં એવા ઉલ્લેખો મળે છે કે જે ચરમશરીરી હોય અર્થાત્ તે જ ભવમાં મોક્ષે જનાર

હોય, તે જ અષ્ટાપદની યાત્રા કરી શકે છે.

(જુઓ ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ અ. ૧૦ ગાથા-૨૯૦)

''चरमसरीरो साहू आरुहइ नगवरं,'' न अन्नो त्ति ।।

આ બાબતનો ઉલ્લેખ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યસૂરિ મહારાજે ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રના દશમાં પર્વના નવમાં સર્ગમાં આ પ્રમાણે કરેલ છે.

''यो अष्टापदे जिनान् नत्त्वा वसेद् रात्रिं स सिद्धति'' ।।

જે અષ્ટાપદ પર્વત પર રહેલી જિનપ્રતિમાઓને વંદન કરીને ત્યાં એક રાત્રિ ગાળે છે, તે સિદ્ધ થાય છે. શ્રી ગૌતમસ્વામીએ ચારણલબ્ધિ વડે આ તીર્થની યાત્રા કરીને ત્યાં એક રાત્રિ પસાર કરીને પોતાના ચરમશરીરીપણાની ખાતરી કરી હતી એવો વૃદ્ધવાદ છે.

* **ધર્મસંગ્રહ ભા. ૧ વિ. ૨ શ્લોક-૬૧માં -**

સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં સૂત્રના અર્થમાં -

''चतारि-अट्ठ-दस-दोय, वंदिआ जिणवरा चउव्वीसं परमट्ठनिट्ठिअट्ठा, सिद्धा सिद्धिं मम दिसंतु ।।५।।

સળંગ અર્થ એમ થાય છે કે ''અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ભરત મહારાજાએ ભરાવેલા અનુક્રમે પૂર્વાદિ સન્મુખ સ્થાપન કરેલા ચાર, આઠ, દશ અને બે એમ ચોવીસ જિનવરો કે જેઓનાં સર્વ કાર્યો સર્વ રીતિએ પૂર્ણ થયા છે અને તેથી જેઓ સિદ્ધ છે, તેઓ મારાથી વંદન કરાયેલા મને સિદ્ધિ (મોક્ષ)ને આપો.''

અષ્ટાપદતીર્થની વંદનારૂપ ચૈત્યવંદનાનો આ અગીયારમો અધિકાર કહ્યો.

* **વિ.સં. ૧૭૫૧માં શ્રી જિનવિજયજીએ રચેલા ષડાવશ્યક બાલાવબોધમાં સિદ્ધસ્તવની,**

चत्तारि अट्ठ दस दोय ગાથાના વિવરણ પ્રસંગમાં જણાવ્યું છે કે શ્રી ગૌતમસ્વામી જ્યારે અષ્ટાપદપર્વત ઉપર વંદન કરવા ગયા ત્યારે તેમણે **चत्तारि...** ગાથામાં જણાવેલા ક્રમ પ્રમાણે જિનબિંબોને જગચિંતામણિની બે ગાથા વડે ચૈત્યવંદન કર્યું હતું.

* શ્રી તરુણપ્રભસૂરિએ વિ.સં. ૧૪૧૧માં રચેલ ષડાવશ્યક બાલાવબોધમાં જગચિંતામણિ સૂત્ર બોલવાનો ઉલ્લેખ પ્રભાતમાં માંગલિક તરીકે બોલવાના નમસ્કાર તરીકે મળે છે.

અટ્ઠાવયંમિ ઉસહો ઇત્યાદિ પ્રભાત માંગલિક ભાવનાકુલક પૃષ્ઠ. ૪૮

* ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૧૦માં દ્રુમપત્રક અધ્યયન અને ૧૮માં સંયતીય અધ્યયનમાં પણ અષ્ટાપદ વિષયક ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

पृष्ठिचम्पायां .... प्रभुर्जगौ ।
अथ निर्युक्तिगाथा-
दुमपत्तेणोवम्मं .... प्रभुर्दत्ते ।

उत्तराध्याया :- दशमं दुमपत्रकनामाध्ययनम् परमपूज्यगच्छाधिपतिजयकीर्त्तिसूरिविरचित-दीपिकाटीकायाम् प्रारम्भे नवीनसंस्करण -भद्रंकर प्रकाशन, पृष्ठ- १५१

सगरो वि सागरंतं, भरहवासं नराहिवो
इस्सरियं केवलं हिच्चा, दयाए परिरिव्युओ।।३५।।

निर्युक्ति गाथा –

अजियस्स कुमास्तं अट्ठारसपुव्वसयसहस्साइं।
तेवन्नं पुव्वंगं, रज्जे पुव्वंगऊण लकखवयं।।

सगरः श्रीअजितापर्श्वे प्रव्रज्य ७२ लक्षपूर्वायुः सिद्ध :।

आयंसघरपवेसो, भरहे पडणं च अंगुलीयस्स।
सेसाणं उम्मुयणं, संवेगो नाण दिक्खा य ।।१।। (आ. नि./गा.४३६)

केवलादनु इन्द्रो ज्ञानेनैत्य तेनात्ते च लिङ्गे तस्मै अनमत्। दशनृपसहस्त्रैः सह दीक्षा, केवलित्वे विहारो**ऽष्टापदे** मासानशनान्मुक्तिः ।।३४।।

आरिसा भवनमां प्रवेश करतां भरत महाराजानी आंगळीमांथी वींटी पडी गई पछी बाकीना अंगो परथी पण दागीना त्याग करतां संवेग उत्पन्न थयो, केवळज्ञान थयुं अने दीक्षा लीधी.

केवळज्ञान थया पछी ईन्द्रे ज्ञान वडे जाणीने तेमने (भरत महाराजाने) रजोहरण आप्युं अने तेमने नमन कर्युं. दश हजार राजाओ साथे दीक्षा लई केवलीपणामां विहार करतां भरत महाराजा अष्टापद पर्वत पर एक मासनुं अनशन करी मुक्ति पाम्यां.

उत्तराध्यायाः– अष्टादशं संयतीयाध्ययनम् परमपूज्यगच्छाधिपतिजयकीर्तिसूरिविरचित–दीपिकाटीकायाम् –गाथा– ३५
नवीनसंस्करण–भद्रंकर प्रकाशन, पृष्ठ– २६१–२६२

* **तपगच्छीय भावविजयजी विरचित उत्तराध्ययन सूत्रनी टीकामां पण १०मां द्रुमपत्रक अध्ययनमां दर्शावेल गौतमस्वामीनी अष्टापद यात्रा तथा जगचिंतामणि सूत्रनी रचना विषयक श्लोको जोवा मळे छे, जे आ प्रमाणे छे :**

गौतमस्तु गतः शैल–मौलौ भरतकारितम्। हृतावसादं प्रासादं दर्शनीयं ददर्श तम्।।४५।।
मानवर्णान्वितानादि–जिनादीन् स्थापनाजिनान्। ननाम नित्यप्रतिमा–प्रतिमांस्तत्र च प्रभुः ।।४६।।
साक्षादिव जिनांस्तांश्च दर्शं दर्शं प्रमोदभाक्। सन्तुष्टावातिसन्तुष्ट–चेता इति गणाधिपः।।४७।।
''जगचिंतामणि जगनाह जगगुरु जगरक्खण जगबंधव जगसत्थवाह जगभावविअक्खण।
अट्ठावयसंठविअरुव कम्मट्ठविणासण, चउवीसं वि जिणवर जयंतु अप्पडिहयसासण।।४८।।''
इति स्तुत्वा च नत्वा च, चैत्यान्निर्गत्य गौतमः। उवास रात्रिवासाया–ऽशोकोऽशोकतरोस्तल।।४९।।

Chapter 2

Analytical Articles on Ashtapad

અભિનંદન-સુમતિ-પદ્મપ્રભુ જિન વંદના...

संवरवंसाभरणं, देवो सिद्धत्थपुव्वदिसिभाणू ।
अभिणंदणजिणयंदो, हणेउ सइ अम्ह दुरियाइं ।।४।।

સંવર રાજાના વંશમાં આભૂષણરૂપ, સિદ્ધાર્થી દેવીરૂપી પૂર્વ દિશામાં સૂર્ય સમાન અને વિશ્વને આનંદદાયી એવા હે **અભિનંદનસ્વામી !** તમે અમને પવિત્ર કરો. ૪

जय मंगलामणकुमुय-चंदो मेहण्णयावणि जलहरो ।
सुमई जिणिंदणाहो, जो भवियजण-मण-दुहहरणो ।।५।।

મેઘરાજાના વંશરૂપી વનમાં મેઘ સમાન અને મંગળામાતા રૂપી મેઘમાલામાં મોતીરૂપ એવા હે સુમતિનાથ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. ૫

सामि ! धरनरिंदजलहि-सोम ! सुसीमासरोवरसरोय ! ।
पउमप्पह- तित्थयरो !, तुब्भं सययं नमो अत्थु ।।६।।

ધરરાજા રૂપી સમુદ્રને ચંદ્ર સમાન અને સુસીમાદેવી રૂપી ગંગા નદીમાં કમલસમાન એવા હે **પદ્મપ્રભુ!** તમને હું નમસ્કાર કરું છું. ૬

1

॥ શ્રી અષ્ટાપદ મહાતીર્થ ॥

ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

*** જૈન ધર્મ :**

આજના સમયના જગતના ધર્મોમાં જૈન ધર્મ એક અતિ પ્રાચીન ધર્મ છે. ભારતમાં ઉદ્‌ભવેલા આ ધર્મને અનુસરનારાઓ ભારત ઉપરાંત આજે વિશ્વના અનેક દેશોમાં વસે છે. જૈન ધર્મ આગવું તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, નીતિશાસ્ત્ર, આચાર-પદ્ધતિ અને વિચાર-પદ્ધતિ ધરાવે છે.

'જિન' શબ્દનો અર્થ રાગ, દ્વેષ અને મોહના વિજેતા એવો થાય છે, આથી જ જેઓએ એના પર વિજય મેળવ્યો તેઓ વીતરાગ કહેવાયા. આવા 'જિન'ના અનુયાયીઓ તે જૈન અને આ જિને નિરૂપેલો ધર્મ તે 'જૈન ધર્મ.'

જૈન ધર્મના વર્તમાન સમયના ૨૪ તીર્થંકરોમાં ભગવાન ઋષભદેવ તે પ્રથમ તીર્થંકર છે અને ભગવાન મહાવીરસ્વામી તે ૨૪મા છેલ્લા તીર્થંકર છે. જૈન ધર્મનો મુખ્ય મંત્ર નવકાર મહામંત્ર છે. જૈન ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનથી કર્મવાદનો ગહનતાથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તેમ જ જૈન ધર્મના તીર્થંકરોએ મોક્ષમાર્ગ દર્શાવ્યો છે.

જૈન ધર્મમાં પાંચ યામ એટલે કે મહાવ્રતોનો મહિમા છે અને તે પાંચ યામ છે - અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહ. અહિંસાને જ પરમધર્મ માનનારો આ ધર્મ વૈચારિક અહિંસા અને સહિષ્ણુતાને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. બધાં દૃષ્ટિબિંદુઓમાં રહેલાં આંશિક સત્યોને સ્વીકારી તેમનો સમન્વય કરવો તે અનેકાંત છે. અનેકાંતવાદ એવી વિશાળ દૃષ્ટિ છે, જે વસ્તુનું ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિથી અવલોકન કરે છે. અહિંસામાંથી અનેકાંતદૃષ્ટિ જન્મે છે અને અનેકાંતદૃષ્ટિને કારણે અહિંસાનું વ્યાપક દર્શન સાંપડે છે. અનેકાંતવાદ એ જૈન ધર્મની જગતને આગવી દેન છે.

જૈન ધર્મમાં મનની શક્તિ માટે પચ્ચક્‌ખાણ, ધ્યાનની ઉચ્ચ ભૂમિકા માટે કાઉસગ્ગ, આંતરદોષની ઓળખ માટે પ્રતિક્રમણ, આંતરશુદ્ધિ માટે પર્યુષણ, વીરતાની ભાવના માટે ક્ષમા જેવી ભાવનાઓ અપનાવવાનો બોધ મળે છે.

*** તીર્થંકર :**

સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી પાર ઊતરવા જીવાત્માઓ માટે ધર્મરૂપી તીર્થ એટલે કે ઘાટની જે રચના કરે તે તીર્થંકર. જે મહાન આત્માઓ સર્વ જીવોને ધર્મ પમાડવાની ભાવના સાથે પૂર્વના ભવમાં તીર્થંકર નામકર્મ બાંધી, મનુષ્ય તરીકે જન્મી, ઘાતીકર્મનો ક્ષય કરી, કેવળજ્ઞાન પામી આ ભગીરથ કાર્ય કરે છે, તેઓ 'તીર્થંકર', 'અરિહંત' અથવા 'જિનેશ્વર' તરીકે ઓળખાય છે. પોતાનું આયુષ્ય પૂરું થતાં તેઓ સિદ્ધગતિ પામે છે, ત્યાર પછી ફરી જન્મ કે અવતાર લઈ તેમને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવાનું રહેતું નથી.

Shri Ashtapad MahaTirth Vol. XV Ch. 119-A, Pg. 6960-6972

જૈન ધર્મમાં સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ ચતુર્વિધ સંઘ પણ 'જંગમ તીર્થ' તરીકે ઓળખાય છે. તીર્થંકરો આ જંગમ તીર્થની સ્થાપના કરે છે. માટે પણ તેઓ તીર્થંકર કહેવાય છે.

*** તીર્થ :**

તારે તે તીર્થ. તીર્થને પ્રવર્તાવે તે તીર્થંકર. તીર્થ એટલે ઘાટ અથવા તો કિનારો. ઘોર સંસાર સમુદ્રમાં સફર કરતાં જહાજોને એમની સફર પૂરી કરાવી કાંઠે પહોંચાડે તે તીર્થ ! તારણ સ્થળ ! અહીં પહોંચ્યા પછી માનવીને દુન્યવી જોખમ વેઠવાનાં હોતાં નથી અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સાધે છે. જૈન ધર્મમાં તીર્થનું સવિશેષ મહત્ત્વ છે. સ્વયં તીર્થંકરો દેશના (ઉપદેશ) આપતાં પહેલાં સમવસરણ (ધર્મપરિષદ)માં 'नमो तित्थस्स' પદનું ઉચ્ચારણ કરીને તીર્થનો મહિમા કરે છે અને ભાવતીર્થોને નમસ્કાર કરે છે.

આવાં તારણસ્થળો એટલે કે તીર્થો બે પ્રકારનાં કલ્પવામાં આવ્યાં છે.

એક ભાવ તીર્થ અને બીજાં દ્રવ્ય તીર્થ.

બંનેનો ઉદ્દેશ આત્માની પવિત્રતા જગાડવાનો છે. રાગ-દ્વેષના બંધન ઢીલાં કરીને આખરે નિર્મૂળ કરવાનાં છે. ભાવતીર્થ એટલે અરિહંતો, સિદ્ધો, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો, સાધુઓ અને શ્રાવકો.

જૈન ધર્મમાં સંઘને પણ એક તીર્થ લેખવામાં આવ્યો છે. તીર્થંકર ભગવાન સ્વયં મોક્ષમાર્ગને અનુસરનાર એવા સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા જેવા ચતુર્વિધ સંઘને તીર્થનું ગૌરવ આપે છે. આ ગૌરવ તે જૈન ધર્મની વિરલ વિશિષ્ટતાનું સૂચન કરે છે. જગતના અન્ય ધર્મોમાં ધર્મનું પાલન કરનારાઓને આટલો ઊંચો દરજ્જો આપવામાં આવતો નથી. એમને તીર્થ સમાન હોવાનું માન અપાતું નથી. એ તીર્થના ઉપાસક ગણાય. પરંતુ સ્વયં તીર્થસ્વરૂપ ન ગણાય. જૈન ધર્મે પોતાના સંઘનાં સાધુ, સાધ્વી ઉપરાંત શ્રાવક, શ્રાવિકાને પણ તીર્થસ્વરૂપ હોવાનું ગૌરવ આપ્યું છે. આ જ બાબત માનવી સાધનાથી કેટલું બધું પ્રાપ્ત કરી શકે છે એનો જિકર કરી જાય છે. આમાં તીર્થંકર ટોચ પર બિરાજે છે અને તેથી જ તેઓ સંઘના આરાધ્ય દેવ અને દેવોને પણ વંદનીય એવા દેવાધિદેવ ગણાય છે.

દ્રવ્યતીર્થ એટલે મંદિરો, દેરાસરો, સ્તૂપો, ગુફાઓ અને ચૈત્યો.

દરેક ધર્મને જેમ તીર્થો હોય છે તેમ વિશાળ ભારત વર્ષમાં અને વિદેશોમાં જૈનોનાં ઠેર ઠેર નાનાં મોટાં અનેક દેરાસરો મળે છે.

*** પાંચ મુખ્ય તીર્થ :**

જૈનોનાં સકલ તીર્થોમાં પણ પાંચ તીર્થો આંગળીને વેઢે ગણવામાં આવે છેઃ અષ્ટાપદ, સમ્મેતશિખર, આબુ, ગિરનાર અને શત્રુંજય.

આ પાંચમાં અષ્ટાપદ તીર્થ આજે લુપ્તપ્રાયઃ છે, તે અંગે અત્યારે સંશોધન ચાલી રહ્યું છે.

આ પાંચ તીર્થોમાં સમ્મેતશિખર ઉત્તર ભારતના બિહારમાં આવેલો ભવ્ય અને પવિત્ર પર્વત છે. એની પરમ પાવનતા એક-બે નહીં, પણ વીસ વીસ તીર્થંકરોની નિર્વાણભૂમિ હોવાને કારણે જૈન ધર્મમાં એનું વિશેષ મહત્ત્વનું સ્થાન છે.

બાકીનાં ત્રણ તીર્થો ગુજરાતમાં આવ્યાં છે. અગિયારમી સદીના શિલ્પ સ્થાપત્યથી જગમશહૂર આબુ એની કીર્તિથી સુવિખ્યાત છે. ગિરનાર મહાભારતકાળથી પંકાયેલો, ભગવાન અરિષ્ટનેમિ અને મહાસતી રાજુલની ચરણરજથી પવિત્ર થયેલો પહાડ છે. આ ચાર પર્વતોમાં આબુ સૌથી ઊંચો છે. તે પછી સમ્મેતશિખર આવે છે, પછી ગિરનાર અને ત્યાર બાદ સૌથી છેલ્લો આવતો પણ સકલ તીર્થોમાં વડું તીર્થ ગણાતો શત્રુંજય છે.

*** પાંચ કલ્યાણક :**

જૈન ધર્મગ્રંથોમાં તીર્થંકરના જીવનકાળમાં બનતી પાંચ અત્યંત મહત્ત્વની અને પવિત્ર ગણાતી ઘટનાઓને 'પંચ કલ્યાણક' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તીર્થંકરનો ગર્ભમાં પ્રવેશ અને એમની માતાને આવતાં ૧૪ સ્વપ્નો તે પ્રથમ ઘટના ગણાય છે, જે ચ્યવન કલ્યાણક કહેવાય છે. બીજો પ્રસંગ તે તીર્થંકરના જન્મનો ભવ્ય રીતે ઊજવાતો જન્માભિષેક-જન્મ કલ્યાણકનો છે. તમામ ભૌતિક સુખ-સમૃદ્ધિ ત્યજીને વિકટ તપસ્વી જીવનનો સ્વીકાર તે ત્રીજો પ્રસંગ દીક્ષા કલ્યાણક છે. ચોથો પ્રસંગ તે ઘણી તપશ્ચર્યા અને ધ્યાન-સાધના પછી તીર્થંકરને પ્રાપ્ત થતું કેવળજ્ઞાન કલ્યાણક છે. એમના જીવનનો પાંચમો અને છેલ્લો પ્રસંગ તે એમનો આત્મા કર્મમાંથી પૂર્ણ રીતે મુક્ત થઈ સિદ્ધપદને પામે છે તે નિર્વાણ કલ્યાણકનો છે.

આ નિર્વાણભૂમિ પર તીર્થંકર ભગવાનના જીવનની ધ્યેયપ્રાપ્તિ થાય છે અને તેઓ ભવભ્રમણના ફેરામાંથી સદાકાળ મુક્તિ પામે છે. આ સ્થાન અતિપવિત્ર અને મહિમાવંતુ ગણાય છે. ૨૪ તીર્થંકરો નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે પાંચ સ્થળોએ નિર્વાણ પામ્યા છે-

अष्टापदे श्री आदि जिनवर, वीर पावापुरी वरुं,
वासुपूज्य चंपानयर सिद्ध्या, नेम रैवत गिरि वरुं;
सम्मेत शिखरे वीस जिनवर, मुक्ति पहुंच्या मुनिवरुं,
चउवीस जिनवर नित्य वंदुं, सयल संघ सुखकरुं.

''શ્રી આદિનાથ ભગવાન અષ્ટાપદ પર નિર્વાણ પામ્યા, મહાવીરસ્વામી ભગવાન પાવાપુરીમાં, વાસુપૂજ્યસ્વામી ભગવાન ચંપાપુરીમાં અને નેમિનાથ ભગવાન ગિરનારમાં નિર્વાણ પામી મોક્ષે ગયા. બાકીના વીસ તીર્થંકરો સમ્મેતશિખરમાં નિર્વાણ પામ્યા. સકલ સંઘને આંતરિક સુખ આપનાર આ ચોવીસે તીર્થંકરોને હું પૂજ્યભાવે વંદન કરું છું.''

*** અષ્ટાપદ :**

જૈન ધર્મગ્રંથો પ્રમાણે પ્રથમ તીર્થંકર ભગવાન ઋષભદેવ અષ્ટાપદ પર્વત પર નિર્વાણ પામ્યા. શ્રી અષ્ટાપદ તીર્થ એ મહત્ત્વનું તીર્થ છે અને એ હિમાલયના શાંત અને રમણીય પ્રદેશમાં આવેલું છે. ભગવાન ઋષભદેવની નિર્વાણભૂમિ પર એમના પુત્ર ચક્રવર્તી ભરતદેવે રત્નજડિત મહેલ સિંહનિષદ્યા પ્રાસાદનું નિર્માણ કર્યું હતું. આ મહેલ પ્રતિ લઈ જતાં આઠ પગથિયાં પરથી આ પર્વત માટે 'અષ્ટાપદ' શબ્દ પ્રચલિત બન્યો.

*** પ્રથમ તીર્થંકર ભગવાન ઋષભદેવ :**

ભગવાન ઋષભદેવ માનવસંસ્કૃતિના આદિ નિર્માતા છે અને એમણે જ સૌપ્રથમ પરિવારપ્રથા, સમાજવ્યવસ્થા, શાસનપદ્ધતિ અને રાજનીતિની સ્થાપના કરી. ભારતવર્ષમાં ઈક્ષ્વાકુભૂમિમાં, કૌશલદેશમાં આવેલી અયોધ્યા નગરીમાં અંતિમકુલકર નાભિના પુત્ર રૂપે ઋષભદેવનો જન્મ થયો.

દરેક તીર્થંકરોની માતાઓ જે મહાસ્વપ્નો જુએ છે તેવાં ૧૪ વિશિષ્ટ સ્વપ્નોનાં એમનાં માતા મરુદેવીને દર્શન થયાં. સ્વપ્નમાં પ્રથમ વૃષભ જોયો હતો, તેથી ચૈત્ર કૃષ્ણ અષ્ટમીના દિવસે જન્મેલા આ શિશુનું નામ ઋષભ રાખવામાં આવ્યું. તત્કાલીન રિવાજ અનુસાર સુનંદા અને સુમંગલા સાથે એમનાં લગ્ન થયાં. અંતિમકુલકર નાભિએ પ્રજાની વિનંતીને માન આપીને ઋષભદેવને રાજા બનાવ્યા અને આમ તેઓ પૃથ્વીના પ્રથમ રાજા બન્યા. અનેક વર્ષો સુધી રાજા ઋષભે રાજ્ય કર્યું. એ સમયે એમણે એકલવાયું જીવન ગાળતી માનવજાતિને પરિવાર આપ્યો, સમાજ સ્થાપ્યો, સમાજને કલાઓ શીખવી,

પૃથ્વીને ભોગભૂમિને બદલે કર્મભૂમિ બનાવી. લોકજીવન સુવ્યવસ્થિત કરીને ધર્મજીવન આપ્યું. ત્યાગને જીવનશુદ્ધિનું, તપને જીવનક્રિયાનું અને મોક્ષને માનવીનું અંતિમ લક્ષ્ય હોવાનો ઉપદેશ આપ્યો.

ઉત્તરાવસ્થામાં રાજા ઋષભદેવે પુત્ર ભરતને રાજ્યશાસન સોંપીને ચૈત્ર કૃષ્ણાષ્ટમીના દિવસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. દીર્ઘ સાધનાને અંતે તેમને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ અને એ જ દિવસે તેમણે લોકોને અહિંસા, સત્ય આદિ મહાવ્રતોનો ઉપદેશ આપ્યો. આદિ તીર્થંકર ભગવાન ઋષભદેવ પ્રથમ રાજા, પ્રથમ સાધુ-ભિક્ષાચાર, પ્રથમ જિન અને પ્રથમ તીર્થંકર છે. ભગવાન ઋષભદેવે લોકોને સંદેશ આપ્યોઃ 'કોઈ જીવને મારવો નહીં, બધાની સાથે હેતથી રહેવું, અસત્ય બોલવું નહીં, ચોરી કરવી નહીં, શીલપાલન કરવું અને સંતોષથી રહેવું.'

ભગવાન ઋષભદેવે કહેલો આ ધર્મ સૌ પાળવા લાગ્યા. એમણે સંઘની સ્થાપના કરી. એમના ઉપદેશથી એમના સંઘમાં ચોર્યાસી હજાર સાધુઓ અને ત્રણ લાખ સાધ્વીઓ બન્યાં. ત્રણ લાખ અને પચાસ હજાર શ્રાવક અને પાંચ લાખ અને ચોપન હજાર શ્રાવિકાઓ થયાં. આ સંઘને તીર્થ પણ કહેવાય છે, તેથી ઋષભદેવ - આદિનાથ - પહેલાં તીર્થ કરનારા એટલે તીર્થંકર થયા. ઘણાં વર્ષો સુધી તેઓ પૃથ્વીપટ પર વિચર્યા. એમના ત્રિકાળ પ્રકાશિત જ્ઞાનથી લોકોને ધર્મમાર્ગ બતાવ્યો. ભગવાન ઋષભદેવ અષ્ટાપદ પર્વત પર નિર્વાણ પામ્યા. આજે પણ ભાવિકો પ્રાતઃકાળે ઊઠીને ભગવાન આદિનાથનું સ્મરણ કરે છે.

ભગવાન ઋષભદેવના નિર્વાણકલ્યાણકની પાવન ભૂમિ સમો અષ્ટાપદ પર્વત આજે દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. ધર્મગ્રંથોમાં એનાં અનેક પ્રમાણો મળે છે. આથી આજે એ મહાપવિત્ર અષ્ટાપદ તીર્થને શોધવાનો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે.

*** ભરત ચક્રવર્તી :**

ભગવાન શ્રી ઋષભદેવના પુત્ર ભરત ચક્રવર્તી એ પ્રથમ ચક્રવર્તી રાજા બન્યા. કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા બાદ ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ સમવસરણમાં બિરાજીને દેશના આપતા હતા, ત્યારે ભરત મહારાજા દર્શનાર્થે આવ્યા. એ સમયે કુતૂહલવશ ચક્રવર્તી ભરતદેવે પૂછ્યું, ''આ સમવસરણમાં દેશના સાંભળી રહેલા લોકોમાંથી ભવિષ્યમાં કોઈ તીર્થંકર થશે ખરા ?'' ત્યારે ભગવાન શ્રી ઋષભદેવે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે તમારો (ભરત ચક્રવર્તીનો) પુત્ર મરીચિ કેટલાય ભવો બાદ ચોવીસમા તીર્થંકર શ્રી મહાવીરસ્વામી બનશે. આ પછી ભગવાને વર્તમાન ચોવીસીની સમજ આપી.

આ રીતે ચક્રવર્તી ભરત રાજાને વર્તમાન ચોવીસીની માહિતી જાણવા મળી હતી.

જૈન આગમ 'શ્રી સૂત્રકૃતાંગ'માં ઋષભદેવ ભગવાને તેમના પુત્ર ભરતને અષ્ટાપદ પર દેશના (ઉપદેશ) આપ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

'ઉત્તરપુરાણ' નામના ગ્રંથમાં એવું વર્ણન મળે છે કે ચક્રવર્તી ભરતે અતીત, વર્તમાન અને અનાગત એમ ત્રણેય ચોવીસીની એટલે કે બોંતેર તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ ધરાવતા સુવર્ણમંદિરની રચના કરી હતી અને આચાર્યશ્રી ધનેશ્વરસૂરિકૃત 'શત્રુંજય માહાત્મ્ય' ગ્રંથમાં રાજા ભરતે ભગવાન ઋષભદેવની નિર્વાણભૂમિ નજીક વાર્દ્ધકીરત્ન દ્વારા રત્નમય સિંહનિષદ્યા પ્રાસાદની રચના કરી હતી.

આ રીતે ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથોમાં અષ્ટાપદ સંબંધે ચક્રવર્તી ભરત અને મુનિ ભરતના ઉલ્લેખો મળે છે.

'વિવિધ તીર્થકલ્પ' નામના ગ્રંથના 'અષ્ટાપદગિરિ કલ્પ'માં તથા આચાર્યશ્રી ધર્મઘોષસૂરિજીના 'શ્રી અષ્ટાપદમહાતીર્થ કલ્પ'માં ભગવાન ઋષભદેવના નિર્વાણની ઘટનાના આલેખનમાં અષ્ટાપદ ગિરિ

વિશેનાં વર્ણનોમાં દેવતાઓએ અહીં ત્રણ સ્તૂપ (દેરીઓ) કર્યા એવી નોંધ છે. જ્યારે ભરતરાજાએ શ્રી ઋષભદેવનાં સંસ્કાર-સમર્પણની ભૂમિ પર ત્રણ ગાઉ ઊંચો અને જાણે મોક્ષમંદિરની વેદિકા હોય તેવો સિંહનિષદ્યા નામે પ્રાસાદ રત્નમય પાષાણથી વાર્દ્ધકીરત્ન પાસે કરાવ્યો, તેવી ગાથા સાંપડે છે. આમાં જ ઉલ્લેખ મળે છે કે- ''ચૈત્યની ભીંતોમાં વિચિત્ર મણિમય ગવાક્ષ (ગોખલા) રચ્યા હતા.''

વળી, અહીં એક ઉલ્લેખ એવો છે કે ''ચૈત્યના નિતંબભાગ ઉપર વિચિત્ર ચેષ્ટાથી મનોહર લાગતી માણેકની પૂતળીઓ ગોઠવેલી હતી, તેથી અપ્સરાઓથી અધિષ્ઠિત મેરુ પર્વતની જેવું તે શોભતું હતું.''

એ પછી એક વિસ્તૃત, અતિ મહત્ત્વનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે-

''ત્યાં (અષ્ટાપદ) આવનારા પુરુષો ગમનાગમન વડે એની આશાતના ન કરે એવું ધારીને લોઢાના યંત્રમય આરક્ષક પુરુષો તે ઠેકાણે ઊભા રાખ્યા. એ યંત્રમય લોઢાના પુરુષોથી જાણે મર્ત્યલોકની બહાર તે સ્થાન રહ્યું હોય એમ મનુષ્યોને અગમ્ય થઈ પડ્યું. પછી ચક્રવર્તીએ દંડરત્ન વડે તે પર્વતના દાંતા પાડી નાખ્યા, તેથી સરળ અને ઊંચા સ્તંભની પેઠે એ પર્વત લોકોને ન ચડી શકાય તેવો થઈ ગયો. પછી મહારાજાએ એ પર્વતની ફરતા મેખલા જેવા અને મનુષ્યોથી ઉલ્લંઘન થઈ શકે નહીં એવા એક એક યોજનને અંતરે આઠ પગથિયાં બનાવ્યાં. ત્યારથી એ પર્વતનું નામ અષ્ટાપદ પડ્યું અને લોકોમાં તે 'હરાદ્રિ', 'રજતાદ્રિ', 'કૈલાસ' અને 'સ્ફટિકાચલ' એવાં નામથી પણ ઓળખાવા લાગ્યો.''

*** જૈન ગ્રંથોમાં અષ્ટાપદ તીર્થ :**

૧. અષ્ટાપદ તીર્થનો સર્વપ્રથમ ઉલ્લેખ 'આચારાંગ નિર્યુક્તિ'ના ૩૩૨માં શ્લોકમાં મળે છે, જ્યારે અત્યંત પ્રાચીન જૈન ગ્રંથ 'એકાદશ અંગાદિ આગમ'માં અષ્ટાપદનો મહાતીર્થ રૂપે ઉલ્લેખ મળે છે.

૨. જૈન આગમ 'શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર'ની નિર્યુક્તિ અનુસાર કોઈ પણ ચરમ-શરીરી (આ જ ભવમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનારા જીવ) અષ્ટાપદ તીર્થની યાત્રા કરશે, તો તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશે. (અધ્યાય ૧૦, સૂત્ર ૨૯૦) અને કૈલાસનું વર્ણન સોના-ચાંદીના પર્વત તરીકે કર્યું છે.

૩. 'આવશ્યક નિર્યુક્તિ'માં પણ અષ્ટાપદ તીર્થનું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે.

૪. 'કલ્પસૂત્ર'માં અષ્ટાપદને ભગવાન ઋષભદેવની નિર્વાણભૂમિ તરીકે દર્શાવવામાં આવી છે.

૫. 'નિશીથ ચૂર્ણિ'માં અષ્ટાપદ પર્વત પર તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનના મોક્ષગમનનું વર્ણન છે.

૬. આચાર્ય જિનપ્રભસૂરિ કૃત 'વિવિધ તીર્થકલ્પ'માં અષ્ટાપદ તીર્થના કલ્પ વિશે એક અધ્યાય પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં લખ્યું છે કે ગુરુ ગૌતમસ્વામી દક્ષિણ બાજુથી સિંહનિષદ્યા પ્રાસાદમાં પ્રવેશ્યા હતા.

૭. આચાર્ય ધર્મઘોષસૂરિ રચિત 'શ્રી અષ્ટાપદ મહાતીર્થકલ્પ'માં આ તીર્થ વિશે વર્ણન મળે છે અને તેમાં લખ્યું છે કે, સિંહનિષદ્યા પ્રાસાદને ચાર બાજુ હતી.

૮. 'જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવે' ગ્રંથમાં અષ્ટાપદ ગિરિની રચના વિશે સવિસ્તર નોંધ મળે છે.

૯. ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ સ્વયં એક વાર પોતાના ઉપદેશમાં કહ્યું હતું કે જે વ્યક્તિ અષ્ટાપદ પર્વતની યાત્રા કરીને ત્યાં આરાધના કરશે, તે આ જન્મમાં મુક્તિ પામશે. આશરે

છવ્વીસ્સો વર્ષ પૂર્વે ભગવાન મહાવીરના પ્રથમ ગણધર શ્રી ગૌતમસ્વામીએ પોતાની વિશેષ લબ્ધિથી આ તીર્થની યાત્રા કરી હતી અને એના પર રાત્રિનિવાસ કર્યા બાદ પૂજા કરી હતી.

૧૦. ગુરુ ગૌતમસ્વામીએ 'જગચિંતામણિ સૂત્ર'ની પ્રથમ બે ગાથાની રચના અષ્ટાપદ તીર્થ પર કરી હતી. ('પ્રબોધ ટીકા': ભાગ ૧) 'ષડાવશ્યક બાલાવબોધ' ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે તેમણે 'જગચિંતામણિ સૂત્ર'ની પહેલી બે ગાથાઓની રચના સાથે તીર્થ પર ચૈત્યવંદન કર્યું હતું.

૧૧. 'વસુદેવ હિંડી' ગ્રંથ (૨૧મા અધ્યયન)માં ઉલ્લેખ છે કે આ પર્વત વૈતાઢ્યગિરિ સાથે સંબંધિત છે. એની ઊંચાઈ આઠ માઈલ છે અને એની ઘાટીમાં નિયડી નદી વહે છે.

૧૨. 'જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ'માં લખ્યું છે કે અષ્ટાપદગિરિ કોશલ દેશની ઉત્તર દિશામાં આવેલો છે. ભગવાન ઋષભદેવના નિર્વાણના સ્થળે દેવરાજ ઈન્દ્રએ ત્રણ સ્તૂપની રચના કરી હતી. (સૂત્ર-૩૩)

૧૩. જુદા જુદા ગ્રંથોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અષ્ટાપદ અયોધ્યાથી ૧૨.૫ યોજન ઉત્તર દિશા તરફ આવેલો હતો અને સ્વચ્છ આકાશ હોય ત્યારે અયોધ્યાના વૃક્ષની ટોચ ઉપરથી તે જોઈ શકાતો અને દર્શન થઈ શકતાં હતાં.

૧૪. સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં સૂત્ર (સિદ્ધસ્તવ સૂત્ર)માં અષ્ટાપદમાં જે ક્રમમાં તીર્થંકરોની પ્રતિમા છે, તે ક્રમનું વર્ણન મળે છે.- ''चत्तारिअट्ठ-दस-दोय, वंदिया जिणवरा-चउव्वीसं.''

૧૫. શ્રી પૂર્વાચાર્ય-રચિત ''અષ્ટાપદ કલ્પ'' (પ્રાચીન)માં આ તીર્થનું મહત્ત્વ તથા અહીં થયેલી મંગલકારી ઘટનાઓનું વિસ્તૃત વર્ણન ઉપલબ્ધ છે.

૧૬. કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યએ 'ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષચરિત્ર'માં અષ્ટાપદ તીર્થનું વિગતે વર્ણન કર્યું છે. એના દસમા અધ્યયનના પ્રારંભે ઉલ્લેખ મળે છે કે જે અષ્ટાપદ પર્વત પર પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિ (લબ્ધિ)થી ચઢે છે અને તીર્થ પર એક રાત્રિ વસે છે તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૭. 'અભિધાન ચિંતામણિ' પ્રમાણે કૈલાસ પર્વત રજતાદ્રિ, અષ્ટાપદ, સ્ફટિકાચલ, હરાદ્રિ, હિમાવત અને ધવલગિરિ જેવાં નામોથી ઓળખાય છે. (૪-૯૪)

*** અન્ય ઉલ્લેખો :**

૧. પૂજ્ય સહજાનંદઘનજી પોતાના પત્રોમાં લખે છે કે ૭૨ બિંબોની ત્રણ ચોવીસીઓ અહીં બરફમાં દટાયેલી છે. તેઓ નોંધે છે કે કેટલાંક જિન બિંબો બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ પાસે છે.

૨. એક મંગોલિયન ભિક્ષુના મત પ્રમાણે તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવે અષ્ટાપદગિરિ પર ધ્યાન અને પ્રાર્થના કર્યાં હતાં. આ ઉલ્લેખ કંજૂદ અને તંજૂદ પુસ્તકોમાં મળે છે.

૩. તિબેટમાં આવેલા પોતાલા મહેલ (દલાઈ લામાનો પૂર્વ નિવાસ)માં કેટલાક પ્રાચીન તાડપત્રીય ગ્રંથ છે, જેમાં ઋષભદેવના અષ્ટાપદ કૈલાસ પરના નિર્વાણનું વર્ણન મળે છે.

૪. કાંગારી કરચ્ચક (Kangari Karcchak) જે ગ્રંથ તિબેટી કૈલાસ પુરાણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તે દર્શાવે છે કે કૈલાસ આખી સૃષ્ટિનું કેન્દ્ર છે.

૫. ગંગકારે તેશી (Gangkare Teashi) શ્વેત કૈલાસ (White Kailas) નામના પુસ્તકમાં દર્શાવે છે કે અહીં બૌદ્ધ ધર્મીઓ પૂર્વે જૈનો વસતા હતા. તેઓ ગ્યાલ ફાલ પા અને

ચે પુ પા (Gyan Phal Pa and Chean Pu Pa) તરીકે ઓળખાતા હતા. તેમના પ્રથમ ભગવાનનું નામ ખયુ ચોક - ભગવાન ઋષભનાથ હતું અને છેલ્લા ભગવાન ફેલ વા અર્થાત્ મહાવીર સ્વામી હતું. આ પુસ્તકમાં દર્શાવ્યા મુજબ એના ઘણા સિદ્ધાંતો જૈન સિદ્ધાંતો સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

* અષ્ટાપદની રચનાનો વિચાર અને વિકાસ :

ન્યુયોર્કના જૈન સેન્ટર ઓફ અમેરિકા દ્વારા નિર્મિત જિનાલયમાં શ્રી ચોવીસી મૂકવાની હતી, પરંતુ મર્યાદિત જગ્યાને કારણે એ શક્ય ન હતું. પછીથી રત્નોની ૨૪ પ્રતિમાઓ બનાવી દેરાસરમાં બીજે માળે ગભારાની દીવાલ પર મૂકવાનું નક્કી થયું.

આ રત્નમંદિરનો વિચાર ચાલતો હતો, ત્યારે જયપુરમાં શ્રી અષ્ટાપદ મહાતીર્થનો પટ જોવા મળ્યો અને પરિણામે રત્નમંદિરનો વિચાર શ્રી અષ્ટાપદ તીર્થની પ્રતિકૃતિના સર્જનમાં પરિવર્તન પામ્યો. આ પ્રમાણે રત્નમંદિર અને પછી અષ્ટાપદ તીર્થની રચનાની કલ્પના આકાર લેવા માંડી.

શ્રી અષ્ટાપદ તીર્થ અંગે સંશોધન કરતાં પહેલી નજરે લાગ્યું કે આ તીર્થ વિશે ખૂબ ઓછી માહિતી મળે છે, પરંતુ આ તીર્થનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ એ છે કે આ તીર્થ પ્રથમ તીર્થંકર ભગવાન શ્રી ઋષભદેવની નિર્વાણભૂમિ છે. ન્યુયોર્કના જૈન સેન્ટરમાં કઈ રીતે શ્રી અષ્ટાપદ તીર્થની રચના કરવી તેનો વિચાર કર્યો. આને માટે શ્રી અષ્ટાપદ તીર્થ વિશે વધુ હકીકતો અને માહિતીના સંશોધન માટે કાર્ય શરૂ કર્યું. આમાં પૂ. સાધુમહારાજો અને વિદ્વાનો પાસેથી કેટલુંક માર્ગદર્શન મળ્યું. આ વિષયને લગતા પ્રાચીન જૈનસાહિત્યના કેટલાક લેખોની ઝેરોક્ષ કોપી મળી, જેમાંથી અષ્ટાપદ તીર્થ વિશે માહિતી મળવા લાગી અને ધર્મગ્રંથોની એ માહિતીને લક્ષમાં રાખીને અષ્ટાપદ તીર્થના 'મોડેલ' બનાવવાના વિચારને કાર્યરત કરવામાં આવ્યો.

અષ્ટાપદ વિશેની માહિતી માટેના અમારા સંશોધનનું તારણ એ આવ્યું કે શ્રી અષ્ટાપદ તીર્થ બરફથી છવાયેલા હિમાલય પર્વતના શાંત વાતાવરણમાં આવેલો છે. એ નીચેનાં નામોથી પણ પ્રસિદ્ધ છે -

રત્નમય : ૨૪ તીર્થંકરોની રત્નજડિત પ્રતિમાઓ ધરાવતો રત્નજડિત મહેલ.

રજતાદ્રિ : રજતાદ્રિ અથવા ચાંદીનો પર્વત, કારણ કે અષ્ટાપદ પર્વત બરફથી છવાયેલો હોવાથી રજત (ચાંદી)ના અદ્રિ (પર્વત) જેવો લાગે છે.

સ્ફટિકાચલ : સ્ફટિકનો બનેલો હોય તેવો પર્વત.

અષ્ટાપદ તીર્થના મોડેલ બનાવવામાં ગ્રંથોમાંથી ઉપલબ્ધ માહિતી અને વર્ણન સહાયરૂપ બન્યાં. મૂળ પ્રતિકૃતિને અનુરૂપ બનાવવા પર્વતને સ્ફટિક પથ્થર (કુદરતી રીતે પારદર્શક અને પ્રકાશ પસાર થઈ શકે તેવા રંગ)નો બનાવવામાં આવ્યો, જેથી બરફથી છવાયેલો હોય તેવો એ પર્વત જણાય. રત્નમંદિરની કલ્પના પરિપૂર્ણ કરવા માટે આઠ પગથિયાં રચવામાં આવ્યાં અને પર્વતની મધ્યમાં ચોવીસી માટે ૨૪ ગોખલા બનાવવામાં આવ્યા. પર્વતનો દેખાવ ઊભો થાય તે રીતે એની બાંધણી કરવામાં આવી.

આ રીતે ૨૪ તીર્થંકર ભગવાનની ચોવીસી ધરાવતા રત્નમંદિરને ન્યુયોર્કના દેરાસર પર બિરાજમાન કરવાનું વિચાર્યું. આને માટે ધર્મગ્રંથો અને પૂજ્ય આચાર્યશ્રીનું માર્ગદર્શન મેળવીને આ કાર્ય આગળ ધપાવ્યું.

* જૈન સેન્ટર ઓફ અમેરિકા (ન્યુયોર્ક)ના જિનાલયમાં અષ્ટાપદની રચનાની પ્રક્રિયા :

ડિઝાઈન : પર્વત માટે સ્ફટિક વાપરવાનું નક્કી થયું પણ તે માટે જરૂરી સામગ્રીનું વજન આશરે ૧૦ ટન જેટલું થાય, તે ન્યુયોર્કના આ જૈન સેન્ટરના ભવન માટે પડકારરૂપ બની રહ્યું. વળી, તે અષ્ટાપદ ચોથા માળે આવેલું હોવાથી એની વજન ખમવાની ક્ષમતાની મર્યાદા હોય તે સ્વાભાવિક છે. ૧૨ ટનથી વધુ વજન તો થવું જ ન જોઈએ. બાંધણી મજબૂત બને તે માટે એક ટન વજનની સ્ટીલની ફ્રેમ જયપુરમાં બનાવવામાં આવી. સ્ટીલ ફ્રેમમાં એકની ઉપર બીજું એવી રીતે આઠ પડ બનાવવામાં આવ્યાં છે. પર્વતનો આકાર લાગે તે માટે ઢાળ બનાવવામાં આવ્યો, તેની રચના એ રીતે કરવામાં આવી કે સૌથી નીચેના ભાગની પહોળાઈ ૫'.૧'' અને સૌથી ઉપરની પહોળાઈ માત્ર ૦.૭૫' છે.

સ્ફટિક અને કીમતી રત્નો (પથ્થર) : ૩૦ ટન રફ સ્ફટિકની આયાત કરવામાં આવી. તેના પર કરવામાં આવતી પ્રક્રિયા અને કોતરણી કર્યા પછી આ પર્વતનું કુલ વજન આશરે ૧૦ ટન જેટલું થયું છે. આ વજન ઝીલી શકે તે માટે ૧.૫ ટન સ્ટીલની ફ્રેમ બનાવવામાં આવી છે. વિશ્વના જુદા જુદા રંગનાં રત્નો આયાત કરવામાં આવ્યા અને તેમાંથી જુદા જુદા પ્રકારની મૂર્તિઓ ઘડવામાં આવી. દરેક મૂર્તિ એક જ રત્નમાંથી ઘડવામાં આવી. વળી, આ દરેક રત્ન જેમોલોજિકલ લેબોરેટરી દ્વારા પ્રમાણિત કરવામાં આવ્યા. આથી રત્નમાંથી બનાવેલી આ મૂર્તિઓમાં કોઈ સાંધા નથી, એટલું જ નહીં, પરંતુ દરેક મૂર્તિ ધાર્મિક નિયમ અનુસાર અને નિશ્ચિત કરેલા માપ પ્રમાણે ઘડવામાં આવી છે. આ માટે વાપરવામાં આવેલાં રત્નો સારી ગુણવત્તાવાળાં હોય તે અંગે ખાસ ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું. આ મૂર્તિઓ આ યોજનાનું અંતિમ સ્વરૂપ છે. આ માટે એમરલ્ડ, રુબી, એમેથિસ્ટ, ક્યુનઝાઈટ, રોઝ ક્વાર્ટ્ઝ, સોડાલાઈટ જેવાં કીમતી રત્નો વાપરવામાં આવ્યાં છે.

અષ્ટાપદ પર્વત : પર્વત એ મુખ્ય અંગ છે અને તે સ્ફટિકનો બનાવવામાં આવ્યો છે. સ્ફટિકના ૧૦૦થી ૩૦૦ કિલોનું વજન ધરાવતા ટુકડાઓને ઢોળાવવાળો પર્વત દેખાય તેમ ગોઠવવામાં આવ્યા. એની મધ્યમાં આઠ પગથિયાં બનાવવામાં આવ્યાં, આના ઉપર ૨૪ ગોખલા છે. આમાં તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. આ પર્વતમાં જ ૨૪ ગોખલા કોતરવામાં આવ્યા છે.

પર્વતને સ્ફટિકના આઠ બ્લોકમાં કોતરવામાં આવ્યો છે. પહેલા બે ભાગ પગથિયાં, બીજા ચાર મૂર્તિઓ માટે અને છેલ્લા બે શિખર માટે છે. આખી રચના મંદિર જેવી દેખાય તે માટે ટોચ પર પાંચ શિખરની ડિઝાઈન ઉમેરવામાં આવી છે. બધાં શિખર ડિઝાઈન પ્રમાણે કોતરીને તેને સુવર્ણકળશથી સુશોભિત કરેલ છે. સૌથી ઉપરના ભાગમાં ધજા છે.

અત્યારે ચાલતી યોજના પ્રમાણે ઢાળ આપીને માપ પ્રમાણે પર્વતનો દેખાવ બનાવવાની યોજના નક્કી કરવામાં આવી છે. વિશાળ આકાશમાં કૈલાસ પર્વતનો ખ્યાલ મળી રહે તે માટે પાછળની દીવાલ પર આકાશની સાથે કૈલાસ-માનસરોવર દર્શાવવામાં આવેલ છે.

ગોખલાઓ : ૨૪ પ્રતિમાજીઓ સ્થાપિત કરવા માટે ૨૪ ગોખલા છે. દરેક લાઈનમાં દરેક ગોખલાની સાઈઝ એકસરખી છે. અગાઉ આ ગોખલા સ્વતંત્ર રીતે બનાવેલા હતા. પણ પછીથી એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે પર્વતમાં સીધા જ કોતરવા. આથી એ પર્વતનો ભાગ બની ગયા. દરેક ગોખલામાં આગળ બે થાંભલી, પ્રતિમા માટે ગોખલો, કોતરણી, છજું અને ઉપર શિખર રચવામાં આવેલ છે.

શરૂઆતમાં પદ્ધતિસરની ડિઝાઈન બનાવી હતી, પણ પછીથી તમામ ૨૪ ગોખલાઓમાં અષ્ટ-પ્રાતિહાર્યની કોતરણી કરવામાં આવી છે.

શ્રી જિન ચોવીસી : ૨૪ તીર્થંકરોને દર્શાવતી ૨૪ પ્રતિમાઓ કોતરવામાં આવી છે. દરેક

પ્રતિમાની નીચે એનાં લાંછન છે, જેથી દર્શનાર્થી આ કયા તીર્થંકર ભગવાનની પ્રતિમા છે તે જાણી શકશે. પ્રત્યેક પ્રતિમાજી કીમતી રત્નોમાંથી કોતરવામાં આવી છે. રંગો મળવાની મર્યાદાને કારણે દરેક તીર્થંકરનો મૂળ રંગ મેળવવો મુશ્કેલ છે. અગાઉ નક્કી થયા પ્રમાણે ધાર્મિક નિયમ અનુસાર આ પ્રતિમાઓ સ્થાપિત થઈ છે. પ્રતિમાનાં કદ એમની નિયત જગ્યા અનુસાર નક્કી કરેલ છે. નીચેની બે સૌથી ઊંચી ૯''-૧૧'' (પ્રતિમા ૧ અને ૨), પછીની ચાર ૭''-૯'' ઊંચાઈમાં (પ્રતિમા ૩ થી ૬), પછીની આઠ ૫''-૭'' ઊંચાઈમાં (પ્રતિમા ૭ થી ૧૪) અને છેલ્લી ૧૦ ૩''-૫'' ઊંચાઈમાં (પ્રતિમા ૧૫ થી ૨૪) સૌથી નાની છે. આને ધર્મગ્રંથોને આધારે મૂળ ઊંચાઈના પ્રમાણસર ભાગે બનાવવામાં આવી છે.

કથાઓની કોતરણી : શ્રી અષ્ટાપદ તીર્થ સાથે જોડાયેલી અનેક કથાઓ મળે છે. પ્રારંભમાં આ વાર્તાઓને બે ભાગમાં (૨-ડી) દર્શાવવાનું વિચાર્યું હતું. પર્વતની બાજુના નીચેના ભાગમાં અગાઉની બે ડિઝાઈન (૨-ડી) પ્રમાણે કોતરણી કરવાની હતી, પણ આગળ જતાં શ્રી અષ્ટાપદ તીર્થ વિશે વધુ ને વધુ ધર્મકથાઓ મળતી ગઈ એટલે બધાને રત્નોમાં (૩-ડી) જુદા જુદા કોતરવાનું નક્કી થયું. આમાંની કેટલીક ઘટનાઓ શ્રી અષ્ટાપદ ગિરિ ઉપર બનેલી છે અને કેટલીક અષ્ટાપદને સંબંધિત ઘટનાઓ છે. આવી કુલ ચોવીસ કથાઓ કોતરણી સાથે મળશે.

* અષ્ટાપદ વિષયક સામગ્રીનું સંકલન :

પ્રાચીન ધર્મગ્રંથો, યાત્રાળુઓનાં પ્રવાસ-વર્ણનો, સંશોધકોની નોંધો અને અન્ય માધ્યમ દ્વારા અષ્ટાપદ વિષયક તમામ સાહિત્યને એકત્રિત કરવાનું કામ ચાલી રહ્યું છે. એની પ્રાપ્ય સામગ્રીને ઝેરોક્ષ રૂપે ૨૦ વોલ્યુમમાં સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. શ્રી અષ્ટાપદ મહાતીર્થ અને તેને સંબંધિત તમામ માહિતીનું સંકલન કરવાનો આ ભગીરથ પ્રયાસ છે. ભગવાન ઋષભદેવનું જીવન, ચક્રવર્તી ભરતદેવની આસ્થા, ગુરુ ગૌતમસ્વામીની અષ્ટાપદયાત્રા વિશેની સામગ્રી આમાંથી મળી રહેશે.

બીજી બાજુ, કૈલાસ, માનસરોવર અને અષ્ટાપદ અંગેની ભૌગોલિક માહિતી અને પ્રવાસીઓના અનુભવો આમાંથી મળી રહે છે. અષ્ટાપદ તીર્થનું પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળતું વર્ણન અને એને લગતી કથાઓની પ્રમાણભૂત સામગ્રી આમાં એકત્રિત કરી છે. અષ્ટાપદ તીર્થના રત્નમય મંદિરના સંદર્ભમાં રત્નોની સમજ અને એના મોડેલ માટે કરવામાં આવેલા પ્રયાસોનું આલેખન મળે છે. અષ્ટાપદ વિશે પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી મેળવેલા પ્રમાણભૂત આધારો અને ઉલ્લેખો ઉપરાંત અષ્ટાપદ તીર્થની સ્તુતિઓ, સજ્ઝાયો અને પૂજાઓનો પણ આમાં સમાવેશ કર્યો છે. આમ અષ્ટાપદ વિશેની તમામ માહિતી ધરાવતા આ વોલ્યુમની ૨ ડીવીડી પણ તૈયાર કરવામાં આવી છે અને એની સાથોસાથ વીસ વોલ્યુમના વિષયો દર્શાવતી અનુક્રમણિકાની પુસ્તિકા પણ ઉપલબ્ધ છે.

આ ઉપરાંત આ બધા વોલ્યુમની સામગ્રીમાંથી સંચય કરીને દસ ટકા જેટલી સામગ્રી અલગ તારવવામાં આવી છે, તેમ જ સંશોધકોને માટે ઉપયોગી એવી માહિતી તારવીને અલાયદી સીડીમાં મૂકી છે.

આ પ્રકારના સાહિત્યની વિશેષ શોધ માટે હિમાચલ પ્રદેશમાં ધર્મશાલાના ગ્રંથાલયમાં તિબેટી ગ્રંથોની તપાસ કરવામાં આવી છે. આ ગ્રંથોમાં રહેલી માહિતી જ્યારે બહાર આવશે ત્યારે જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા વિશે કેટલીય નવી નવી બાબતો પર પ્રકાશ પડશે.

* પ્રદર્શન અને સેમિનાર :

અષ્ટાપદ મોડેલ અને ત્રણે ચોવીસી (તીર્થંકરની ૭૨ પ્રતિમા) અને અન્ય પ્રતિમાઓનું ઘણાં નગરો અને મહાનગરોમાં પ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું. આવું કરવાનું કારણ એ કે વિશાળ ધર્મપ્રિય જનસમૂહ

આ ત્રણે ચોવીસીના દર્શનનો પાવન લાભ પામી શકે છે. આને કારણે દેશવિદેશમાં વ્યાપક જનસમૂહમાં અષ્ટાપદ તીર્થ વિશે જાગૃતિ આવી છે. અષ્ટાપદ તીર્થ વિશેનું સાહિત્ય અને અન્ય વિગતનાં વીસ વોલ્યુમ પણ ઠેર ઠેર પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યાં. કૈલાસ માનસરોવરની સંશોધન-યાત્રાની સુંદર વિડિયોએ નવો ઉત્સાહ જગાડ્યો છે. અષ્ટાપદ તીર્થનું આ પ્રદર્શન મુંબઈ, ન્યુયોર્ક, સુરત, એન્ટવર્પ, પાલીતાણા, અમદાવાદ, જયપુર, દિલ્હી, કોલકત્તા, ન્યુજર્સી (જૈના કન્વેન્શન)માં તથા લોસ એન્જલિસમાં દર્શાવ્યું છે, જેના દર્શનનો ધાર્મિક જનસમુદાયે મોટી સંખ્યામાં લાભ લીધો અને આ પ્રાચીન સંશોધન કાર્યમાં ઊંડો રસ લીધો છે.

* અષ્ટાપદની સંશોધનયાત્રા :

અષ્ટાપદ મહાતીર્થ અને અષ્ટાપદના પર્વતનું સ્થાન નક્કી કરવા માટે ત્રણ વખત મધ્ય હિમાલયની મુલાકાત અને સંશોધન માટે પ્રવાસનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રવાસમાં મુખ્ય હેતુઓ આ પ્રમાણે હતા :

૧. અત્યાર સુધી જે સંશોધન થયું છે, તેમાં ઉમેરો કરવો.

૨. જૈન સાહિત્યમાં વર્ણવાયેલા અષ્ટાપદના સ્થળને શોધવું.

૩. ભૌગોલિક તથા પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ અષ્ટાપદની ભાળ મેળવવી.

આ સંશોધનમાં વિદ્વાનો, અનુભવીઓ સંશોધકો અને વૈજ્ઞાનિકો સામેલ હતા. એ સૌના અનુભવોએ એક નવી દિશા ખોલી આપી.

* અષ્ટાપદનાં સંભવિત સ્થાનો :

અષ્ટાપદનું સંભવિત સ્થાન હિમાલય પર છે. અત્યારે અષ્ટાપદ તીર્થની સંભાવના ધરાવતાં સ્થાનોની વિગતો એકત્રિત કરાઈ છે. એક સ્થાન બદરીનાથથી ઉત્તર દિશા તરફ આશરે ૧૬૮ માઈલના અંતરે આવેલું છે. કૈલાસ પર્વત કાંગરિમ્પોચે તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તે માનસરોવરથી ઉત્તર તરફ આશરે ૨૫ માઈલના અંતરે આવેલું છે.

બીજો એક પર્વત માનસરોવર (પદ્મહદ) અને કૈલાસની વચ્ચે આવેલો છે, તે ૫-૭ માઈલ દક્ષિણ-પૂર્વે આવેલો છે. તે પણ અષ્ટાપદ કહેવાય છે. આ પર્વતની ઊંચાઈ ૮ માઈલ છે (અત્યારે ૪ માઈલ છે) અને સફેદ ખડકોથી ઢંકાયેલો છે તેથી તેને ધવલગિરિ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. 'દારેચીન'થી ૧૫-૨૦ ટેકરીઓ પાર કરીને ૪થી ૬ કલાકમાં પહોંચી શકાય છે. બૌદ્ધયાત્રીઓ આ પર્વતને 'કાંગશીચે' કહે છે.

આશરે ૪૦ કિ.મી.ના અંતરે આવેલું પર્વતનું એક બીજું શિખર 'ગુરલામાંધાતા' તરીકે ઓળખાય છે. 'માંધાતા' શબ્દ સગર રાજાના પૂર્વજના મૂળમાંથી આવ્યો છે. કૈલાસ અને ગુરલામાંધાતાની વચ્ચે રાક્ષસ તાલ નામનું સરોવર આવેલું છે.

નંદી પર્વતની ઘણી તસવીરો લેનાર અને આ પ્રદેશમાં સારું એવું ભ્રમણ કરનારા શ્રી ભરતભાઈ હંસરાજ શાહના કહેવા પ્રમાણે આ પર્વત સાથે આ અષ્ટાપદના વર્ણનનો મેળ બેસે તેવો છે. આઠ પગથિયાં અને 'સ્ફિંક્સ' જોવા મળે છે.

અમે સેટેલાઈટ દ્વારા આ પ્રદેશની તસવીરો લેવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ, જેથી કોઈ દટાયેલું સ્થાન મળી આવે. આ સંદર્ભમાં શ્રી પી. એસ. ઠક્કરના અહેવાલો અભ્યાસ કરવા જેવા છે.

અષ્ટાપદની સંભવિત જગ્યા કૈલાસ પર્વત (૬૬૩૮ મીટર)થી દક્ષિણ પૂર્વમાં ૫૯૯૬ મીટર

ઊંચે હોવી જોઈએ. કૈલાસ પર્વત કાંગરિમ્પોચે-ગંગ તિસે નામે ઓળખાય છે. આ સ્થળ દેરાફૂગથી દક્ષિણ પૂર્વમાં ૫ કિ.મી. ડોલ્માપાસથી દક્ષિણ-પશ્ચિમ ૫. કિ.મી., ઝુતુલ ફુગથી ઉત્તર-પશ્ચિમ ૭.૫ કિ.મી., જ્ઞાનડ્રેગ મોનાસ્ટ્રીથી ઉત્તર પૂર્વ ૮ કિ.મી., સરલુંગ ગોમ્પાથી ઉત્તર-પૂર્વ ૮.૫ કિ.મી., ડોરેપોંચે અથવા યમદ્વાર અથવા મોક્ષદ્વારથી ઉત્તર-પૂર્વ ૯ કિ.મી.ના અંતરે આવેલું છે. તે ૧૩ ડ્રીંગુગ કાંગ્યૂ ચોર્ટનથી ૨.૫ કિ.મી., સેર્લુંગ ચુકસમ લાથી પૂર્વમાં ૨.૦૦ કિ.મી. અથવા ગંગપો-સંગલમ લાથી દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ૨.૫૦ કિ.મી. દૂર આવેલું છે. તે જગ્યાએ સરલુંગ ચુકસમ લા અને ગંગ-પો સંગ્લામ લાથી સહેલાઈથી પહોંચી શકાય છે.

આમ કુલ ૧૦ સ્થાનોની સંભાવના અંગે વિચાર ચાલે છે.

(૧) કૈલાસ પર્વત (૨) કૈલાસ પર્વતની નજીક બોનારી (૩) બર્ખા પ્લેઈન્સ (૪) ટર્બોચે (૫) નંદી પર્વત (૬) સેર્લુંગ ગોમ્પા અને જ્ઞાનડ્રેગ મોનાસ્ટ્રી વચ્ચેનો પર્વત (૭) જ્ઞાનડ્રેગ મોનાસ્ટ્રી (૮) ૧૩ ડ્રિગુંગ કાંગ્યુ ચોર્ટેન (૯) અષ્ટાપદની સંભવિત જગ્યા જે ગોમ્બો ફંગ અથવા ત્રિનેત્ર અથવા મહાકાલ તરીકે ઓળખાય છે. (૧૦) સેટેલાઈટ દ્વારા નક્કી કરેલી જગ્યા, ધર્મકિંગ નોર્સંગ તરીકે ઓળખાય છે.

* વિશ્વ સંસ્કૃતિનું પરોઢ :

હિમાલય પર્વતના આ સ્થાન પર સિંધુ નદીનું ઉદ્‌ગમસ્થાન છે, જે કૈલાસથી લદ્દાખ, કાશ્મીર થઈને પાકિસ્તાનમાંથી પસાર થઈ સમુદ્રમાં મળે છે. જગતની સૌથી પ્રાચીન સભ્યતા સિંધુ નદીના કિનારે ઉદ્‌ભવી હતી. કદાચ આ સંશોધન આપણને એ આદિ સ્રોતની ઓળખ આપી જાય અને વિશ્વસંસ્કૃતિના પ્રારંભકાળના સગડ એમાંથી જ મળી રહે. વળી, ભગવાન ઋષભદેવના નિર્વાણકલ્યાણકની ભૂમિ અષ્ટાપદ પર્વત મળશે તો સ્તૂપ, સ્થાપત્ય, મંદિર, પ્રાચીન નગર અને જૈન ધર્મની પ્રાચીન પરંપરાની માહિતી મળશે અને એ રીતે માત્ર ભારતીય સંસ્કૃતિ જ નહીં, સાથોસાથ વિશ્વસંસ્કૃતિના આદિ સ્રોતની જાણકારી સાંપડશે. પરિણામે આ સંશોધન એક વ્યાપક આકાર ધારણ કરી રહ્યું છે અને તે જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા ઉપરાંત ભારતીય સંસ્કૃતિ અને વિશ્વની સભ્યતાના આદિ સ્રોત વિશે મૂલ્યવાન સામગ્રી આપનારું બની રહેશે.

2

।। श्री अष्टापद तीर्थ ।।

पूर्वाचार्य

विश्व में जैनधर्म के प्राचीन-अर्वाचीन अनेक तीर्थ हैं। उनमें श्रीशत्रुंजयादि पाँच तीर्थों की महिमा विशेष अधिकतर है। इसलिये तो कहा है कि -

आबू-अष्टापद-गिरनार, सम्मेतशिखर शत्रुंजय सार।
ए पाँचे उत्तम ठाम, सिद्धि गया तेने करूं प्रणाम।।१।।

श्री अष्टापदतीर्थ - अष्टापद पर्वत इस अवसर्पिणी काल में प्रथम तीर्थंकर श्री ऋषभदेव प्रभुकालीन अयोध्या नगरी की उत्तरदिशा में स्थित था। श्रीऋषभदेव भगवान् का निर्वाण यानी मोक्ष इस अष्टापद पर्वत पर हुआ था।

श्री ऋषभदेव भगवान् के प्रथम पुत्र श्री भरतचक्रवर्ती ने उनके निर्वाण-मोक्षस्थल पर ही सिंहनिषद्या नामक मणिमय एक विशालकाय भव्य जिनप्रासाद-जिनमन्दिर बनवाया था। तीन कोस ऊँचे और एक योजन विस्तृत ऐसे उस जिनप्रासाद में स्वर्ग के मण्डप जैसे मण्डप, उसके भीतर पीठिका, देवच्छन्दिका तथा वेदिका का भी निर्माण करवाया। उत्तम पीठिका के कमलासन पर आसीन अशोक वृक्षादि आठ प्रातिहार्य युक्त देह-शरीर-लाञ्छन सहित तद्-तद् वर्ण वाली वर्तमानकालीन चौबीस तीर्थंकर भगवन्तों की मणि-रत्नों की भव्य मूर्तियाँ-प्रतिमायें बिराजमान कीं।

तदुपरान्त इस प्रासाद-चैत्य में श्री भरतचक्रवर्ती (महाराजा) ने अपने पूर्वजों, भाईयों तथा बहिनों की विनम्र भाव से सान्नद भक्ति प्रदर्शित करते हुए स्वयं की मूर्ति भी बनवाई।

इस विशालकाय सिंहनिषद्या-जिनप्रासाद के चारों तरफ चैत्यवृक्ष-कल्पवृक्ष-सरोवर-कूप-बावड़ियाँ और मठ भी बनवाये।

इस अनुपम अष्टापद तीर्थ की रक्षा के लिये अपने दण्डरत्न के द्वारा एक-एक योजन की दूरी पर आठ पेढ़ियाँ बनवाईं। अर्थात् आठ सोपान-पगथिये बनवाये। जिससे यह प्रथम तीर्थ अष्टापद के नाम से विश्व में प्रख्यात हुआ।

लोक के इस अनुपम आद्य जिनप्रासाद-जिनालय में प्रथम तीर्थंकर श्री ऋषभदेव-आदिनाथ भगवान् से लेकर चौबीसवें चरम तीर्थंकर श्रमण भगवन्त श्री महावीर स्वामी तक चौबीस तीर्थंकरों की महामंगलकारी प्रतिष्ठा करवा कर, श्री भरतचक्रवर्ती (महाराजा) ने भक्तिभावपूर्वक उत्तम आराधना, अर्चना एवं वन्दना की। अन्त में, संयम साधना द्वारा आरीसा भवन में केवलज्ञान प्राप्त कर वे मोक्ष के अनन्त सुख के भागी बने। तथा सादि अनन्त स्थिति में स्थिर रहे।

Shri Ashtapad Tirth, (Bharat & Rushabdev) Vol. I Ch. 1-F, Pg. 075-083

पौराणिक आख्यान के अनुसार श्री सगरचक्रवर्त्ती के साठ हजार (६०,०००) पुत्र थे। उनमें ज्येष्ठ पुत्र जह्नु था। उसके नेतृत्व में सगरचक्रवर्त्ती के साठ हजार पुत्रों ने श्री अष्टापद पर्वत के चारों ओर तीर्थरक्षा के लिये खाई खुदवाई, और उसमें परिश्रमपूर्वक गंगानदी को प्रवाहित किया। इसलिये गंगानदी का नाम जाह्नवी पड़ा।

श्रीअष्टापद पर्वत की तलहटी के नीचे भू-भाग में नागकुमारों के भवन थे, जो खाई खोदने और उसमें गंगा नदी का जल भरने के कारण विनष्ट हो गये। नागकुमारों ने अत्यन्त कुपित होकर सगरचक्रवर्ती के साठ हजार पुत्रों को विष-ज्वाला से भस्म कर दिया।

इस तीर्थ की भक्ति-सेवा करने के कारण ही सगरचक्रवर्ती के वे पुत्र बारहवें अच्युतदेवलोक में देवरूप से उत्पन्न हुए।

चरम तीर्थंकर श्रमण भगवान् महावीर परमात्मा ने इस अष्टापद तीर्थ की महिमा का वर्णन करते हुए कहा है कि—

'जो मनुष्य अपनी आत्मशक्ति द्वारा श्रीअष्टापद पर्वत पर पहुँचता है, वह व्यक्ति इसी भव में इसी जन्म में ही अवश्यमेव मोक्ष को प्राप्त करता है।'

सर्वज्ञविभु श्री महावीर परमात्मा के प्रथम गणधर अनंतलब्धि करने वाले श्री गौतम स्वामीजी महाराज सूर्य-रश्मि के आलम्बन द्वारा, अपनी अलौकिक शक्ति से श्री अष्टापद तीर्थ के अष्ट सोपान-पगथियों को स्पर्श किये बिना ही श्रीअष्टापद पर्वत पर पहुँचे। वहाँ बने हुए सिंहनिषद्या नामक जिनप्रासाद-जिनमन्दिर में जाकर, श्री जगचिन्तामणि चैत्यवन्दन-स्तोत्र की स्वयं रचना कर, चौबीस जिनमूर्तियों के दर्शन-वन्दनादि द्वारा भक्तिपूर्वक भावपूजा की।

बाद में नीचे आकर श्री अष्टापद तीर्थ के सोपान-पगथियों पर भिन्न-भिन्न चौरासी आसनों में स्थिर रहे हुए ऐसे पन्द्रह सौ तीन (१५०३) तापसों को प्रतिबोधित कर, तथा संयममार्ग में लाकर सभी को अपनी अनन्तलब्धि द्वारा क्षीरास्रवी लब्धि से एक छोटे काष्ठ के पात्र में अपने दाहिने हाथ के अंगूठे द्वारा क्षीर का स्पर्श कर पन्द्रह सौ तीन तापसों को क्षीर (खीर) द्वारा पारणा करवाया।

यह प्रसंग श्री अष्टापदपर्वत-तीर्थ की तलहटी में हुआ।

लंकाधिपति रावण अपनी पटराणी मन्दोदरी के साथ इसी श्री अष्टापदजी तीर्थ के जिनमन्दिर में भगवान् के सन्मुख भक्तिभावपूर्वक संगीत-नृत्य में मग्न बना। रावण वीणा बजा रहा है। संगीत चल रहा है और मन्दोदरी नृत्य कर रही है। बीच में वीणा के तार के टूटने की परवाह नहीं करते हुए उसी समय रावण ने अपने हाथ की नस के साथ उसका अनुसन्धान किया। जिससे प्रभुभक्ति में अंश मात्र भी ओंच/व्यवधान नहीं आने दिया। प्रभुभक्ति में अतिमग्न-लीन बने हुए रावण ने भविष्य में तीर्थङ्कर पद प्राप्त करने हेतु तीर्थङ्कर नामकर्म उपार्जन किया। ऐसे अनेक उदाहरण इस तीर्थ के सम्बन्ध में मिलते हैं।

* श्री शत्रुंजय से अष्टापद का अन्तर :

श्री शत्रुंजय-सिद्धाचल तीर्थ से श्री अष्टापदजी तीर्थ का अन्तर प्रायः एक लाख और पचासी हजार गाऊ का है।

इसके विषय में श्री दीपविजयजी कृत अष्टापदजी की पूजा के अन्तर्गत जलपूजा में कहा है कि-

आशरे एक लाख ऊपरे रे, गाउ पचासी हजार रे मनवसिया।
सिद्धगिरिथी छे वेगलो रे, अष्टापद जयकार रे गुणवसिया।।११।।

* श्री अष्टापद तीर्थ पर चौबीस जिनमूर्त्तियों का क्रम :

श्री अष्टापद पर्वत पर आये हुए - 'सिंहनिषद्या' नामक जिनप्रासाद में श्री भरतचक्रवर्त्ती द्वारा स्थापित की हुई चौबीस जिनमूर्त्तियों का क्रम दिशाओं की अपेक्षा निम्नलिखित प्रमाण में है— दक्षिण दिशा में चार, पश्चिम दिशा में आठ, उत्तर दिशा में दश, तथा पूर्व दिशा में दो। सब मिलकर चौबीस जिनमूर्तियाँ हैं।।

इस विषय में 'सिद्धाणं बुद्धाणं (सिद्धस्तव)' सूत्र में कहा है कि -

चत्तारि अट्ठ दस दोय, वंदिया जिणवरा चउव्वीसं।
परमट्ठनिट्ठिअट्ठा, सिद्धा सिद्धिं मम दिसंतु।।५।।

दक्षिण दिशा में - श्री सम्भवनाथ, श्री अभिनन्दन स्वामी, श्री सुमतिनाथ, श्री पद्मप्रभ जिन परमात्मा की मूर्तियाँ हैं।

पश्चिम दिशा में - श्री सुपार्श्वनाथ, श्री चन्द्रप्रभ स्वामी, श्री सुविधिनाथ, श्री शीतलनाथ, श्री श्रेयांसनाथ, श्री वासुपूज्य स्वामी, श्री विमलनाथ, श्री अनंतनाथ जिन परमात्मा की मूर्तियाँ हैं।

उत्तर दिशा में - श्री धर्मनाथ, श्री शान्तिनाथ, श्री कुन्थुनाथ, श्री अरनाथ, श्री मल्लिनाथ, श्री मुनिसुव्रत स्वामी, श्री नमिनाथ, श्री नेमिनाथ, श्री पार्श्वनाथ तथा श्री महावीर स्वामी जिन परमात्मा की मूर्तियाँ हैं।

पूर्व दिशा में - श्री ऋषभदेव तथा श्री अजितनाथ जिन की मूर्तियाँ हैं।

* श्री अष्टापद तीर्थ की ऊँचाई :

जम्बूद्वीप की दक्षिण दिशा के दरवाजे से वैताढ्य पर्वत के मध्य भाग में अयोध्या नगरी श्री भरत महाराजा की है।

जम्बूद्वीप की उत्तर दिशा के दरवाजे से तथा वैताढ्य पर्वत एवं ऐरावत के मध्य भाग में अयोध्या नगरी (विनीता) है; जो बारह योजन लम्बी और नौ योजन चौड़ी है।

अयोध्या नगरी के समीप श्री अष्टापद पर्वत बत्तीस कोस ऊँचा है। इस विषय के सम्बन्ध में श्री दीपविजयजी कृत अष्टापद की पूजा के अन्तर्गत जलपूजा में कहा है कि -

जंबूना दक्षिण दरवाजेथी, वैताढ्य थी मध्यम भागे रे।
नयरी अयोध्या भरतजी जाणो, कहे गणधर महाभाग रे। धन.।।८।।

जंबूना उत्तर दरवाजेथी, वैताढ्य थी मध्यम भागे रे।
अयोध्या ऐरावतनी जाणो, कहे गणधर महाभाग रे। धन.।।९।।

बार योजन छे लांबी पहोली, नव योजन ने प्रमाण रे।
नयरी अयोध्या नजीक अष्टापद, बत्रीश कोश ऊँचाण रे।।धन.।।१०।।

* चत्तारि-अट्ठ-दस-दोय जिणंद मूर्तियों की स्थापना एवं संकलन :

श्री अष्टापदगिरि पर दस हजार मुनिवरों के साथ प्रथम तीर्थंकर श्री ऋषभदेव भगवान् ने महा वदी तेरस के दिन निर्वाण-मोक्ष प्राप्त किया। वहाँ पर देवों ने स्तूप बनाये।

श्री भरतचक्रवर्त्ती ने उसी स्तूप पर सिंह-निषद्या नामक प्रासाद बनवाया। उसमें श्री ऋषभदेव से यावत् श्री महावीर स्वामी भगवन्त पर्यन्त चौबीस जिनेश्वरों की समनासिका वाली, लांछन, वर्ण और देहप्रमाण यक्ष-यक्षिणी युक्त मणिरत्नों द्वारा निर्मित भव्य चौबीस मूर्तियों में से पूर्व दिशा में दो, दक्षिण दिशा में चार, पश्चिम दिशा में आठ तथा उत्तर दिशा में दस; कुल २४ जिनेश्वर भगवन्तों की चौबीस मूर्तियाँ स्थापित कीं।

इनको इस तरह स्थापित करने का कारण यह है कि— श्री अष्टापद पर्वत पर दस हजार मुनिवरों के साथ श्री ऋषभदेव भगवान् पधारे। निर्वाण भी वहीं पर हुआ तथा श्री भरतचक्रवर्त्ती ने आकर सिंहनिषद्या प्रासाद बनाया।

* सगरचक्रवर्त्ती के साठ हजार पुत्र भी दक्षिण दिशा से ही ऊपर आये।

* श्री महावीर स्वामी भगवान् के प्रथम गणधर श्री गौतम स्वामी भी दक्षिण दिशा से ऊपर आये।

इसका वर्णन श्री दीपविजयजी महाराज द्वारा रची हुई श्री अष्टापदजी की पूजा में है। 'सिद्धाणं बुद्धाणं' में 'चत्तारि-अट्ठ-दस-दोय' का पाठ भी इस सम्बन्ध में साक्षी है।

श्री अष्टापद पर्वत हराद्रि, कैलाश और स्फटिक इत्यादि नाम से सुप्रसिद्ध है। सच्चिदानन्द श्री आदिनाथ शिवशंकर का धाम होने से, इसको शिवधाम भी कहते हैं। शिव कैलाशवासी कहे जाते हैं।

वर्तमानकाल में यह अष्टापद पर्वत भरतक्षेत्र से अदृश्य-लोप है। श्री ऋषभदेव भगवान् के प्रथम पुत्ररत्न भरतचक्रवर्त्ती ने सिंहनिषद्या नामक चैत्य-प्रासाद के द्वारों पर लोहमय यान्त्रिक द्वारपाल नियुक्त किये थे, इतना ही नहीं किन्तु इस पर्वत को चारों तरफ से छिलवा कर सामान्य भूमिविहारी मनुष्यों के लिये इसके शिखर पर पहुँचना अशक्य कर दिया था।

ऐसा करने का कारण यह था कि कालान्तर में कोई मनुष्य अपने स्वार्थ के खातिर इसको अपवित्र न कर सके। इसलिये तो स्वयं भरत चक्रवर्त्ती ने इसकी आठ योजन ऊँचाई के आठ भाग कर क्रमशः आठ मेखलाएँ बनवाई थीं। इसी कारण इस तीर्थ पर्वत का 'अष्टापद' नाम प्रख्यात हुआ है।

श्री सगरचक्रवर्त्ती के पुत्रों ने भी इस अष्टापद पर्वत के चारों ओर खाई खुदवाई और उसमें पवित्र गंगाजल भरवाया।

ऐसी इस तीर्थ की महिमा अनुपम है। प्रतिदिन प्रातःकाल में इस महान् श्री अष्टापदजी तीर्थ को तथा चौबीस श्री जिनेश्वर भगवान् को हमारा (त्रिविध) वन्दन-नमस्कार हो।

3

॥ અષ્ટાપદ ॥

જિતેન્દ્ર શાહ

મહાકવિ ધનપાલે ઋષભદેવની સ્તુતિ કરતા ઋષભપંચાશિકામાં જણાવ્યું છે કે,

जम्मि तुमं अहिसित्तो, जत्थ य सिवसुक्ख संपयं पत्तो ।
ते अट्ठावयसेला, सीसामेला गिरिकुलस्स ।।८।।

અર્થાત્ – ''જે સુવર્ણના ગિરિ ઉપર તમારો (જન્મ) અભિષેક થયો તે એક અષ્ટાપદ (મેરુ) પર્વત તેમ જ જ્યાં તમે શિવસુખની સંપત્તિને (નિર્વાણ) પામ્યા, તે (વિનિતાનગરીની સમીપમાં રહેલો આઠ પગથિયાંવાળો) બીજો અષ્ટાપદ પર્વત એ પર્વતો (સમસ્ત) પર્વતોના સમૂહના મસ્તકને વિશે મુકુટરૂપ થયા.'' ધનપાલે આ શ્લોકમાં ભગવાન ઋષભદેવની સ્તુતિના આધારે અષ્ટાપદની પણ મહત્તા વર્ણવી છે. ભગવાન ઋષભદેવનું નિર્વાણ અષ્ટાપદ ઉપર થયું હતું તેથી તે તીર્થ બન્યું અને કાલક્રમે તેને જે મહત્તા મળી તે મેરુપર્વતની જેટલી જ મહાન મળી છે. અષ્ટાપદ પર્વતને સમસ્ત પર્વતના સમૂહમાં મુણ્ડમણિ સમાન ગણ્યો છે. આથી જ સકલાર્હત્ સ્તોત્રમાં જ્યારે કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય તીર્થોની સ્તુતિ કરે છે ત્યારે સર્વપ્રથમ અષ્ટાપદને વંદે છે.

ख्यातोऽष्टापदपर्वतो गजपदः सम्मेतशैलाभिधः
श्रीमान् रैवतकः प्रसिद्धमहिमा, शत्रुञ्जयो मण्डपः ।
वैभारः कनकाचलोऽर्बुदगिरिः, श्री चित्रकूटादयः,
तत्र श्री ऋषभादयो जिनवरा कुर्वन्तु वो मङ्गलम् ।।३३।।

– સકલાર્હત્ સ્તોત્ર

અર્થાત્ – પ્રસિદ્ધ એવો અષ્ટાપદ પર્વત, ગજાગ્રપદ, પર્વત, સમ્મેતશિખર, શોભાવાળો ગિરનાર પર્વત, પ્રસિદ્ધ મહિમાવાળો શત્રુંજયગિરિ, માંડવગઢ, વૈભારગિરિ, કનકાચલ (સુવર્ણગિરિ) શ્રી ચિત્રકુટ આદિ તીર્થો છે. ત્યાં રહેલા શ્રી ઋષભ વગેરે જિનેશ્વર તમારું કલ્યાણ કરો.

અષ્ટાપદ તીર્થ જૈન ધર્મનું એક અત્યંત પવિત્ર તીર્થ મનાય છે. તેમાં આગમિક સાહિત્ય, ટીકાગ્રંથો તીર્થકલ્પો, ચરિત્રો ગ્રંથોમાં અનેક ઉલ્લેખો ઉપલબ્ધ થાય છે. પણ દુર્ભાગ્યે મૂળ અંગ આગમમાં અષ્ટાપદ તીર્થનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી. હા ! અષ્ટાપદ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે ખરો. જ્ઞાતાધર્મકથાંગસૂત્ર અને સ્થાનાંગસૂત્રમાં અષ્ટાપદ શબ્દ પ્રયોજાયો છે. પરંતુ ત્યાં પુરુષોની ૭૨ કલામાંની એક કલારૂપે પ્રયોજાયો છે. તેથી તે અહીં તે અષ્ટાપદ અભિપ્રેત નથી. અહીં તો આપણે અષ્ટાપદ તીર્થ સંબંધી ઉલ્લેખોની ચર્ચા કરી રહ્યા છીએ.

Ashtapad Vol. XIII Ch. 96-G, Pg. 5854-5859

અષ્ટાપદ તીર્થ અંગેનો સહુથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ ચતુર્દશપૂર્વધર પૂ. ભદ્રબાહુસ્વામી કૃત આવશ્યક નિર્યુક્તિ (આ.નિ.)માં પ્રાપ્ત થાય છે. આ નિ.માં ભદ્રબાહુસ્વામીએ ઋષભદેવ ભગવાનના ચરિત્રનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું છે કે ભવ-સંસારને મથી નાખનાર પરમાત્મા પૂર્વોમાં અન્યૂન શતસહસ્રવર્ષ અનુક્રમે વ્યતીત થયા બાદ વિહાર કરતાં કરતાં પરમાત્મા અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર આવ્યા. અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર તેઓએ છ દિવસના ઉપવાસ કર્યા અને દશ હજાર મુનિઓ સાથે અનુત્તર નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા. નિર્વાણપ્રાપ્તિ પછી તેમનો ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો અને ત્યાં નિર્વાણ, ચિતિકર્મ, કથા, જિનભવન, યાચક આ પાંચ પ્રકારે ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો.

મૂળ નિર્યુક્તિમાં આ પ્રસંગ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. પ્રસંગ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પરમાત્મા ઋષભદેવનું નિર્વાણ અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર થયું હતું. તેમણે છ દિવસના ઉપવાસ કર્યા હતા અને દશ હજાર સાધુઓ સાથે નિર્વાણ પામ્યા હતા. નિર્વાણ પામ્યા બાદ ત્યાં ભરતાદિ ચક્રવર્તીએ નિર્વાણ મહોત્સવ કર્યો હતો. અને ત્યાં સ્તૂપ તથા જિનચૈત્યનું નિર્માણ કર્યું હતું. મૂલગાથાઓ આ પ્રમાણે છે.

અહ ભગવં ભવ મહણો પુવ્વાણમણૂણગં સય સહસ્સં ।
અણુપુવ્વિ વિહરિઊણં પત્તો અટ્ઠાવયં સેલં ।।૪૩૩।।

અટ્ઠાવયંમિ સેલે ચઉદસભત્તેણ સો મહરિસીણં ।
દસહિં સહસ્સેહિં સમં નિવ્વાણમણુત્તરં પતૌ ।।૪૩૪।।

ણિવ્વણાં ચિઇગાણઈ જિણસ્સ ઇક્ખાગ સે સયાણં ચ ।
સકહા થૂભ જિણહરે જાયગં તેણાહિ અહિગત્તિ ।।૪૩૫।।

અર્થાત્ – ભવને મથનાર ભગવાન શતસહસ્રવર્ષ અન્યૂન વર્ષ વિતાવી વિહાર કરતાં કરતાં અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર આવ્યા. અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર છ દિવસના ઉપવાસ કરી દશ હજાર સાધુ સાથે અનુત્તર નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા. નિર્વાણ બાદ ત્યાં સ્તૂપ અને જિનચૈત્યનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું હતું.

ત્યાર બાદ ભાષ્યકારે જિનચૈત્ય અને સ્તૂપની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું છે કે,

થૂભસય ભાઉગાણા ચઉવીસં ચેવ જિણહરે કાસી ।
સવ્વજીણાણં પડિમા વણ્ણપમાણેહિં નિયએહિં ।।૪૫।। મૂ. ભા.

અર્થાત્– સો ભાઈઓના સ્તૂપ નિર્માણ કરાવ્યા તથા સર્વ જિનેશ્વરોના અર્થાત્ ચોવીસ જિનેશ્વર ભગવાનના પોતપોતાના વર્ણાનુસાર જિનબિંબ બનાવી જિનમંદિરમાં સ્થાપિત કર્યાં.

આવશ્યક નિર્યુક્તિ ઉપર આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ વૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વૃત્તિ અત્યંત વિસ્તૃત અને અનેકવિધ માહિતીથી સભર છે. તેમાં ઉક્ત ગાથાઓની વૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે પરમાત્મા અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર મોક્ષ પામ્યા છે તે સાંભળીને તરત જ પગે ચાલીને (दुःखसंतप्तमानसः पद्भ्यामेयेव अष्टापदं ययौ) અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર આવ્યા. અને ત્યાં દેવોએ મહોત્સવ કર્યો. ભરતચક્રીએ ત્રણ માળ ઊંચું યોજન પ્રમાણ સિંહનિષદ્યા જિનમંદિર બનાવ્યું. તેમાં પોત-પોતાના વર્ણવાળી તીર્થંકર પ્રતિમાઓ, સો ભાઈઓની પ્રતિમા, પોતાની પ્રતિમા અને સો સ્તૂપ બનાવ્યા. કોઈ આક્રમણ ન કરે અને પ્રતિમા ખંડિત ન કરે તે માટે લોહમય યંત્રપુરુષો અને દ્વારપાળોની રચના કરી. દંડરત્નથી અષ્ટાપદને બધી જ બાજુથી છિન્ન કર્યો. યોજને યોજને આઠ પગથિયાં કર્યાં. સગરપુત્રોએ પોતાના વંશના અનુરાગથી ગંગા અવતરિત કરી.

भरहो भगवन्तमुद्दिश्य वर्धकीरत्नेन योजनायामं त्रिगव्यूतोच्छ्रितं सिंहनिषद्यायतनं कारितवान्, निजवर्णप्रमाण युक्ताः चतुर्विंशतिः जीवाभिगमोक्तपरिवारयुक्ताः, तीर्थंकर प्रतिमाः तथा भ्रातृशतप्रतिमा, आत्मप्रतिमां च स्तूपशतं च, मा कश्चित् आक्रामणं करिष्यतीति तत्रैकां भगवतः शेषान् एकोनशतस्म् भ्रातृणामिति

तथा लोहमयान् यन्त्रपुरूषान्, तद्वारपालान्चकारः, दण्डरत्नेन अष्टापद सर्वत्तः छिन्नवान्, योजने योजने अष्टौ पदानी च कृतवान् सगरसूतैस्तु स्ववंशानुरागाद्यथा परिखां कृत्वा गंगामवतरिता तथा ग्रन्थान्तरतो विज्ञेयमिति ।। पृ. १२३ ।।

આ ઉપરાંત દિગંબર શાસ્ત્રોમાં હરિવંશપુરાણ, આદિપુરાણ, હરિષેણચરિત્ર, ઉત્તરપુરાણ, બૃહત્કથા, પદ્મપુરાણ આદિગ્રંથોમાં વિસ્તારથી અષ્ટાપદના ઉલ્લેખો મળે છે જેના આધારે નીચે મુજબની ઘટનાઓ અષ્ટાપદ સાથે સંકળાયેલી છે.

(૧) ઋષભસેન આદિ ગણધરોએ પણ અષ્ટાપદ પર્વત ઉપરથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો. (હરિવંશપુરાણ) આચાર્ય જિનસેન.

(૨) બાહુબલી આદિ ૯૯ પુત્રો કૈલાસ પરથી મોક્ષ પામ્યા. (આદિપુરાણ)

(૩) અજિતનાથ ભગવાનના પિતામહ (દાદા) ત્રિદશંજય અષ્ટાપદ ઉપરથી મોક્ષે ગયા હતા.

(૪) સગર ચક્રવર્તીના ઉત્તરાધિકારી ભાગીરથ રાજાએ અષ્ટાપદ ઉપર દીક્ષા લીધી અને ગંગાતટ પર તપ કરતાં મોક્ષે ગયા. (ઉત્તર)

(૫) અષ્ટાપદ શિખર ઉપરથી વ્યાલ, મહાવ્યાલ, અચ્છેદ્ય, નાગકુમાર મુક્ત થયા-પ્રાકૃત નિર્વાણ ભક્તિ.

णायकुमार मुणिन्दो बाल महाबाल चेव अच्छेया।
अट्ठावयगिरि सिहरे णिव्वाण गया णमो तेसिं ।।१५।।

(૬) હરિષેણ ચક્રવર્તીનો પુત્ર હરિવાહન અષ્ટાપદ પર્વત ઉપરથી મોક્ષે ગયા.

પ્રથમ તીર્થંકર આદિનાથ પરમાત્માનો એક વિશેષ પ્રસંગ જે અન્યત્ર કોઈ ગ્રંથમાં નોંધાયેલો નથી તેવો એક પ્રસંગ બૃહત્કલ્પસૂત્ર ભાષ્ય અને વૃત્તિમાં નોંધાયેલો છે. ભદ્રબાહુસ્વામી નિર્યુક્તિમાં જણાવે છે કે એક વખત અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ઋષભદેવ પરમાત્મા સમવસર્યા છે તે સાંભળી ભરત મહારાજા સર્વઋદ્ધિ સહિત પાંચસો ગાડાઓ સાથે પરમાત્મા પાસે જઈ પહોંચ્યાં. પરમાત્માને વંદન કરીને ભક્તિપૂર્વક સાધુ ભગવંતોને ગોચરી માટે નિમંત્રિત કરે છે. રાજાનું નિમંત્રણ હોવા છતાં સાધુઓને આધાકર્મી, અભ્યાહૃત, રાજપિંડ દોષથી દૂષિત ગોચરી કલ્પે નહીં અને આવી ગોચરી વ્રતોને પીડાકારક હોવાથી સાધુઓને કલ્પે નહીં. સાધુનાં આવા વચનો સાંભળી ખૂબ જ મોટા દુઃખથી દુખિત થયેલા રાજા સાધુ ભગવંતોને વિનંતી કરી છે કે હે સાધુભગવંતો! મારા પર અનુગ્રહ કરો, શા માટે મને ત્યાગો છો? તેમ ન કરો!

ત્યાં તે સમયે શક્ર-ઇન્દ્ર-પણ વંદન કરવા આવ્યા હતા. તેમણે ભરત મહારાજાના ભાવો જાણ્યા એટલે તરત જ પરમાત્માને અવગ્રહ અંગે પ્રશ્ન પૂછ્યો જેથી ભરતરાજાને પણ અવગ્રહના આચારને વર્ણવે છે. આ પ્રસંગની ગાથા બૃહદ્કલ્પ સૂત્ર નિર્યુક્તિમાં પ્રાપ્ત થાય છે તે આ પ્રમાણે છે.

अट्ठावयम्मि सेले, आदिकरो, केवली अभियनाणी ।
सक्कस्स य भरहस्स य, उग्गहपुच्छं परिकहेइ ।। (पृ. १२८४-४५)

અર્થાત્ - અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર અમિતજ્ઞાની આદિનાથ ભગવાન શકેન્દ્ર અને ભરત મહારાજા સમક્ષ અવગ્રહ પૃચ્છાનો જવાબ આપે છે.

આમ ભરતચક્રીના ઉક્તિપ્રસંગનો ઉલ્લેખ માત્ર બૃહત્કલ્પસૂત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રસંગને આધારે એક વાત નિશ્ચિત થાય છે કે તે કાળે અયોધ્યાથી અષ્ટાપદ નજીક હશે. અથવા અષ્ટાપદ પર્વતની નજીક

કોઈ એવી ઉત્તમ નગરી હશે જે મૂળ અયોધ્યા નગરી હશે જે આજે નષ્ટ થઈ ગઈ છે. આ સંશોધનનો વિષય છે કે વર્તમાન કાળે પ્રાપ્ત કૈલાસ - અષ્ટાપદની આસપાસ કોઈ વિશાળ નગરી હતી કે નહીં ?

દક્ષિણ ભરતાર્ધ ક્ષેત્રના મધ્ય ભાગમાં આવેલી અને જ્યાં પાંચ તીર્થંકરોનો જન્મ થયો છે એવી અયોધ્યા નગરીથી ઉત્તર દિશામાં બાર યોજન દૂર જેનું બીજું નામ કૈલાસ છે એવો અષ્ટાપદ નામનો શ્રેષ્ઠ પર્વત છે. તે આઠ યોજન ઊંચો છે અને શુદ્ધ સ્ફટિકની શીલાઓવાળો હોવાથી આ દુનિયામાં ધવલગિરિ એ નામથી તે પ્રસિદ્ધિને પામ્યો છે. આજકાલ પણ અયોધ્યાના સીમાડાનાં ઊંચાં ઝાડો ઉપર ચડીને ઊભા રહેવાથી સ્વચ્છ આકાશ હોય ત્યારે તેનાં સફેદ શિખરો દેખાય છે. વળી, તે મોટાં સરોવરો, ઘણાં વૃક્ષો, ઝરણાનાં પાણી અને અનેક જાતનાં પક્ષીઓથી યુક્ત છે. વાદળાંનો સમૂહ જેનાથી બહુ નજીકમાં થઈને ચાલે છે, ''માનસ'' સરોવર જેની પાસે જ આવેલું છે અને અયોધ્યામાં રહેનાર લોકો જેની નજીકની ભૂમિમાં અનેક પ્રકારની ક્રીડાઓ કરે છે તે અષ્ટાપદ પર્વતના શિખર ઉપર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન તેમના બાહુબલી વગેરે નવાણું પુત્રો એમ ૧૦૮ એક જ સમયમાં માઘ વદી (ગુજરાતી પોષ વદી) તેરસને દિવસે મોક્ષે ગયા છે. તેઓનાં શરીરના અગ્નિસંસ્કાર માટે રચેલી ભગવાનની, ઈક્ષ્વાકુ વંશના મુનિઓની અને અન્ય મુનિરાજની એમ ત્રણ ચિતાઓને સ્થાને દેવોએ ત્રણ સ્તૂપો (થૂભો) બનાવ્યા અને ત્યાં ભરત ચક્રવર્તીએ ''સિંહનિષદ્યા'' નામનું ચાર દ્વારવાળું બહુ વિશાળ જિનમંદિર બંધાવ્યું (આ ઠેકાણે આ કલ્પમાં આ મંદિરની રચનાનું બહુ વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે) જેની અંદર ચોવીસ તીર્થંકરોની સ્વસ્વ વર્ણ, લાંછન અને માન-પ્રમાણની મૂર્તિઓ અને પોતાની તથા પોતાના નવાણું ભાઈઓના ૯૯ મળીને કુલ એકસો (મૂર્તિ સહિત) સ્તૂપો ભરતરાજાએ કરાવ્યા છે. લોકો તે તીર્થની આશાતના ન કરે એ હેતુથી ભરતરાજાએ લોઢાના યંત્રમય ચોકીદારો કરાવ્યા અને દંડરત્નથી તે અષ્ટાપદને કોટના કંદોરાની માફક એક યોજનનાં આઠ પગથિયાંવાળો કરી નાખ્યો ત્યારથી તેનું અષ્ટાપદ એવું નામ પડ્યું.

કાળક્રમે સગર ચક્રવર્તીના જહ્નુ વગેરે સાઠ હજાર પુત્રોએ આ તીર્થની રક્ષા કરવા માટે અષ્ટાપદની ચારે તરફ ચક્રવર્તીના દંડરત્ન વડે ઊંડી ખાઈ ખોદીને ગંગા નદીનો પ્રવાહ વાળી લાવીને તેમાં નાખ્યો. ગંગાના પ્રવાહથી આખી ખાઈ ભરાઈ ગઈ તેથી તે તીર્થ સાધારણ મનુષ્યોને માટે અગમ્ય-ન જઈ શકાય તેવું થયું. ફક્ત દેવો અને વિદ્યાધરોને માટે જ યાત્રાનું સ્થાન બની ગયું તે ખાઈને પાણીથી ભરી દીધા પછી ગંગાનો પ્રવાહ ચારે તરફ ફેલાઈ નજીકના દેશોને ડુબાડવા લાગ્યો. લોકોનું તે દુઃખ મટાડવા માટે સગર ચક્રવર્તીની આજ્ઞાથી તેના પૌત્ર ભાગીરથે દંડરત્નથી જમીન ખોદીને ગંગાના તે પ્રવાહને કુરુદેશમાં હસ્તિનાપુર તથા વિંધ્યાચળ અને કાશી દેશની દક્ષિણમાં થઈ કોશલદેશ (અયોધ્યા)ની પશ્ચિમથી પ્રયાગ (અહલાબાદ)ની તથા મગધદેશની ઉત્તરમાં થઈને વચ્ચે આવતી નદીઓને ભેળવી પૂર્વ સમુદ્રમાં મેળવી દીધો. ત્યારથી જે ઠેકાણે ગંગા નદી સમુદ્રને મળી છે તે સ્થાન ગંગાસાગર તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિને પામ્યું અને ત્યારથી જહ્નુના નામથી જાન્હવી તથા ભાગીરથના નામથી ભાગીરથી એવાં ગંગાનદીનાં નામો પડ્યાં.

આ અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ભરત ચક્રવર્તી આદિ અનેક કરોડો મુનિરાજો મોક્ષે ગયા છે અને ભરત રાજાના અનેક વંશજો દીક્ષા લઈને અહીંથી મોક્ષે અથવા સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ગયા છે.

શ્રી મહાવીરસ્વામી ભગવાને પર્ષદામાં જાહેર કર્યું હતું કે માણસ પોતાની લબ્ધિથી અષ્ટાપદ તીર્થની યાત્રા કરે તે એ જ ભવમાં મોક્ષે જાય, આ વાત સાંભળીને લબ્ધિના ભંડાર શ્રી ગૌતમસ્વામીએ (ઈન્દ્રભૂતિ નામના પ્રથમ ગણધરે) પોતાની લબ્ધિથી સૂર્યનાં કિરણોનો આશ્રય લઈ અષ્ટાપદ ઉપર ચડીને એ તીર્થની યાત્રા કર્યા પછી મંદિરની બહાર અશોક વૃક્ષની નીચે બેસીને ધર્મદેશના દેવા લાગ્યા. દેશના સાંભળતાં ઈન્દ્રની જેટલી ઋદ્ધિવાળા વૈશ્રમણ (કુબેર) નામના દિક્પાળ દેવના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલ સંદેહને દૂર કરવા માટે

ગૌતમસ્વામીએ પુંડરીક અધ્યયનની વ્યાખ્યા કરી તે સાંભળીને તેના મનનો સંદેહ દૂર થતા તે દેવ પ્રતિબોધ પામ્યો. આયુષ્ય પૂર્ણ થવાથી દેવલોકમાંથી ચ્યવીને કુબેરનો જીવ ધનગિરિ અને સુનંદાના પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાં બાલ્યાવસ્થામાં જ દીક્ષા લઈ તેઓ દશ પૂર્વધારી વજ્રસ્વામી થયા.

અષ્ટાપદ ઉપરથી ઊતરતાં ગૌતમસ્વામીએ કૌડિન્ય, દિન્ન, સેવાલિ સંજ્ઞાથી ઓળખાતા ૧૫૦૩ તાપસોને પ્રતિબોધ પમાડીને દીક્ષા આપી.

શ્રી વીર ભગવાને કહેલા પુંડરીક અધ્યયનનું અહીં અધ્યયન કરવાથી દશ પૂર્વી પુંડરીક મુનિરાજ દશમા દેવલોકમાં ઈન્દ્રની સરખી ઋદ્ધિવાળા દેવ થયા. નલ રાજાની પ્રિયા દમયંતીએ પોતાના આ છેલ્લા ભવથી પૂર્વના ચોથા ભવમાં અષ્ટાપદ તીર્થ ઉપર જઈ ભાવપૂર્વક તપસ્યા કરીને ત્યાં ચોવીશે ભગવાનને રત્નજડિત સોનાનાં તિલકો ચડાવ્યાં હતા. તેથી તે પુણ્યના પ્રભાવથી ત્યાંથી મરીને તે ધૂસરી (રબારણ) યુગલધર્મિણી અને સૌધર્મ દેવલોકમાં ધન (કુબેર) ભંડારીની દેવીપણે ઉત્પન્ન થઈ. દેવલોકનાં સુખ ભોગવીને પછી છેલ્લા ભવમાં દમયંતી થઈ. દમયંતીના ભવમાં તેના કપાળમાં અંધારમાં પણ પ્રકાશ કરનારું દેદીપ્યમાન તિલક જન્મથી ઉત્પન્ન થયું હતું.

વિદ્યાધર વાલી નામના ઋષિ અષ્ટાપદ ઉપર કાઉસગ્ગધ્યાનમાં રહ્યા હતા તે વખતે તેમને જોઈને દશગ્રવી (રાવણ) ને પહેલાનું વેર યાદ આવતાં અત્યંત ક્રોધથી પર્વતને જ ઉપાડીને લવણ સમુદ્રમાં નાંખી દેવાના વિચારથી જમીન ખોદીને પર્વતની નીચે પેસી એક હજાર વિદ્યાઓનું સ્મરણ કરીને અષ્ટાપદને ઉપાડવા લાગ્યો. અવધિજ્ઞાનથી આ વાત વાલી મુનિરાજના જાણવામાં આવતાં મંદિર તીર્થની રક્ષા કરવા માટે પોતાના પગના અંગૂઠાથી પર્વતને દબાવ્યો તેથી દશગ્રીવનું શરીર સંકુચિત થઈ ગયું અને મોઢે લોહી વમતો રાડો પાડીને બહાર નીકળી આવ્યો. આ વખતે જબરી રાડ પાડેલી તેથી તેનું નામ રાવણ પડ્યું. રાવણ વાલી મુનિરાજને ખમાવીને પોતાને સ્થાને ગયો.

અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર જિનમંદિરમાં સંગીત કરતાં દેવયોગથી વીણાનો તાર તૂટતા લંકાપતિ રાવણે પોતાની ભુજામાંથી સ્નાયુ કાઢી વીણામાં જોડી દઈને સંગીત ચાલુ રાખ્યું પણ સંગીતના તાનનો ભંગ થવા ન દીધો તે વખતે ચૈત્યવંદન કરવા માટે આવેલ ધરણેન્દ્ર રાવણની આવા પ્રકારની ભક્તિ અને સાહસથી તુષ્ઠમાન થઈને અમોઘવિજયા નામની શક્તિ તથા અનેકરૂપકારિણી વિદ્યા રાવણને આપી.

આવા અષ્ટાપદ તીર્થની જેઓ યાત્રા-સેવા-ભક્તિ કરે છે તેઓ ખરેખર પુણ્યવંત અને ભાગ્યશાળી છે. (આ અષ્ટાપદકલ્પ શ્રીમાન્ જિનપ્રભસૂરિજીએ વિ.સં. ૧૩૮૭ ના ભાદરવા માસની દશમીને દિવસે શ્રી હમ્મીર મહંમદના રાજ્યકાળમાં શ્રી યોગિનીપુરમાં રહીને રચી પૂર્ણ કર્યો.)

આમ સાહિત્યિક ઉલ્લેખોને આધારે અષ્ટાપદની મહત્તા જાણવા મળે છે. અષ્ટાપદ એ અત્યંત પવિત્ર અને પાવન તીર્થધામ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ હતું તે આજે તો લુપ્ત થયેલ છે. પરંતુ આવા સાહિત્યિક ઉલ્લેખો દ્વારા કોઈ ભાળ મળશે તો પણ મોટો લાભ થયો ગણાશે.

4

।। अष्टापद महातीर्थ कहाँ है ? ।।

दर्शनविजयजी, गुणविजयजी एवं न्यायविजयजी

कई बार हम शास्त्रों में अष्टापदजी का नाम सुनते हैं । सिद्धगिरी, राणकपुर, कपडवंज, अहमदाबाद आदि अनेक स्थानों पर अष्टापदजी के मन्दिर के दर्शन करते समय— यह तीर्थ कहाँ होगा ? क्या विभाजित— अलग अलग हो गया होगा ? ऐसी जिज्ञासा होती है । कोई इस तीर्थ को हिमालय में कहता है कोई उत्तर ध्रुव के उस पार कहता है कोई हरिद्वार तीर्थ के पास बताता है ।

यह अष्टापद तीर्थ तीसरे आरे में भरत चक्रवर्ती द्वारा बनवाया गया तथा जहाँ २४ तीर्थंकर की स्व-स्व रंग के अनुसार शोभित रत्नों की प्रतिमाजी प्रतिष्ठित कराई गईं तथा जहाँ प्रथम तीर्थंकर ऋषभदेव प्रभु के प्रथम पुत्र ने आठ सीढ़ीयों वाले इस तीर्थ का निर्माण कराया । एक एक पायदान ८ X ४ = ३२ कोस की ऊँचाई वाला है । १ कोस को सामान्य रूप में २.२५ मील मानें तो एक पायदान ३२ X २.२५ = ७२ तथा १ मील का शिखर अर्थात् कुल ७३ मील ऊँचा यह तीर्थ है । जहाँ प्रथम तीर्थंकर आदिनाथ दादा का निर्वाण हुआ ।

जहाँ महाराजा रावण ने वीणा बजाकर तीर्थंकर नाम कर्म बाँधा । अनन्त लब्धि निधान श्री गौत्तम गणधर ने स्वलब्धि से यात्रा कर मोक्ष गमन के संदेह को दूर कर १५०० तापसों को प्रतिबोध किया (ज्ञान दिया), जहाँ वज्रस्वामीजी ने पूर्व जन्म के देवभव में गौतम-गणधर महाराज से प्रश्न पूछे तथा बालीराजा ने इस तीर्थ की रक्षा की थी । ऐसे पवित्र तीर्थ के संबंध में पूज्य श्री (अभयसागर म.सा.) ने अनेक शास्त्रों, ग्रन्थों तथा घटनाओं का गहराई से मनन कर अष्टापदजी का स्थान वर्तमान में कहाँ है उस संबंध में जानकारी दी है उसका विचार विमर्श इस लेख में किया गया है ।

केवलज्ञानी प्रभुजी के (भगवान् महावीरस्वामी) समय में मौजूद पू. संघदास गणी महाराज 'वसुदेव हिण्डी' नामक ग्रन्थ में बतलाते हैं कि—

केवइयं पुण काल आययणं, अवसिज्झिस्सई ? ततोवेण अफ्लेण ।
भणियं जाव इमा उसप्पिणित्ति में केवली, जिण्णाणं अंतिए सुयं ।।

इस शास्त्र वाक्य के अनुसार इस अवसर्पिणी के शेष ३९.५ हजार वर्ष बाद भी उत्सर्पिणी काल तक यह अष्टापद तीर्थ के रूप में स्थापित रहेगा ।

इसका अर्थ है कि तीर्थ का विच्छेद नहीं हुआ यह बात निःशंक है ।

यह तीर्थ भरत चक्रवर्ती की नगरी विनिता (अयोध्या) नगरी से १२ योजन दूर है । १ योजन = ४ कोस । इसे मील में बदलने पर १२ X ४ X २.५ = १०८ मील हुआ । आदि कोस के बराबर २ मील मानें तो ९६ मील हुआ ।

Ashtapad Tirth, Vol. VI Ch. 40-E, Pg. 2722-2726

प्रभु ऋषभदेव के निर्वाण को सुनकर जूते पहने बगर तुरन्त ही भरत चक्रवर्ती अष्टापद पर्वत पर गये थे। अतः अष्टापदजी अयोध्या से काफी नजदीक है । भरत चक्रवर्ती की ५०० धनुष की काया थी अतः उनके लिए यह सरल था ।

अब मुख्य बात अयोध्या का स्थान तय करना है । सामान्य रूप में आज फैजाबाद (उ.प्र.) के पास अयोध्या है किन्तु वास्तव में नाम साम्य है । हम भ्रम में पड़ कर इस अयोध्या के आसपास अष्टापदजी को तलाशते हैं एवं उसका पता न लगने पर उलझन में पड़ जाते हैं ।

किन्तु वास्तव में नाम साम्य के कारण यह उलझन खड़ी हुई है । भारत में जोधपुर, जयपुर, लींबडी आदि ग्राम कई हैं । इसी प्रकार जावाद्वीप में भरूच, सूरत, अयोध्या आदि नाम वाले कई शहर हैं । इससे भ्रम उत्पन्न होता है । किन्तु जोधपुर, भरूच आदि स्थान तो अपने स्थान पर ही हैं । इसी प्रकार अयोध्या भी अपने स्थान पर ही है ।

विनिता नगरी के पास अष्टापदजी हैं । विश्व रचना प्रबन्ध के पृष्ठ क्र. ११० में ५० त्रिपुटी म.सा.ने लिखा है— आगमशास्त्रों में स्पष्ट बताय गया है कि अष्टापदजी दक्षिण भारतार्ध के मध्य केन्द्र में वैताढ्य से दक्षिण में ११४ योजन ११ कला तथा लवण सागर से उत्तर में ११४ योजन ११ कला (यहाँ १ योजन = ३६०० मील तथा १ कला = १८९ मील ४ फलाँग) पर है । उस स्थान पर शाश्वत स्वस्तिक है । ऋषभदेव प्रभु के समय में इन्द्र महाराजा ने कुबेरदेव द्वारा ९ योजन चौड़ी १२ योजन लम्बी अयोध्या का निर्माण कराया था ।

इसलिए अयोध्या दक्षिण भरतक्षेत्र के ठीक मध्य भाग जहाँ से उत्तर में वैताढ्य पर्वत ११४ योजन ११ कला = ४,१२,५८३ मील तथा दक्षिण में लवण सागर भी ११४ योजन ११ कला = ४,१२,५८३ मील दूर है ।

पुनः कविराज श्री दीप विजयजी महाराज भी श्री अष्टापदजी पूजा में पहले दोहे की ११वीं चौपाई में बतलाते हैं कि...

लगभग एक लाख उपर ८५ हजार कोस रे मन बसीया
सिद्ध गिरी से है दूर रे, अष्टापद जयकार रे गुण रसीया ।।११।।

बत्तीस कोस का पर्वत ऊँचा ८ चौके बत्तीस
योजन योजन अंतर से किए सीडी आठ नरेश ने ।।३।।

जम्बूद्वीप दक्षिण दरवाजे से बैताढ्य के मध्यभाग रे ।
नगरी अयोध्या भरतकी जानो कहे गुणधर महाभाग रे ।।८।।

यह बात सुनी गई है कि— ''मूल अयोध्या को दूर समझ कर पूर्व ऋषि ने स्थापना कि । इससे इस बात की पुष्टि होती है कि वर्तमान अयोध्या मूल अयोध्या नहीं हैं । इसका यह अर्थ न लेना चाहिए कि अन्य तीर्थ भी (मूल न होकर) स्थापित तीर्थ हैं । यहाँ तीर्थ का नाम, स्थापना, द्रव्य, भाव ये चार निरपेक्ष विचार किया गया है । इस प्रकार अष्टापदजी महातीर्थ के स्थान का विचार किया गया ।

5

॥ શ્રી અષ્ટાપદજી મહાતીર્થ ક્યાં ? ॥

રમણલાલ બબાભાઈ શાહ

જેમ આપણે શ્રી યુગપ્રધાનોથી અપરિચિત છીએ, તેવી જ રીતે શ્રી અષ્ટાપદજી તીર્થ પણ આપણા માટે અપરિચિત છે. વળી શોધખોળ માટેના ઘણા પ્રયત્નો પણ નિષ્ફળ ગયા છે. તેમ જ આ તીર્થ માટે જુદાં જુદાં સ્થળો માટેનાં અનુમાનો પણ થયેલાં છે. હિમાલયમાં આવેલા કૈલાસ શિખર માટે પણ અનુમાન થયેલું છે, પરંતુ કૈલાસ તથા એવરેસ્ટ આદિ શિખરોનાં સંશોધન થઈ ગયાં છે અને ત્યાં અષ્ટાપદજી તીર્થ નથી તે નક્કર હકીકત છે. તેથી આ અષ્ટાપદજી ક્યાં છે તે માટે વિશેષ વિચારણાની આવશ્યકતા છે. આ તીર્થની શોધ કરતાં પહેલાં કેટલીક હકીકતો સમજી લેવાની ખાસ જરૂર છે.

(૧) ભારતવર્ષ અને ભરતક્ષેત્રની તુલના.

(૨) હિમાલય અને હિમવંત તેમ જ વિંધ્યાચલ અને વૈતાઢ્ય પર્વતની તુલના.

કારણ એ છે કે, ભારત અને ભરતક્ષેત્ર તથા હિમાલય અને હિમવંત પર્વત વગેરે નામોમાં સામ્ય હોવાને કારણે કેટલીક ગેરસમજૂતી ઘણા લાંબા સમયથી ચાલી આવેલી છે.

ભરતક્ષેત્રના કુલ ૩૨,૦૦૦ દેશો પૈકીના ૨૫ આર્ય દેશોને આપણે કેટલાય સમયથી ભારતવર્ષમાં જ માનતા આવ્યા છીએ અને તેથી જ 'યુગપ્રધાનોનું' અસ્તિત્વ તથા શ્રી અષ્ટાપદજી આદિ તમામ મહાતીર્થો તથા તીર્થંકર પરમાત્માની કલ્યાણક ભૂમિઓ આપણે લગભગ ભારતવર્ષમાં જ માનીએ છીએ. અને આ કારણથી ગૂંચવાડો ઊભો થવાથી શાસ્ત્રસંમત કેટલીક હકીકતો પ્રત્યે અશ્રદ્ધા ઉપસ્થિત થવાના પ્રસંગો બને છે.

ભરતક્ષેત્ર	પૂર્વ થી પશ્ચિમ	૫૨૦ લાખ માઈલ
	ઉત્તર થી દક્ષિણ	૧૯ લાખ માઈલ
ભારતવર્ષ	પૂર્વ થી પશ્ચિમ	૧૮૦૦ માઈલ
	ઉત્તર થી દક્ષિણ	૧૮૦૦ માઈલ
હિમાલય પર્વત	૨૦૦૦ X ૫૦૦ X ૬ માઈલ	
	લંબાઈ X પહોળાઈ X ઉંચાઈ	

હિમવંત પર્વત ૫૦૦ લાખ માઈલ લંબાઈ
૩૬ લાખ માઈલ પહોળાઈ
૩॥ લાખ માઈલ ઊંચાઈ
એનો અર્થ એમ કરવો કે

ભરતવર્ષ અને હિમવંત પર્વત અલગ અલગ હોવો કે શું તે જ્ઞાનીઓથી સમજવું. અગર ભરતવર્ષમાં હિમવંત પર્વત છે એમ શાસ્ત્રોમાં હોય તો ગણિતથી સમજવું કે ભરતવર્ષ જેટલી લંબાઈ અને ભરતવર્ષથી વધુ પહોળાઈ વાળો પર્વત એ ક્ષેત્રમાં ન સમાઈ શકે. – ભરત શાહ

Ashtapad MahaTirth, Vol. II Ch. 9-F, Pg. 507-513

હકીકતમાં ભારતવર્ષે ઉત્તરથી દક્ષિણ લગભગ ૧,૯૦૦ માઈલ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ લગભગ ૧,૮૦૦ માઈલવાળો પ્રદેશ છે, જ્યારે શાસ્ત્રસંમત ભરતક્ષેત્ર ઉત્તર સીમાએ ૧૪,૪૭૧ યોજન X ૩૬૦૦= ૫૨૦ લાખ-આશરે ૫ કરોડ, ૨૦ લાખ માઈલ અને ઉત્તરથી દક્ષિણ ૫૨૬ યોજન X ૩૬૦૦= ૧૮ લાખ ૯૦ હજાર માઈલવાળું એક મોટું ક્ષેત્ર છે.

હિમાલય પર્વત આશરે બે હજાર માઈલ લાંબો, ૫૦૦ માઈલથી પણ ઓછો પહોળો અને વધુમાં વધુ ૬ માઈલ (એવરેસ્ટ શિખર) જેટલો ઊંચો છે, જ્યારે હિમવંત પર્વત લગભગ ૧,૫૦૦ યોજન X ૩૬૦૦ = આશરે ૫ કરોડ માઈલ લાંબો, ૧,૦૫૨ યોજન = ૩૬ લાખ માઈલ પહોળો અને ૧૦૦ યોજન = ૩॥ લાખ માઈલ ઊંચો છે. હિમાલયની ઉત્તરમાં તિબેટ, ચીન વગેરે દેશો આવેલા છે, જે કર્મભૂમિના દેશો છે, જ્યારે હિમવંત પર્વતની ઉત્તરે હિમવંત નામનું ક્ષેત્ર આવેલું છે અને તે અકર્મભૂમિનું ક્ષેત્ર છે.

તેવી જ રીતે, વૈતાઢય પર્વત અને વિંધ્યાચલ પર્વતના માપવામાં અને ઊંચાઈમાં પણ ઘણો તફાવત છે. એટલું જ નહિ, પણ જૈન શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલ તમામ ૨૫॥ આર્ય દેશો વૈતાઢ્ય પર્વતની દક્ષિણમાં આવેલા છે. જ્યારે હાલમાં જોવામાં આવતા ૨૫॥ આર્ય દેશો પૈકી ઘણાખરા દેશો વિંધ્યાચળ પર્વતથી ઉત્તરની દિશામાં આવેલા છે, જે કોઈ પણ રીતે શાસ્ત્રસંગત નથી.

તેવી જ રીતે, વર્તમાન ગંગા - સિંધુ નદીઓ પૈકી એક પણ નદી વિંધ્યાચળ પર્વતમાંથી પસાર થઈને દક્ષિણ દિશામાં જતી નથી, જ્યારે ગંગા તથા સિંધુ એ બન્ને મહાનદીઓ વૈતાઢ્ય પર્વતના નીચેના રસ્તાઓમાંથી પસાર થઈને દક્ષિણ ભરતક્ષેત્રમાં લાંબા અંતર સુધી વહીને લવણ સમુદ્રમાં વહી જાય છે. હાલની ગંગાસિંધુ કરતાં શાશ્વત ગંગાસિંધુ ઘણી જ મોટી છે.

વસ્તુતઃ જો આ ભેદ બરાબર સમજી લઈએ, તો હાલમાં ના સમજી શકાય તેવી, શાસ્ત્ર ઉલ્લેખનીય એવી ઘણી બધી વસ્તુઓ આપણે સહેલાઈથી સમજી શકીએ; જેથી અશ્રદ્ધાને ઉત્પન્ન થવાને માટે કોઈ કારણ રહે નહિ.

આ હકીકત સમજવા માટે શાસ્ત્રકથિત પ્રમાણ અંગુલ યોજનનું માપ સમજવું જરૂરી છે. એક પ્રમાણ અંગુલ યોજન બરાબર ૪૦૦ ઉત્સેધ અંગુલ યોજન, એવા ૪૦૦ યોજન X ૪ = ૧,૬૦૦ ઉત્સેધ અંગુલ ગાઉ, એવા ૧,૬૦૦ ઉત્સેધ અંગુલ ગાઉ બરાબર ૩,૬૦૦ માઈલ આશરે (૧,૬૦૦ X ૨.૨૫ = ૩,૬૦૦) થાય.

શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુના એક વિષ્કંભ અંગુલ = ૪૦૦ વિષ્કંભ ઉત્સેધ અંગુલ. તે આવી રીતે; શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુનું વિષ્કંભ ઉત્સેધાંગુલથી ૫૦૦ ધનુષ્યની ઊંચાઈનું શરીર છે. એટલે ૫૦૦ ઉત્સેધ અંગુલ ધનુષ X ૪ હાથ = ૨૦૦૦ હાથ X ૨૪ અંગુલ = ૪૮,૦૦૦ અંગુલ, ઉત્સેધાંગુલ થયા. આ અંગુલ વિષ્કંભ અંગુલનું માપ છે.

હવે, શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુ પોતાના હાથના માપ ૫ હાથ X ૨૪ = ૧૨૦ અંગુલ ઊંચા છે. તેમનો અંગુલ પ્રમાણ અંગુલનો છે, જેથી ૪૮,૦૦૦ ÷ સે ૧૨૦ = ૪૦૦ ઉત્સેધાંગુલથી પ્રમાણઅંગુલ મોટો થાય છે. આ રીતે પ્રમાણ યોજન પણ ઉત્સેધાંગુલ કરતાં ૪૦૦ ગણો મોટો થાય છે.

આ રીતે ભારતવર્ષ કરતાં ભરતક્ષેત્ર ઘણું જ મોટું છે. તેના ઉત્તર-દક્ષિણ બે મોટા વિભાગો છે. ઉત્તરાર્ધ ભરત અને દક્ષિણાર્ધ ભરત. તે ભાગો વૈતાઢ્ય પર્વતથી જુદા થાય છે. આ બન્નેની વચમાં ગંગાસિંધુ નદીઓ વહેતી હોવાને કારણે ત્રણ ત્રણ વિભાગ (ખંડ) બને છે, જે ઉત્તરમાં ત્રણ અને દક્ષિણમાં ત્રણ એમ કુલ છ ખંડો થાય છે. દરેકને પૂર્વ, પશ્ચિમ અને મધ્ય ખંડ (ગંગાસિંધુ નદીઓ વચ્ચેનો) કહેવાય છે.

ઉત્તર ભરતક્ષેત્રમાં કુલ ૧૬,૦૦૦ દેશો અને દક્ષિણ ભરતક્ષેત્રમાં પણ ૧૬,૦૦૦ દેશો આવેલા છે. તેમ જ દક્ષિણ ભરતાર્ધના મધ્ય ખંડમાં ૫,૩૨૦ તથા પૂર્વ ખંડ અને પશ્ચિમ ખંડમાં ૫૩૩૫/૫૩૩૬ દેશો છે. વળી, દક્ષિણાર્ધ ભરતક્ષેત્રના ૫૩૨૦ દેશો પૈકી ૨૫॥ દેશો જ મધ્ય આર્ય દેશો છે, જ્યારે મધ્ય ખંડના ૫,૨૯૪॥ દેશો અને પાંચેય ખંડેના મળીને કુલે ૩૧,૯૭૪॥ દેશો તો તમામેતમામ અનાર્ય દેશો છે.

સમગ્ર ભરતક્ષેત્રનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૫૩,૮૦,૬૮૧ યોજન, દક્ષિણાર્ધ ભરતક્ષેત્રનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૮ લાખ યોજન, અને દક્ષિણાર્ધ મધ્ય ખંડનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૬ લાખ યોજન (આ બધું પ્રમાણાંગુલના માપનું છે.) અને દક્ષિણ ભરતના મધ્ય ખંડમાં ૫,૩૨૦ આશરે ૬ લાખ યોજનમાં ક્ષેત્રફળમાં પથરાયેલા છે, જેથી દરેક દેશનું સરેરાશ ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૨૫ યોજન લગભગ છે. (તેમાં કોઈ દેશો નાના અને કોઈ દેશો ઘણા મોટા હોઈ શકે છે.)

આ સરેરાશ લક્ષમાં લેતાં આર્યાવર્તના ૨૫॥ આર્ય દેશો પણ આશરે ૧૨૫ યોજન ક્ષેત્રફળના ગણાય. પછી ભલે તેમાં કોઈ દેશ નાના હોય કે કોઈ દેશ ઘણા મોટા હોય. જો આપણો ભારતવર્ષ પ્રમાણાંગુલથી ગુણીએ, તો આશરે ૦॥ યોજન લાંબો અને ૦॥ યોજન પહોળો ગણાય (૧,૮૦૦ માઈલ ૩૬૦૦ માઈલ = ૦॥ યોજન) જ્યારે હાલમાં આપણને ઉપલબ્ધ ભૂમિ (એશિયા, આફ્રિકા, યુરોપ, અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા તેમ જ આટલાંટિક, પ્રશાંત આદિ મહાસાગરો તથા દક્ષિણ ધ્રુવ ખંડ વગેરે શકય મુસાફરીવાળી તમામ ભૂમિ) આશરે ૨૦,૦૦૦ માઈલ લાંબી અને ૨૦,૦૦૦ માઈલ પહોળી છે. આ થયું શક્ય મુસાફરી દ્વારા ઉપલબ્ધ ભૂમિનું માપ જે પ્રમાણાંગુલથી ૨૦,૦૦૦ ÷ ૩૬૦૦ = ૬ યોજન લાંબી અને ૬ યોજન પહોળી એટલે આશરે ૩૬ ચોરસ યોજન પ્રમાણાંગુલ માપથી થાય છે.

આ રીતે, આપણી વર્તમાન દૃશ્ય જગતની સમગ્ર ભૂમિનું કુલ ક્ષેત્રફળ આશરે ૩૬ ચોરસ યોજનનું થાય છે, જ્યારે ઉપર જણાવેલા એક એક આર્ય દેશનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૨૫ ચોરસ યોજન થાય છે. આ રીતે દૃશ્ય જગતનો સમગ્ર ભૂમિ વિસ્તાર એક દેશ કરતાં પણ ઘણો નાનો છે. અને તે પણ એક દેશના લગભગ ત્રીજા ભાગ જેટલો છે, અને તેથી આ ભૂમિને એક દેશ કહેવો તેના કરતાં પણ એક પ્રદેશ (દેશનો વિભાગ) કહેવો એ વધુ સંગત છે.

હવે આ પ્રદેશ ભરત ક્ષેત્રમાં કયા ભાગમાં આવેલો છે, તે વિચારવું જરૂરી છે.

આપણા આ પ્રદેશ (સમગ્ર દૃશ્ય જગત)ની ચારે બાજુ ખારાં પાણીના સમુદ્રો ફેલાયેલા છે. આ ખારું પાણી તે શ્રી સગર ચક્રવર્તીએ શ્રી સિદ્ધાચલ તીર્થની રક્ષા નિમિત્ત આકર્ષી લાવેલું લવણ સમુદ્રનું ખારું પાણી છે. વળી, આ ભૂમિમાં ૨૪ કલાક સૂર્યપ્રકાશનું પણ અસ્તિત્વ છે, જે દક્ષિણ ભારતના મધ્ય ખંડના છેક દક્ષિણ છેડે હોવાની ખાસ સંભાવના છે. આપણા દૃશ્ય જગતમાં ધર્મનું પણ અસ્તિત્વ છે. વળી, આપણા દૃશ્ય જગતમાં સુર્ય, ચંદ્ર, આદિનું પરિભ્રમણ, ચોવીશ કલાકના સૂર્યપ્રકાશનું અસ્તિત્વ, છ-છ માસના રાત્રિ - દિવસના કિરણો વગેરે વર્તમાન ભૂમિનું સ્વરૂપ ઢાળિયા ટેકરા સ્વરૂપ દર્શાવે છે. જે વર્તમાન ભૂમિનો પરિધ ૨૪,૦૦૦ માઈલનો અને વ્યાસ ૮,૦૦૦ માઈલનો હોવો જોઈએ. તેને બદલે ૧૨,૦૦૦ માઈલ વ્યાસ થાય છે (વિષુવવૃત્તથી ૬,૦૦૦ માઈલ ઉત્તર તરફ અને ૬,૦૦૦ માઈલ દક્ષિણ તરફ મુસાફરી શકય છે.) તેના ઉપરથી ભૂમિનું સ્વરૂપ ઢાળિયા-ટેકરાનું સિદ્ધ થાય છે.

આ ભૂમિ પણ નાના મોટા દ્વીપોમાં વહેંચાઈ ગયેલી છે. જેમાં ભૂતકાળના ત્રણ (૧. યુરોપ

૨. ઉત્તર અમેરિકાથી સાઈબિરિયા અને ૩ ગોંડવાણા ખંડ દક્ષિણ અમેરિકા, દક્ષિણ આફ્રિકા અને દક્ષિણ ભારત - ઓસ્ટ્રેલિયા સુધીની ભૂમિ અને હાલના સાત ખંડ ૧. ઉત્તર અમેરિકા, ૨. દક્ષિણ અમેરિકા, ૩. એશિયા, ૪. યુરોપ, ૫. આફ્રિકા, ૬ ઓસ્ટ્રેલિયા, ૭ દક્ષિણ ધ્રુવ અને બીજા નાના મોટા ટાપુઓમાં આ ભૂમિ વહેંચાયેલી છે. આથી આપણી સમગ્ર ભૂમિને દ્વીપસમૂહ કહી શકાય અને તે આર્યાવર્તની ભૂમિ હોવાથી આર્ય પ્રદેશ પણ કહી શકાય.

આ દ્વીપસમૂહવાળો આર્ય પ્રદેશ ઉપર દર્શાવેલાં કારણોસર દક્ષિણ ભરતના મધ્ય ખંડમાં આવેલા ૨૫।। આર્ય દેશોની છેક દક્ષિણમાં હોવાની ખાસ સંભવાના છે. તે જંબૂદ્વીપની જગતીની નજદીકમાં હોય તેમ જણાય છે અને તે આર્યાવર્તના ૨૫।। દેશોથી લવણ સમુદ્રના પાણીના કારણે છૂટો પડી ગયેલો જ આર્ય પ્રદેશ જણાય છે. જ્યારે બાકીના આર્યાવર્તના ૨૫।। દેશોની સમગ્ર ભૂમિને આપણે બૃહદ્ આર્યાવર્તને નામે ઓળખીએ તો વધુ સુગમ પડશે.

હવે, શ્રી અષ્ટાપદજી તીર્થ મૂળ અયોધ્યા (વિનીતા) નગરીથી ઈશાન દિશામાં બાર યોજન દૂર છે. અયોધ્યા નગરી જંબૂદ્વીપની જગતીથી ૧૧૪ યોજન દૂર ઉત્તરમાં છે, જ્યારે આપણો આર્યદેશ (દ્વીપસમૂહ) જંબૂદ્વીપની જગતીની નજદીકમાં છે અને તે લગભગ ૨૦ થી ૨૫ યોજન ઉત્તરમાં હોવાની સંભાવના છે. આ રીતે ૧૧૪+૧૨=૧૨૬-૨૦=૧૦૬ યોજન આશરે આપણી ભૂમિથી ઉત્તર દિશામાં અષ્ટાપદ તીર્થ હોવાની ખાસ સંભાવના છે.

આ શાસ્ત્રપ્રમાણ લક્ષમાં લેતાં વર્તમાન આર્યપ્રદેશથી આશરે ૧૦૦ થી ૧૧૦ યોજન દૂર શ્રી અષ્ટાપદજી તીર્થ ઓવલું છે. તેના માઈલ કરીએ તો આશરે ૪ લાખ માઈલ દૂર થાય અને ઉત્સેધાંગુલથી ૧,૭૬,૦૦૦ ગાઉ થાય.

આ રીતે શ્રી અષ્ટાપદજી તીર્થ અહીંથી આશરે બે લાખ ગાઉ અથવા ૪ લાખ માઈલ દૂર હોવાથી તથા આ આપણો આર્યપ્રદેશ ખારા પાણીના સમુદ્રો વડે ઘેરાયેલો હોવાથી એ સમુદ્રોની બહાર જઈ શકવાની અશકયતાને કારણે જ શ્રી અષ્ટાપદજી તીર્થ આપણે માટે અલભ્ય બનેલું છે. તેથી શ્રી યુગપ્રધાનોનો પ્રત્યક્ષ પરિચય પણ આ કારણે જ અલભ્ય બનેલો છે.

પંડિત શ્રી દીપવિજયજી શ્રી અષ્ટાપદજીની પૂજા ઢાળ (પહેલી) માં કહે છે—

આશરે એક લાખ ગાઉ ઉપરે રે, ગાઉ પંચ્યાશી હજાર;
શ્રી સિદ્ધગિરિથી વેગળો રે, શ્રી અષ્ટાપદ જયકાર.

વળી, શ્રી સૌભાગ્યવિજયજી મહારાજ 'વિવિધ તીર્થમાળા'માં કહે છે—

પંચ જિણેસર જનમીયા, મૂળ અયોધ્યા દૂરીજી,
ઈણ થિતિ થાપી ઈહાં, એમ બોલે બહુ સૂરિજી.

ઉપરોક્ત વિધાનો પણ આ હકીકતને સમર્થન આપનારાં છે.

વળી, શ્રી સૌભાગ્યવિજયજી મહારાજશ્રી જણાવે છે કે, ''મૂળ અયોધ્યા દૂર છે. (દૂરી), તેમ જ 'ડૂબી' શબ્દ વાપરીને ડૂબી ગયાનું જણાવતા નથી. અને દૂર હોવાને કારણે જ હાલની અયોધ્યાની સ્થાપના કરેલી છે. 'ઈણ થિતિ થાપી ઈહાં રે' એમ ઘણા સૂરિઓ, આચાર્ય મહારાજો બોલે છે (કહે છે), અર્થાત્ 'તેઓ જ કહે છે એમ નથી, પરંતુ ઘણા આચાર્ય મહારાજો કહે છે.''

આ રીતે અષ્ટાપદજી તીર્થનું અસ્તિત્વ આપણા આ એક નાનકડા આર્યપ્રદેશમાં નહિ, શ્રી

યુગપ્રધાનોનું અસ્તિત્વ પણ આપણા નાનકડા આર્યપ્રદેશમાં નહિં, કિંતુ બૃહદ્ આર્યાવર્તમાં એ બન્ને અવશ્ય આવેલાં છે. તે આપણા ભારતવર્ષથી લાખો માઈલ દૂર આવેલો છે. આપણા આર્યપ્રદેશ કરતાં અનેકગણા મુનિ સમુદાયો, આચાર્ય ભગવંતો તથા અનેક દેશો - નગરોના શ્રી સંઘો વગેરે બૃહદ આર્યાવર્તમાં વીતરાગ ધર્મની આરાધના વડે આત્મહિત સાધી રહેલા છે.

સંક્ષિપ્તમાં કહી શકાય કે, આપણું હાલનું દૃશ્ય જગત આખાયે ભરતક્ષેત્રના, દક્ષિણાર્ધ ભરતના મધ્ય ખંડના ૨૫॥ આર્ય દેશો પૈકી કોઈ એક દેશ (સંભવિત સુરાષ્ટ્ર)નો જ કોઈ એક આર્ય પ્રદેશ જ છે અને શ્રી સગર ચક્રવર્તી દ્વારા આકર્ષિત થયેલા લવણ સમુદ્રનાં પાણીના ધસારાના કારણે બનેલા નાના-મોટા પ્રદેશો યા તો દ્વીપોમાં વહેંચાઈ જઈને દ્વીપસમૂહ બનેલો છે.

આપણા આ દ્વીપસમૂહ સ્વરૂપી આર્યપ્રદેશમાં શ્રી ગૌતમ સ્વામીના તથા શ્રી સુધર્મ સ્વામીના સમયમાં, શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુના સમયમાં થયેલા શ્રી કેશી ગણધરના શિષ્ય શ્રી સ્વયંપ્રભસૂરિએ શ્રી જૈન સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરીને શ્રીમાળ (ભીનમાળ) બંદરના વન્હિક (વહાણવટા દ્વારા વેપાર કરનાર) ગૃહસ્થ કુટુંબોને પ્રતિબોધ આપીને શ્રીમાળી કુળના શ્રાવક કુળની સ્થાપનાની શરૂઆત કરી. તેઓશ્રીના શિષ્ય શ્રી રત્નપ્રભસૂરિ આદિએ ત્યારબાદ ઓશિયા બંદરમાં શ્રી ઓશવાળ તથા પદમાવતમાં શ્રી પોરવાડ કુબેરની સ્થાપના કરીને, પ્રતિબોધ કરીને શ્રાવક બનાવ્યા. આ રીતે તેઓશ્રી તથા તેઓશ્રીની પરંપરામાં થયેલા આચાર્ય ભગવંતો તથા સાધુ મુનિરાજોએ આ ભૂમિ ઉપર વિચરીને અનેક ગ્રામ-નગરોમાં વસેલા ગૃહસ્થોને શ્રાવક બનાવીને ગામેગામ શ્રી શ્રાવકસંઘોની સ્થાપના કરી. હાલમાં, ભારતભરમાં તથા જગતના બીજા દેશોમાં વસી રહેલા તમામ જૈનો ઉપરોક્ત પ્રતિબોધિત થયેલા શ્રીમાળ, ઓશવાળ, પોરવાડ આદિ આ જૈન કુળોના પરિવારના જ વંશજો છે. અસલ મૂળ મગધ, કાશી, કોશલ આદિ દેશોના શ્રાવકસંઘોનો પરિવાર અહીં ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ કોઈ કોઈ વ્યક્તિ કદાચિત આ ભૂમિ પર આવી હોય પણ આવી હોય તો પણ તે બહુ ઓછા પ્રમાણમાં જ. બાકીના બધા શ્રી સંઘોના પરિવારો તો હાલમાં બૃહદ્ આર્યાવર્તમાં જ શ્રી જૈન ધર્મની આરાધના કરીને આત્મહિત સાધી રહ્યા છે.

તેવી જ રીતે, શ્રી મહાવીર સ્વામી પ્રભુના પરિવારના અનેક કુળ, ગણ, ગચ્છ આદિના પરિવારના સાધુ-મુનિ મહારાજાઓ તથા શ્રી આચાર્ય ભગવંતો પણ વિપુલ સંખ્યામાં એ બૃહદ આર્યાવર્તમાં જ વિચરીને આત્મસાધના કરી રહેલા છે. આપણા આ દ્વીપસમૂહ આર્યપ્રદેશમાં તો એક માત્ર શ્રી વજસેનસૂરીશ્વરજી (શ્રી વજસ્વામીના પટ્ટધર) આ ભૂમિ ઉપર પધારીને સોપારક પટ્ટણના શ્રી ઈશ્વર શ્રેષ્ઠી તથા તેમના જ પુત્રો શ્રી નાગેંદ્ર, ચંદ્ર, નિવૃત્તિ અને વિદ્યાધર આદિને પ્રતિબોધિને શિષ્ય બનાવેલા છે અને તેમનાથી જ આ ભૂમિ ઉપર શ્રી મહાવીર પ્રભુની શિષ્યપરંપરા વિચરવા લાગી.

આ રીતે, શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની પરંપરાના શ્રી સ્વયંપ્રભસ્વામીસૂરિની એક પરંપરા તથા શ્રી મહાવીર સ્વામી પ્રભુના પરિવારના શ્રી વજસેનસૂરિની પરંપરા એમ બે પરંપરા આ ભૂમિ પર વિસ્તાર પામેલી છે.

શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની આ પરંપરામાં થયેલ શ્રી ઉપકેશ ગચ્છ તથા શ્રી કોરંટ ગચ્છના મુનિરાજો તથા શ્રી મહાવીર સ્વામી પ્રભુની તેરમી પાટે થયેલા શ્રી વજસ્વામીના પટ્ટધર શ્રી વજસેનસૂરિની પરંપરા (એટલે કે કોટિક ગણ, વઈરી શાખા)ના ચાર કુળ (શ્રી નાગેંદ્ર કુળ, શ્રી ચંદ્ર કુળ, શ્રી નિવૃત્તિ કુળ અને શ્રી વિદ્યાધર કુળ) માં વહેંચાયેલા સાધુ-મુનિરાજાઓની પરંપરાના સાધુ, મુનિરાજો હાલમાં વિચરી રહેલા છે. જ્યારે તે સિવાયના બીજા કુળ, ગણ, ગચ્છ આદિના પરિવારના આચાર્ય ભગવંતો સહિત

અનેક મુનિ મહારાજાનો ઘણી જ મોટી સંખ્યામાં તથા ૨૫॥ આર્ય દેશોના દેશ-પ્રદેશ અને નગરો-ગામો વગેરેના શ્રી શ્રાવકસંઘોના પરિવારો ઘણી જ મોટી સંખ્યામાં બૃહદ આર્યાવર્તમાં જ શ્રી વીતરાગ ધર્મની આરાધના દ્વારા આત્મહિત સાધી રહ્યા છે.

આ રીતે જ, શ્રી અષ્ટાપદજી મહાતીર્થ, શ્રી સમ્મેતશિખરજી મહાતીર્થ, શ્રી અપાપાપુરી મહાતીર્થ, શ્રી ચંપાપુરીજી મહાતીર્થ તથા અન્ય કલ્યાણક ભૂમિરૂપી મહાતીર્થો પણ બૃહદ્ આર્યાવર્તમાં જ વિદ્યમાન છે, જેમાં (શ્રી અષ્ટાપદજી તીર્થ તથા વિનીતા (અયોધ્યા નગરી) આશરે ચાર લાખ માઈલ દૂર છે. માત્ર શ્રી ગિરનાર તીર્થ આપણા આર્યપ્રદેશથી નજદીકમાં છે. આપણો આ દ્વીપસમુહ સ્વરૂપ આર્ય-પ્રદેશનો લગભગ બધો જ વિસ્તાર શ્રી સિદ્ધાચળ તીર્થભૂમિ વિસ્તારોમાંથી સમુદ્રનાં ખારાં પાણીના ધસારાથી છૂટી પડેલી ભૂમિ, તેના વિસ્તારનો એક વિભાગ હોય તેમ જણાય છે. શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુનાં સમયના શ્રી શત્રુંજય તીર્થની ૫૦ યોજન વિસ્તારની તીર્થભૂમિમાંથી ચોથા આરાને અંતે ૧૨ યોજન તીર્થભૂમિ શેષ રહી. જ્યારે બાકીના છૂટા પડેલા ૩૮ યોજન વિસ્તારની ભૂમિ ઉપર જ આપણો આ આર્યપ્રદેશ માનવ વસાહતો રૂપે વિકાસ પામ્યો હોય તેમ જણાય છે. આ ભૂમિ પર શ્રી નેમિનાથ પ્રભુના શાસનકાળના સમયથી જ માનવ વસવાટ શરૂ હોય તેમ જણાય છે.

આ માનવ વસવાટમાં સહુપ્રથમ દ્રવિડ અને યાદવ પ્રજાનો વસવાટ થયો હોય તેમ જણાય છે. આરબ અને યહૂદી પ્રજા યાદવોની વંશજો છે. જ્યારે ગુર્જર તામિલ વગેરે દ્રવિડ પ્રજાના વંશજો છે. બીજી અનેક પ્રજાઓએ ત્યાર બાદ, અનુક્રમે આ ભૂમિ પર આવીને વસવાટ કર્યો છે.

શ્રી નેમિનાથ પ્રભુ અને શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુના આંતરાના કાળમાં આ પાર્વતિક ઉચ્ચ ભૂમિએ માનવ વસવાટથી સમુદ્ધ બનીને સંસ્કૃતિનો વિકાસ સાધેલો છે. બીજી આગંતુક, પ્રજા જોવા કે કુશસ્થળથી આવેલ સૂર્યવંશી પ્રજા ભારત, ચીન, જાપાન, અને ઈરાનમાં પથરાયેલી છે. પાંડવકાલીન મનાતી મય સંસ્કૃતિ પ્રશાંતના ટાપુઓથી છેક અમેરિકા સુધી પથરાયેલી છે. જ્યારે ભારતમાં વસતા યાદવો (રા 'ગૃહરિપુ' રા'ખેંગાર વગેરે)ના પૂર્વજોએ આફ્રિકામાંથી નીકળીને તારાતંબોળ નગરના રસ્તેથી આફ્રિકા, ઈજિપ્તમાં વસવાટ કર્યા બાદ ભારતમાં પ્રવેશ કર્યો છે. આ ઈતિહાસ ઘણો લાંબો છે. જેનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ અત્રે પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે.

6

।। आदिनाथ भगवान् का समय ।।

जितेन्द्र शाह

ख्यातोडष्टापद-पर्वतो गजपदः सम्मेत-शैला भिधः।
श्रीमान् रैवतकः प्रसिद्ध महिमा शत्रुञ्जयो मण्डपः।
वैभारः कनकाडचलोडर्बुदगिरिः, श्री चित्रकूटादयः।
तत्र श्री ऋषभादयो जिनवराः कुर्वन्तु वो ङ्गलम्।।३३।।

कलिकाल हेमचन्द्रसूरि-सकलार्हत स्तोत्र.

अर्थात्- प्रसिद्ध अष्टापद पर्वत, गजपद तीर्थ, सम्मेतशिखर नाम का पर्वत, श्रीमान् गिरनार, प्रसिद्ध महिमावान् श्री शत्रुंजयगिरि, मांडवगढ, वैभारगिरि, सुवर्णगिरि, आबुगिरि एवं श्री चित्रकूट-चितोड़ आदि तीर्थ हैं। वहाँ बिराजमान श्री ऋषभदेव आदि श्री जिनेश्वर प्रभु मंगल करें।

प्रस्तुत स्तुति में कलिकाल सर्वज्ञ हेमचन्द्राचार्यजी ने आर्यदेश के सुप्रसिद्ध तीर्थों की स्तुति की है। इस स्तुति में सर्व प्रथम अष्टापद तीर्थ को नमन किया है। अष्टापद तीर्थ की प्राचीनता एवं महिमा को दर्शाता है। एक अष्टापद तीर्थ जैनधर्म का पवित्र तीर्थ एवं प्राचीन तीर्थ होने के नाते हमेशा वंदनीय एवं स्तुत्य रहा है। न केवल संस्कृत या प्राकृत में ही किन्तु गुजराती स्तुतियों में भी अष्टापद की स्तुति अवश्य होती रही है। यहाँ मैं एक गुजराती दोहा प्रस्तुत करता हूँ।

''આબુ અષ્ટાપદ ગિરનાર, સમ્મેતશિખર શત્રુંજય સાર,
એ પાંચેય તીરથ ઉત્તમઠામ, સિદ્ધ ગયા તેને કરું પ્રણામ.''

अर्थात्- आबु, अष्टापद, गिरनार, सम्मेतशिखर एवं शत्रुंजय ये पाँचों तीर्थ उत्तम हैं। इन तीर्थों से सिद्धगति प्राप्त सभी को मैं प्रणाम करता हूँ। इस गुजराती दोहे में अष्टापद तीर्थ को पाँच मुख्य तीर्थों में रखकर तीर्थ की महिमा बढ़ाई है। इस तीर्थ के साथ वर्तमान चोवीसी के प्रथम तीर्थंकर ऋषभदेव के जीवन की अनेक घटनाएँ जुडी हुई हैं। हम ऋषभदेव परमात्मा के जीवनकाल के विषय में चर्चा करें उसके पूर्व कुछ ऐतिहासिक तथ्यों की चर्चा करेंगें। उपलब्ध साहित्य में हमें अष्टापद का सर्व प्रथम उल्लेख आचारांग निर्युक्ति में प्राप्त होता है। उसमें कहा गया है कि-

अठ्ठावय उज्जिंते, गयग्गपए अ धम्मचक्के अ।
पासरहावत्तनगं, चमरुप्पायं च वंदामि।।

Period of Adinath Vol. XVI Ch. 124-A, Pg. 7144-7151

अर्थात्— अष्टापद, उज्जयंत गिरनार, गजाग्रपद, धर्मचक्र, पार्श्वरथावर्तनग एवं चच्चरुप्राय तीर्थ को नमस्कार करता हूँ। हमारा दुर्भाग्य यह है कि इसमें से उज्जयंत-गिरनार को छोडकर बाकी सभी तीर्थ लुप्त हो गए हैं। इस गाथा में अष्टापद तीर्थ का उल्लेख प्राप्त होता है। तत्पश्चात् आवश्यक निर्युक्ति में कुछ विस्तार से वर्णन प्राप्त होता है। यथा—

अह भगवं भवमहणो, पूव्वाणमणूणगं सयसहस्सं।
अणुपुव्वीं विहरीऊणं, पतो अठ्ठावयं सेलं।।४३३।।

अठ्ठावयंमि सेले, चउदस भत्तेण सो महरिसीणं।
दसहि सहस्सेहिं समं, निव्वाणमणुत्तरं पत्तो ।।४३४।।

निव्वाणं चिइगागिई, जिणस्स इरवाग सेसयाणं च।
सकहा थूभर जिणहरे, जायग तेणाहि अम्मित्ति ।।४३५।।

अर्थात्— संसार के दुःखों का अन्त करनेवाले भगवान् ऋषभदेव संपूर्ण एक लाख वर्षों तक पृथ्वी पर विहार करके अनुक्रम अष्टापद पर्वत के ऊपर पहुँचे। वहाँ छःउपवास के पश्चात दस हजार मुनिगणों के साथ निर्वाण को प्राप्त हुए। जहाँ भगवान ने निर्वाण प्राप्त किया था वहाँ देवों ने स्तूप बनाए और भरत चक्रवर्ती ने चोवीस तीर्थंकरों के वर्ण एवं परिमाण के समान सपरिकर मूर्तियाँ स्थापित कीं और जिनमंदिर बनाया। प्रायः इसी तरह का ही वर्णन हमें सभी ग्रन्थों में प्राप्त होता है। हमें सबसे विस्तृत वर्णन कलिकाल सर्वज्ञ आचार्य श्री हेमचन्द्र विरचित त्रिषष्टिशलाका पुरुष चरित्र के प्रथम पर्व के छठ्ठे सर्ग में प्राप्त होता है। महावीर स्वामी भगवान् के पूर्वभवों का वर्णन करते हुए मरिचि की कथा के अन्तर्गत ऋषभदेव एवं अष्टापद का वर्णन प्राप्त होता है।

मरिचि ने भगवान् ऋषभदेव प्ररूपित संयम मार्ग की कठोरता को सहन करने में असमर्थ होने के कारण कुछ छूट लेने का विचार किया। उन्होंने त्रिदण्डी वेश धारण किया, सिर मुण्डन करवाया, सुवर्ण की जनोई रखने लगे। चाखडी पहनना शुरू किया, चँदनादि का लेप भी करते थे एवं कषाय वस्त्र धारण करते थे। किन्तु जब भी कोई उन्हें पूछते थे तब वे अपनी आचार पालन की असमर्थता को ही बताते थे। एवं सभी को उपदेशादि के द्वारा प्रतिबोधित करके भगवान् ऋषभदेव के पास ही संयम हेतु भेजते थे।

एक बार परमात्मा ऋषभदेव अष्टापद पर पधारे थे। यहाँ आचार्य हेमचन्द्रसूरि ने अष्टापद का वर्णन किया है वह विशेष ध्यानाकर्षक है। यथा—

वह पर्वत अत्यन्त श्वेत होने के कारण शरद ऋतु के बादलों का एक कल्पित पुञ्ज जैसा, अत्यन्त ठण्डी के कारण जम गया हो ऐसा क्षीर समुद्र के वेलाकूट जैसा, ऊँचे श्रृँगवाला ऋषभ-बैल जैसा श्वेत धवल अष्टापद पर्वत था। उस समय भरत चक्रवर्ती अयोध्या में राज्य कर रहे थे। वह अष्टापद पर जाकर वंदन कर के देशना सुनते हैं। पुनः ऋषभदेव अष्टापद आते हैं और भरत चक्री पुनः अयोध्या से ऋषभदेव भगवान् के पास पहुँचते हैं और अत्यन्त भक्ति एवं भावविभोर होकर प्रश्न पूछते हैं कि इस पर्षदा में कोई भावि तीर्थंकर हैं जिनको वंदन करके अपना जीवन चरितार्थ करना चाहता हूँ। तब ऋषभदेव भगवान् ने फरमाया की आपका ही पुत्र मरिचि इसी भरतक्षेत्र में पोतनपुर नाम के नगर में त्रिपुष्ट-त्रिपृष्ट नाम के प्रथम वासुदेव होंगे। अनुक्रम से महाविदेह में धनंजय एवं धारीणी नाम की दंपती के पुत्र प्रियमित्र नामक चक्रवर्ती होंगे। एवं बहुत समय परिभ्रमण करने के प्रश्चात् इसी भरतक्षेत्र में महावीर नामक चौबीसवें तीर्थंकर होंगे।

इस चरित्र के अन्त में दर्शाया है कि परमात्मा ऋषभदेव अष्टापद पर आए। साथ में दश हजार मुनि थे उनके साथ भगवान ने छह उपवास का तप किया और अन्त में पादोपगमन अनशन स्वीकार किया।

इस अवसर्पिणी के तृतीय आरा के निन्यान्वें पक्ष शेष बचे थे अर्थात् करीब सवाचार वर्ष बाकी थे तब माघ मास की कृष्णत्रयोदशी के पूर्वाह्न में अभिचि नक्षत्र में चन्द्र का योग था तब पर्यंकासन में स्थित परमात्मा ऋषभदेव ने बादर काययोग में रह कर ही बादर मनयोग एवं बादर बचन योग को समाप्त कर दिया।

तत्पश्चात् अष्टापद गिरि के उपर नूतन शिखरों के समान नए चिता स्थान में देवों ने रत्नों के तीन स्तूप बनाए। तत्पश्चात् भरत महाराजा ने प्रभु के संस्कार के समीप भूमि में तीन गाऊँ ऊँचा एवं मोक्ष मार्ग की वेदिका सदृश सिंहनिषद्या नामक प्रासाद रत्नमय पाषाण से बनाया। यह प्रासाद वार्धकीरत्न नामक स्थपति के द्वारा बनाया गया। बाद में कलिकाल सर्वज्ञ हेमचन्द्रसूरिजी ने सिंहनिषद्या प्रासाद का मनोहर वर्णन किया है जो स्थापत्यशास्त्र का उत्तम उदाहरण स्वरूप है। तत्पश्चात् जो वर्णन होता है वह भी अत्यन्त महत्त्वपूर्ण है। जिसमें कहा गया है कि भरत महाराजा के केवलज्ञान प्राप्त होने के पश्चात् वह भी संयम ग्रहण करके संसार के भावि जीवों को प्रतिबोध करते हुए, भूमि को पावन करते हुए अष्टापद पर्वत पर पधारे और चतुर्विध आहार का प्रत्याख्यान कर के अनशन स्वीकार किया।

प्रायः इसी प्रकार का वर्णन हमें सभी ग्रन्थों में प्राप्त होता है। ज्ञानप्रकाश दीपार्णव, अष्टापद गिरिकल्प, बृहद् कल्पभाष्य वृत्ति, अष्टापद स्तवन, वसुदेव हिंडी, आदि ग्रन्थो में अष्टापद के उल्लेख प्राप्त होते हैं।

एक और उल्लेख प्राप्त होता है, वह है अष्टापदगिरि कल्प का इस जम्बूद्वीप के दक्षिणार्द्ध भरत में भारत वर्ष में नव योजन चौडी और बारह योजन लम्बी अयोध्या नामक नगरी है। यह नगरी ऋषभदेव, अजितनाथ, अभिनंदन स्वामी, सुमतिनाथ, अनंतनाथ आदि जिनेश्वरों की जन्मभूमि है। उसके उत्तरदिशा में बारह योजन पर अष्टापद नाम का पर्वत है। उसके अन्य नाम कैलाश, रम्यगिरि, धवलगिरि, आदि हैं। वह आठ योजन ऊँचा है। स्वच्छ स्फटिकमय है। एवं अयोध्या के बाहर उड्डयकुट पर खड़े रहने पर आकाश स्वच्छ होने पर अष्टापद के धवल शिखरों के दर्शन होते हैं।

इसके पश्चात् अजितनाथ भगवान् के समय में सगर चक्रवर्ती के पुत्र, मुनिसुव्रत स्वामी, गौतमस्वामी, रावण का अष्टापद के साथ सम्बन्ध मिलता है।

इस प्रकार सर्वप्रथम ऋषभदेव भगवान् का अष्टापद के साथ सम्बन्ध था। वह जब-जब अयोध्या की ओर आते थे तब-तब अष्टापद पर्वत पर रुकते थे और राजा एवं प्रजा को धर्मोपदेश देते थे। किन्तु वर्तमान अयोध्या के उत्तर भाग में ऐसा कोई पर्वत नहीं जिसे हम अष्टापद मान सकें ।

वर्तमान भूगोल के अनुसार कैलाश पर्वत तिब्बत में आया हुआ है और वह मानसरोवर की उत्तर में २५ माइल की दूरी पर है। इस पर्वत का शिखर हमेशा हिमाच्छादित रहता है और उस पर चढना अति कठिन है। उसके पास अष्टापद पर्वत होने की संभावना है। उत्तराध्ययन निर्युक्ति में कहा गया है कि—

चरम सरीरो साहू आउहइ नगवरं, न अन्नो त्ति।
(अ. १० गाथा २९०)

अर्थात्— जो साधु चरम शरीरी होते हैं वही इस नगवर अष्टापद पर्वत पर चढ़ सकते हैं। इन सब से हम यह अनुमान लगा सकते हैं कि अष्टापद पर्वत पर चढ़ना अतिदुर्गम था। और कुछ समय बाद लुप्त हो गया।

* अष्टापद लुप्त होने के कारण :

मुनिश्री कल्याण विजयजी ने अष्टापद लुप्त होने के कारणों की चर्चा निबन्धनिश्चय नामक ग्रन्थ में की है। उनके अनुसार अत्यन्त ठण्डी एवं हिमाच्छादित पर्वतमाला के कारण वहाँ जाना दुर्गम हो गया और बाद में लुप्त हो गया होगा।

दूसरा कारण भरत ने रत्नमन्दिर बनाया और उसकी सुरक्षा के लिए यंत्र मानव की रचना की थी अर्थात् आम जनता के लिए वह तीर्थ दुर्गम बन गया केवल देवताओं के लिए ही यह तीर्थ सुगम था।

तीसरे महत्त्वपूर्ण कारण की चर्चा करते हुए कहा है कि सगर चक्रवर्ती के पुत्रों ने अष्टापद के चारों तरफ खाई खोदी थी जिसके कारण वहाँ पहोंचना दुर्गम हो गया था।

इस प्रकार भगवान् ऋषभदेव के निर्वाण के पश्चात् कुछ ही समय बाद इस तीर्थ की यात्रा करना दुर्गम हो गया था। अतः ऋषभदेव के समय की चर्चा करना आवश्यक है।

* ऋषभदेव भगवान् का संक्षिप्त परिचय :

शास्त्रों में प्राप्त जीवन चरित्र के आधार पर प्रथम तीर्थंकर श्री ऋषभदेव भगवान् का संक्षिप्त परिचय इस प्रकार है। पिता का नाम नाभिराजा, माता का नाम मरुदेवी माता था। परमात्मा का लांछन ऋषभ था। जन्म अयोध्या नगरी में हुआ था। देश कोशल था। परमात्मा के यक्ष का नाम गोमुख एवं यक्षी का नाम चक्केश्वरी है। शरीर की ऊँचाई ५०० धनुष्य की मानी जाती है। भव संख्या १३ हैं। परमात्मा का जन्मदिन फाल्गुन वदी ८ मी है। उनकी कुमारावस्था २० लाख पूर्व की एवं राज्यावस्था ६३ लाख पूर्व की थी। उनकी दो पत्नीयाँ सुमंगला एवं सुनंदा थीं। परमात्मा का छद्मस्थ काल १००० वर्ष का, कुल दीक्षा पर्याय १ लाख पूर्व का था। केवलज्ञान अयोध्या नगरी में हुआ था और निर्वाण भूमि अष्टापद पर्वत थी।

पिता -	**नाभिराजा**	**माता -**	**मरुदेवी**
लांछन -	**ऋषभ**	**जन्म -**	**अयोध्या**
देश -	**कोशल**		
यक्ष -	**गोमुख**	**यक्षी -**	**चक्केश्वरी**
शरीर की ऊँचाई -	**५०० धनुष्य**		
जन्मदिन -	**फाल्गुन कृष्ण ८ मी**		
कुमारावस्था -	**२० लाख पूर्व**	**राज्यावस्था -**	**६३ लाख पूर्व**
पत्नी -	**सुमंगला एवं सुनंदा**		
छद्मस्थकाल -	**१००० वर्ष**	**केवलज्ञान -**	**अयोध्या**
कुल दीक्षा पर्याय -	**१ लाख पूर्व**		
आयुष्य -	**८४ लाख पूर्व**	**निर्वाणभूमि -**	**अष्टापद पर्वत**

ऋषभदेव भगवान् का समय तृतीय आरा का अन्तभाग माना जाता है। जैन धर्म के अनुसार दश कोडाकोड़ी सागरोपम की एक अवसर्पिणी तथा उतने ही सागरोपम की एक उत्सर्पिणी होती है। इनमें प्रत्येक के छह छह भेद हैं। जिसमें वस्तुओं की शक्ति क्रम से घटती जाती है उसे अवसर्पिणी काल और जिसमें बढ़ती जाती हैं उसे उत्सर्पिणी काल कहते हैं। इनका अवसर्पिणी और उत्सर्पिणी नाम सार्थक है। (१) सुष्मा-सुष्मा, (२) सुष्मा, (३) सुष्मा-दुष्मा, (४) दुष्मा-सुष्मा, (५) दुष्मा और (६) दुष्मा-दुष्मा

ये अवसर्पिणी के छह भेद हैं। इसके उल्टे अर्थात् (१) दुष्मा-दुष्मा, (२) दुष्मा, (३) दुष्मा-सुष्मा, (४) सुष्मा-दुष्मा (५) सुष्मा और सुष्मा-सुष्मा ये छह उत्सर्पिणी के भेद हैं। प्रारम्भ के तीन कालों का प्रमाण क्रम से चार कोडाकोडी सागर, तीन कोडाकोडी सागर है। चौथे का काल प्रमाण बयालीस हजार वर्ष न्यून एक कोडाकोडी सागरोपम है। पाँचवें और छठ्ठे का काल २१-२१ हज़ार वर्ष प्रमाण है। जिस प्रकार दश कोडाकोड़ी सागर का अवसर्पिणी काल है उसी प्रकार दश कोडा कोडी सागरोपम उत्सर्पिणी काल है। उत्सर्पिणी एवं अवसर्पिणी दोनों मिलाकर कालचक्र कहलाता है। इन दोनों काल के समय भरत-ऐरावत क्षेत्र में पदार्थों की स्थिति हानि एवं वृद्धि के लिए होती है। इन दो क्षेत्र के सिवाय अन्य क्षेत्रों में पदार्थों की स्थिति हानिवृद्धि से रहित है।

सागरोपम का कालमान समझने के लिए हमें योजन एवं पल्य का माप जानना आवश्यक है। जो इस प्रकार है-

आठ अवसंज्ञा	=	एक संज्ञा-संज्ञा
आठ संज्ञा-संज्ञा	=	एक त्रुटीरेणु
आठ त्रुटीरेणु	=	एक त्रसरेणु
आठ त्रसरेणु	=	एक रथरेणु
आठ रथरेणु	=	एक उत्तम भोगभूमिज मनुष्य के बाल का अग्रभाग।
आठ बालाग्र	=	मध्यम भोगभूमिज मनुष्य का बालाग्र
आठ मध्यम भोगभूमिज बालाग्र	=	जधन्य भोगभूमिज बालाग्र
आठ ज. भो. बालाग्र	=	कर्मभूमि भोगभूमिज बालाग्र
आठ बालाग्र	=	१ लीख
आठ लीख	=	१ जुआँ
आठ जुआँ	=	१ जव
८ जव	=	१ उत्सेधांगुल (शरीरमाप के लिए)

उत्सेधांगुल को पाँच सौ का गुणा करने पर एक प्रमाणांगुल होता है । यह प्रमाणांगुल अवसर्पिणी के प्रथम चक्रवर्ती का अंगुल है।

अपने अपने समय में मनुष्य का जो अंगुल होता है वह स्वांगुल।

६ अंगुल	=	१ पाद
दो पाद	=	१ वितस्ति
दो वितस्ति	=	१ हाथ
दो हाथ	=	एक किष्कु
दो किष्कु	=	१ दण्ड धनुष्य नाडी

८ हजार दण्डों का एक योजन कहा गया है।

*** अब पल्य से लेकर सागर का प्रमाण :**

एक ऐसा गर्त बनाया जाए जो एक योजन बराबर लम्बा-चौड़ा तथा गहरा हो जिसकी परिधि इससे कुछ अधिक गुनी हो तथा जिसके चारों तरफ दीवारें बनाई जाएँ। इसमें एक से लेकर सात दिन के बालक

के बाल (जिस के दूसरे टुकडे न हो सकें वैसे बालों से) भरा जाए। ऐसे गर्त को व्यवहार पल्य कहा जाता है। सौ-सौ वर्ष के बाद एक-एक बाल का टुकडा उस गर्त से निकाला जाए और जितने समय में वह खाली हो जाए उतने समय को व्यवहार पल्योपम काल कहते हैं।

एक और अद्धा पल्योपम है। पूर्वोक्त पल्य को बालों से भरा जाए। उनमें से एक-एक समय के बाद एक-एक टुकडे को निकालने पर जितने समय में वह खाली हो जाए उतने समय को अद्धा पल्योपम काल कहते हैं। आयु का प्रमाण बतलाने के लिए इसका उपयोग होता है। दस कोडा-कोडी अद्धा पल्यो का अद्धा सागर होता है। इसके द्वारा संसारी जीवों की आयु, कर्म तथा संसार की स्थिति जानी जाती है।

पल्योपम एवं सागरोपम के परिमाण का सविस्तार वर्णन व्याख्याप्रज्ञप्ति एवं अनुयोगद्वार सूत्र तथा तिलोयपण्णत्ति में प्राप्त होता है तदनुसार पल्योपम तीन प्रकार के हैं (१) उद्धार पल्योपम, (२) अद्धा पल्योपम, (३) क्षेत्र पल्योपम । उसी प्रकार सागरोपम के भी तीन प्रकार हैं यथा (१) उद्धार सागरोपम, (२) अद्धा सागरोपम एवं (३) क्षेत्र सागरोपम ।

वैदिक परम्परा के अनुसार काल को चार युगों में विभाजित किया गया है। कलियुग, द्वापर, त्रेता एवं सतयुग।

कलियुग ४,३२,००० वर्ष का माना गया है।

२ कलियुग	=	१ द्वापर	८६४०००
३ कलियुग	=	१ त्रेता	१२,९६,०००
४ कलियुग	=	१ सत्युग	१७,२८,०००

चार युगों का १ चतुर्युगी

७१ चतुर्युगी का एक मन्वन्तर

१४ मन्वन्तर एवं साध्यांश के १५ सत्युग का एक कल्प

कल्प बराबर $\frac{४३२ \times १०७}{४३२०००००००} = ४.३ \times १०^{९}$ वर्ष

ब्रह्माण्ड की आयु १-४ x १०१० वर्ष ।

इस प्रकार प्राचीन काल में जो पल्य और सागर के प्रमाण हैं उसके सही रूप को समझकर ही हम श्री आदिनाथ भगवान् का समय निश्चित कर पायेंगे ।

7

।। प्राचीन जैन तीर्थ ।।

पण्डित कल्याणविजयजी गणी

*** उपक्रम :**

पूर्वकाल में 'तीर्थ' शब्द मौलिक रूप से जैन प्रवचन अथवा चतुर्विध संघ के अर्थ में प्रयुक्त होता था, ऐसा जैन आगमों से ज्ञात होता है। जैन प्रवचनकर्ता और जैनसंघ के संस्थापक होने से ही जिनदेव तीर्थंकर कहलाते हैं।

तीर्थ का शब्दार्थ यहाँ नदी समुद्र में उतरने अथवा उनसे बाहर निकलने का सुरक्षित मार्ग होता है। आज की भाषा में इसे घाट और बन्दर कह सकते हैं।

संसार समुद्र को पार कराने वाले जिनागम को और जैन-श्रमण संघ को भावतीर्थ बताया गया है, और इसकी व्युत्पत्ति **'तीर्यते संसारसागरो येन तत् तीर्थम्''** इस प्रकार की गई है, एवं नदी समुद्रों को पार कराने वाले तीर्थों को द्रव्य तीर्थ माना गया है।

उपर्युक्त तीर्थों के अतिरिक्त जैन-आगमों में कुछ और भी तीर्थ माने गये हैं, जिन्हें पिछले ग्रन्थकारों ने स्थावर-तीर्थों के नाम से निर्दिष्ट किया है, और वे दर्शन की शुद्धि करने वाले माने गये हैं। इन स्थावर तीर्थों का निर्देश आचारांग, आवश्यक आदि सूत्रों की निर्युक्तियों में मिलता है, जो मौर्यकालीन ग्रन्थ हैं।

(क) जैन स्थावर तीर्थों में (१) अष्टापद, (२) उज्जयन्त, (३) गजाग्रपद, (४) धर्मचक्र, (५) अहिच्छत्र पार्श्वनाथ, (६) रथावर्त पर्वत, (७) चमरोत्पात, (८) शत्रुंजय, (९) सम्मेतशिखर और (१०) मथुरा का देव निर्मित स्तूप इत्यादि तीर्थों का संक्षिप्त अथवा विस्तृत वर्णन जैनसूत्रों तथा सूत्रों की निर्युक्ति व भाष्यों में मिलता है।

(ख) (१) हस्तिनापुर, (२) शौरीपुर, (३) मथुरा, (४) अयोध्या, (५) काम्पिल्यपुर, (६) वाराणसी (काशी), (७) श्रावस्ती, (८) क्षत्रियकुण्ड, (९) मिथिला, (१०) राजगृह, (११) अपापा (पावापुरी), (१२) भद्दिलपुर, (१३) चम्पापुरी, (१४) कौशाम्बी, (१५) रत्नपुर, (१६) चन्द्रपुरी आदि स्थान भी तीर्थंकरों की जन्म, दीक्षा, ज्ञान, निर्वाण की भूमियाँ होने के कारण जैनों के

Various Jain Tirth Vol. IV Ch. 21-E, Pg. 1190-1192 & Nibandh Nischay Vol. I Ch. 1-D, Pg. 67-70

प्राचीन तीर्थ थे, परन्तु वर्तमान समय में इनमें से अधिकांश विलुप्त हो चुके हैं। कुछ कल्याणक भूमियों में आज भी छोटे-बड़े जिन मन्दिर बने हुए हैं, और यात्रिक लोग दर्शनार्थ जाते भी हैं। परन्तु इनका पुरातन महत्त्व आज नहीं रहा। इन तीर्थों को 'कल्याणक भूमि' कहते हैं।

(ग) उक्त तीर्थों के अतिरिक्त कुछ ऐसे भी स्थान जैन तीर्थों के रूप में प्रसिद्ध हुए थे जिनमें से कुछ तो आज नाम शेष हो चुके हैं, और कुछ विद्यमान भी हैं। इनकी संक्षिप्त नाम सूचना यह है — (१) प्रभास पाटन - चन्द्रप्रभ, (२) स्तम्भ तीर्थ - स्तम्भन पार्श्वनाथ, (३) भृगुकच्छ अश्वावबोध शकुनिका विहार - मुनिसुव्रत, (४) सूरपार्क (नालासोपारा), (५) शंखपुर- शंखेश्वर पार्श्वनाथ, (६) चारूप - पार्श्वनाथ, (७) तारंगाहिल -अजितनाथ, (८) अर्बुदगिरि (माउण्ट आबू), (९) सत्यपुरीय-महावीर, (१०) स्वर्णगिरि - महावीर, (११) करहेटक-पार्श्वनाथ, (१२) विदिशा (भिलसा), (१३) नासिक्य-चन्द्रप्रभ, (१४) अन्तरिक्ष-पार्श्वनाथ, (१५) कुल्पाक-आदिनाथ, (१६) खण्डगिरि (भुवनेश्वर), (१७) श्रवण बेलगोला इत्यादि अनेक जैन प्राचीन तीर्थ प्रसिद्ध हैं। इनमें जो विद्यमान हैं, उनमें कुछ तो मौलिक हैं, तथा कतिपय प्राचीन तीर्थों के स्थानापन्न नवनिर्मित जिनचैत्यों के रूप में अवस्थित हैं। तीसरी श्रेणी के जैनतीर्थों को हम पौराणिक तीर्थ कहते हैं। इनका प्राचीन जैन साहित्य में वर्णन न होने पर भी कल्पों, जैन चरित्रग्रन्थों तथा प्राचीन स्तुति, स्तोत्रों में इनकी महिमा गायी गई है।

उक्त तीन वर्गों में से इस लेख में हम प्रथम वर्ग के सूत्रोक्त तीर्थों का ही संक्षेप में निरूपण करेंगे।

* सूत्रोक्त तीर्थ :

आचारांग निर्युक्ति की निम्नलिखित गाथाओं में प्राचीन जैनतीर्थों का नाम निर्देश मिलता है।

दंसण नाण चरिते तववेरग्गे य होई उ पसत्था।
जा य तहा ता य तहा सक्सणं बुच्छं सलक्खणओ।।३२९।।

तित्थगराण भगवओ पवयण पावयणि अइसइड्ढीणं।
अभिगमण नमण दरिसण कित्तण सूंपअणा थुणणा।।३३०।।

जम्माभिसेय निक्खमण चरण नाणुप्पया य निव्वाणे।
दिय लोअभवण मंदर नंदीसर भोम नगरेसुं।।३३१।।

अट्ठावमुज्जिंते गयग्गपयए य धम्मचक्के य।
पास रहावत्तंग चमरूप्पायं च वंदामि।।३३२।।

अर्थात् दर्शन, सम्यक्त्व—ज्ञान, चारित्र, तप, वैराग्य, विनय-विषयक भावनाएँ जिन कारणों से शुद्ध बनती हैं, उनको स्वलक्षणों के साथ कहूँगा ।।३२९।।

तीर्थंकर भगवन्तों के, उनके प्रवचन के, प्रवचन-प्रचारक आचार्यों के, केवल, मनःपर्यव, अवधिज्ञान, वैक्रयादि अतिशय लब्धिधारी मुनियों के सन्मुख जाने, नमस्कार करने, उनका दर्शन करने, उनके गुणों का

कीर्त्तन करने, उनकी अन्न वस्त्रादि से पूजा करने से दर्शन, ज्ञान, चारित्र, तप, वैराग्य सम्बन्धी गुणों की शुद्धि होती है।।३३०।।

जन्मकल्याणक स्थान, जन्माभिषेक स्थान, दीक्षा स्थान, श्रमणावस्था की विहार भूमि, केवल ज्ञानोत्पत्ति का स्थान, और निर्वाण कल्याणक भूमि को तथा देवलोक असुरादि के भवन, मेरु पर्वत, नन्दीश्वर के चैत्यों और व्यन्तरदेवों के भूमिस्थ नगरों में रही हुई जिनप्रतिमाओं की तथा (१) अष्टापद, (२) उज्जयंत, (३) गजाग्रपद, (४) धर्मचक्र, (५) अहिच्छत्रस्थित पार्श्वनाथ, (६) रथावर्त - पदतीर्थ, (७) चमरोत्पात आदि नामों से प्रसिद्ध जैनतीर्थों में स्थित जिनप्रतिमाओं को मैं वन्दन करता हूँ।

निर्युक्तिकार भगवान् भद्रबाहु स्वामी ने तीर्थंकर भगवन्तों के जन्म, दीक्षा, विहार, ज्ञानोत्पत्ति, निर्वाण आदि के स्थानों को तीर्थ स्वरूप मानकर वहाँ रहे हुए जिनचैत्यों को वंदन किया है। यही नहीं, परन्तु राजप्रश्नीय, जीवाभिगम, स्थानांग भगवती आदि सूत्रों में वर्णित देव स्थित, असुर-भवन स्थित, मेरुपर्वत स्थित, नन्दीश्वर द्वीप स्थित, और व्यन्तर देवों के भूमि-गर्भ स्थित नगरों में रहे हुए चैत्यों की शाश्वत जिनप्रतिमाओं को भी वन्दन किया है।

निर्युक्ति की गाथा ३३२ वीं में निर्युक्तिकार से तत्कालीन भारतवर्ष में प्रसिद्धि पाये हुए सात अशाश्वत जैन-तीर्थों को वन्दन किया है, जिनमें एक छोड़कर शेष सभी प्राचीन तीर्थ विच्छिन्न हो चुके हैं। फिर भी शास्त्रों तथा भ्रमण वृत्तान्तों में इनका जो वर्णन मिलता है, उनके आधार पर इनका यहाँ संक्षेप में निरूपण किया जायेगा।

*** अष्टापद :**

अष्टापद पर्वत ऋषभदेवकालीन अयोध्या से उत्तर की दिशा में अवस्थित था। भगवान् ऋषभदेव जब कभी अयोध्या की तरफ पधारते तब अष्टापद पर्वत पर ठहरते थे, और अयोध्यावासी राजा-प्रजा उनकी धर्म-सभा में दर्शन वन्दनार्थ तथा धर्म श्रवणार्थ जाते थे। परन्तु वर्तमानकालीन अयोध्या के उत्तर दिशा भाग में ऐसा कोई पर्वत दृष्टिगोचर नहीं होता जिसे अष्टापद माना जा सके। इसके कारण अनेक ज्ञात होते हैं। पहला तो यह है कि उत्तरदिग् विभाग में भारत से लगी हुई पर्वत श्रेणियाँ उस समय में इतनी ठण्डी और हिमाच्छादित नहीं थीं, जितनी आज हैं। दूसरा कारण यह है कि अष्टापद पर्वत के शिखर पर भगवान् ऋषभदेव और उनके गणधर तथा अन्य शिष्यों का निर्वाण होने के बाद देवताओं ने तीन स्तूप और भरत चक्रवर्ती ने सिंहनिषद्या नामक जिनचैत्य बनवाकर उसमें चौवीस तीर्थंकरों की वर्ण-मानोपेत प्रतिमाएँ प्रतिष्ठित करवा कर चैत्य के द्वारों पर लोहमय यान्त्रिक द्वारपाल स्थापित किये थे। इतना ही नहीं, परन्तु पर्वत को चारों ओर से छिलवाकर सामान्य भूमिगोचर मनुष्यों के लिये शिखर पर पहुँचना अशक्य बनवा दिया था। उसकी ऊँचाई के आठ भाग कर क्रमशः आठ मेखलाएँ बनवाई थीं, इसी कारण से पर्वत का अष्टापद यह नाम प्रचलित हुआ था। भगवान् ऋषभदेव के इस निर्वाण स्थान के दुर्गम बन जाने के बाद देव, विद्याधर, विद्याचारण, लब्धिधारी मुनि और जंघाचारण मुनियों के सिवाय अन्य कोई भी दर्शनार्थी अष्टापद पर नहीं जा सकता था; और इसी कारण से भगवान् महावीर स्वामी ने अपनी धर्म सभा में यह सूचन किया था कि जो मनुष्य अपनी आत्मशक्ति से अष्टापद पर्वत पर पहुँचता है वह इसी भव में संसार से मुक्त होता है।

अष्टापद के अप्राप्य होने का तीसरा कारण यह भी है कि सगर चक्रवर्ती के पुत्रों ने अष्टापद पर्वत स्थित जिनचैत्य स्तूप आदि को अपने पूर्वज वंश्य भरत चक्रवर्ती के स्मारक के चारों तरफ गहरी खाई खुदवाकर उसे गंगा के जलप्रवाह से भरवा दिया था, ऐसा प्राचीन जैन कथासाहित्य में किया गया वर्णन आज भी उपलब्ध होता है।

उपर्युक्त अनेक कारणों से हमारा अष्टापद तीर्थ जिसका निर्देश श्रुत केवली भगवान् भद्रबाहु स्वामी ने अपनी आचारांग निर्युक्ति में सर्वप्रथम किया है, हमारे लिये आज अदर्शनीय और अलभ्य बन चुका है।

आचारांग निर्युक्ति के अतिरिक्त आवश्यक निर्युक्ति की निम्नलिखित गाथाओं से भी अष्टापद तीर्थ का विशेष परिचय मिलता है :

अह भगवं भवमहणो पुव्वाणमणूणयं सयसहस्सं।
अणुपुब्बि विहररिऊणं पत्ती अट्ठावयं सेलं।।४३३।।*

अट्ठावयम्मि सेले चउदसभत्तेण सो महरिसीणं।
दसहिं। सहस्सेहि समं निव्वाणमणुत्तरं पत्तो।।४३४।।*

निव्वाणं[१] चिइगागिई जिणस्स इक्खाग-सेसगाणं च।
सकहा ३ थूभ जिणहरे ४ जायग ५ तेणाऽहिअग्गिति।।४३५।।*

तब संसार दुःख का अन्त करने वाले भगवान् ऋषभदेव सम्पूर्ण एक लाख पूर्ववर्षों तक पृथ्वी पर विहार करके अनुक्रम से अष्टापद पर्वत पर पहुँचे, और छः उपवास के तप के अन्त में दस हजार मुनिगण के साथ सर्वोच्च निर्वाण को प्राप्त हुए।।४३३।।४३४।।

भगवान् और उनके शिष्यों के निर्वाणान्तर चतुर्निकायों के देवों ने आकर उनके शवों के अग्नि संस्कारार्थ तीन चिताएँ बनवाईं। पूर्व में गोलाकार चिता तीर्थंकर के शरीर के दाहार्थ, दक्षिण में त्रिकोणाकार चिता इक्ष्वाकुवंश्य गणधरों के तथा महामुनियों के शवदाहार्थ बनवाईं, और पश्चिम दिशा की तरफ चौकोर चिता शेष श्रमणगण के शरीर संस्कारार्थ बनवाई, और तीर्थंकर आदि के शरीर यथास्थान चिताओं पर रखकर अग्निकुमार देवों ने उन्हें अग्नि द्वारा सुलगाया, वायुकुमार देवों ने वायु द्वारा अग्नि को जोश दिया, और चर्म-मांस के जल जाने पर मेघकुमारों ने जलवृष्टि द्वारा चिताओं को ठण्डा किया। तब भगवान् के ऊपरी बांये जबड़े की शक्रेन्द्र ने, दाहिनी तरफ की ईशानेन्द्र ने, तथा निचले जबड़े की बांई तरफ की चमरेन्द्र ने, और दाहिनी तरफ की दाढ़ें बलीन्द्र ने ग्रहण की। इन्द्रों के अतिरिक्त शेष देवों ने भगवान् के शरीर की अन्य अस्थियाँ ग्रहण कर लीं। तब वहाँ उपस्थित राजादि मनुष्यगण ने तीर्थङ्कर तथा मुनियों के शरीर दहन स्थानों की भस्म को भी पवित्र जानकर ग्रहण कर लिया। चिताओं के स्थान पर देवों ने तीन स्तूप बनवाये, और भरत चक्रवर्ती ने चौबीस तीर्थङ्करों की वर्णमानोपेत सपरिकर मुर्तियाँ स्थापित करने योग्य जिनगृह बनवाये। उस समय जिन मनुष्यों की चिताओं से अस्थि, भस्मादि नहीं मिला था, उन्होंने उसकी प्राप्ति

* यह गाथांक - निबन्ध निश्चय की है ।

के लिये देवों से बड़ी नम्रता के साथ याचना की, जिससे इस अवसर्पिणी काल में याचक शब्द प्रचलित हुआ। चिता कुण्डों में अग्नि चयन करने के कारण तीन कुण्डों में अग्नि स्थापन करने का प्रचार चला, और वैसा करने वाले आहिताग्नि कहलाये।

उपर्युक्त सूत्रोक्त वर्णन के अतिरिक्त भी अष्टापद तीर्थ से सम्बन्ध रखने वाले अनेक वृत्तान्त सूत्रों, चरित्रों, तथा (पौराणिक) प्रकीर्णक जैनग्रन्थों में मिलते हैं। परन्तु इन सब के वर्णनों द्वारा विषय को बढ़ाना नहीं चाहते।

8

।। भारत के दिगम्बर जैन तीर्थ ।।

उत्तराखण्ड जनपद

क्षेत्र— कैलाश (बद्रीनाथ, कैलाश, अष्टापद), श्रीनगर

अष्टापद

बलभद्र जैन

*** निर्वाण क्षेत्र :**

अष्टापद निर्वाण क्षेत्र है ।

'अट्ठावयम्मि रिसहो' यह प्राकृत निर्वाण भक्ति की प्रथम गाथा का प्रथम चरण है। इसका अर्थ यह है कि ऋषभदेव भगवान् अष्टापद पर्वत से मुक्त हुए। अष्टापद दूसरा नाम कैलाश है।

हरिवंश पुराण के कर्ता और आचार्य जिनसेन ने भगवान् ऋषभदेव के मुक्ति-गमन से पूर्व कैलाश पर्वत पर ध्यानारूढ़ होने का बड़ा मार्मिक चित्रण किया है।

इत्थं कृत्वा समर्थं भवजलधिजलोत्तारणे भावतीर्थं
कल्पान्तस्थायि भूयस्त्रिभुवनहितकृत् क्षेत्रतीर्थं च कर्तुम्।
स्वाभाव्यादारुरोह श्रमणगणसुरवातसम्पूज्यपादः
कैलासाख्यं महर्धिं निषधमिव वृषादित्य इद्ध प्रभांढ्यः ।।

–हरिवंश पुराण, १२–८०

अर्थात् मुनिगण और देवों से पूजित चरणों के धारक श्री वृषभ जिनेश्वर संसाररूपी सागर के जल से पार करने में समर्थ रत्नत्रय रूप भावतीर्थ का प्रवर्तन कर कल्पान्त काल तक स्थिर रहनेवाले एवं त्रिभुवन जन हितकारी क्षेत्रतीर्थ को प्रवर्तन करने के लिए स्वभावतः कैलाश पर्वत पर इस तरह आरूढ़ हो गये, जिस तरह देदीप्यमान प्रभा का धारक वृष का सूर्य निषाधाचलपर आरूढ़ होता है।

इसके पश्चात् आचार्य ने कैलाशगिरि से भगवान् के मुक्ति-गमन का वर्णन करते हुए लिखा है-

तस्मिन्नद्रौ जिनेन्द्रः स्फटिकमणिशिला जालरम्ये निषपण्णो।
योगानां सन्निरोधं सह दशभिरथो योगिनां यैः सहस्त्रैः।
कृत्वा कृत्वान्तमन्ते चतुरपदमहाकर्मभेदस्य शर्म–
स्थानं स्थानं स सैद्धं समगमदमलस्रग्धराभ्यर्च्यमानः ।।१२।८१

Uttarakhand - Ashtapad Vol. XV Ch. 114-C, Pg. 6695-6707

अर्थात् स्फटिक मणि की शिलाओं से रमणीय उस कैलाश पर्वत पर आरूढ़ होकर भगवान् ने एक हजार राजाओ के साथ यग निरोध किया और अन्त में चार अघातिया कर्मों का अन्त कर निर्मल मालाओं के धारक देवो से पूजित हो अनन्त सुख के स्थानभूत मोक्ष स्थान को प्राप्त किया।

भरत और वृषभसेन आदि गणधरों ने भी कैलाश पर्वत से ही मोक्ष प्राप्त किया-

शैलं वृषभसेनाद्यैः कैलाशमधिरुह्य सः।
शेषकर्मक्षयान्मोक्षमन्ते प्राप्तः सुरैः स्तुतः।।

-हरिवंशपुराण, १३।६

मुनिराज भरत आयु के अन्त में वृषभसेन आदि गणधरों के साथ कैलाश पर्वत पर आरूढ़ हो गये और शेष कर्मों का क्षय करके वहीं से मोक्ष प्राप्त किया।

श्री बाहुबली स्वामी को कैलाश पर्वत से निर्वाण प्राप्त हुआ। इस सम्बन्ध में आचार्य जिनसेन आदिपुराण में उल्लेख करते हैं-

इत्थं स विश्वविद्विश्वं प्रीणयन् स्ववचोऽमृतैः।
कैलासमचलं प्रापत् पूतं संनिधिना गुरोः ।। ३६।२०३

अर्थात् समस्त विश्व के पदार्थों को जाननेवाले बाहुबली अपने वचनरूपी अमृत के द्वारा समस्त संसार को सन्तुष्ट करते हुए पूज्य पिता भगवान् ऋषभदेव के सामीप्य से पवित्र हुए कैलाश पर्वत पर जा पहुँचे।

अयोध्या नगरी के राजा त्रिदशंजय की रानी इन्दुरेखा थी। उनके जितशत्रु नामक पुत्र था। जितशत्रु के साथ पोदनपुर नरेश व्यानन्द की पुत्री विजया का विवाह हुआ था। द्वितीय तीर्थंकर अजितनाथ इन्हीं के कुलदीपक पुत्र थे। भगवान् के पितामह त्रिदशंजय ने मुनि-दीक्षा ले ली और कैलाश पर्वत से मुक्त हुए।

सगर चक्रवर्ती के उत्तराधिकारी भगीरथ नरेश ने कैलाश में जाकर मुनि-दीक्षा ली और गंगा-तट पर तप करके मुक्त[१] हुए।

प्राकृत निर्वाण भक्ति में अष्टापद से निर्वाण प्राप्त करनेवाले कुछ महापुरुषों का नाम-स्मरण करते हुए उन्हें नमस्कार किया गया है। उसमें आचार्य कहते हैं-

णायकुमार मुणिन्दो बाल महाबाल चेव अच्छेया।
अट्ठावयगिरि-सिहरे णिव्वाण गया णमो तेसिं।।१५।।

अर्थात् अष्टापद शिखर से व्याल, महाव्याल, अच्छेद्य, अभेद्य और नागकुमार मुनि मुक्त हुए।

हरिषेण चक्रवर्ती का पुत्र हरिवाहन था। उसने कैलाश पर्वत पर दीक्षा ली और वहीं से निर्वाण प्राप्त किया।

हरिवाहन दुद्धर बहु धरहु। मुनि हरिषेण अंगु तउ चरिउ।।
घातिचउक्क कम्म खऊ कियऊ। केवल णाय उदय तव हयऊ।।
निरु सचराचरु पेखिउ लोउ। पुणि तिणिजाय दियउ निरुजोउ।।
अन्त यालि सन्यास करेय। अट्ठसिद्धि गुणि हियऊ धरेउ।।
सुद्ध समाधि चयेविय पाण। निरुवम सुह पत्तइ निव्वाण।।

-कवि शंकर कृत हरिषेण चरित, ७०७-७०९
(एक जीर्ण गुटकेपर-से-रचना काल १५२६)

---

१. उत्तरपुराण, ४८/१४१

विविध तीर्थकल्प में आचार्य जिनप्रभ सूरि ने 'अष्टापद कल्प' नामक कल्प की रचना की है। उसमें लिखा है- इन्द्र ने अष्टापद पर रत्नत्रय के प्रतीक तीन स्तूप बनाये।

भरत चक्रवर्ती ने यहाँ पर सिंहनिषद्या बनवायीं, जिनमें सिद्ध प्रतिमाएँ विराजमान करायीं। इनके अतिरिक्त उन्होंने चौबीस तीर्थंकारों और अपने भाईयों की प्रतिमाएँ भी विराजमान करायीं। उन्होंने चौबीस तीर्थंकरों और निन्यानवे भाईयों के स्तूप भी बनवाये थे ।

भगवान् ऋषभदेव के मोक्ष जाने पर उनकी चिता देवों ने पूर्व दिशा में बनायी। भगवान् के साथ जो मुनि मोक्ष गये थे, उनमें जो इक्ष्वाकुवांशी थे, उनकी चिता दक्षिण दिशा में तथा शेष मुनियों की चिता पश्चिम दिशा में बनायी गयीं। बादमें तीनों दिशाओं में चिताओं के स्थान पर देवों ने तीन स्तूपों की रचना की।

अनेक जैन ग्रन्थों में उल्लेख मिलता है कि कैलाश पर भरत चक्रवर्ती तथा अन्य अनेक राजाओं ने रत्न प्रतिमाएँ स्थापित करायी थीं। यथा-

कैलाश शिखरे रम्ये यथा भरतचक्रिणा ।
स्थापिताः प्रतिमा वर्ण्या जिनायतनपंवितपु ।।
तथा सूर्यप्रमेणापि...

-हरिषेण कथाकोष, ५६।५

जिस प्रकार मनोहर कैलाश शिखर पर भरत चक्रवर्ती ने जिनालयों की पंक्तियों में नाना वर्णवाली प्रतिमाएँ स्थापित की थीं, उसी प्रकार सूर्यप्रभ नरेश ने मलयगिरि पर स्थापित कीं ।

भरत चक्रवर्ती ने चोवीस तीर्थंकरों की जो रत्न-प्रतिमाएँ प्रतिष्ठित की थीं, उनका अस्तित्व कब तक रहा, यह तो स्पष्ट रूप से नहीं कहा जा सकता, किन्तु इन मन्दिरों और मूर्तियों का अस्तित्व चक्रवर्ती के पश्चात् सहस्राब्दियों तक रहा, इस प्रकार के स्फुट उल्लेख जैन वाङ्मय में हमें यत्र-तत्र मिलते हैं। द्वितीय चक्रवर्ती सगर के साठ हजार पुत्रों ने जब अपने पिता से कुछ कार्य करने की आज्ञा माँगी तब विचार कर चक्रवर्ती बोले-

राज्ञाप्याज्ञापिता यूयं कैलासे भरतेशिना।
गृहाः कृता महारत्नेश्चततुविशतिरर्हताम्।।
तेषां गङ्गां प्रकुर्वीध्यं परिखां परितां गिरिम्।
इति तेऽपि तथाकुर्वन् दण्डरत्नेन सत्त्वरम्।।

-उत्तरपुराण, ४८।१०७-१०८

अर्थात् राजा सगर ने भी आज्ञा दी कि भरत चक्रवर्ती ने कैलाश पर्वत पर महारत्नों से अरहन्तों के चौबीस मन्दिर बनवाये थे। तुम लोग उस पर्वत के चारों ओर गंगा नदी को उन मन्दिरों की परिखा बना दो। उन राजपुत्रों ने भी पिता की आज्ञानुसार दण्डरत्न से वह काम शीघ्र ही कर दिया।

इस घटना के पश्चात् भरत चक्रवर्ती द्वारा कैलाश पर्वत पर बनाये हुए जिन मन्दिरों का उल्लेख वाली मुनि के प्रसंग में आता है। एक बार लंकापति दशानन नित्यालोक नगर के नरेश नित्यालोक की पुत्री रत्नावली से विवाह करके आकाश मार्ग से जा रहा था। किन्तु कैलाश पर्वत के ऊपर से ऊड़ते समय उसका पुष्पक विमान सहसा रुक गया। दशानन ने विमान रुकने का कारण जानना चाहा तो उसके

अमात्य मारीच ने कहा- ''देव! कैलाश पर्वत पर एक मुनिराज प्रतिमा-योग से विराजमान हैं। वे घोर तपस्वी प्रतीत होते हैं। इसीलिए यह विमान उनको अतिक्रमण नहीं कर सका है। दशानन ने उस पर्वत पर उतर मुनिराज के दर्शन किये। किन्तु वह देखते ही पहचान गया कि यह वाली है। उसके साथ अपने पूर्व संघर्ष का स्मरण करके वह बड़े क्रोध में बोला- अरे दुर्बुद्धि ! तू बड़ा तप कर रहा है कि अभिमान से मेरा विमान रोक लिया, मैं तेरे इस अहंकार को अभी नष्ट किये देता हूँ। तू जिस कैलाश पर्वत पर बैठा है, उसे उखाड़ कर तेरे ही साथ अभी समुद्र में फेंकता हूँ।'' यह कहकर दशानन ने ज्योंही अपनी भुजाओं से विद्या-बल की सहायता से कैलाश को उठाना प्रारम्भ किया, मुनिराज वाली ने अवधिज्ञान से दशानन के दस दृष्कृत्य को जान लिया। तब वे विचार करने लगे—

कारितं भरतेनेदं जिनायगतनमूत्तमम्।
सर्वरत्नमयं तुङ्गं बहुरुप विराजितम्।।
प्रत्यहं भक्तिसंयुक्तैः कृतपूजं सुरासुरैः।
मा विनाशि चलत्यस्मिन् पर्वते भिन्न पर्वणि।।

–पद्मपुराण ९।१४७–१४८

अर्थात् भरत चक्रवर्ती ने ये नाना प्रकार के सर्व रत्नमयी ऊँचे-ऊँचे जिनमन्दिर बनवाये हैं। भक्ति से भरे हुए सुर और असुर प्रतिदिन इनकी पूजा करते हैं। अतः इस पर्वत के विचलित हो जानेपर कहीं ये जिनमन्दिर नष्ट न हो जायें।

ऐसा विचार कर मुनिराज ने पर्वत को अपने पैर के अंगूठे से दबा दिया। दशानन दब गया और बुरी तरह रोने लगा। तभी से उसका नाम रावण पड़ गया। तब दयावश उन्होंने अँगूठा ढ़ीला कर दिया और रावण पर्वत के नीचे से निकलकर निरभिमान हो मुनिराज की स्तुति करने लगा । महामुनि वाली घोर तपस्या करके कैलाश से मुक्त हुए।

इस घटना से यह निष्कर्ष निकलता है कि उस काल तक भरत द्वारा निर्मित जिन-मन्दिर विद्यमान थे। किन्तु पंचम काल में ये नष्ट हो गये, इस प्रकार की निश्चित सूचना भविष्यवाणी के रूप में होती हैं-

कैलास पर्वते सन्ति भवनानि जिनेशिनां।
चतुर्विंशति संख्याति कृतानि मणिकाश्चनैः।।
सुरासुर–नराधीशैवंन्दितानि दिवानिशम्।
यास्यन्ति दुःषम काले नाशं तस्कारादिभिः।।

–हरिषेण बृहत्कथा, कोष ११९

अर्थात् कैलाश पर्वत पर मणिरत्नों के बने हुए तीर्थंकरों के चौबीस भवन हैं। सुर, असुर और राजा लोग उनकी दिनरात वन्दना करते रहते हैं। दुःषम (पंचम) काल में तस्कार आदि के द्वारा वे नष्ट हो जायेंगे।

जैन पुराण-ग्रन्थों से ज्ञात होता है कि चतुर्थ काल में कैलाश यात्रा का बहुत रिवाज था। विद्याधर विमानों द्वारा कैलाश की यात्रा को जाते रहते थे। अंजना और पवनंजय का विवाह सम्बन्ध कैलाश की यात्रा के समय ही हुआ था। पवनंजय के पिता राजा प्रह्लाद और अंजना के पिता राजा महेन्द्र दोनों ही

फाल्गुनी अष्टाह्निका में कैलाश की वन्दना के लिए गये थे। वहीं पर दोनों मित्रों ने अपने पुत्र और पुत्रीका सम्बन्ध कर विवाह कर दिया।

विद्याधरों की कैलाश-यात्रा के ऐसे अनेक प्रसंगों का उल्लेख जैन पुराण साहित्य में उपलब्ध होता हैं:

*** कैलाश की स्थिति :**

कैलाश की आकृति ऐसे लिंगाकार की है जो षोडश दलवाले कमल के मध्य खड़ा हो। उन सोलह दलवाले शिखरों में सामने के दो श्रृँग झुककर लम्बे हो गये हैं। इसी भाग से कैलाश का जल गौरी कुण्ड में गिरता है।

कैलाश इन पर्वतों में सबसे ऊँचा है । उसका रंग कसोटी के ठोस पत्थर जैसा है। किन्तु बर्फ में ढके रहेने के कारण वह रजत वर्ण प्रतीत होता है। दूसरे श्रृँग कच्चे लाल मटमेले पत्थर के हैं। कैलाश के शिखर की ऊँचाई, समुद्र तल से १९००० फुट है। इसकी चढ़ाई डेढ़ मील की है जो कि बहुत ही कठिन है ।

कैलाश की ओर ध्यान पूर्वक देखने से एक आश्चर्यजनक बात दृष्टि में आती है। वह यह है कि कैलाश के शिखर के चारों कोनों में ऐसी मन्दिराकृति स्वतः बनी हुई हैं, जैसे बहुत से मन्दिरों के शिखरों पर चारों ओर बनी होती हैं।

तिब्बत की ओर से यह पर्वत ढ़लानवाला है। उधर तिब्बतियों के बहुत मन्दिर बने हुए हैं। बहुत से तिब्बती तो इसकी बत्तीस मील की परिक्रमा दण्डवत् प्रणिपात द्वारा लगाते हैं। 'लिंग-पूजा' शब्द का प्रचलन तिब्बत से ही प्रारम्भ हुआ है। तिब्बती भाषा में लिंग का अर्थ क्षेत्र[१] या तीर्थ है। अतः लिंग-पूजा का अर्थ तीर्थ-पूजा हुआ।

*** कैलाश और अष्टापद :**

प्राकृत निर्वाण भक्ति में 'अट्ठावयम्मि रिसहो 'अर्थात् ऋषभदेव की निर्वाण भूमि अष्टापद बतलायी गयी है। किन्तु कहीं 'कैलाशे वृषभस्य निर्वृत्तिमही' अर्थात् कैलाश को ही ऋषभदेव की निर्वाण भूमि माना है। संस्कृत निर्वाण भक्ति में भी अष्टापद के स्थान पर कैलाश को ही ऋषभदेव का निर्वाण धाम माना गया है। (कैलाशशैलशिखरे परिनिर्वृतोऽसौ । शैलोशिभावमुपपद्य वृषो महात्मा ।।) निर्वाण-क्षेत्रों का नामोल्लेख करते हुए संस्कृत निर्वाण काण्ड में एक स्थान पर कहा गया है- 'सह्याचले च हिमवत्यपि सुप्रतिष्ठे।' इसमें सम्पूर्ण हिमवान् पर्वत को ही सिद्धक्षेत्र माना गया है।

यहाँ विचारणीय यह है कि क्या कैलाश और अष्टापद पर्यायवाची शब्द हैं? यह भी अवश्य विचारणीय है कि कैलाश अथवा अष्टापद को निर्वाण क्षेत्र मान लेने के पश्चात् हिमालय पर्वत को निर्वाण भूमि माना गया तो उसमें कैलाश नामक पर्वत तो स्वयं अन्तर्भूत था, फिर कैलाश को पृथक् निर्वाण क्षेत्र क्यों माना गया? इस प्रकार के प्रश्नों का समाधान पाये बिना उपर्युक्त आर्ष कथनों में सामंजस्य नहीं हो पाता।

पहले प्रश्न का समाधान हमें विविध तीर्थकल्प (अष्टापद गिरि कल्प ४९) में मिल जाता है। उसमें लिखा है—

---

१. It may be mentioned here that Linga is a Tibetan word for land. The Northern most district of Bengal is called Dorjiling, which means Thunder's land. - S.K.Roy (Pre-Historic India and Ancient Egypt, pg. 28).

''तीसे (अउज्झा) अ उत्तरदिसाभाए वारसाजोअणेसुं अट्ठावओ नाम कैलासापरभिहाणो रम्भो नगवरो अट्ठजोअणुच्ची सच्छफालिहसिलामओ, इत्तुच्चिअलोगे धवलगिरित्ति पसिद्धो।''

अर्थात् अयोध्या के उत्तर दिशा भाग में बारह योजन दूर अष्टापद नामक सुरम्य पर्वत है, जिसका दूसरा नाम कैलाश है। यह आठ योजन ऊँचा है और निर्मल स्फटिक शिलाओं से युक्त है। यह लोक में धवलगिरि के नाम से भी प्रसिद्ध है।

इस उल्लेख से यह सिद्ध हो जाता है कि अष्टापद, कैलाश और धवलगिरि ये सब समानार्थक और पर्यायवाची हैं।

इससे पहले प्रश्न का उत्तर तो मिल जाता है कि अष्टापद और कैलाश पर्यायवाची हैं, किन्तु शेष प्रश्नों का उत्तर खोजना शेष रह जाता है। सम्पूर्ण हिमालय को सिद्ध क्षेत्र मान लेने पर अष्टापद और कैलाश का पृथक् सिद्धक्षेत्र के रूप में उल्लेख करने की क्या संगति हो सकती है ? किन्तु गहराई से विचार करने पर हम इस निष्कर्ष पर पहुँचते हैं कि अष्टापद और कैलाश हिमवान् या हिमालय के नामान्तर मात्र हैं । धवलगिरि शब्द से इस बातका समर्थन हो जाता है । हिमालय हिम के कारण धवल है, इसलिए वह धवलगिरि भी कहलाता है । अतः धवलगिरि के समान हिमालय को भी अष्टापद और कैलाश का पर्यायवाची समझ लेना चाहिए।

इस मान्यता को स्वीकार कर लेने पर यह निष्कर्ष निकलता है कि कैलाश या अष्टापद कहने पर हिमालय में भागीरथी, अलकनन्दा और गंगा के तटवर्ती बदरीनाथ आदि से लेकर कैलाश नामक पर्वत तक का समस्त पर्वत प्रदेश आ जाता है। इसमें आजकल के ऋषिकेश, जोशीमठ, बदरीनाथ, केदारनाथ, गंगोत्री, जमनोत्री और मुख्य कैलाश सम्मिलित हैं। यह पर्वत प्रदेश अष्टापद भी कहलाता था; क्योंकि इस प्रदेश में पर्वतों की जो शृँखला फैली हुई है, उसके बड़े-बड़े और मुख्य आठ पद हैं। उनके नाम इस प्रकार हैं- कैलाश, गौरीशंकर, द्रोणगिरि, नन्दा, नर, नारायण, बदरीनाथ और त्रिशूली।

जैन पुराणों से ज्ञात होता है कि जब ऋषभदेव राज्यभार संभाल ने योग्य हुए, तो महाराज नाभिराज ने उनका राज्याभिषेक कर दिया। (आदिपुराण १६।२२४)। जब ऋषभदेव नीलांजना अप्सरा की आकस्मिक मृत्यु के कारण संसार, शरीर और भोगों से विरक्त हो गये और दीक्षा ली, उस समय भी महाराज नाभिराय और रानी मरुदेवी अन्य लोगों के साथ तप कल्याणक का उत्सव देखने के लिए पालकी के पीछे रहे थे। (आदिपुराण १७।१७८)। वन में पहुँचने पर ऋषभदेव ने माता-पिता और बन्धु-जनों से आज्ञा लेकर श्रमण-दीक्षा ले ली। (पद्मपुराण ३।२८२)। इन अवतरणों से यह तो स्पष्ट है कि तीर्थंकर ऋषभदेव के दीक्षा महोत्सव के समय उनके माता-पिता विद्यमान थे। किन्तु इसके बाद वे दोनों कितने दिन जीवित रहे अथवा उन्होंने अपना शेष जीवन किस प्रकार और कहाँ व्यतीत किया, इसके सम्बन्ध में जैन साहित्य में अभी तक कोई स्पष्ट उल्लेख हमारे देखने में नहीं आया। किन्तु इस विषय में हिन्दु पुराण 'श्रीमद्भागवत' में महर्षि शुकदेव ने जो विवरण प्रस्तुत किया है, वह अत्यन्त महत्त्वपूर्ण है। महर्षि लिखते हैं-

''विदितानुरागमापौर प्रकृति जनपदो राजा नाभिरात्मजं समयसेतु रक्षायामभिषिच्य सह मरुदेव्या विशालायां प्रसन्न निपुणेन तपसा समाधियोगेन... महिमानमवाप।'' **-श्रीमद्भागवत ५।४।५**

इसका आशय यह है कि जनता भगवान् ऋषभदेव को अत्यन्त प्रेम करती थी और उनमें श्रद्धा रखती थी। यह देखकर राजा नाभिराय धर्ममर्यादा की रक्षा करने के लिए अपने पुत्र ऋषभदेव का राज्याभिषेक

करके विशाल (बदरिकाश्रम) में मरुदेवी सहित प्रसन्न मन से घोर तप करते हुए यथाकाल जीवन्मुक्ति को प्राप्त हुए।

इस उल्लेख से स्पष्ट है कि बदरिकाश्रम (जिसे बदरी विशाल या विशाला भी कहते हैं) में नाभिराज जीवनमुक्त हुए। इस कारण यह स्थान तीर्थधाम बना। जहाँ माता मरुदेवी ने तपस्या की थी, वहाँ लोगों ने मन्दिर बनाकर उनके प्रति अपनी भक्ति प्रगट की। वह मन्दिर माणागाँव के निकट है। यह भारतीय सीमा पर अन्तिम भारतीय गाँव है। अलकनन्दा के उस पार माणगाँव है और इस पर माता का मन्दिर है। सम्भवतः जिस स्थान पर बैठकर नाभिराज ने जीवनमुक्ति प्राप्त की थी, उस स्थान पर उनके चरण स्थापित कर दिये गये। ये चरण बदरीनाथ मन्दिर के पीछे पर्वत पर बने हुए हैं। उनके निकट ही भगवान् ऋषभदेव के एक विशाल मन्दिर का भी निर्माण किया गया। यह मानने के पर्याप्त कारण हैं कि यहाँ पर प्रथम चक्रवर्ती भरत ने यह मन्दिर बनवाया था। उन्हों ने कैलाश पर्वत पर जो ७२ स्वर्ण मन्दिर निर्मित कराये थे, बदरी विशाल का मन्दिर उनमें-से एक था। बदरी नामक छोटी झाड़ियाँ ही यहाँ मिलती हैं। यहाँ प्राचीन काल में मुनिजन तपस्या किया करते थे। इस कारण यहाँ मुनियों का आश्रम भी रहा होगा। अतः इसे बदरिकाश्रम कहने लगे और यहाँ के मूलनायक भगवान् को बदरीनाथ कहने लगे। आज भी यहाँ मन्दिर और ऋषभदेव की मूर्ति विद्यमान है। इन सब कारणों से स्पष्टतः यह जैनतीर्थ है।

सम्राट भरत ने ये मन्दिर एक ही स्थान पर नहीं बनवाये थे, अपितु वे उस विस्तीर्ण पर्वत प्रदेश के उन स्थानों पर बनवाये गये, जहाँ मुनियों ने तपस्या की अथवा जहाँ से उन्हें मुक्ति-लाभ हुआ।

9

।। मध्य एशिया और पंजाब में जैनधर्म ।।

हीरालाल दुग्गड

प्रास्ताविक :

मध्य एशिया और पंजाब में जैन धर्म — हीरालाल दुग्गड द्वारा लिखित यह पुस्तक सात अध्यायों में विभाजित है। जिसमें जैनधर्म की प्राचीनता जैन, साहित्य, जैन धर्म के प्रमुख संप्रदाय और पंजाब में उस समय जैन धर्म की परिस्थिति का विस्तृत वर्णन मिलता है।

ग्रन्थ का प्रथम अध्याय-जैन धर्म की प्राचीनता और लोकमत है। उसमें कैलाश पर्वत को ही अष्टापद मानकर उसका वर्णन किया गया है। जिसका अंश यहाँ प्रस्तुत किया गया है।

इस अंश में ऋषभदेव और शिव एक ही हैं। यह बात विभिन्न दृष्टि पूर्वक समझाने का प्रयन्त किया गया है। उसमें से अष्टापद के साथ संबन्धित अंश यहाँ प्रस्तुत किये हैं।

(१) कैलाश - अष्टापद पर्वत

श्री ऋषभदेव ने कैलाश (अष्टापद) पर्वत पर जाकर अनशनपूर्वक निर्वाण (शिवपद) प्राप्त किया था। शिव का धाम तथा तपस्या स्थान भी कैलाश माना जाता है ।

(२) नासाग्रदृष्टि - शिव को भी नासाग्रदृष्टि है । योगीश्वर ऋषभदेव ध्यानावस्था में सदा नासाग्रदृष्टि रखते थे ।

(३) पद्मासनासीन- श्री ऋषभदेव ने कैलाश (अष्टापद) पर्वत पर पद्मासन से ध्यानारूढ़ होकर शुक्लध्यान से मोक्ष प्राप्त किया । शिव भी पद्मासन में बैठे हुए दिखलाई पड़ते हैं ।

(४) शिवरात्रि - श्री ऋषभदेव ने माघ कृष्णा त्रयोदशी की रात्रि को कैलाश (अष्टापद) पर्वत पर निर्वाण (मोक्ष) पद प्राप्त किया था । कैलाश पर्वत तिब्बत की पहाड़ियों पर स्थित है । लिंगपूजा का शब्द तिब्बत से ही प्रारम्भ हुआ है । तिब्बती भाषा में लिंग का अर्थ इन्द्र द्वारा स्थापित तीर्थ अथवा क्षेत्र है ।[१] अतः लिंगपूजा का पर्व तिब्बती भाषा में तीर्थ या क्षेत्र पूजा[२] है । जैनागमों के अनुसार श्री ऋषभदेव के कैलाश पर्वत पर निर्वाण होने से नरेन्द्र (चक्रवर्ती भरत) तथा देवेन्द्रों द्वारा यहाँ आकर उनके पार्थिव शरीर का दाह संस्कार किया था, और उनकी चिता स्थानों पर देवेन्द्रों ने तीन स्तूपों का निर्माण

---

१. जैनाचार्य जिनप्रभसूरि ने अपने विविध तीर्थकल्प में कई जैन तीर्थों का लिंग के नाम से उल्लेख किया है। यथा सिंहपुरे पाताललिंगाभिधः श्री नेमिनाथः। अर्थात् पंजाब में सिंहपुर में पाताल लिंग (इन्द्र द्वारा निर्मित तीर्थक्षेत्र) नाम का नेमिनाथ का महातीर्थ है। (विविध तीर्थकल्प पृ. ८६ चतुरशिति महातीर्थनाम कल्प।)

२. It may be mentioned that linga is Tibetian word of Land.

Ashtapad Parvat Vol. II Ch. 9-B, Pg. 434-437

किया, तथा चक्रवर्ती भरत ने उन स्तूपों के समीपस्थ क्षेत्र में श्री ऋषभदेव से लेकर वर्धमान महावीर तक चौबीस तीर्थङ्करो की उन तीर्थङ्करों को शरीर तथा वर्ण के अनुरूप रत्नोंमयी प्रतिमाओं वाले जिनमन्दिर का निर्माण कराया था । इस प्रकार नरेन्द्र और देवेन्द्रों द्वारा इस तीर्थ की स्थापना हुई । तभी से (गुजराती) माघ वदि १३ को ऋषभदेव की निर्वाण रात्रि को देवों, दानवों, मानवों, देवेन्द्रों, नरेन्द्रों ने मिलकर प्रभु ऋषभदेव के निर्वाण कल्याणक की पूजा करके महाशिवरात्रि का पर्व मनाया, जो आजतक चालु है । कोई शिवलिंग के उदय (तीर्थ स्थापना) की तिथि माघ वदि १४ मानते हैं । इसका आशय यह प्रतीत होता है कि श्री ऋषभदेव के निर्वाण के दूसरे दिन वहाँ जिनमन्दिर और स्तूपों की नींव रखकर तीर्थक्षेत्र की स्थापना की होगी । इसलिए महाशिवरात्री माघ वदि १३ की तथा तीर्थ स्थापना (शिवलिंग का अवतार) माघ वदि १४ की मान्यता चालु हुई । भरत चक्रवर्ती ने जिस जिनमन्दिर का निर्माण कराया था उसका नाम सिंहनिषद्या रख दिया । सिंहनिषद्या के निर्माण के बाद भरत चक्रवर्ती ने कैलाश पर्वत को कारीगरों द्वारा तराश करवाकर एकदम सीधी बहुत ऊँची-ऊँची आठ सीढ़ियों के रूप में परिवर्तित कर दिया । ताकि दुष्ट लोग तथा मतांध लोग इसे हानि न पहुँचा सकें । तबसे इस पर्वत का नाम अष्टापद (आठ सीढ़ियों वाला) प्रसिद्ध हुआ । दक्षिण भारत तथा गुजरात सौराष्ट्र में वहाँ की माघ वदि १३ को शिवरात्रि मनाई जाती है । उत्तर भारत में फाल्गुण कृष्णा (वदि) त्रयोदशी को मनाई जाती है । यह अन्तर दक्षिण और उत्तर भारत के पँचांगों के अन्तर के कारण मालूम होता है । परन्तु वास्तव में दोनों में एक ही रात्रि आति है जिस रात्रि को यह पर्व मनाया जाता है । **('कालमाघवीयनागर खण्ड')** इस अन्तर पर स्पष्ट रूप से प्रकाश डालता है। जो इस प्रकार है ...

''माघस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुणस्य च ।
कृष्णा त्रयोदशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तितः ।।''

अर्थात्... दक्षिण (गुजरात सौराष्ट्र आदि) भारत वालों के माघ मास के उत्तर पक्ष की तथा उत्तर भारत वालों के फाल्गुन मास के प्रथम पक्ष की कृष्णा त्रयोदशी को शिवरात्रि कही है । यानी उत्तर भारतवाले मास का प्रारम्भ कृष्ण पक्ष से मानते हैं और दक्षिण एवं पश्चिम भारत वाले मास का प्रारम्भ शुक्ल पक्ष से मानते है । पश्चात् जो कृष्ण पक्ष आता है वह दक्षिण व पश्चिम भारत वालों का माघ मास का कृष्ण पक्ष होता है और वही पक्ष उत्तर भारत वालों का फाल्गुन मास का कृष्ण पक्ष होता है । इसलिए गुजराती माघ कृष्णा त्रयोदशी को ही उत्तर भारत की फाल्गुन कृष्णा-त्रयोदशी को श्री ऋषभदेव का निर्वाण होने के कारण उसी वर्ष की रात्रि से प्रारम्भ होकर आज तक उत्तर भारत की फाल्गुन वदी त्रयोदशी की रात्रि को ही महाशिवरात्रि पर्व मानने की प्रथा चली आ रही है । इसलिए इस पर्व का सम्बन्ध श्रीऋषभदेव के निर्वाण के साथ ही है । ऐसा कहने में कोई अतिशयोक्ति नहीं है । शिवोपासक शैव भी इसी रात्रि को शिवलिंग की उपासना करते हैं । इससे भी ऋषभ और शिव एक ही व्यक्ति सिद्ध होते हैं ।

* अष्टापद यानि कैलाश पर्वत :

प्राचीन समय से यह खोज अब तक हो रही है कि तीर्थ अष्टापद यानि कैलाश पर्वत हिमालय में कौन सी जगह है । यज्ञा शास्त्रों में पूर्वाचार्यों ने ज्ञान रूपी विचारों से और जानकारों ने भी ऐसा लिखा है कि यह कैलाश पर्वत हिमालय में है । जहाँ से गंगा आती है और भगवान् शिव या शंकर कैलाशपति के स्थान की जगह है, जिसका पूरा पता नहीं लग सका है । जैन ग्रन्थों में इस पर्वत का स्थान अयोध्या की उत्तर दिशा में है जिसको हिम-प्रदेश बतलाया गया है । जैन ग्रन्थों में इस पर्वत का नाम अष्टापद

तीर्थ कहा गया है। मुनि श्री जयन्तविजयजी ने भी अपने एक गुजराती ग्रन्थ में, जिसका नाम ''पूर्व भारतनी जैन तीर्थ भूमिओ'' में बतलाया है कि प्राचीन जैन ग्रन्थों में कैलाश के नाम से अष्टापद तीर्थ है ।

अब इस पर्वत की खोज करने वाली पार्टी ने पता लगाया है कि यह पर्वत हिमालय के बीच शिखरमाला में स्थित है । उत्तर भारत के अलमोड़ा शहर से यह लगभग २५० मील दूर तिब्बत प्रदेश में है । भारत की सीमा इस पर्वत से लगभग ४०-४५ मील पर है । यह पर्वत प्राकृतिक नहीं है बल्कि किसी ने इसे काट कर तराश करके बनाया है - ऐसा मालूम पड़ता है । प्राकृतिक पर्वत उतराई - चढ़ाई व ढ़लानों वाले होते हैं । जिनमें कुदरती लहरें आदि होती है । लेकिन यह पर्वत ऐसा नहीं है । अपनी शृँखला में सबसे ऊँचा है । वह कैलाश पर्वत दूर से देखने पर चारों दिशाओं से एक जैसा ही दिखाई देता है । इसके चारों ओर खंदक हैं । पर्वत नीचे की तरफ चारों ओर की गोलाई में चौकोना सा और ऊपर का भाग गोल है । इस पर्वत की चोटी निचले भाग से चार, पाँच हजार फूट ऊँची होगी । समुद्र तल से ऊँचाई २३ हजार फूट है ।

इस पर्वत की बनावट ऐसी लगती है जैसे समोसरण की रचना की हुई है । चारों ओर की खंदक में चौबीसों घंटे रुई की तरह बरफ गिरती रहती है । पर्वत चारों ओर बरफ से ढ़का हुआ है । पहाड़ों पर चढ़नेवाले लोग इसके नज़ीदक नहीं जा सकते । जो जाते हैं उन्हें चार मील दूर रुककर ही इस दृश्य को देखना पड़ता है । चढ़ना अत्यन्त कठिन है क्योंकि चोटी गोल गुम्बज के समान है और हिमाच्छादित है ।

शिखर के बीचोंबीच कलश के समान बरफ़ में ढ़का हुआ टीला सा दिखलाई देता है और अधिक ऊँचाई पर सुनहरी चमक सी भी दिखलाई देती है । इसकी परिक्रमा ४० मील घेरे की है ।

इस पर्वत को कोई कैलाश या शंकरजी का स्थान कहते हैं । तिब्बती लोग इसे काँगरिक चीन या बुद्ध का निर्वाण स्थान कहते हैं । इस पर्वत की दक्षिण दिशा में सोना व उत्तर दिशा में चाँदी की खानें हैं । गरम पानी के झरने भी काफी हैं ।

अलमोड़ा से पैदल चलना पड़ता है । पहुँचने में २५ दिन लगते हैं । इस पर्वत के २० मील दक्षिण में मानसरोवर झील है । इस झील की लम्बाई व चौड़ाई २०-२० मील है । थोड़ी ही दूरी पर ''रक्ष'' झील है जो उत्तर-दक्षिण २० मील व पूर्व-पश्चिम ६-७ मील है । मानसरोवर का पानी बहुत ही निर्मल हैं तथा ४०० फूट गहरा हैं । जब हवाओं की गति मध्यम होती है तथा लहरें उठनी बन्द हो जाती हैं, तब झील के पानी में नीचे की जमीन का भाग दिखाई देता है । इस झील पर हंस आदि पक्षी काफी संख्या में आते जाते रहते हैं । यहाँ जैन मुनि स्वामी प्रणवानन्द दो-दो साल तक रहकर आए थे और उन्होंने अपनी पुस्तक 'कैलाश एक मानसरोवर'' पृष्ठ १० पर इसका माहात्म्य लिखा है ।

कैलाश (अष्टापद) पर्वत तिब्बत की पहाड़ियों पर स्थित है । इसलिए लिंगपूजा का शब्द तिब्बत से ही प्रारम्भ हुआ है। तिब्बती लोग इस पर्वत की बड़ी श्रद्धा से पूजा करते हैं।

10

।। आदिनाथ ऋषभदेव और अष्टापद ।।

व्याप्त व्यक्तित्व : अखण्ड कृतित्व

लता बोथरा

तीर्थों की श्रेणी में सबसे प्राचीन शाश्वत तीर्थ अष्टापद है जो प्रथम तीर्थंकर श्री ऋषभदेव की निर्वाण भूमि है। ऋषभदेव को आदिनाथ भी कहा जाता है।

'आदिमं पृथिवीनाथं आदिमं निष्परिग्रहम् ।
आदिमं तीर्थनाथं च ऋषभस्वामिनं स्तुमः' ।।

जो इस अवसर्पिणी काल में पहले ही राजा, पहले ही त्यागी मुनि, पहले ही तीर्थंकर हुए उन ऋषभदेव स्वामी की हम स्तुति करते हैं।

(We pay homage to Rishabhdev who was the first king, first ascetic, first Tirthankara in this Avasarpini Era. Rishabhdev, as the founder of Civilization preached a religion, started the culture & showed the path of liberation). ऋषभदेव की मान्यता सिर्फ जैन ग्रन्थों में ही नहीं, जैनेतर ग्रन्थों में भी व्यापकरूप से मिलती है। इस सन्दर्भ में श्री वी. जी. नायर ने लिखा है : "Adi Bhagwan was the organiser of human society and the originator of human culture and civilization. He lived in the days of hoary antiquity. Adi Bhagwan was the first monarch, ruler, ascetic, saint, sage, omniscient teacher, law maker and architect of humanism, and humanitarianism."

''नित्यानुभूत निजलाभ निवृत्ततृष्णः
श्रेयस्यतद्रचनया चिरसुप्तबुद्धेः
लोकस्य यः करुणयामयमात्मलोक
माख्यान्न भो भगवते ऋषभाय तस्मै।''

- भागवत् पुराण

निरन्तर विषय भोगों की अभिलाषा करने के कारण अपने वास्तविक श्रेय से चिरकाल तक बेसुध हुए लोगों को जिन्होंने करुणावश निर्भय आत्मलोक का संदेश दिया और जो स्वयं निरन्तर अनुभव होने वाले आत्मस्वरूप की प्राप्ति के कारण सब प्रकार की तृष्णाओं से मुक्त थे उन भगवान् ऋषभदेव को नमस्कार हो।

Rishabhdev & Ashtapad Vol. VII Ch. 45-1, Pg. 2984-2999

भगवतपुराण का यह श्लोक ऋषभ संस्कृति को दर्शाता है साथ ही उनके अति प्राचीन होने का भी संदेश देता है। ऋषभदेव को सिर्फ जैन परम्परा ही नहीं वरन् वैदिक परम्परा भी उनको शलाका पुरुष मानती है। वेदों और पुराणों में उनके उल्लेख इसकी निश्चित तौर पर पुष्टि करते हैं और अनेकों साहित्यिक प्रमाण इस विषय में आज भी उपलब्ध हैं। ऋग्वेद व अथर्ववेद में ऐसे अनेक मन्त्र हैं, जिनमें ऋषभदेव की स्तुति अहिंसक, आत्मसाधकों में प्रथम, अवधूत चर्या के प्रणेता तथा मर्त्यों में सर्वप्रथम अमरत्व अथवा महादेवत्व पाने वाले महापुरुष के रूप में की गई है। एक स्थान पर उन्हें ज्ञान का आगार तथा दुःखों व शत्रुओं का विध्वंसक बताते हुए कहा गया है :

''असूतपूर्वां वृषभो ज्यायनिभा अस्य शुरुघः सन्तिपूर्वीः।
दिवो न पाता विदथस्यधीभिः क्षत्रं राजाना प्रदिवोदधाथे।।''

-ऋग्वेद, ५-३८

जिस प्रकार जल से भरा हुआ मेघ वर्षा का मुख्य स्रोत है और जो पृथ्वी की प्यास को बुझा देता है, उसी प्रकार पूर्वी अर्थात् ज्ञान के प्रतिपादक वृषभ महान् हैं। उनका शासन वरद है। उनके शासन में ऋषि-परम्परा से प्राप्त पूर्व का ज्ञान आत्मा के क्रोधादि शत्रुओं का विध्वंसक हो। दोनों (संसारी और शुद्ध) आत्माएँ अपने ही आत्मगुणों में चमकती हैं; अतः वे ही राजा हैं, वे पूर्ण ज्ञान के आगार हैं और आत्म-पतन नहीं होने देते।

ऋग्वेद के एक दूसरे मन्त्र में उपदेश और वाणी की पूजनीयता तथा शक्ति सम्पन्नता के साथ उन्हें मनुष्यों और देवों में पूर्वयावा माना गया है :

''मखस्य ते तीवषस्य प्रजूतिमियभिं वाचमृताय भूषन्।
इन्द्र क्षितीमामास मानुषीणां विशां दैवी नामुत पूर्वयावा।।''

-ऋग्वेद, २।३४।२

अर्थात् - हे आत्मदृष्टा प्रभो! परम् सुख पाने के लिये मैं तेरी शरण में आता हूँ, क्योंकि तेरा उपदेश और वाणी पूज्य और शक्तिशाली हैं। उनको अब मैं धारण करता हूँ। हे प्रभो ! सभी मनुष्यों और देवों में तुम्हीं पहले पूर्वयावा (पूर्वगत् ज्ञान के प्रतिपादक) हो।

यजुर्वेद में लिखा है-

वेदाहमेतं पुरूषं महान्तमादित्यवर्ण तमसः पुरस्तात्।
तमेव निदित्वाति मृत्युमेति नान्य पंथा विद्यतेऽयनाय।।

यजुर्वेद अ.३१, मंत्र ८

मैंने उस महापुरुष को जाना है, जो सूर्य के समान तेजस्वी, अज्ञानादि अन्धकार से दूर है। उसी को जानकर मृत्यु से पार हुआ जा सकता है, मुक्ति के लिए अन्य कोई मार्ग नहीं है।

'ॐ नमोऽर्हन्तो ऋषभो' (यजुर्वेद)

अर्थात् - अर्हन्त नाम वाले (वा) पूज्य ऋषभदेव को प्रणाम हो।

''ॐ ऋषभंपवित्रं पुरुहूतमध्वरं यज्ञेषु नग्नं परमं माहसंस्तुतं वारं शत्रुंजयंतं पुशुरिंद्रमाहुरिति स्वाहा। उत्रातारमिद्रं ऋषभंवदंति अमृतारमिन्द्रहवे सुगतं सुपार्श्वमिन्द्रंहवे शकमजितं तदूर्द्धमान पुरुहूतमिंद्रमाहुरिति

स्वाहा। ॐ स्वस्तिनः इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः स्वस्तिनस्तार्क्षोअरिष्टनेमिः स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दधातु। दीर्घायुस्त्वायवलायुर्वाशुभजातायु ॐ रक्षरक्षअरिष्टनेमि स्वाहा वामदेव सांत्यर्थ मनुविधीयते सोऽस्माक अरिष्टनेमि स्वाहा।'' **- यजुर्वेद**

अर्थ- ऋषभदेव पवित्र को और इन्द्ररूपी अध्वर को यज्ञों में नग्न को, पशु वैरी के जीतने वाले इंद्र को आहुति देता हूँ। रक्षा करने वाले परम ऐश्वर्ययुक्त और अमृत और सुगत सुपार्श्व भगवान् जिस ऐसे पुरुहुत (इन्द्र) को ऋषभदेव तथा वर्द्धमान कहते हैं उसे हवि देता हूँ। वृद्धश्रवा (बहुत धनवाला) इन्द्र कल्याण करे, और विश्ववेदा सूर्य हमें कल्याण करे, तथा अरिष्टनेमि हमें कल्याण करे और बृहस्पति हमारा कल्याण करे। (यजुर्वेद अध्याय २५ मं. १९) दीर्घायु को और बल को और शुभ मंगल को दे। और हे अरिष्टनेमि महाराज ! हमारी रक्षा करे वामदेव शान्ति के लिये जिसे हम विधान करते हैं वह हमारा अरिष्टनेमि है, उसे हवि देते हैं।

अथर्ववेद में ऋषभ को भवसागर से पार उतारने वाला कहकर उसकी स्तुति की गई है—

''अंहो मुचं वृषभं यज्ञियानां विराजन्तं प्रथममध्वरणाम्।
अपां न पातमश्विना हुवेधिय इन्द्रियेण तमिन्द्रियं।''

पापों से मुक्त पूज्य देवताओं और सर्वश्रेष्ठ आत्म साधकों में सर्वप्रथम भवसागर के पोतकों में हृदय से पुकारता हूँ। हे सहचर बन्धुओ ! उस सर्वश्रेष्ठ वृषभ को तुम पूर्ण श्रद्धा द्वारा उसके आत्मबल और उसके तेज को धारण करो क्योंकि वह भवसमुद्र से पार उतारेगा।

-दत्तभोज/अथर्ववेद १९.४२.४

ऋग्वेद में भगवान् ऋषभदेव को अनन्तचतुष्ट्य का धारी प्रतिपादित किया है—

चत्वारी श्रृंगात्रयो अस्य पादा, दै शीर्ष सप्त हस्तासौ अस्य
त्रिधा बद्धो वृषभो शेरणीति, महादेवी मत्यनिविवेद।

- ऋग्वेद ४.५८.३

अर्थ- ऋषभदेव के अनन्त दर्शन, अनन्त ज्ञान, अनन्त सुख और अनन्त वीर्य रूप चार शृँग हैं। उनके सम्यक् दर्शन, सम्यक् ज्ञान और सम्यक् चरित्र रूपी पद (चरण) हैं। उच्चासन अर्थात् केवल ज्ञान एवं मुक्ति रूपी दो शीर्ष हैं। सप्तभंगी रूप सात हाथ हैं। मन वचन कार्यरूपी तीन योगों से बंधकर जीव संसारी हो जाता है और इन तीनों का निरोधकर तपस्या कर यह आत्मा परमात्मा बन जाता है।

आगे पुनः स्तुति करते हुए कहते हैं—

'एवं वभ्रो वृषभ चेकिस्तान यथा हेक न हषीषेन हन्ति।'

हे शुद्ध, दीप्तिमान सर्वज्ञ वृषभ ! हमारे ऊपर ऐसी कृपा करो कि हम जल्दी नष्ट न हों और न किसी को नष्ट करें।

कल्याण के संत अंक में लिखा है- 'परम भगवत भक्त राजर्षि भरत; भगवान् ऋषभदेव के सौ पुत्रों में सबसे बड़े थे। उन्होंने पिता की आज्ञा से राज्यभार स्वीकार किया था। उन्हीं के नाम पर इस देश का नाम **भारत वर्ष** या **भरत खण्ड** कहलाया।'

-कल्याण का संत अंक, प्रथम खण्ड वर्ष १२, पृ.२७६

स्वामी अखण्डानन्द सरस्वती ने (गीता प्रेस गोरखपुर से प्रकाशित) अपने ग्रन्थ की टीका में लिखा है- **''ऋषभदेव को पुराणों में भगवान् वासुदेव का अंश कहा है, और ऋषभदेव का अवतार माना है**

इसका क्या प्रयोजन है? यह स्पष्ट करते हुए स्वामी जी ने लिखा है (मोक्षमार्ग विवक्षया अवतीर्णम्) अर्थात् मोक्षमार्ग का उपदेश देने के लिये ऋषभदेव ने अवतार लिया था। संसार की लीला दिखाने के लिए नहीं। भगवान् ऋषभदेव ने जिस ज्ञानधारा का उपदेश दिया, उसे उपनिषद में परा-विद्या अर्थात् श्रेष्ठ विद्या माना गया है।''

हिन्दुओं के प्रसिद्ध योगशास्त्र ग्रन्थ **हठयोग प्रदीपिका** में मंगलाचरण करते हुए लेखक ने भगवान् आदिनाथ की स्तुति की है—

''श्री आदिनाथाय नमोस्तु तस्मै, येनोपदिष्टा हठयोग विद्या।
विभ्राजते प्रोन्नतराज योग, मारोढुमिच्छोरधिरोहिणीव।।''

श्री आदिनाथ को नमस्कार हो। जिन्होंने उस हठयोग विद्या का, सर्वप्रथम उपदेश दिया, जोकि बहुत ऊँचे, राजयोग पर आरोहण करने के लिये, नसैनी के समान है।

-वीरज्ञानोदय ग्रन्थमाला

तीर्थङ्कर ऋषभदेव योग प्रवर्तक थे। कैलाश (अष्टापद) पर उन्होंने जो साधना की वे अत्यन्त रोमांचक होने के साथ साथ अनेक पद्धतियों की आविर्भावक भी थी। वे प्रथम योगी बन गये। उनके माता पिता का नाम मेरु और नाभि भी योग से सम्बद्ध है अर्थात नाभि और मेरु से उत्पन्न होने वाला ऋषभ। जो नाभि और मेरु से उत्पन्न होगा; वह विशेष ऊर्जा सम्पन्न होगा। यह ऊर्जा चेतना की ही हो सकती है। अतः ऋषभ श्रेष्ठ है। श्रीमद् भागवत में ऋषभदेव की योगचर्या की विस्तृत चर्चा की गयी है।

-मुनि महेन्द्र कुमारजी

वी. जी. नैय्यर ने अपने ग्रन्थ में लिखा है — ''द्रविड़ श्रमण धर्म के अनुयायी थे। श्रमणधर्म का उपदेश ऋषभदेव ने दिया था। वैदिक आर्यों ने, उन्हें जैनों का प्रथम तीर्थंकर माना है। मनु ने द्रविड़ों को व्रात्य कहा है, क्योंकि वे जैनधर्मानुयायी थे।'' **-दि इन्डस वैली सिविलाइजेशन एण्ड ऋषभ - पृ.२**

शतपथ ब्राह्मण में लिखा है व्रतधारी होने के कारण (अरिहंत) अर्हत् के उपासकों को व्रात्य कहते थे। वे प्रत्येक विद्याओं के जानकार होने के कारण द्राविड़ नाम से प्रसिद्ध थे। ये बड़े बलिष्ठ, धर्मनिष्ठ, दयालु और अहिंसा धर्म को मानने वाले थे। ये अपने इष्टदेव को वृत्र (सब ओर से घेरकर रहने वाला सर्वज्ञ) अहिन् सर्व आदरणीय परमेष्ठी, परमसिद्धी के मालिक, जिन, संसार के विजेता, शिव आनंदपूर्ण, ईश्वर, महिमापूर्ण आदि नामों से पुकारते थे। ये आत्मशुद्धि के लिये अहिंसा, संयम और तपोनिष्ठ मार्ग के अनुयायी, तथा ये केशी (जटाधारी) शिश्नदेव (नग्न साधुओं) के उपासक थे।

-अनेकान्त वर्ष १२, किरण ११, पृ. ३३५

पद्मपुराण में लिखा है—इस आर्हत धर्म के प्रवर्तक तीर्थंकर ऋषभदेव कहे जाते हैं :

''आर्हतं सर्वमैतच्च मुक्ति द्वारम् संवृतम।
धर्मात् विभुक्ते रहोयं नः तस्मादपरः परः।''

-पर्व १३/३५० पद्मपुराण

आर्यमंजुश्री मूल काव्य में भारत के प्राचीनतम सम्राटों में नाभिराय के पौत्र सम्राट भरत को बताया गया है। उसमें लिखा है—नाभि के पुत्र भगवान् ऋषभदेव ने हिमालय में तप द्वारा सिद्धि प्राप्त की थी, और वे जैनधर्म के आद्यदेव थे—

''प्रजापते सुतो नाभिः तस्यापि आगमुच्यति।
नाभिनो ऋषभपुत्रो वै सिद्धकर्म दृढव्रतः।

तस्यापि मणिचरो यक्षः सिद्धो हेमवते गिरौ।
ऋषभस्य भरतः पुत्रः सो पि मज्जतात् सदा जपेत्।''

इसी ग्रन्थ में एक स्थान में कपिल का भी उल्लेख है। **'कपिल मुनिनाम ऋषि वरो, निर्ग्रन्थ तीर्थंकर ऋषभ निर्ग्रन्थ रूपि।'**

जैन शास्त्रों में ऋषभदेव का वर्णन बहुत कुछ वेदों और पुराणों के अनुसार ही मिलता है। इससे यह भी सिद्ध हुआ कि जिन ऋषभदेव की महिमा वेदान्तियों के ग्रन्थों में वर्णन है, जैनी भी उन्हीं ऋषभदेव को पूजते हैं, दूसरे को नहीं।

''युगेयुगे महापुण्यं दृश्यते द्वारिका पुरी।
अवतीर्णो हरिर्यत्र प्रभासशशिभूषणः।।
रेवताद्रौजिनो नेमिर्युगादिर्विमलाचले।
ऋषीणामश्रमादेव मुक्तिमार्गस्य कारणम्।।''

—श्री महाभारत

अर्थ- युग-युग में द्वारिकापुरी महा क्षेत्र है, जिसमें हरि का अवतार हुआ है जो प्रभास क्षेत्र में चन्द्रमा की तरह शोभित है। और गिरनार पर्वत पर नेमिनाथ और कैलाश (अष्टापद) पर्वत पर आदिनाथ अर्थात् ऋषभदेव हुए हैं। ये क्षेत्र ऋषियों के आश्रम होने से मुक्तिमार्ग के कारण हैं।

श्री नेमिनाथ स्वामी भी जैनियों के २२वें तीर्थंकर हैं और श्री ऋषभनाथ को आदिनाथ भी कहते हैं, क्योंकि वे इस युग के आदि तीर्थंकर हैं।

''दर्शयन् वर्त्म वीराणां सुरासुरनमस्कृतः।
नीतित्रयस्य कर्ता यो युगादौ प्रथमो जिनः।।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सर्वदेवनमस्कृतः।
छत्रत्रयीभिरापूज्यो मुक्तिमार्गमसौ वदन्।।
आदित्यप्रमुखाः सर्वे बद्धांजलिभिरीशितुः।
ध्यायंति भावतो नित्यं यदंघ्रियुगनीरजम्।।
कैलासविमले रभ्ये ऋषभोयं जिनेश्वरः।
चकार स्वावतारं यो सर्वः सर्वगतः शिवः।।''

—श्री नागपुराण

अर्थ- वीर पुरुषों को मार्ग दिखाते हुए सुर असुर जिनको नमस्कार करते हैं जो तीन प्रकार की नीति के बनाने वाले हैं, वह युग के आदि में प्रथम जिन अर्थात् आदिनाथ भगवान् हुए, सर्वज्ञ (सबको जानने वाले), सबको देखने वाले, सर्व देवों के पूजनीय, छत्रत्रय करके पूज्य, मोक्षमार्ग का व्याख्यान कहते हुए, सूर्य को प्रमुख रखकर सब देवता सदा हाथ जोड़कर भाव सहित जिसके चरणकमल का ध्यान करते हुए ऐसे ऋषभ जिनेश्वर निर्मल कैलाश पर्वत पर अवतार धारण करते हुए जो सर्वव्यापी हैं और कल्याणरूप हैं।।

'अष्टषष्टिषु तीर्थेषु यात्रायां यत्फलं भवेत्।
आदिनाथस्य देवस्य स्मरणेनापि तद्भवेत्।।'

—शिवपुराण

अर्थ- अड़सठ (६८) तीर्थों की यात्रा करने का जो फल है, उतना फल श्री आदिनाथ के स्मरण करने ही से होता है।

अग्निध्रसूनोर्नाभिस्तु ऋषभोऽभूत् सुत्तो द्विजः।
ऋषभाद् भरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताद् वरः।।३९।।
सोऽभिषिच्यर्षभः पुत्रं महाप्राव्राज्यमास्थितः।
तपस्तेपे महाभागः पुलहाश्रमसंशयं।।४०।।
हिमाह्वं दक्षिणं वर्ष भारताय पिता ददौ।
तस्मात्तु भारतं वर्ष तस्य नाम्ना महात्मनः।।४०।।

—मार्कण्डेयपुराण, अध्याय ४० पृ.१५०

हिमाह्वं तु यद्वर्ष नाभेरासीन्महात्मनः।
तस्यर्षभोऽभवत्पुत्रो मेरुदेव्या महाद्युतिः।।३७।।
ऋषभाद् भरतो जज्ञे वीरः पुत्रः शताग्रजः।
सोऽभिषिच्यर्षभः पुत्रं भरतं पृथिवीपतिः।।३८।।

—कूर्मपुराण, अध्याय ४१ पृ.६१

जरामृत्युभयं नास्ति धर्माधमौ युगादिकम्।
नाधर्म मध्यमं तुल्या हिमादेशात्तु नाभितः।।१०।।
ऋषभो मरुदेव्या च ऋषभाद् भरतोऽभवत्।
ऋषभोदात्तश्रीपुत्रे शाल्यग्रामे हरिं गतः।।११।।
भरताद् भारतं वर्ष भरतात् सुमतिस्त्वभूत्।

—अग्निपुराण, अध्याय १० पृ.३२

नाभिस्त्वजनयत्पुत्रं मरुदेव्या महाद्युतिः।
ऋषभं पार्थिवश्रेष्ठं सर्वेक्षत्रस्य पूर्वजम्।।५०।।
ऋषभाद् भरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताग्रजः।
सोऽभिषिच्याथ भरतं पुत्रं प्राव्राज्यमास्थितः।।४१।।
हिमाह्वं दक्षिणं वर्ष भरताय न्यवेदयत्।
तस्माद् भारतं वर्ष तस्य नाम्ना विदुर्बुधाः।।४२।।

-वायुमहापुराण पूर्वार्ध, अध्याय ३३ पृ.५१

नाभिस्त्वजनयत् पुत्रं मरु देव्या महाद्युतिम्।।५९।।
ऋषभं पार्थिवं श्रेष्ठं सर्वक्षत्रस्य पूर्वजम्।
ऋषभाद् भरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताग्रजः।।६०।।
सोऽभिषिच्यर्षभः पुत्रं महाप्राव्राज्यमास्थितः।
हिमाह्वं दक्षिणं वर्ष तस्य नाम्ना विदुर्बुधाः।।६१।।

-ब्रह्माण्डपुराण पूर्वार्ध, अनुषङ्गपाद, अध्याय १४

नाभिर्मरूदेव्यां पुत्रमजनयत् ऋषभनामानं,
तस्य भरतः पुत्रश्च तावदग्रजः तस्य भरतस्य पिता
ऋषभः हेमाद्रेर्दक्षिणं वर्ष महद् भारतं नाम शशास।

-वाराहपुराण, अध्याय ७४ पृ ४९

नाभेर्निसर्ग वक्ष्यामि हिमांकेऽस्मिन्निबोधत।
नाभिस्त्वजनयत् पुत्रं मरूदेव्यां महामतिः।।१९।।
ऋषभं पार्थिवश्रेष्ठं सर्वक्षत्रस्य पूजितम्।
ऋषभाद् भरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताग्रजः।।२०।।
सोऽभिषिच्याथ ऋषभो भरतं पुत्रवत्सलः।

ज्ञानं वैराग्यमाश्रित्य जितेन्द्रियमहोरगान्।।२१।।
सर्वात्मनात्मन्यास्थाप्य परमात्मानमीश्वरम्।
नग्नो जटो निराहारोऽचीरी ध्वान्तगतो हि सः।।२२।।
निराशस्त्यक्तसंदेहः शैवमाप परं पदम्।
हिमाद्रेर्दक्षिणं वर्ष भरताय न्यवेदयत्।।२३।।
तस्मात्तु भारतं वर्ष तस्य नाम्ना विदुर्बधाः।

-लिंगपुराण, अध्याय ४७ पृ ६८

न ते स्वस्ति युगावस्था क्षेत्रेष्वष्टसु सर्वदा।
हिमाह्वयं तु वै वर्ष नाभेरासीन्महात्मनः।।२७।।
तस्यर्षभोऽभवत्पुत्रो मरुदेव्यां महाद्युतिः।
ऋषभाद्भरतो जज्ञे ज्येष्ठः पुत्रशतस्य सः।।२८।।

-विष्णुपुराण, द्वितीयांश, अध्याय १ पृ. ७७

नाभेः पुत्रश्च ऋषभः ऋषभाद् भरतोऽभवत्।
तस्य नाम्ना त्विदं वर्ष भारतं चेति कीर्त्यते।।५७।।

-स्कन्धपुराण, माहेश्वरखण्ड, कौमारखण्ड, अध्याय २७

इन सभी उदाहरणों से ऋषभदेव की ऐतिहासिक प्रामाणिकता में कोई भी संदेह नहीं रह जाता है। ये सभी प्रमाण स्पष्ट करते हैं कि नाभि और मरुदेवी के पुत्र ऋषभ थे। जो योग में, तप में, क्षत्रियों में, राजाओं में श्रेष्ठ थे तथा हिमालय के दक्षिण क्षेत्र को उन्होंने अपने पुत्र भरत को सौंप दिया। और भरत के नाम से ही इस क्षेत्र का नाम भारत वर्ष पड़ा।

जिस प्रकार जैन परम्परा प्रथम तीर्थंकर ऋषभदेव से ही मानव सभ्यता के विकास का प्रारम्भ मानती है, उसी प्रकार अन्य सभी परम्पराओं में भी यही मान्यता कहीं प्रत्यक्ष तो कहीं अप्रत्यक्ष रूप से स्थापित है। अतः यह निर्विवाद है कि मानव सभ्यता और संस्कृति के आदि जनक ऋषभदेव थे। इस विषय में Dr. Stella Gerdner ने लिखा है "The ancient rythm of history have been vibrant enough to focus enough light on jainism. As Risabh or Brisabh as he is generally known has been one of the most remarkable historical person of all times. It was he who changed the forms of society as more scientific one than it was in its primitive stage. (Formation of Identity And Other Essays Pg.313).

ऋग्वेद के गवेषणात्मक अध्ययन के आधार पर प्रसिद्ध विद्वान **श्री सागरमलजी** ने अर्हत् और ऋषभवाची ऋचायें नामक लेख में लिखा है— ''ऋग्वेद में ना केवल सामान्य रूप से श्रमण परम्परा और विशेष रूप से जैन परम्परा से सम्बन्धित अर्हत्, अरहन्त, व्रात्य, वातरसनामुनि, श्रमण आदि शब्दों का उल्लेख मिलता है अपितु उसमें अर्हत् परम्परा के उपास्य वृषभ का भी शताधिक बार उल्लेख मिलता हैं। मुझे ऋग्वेद में वृषभवाची ११२ ऋचाएँ प्राप्त हुई हैं। सम्भवतः कुछ और ऋचाएँ भी मिल सकती हैं। यद्यपि यह कहना कठिन है कि इन सभी ऋचाओं में प्रयुक्त वृषभ शब्द ऋषभदेव का ही वाची है, फिर भी कुछ ऋचाएँ तो अवश्य ऋषभदेव से सम्बन्धित ही मानी जा सकती हैं। डॉ. राधाकृष्णन, प्रो. जिम्मर, प्रो. वार्डियर आदि कुछ जैनेतर विद्वान इस मत के प्रतिपादक हैं कि ऋग्वेद में जैनों के आदि तीर्थंकर ऋषभदेव से संबंधित निर्देश उपलब्ध होते हैं। बौद्ध साहित्य के धम्मपद में उन्हें (उसभं पवरं वीरं - ४२२) कहा गया है।''

Prof Nathmal Kedia के अनुसार — "Change in times and these positive effects have

quite a number of times been contrary to the effects of society. Because of the changes in society the basic mores and systematic social strata were dwindling in ancient times. Jainism was one of the more important religion of the world which emancipated the humanistic theory thereby ethically evaluating the social strata. Rishabh Deva and Bharat along with their descendents who reigned in the primaeval Indian soil, totally changed the face of society in this very ethical manner were human beings was the supreme and nothing non existed beyond this facade no Godheads or Gods whatsoever. (Religion And Society Edited by Prof Friedrich Stam– Pg 12)

अग्नि की स्तुति के लिये वैदिक सूत्रों में जिन-जिन विशेषणों का प्रयोग किया गया है उनके अध्ययन से स्पष्ट है कि यह अग्निदेव भौतिक अग्नि न होकर इन्हें ऋषभदेव के लिये अभिहित किया गया है। क्योंकि उनका कर्म अग्नि के समान था। जिस प्रकार सूर्य जीव जगत् में प्राण का संचार करता है उसी प्रकार उन्होंने जीव जगत् में ज्ञान का संचार किया। **'देवा अग्नि धारयन् द्रविणोदाम्'** देवा अर्थात् अपने को देव संज्ञा से अभिवादन करने वाले आर्यगणों ने द्रविणोदाम् अर्थात् धन ऐश्वर्य प्रदान करने वाले अग्नि को धारयन् अपने आराध्यदेव के रूप में धारण कर लिया।

यह सूत्र ऐतिहासिक दृष्टि से भी महत्त्वपूर्ण है। इससे पता चलता है कि भगवान् ऋषभदेव वैदिक संस्कृति के पूर्व के आराध्य देव थे। क्योंकि जीव जगत् का स्रोत अग्नि है, सूर्य के बगैर यह संसार नहीं चल सकता उसी तरह इस आरे में मनुष्यों के सारे संस्कार ऋषभदेव द्वारा किये गये इसलिये उनकी तुलना सूर्य और अग्नि से की जाती है। अग्नि जीव जगत् का प्राण है उसी प्रकार इस जीव जगत् में मनुष्य के हर संस्कार का प्राण ऋषभदेव ही हैं।

'अपश्चमित्र' (जो संसार का मित्र है।) 'धिपणा च साधन' (जो ध्यान द्वारा साध्य है), 'प्रन्नथा' (जो पुरातन है), 'सहसा जायमानः' (जो स्वयंभू है) 'सद्यः काव्यानि षडधन्त विश्वा' (जो निरन्तर विभिन्न काव्यस्तोत्रों को धारण करता है, अर्थात् जिसकी सभी जन स्तुति करते रहते हैं), 'देवो अग्नि धारयन् द्रविणोदाम्' (देवों ने उस द्रव्यदाता अग्नि को धारण कर लिया ।

'पूर्वया निविदा काव्यतासोः' (जो प्राचीन निविदों द्वारा स्तुति किया जाता है), 'यमा; प्रजा अजन्यन् मनुनाम्' (जिसने मनुओं की सन्तानीय प्रजा की व्यवस्था की) 'विवस्वता चक्षुषा द्याम पञ्च' (जो अपने ज्ञान द्वारा द्यु और पृथ्वी को व्याप्त किए हुए हैं, देवों ने उस द्रव्यदाता को धारण कर लिया।)

'तमीडेत महासंघ' (तुम उसकी स्तुति करो जो सर्वप्रथम मोक्ष का साधक है), 'अर्हत' (सर्वपूज्य) है, 'आरीविशः उज्जः भृज्जसानम्' (जिसने स्वयं शरण में आने वाली प्रजा को बल से समृद्ध करके), 'पुत्रं भरतं सम्प्रदानुं' (अपने पुत्र भरत को सौंप दिया), 'देवों ने उस द्रव्यदाता अग्नि' (अग्नि देवता को) 'धारयन्' (धारण कर लिया।)

'स मातरिश्वा' (वह वायु के समान निर्लेप और स्वतन्त्र है), 'पुरुवार पुष्टि' (अभीष्ट वस्तुओं का पुष्टिकारक साधन है), 'उसने स्वर्वितं' (ज्ञान सम्पन्न होकर), 'तनयाय' (पुत्र के लिए) 'गातं' (विद्या), 'विदद' (देदी), 'वह विशांगोपा' (प्रजाओं का संरक्षक है,) 'पवितारोदस्योः' (अभ्युदय तथा निःश्रेयस का उत्पादक है), 'देवों ने उस द्रव्यदाता अग्नि' (अग्रनेता को) ग्रहण कर लिया।

ऋग्वेद के ये सूत्र ऋषभदेव और अग्नि तथा सूर्य की समानता को स्पष्ट करते हैं। स्वर्गीय डॉ. नरेन्द्र विद्यार्थी ने ऋग्वेद के इस प्रथम श्लोक जो अग्नि को सम्बोधित है के साथ भी शब्द और भाव साम्य दोनों बताया है।

''ओऽम् अग्नि मीडे पुरोहित यज्ञस्य देवमृत्विज होतारं रत्नधातमम्
अग्निः पूर्वभिऋषिभिरीडयो नूतनं स्त सदेवो एह वक्षति''

जिसका अर्थ है— मैं अग्रनेता ब्रह्मा की स्तुति करता हूँ जो अग्र हितैषी हैं जो सभी कार्यों के आदि में पूज्य माने जाते हैं, जो युक्ति साधना के आदर्श हैं, जो रत्नत्रय धारी हैं। जो जन्म-मरण रूप संसार को हवि देने वाले हैं, जो धर्म संस्थापक हैं वह अग्रनेता पुराने और नये सभी ऋषियों द्वारा स्तुत्य है वह मुझे आत्मशक्ति प्रदान करें। श्री ए.एच. आहुवालिया के अनुसार— "They worshipped Agni knowing that it was the terrestrial representative of the mighty sun, the source of all power and life giver argumentor of all precious things' — A.H.Ahuwalia.

इसी प्रकार सामवेद १-१ में लिखा है कि— **(अग्न आ याहि वतिये गृणानो हव्यदातये नि होता सत्सि बर्हिषि)** अर्थात् Agni come! come for the good of us all. Come be anxious to participate in all that we have to offer you. यह सभी श्लोक स्पष्ट करते हैं कि ऋषिगण भौतिक अग्नि का आह्वान् नहीं कर रहे वरन् जो दिखाई नहीं देती ऐसी सर्वोच्च सिद्ध शक्ति का आह्वान् कर रहे हैं।

'उड़ीसा में जैन धर्म' किताब की भूमिका में नीलकण्ठ साहू ने लिखा है कि ''जगन्नाथ जैन शब्द है और ऋषभनाथ के साथ इसकी समानता है। ऋषभनाथ का अर्थ है सूर्यनाथ या जगत् का जीवन रूपी पुष्प। ऋषभ यानि सूर्य होता है। यह प्राचीन बेबीलोन का आविष्कार है। प्रो. सई ने अपने Hibbert Lectures (1878) में स्पष्ट कहा है कि इसी सूर्य को वासन्त विषुवत में देखने से लोगों ने समझा कि हल जोतने का समय हो गया है। वे वृषभ अर्थात् बैलों से हल जोतते थे इसलिये कहा गया कि वृषभ का समय हो गया। इस दृष्टि से लोक भाषा में सूर्य का नाम ऋषभ या वृषभ हो गया। उससे पूर्व सूर्य जगत् का जीवन है यह धारण लोगों में बद्धमूल हो गयी थी। अतः ऋषभ की और सूर्य की उपासना का ऐक्य स्थापित हो गया। इस प्रकार नीलकण्ठ साहू ने उड़ीसा से बेबीलोन तक व्याप्त ऋषभ-संस्कृति को व्यक्त किया है।''

आगे वे लिखते हैं कि ''अति प्राचीन वैदिक मंत्र में भी कहा है- सूर्य आत्मा जगत् स्तस्थुषश्च। (ऋग्वेद १-११५-१) सूर्य जगत् का आत्मा या जीवन है। बेबीलोन के निकट जो तत्कालीन प्राचीन मिट्टानी राज्य था वहाँ से यह बात पीछे आयी थी। उस समय मिट्टानी राष्ट्र के राजा (ई० पू० चौदहवीं शताब्दी) दशरथ थे। उनकी बहन और पुत्री दोनों का विवाह मिस्त्र सम्राट के साथ हुआ था। उन्हीं के प्रभाव से प्रभावित होकर चतुर्थ आमान हेटय् या आकनेटन् ने आटेन (आत्मान्) नाम से इस सूर्य धर्म का प्रचार किया था। और यह **सूर्य या जगत् का आत्मा ही परम पुरुष या पुरुषोत्तम है** ऐसा प्रचार कर एक प्रकार से धर्म में पागल होकर समस्त साम्राज्य को भी शर्त पर लगाने का इतिहास में प्रमाण है। बहुत सम्भव है कि कलिंग में द्रविड़ों के भीतर से ये जगन्नाथ प्रकट हुए हों। मिस्त्रीय पुरुषोत्तम तथा पुरी के पुरुषोत्तम ये दोनों इसी जैन धर्म के परिणाम हैं।''

सराक जाति के प्रसंग में भी ऋषभदेव और अग्नि का सम्बन्ध परिलक्षित होता है। सराक जाति में प्रधानतः दो गोत्र पाए जाते हैं — आदिदेव एवं ऋषभदेव। हाँ कुछ अल्प संख्यक सराकों में अवश्य किसी और गोत्र का परिचय मिलता है पर वे नगण्य ही हैं। प्रधानता आदिदेव एवं ऋषभदेव की ही है। आदिदेव ऋषभदेव का ही एक अन्य नाम है।

''स्मरणातीत काल से ही मनुष्य अपने जाति एवं गोत्र को जानता रहा है। मानवों का एक-एक समूह इतिहास के संधि स्थलों पर जिस युगपुरुष के माध्यम से परिचालित हुआ है, जिनके प्रवर्तित अनुशासन एवं रीत-नीतियों को माना है, जिनके निकट दीक्षित हुए हैं—वहीं उस समूह के गोत्रपिता कहलाए एवं इस

गोत्र परिचय के फलस्वरूप हजारों हजार वर्षों बाद भी मनुष्य अपने-अपने गोत्र के लोगों को अच्छी तरह पहचान लेते हैं।''

सराक जाति के गोत्रपिता ऋषभदेव थे, इसीलिए निस्सन्देह रूप से कहा जा सकता है कि इनके पूर्व पुरुष भगवान् ऋषभदेव के अत्यन्त ही निकटतम व्यक्ति थे, ऐसा भी हो सकता है कि उनके साथ उन लोगों का खून का रिश्ता भी रहा हो। इसीलिए, ऋषभदेव द्वारा प्रचलित अनुशासन उनके लिए सर्वथा पालन करने योग्य था।

सराक शब्द का साधारण अर्थ होता है श्रावक अर्थात् श्रमणकारी। पाश्चात्य पण्डितों ने ही सर्वप्रथम इस अर्थ को प्रचलित किया। यद्यपि पूरे विश्व में एवं हमारे देश में भी प्रागैतिहासिक युग से ही अधिकांश जातियों के नाम उस जाति के जातिगत पेशे और उसके आदिभूमि के आधार पर रखे गए हैं। इस दृष्टि से भी हम देख सकते हैं कि सराक, सराग, सराकी, सरापी तथा सरोगी आदि शब्द सर + आग या सर + आगी से आए हैं। सर शब्द का अर्थ होता है निःसृत होना एवं आगि अथवा आगी का अर्थ होता है अग्नि। अतएव सराग व सरांगी शब्दों का अर्थ है **अग्नि से निःसृत** अथवा जो अग्नि से कुछ निःसृत कराते हैं।

''नव पाषाण युग के अन्तिम समय तक मनुष्य यही जानता था कि अग्नि सब कुछ ध्वंस कर देती है। पर अचानक ही आश्चर्य के साथ उन्होंने देखा कि ऋषभ पुत्रगणों ने अग्नि से ध्वंस हुए मलवों से कुछ महामूल्यवान पदार्थ निःसृत किये। इसीलिए, शायद इन्हें सराग कहा गया हो। सरागी अथवा अग्निपुत्र के रूप में यह जाति श्रेष्ठ सम्मान से विभूषित हुई।'' (पूर्वाचल में सराक संस्कृति और जैन धर्म—तित्थयर)

अग्नि प्रयोग के साथ साथ कृषि का ज्ञान भी ऋषभदेव ने दिया था। इस सन्दर्भ में कर्नल टॉड ने अपने प्रसिद्ध ग्रन्थ राजस्थान का इतिहास में ऋषभदेव और नूह के साम्य के विषय में उल्लेख करते हुए लिखा है- "Arius montanus" नामक महाविद्वान् ने लिखा है नूह कृषि कर्म से प्रसन्न हुआ और कहते इस विषय में वह सबसे बढ़ गया। इसलिए उसी की भाषा में वह इश-आद-मठ अर्थात् भूमि के काम में लगा रहने वाला पुरुष कहलाया। इश-आद-मठ का अर्थ पृथ्वी का पहला स्वामी होता है। आगे टॉड साहब कहते हैं- ''उपर्युक्त पदवी, प्रकृति और निवास स्थान जैनियों के प्रथम तीर्थंकर आदिनाथ के वृत्तांत के साथ ठीक बैठ सकते हैं जिन्होंने मनुष्यों को खेती बाड़ी का काम और अनाज गाहने के समय बैलों के मुँह को छीकी लगाना सिखाया।''

यह आश्चर्य का विषय है कि ऋषभदेव के विषय में इतने उल्लेख प्राप्त होने के बाद भी कुछ विद्वान् इस सत्यता को स्वीकारने से कतराते हैं इसका कारण या तो उनकी अज्ञानता है या धार्मिक विद्वेष। प्रो. विरुपाक्ष वार्डियर, एम. ए. वेदतीर्थ आदि विद्वानों ने ऋग्वेद में वर्णित ऋषभदेव को आदि तीर्थंकर ऋषभ ही स्वीकार किया है। मोहन-जो-दड़ो और हड़प्पा से प्राप्त सीलों से भी आज से ५००० वर्ष पहले भी ऋषभदेव की मान्यता के पुष्ट प्रमाण मिले हैं।

मोहन-जो-दड़ो से कुछ नग्न कायोत्सर्ग योगी मुद्राएँ मिली हैं, उनका संबन्ध जैन संस्कृति से है। इसे प्रमाणित करते हुए स्व. राय बहादुर प्रो. चन्द्रप्रसाद रमा ने अपने शोधपूर्ण लेख में लिखा है—

''सिंधु मुहरों में से कुछ मुहरों पर उत्कीर्ण देवमूर्तियाँ न केवल योग मुद्रा में अवस्थित हैं वरन् उस प्राचीन युग में सिंधु घाटी में प्रचलित योग पर प्रकाश डालती हैं। उन मुहरों में खड़े हुए देवता योग की खड़ी मुद्रा भी प्रकट करते हैं और यह भी कि कायोत्सर्ग मुद्रा आश्चर्यजनक रूप से जैनों से संबन्धित है। यह मुद्रा बैठकर ध्यान करने की न होकर खड़े होकर ध्यान करने की है। आदि पुराण सर्ग अठारह में ऋषभ अथवा वृषभ की तपस्या के सिलसिले में कायोत्सर्ग मुद्रा का वर्णन किया गया है। मथुरा के कर्जन पुरातत्त्व संग्रहालय में एक शिला फलक पर जैन ऋषभ की कायोत्सर्ग मुद्रा में खड़ी हुई चार प्रतिमाएँ मिलती हैं, जो ईसा की द्वितीय

शताब्दी की निश्चित की गई हैं। मथुरा की यह मुद्रा मूर्ति संख्या १२ में प्रतिबिम्बित है। प्राचीन राजवंशों के काल की मिश्री स्थापत्य में कुछ ऐसी प्रतिमाएँ मिलती हैं जिनकी भुजाएँ दोनों ओर लटकी हुई हैं। यद्यपि ये मिश्री मूर्तियाँ या ग्रीक कुरों प्रायः उसी मुद्रा में मिलती हैं, किन्तु उनमें वैराग्य की वह झलक नहीं है जो सिंधुघाटी की इन खड़ी मूर्तियों या जैनों की कायोत्सर्ग प्रतिमाओं में मिलती हैं। ऋषभ का अर्थ होता है वऋषभ और वृषभ जिन ऋषभ का चिह्न है।'' – मार्डन रिव्यु अगस्त १९३२ पृ. १५६-६०

प्रो. चंद्रा के इन विचारों का समर्थन प्रो. प्राणनाथ विद्यालंकार भी करते हैं। वे भी सिंधुघाटी में मिली इन कायोत्सर्ग प्रतिमाओं को ऋषभदेव की मानते हैं, उन्होंने तो सील क्रमांक ४४९ पर जिनेश्वर शब्द भी पढ़ा है। (It may also be noted that incription on the Indus seal No.449 reads according to my decipherment ""Jinesh". (Indian Historical Quarterly.) Vol. VIII No.250.

इसी बात का समर्थन करते हुए डॉ. राधाकुमुद मुखर्जी लिखते हैं कि ''फलक १२ और ११८ आकृति ७ (मार्शल कृत मोहनजोदड़ो) कायोत्सर्ग नामक योगासन में खड़े हुए देवताओं को सूचित करती हैं। यह मुद्रा जैन योगियों की तपश्चर्या में विशेष रूप से मिलती है। जैसे मथुरा संग्रहालय में स्थापित तीर्थंकर ऋषभ देवता की मूर्ति में। ऋषभ का अर्थ है बैल, जो आदिनाथ का लक्षण है। मुहर संख्या F.G.H. फलक पर अंकित देव मूर्ति में एक बैल ही बना है। संभव है यह ऋषभ का ही पूर्व रूप हो।''

-हिन्दू सभ्यता पृ. ३९- जैन धर्म और दर्शन

इसी बात की पुष्टि करते हुए प्रसिद्ध विद्वान् राष्ट्रकवि रामधारी सिंह दिनकर लिखते हैं –

''मोहन-जो-दड़ो की खुदाई में योग के प्रमाण मिले हैं और जैन मार्ग के आदि तीर्थंकर ऋषभदेव थे जिनके साथ योग और वैराग्य की परम्परा उसी प्रकार लिपटी हुई हैं जैसे कालान्तर में वह शिव के साथ समन्वित हो गयीं। इस दृष्टि से जैन विद्वानों का यह मानना अयुक्ति युक्त नहीं दिखता कि ऋषभदेव वेदोल्लिखित होने पर भी वेद पूर्व हैं।'' –संस्कृति के चार अध्याय पृ.६२

इसी संदर्भ में प्रसिद्ध इतिहासकार डॉ. एम. एल. शर्मा लिखते हैं – मुनि श्री विद्यानन्दजी महाराज ने अपने लेख मोहन-जो-दड़ो : जैन परम्परा और प्रमाण में लिखा है- भगवान् ऋषभदेव का वर्णन वेदों में नाना सन्दर्भों में मिलता है। कई मन्त्रों में उनका नाम आया है। मोहन-जो-दड़ो (सिन्धुघाटी) में पाँच हजार वर्ष पूर्व के जो पुरावशेष मिले हैं। उनसे भी यही सिद्ध होता है कि उनके द्वारा प्रवर्तित धर्म हजारों साल पुराना है। मिट्टी की जो सीलें वहाँ मिली हैं, उनमें ऋषभनाथ की नग्न योगिमूर्ति है, उन्हें कायोत्सर्ग मुद्रा में उकेरा गया है। ''मोहन-जो-दड़ो से प्राप्त मुहर पर जो चिह्न अंकित है वह भगवान् ऋषभदेव का है। यह चिह्न इस बात का द्योतक है कि आज से पाँच हजार वर्ष पूर्व योग साधना भारत में प्रचलित थी और उसके प्रवर्तक जैन धर्म के आदि तीर्थंकर ऋषभदेव थे। सिंधु निवासी अन्य देवताओं के साथ ऋषभदेव की पूजा करते थे।'' (भारत में संस्कृति और धर्म पृ.६२)

विद्वानों के अनुसार प्राचीनकाल से दो धारायें चल रही हैं। आर्हत् और बार्हत। पाणिनी ने भी दोनों का उल्लेख करते हुए दोनों में परम्परागत शाश्वत विरोध बताया है। तार्किक दृष्टि से देखें तो मूलधारा एक होती है जिससे बाद में शाखाएँ प्रशाखाएँ निकलती हैं। मुख्य धारा आर्हत् संस्कृति थी जो ऋषभदेव से प्रारम्भ हुई और उससे विशृँखल हुए लोगों ने अर्थात् जो उसका पालन नहीं कर सके उन्होंने अलग रास्ता अपनाकर विभिन्न धर्मों का प्रारम्भ किया। ऋषभदेव के पौत्र मरिची के शिष्य कपिल से सांख्य धर्म का प्रारम्भ हुआ और सांख्य धर्म ही बाद में वैदिक धर्म की आधारशिला बना। इसीलिये यदि हम किसी भी धर्म या संस्कृति के मूल स्रोत में जायें तो वहाँ हमें ऋषभ संस्कृति के ही दर्शन होगें। Hermann Jacobi का इस विषय में यह उल्लेख महत्त्वपूर्ण है- "The interest of Jainism to the student of

religion consists in the fact that it goes back to a very early period, and to primitive currents of religious and metaphysical speculation, which gave rise also to the oldest Indian Philosophies - Sankhya and Yoga - and to Buddhism."

डॉ. वासुदेव शरण अग्रवाल भी इससे सहमत हैं उनके अनुसार- ''यह सुविदित है कि जैन धर्म की परम्परा अत्यन्त प्राचीन है। भगवान् महावीर तो अन्तिम तीर्थंकर थे-भगवान् महावीर से पूर्व २३ तीर्थंकर हो चुके थे उन्हीं में भगवान् ऋषभदेव प्रथम तीर्थंकर थे जिनके कारण उन्हें आदिनाथ कहा जाता है। जैन कला में उनका अंकन घोर तपश्चर्या की मुद्रा में मिलता है। ऋषभनाथ के चरित्र का उल्लेख श्रीमद् भागवत् में भी विस्तार से आता है और यह सोचने को बाध्य होना पड़ता है कि उसका क्या कारण रहा होगा? भागवत् में इस बात का भी उल्लेख है कि महायोगी भरत, ऋषभ के शत् पुत्रों में ज्येष्ठ थे और उन्हीं से यह देश भारत वर्ष कहलाया।'' —जैन साहित्य का इतिहास—प्रस्तावना पृ.८

भारतीय दर्शन के पृष्ठ ८८ में श्री बलदेव उपाध्याय लिखते हैं- ''जैन लोग अपने धर्मप्रचारक सिद्धों को तीर्थंकर कहते हैं जिनमें आद्य तीर्थंकर ऋषभदेव थे। इनकी ऐतिहासिकता के विषय में संशय नहीं किया जा सकता।''

1907 में हेनरी विलियम्स द्वारा सम्पादित "Historians History of the World" ग्रन्थावली के चौबीस खण्ड में एक शब्द भी जैन धर्म या आर्हत् संस्कृति के विषय में नहीं मिलता है यहाँ कि भारतीय इतिहास खण्ड में भी जैन धर्म का कोई उल्लेख नहीं है। लेकिन ऋषभ तथा अन्य तीर्थंकरों का वर्णन वहां भी है। उसीमें इतिहासकार हेरेन ने मिस्र और फिनिशिया के इतिहास के विषय में लिखा है। "The Gods Anat and Reschuf seems to have reached the Phoenecians from North Syria at a very early period. So far indeed, it is only certain that they were worshipped by the Phoenecian colonists on Cyprus. Portraits of these deities are displayed on the monuments of the Egyptians" इस प्रकार के अनेकों संदर्भ तीर्थंकरों से संबन्धित हमें मिले हैं। सीरिया और बेबीलोन की प्राचीन सभ्यता में भी ऋषभ संस्कृति की झलक मिलती है। Thomas Maurice ने अपनी किताब The History of Hindustan, its Art, and its Science में लिखा है "The Original Sanskrit name of Babylonia is Bahubalaneeya; The realm of king Bahubali" यह सर्वविदित है कि बाहुबली ऋषभदेव के पुत्र थे। और उनकी मान्यता आज भी चली आ रही है।

इसी संदर्भ में वी. जी. नायर लिखते हैं- "There is authentic evidence to prove that it was the Phoenicians who spread the worship of Rishabha in Central Asia, Egypt and Greece. He was worshipped as 'Bull God' in the features of a nude Yogi. The ancestors of Egyptians originally belonged to India. The Phoenicians had extensive cultural and trade relation with India in the pre-historic days. In foreign countries, Rishabha was called in different names like Reshef, Apollo, Tesheb, Ball, and the Bull God of the Mediterranean people. The Phoenicians worshipped Rishabha regarded as Appollo by the Greeks. Reshef has been identified as Rishabha, the son of Nabhi and Marudevi, and Nabhi been identified with the Chaldean God Nabu and MaruDevi with Murri or Muru. Rishabhdeva of the Armenians was undoubtedly Rishabha, the First Thirthankara of the Jains. A city in Syria is known as Reshafa. In Soviet Armenia was a town called Teshabani. The Sabylonion city of Isbekzur seems to be a corrupt form of Rishabhapur.....A bronze image of Reshef (Rishabha) of the 12th century B.C. was discovered at Alasia near Enkomi in Cyprus. An ancient Greek image of Appollo resembled

Tirthankara Rishabha. The images of Rishabha were found at Malatia, Boghaz Koi and also in the monument of Isbukjur as the chief deity of the Hittite pantheon. Excavations in Soviet Armenia at Karmir-Blur near Erivan on the site of the ancient Urartian city of Teshabani have unearthed some images including one bronze statue of Rishabha" - Research In Religion

आदि तीर्थंकर ऋषभदेव केवल भारतीय उपास्य देव ही नहीं भारत के बाहर भी उनका प्रभाव देखा जाता है। विश्व की प्राचीनतम संस्कृति श्रमण संस्कृति अर्हतोपासना में आस्थावान थी तथा यह उतनी ही प्राचीन है जितनी आत्मविद्या और आत्मविद्या; क्षत्रिय परम्परा रही है। पुराणों के अनुसार क्षत्रियों के पूर्वज ऋषभदेव हैं। ब्राह्मण पुराण २:१४ में पार्थिव श्रेष्ठ ऋषभदेव को सब क्षत्रियों का पूर्वज कहा गया है। महाभारत के शान्ति पर्व में भी लिखा है कि क्षात्र धर्म भगवान् आदिनाथ से प्रवृत्त हुआ है शेष धर्म उसके बाद प्रचलित हुए हैं। प्राचीन भारत की युद्ध पद्धति नैतिक बन्धनों से जकड़ी हुई थी। प्राचीन युद्धों में उच्च चरित्र का प्रदर्शन होता था। इतनी उच्च श्रेणी का क्षत्रिय चरित्र का उदाहरण अन्यत्र कहीं नहीं दीखता; इसका एक मात्र कारण ऋषभ संस्कृति का प्रभाव है। आर्यों ने यह भारत की प्राचीन श्रमण परम्परा से ही सीखा है।

हिन्दू साहित्य में ब्रह्मा को अनेक नामों से सम्बोधित किया गया है हिरण्यगर्भ, प्रजापति, लोकेश, नाभिज, चतुरानन, स्रष्टा और स्वयंभू आदि जिनका साम्य ऋषभदेव के चरित्र से भी मिलता है।

इस प्रकार जैन परम्परा के आदि तीर्थंकर ऋषभदेव प्रथम योगी थे जिन्होंने ध्यान पद्धति का प्रारम्भ किया था। श्रीमद् भागवत में उन्हें योगेश्वर कहा गया है। महाभारत में हिरण्यगर्भ को सबसे प्राचीन योगवेत्ता माना गया है। जैन परम्परा के ऋषभदेव ही अन्य परम्पराओं में आदिनाथ, हिरण्यगर्भ, ब्रह्मा एवं शिव के नाम से प्रचलित हैं। ऋग्वेद के अनुसार हिरण्यगर्भ को भूत-जगत् का एकमात्र स्वामी माना गया है। सायण के अनुसार हिरण्यगर्भ देहधारी था। ऋषभदेव जब गर्भ में थे तब राज्य में धनधान्य की वृद्धि हुई इसीलिये उन्हें हिरण्यगर्भ भी कहा जाता है। महापुराण में भी इस बात का उल्लेख मिलता है।

आगम और ऋग्वेद के व्युत्पत्ति जन्य अर्थ में अद्भुत साम्य देखने को मिलता है। जो इस प्रकार है। 'ऋ' का अर्थ है प्राप्त करना या सौंपना। 'क्' अक्षर का अर्थ है शिव, विष्णु, ब्रह्मा (सत्यम शिवम सुन्दरम) के रूप में भी मिलता है। और वेद का अर्थ है ज्ञान। अर्थात् ब्रह्मा, शिव (ऋषभदेव) से आया (प्राप्त) ज्ञान। आगम में - 'आ' का अर्थ है आया हुआ', 'अधिग्रहण'। 'ग' से गणधर। 'म' का प्रयोग ब्रह्मा, विष्णु और महेश तीनों के सम्मिलित रूप में होता है और ऋषभदेव से गणधरों को आया हुआ रहस्यमय ज्ञान या गणधरों द्वारा ग्रहण किया गया रहस्यमय ज्ञान। संक्षिप्त हिन्दी शब्द सागर (रामचन्द्र वर्मा द्वारा सम्पादित नागरी प्रचारणी सभा काशी द्वारा प्रकाशित) के पृष्ठ ८१ में आगम का अर्थ वेद, शास्त्र, तन्त्रशास्त्र और नीतिशास्त्र दिया हुआ है। इससे यह पता चलता है कि आगम साहित्य वैदिक साहित्य से भी विशाल था। ''तन्त्र अभिनव विनिश्चय'' (शैव आगमों का प्रमुख ग्रन्थ) में लिखा है कि तंत्र के आदि स्रष्टा शिव थे। जिन्होंने आगम के रूप में वह ज्ञान पार्वती को दिया और पार्वती ने लोक कल्याण के लिये वह ज्ञान गणधरों को निगम के रूप में दिया। यह धारणा इस तथ्य की ओर इंगित करती है कि आदि एक है लेकिन विभिन्न लोगों ने अलग-अलग दृष्टिकोण से उसकी व्याख्या की है। ''एकं सद्विप्रा बहुधा वदनत्यग्निम् यमः मातरिश्वानम् आहुः।'' अतः मूल ज्ञान का स्रोत आगम थे और उसी का परिवर्तित रूप निगम बना। पार्वती शब्द का अर्थ पर्वत में रहने वाले लोग से भी होता है। जिनको पारवतीय कहकर सम्बोधित किया गया है। इस रहस्यमय आगम ज्ञान को सिर्फ भारत में ही नहीं यूरोप में भी कैसे नष्ट किया गया इसका एक उदाहरण यहाँ पर दिया जा रहा है। Godfrey Higgins ने अपने ग्रन्थ "The Celtic Druids" में इस विषय में लिखा है- "After the introduction of Christianity

the Ogam writings not being understood by the priests, were believed to be magical and were destroyed wherever they were found. patrick is said to have burnt 300 books in those letters."

"The word Agams or Ogam is mysterious" according to Sri William Jones "These Ogham Character" were the first invented letters.....the Druids of Ireland did not pretend to be the inventors of the secret system of letters but said that they inherited them from the most remote antiquity."

प्रख्यात घुमक्कड़, परिव्राजक, प्राचीन तंत्रशास्त्र के ज्ञाता एवं शैवागम के विशेषज्ञ विद्वान् श्री प्रमोदकुमार चटर्जी का कहना है- ''तन्त्र धर्म भारत के बाहर से आया हुआ है। शिव तिब्बत के पार्वत्य अंचल में रहा करते थे। जिन लोगों ने तिब्बत के भौगोलिक मानचित्र को देखा है, वे देखेगें कि उस देश के दक्षिण पश्चिम अंश में कैलाश पर्वत श्रेणी विद्यमान है। लगभग चार हजार या उससे भी कई शताब्दियों पहले एक महापुरूष उस अंचल में विद्यमान थे।

तिब्बत के कैलाश अंचल में जिस महामानव ने आदि धर्म का प्रवर्तन किया था, वे अशेष गुणसम्पन्न योगी थे-योगेश्वर के रूप में ही उनकी प्रसिद्धि थी। ये कभी योगभ्रष्ट नहीं हुए। उनसे ही समाज का सविशेष विकास हुआ है।''

स्पष्टतः प्रमोद चटर्जी यहाँ ऋषभदेव, आदिनाथ या शिव की तरफ इशारा करते हैं।

ब्रह्मा द्वारा वेदों की उत्पत्ति की मान्यता श्रमण संस्कृति की इस मान्यता से और भी पुष्ट होती है कि मूल वेदों की रचना भरत चक्रवर्ती द्वारा अपने पिता ऋषभदेव के उपदेशों को सूत्रबद्ध करके की गयी थी। बाद में वेद जब विच्छिन्न होने लगे तब उनमें भौतिक कामनाओं की पूर्ति के लिये हिंसक बलि, यज्ञ और शक्तिशाली देवताओं को प्रसन्न करने की स्तुतियाँ परवर्ती भाष्यकारों ने जोड़ दीं। निवृत्ति धर्म को गौण कर प्रवृत्ति धर्म का प्रभाव बढ़ने लगा था। तत्पश्चात् व्यास जी ने इन ऋचाओं को संकलित कर उनके चार नाम से चार वेद बना दिये। प्राचीन काल में वेद जैन संस्कृति में भी मान्य रहे हैं। इसका प्रमाण आचारांग सूत्र से भी मिलता है। जहाँ कई स्थानों पर वेदवी शब्द का प्रयोग हुआ है जो गहन अनुसंधान का विषय है।

''एवं से अप्पमाएण विवेगं कीट्टति वेदवी''

- आचारांग सूत्र श्रुत १ अ. ४ उ. ४

''एत्थ विरमेज्ज वेदवी''

- आचारांग सूत्र श्रुत १ अ. ५ उ. ६

भगवान् महावीर द्वारा प्रथम समवसरण के समय गौतम आदि गणधरों के वैदिक श्रुतियों के विषय में संदेह का स्पष्टीकरण और उन श्रुतियों की सही व्याख्या करना इस मान्यता को और भी पुष्ट करता है कि प्राचीन काल में वेद जैनियों के मान्य ग्रन्थ थे। पारसी धर्मग्रन्थ अवेस्ता में प्राचीन वेदों का वर्णन मिलता है। विद, विश्वरद, विराद और अंगिरस। ये वेद खरोष्टि लिपि में लिपिबद्ध थे।

गोपथ ब्राह्मण (पूर्व २-२०) में स्वयंभू कश्यप का वर्णन मिलता है जो ऋषभदेव हैं। भागवत में और विष्णु पुराण में ऋषभदेव को विष्णु का अवतार बताया गया है। विष्णु शब्द में विष का अर्थ- प्रवेश करना तथा अश् का अर्थ- व्याप्त करना (धातु से) किया गया है। विष्णु पुराण में भी विष धातु का अर्थ प्रवेश करना है, सम्पूर्ण विश्व उस परमात्मा में व्याप्त है। ऋग्वेद में विष्णु को सौर देवता कहा है

और वे सूर्य के रूप हैं। आचार्य यास्क के अनुसार रश्मियों द्वारा समग्र संसार को व्याप्त करने के कारण ही सूर्य विष्णु नाम से अभिहित हुए हैं। ब्रह्म पुराण (१५८/२४) **"यश्च सूर्यः स वै विष्णुः स भास्करः"**। हमने प्रारम्भ में ही यह प्रमाणित किया है कि वेदों और पुराणों आदि ग्रन्थों में ऋषभदेव और सूर्य की समानता का उल्लेख मिलता है। जो विष्णु और सूर्य—ऋषभ और सूर्य दोनों की समानता की पुष्टि करता है। अर्हत् ऋषभदेव ने लोक और परलोक के आदर्श प्रस्तुत किये। गृहस्थधर्म और मुनिधर्म दोनों का स्वयं आचरण करते हुए राज्यावस्था में विश्व को सर्व कलाओं का प्रशिक्षण दिया तथा बाद में पुत्रों को राज्यभार सौंपकर अध्यात्मकला द्वारा स्व-पर कल्याण के लिये प्रव्रज्या ग्रहण कर अर्हत् बने। शायद यही कारण है कि श्रीमद्भागवत में उन्हें विष्णु भगवान् कहा है।

महर्षिःतस्मिन्नैव विष्णुदत्तः भगवान परमर्षिभिः प्रसादितः नाभेः
प्रिवचिकीर्षया तदवरोधाय ने मरुदेव्याधमान् दर्शयितुकामो
वातरशनानांः श्रमणः नामृषीणामूर्ध्वमंथिनां शुक्लया तनुवावतार।।

- ५।३।२० भागवत

अर्थात् - हे परीक्षित ! उस यज्ञ में महर्षियों द्वारा इस प्रकार प्रसन्न किये जाने पर भगवान् महाराज विष्णु नाभि को प्रिय करने के लिये उनके अन्तःपुर में महारानी मरुदेवी के गर्भ से वातरशना (योगियों) श्रमणों और ऊर्ध्वगामी मुनियों का धर्म प्रकट करने के लिये शुद्ध सत्वमय शरीर से प्रकट हुए।

श्रीमद्भागवतकार ने ही लिखा है कि यद्यपि ऋषभदेव परमानन्दस्वरूप थे, स्वयं भगवान् थे फिर भी उन्होंने गृहस्थाश्रम में नियमित आचरण किया। उनका यह आचरण मोक्षसंहिता के विपरीतवत् लगता है, किन्तु वैसा था नहीं। यथा—

भगवान् ऋषभसंज्ञ आत्मतन्त्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थपरम्परः
केवलानन्दानुभवः ईश्वर एवं विपरीतवत् कर्मारण्यारभ्यमानः
कालेनानुरातं धर्ममाचरेणापंशिक्षयन्नतद्विदां सम उपशांतो मैत्रः
कारुणिको धर्मार्थ यशः प्रजानन्दामृतावरोधेन गृहेषु लोक नियमयत्।

- भागवत् ५।४।१४

अर्थात्— भगवान् ऋषभदेव यद्यपि परम स्वतन्त्र होने के कारण स्वयं सर्वदा ही सब प्रकार की अनर्थ परम्परा से रहित केवल आनन्दानुरूप स्वरूप और साक्षात् ईश्वर ही थे तो भी विपरीतवत् प्रतीत होने वाले कर्म करते हुए उन्होंने काल के अनुसार धर्म का आचरण करके उसका सत्त्व न जानने वालों को उसी की शिक्षा दी। साथ ही सम (मैत्री), शान्त (माध्यस्थ), सहृद (प्रमोद), और कारुणिक (कृपापरत्व) रहकर धर्म, अर्थ, यश, सन्तानरूप भोग सुख तथा मोक्ष सुख का अनुभव करते हुए गृहस्थाश्रम में लोगों को नियमित किया।

ऋषभ का एक अर्थ धर्म भी है। ऋषभदेव साक्षात् धर्म ही थे। उन्होंने भागवत में कहा है- मेरा यह शरीर दुर्विभाव है, मेरे हृदय में सत्त्व का निवास है वहीं धर्म की स्थिति है। मैंने धर्म स्वरूप होकर अधर्म को पीछे धकेल दिया है अतएव मुझे आर्य लोग ऋषभ कहते हैं।

इदं शरीरं मम दुर्विभाव्यं, सत्त्वं ही में हृदयं यत्र धर्मः।
पुष्टे कृतो मे यदधर्म आराधतो ही मां ऋषभं प्राहुरार्याः।।

—भागवत ५।५।२२

एक अन्य स्थान पर परीक्षित ने कहा है— हे धर्मतत्त्व को जानने वाले ऋषभदेव ! आप धर्म का उपदेश कर रहें हैं। अवश्य ही आप वृषभरूप में स्वयं धर्म हैं। अधर्म करने वाले को जो नरकादि स्थान प्राप्त होते हैं, वे ही आपकी निन्दा करने वाले को मिलते हैं। यथा—

धर्मबृवीषी धर्मज्ञ धर्मोसि वृषभ रूप धृक्।
यदधर्मकृतः स्थानं सूचकस्यापि तद्भवेत।।

—भागवत १।११।२२

भगवान् ने धर्म का उपदेश दिया क्योंकि वे स्वयं धर्मरूप थे। तीर्थ का प्रवर्तन किया क्योंकि वे स्वयं तीर्थंकर थे, यह सब कुछ सत्य है किन्तु उन्होंने प्रजा को संसार में जीने का उपाय भी बताया। (मध्य एशिया और पंजाब में जैन धर्म)।

''अश्वघोष के बुद्धचरित में शिव का 'वृषध्वज' तथा 'भव' के रूप में उल्लेख हुआ है, भारतीय नाट्यशास्त्र में शिव को 'परमेश्वर' कहा गया है। उनकी 'त्रिनेत्र' 'वृषांक' तथा 'नटराज' उपाधियों की चर्चा है। वे नृत्यकला के महान् आचार्य हैं और उन्होंने ही नाट्यकला को ताण्डव दिया। वह इस समय तक महान् योगाचार्य के रूप में ख्यात हो चुके थे तथा इसमें कहा गया है कि उन्होंने ही भरतपुत्रों को सिद्धि सिखाई। अन्त में शिव के त्रिपुरध्वंस का भी उल्लेख किया गया है और बताया गया है कि ब्रह्मा के आदेश से भरत ने 'त्रिपुरदाह' नामक एक डिम (रूपक का एक प्रकार) भी रचा था और भगवान् शिव के समक्ष उसका अभिनय हुआ था। जैन ग्रन्थों में वर्णित अप्सरा नीलांजना का ऋषभदेव की राज्यसभा में नृत्य का प्रसंग उपरोक्त वर्णन से समानता दर्शाता है।''

''पुराणों में शिव का पद बड़ा ही महत्त्वपूर्ण हो गया है। यहाँ वह दार्शनिकों के ब्रह्मा हैं, आत्मा हैं, असीम हैं और शाश्वत हैं। वह एक आदि पुरुष हैं, परम सत्य हैं तथा उपनिषदों एवं वेदान्त में उनकी ही महिमा का गान किया गया। बुद्धिमान और मोक्षाभिलाषी इन्हीं का ध्यान करते हैं। वह सर्व हैं, विश्वव्यापी हैं, चराचर के स्वामी हैं तथा समस्त प्राणियों में आत्मरूप से बसते हैं। वह एक स्वयंभू हैं तथा विश्व का सृजन, पालन एवं संहार करने के कारण तीन रूप धारण करते हैं। उन्हें महायोगी, तथा योगविद्या का प्रमुख माना जाता है। सौर तथा वायु पुराण में शिव की एक विशेष योगिक उपासना विधि का नाम 'माहेश्वर योग' है। इन्हें इस रूप में 'यंती', 'आत्म-संयमी ब्रह्मचारी' तथा 'ऊर्ध्वरिताः' भी कहा गया है। शिवपुराण में शिव का आदि तीर्थंकर वृषभदेव के रूप में अवतार लेने का उल्लेख है। प्रभासपुराण में भी ऐसा ही उल्लेख उपलब्ध होता है।''

रामायण (बालकाण्ड ४६।६ उत्तराकाण्ड) में भी शिव की हर तथा वृषभध्वज इन दो नवीन उपाधियों का उल्लेख मिलता है। महाभारत में शिव को परब्रह्म, असीम, अचिंत्य, विश्वस्रष्टा, महाभूतों का एकमात्र उद्गम, नित्य और अव्यक्त आदि कहा गया है। एक स्थल पर उन्हें सांख्य के नाम से अभिहित किया गया है और अन्यत्र योगियों के परम पुरुष नाम से। वह स्वयं महायोगी हैं और आत्मा के योग तथा समस्त तपस्याओं के ज्ञाता हैं। एक स्थल पर लिखा है कि शिव को तप और भक्ति द्वारा ही पाया जा सकता है अनेक स्थलों पर विष्णु के लिये प्रयुक्त की गई योगेश्वर की उपाधि इस तथ्य का द्योतक है कि विष्णु की उपासना में भी योगाभ्यास का समावेश हो गया था, और कोई भी मत इसके वर्तमान महत्व की उपेक्षा नहीं कर सकता था। (महाभारत : द्रोणपर्व वनपर्व)

विमलसूरि के 'पउमचरिउं' के मंगलाचरण के प्रसंग में एक जिनेन्द्र रुद्राष्टक का उल्लेख हुआ है जिसमें भगवान् का रुद्र के रूप में स्तवन किया गया है और बताया गया है कि जिनेन्द्र रुद्र पाप रूपी अन्धकासुर के विनाशक हैं, काम, लोभ एवं मोहरूपी त्रिपुर के दाहक हैं, उनका शरीर तप रूपी भस्म से विभूषित है, संयमरूपी वृषभ पर वह आरूढ़ हैं, संसार रूपी करी (हाथी) को विदीर्ण करने वाले हैं, निर्मल बुद्धिरूपी चन्द्ररेखा से अलंकृत हैं, शुद्धभावरूपी कपाल से सम्पन्न हैं, व्रतरूपी स्थिर पर्वत (कैलाश) पर निवास करने वाले हैं, गुण-गुण रूपी मानव-मुण्डों के मालाधारी हैं, दस धर्मरूपी खट्वांग से युक्त हैं, तपःकीर्ति रूपी गौरी से मण्डित हैं, सात भय रूपी उद्दाम डमरु को बजानेवाले हैं, अर्थात् वह सर्वथा

भीतिरहित हैं, मनोगुप्ति रूपी सर्प परिकर से वेष्टित हैं, निरन्तर सत्यवाणी रूपी विकट जटा-कलाप से मण्डित हैं तथा हुंकार मात्र से भय का विनाश करने वाले हैं।

''आचार्य वीरसेन स्वामी ने धवला टीका में अर्हन्तों का पौराणिक शिव के रूप में उल्लेख किया है और कहा है कि अर्हन्त परमेष्ठी वे हैं जिन्होंने मोह रूपी वृक्ष को जला दिया है, जो विशाल अज्ञानरूपी पारावार से उत्तीर्ण हो चुके हैं। जिन्होंने विघ्नों के समूह को नष्ट कर दिया है, जो सम्पूर्ण बाधाओं से निर्मुक्त हैं, जो अचल हैं, जिन्होंने कामदेव के प्रभाव को दलित कर दिया है, जिन्होंने त्रिपुर अर्थात् मोह, राग, द्वेष को अच्छी तरह से भस्म कर दिया है। जिन्होंने सम्यक्दर्शन, सम्यक्ज्ञान, और सम्यक्चारित्र रूपी त्रिशूल को धारण करके मोहरूपी अन्धकासुर के कबन्धवृन्द का हरण कर लिया है तथा जिन्होंने सम्पूर्ण आत्मरूप को प्राप्त कर लिया है।''

''महाकवि पुष्पदन्त ने भी अपने महापुराण में एक स्थल पर भगवान् वृषभदेव के लिये रुद्र की ब्रह्मा-विष्णु-महेश रूपी त्रिमूर्ति से सम्बन्धित अनेक विशेषणों का प्रयोग किया है। भगवान् का यह एक स्तवन है जिसे उनके केवलज्ञान होने के बाद इन्द्र ने प्रस्तुत किया है। जिसमें उन्होंने भगवान् के लिये कहा है कि वे शान्त हैं, शिव हैं, अहिंसक हैं, राजन्य वर्ग उनके चरणों की पूजा करता है। परोपकारी हैं, भय दूर करने वाले हैं, वामाविमुक्त हैं, मिथ्यादर्शन के विनाशक हैं, स्वयं बुद्ध रूप से सम्पन्न हैं, स्वयंभू हैं, सर्वज्ञ हैं, सुख तथा शान्तिकारी शंकर हैं, चन्द्रधर हैं, सूर्य हैं, रुद्र हैं, उग्र तपस्यों में अग्रगामी हैं, संसार के स्वामी हैं, तथा उसे उपशान्त करने वाले हैं, महादेव हैं..... प्रलयकाल के लिये उग्रकाल हैं, गणेश (गणधरों के स्वामी) हैं, गणपतियों (वृषभसेन आदि गणधरों) के जनक हैं, ब्रह्म हैं, ब्रह्मचारी हैं, वेदांगवादी हैं, कमलयोनि हैं, पृथ्वी का उद्धार करने वाले आदि वराह हैं, हिरण्य गर्भ हैं, परमानन्द चतुष्टय (अनन्त दर्शन, अनन्त ज्ञान, अनन्त सुख तथा अनन्त वीर्य) से सुशोभित हैं। खजुराहो के इस संस्तवन से यह प्रतीत होता है कि भगवान् वृषभदेव के रूप में शिव के त्रिमूर्ति तथा बुद्ध रूप को भी समन्वित कर लिया गया। १००० ई० के शिलालेख नम्बर ५ में शिव का एकेश्वर रूप में तथा विष्णु बुद्ध और जिन का उन्हीं के अवतारों के रूप में उल्लेख किया जाना इसी तथ्य की पुष्टि करता है।''

वैदिक परम्परा में शिव का वाहन वृषभ (बैल) बतलाया गया है। जैन मान्यतानुसार भगवान् वृषभदेव का चिह्न बैल है। गर्भ में अवतरित होने के समय इनकी माता मरुदेवी ने स्वप्न में एक वरिष्ठ वृषभ को अपने मुख-कमल में प्रवेश करते हुए देखा था, अतः इनका नाम वृषभ रखा गया। सिन्धुघाटी में प्राप्त वृषभांकित मूर्तियुक्त मुद्राएँ तथा वैदिक युक्तियाँ भी वृषभांकित वृषभदेव के अस्तित्व की समर्थक हैं। इस प्रकार वृषभ का योग शिव तथा वृषभदेव के ऐक्य को सम्पुष्ट करता है।

जैनाचार्य हेमचन्द्र सूरि ने सोमेश्वर के शिव मन्दिर में जाकर महादेव स्त्रोत की रचना कर शिव की रागद्वेष रहित निर्विकार वीतराग सर्वज्ञदेव के रूप में स्तुति की थी। ऋषभ शिव कैसे बने इस विषय पर ईशान संहिता में लिखा है -

माघ वदि त्रयोदश्यादि देवो महानिशि। शिवलिंग तयोभूतः कोटिसूर्य समप्रभः ।।

अर्थात्- माघ वदि त्रयोदशी की महानिशा को आदि देव ऋषभ करोड़ों सूर्यों के समान प्रकाशमान शिवलिंग के रूप में प्रकट हुए। शिवपुराण में भी लिखा है—

''इत्थं प्रभवः ऋषभोऽवतारः शंकरस्य मे। सतां गतिर्दीनबन्धुर्नवमः कथितस्तु नः।।''

- शिवपुराण ४।४९

मुझे शंकर का ऋषभ अवतार होगा। वह सज्जन लोगों की शरण और दीनबन्धु होगा तथा उसका अवतार नवां होगा।

जैन तीर्थंकरो में केवल ऋषभदेव की मूर्तियों के शिर पर कुटिल केशों का रूप दिखाया जाता है और वही उनका विशेष लक्षण भी माना जाता है। इसीलिये ऋषभदेव को केशरिया नाथ भी कहा जाता है। शिव के शिर पर भी जटाजूट कंधों पर लटकते केश ऋषभ और शिव की समानता को दर्शाते हैं। अतः निःसन्देह रूप से यह स्वीकार किया जा सकता है कि ऋषभदेव और शिव नाम मात्र से ही भिन्न हैं वास्तव में भिन्न नहीं हैं। इसीलिये शिव पुराण में २८ योग अवतारों में ९ वाँ अवतार ऋषभदेव को स्वीकार किया गया है।

उत्तरवैदिक मान्यता के अनुसार जब गंगा आकाश से अवतीर्ण हुई तो दीर्घकाल तक शिवजी के जटा-जूट में भ्रमण करती रही और उसके पश्चात् वह भूतल पर अवतरित हुई। यह एक रूपक है, जिसका वास्तविक रहस्य यह है कि जब शिव अर्थात् भगवान् ऋषभदेव को असर्वज्ञदशा में जिस स्वंसवित्तिरूपी ज्ञान-गंगा की प्राप्ति हुई उसकी धारा दीर्घकाल तक उनके मस्तिष्क में प्रवाहित होती रही और उनके सर्वज्ञ होने के पश्चात् यही धारा उनकी दिव्य वाणी के मार्ग से प्रकट होकर संसार के उद्धार के लिए बाहर आई तथा इस प्रकार समस्त आर्यावर्त को पवित्र एवं आप्लावित कर दिया।

जैन भौगोलिक मान्यता में गंगानदी हिमवान् पर्वत के पद्मनामक सरोवर से निकलती हैं। वहाँ से निकलकर वह कुछ दूर तक तो उपर ही पूर्वदिशा की ओर बहती है, फिर दक्षिण की ओर मुड़कर जहाँ भूतल पर अवतीर्ण होती है, वहाँ पर नीचे गंगाकूट में एक विस्तृत चबूतरे पर आदि जिनेन्द्र वृषभनाथ की जटाजूट वाली अनेक वज्रमयी प्रतिमाएँ अवस्थित हैं, जिन पर हिमवान् पर्वत के उपर से गंगा की धारा गिरती है। विक्रम की चतुर्थ शताब्दी के महान् जैन आचार्य यतिवृषभ ने त्रिलोकप्रज्ञप्ति में प्रस्तुत गंगावतरण का इस प्रकार वर्णन किया है :

''आदिजिणप्पडिमाओ ताओ जढ-मुउढ-सेहरिल्लाओ।
पडिमोवरिम्मि गंगा अभिसित्तुमणा व सा पढदि।।''

अर्थात गंगाकूट के ऊपर जटारूप मुकुट से शोभित आदि जिनेन्द्र (वृषभनाथ भगवान्) की प्रतिमाएँ हैं। प्रतीत होता है कि उन प्रतिमाओं का अभिषेक करने की अभिलाषा से ही गंगा उनके उपर गिरती है।

आचार्य नेमिचन्द्र सिद्धान्तचक्रवर्ती ने भी प्रस्तुत गंगावतरण की घटना का निम्न प्रकार चित्रण किया है :

''सिरिगिहसीसट्ठियंबुजकण्णियसिंहासणं जडामएलं।
जिणमभिसिक्षुमणा वा ओदिण्णा मत्थए गंगा।।''

अर्थात् श्री देवी के गृह के शीर्ष पर स्थिति कमल की कर्णिका के उपर सिंहासन पर विराजमान जो जटारूप मुकुट वाली जिनमूर्ति है, उसका अभिषेक करने के लिए ही मानों गंगा उस मूर्ति के मस्तक पर हिमवान् पर्वत से अवतीर्ण हुई है।

वैदिक परम्परा में शिव को त्रिशूलधारी बतलाया गया है तथा त्रिशूलांकित शिवमूर्तियाँ भी उपलब्ध होती हैं। जैनपरम्परा में भी अर्हन्त की मूर्तियों को रत्नत्रय (सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान, सम्यक् चारित्र) के प्रतीकात्मक त्रिशूलांकित त्रिशूल से सम्पत्र दिखलाया गया है। आचार्य वीरसेन ने एक गाथा में त्रिशूलांकित अर्हन्तों को नमस्कार किया है। सिन्धु उपत्यका से प्रात्य मुद्राओं पर भी कुछ ऐसे योगियों की मूर्तियाँ अंकित हैं, कुछ मूर्तियाँ वृषभचिह्न से अंकित हैं। मूर्तियों के ये दोनों रूप महान् योगी वृषभदेव से सम्बन्धित हैं। इसके अतिरिक्त खण्डगिरि की जैन गुफाओं (ईसापूर्व द्वितीय शताब्दी) में तथा मथुरा के कुशाणकालीन जैन आयागपट्ट आदि में भी त्रिशूलचिह्न का उल्लेख मिलता है। डॉ. रोठ ने इस त्रिशूल चिह्न तथा मोहनजोदड़ो की मुद्राओं पर अंकित त्रिशूल में आत्यन्तिक सादृश्य दिखालाया है।

* ऋषभदेव तथा शिव-सम्बन्धी प्राच्य मान्यताएँ :

ऋषभदेव ने सबसे पहले क्षात्रधर्म की शिक्षा दी। महाभारत के शांतिपर्व में लिखा है कि-क्षात्रधर्म भगवान् आदिनाथ से प्रवृत्त हुआ और शेष धर्म उसके पश्चात् प्रचालित हुए। यथा-

क्षात्रो धर्मो ह्यादिदेवात् प्रवृत्त;। पश्चादन्ये शेषभूताश्च धर्म्म।।

-महाभारत शांतिपर्व १६।६४।२०

बह्माण्ड पुराण (२।१४) में प्रार्थिवश्रेष्ठ ऋषभदेव को सब क्षत्रियों का पूर्वज कहा है ।

प्रजाओं का रक्षण क्षात्रधर्म है, अनिष्ट से रक्षा तथा जीवनीय उपायों से प्रतिपालन ये दो गुण प्रजापति ऋषभदेव में विद्यामान थे। उन्होंने स्वयं दोनों हाथों में शस्त्र धारण कर लोगों को शस्त्रविद्या सिखाई। शस्त्र शिक्षा पाने वालों को क्षत्रिय नाम भी प्रदान किया। क्षत्रिय का अन्तर्निहित भाव वही था। उन्होंने सिर्फ शास्त्र विद्या की शिक्षा ही नहीं दी अपितु सर्वप्रथम क्षत्रिय वर्ण की स्थापना भी की थी।

ऋषभदेव का यह वचन अधिक महत्त्वपूर्ण है कि केवल शत्रुओं और दुष्टों से युद्ध करना ही क्षात्रधर्म नहीं है अपितु विषय, वासना, तृष्णा और मोह आदि को जीतना भी क्षात्रधर्म है। उन्होंने दोनों काम किये। शायद इसी कारण आज क्षत्रियों को अध्यात्म विद्या का पुरुस्कर्ता माना जाता है। जितना और जैसा युद्ध बाह्य शत्रुओं को जीतने के लिये अनिवार्य है, उससे भी अधिक मोहादि अन्तर्शत्रुओं को जीतने के लिऐ अनिवार्य है। ऋषभदेव ने सारी पृथ्वी-समुद्रों पर राज्य किया, सारे विश्व को व्यवस्थित किया और फिर मोहादि शत्रुओं का विनाश करने में भी विलम्ब नहीं किया। आचार्य समन्तभद्र ने नीचे लिखे श्लोक में बड़ा ही भाव-भीना वर्णन किया है-

"विहाय यः सागर-वारि-वाससं वधूमिवेमां वसुधाँ वधूं सतीम।
मुमुक्षुरिक्ष्वाकु कुलादिरात्मवान् प्रभु प्रव्राज सहिष्णुरच्युतः।।"

- स्वयंभू स्तोत्र १।३

अर्थात्- समुद्र जल ही है किनारा जिसका (समुद्र पर्यन्त विस्तृत) ऐसी वसुधारूपी सती वधू को छोड़कर मोक्ष की इच्छा रखने वाले इक्ष्वाकुवंशीय आत्मवान् सहिष्णु और अच्युत प्रभु ने दीक्षा ले ली।

उन्होंने अपने आन्तरिक शत्रुओं को अपनी समाधि तेज से भस्म कर दिया और केवलज्ञान प्राप्त कर अचिंत्य और तीनों लोकों की पूजा के स्थान स्वरूप अर्हत् पद प्राप्त किया। तात्पर्य यह है कि क्षत्रिय का अर्थ केवल सांसारिक विजय ही नहीं है अपितु आध्यात्मिक विजय भी है।

वे चतुर्वर्णी (क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, और बाह्मण) व्यवस्था के सूत्रधार बने। चाणक्य की अर्थनीति में जिस चतुर्वर्ण व्यवस्था पर अधिकाधिक बल दिया गया है, वह ऋषभदेव से प्रारम्भ हो चुकी थी।

भोगभूमि के बाद कर्मभूमि के प्रारम्भ में धरा और धरावासियों की आवश्यकताओं के समाधान के लिए ऋषभदेव ने जिस घोर परिश्रम का परिचय दिया वही परिश्रम आत्मविद्या के पुरस्कर्ता होने पर भी किया। वे श्रमण आर्हत् धारा के आदि प्रवर्तक कहे जाते हैं। भागवतकार ने उन्हें नाना योगचर्याओं का आचरण करने वाले कैवल्यपति की संज्ञा तो दी ही है। (भागवत ५।६।६४) तथा साथ ही उन्हें वातरशना (योगियों), श्रमणों, ऋषियों और ऊर्ध्वगामी (मोक्षगामी) मुनियों के धर्म का आदि प्रतिष्ठाता और श्रमण धर्म का प्रवर्तक माना है (भागवत ५।४।२०)

यहाँ श्रमण से अभिप्राय- **"श्राम्यति तपक्लेशं सहते इति श्रमणः"** अर्थात् जो तपश्चरण करें वे श्रमण हैं। श्री हरिभद्र सूरि ने दशवैकालिक की टीका में लिखा है कि- **"श्राम्यन्तीति श्रमणः तपस्यन्तीत्यर्थः।"**

(१।३) इसका अर्थ है जो श्रम करता है, कष्ट सहता है, तप करता है वह तपस्वी श्रमण है। भागवत ने वातरशना योगी, श्रमण, ऋषि को ऊर्ध्वगामी कहा है। ऊर्ध्वगमन जीव का स्वभाव है किन्तु कर्मों का भार उसे बहुत ऊँचाई तक नहीं जाने देता। जब जीव कर्मबन्धन से नितांत मुक्त हो जाता है तब अपने स्वभावानुसार लोक के अन्त तक ऊर्ध्वगमन करता है। जैसा कि तत्त्वार्थ सूत्र में कथन है कि-**तदनन्तरमूर्ध्व गच्छत्या लोकान्तात्** (१०।५) अर्थात् सम्पूर्ण कर्मों के क्षय होने के बाद तुरन्त ही मुक्तजीव लोक के अन्त तक ऊँचे जाता है। जैन शास्त्रों में जहाँ भी मोक्षतत्त्व का वर्णन आया है वहाँ पर मुक्तजीव के ऊर्ध्वगमन का विस्तार से वर्णन मिलता है। इसी संदर्भ में वैदिक ऋषियों ने वातरशना श्रमण के लिए ही किया है। और ऋषभदेव को इसका प्रवर्तक कहा है। अतः ऋषभदेव जैनधर्म के प्रथम तीर्थंकर थे यह वैदिक साहित्य भी स्वीकार करता है।

यतीन्द्रनाथ चट्टोपाध्याय के अनुसार जो नाथ सम्प्रदाय का आरम्भ हुआ वह जैनियों के तीर्थंकर और उनके शिष्य सम्प्रदाय से हुआ। मीननाथ के गुरु थे आदिनाथ अर्थात् ऋषभनाथ।

''जैन मान्यतानुसार ज्योतिष, गणित, व्याकरण आदि के प्रथम ज्ञाता तीर्थंकर ऋषभदेव हैं। इस विषय में वैद्य प्रकाश चन्द्र पांड्या ने अपने लेख 'जैन ज्योतिष की प्राचीनत्वता' में लिखा है कि ''ऋग्वेद में ऋषभ का उल्लेख अनेक जगहों में आया है और उनको पूर्णतः ज्योतिषी बतलाया है''।

''प्रे होत्रे पूर्व्यव चोडग्नये भरता वृहत।
विपी ज्योतिषी विभ्रते न वेधसे।।५।।७।।''

-ऋग्वेद मं ३ अ० १ सूत्र १०

ऋग्वेद के उक्त मंडल के आगे पीछे के अन्य सूत्रों और प्रसंग को देखते हुए यह निश्चित रूप से कहा जा सकता है कि ऋग्वेद की यह ऋचा ऋषभ या वृषभ के लिये रची गयी है। उन्होंने ७२ विद्याएँ सिखाईं उनमें ज्योतिषी विद्या भी एक विद्या थी। इसीलिये वैदिक ऋषि वृषभ की वंदना करते हुए ऋग्वेद में लिखते हैं —

''आ नो गोत्रा दर्द्धहि गो पते गाः समस्मभ्यं सु नयो यंतुवाजा
दिवक्षा अति वृषभ सत्य शुष्मोडस्मभ्यं सु मघवन्बोधि गोदा ः।।२१।।''

-ऋग्वेद, मंडल ३ अ० २ सू० ३०

अर्थात् - हे पृथ्वी के पालक देव। हमें नय सहित वाणियों को प्रदान कर आदरयुक्त बना, जिससे हम अपनी वृत्तियों और इन्द्रियों को संयत रख सकें। हे वृषभ तू सूर्य के समान सब दिशाओं में प्रकाशमान है और तू सत्य के कारण बलवान है। हे ऐश्वर्यमय माघवन ! हमें सुबोधि प्रदान कर।

बौद्धों के धर्मकीर्ति द्वारा रचित प्रख्यात ग्रन्थ **'न्यायबिन्दु'** में जैन तीर्थंकर भगवान् ऋषभ और महावीर आदि को ज्योतिष-ज्ञान में पारगामी होने के कारण सर्वज्ञ लिखा है-

''यः सर्वज्ञ आप्तो वास ज्योतिर्ज्ञानादिकमुपदिष्टावान्।
तद्यथा ऋषभ वर्धमानादिरिति।।''

''इस प्रकार जैनेतर साहित्य के अनुसार आदि ज्योतिषी भगवान् वृषभ या ऋषभ सिद्ध हो जाते हैं। जैन-पुराणों और कथाओं के आधार पर तो वे पूर्णतः ज्योतिषज्ञ हैं। जिनसेनाचार्य के ''आदि पुराण'' के अनुसार जो हालांकि वेदों से बाद की रचना है, वृषभ या ऋषभ के पुत्र भरत को एक बार रात को सोलह स्वप्न आये थे और उन स्वप्नों का जब अर्थ भरत ठीक-ठाक लगाने में असमर्थ रहे, यद्यपि वे

स्वयं ज्योतिर्विद थे फिर भी वे अपनी बेचैनी को शान्त करने के लिए पिता के पास कैलाश पर्वत पर पहुँचे और उनसे उन स्वप्नों का अर्थ समझाने की प्रार्थना की। भगवान् ऋषभदेव ने उन स्वप्नों का जो स्पष्टीकरण किया और भविष्यवाणी की वह वास्तव में स्तब्ध कर देने वाली है और यह सोचने और विचारने को बाध्य कर देने वाली है कि हजारों वर्षों पहले ही स्वप्नों के आधार पर भविष्य-वाणी भारत में होने लग गई थी। उनका वह स्वप्न-भविष्य कितना सत्य था आश्चर्य होता है।'' (जैन ज्योतिष के प्राचीनतमत्व पर संक्षिप्त विवेचन)

जैन वाङ्मय में आयुर्वेद का महत्त्वपूर्ण स्थान है। बारह अंगों में अन्तिम अंग दृष्टिवाद में प्राणवाय एक पूर्व माना गया है जो आज अनुपलब्ध है। स्थानांगसूत्र, समवायांगसूत्र, नन्दीसूत्र आदि में इसका उल्लेख मिलता है। इस प्राणवाय नामक पूर्व में अष्टांगायुर्वेद का वर्णन है। जैन मत से आयुर्वेद की उत्पत्ति के सम्बन्ध में पं. व्ही. पी. शास्त्री ने उग्रादित्याचार्य कृत ''कल्याणककारक'' के सम्पादकीय में लिखा है कि इस ग्रन्थ के प्रारम्भ में महर्षि ने प्राणावाय शास्त्र की उत्पत्ति के विषय में प्रमाणिक इतिहास लिखा है । ग्रन्थ के आदि में श्री आदिनाथ स्वामी को नमस्कार किया गया है। तत्पश्चात् प्राणावाय का अवतरण कैसे हुआ और उसकी स्पष्टतः जनसमाज तक परम्परा कैसे प्रचलित हुई इसका स्पष्ट रूप से वर्णन ग्रन्थ के प्रस्ताव अंश में किया गया है जो इस प्रकार है—

श्री ऋषभदेव के समवसरण में भरत चक्रवर्ती आदि भव्यों ने पहुँचकर श्री भगवन्त की सविनय वन्दना की और भगवान् से निम्नलिखित प्रकार से पूछने लगे—

''ओ स्वामिन ! पहले भोग भूमि के समय मनुष्य कल्पवृक्षों से उत्पत्र अनेक प्रकार के भोगोपभोग सामग्रियों से सुख भोगते थे। यहाँ भी खूब सुख भोगकर तदनन्तर स्वर्ग पहुँचकर वहाँ भी सुख भोगते थे। वहाँ से फिर मनुष्य भव में आकर अपने-अपने पुण्यकर्मों के अनुसार अपने-अपने इष्ट स्थानों को प्राप्त करते थे। भगवन् ! अब भारतवर्ष को कर्मभूमि का रूप मिला है। जो चरम शरीरी हैं व जन्म लेने वाले हैं उनको तो अब भी अपमरण नहीं है। इनको दीर्घ आयुष्य प्राप्त है। परन्तु ऐसे भी बहुत से मनुष्य पैदा होते हैं जिनकी आयु नहीं रहती और उनको वात, पित्त, कफादि दोषों का उद्वेग होता रहता है। उनके द्वारा कभी शीत और कभी उष्ण व कालक्रम से मिथ्या आहार सेवन करने में आता है। जिससे अनेक प्रकार के रोगों से पीडित होते हैं। इसलिये उनके स्वास्थ रक्षा के लिये योग्य उपाय बतायें। इस प्रकार भरत के प्रार्थना करने पर आदिनाथ भगवान् ने दिव्य-ध्वनि के द्वारा लक्षण, शरीर, शरीर के भेदों, दोषोत्पत्ति, चिकित्सा, काल भेद आदि सभी बातों का विस्तार से वर्णन किया।''

इस प्रकार दिव्यवाणी के रूप में प्रकट समस्त परमार्थ को साक्षात् गणधर ने प्राप्त किया। उसके बाद गणधर द्वारा निरूपित शास्त्र को निर्मल बुद्धि वाले मुनियों ने प्राप्त किया। इस प्रकार श्री ऋषभदेव के बाद यह शास्त्र तीर्थंकर महावीर तक चलता रहा।

दिव्यध्वनी प्रकटितं परमार्थजातं साक्षातया गणधरोऽधिजगे समस्तम्।
पश्चात् गणाधिपते निरुपित वाक्यप्रपंचमष्टाधी निर्मलधियों मुनयोऽधिजग्मुः।।
एवंजिनातंर निबन्धनसिद्धमार्गादायातमापतमनाकुलमर्थगाढम्।
स्वायांभुवं सकलमेव सनातनं तत् साक्षाच्छुतश्रुतदलैः श्रुत केवलीभ्य।।

स्पष्ट है कि तीर्थंकरों ने प्राणावाय परम्परा का ज्ञान प्रतिपादित किया। फिर गणधरों प्रतिगणधरों, श्रुतकेवलियों, मुनियों ने सुनकर प्राप्त किया।

-जैन आयुर्वेद - एक परिचय - अर्हत वचन, वर्ष - १२, अंक -३

'व्रात्य' 'प्रजापति' 'परमेष्ठी' 'पिता' और 'पितामह' है। विश्व व्रात्य का अनुसरण करता है। श्रद्धा से जनता का हृदय अभिभूत हो जाता है। व्रात्य के अनुसार श्रद्धा, यज्ञ, लोक और गौरव अनुगमन करते हैं। व्रात्य राजा हुआ। उससे राज्यधर्म का श्रीगणेश हुआ। प्रजा, बन्धुभाव, अभ्युदय और प्रजातन्त्र सभी का उसी से उदय हुआ। व्रात्य ने सभा, समिति, सेना आदि का निर्माण किया।

तं प्रजापतिश्च परमेष्ठी च पिता च पितामहश्चापश्च श्रद्धा च वर्ष भूत्वानुव्यवर्तयन्तः। एनं श्रद्धा गच्छति एनं यज्ञो गच्छति एनं लोको गच्छति। सोऽरज्यत् ततो राजन्योऽजायत, स विश्वः स बन्धूभयघमभ्युदतिष्ठित्।।

इन शब्दों द्वारा भगवान् ऋषभदेव का प्रारम्भिक परिचय दिया गया है। कृषि, मसि, असि, कर्मयोग का व्याख्यान व्रात्य ने दिया। अयोध्या पूर्व की राजधानी है और ऋषभदेव की जन्मभूमि। फिर ऋषभदेव के सन्यास, तप, विज्ञान और उपदेश सभी का यथाक्रम वर्णन है। व्रात्य ने तप से आत्म-साक्षात्कार किया। सुवर्णमय तेजस्वी आत्मा का लाभ प्राप्त कर व्रात्य महादेव बन गये। (य महादेवोऽभूत) व्रात्य पूर्व की ओर गये, पश्चिम की ओर गये, उत्तर, दक्षिण चारों दिशाओं को ओर उन्मुख हुए। चारों और उनके ज्ञान, विज्ञान का अलोक फैला। विश्व श्रद्धा के साथ उनके सामने नत्मस्तक हो गया।

स्वयं ऋग्वेद में भगवान् ऋषभदेव से प्रार्थना की गई है : **''आदित्य त्वमसि आदित्य सद् आसीत् अस्तभ्नादधां वृषभो अंतरिक्षं जमिते वरिमागम पृथिका आसीत विश्व भुवनानी सम्राट् विश्वेतानि वरुणस्य वचनानि''** ? ऋग्वेद ३०, अ. ३) ''अर्थात् हे ऋषभदेव ! सम्राट् ! संसार में जगतरक्षक व्रतों का प्रचार करो। तुम ही इस अखण्ड पृथ्वी के आदित्य सूर्य हो, तुम्हीं त्वचा और साररूप हो, तुम्हीं विश्वभूषण हो और तुम्हीं ने अपने दिव्यज्ञान से आकाश को नापा है।''

''इस मंत्र में वरुण वचन से व्रतों का संकेत किया गया है। वास्तव में व्रतों के उद्गाता भगवान् ऋषभदेव ही थे। इस तथ्य को वेद ने नहीं, मनु ने भी स्वीकार किया है। यद्यपि मनुस्मृति में उन्हें वैवस्वत, सत्यप्रियव्रत, अग्निप्रभनाभि और ईश्वाकु (ऋषभदेव) को छट्ठा मनु स्वीकार किया है और वेदकालीन दूसरी सूची में उन्हें वैवस्वत-वेन-घृष्णु बताया गया है। जैन आगमों में १४ मनुओं के स्थान पर सात कुलकरों का वर्णन प्राप्त होता है और उसमें सातवें कुलकर का नाम नाभि और ऋषभदेव बताया गया है। इस प्रकार वेदों के आधार पर यह निस्संदेह कहा जा सकता है कि व्रात्य सम्प्रदाय के मूल संस्थापक और भारतीय संस्कृति के प्रतिष्ठापक भगवान् ऋषभदेव थे। कहने का सारांश इतना है कि ऋषभदेव ने व्रात्य धर्म, त्याग धर्म और परहंस धर्म का प्रतिपादन किया, जिसका समानार्थी अविकल और अक्षुण्ण रूप जैन धर्म है। जैनधर्म और व्रात्यधर्म दोनों पर्यायवाची हैं।'' -इतिहास के अनावृत पृष्ठ आचार्य सुशील मुनिजी

विमलसूरि ने अपने पउमचरिउं में लिखा है कि मूलतः चार वंश प्रसिद्ध थे। जिनकी उत्पत्ति ऋषभदेव से हुई। ऋषभदेव ने बाल्यावस्था में इक्षुदंड कुतूहल से हाथ में लिया जिससे उनका इक्ष्वाकु वंश कहलाया। उनके पुत्र भरत से आदित्ययशा, सिंहयशा, बलभद्र, वसुबल, महाबल आदि अनेक राजा इक्ष्वाकु वंश में हुए। आदित्ययशा के नाम से आदित्य अर्थात् सूर्यवंशी कहलाये। ऋषभदेव के दूसरे पुत्र सोमप्रभ के नाम से सोमवंश या चंद्र वंश की उत्पत्ति हुई। ऋषभदेव के पौत्र नमी और विनमी के द्वारा विद्याधर वंश बना। ये विधाओं से सम्पन्न थे इसलिये इन्हें विद्याधर कहा गया। विद्याधर वंशों के राजा से बचने के लिये राजा भीम ने एक महान् द्वीप में लंका नगरी की स्थापना की और इस द्वीप को राक्षस द्वीप कहा गया और उसके राजा को महाराक्षस। इस वंश में मेघवाहन हुआ जिसके पुत्र का नाम राक्षस था जो इतना पराक्रमी था कि उसके पूरे वंश को ही राक्षस नाम प्राप्त हुआ। अहमिन्द्र नामक विद्याधर राजा ने भी कण्ठ नामक पुत्र को लंकापति कीर्तिधवल ने लवणसागर के द्वीप में बसाया। जहाँ वानरों की बहुतायत थी। अतः इस द्वीप में रहने वालों को वानर कहा जाने लगा और उनका वंश वानर वंश कहलाया। पउमचरिउं

में लिखा है कि जिस प्रकार खड्ग से खड्गधारी, घोड़े से घुड़सवार, हाथी से हस्तिपाल, इक्षु से इक्ष्वाकु, विद्या से विद्याधर वंश होता है उसी तरह वानरों के चिह्न से वानरों का वंश अभिव्यक्त होता है। चूँकि वानर के चिह्न से लोगों ने छत्र आदि अंकित किये थे इसलिए वे विद्याधर वानर कहलाए। इस प्रकार ऋषभदेव से इक्ष्वाकु वंश, सूर्य वंश, चन्द्रवंश और विद्याधर वंश जिसके अन्तर्गत राक्षस और वानर वंश की उत्पत्ति हुई।

ऋषभ का अर्थ 'श्रेष्ठ' होता है। 'ऋषि गती' धातु से ऋषभ का अर्थ गतिशील भी है। ऋषभदेव वस्तुतः प्रत्येक कुशल कर्म के विकास पथ पर गतिशील रहे, अग्रणी रहे, श्रेष्ठ रहे। ऋषभ शब्द गंभीर, स्पष्ट एवं मधुर नाद का वाचक भी है जो सप्तस्वरों में से एक है। ऋषभ का एक महत्त्वपूर्ण अर्थ ज्ञाता दृष्टा भी है। 'ऋ' का अर्थ आया हुआ, 'ष' का अर्थ श्रेष्ठ तथा 'भ' का अर्थ है ग्रह या नक्षत्र। अतः ऋषभ का अर्थ हुआ श्रेष्ठ नक्षत्रों में आया हुआ। जैन पुराण के अनुसार ऋषभदेव के दायें जंघा में बैल का चिन्ह होने से उनका वृषभ नाम भी व्यवहारित हुआ।

''उत्तराध्ययन २५ श्लोक ६ में काश्यप को धर्म का आदि प्रवर्तक बताया गया है। भगवान् ऋषभ आदि काश्यप हैं उन्हें धर्म की अनेक धाराओं के आदि स्रोत के रूप में खोजा जा सकता है। यह विषय अभी तक अज्ञात रहा है। इस विषय में अनुसंधान आवश्यक है। (आचार्य महाप्रज्ञ जी)

भगवान् ऋषभदेव ने चैत्यकृष्णा अष्टमी के दिन चंद्र के उत्तराषाढ़ा नक्षत्र के साथ योग होने पर अपराह्न काल में दीक्षा ग्रहण की थी। हेमचन्द्राचार्य ने इस विषय में लिखा है–

तदा चं चैत्रबहुलाष्टम्यां चन्द्रमसिश्रिते।
नक्षत्र मुत्तराषाढ़ा महो भागेऽथ पश्चिमे।।६५।।

ऋषभदेव की तक्षशिला यात्रा का वर्णन जैन साहित्य में मिलता है जिनदत्त सूरि रचित पंचानन्द पूजा, आवश्यक निर्युक्ति आदि ग्रन्थों में इस विषय पर प्रकाश डाला गया है। तक्षशिला में ऋषभदेव के पुत्र बाहुबलि का राज्य था। वहाँ पर ऋषभदेव गये थे। इसका वर्णन पी. सी. दास गुप्ता ने अपने लेख "On Rishabha's visit To Taxila," में किया है। उनके अनुसार The legend Rishabhanan's journey to Taksasila to meet his son Bahubali is indeed incomparable in its glory and significance. In his studies in Jaina Art (Banaras, 1955) Umakant P. Shah has sumed up the story as follows :

"It is said that when Rishabh went to Taksasila, he reached after dusk; Bahubali (ruling at Takshshila) thought of going to pay his homage next morning and pay due respects along with his big retinue. But the Lord went away and from here, travelled through Bahali-Adambailla, Yonaka and preached to the people of Bahali, and to Yanakas and Pahlagas Then he went to Astapada and after several years came to Purimataka near Vinita, Where he obtained Kevalajnana." According to U.P. Shah the relevant verses show that Taksasilla was probably included in the Province of Bahali (Balkh-Bactria) in the age of Avasyaka Niryukti. As regards Risabha's visit it is told that next morning when Bahubali came to know of the Master's departure he "felt disappointed and satisfiled himself only by worshipping the spot where the Lord stood by installing an emblem-the dharmachakra– over it."

जैन धर्म एवं साहित्य में धर्मचक्र का विशेष महत्व हैं। तीर्थंकरों की स्तुति में शक्रेन्द्र ने जो विशेषण और गुण सूचक वाक्य प्रयुक्त किये हैं उनमें **धम्मवर चाउरंत चक्कवट्टीणं** — अर्थात् महावीरादि तीर्थंकर श्रेष्ठ धर्म को चारों ओर फैलाने में धर्मचक्र के प्रवर्त्तक धर्म-चक्रवर्ती होते हैं। उनमें पहले अतिशय में धर्मचक्र का नाम आता है, अर्थात् तीर्थंकर चलते हैं तो उनके आगे-आगे आकाश में देवता धर्मचक्र चलाते रहते हैं। अतः धर्मचक्र तीर्थकरों का महान अतिशय है। अभिधान-चिंतामणी शब्दकोष के प्रथम खण्ड के ६१ वें श्लोक में धर्मचक्र प्रवर्तन किये जाने का उल्लेख किया गया है। प्राचीन समवायांग सूत्र में दस अतिशयों का वर्णन है, उसमें आकाशगत धर्मचक्र भी एक है। भगवान् विहार करते हैं तब आकाश में देदीप्यमान धर्मचक्र चलता है। प्राचीन स्तोत्रों में इसका बड़ा महत्व बतलाया है। उसका ध्यान करने वाले साधक सर्वत्र अपराजित होते हैं—

''जस्सवर धम्मचक्कं दिणयरंबिव न भासुरच्छायं
नेएण पज्जलंतं गच्छइ पुरओ। जिणिंदस्स।।१९।।

ॐ नमो भगवओ महइ महावीर वर्द्धमान सामिस्स जस्सवर धम्मचक्कं जलंतं गच्छइ आयासं पायालं, लोयाणं भूयाणं जूए वा रणे का रायंगणे वावारणे थंभणे मोहेण थंरणे स्तवसताणं अपराजिओ भवामि स्वाहा।

धर्मचक्र का प्रवर्तन कब से चालु हुआ, इस सम्बन्ध में आचार्य हेमचन्द्र के त्रिषष्टिशलाका पुरुष चरित्र में महत्वपूर्ण उल्लेख मिलता है। इसके अनुसार भगवान् ऋषभदेव छद्मस्थ काल में अपने पुत्र महाराजा बाहुबली के प्रदेश में तक्षशिला वन में आये, उसकी सूचना वनरक्षक ने बाहुबली को दी तो उन्हें बड़ा हर्ष हुआ और वे भगवान् को वंदन करने के लिये जोरों से तैयारी करने लगे। इस तैयारी में संध्या हो जाने से दूसरे दिन प्रातःकाल वे अपने नगर से निकलकर जहाँ रात्रि में भगवान् ऋषभदेव ध्यानस्थ ठहरे थे वहाँ पहुँचे। पर लाव लश्कर के साथ पहुँचने में देरी हो गयी और भगवान् ऋषभदेव तो अप्रतिबद्ध विहारी थे अतः प्रातः होते ही अन्यत्र विहार कर गए, फलतः बाहुबली उनके दर्शन नहीं कर सके । मन में बड़ा दुःख हुआ कि मुझे भगवान् के आगमन की सूचना मिलते ही आकर दर्शन कर लेना चाहिए था। अन्त में जहाँ भगवान् खड़े हुए थे वहाँ की जमीन पर भगवान् के पद चिन्ह बने हुए थे, उन्हीं का दर्शन वंदन करके संतोष करना पड़ा, पद्चिन्हों की रक्षा करने के लिए धर्मचक्र बनवाया गया, सुवर्ण और रत्नमयी हजार आरों वाला धर्मचक्र वहाँ स्थापित किया गया। बाहुबली ने धर्मचक्र और चरण-चिन्हों की पूजा की। इस तरह चरण चिन्हों की पूजा की परम्परा शुरू हुई और पहला धर्मचक्र ऋषभदेव के छद्मस्थ काल में बनवाकर प्रतिष्ठित किया गया।

अष्टोत्तरी तीर्थमाला (अंचलगच्छीय महेन्द्रसूरी रचिता) प्राकृत भाषा की एक महत्वपूर्ण रचना है। १११ गाथाओं की इस रचना में जैन तीर्थों का वर्णन है। उनमें से ५१वीं गाथा में अष्टापद उज्जयन्त, गजाग्रपद के बाद धर्मचक्र तीर्थ का उल्लेख है। गाथा ५६ से ५८ वें तक में धर्मचक्र तीर्थ की उत्पत्ति का विवरण इस प्रकार दिया हुआ है।

तवाल सिलाए उसभो, वियाली आगम्म पडिम्म नुज्जणे।
जा बाहुबली पमाए, एईता विहरिनु भयवं।।५६।।

तोतेहियं सोकारइ जिण पय गणंमि रयणमय पीढ़।
तदुवरि जोयण माणं रयण विणिम्मिय दंडे।।५७।।

तस्सोवरि रयणमय, जोयण परिमण्डल पवर चक्कं।
तं धम्मचक्कतित्थ, भवजल तिहि पवर बोहियं।।४८।।

अंचलगच्छ पट्टावली के अनुसार इस प्राकृत तीर्थमाला के रचयिता महेन्द्र सूरि का जन्म संवत १२२८ दीक्षा १२३७ आचार्य पद १३०९ में हुआ था। वे आचार्य हेमचन्द्र के थोड़े समय बाद ही हुए। आचार्य हेमचन्द्र और महेन्द्रसूरि के लेखन का आधार आवश्यकचूर्णि था जिसमें धर्मचक्र तीर्थ की उत्पत्ति का उपर्युक्त वर्णन है। इसके अतिरिक्त प्राचीन जैन पुरातत्त्व से भी धर्मचक्र की मान्यता का समर्थन होता है। प्राचीनतम मथुरा के आयागपट्ट आदि में धर्मचक्र उत्कीर्णित है । मध्यकाल में भी इसका अच्छा प्रचार रहा। अतः अनेक पाषाण एवं धातु की जैन मूर्तियों के आसन के बीच में धर्मचक्र खुदा मिलता है। अभिधान राजेन्द्र कोष के पृष्ठ २७१५ में धर्मचक्र संबन्धी ग्रन्थों के पाठ दिये हैं । उसके अनुसार प्राचीनतम आचारांग की चूर्णि में 'तक्षशिलायां धर्मचक्र' आदि पाठ है जिसमें धर्मचक्र की स्थापना का तीर्थ तक्षशिला था, सिद्ध होता है। तीर्थकल्प में भी ''तक्षशिलायां बाहुबली विनिर्मितम् धर्मचक्र'' पाठ है। आवश्यक चूर्णि में तीर्थंकर के लिये धम्मचक्कवट्टी लिखा है। अतः परम्परा निःसंदेह काफी प्राचीन सिद्ध होती है।

जैनेद्र सिद्धान्त कोष के भाग २ पृष्ठ ४७५ में दो श्लोक उद्धृत मिले उनमें हजार-हजार आरों वाले धर्मचक्र अलंकृत हो रहे थे। यक्षों के ऊँचे-ऊँचे मस्तक पर रखे हुए धर्मचक्र अलंकृत हो रहे थे। (अगरचन्द नाहटा- धर्मचक्र तीर्थ उत्पत्ति और महिमा—कुशल निर्देश)

ऋषभदेव का प्रथम पारणा अक्षय तृतीया के दिन हुआ था। इसका स्पष्ट लेख आचार्य हेमचन्द्र सूरि द्वारा रचित त्रिषष्टिशलाका पुरुष में मिलता है।

आर्यानार्येषु मौनेन, विहरन् भगवान्पि।
संवत्सरं निराहारश्चिन्तयामासिवानिदम्।।२३८।।

प्रदीपा इव तैलेन, पादपा इव वारिणा।
आहारेणैव वर्तन्ते, शरीराणि शरीरिणाम्।।२३९।।

स्वामी मनसि कृत्यैवं, भिक्षार्थं चलितस्ततः।
पुरं गजपुरं प्राप, पुरमण्डलमण्डनम् ।।२४३।।

दृष्ट्वा स्वामिनमायान्तं, युवराजोऽपि तत्क्षणम्।
अधावत पादचारेण, पत्तीनप्यातिलंघयन् ।।२७७।।

गृहांगणजुषो भर्तुर्लुठित्वा पादपंकजे।
श्रेयांसोऽमार्जयत् केशैर्भ्रमरभ्रमकारिभिः।।२८०।।

ईदृशं क्व मया दृष्टं, लिंगमित्यभिचिन्तयन्।
विवेकशाखिनो बीजं, जातिस्मरणमाप सः।।२८३।।

ततोविज्ञातनिर्दोषभिक्षादानविधिः स तु।
गृह्यतां कल्पनीयोऽयं, रस इत्यवदत् विभुम्।।२९१।।

प्रभुरप्यंजलीकृत्य, परिपात्रधारयत्।
उत्क्षिप्योत्क्षिप्य सोऽपीक्षुरसकुम्भानलोठयत्।।
राधशुक्ल तृतीयायां, दानमासीत्तदक्षयम्।
पर्वाक्षयतृतीयेति, ततोऽद्यापि प्रवर्तते।।३०१।।

ऊपर लिखित श्लोकों में आचार्य हेमचन्द्र ने स्पष्टतः लिखा है कि संवत्सर पर्यन्त भगवान् ऋषभदेव मौन धारण किये हुए निराहार ही विभिन्न आर्य तथा अनार्य क्षेत्रों में विचरण करते रहे हैं। तदनन्तर उन्होंने विचार किया कि जिस प्रकार दीपकों का अस्तित्व तेल पर और वृक्षों का अस्तित्व पानी पर निर्भर करता है, उसी प्रकार देहधारियों के शरीर भी आहार पर ही निर्भर करते हैं। यह विचार कर वे पुनः भिक्षार्थ प्रस्थित हुए और विभिन्न स्थलों मे विचरण करते हुए अन्ततोगत्वा हस्तिनापुर पधारे। हस्तिनापुर में भी वे भिक्षार्थ घर-घर भ्रमण करने लगे। अपने नगर में प्रभु का आगमन सुनते ही पुरवासी अपने सभी कार्यों को छोड़ प्रभु दर्शन के लिये उमड़ पड़े। हर्षविभोर हस्तिनापुर निवासी प्रभु चरणों पर लोटपोट हो उन्हें अपने-अपने घर को पवित्र करने के लिये प्रार्थना करने लगे। भगवान् ऋषभदेव भिक्षार्थ जिस-जिस घर में प्रवेश करते, वहीं कोई गृहस्वामी उन्हें स्नान-मज्जन-विलेपन कर सिंहासन पर विराजमान होने की प्रार्थना करता, कोई उनके समक्ष रत्नाभरणालंकार प्रस्तुत करता, कोई गज, रथ, अश्व आदि प्रस्तुत कर, उन पर बैठने की अनुनय-विनयपूर्वक प्रार्थना करता। सभी गृहस्वामियों ने अपने-अपने घर की अनमोल से अनमोल महार्घ्य वस्तुएँ तो प्रभु के समक्ष प्रस्तुत की किन्तु आहार प्रदान करने की विधि से अनभिज्ञ उन लोगों में से किसी ने भी प्रभु के समक्ष विशुद्ध आहार प्रस्तुत नहीं किया। इस प्रकार अनुक्रमशः प्रत्येक घर से विशुद्ध आहार न मिलने के कारण प्रभु निराहार ही लौटते रहे और मौन धारण किये हुए शान्त, दान्त भगवान् ऋषभदेव एक के पश्चात् दूसरे घर में प्रवेश करते एवं पुनः लौटते हुए आगे की ओर बढ़ रहे थे। राजप्रासाद के पास सुविशाल जनसमूह का कोलाहल सुनकर हस्तिनापुराधीश ने दौवारिक से कारण ज्ञात करने को कहा। प्रभु का आगमन सुन महाराज सोमप्रभ और युवराज श्रेयांसकुमार हर्षविभोर हो त्वरित गति से तत्काल प्रभु के सम्मुख पहुँचे। आदक्षिणा-प्रदक्षिणापूर्वक वन्दन-नमन और चरणों में लुण्ठन के पश्चात् हाथ जोड़े वे दोनों पिता-पुत्र आदिनाथ की ओर निर्निमेष दृष्टि से देखते ही रह गये। गहन अन्तस्थल में छुपी स्मृति से श्रेयांसकुमार को आभास हुआ कि उन्होंने प्रभु जैसा ही वेश पहले कभी कहीं न कहीं देखा है। उत्कट चिन्तन और कर्मों के क्षयोपशम से श्रेयांसकुमार को तत्काल जातिस्मरण ज्ञान हो गया। जातिस्मरण-ज्ञान के प्रभाव से उन्हें प्रभु के वज्रनाभादि भवों के साथ अपने पूर्वभवों का और मुनि को निर्दोष आहार प्रदान करने की विधि का स्मरण हो गया। श्रेयांस ने तत्काल निर्दोष-विशुद्ध इक्षुरस का घड़ा उठाया और प्रभु से निवेदन किया, हे आदि प्रभो ! आदि तीर्थेश्वर ! जन्म-जन्म के आपके इस दास के हाथ से यह निर्दोष कल्पनीय इक्षुरस ग्रहण कर इसे कृतकृत्य कीजिये।

प्रभु ने करद्वयपुटकमयी अंजलि आगे की। श्रेयांस ने उत्कट श्रद्धा-भक्ति एवं भावनापूर्वक इक्षुरस प्रभु की अंजलि में उड़ेला। इस प्रकार भगवान् ऋषभदेव ने पारणा किया। देवों ने गगनमण्डल से पँच दिव्य की वृष्टि की। अहो दानम्, अहो दानम्! के निर्घोषों, जयघोषों और दिव्य दुन्दुभि-निनादों से गगन गूँज उठा। दशों दिशाओं में हर्ष की लहरें सी व्याप्त हो गईं। राध-शुक्ला अर्थात वैशाख शुक्ला तृतीया के दिन युवराज श्रेयांस ने भगवान् ऋषभदेव को प्रथम पारणक में इक्षुरस का यह अक्षय दान दिया। इसी कारण वैशाख शुक्ल तृतीया का दिन अक्षय तृतीया के नाम से प्रसिद्ध हुआ और वह अक्षय तृतीया का पर्व आज भी लोक में प्रचलित है।

अपभ्रंश भाषा के महाकवि पुष्पदंत द्वारा रचित महापुराण की रिसहकेवणाणुत्पत्ती नामक नवम सन्धि पृ० १४८-१४९ में भी भगवान् ऋषभदेव के प्रथम पारणे का उल्लेख मिलता है।

ता दुंदुहि खेण भरियं दिसावसाणं।
भणिया सुरवरेहिं भो साहु साहु दाणं।।१।।
पंचवण्णमाणिक्कमिसिट्ठी, घरप्रंगणि वसुहार वरिट्ठी।

णं दीसइ ससिरविबिंबच्छिहि, कंठभट्ठ कंठिय णहलच्छिहि।
मोहबद्धणवपेम्महिरी विव, सग्ग सरोवहु णालसिरी विव।
रयणसमुज्जलवरगयपंति व, दाणमहातरूहलसंपत्ति व।
सेयंसहु घणएण णिउंजिय, उक्कहिं उडमाला इव पंजिय।
पूरियसंवच्छर उव्वासें, अक्खवाणु मणिउं परमेसें।
तहु दिवसहु अत्येण अक्खवतइय णाउं संजायउ।
घरू जायवि भरहें अहिणंदिउ, पढ़मु दाणतित्थंकरू वंदिउ।
अहियं पक्ख तिण्ण सविसेसें, किंचूणे दिण कहिय जिणेसें,
भोयणवित्ती लहीय तमणासे, दाणतित्थु घोसिउ देवीसें।

महाकवि पुष्पदन्त ने स्पष्ट शब्दों में लिखा है कि ज्यों ही श्रेयांसकुमार ने अपने राजप्रासाद में भगवान् ऋषभदेव को इक्षुरस से पारणा करवाया त्यों ही दुन्दुभियों के घोष से दशों दिशाएँ पूरित हो गईं। देवों ने 'अहो दानम् अहो दानम्' एवं 'साधु-साधु' के निर्घोष पुनः पुनः किये। श्रेयांस के प्रासाद के प्रांगण में दिव्य वसुधारा की ऐसी प्रबल वृष्टि हुई कि चारों ओर रत्नों की विशाल राशि दृष्टिगोचर होने लगी। प्रभु का संवत्सर तप पूर्ण हुआ और कुछ दिन कम साढ़े तेरह मास के पश्चात् भोजन वृत्ति प्राप्त होने पर भगवान् ने प्रथम तप का पारणा किया। इस दान को अक्षयदान की संज्ञा दी गई। उसी दिन से प्रभु के पारणे के दिन का नाम अक्षय तृतीया प्रचलित हुआ। भरत चक्रवर्ती ने श्रेयांसकुमार के घर जाकर उनका अभिनन्दन एवं सम्मान करते हुए कहा, वत्स ! तुम इस अवसर्पिणीकाल के दानतीर्थ के प्रथम संस्थापक हो, अतः तुम्हें प्रणाम है।

इन सब उल्लेखों से यह सिद्ध होता है कि यह मान्यता प्राचीनकाल से चली आ रही है कि भगवान् ऋषभदेव का प्रथम पारणा अक्षय तृतीय के दिन हुआ था। अक्षय तृतीय का पर्व प्रभु के प्रथम पारणे के समय श्रेयांसकुमार द्वारा दिये गये प्रथम अक्षय दान से सम्बन्धित है। वाचस्पत्यभिधान के श्लोक में भी अक्षय तृतीया को दान का उल्लेख मिलता है।

वैशाखमासि राजेन्द्र, शुक्लपक्षे तृतीयका।
अक्षया सा तिथि प्रोक्ता, कृतिकारोहिणीयुता।।
तस्यां दानादिकं सर्वमक्षयं समुदाहृतम्।.....

प्रव्रज्या ग्रहण करने के १००० वर्ष तक विचरने के बाद ऋषभदेव पुरिमताल नगर के बाहर शकट मुख नामक उद्यान में आये और फाल्गुन कृष्णा एकादशी के दिन अष्टम तप के साथ दिन के पूर्व भाग में, उत्तराषाढ़ा नक्षत्र में प्रभु को एक वट वृक्ष के नीचे केवलज्ञान प्राप्त हुआ। केवलज्ञान द्वारा ज्ञान की पूर्ण ज्योति प्राप्त कर लेने के पश्चात् समवसरण में प्रभु ने प्रथम देशना दी। समवसरण का अर्थ अभिधान राजेन्द्र कोश के अनुसार ''सम्यग् एकीभावेन अवसरणमेकत्र गमनं मेलापकः समवसरणम्'' अर्थात् अच्छी तरह से एक स्थान पर मिलना, साधु-साध्वी आदि संघ का एक संग मिलना एवं व्याख्यान सभा। समवसरण की रचना के विषय में जैन शास्त्रों में उल्लेख है कि वहाँ देवेन्द्र स्वयं आते हैं तथा तीन प्राकारों वाले समवसरण की रचना करते हैं जिसकी एक निश्चित विधि होती है।

माता मरूदेवी अपने पुत्र ऋषभदेव के दर्शन हेतु व्याकुल हो रही थी। प्रव्रज्या के बाद अपने प्रिय पुत्र को एक बार भी नहीं देख पायी थी। भगवान् ऋषभदेव को केवलज्ञान प्राप्त होने का शुभ संदेश जब सम्राट भरत ने सुना तो वे मरूदेवी को लेकर ऋषभदेव के पास जाते हैं। समवसरण में पहुँचकर माता मरूदेवी ने जब

ऋषभदेव को देखा तो सोचने लगी— मैं तो सोचती थी कि मेरा पुत्र कष्टों में होगा लेकिन वह तो अनिर्वचनीय आनन्दसागर में झूल रहा है। इस प्रकार विचार करते करते उनके चिन्तन का प्रवाह बदल गया वे आर्तध्यान से शुक्ल ध्यान में आरूढ़ हुईं और कुछ ही क्षणों में ज्ञान, दर्शन, अन्तराय और मोह के बन्धन को दूर कर केवल ज्ञानी बन गयीं और गजारूड़ स्थिति में ही वे मुक्त हो गईं। इस सन्दर्भ में त्रिषष्टिशलाका पुरूष चरित्र में लिखा है-

करिस्कन्धाधिरूढ़ैव, स्वामिनि मरूदेव्यथ।
अन्तकृत्केवलित्वेन, प्रवेदे पदमव्ययम्।।

-त्रिषष्टि श. पु. चरित्रम् १।३।५३०

आवश्यक चूर्णिकार के अनुसार क्षत्र भायण्डादि अतिशय देखकर मरूदेवी को केवलज्ञान हुआ। आयु का अवसानकाल सन्निकट होने के कारण कुछ ही समय में शेष चार अघाती कर्मों को समूल नष्टकर गजारूढ़ स्थिति में सिद्ध, बुद्ध और मुक्त हो गई।

भगवतो य छत्तारिच्छतं पेच्छंतीए चेव केवलनाणं उप्पन्नं, तं समयं च णं
आयुं खुट्टं सिद्ध देवेहिं य से पूया कता.....।

-आवश्यक चूर्णि (जिनदास), पृ. १८१

इस प्रकार इस अवसर्पिणी काल में सिद्ध होने वाले जीवों में माता मरूदेवी का प्रथम स्थान है।

-आचार्य हस्तीमल जी महाराज-जैन धर्म का इतिहास

आवश्यक निर्युक्ति में उल्लेख है कि— भगवान् ऋषभदेव की फाल्गुन कृष्णा एकादशी के दिन प्रथम देशना हुई।

फग्गुणबहुले इक्कारसीई अह अट्ठमेणभत्तेण।
उप्पन्नंमि अणंते महव्वया पंच पन्नवए।।

—आवश्यक निर्युक्ति गाथा- ३४०

फाल्गुन कृष्णा एकादशी के दिन शुद्ध एवं चारित्र धर्म का निरूपण करते हुए रात्रि भोजन विमरण सहित पंचमहाव्रत धर्म का उपदेश दिया। तत्पश्चात् साधु-साध्वी, श्रावक-श्राविका रूपी धर्म तीर्थ की स्थापना कर भगवान् प्रथम तीर्थंकर बने। उनके उपदेशों को सुनकर भरत के ५०० पुत्र और ७०० पौत्र दीक्षा लेकर साधु बने और ब्राह्मी आदि ५०० स्त्रियाँ साध्वी बनीं। ऋषभसेन ने भगवान् के पास प्रव्रज्या ग्रहण की और १४ पूर्व का ज्ञान प्राप्त किया। भगवान् के ८४ गणधर हुए जिनमें ऋषभसेन पहले गणधर बने। कहीं-कहीं पुण्डरिक नाम का उल्लेख भी मिलता है परन्तु समवायांग सूत्र में ऋषभसेन नाम का उल्लेख है। आवश्यक चूर्णी में भी ऋषभसेन नाम का ही उल्लेख मिलता है।

तत्थ उसभसेणो णाम भरहस्स रन्नो पुत्तो सो धम्म सोऊण पव्वइतो तेण तिहिं
पुच्छाहिं चोद्दसपुव्वाइं गहिताईं उप्पन्ने विगते धुते, तत्थ बम्भीवि पव्वइया। -आ. चूर्णि पृ. १८२

भगवान् ऋषभदेव द्वारा स्थापित किये गये धर्म तीर्थ की शरण में आकर अनादिकाल से जन्म-मरण के चक्र में फँसे अनेकानेक भव्य प्राणियों ने आठों कर्मों को क्षय करके मुक्ति प्राप्त की। भगवान् ऋषभदेव ने एक ऐसी सुखद सुन्दर मानव संस्कृति का आरम्भ किया जो सह अस्तित्व, विश्व-बन्धुत्व और लोक कल्याण आदि गुणों से ओत-प्रोत और प्राणि मात्र के लिये सांसारिक और आध्यात्मिक दोनों क्षेत्रों में कल्याणकारी थी।

इसीलिये सभी धर्मों के प्राचीन ग्रन्थों में भगवान् ऋषभदेव का प्रमुख स्थान है। वेदों, पुराणों, मनुस्मृति, बौद्ध ग्रन्थों आदि में ऋषभदेव का वर्णन और उनकी प्रशस्ति में श्लोक मिलते हैं। महाकवि सूरदास के शब्दों में-

बहुरि रिसभ बड़े जब भये नाभि राज देवनको गये।
रिसभ राज परजा सुख पायो जस ताको सब जग में छायो।।

-सूरसागर

ऋषभदेव की शिष्य संपदा के विषय में कल्पसूत्र में लिखा है कि **''उसभस्स णं अरहओ को सलियस्स चउरासीइं गणा, चउरासीइं गणहरा होत्था। उसभस्स णं अरहओ कोस लियस्स उस भसेण- पामोक्खाओ चउरासीइं समण साहस्सीओ उक्कोसिया समण संपया होत्था। उसभस्स णं अरहओ कोसलियस्स बंभी-सुंदरी पामोक्खाणं अज्जियाणं तिन्नि सय साहस्सीओ उक्कोसिया अज्जिया संपया होत्था''**

अर्हत ऋषभ के चौरासी गण और चौरासी गणधर थे। उनके संघ में चौरासी हजार श्रमण थे जिनमें वृषभसेन प्रमुख थे। तीन लाख श्रमणियाँ थीं जिनमें ब्राह्मी और सुन्दरी प्रमुख थीं।

इक्ष्वाकु कुल और काश्यप गोत्र में उत्पन्न ऋषभदेव इस अवसर्पिणी काल के प्रथम तीर्थंकर माने जाते हैं। इन्हें सभ्यता और संस्कृति का आदि पुरुष कहा जाता है। त्रिशष्टिशलाका पुरुष चरित्र में इनके बारह पूर्वभवों का वर्णन भी है। वैदिक परम्परा में वेदों, पुराणों में भी ऋषभदेव का वर्णन अनेक स्थानों पर मिलता है। पुरातात्विक स्रोतों से भी ऋषभदेव के बारे में सूचनाएँ मिलती हैं। अब तक की सबसे प्राचीन प्राप्त मूर्ति जो हड़प्पा और मोहनजोदड़ो में मिली है उसके विषय में–

T.N. Ramchandra (Joint director General of Indian Archaeology) ने स्पष्ट लिखा है— "We are perhaps recognising in Harappa statuette a fullfledged Jain Tirthankara in the Characteristic pose of physical abandon (Kayotsarga)"

"The name Rishabha means bull and the bull is the emblem of Jain Rishabha "Therefore it is possible that the figures of the yogi with bull on the Indus seals represents the Mahayogi Rishabha," (Modern Review Aug. 1932).

"The images of Rishabha with Trishula-like decoration on the head in a developed artistic shape are also found at a later period. Thus the figures on the Mohanjodaro seals vouch safe the prevalence of the religion and worship of Jain Rsabha at the early period on the western coast of the county."

According to Jamboodwip Pragnapati, "Rishabhdeva was the first tribal leader to make invention of sword by smelting iron ore and to introduce alphabetic writing and its utilization for literary records. The age of Nabhi and his son Rishabha was the age of transition from the upper stage of Kulakarism into the dawn of civilization."

"The picture of the evolution of mankind through the infancy of the human race and kulakarism to the dawn of civilization as depicted in Jain Agamas, compares well with the picture of th evolution of mankind through savegery and barbarism to the begining of civilization as sketched by F Engels."

"The Harappa statuette is a male torso in nude form which resembles the torso found

in Lohanipur, Patna". Historian K. P. Jayaswal declared that "It is the oldest Jain image yet found in India... In the face of similarities the nude torso of Harappa seems to represent an image of a Jina probably of Jain Rishabha."

इसी सन्दर्भ मे प्रो० एस.आर. बेनर्जी ने लिखा है- "Jainism is a very old religion. There were 24 Tirthankars in Jainism. The first was known as Adinatha or Risabha deva and the 24th Tirhankara was Bhagavan Mahavira... If Lord Mahavira is attributed to the 6th century B.C. surely Rishabha deva, the 1st Tirthankar, must have belonged to a much earlier period. It is to be noted that the name Rishabha is found in the Rigveda, which dates back to 1500 B.C." (Understanding Jain Religion in a Historical Perspective. – Dr. Satya Ranjan Banerjee)

जैनधर्म में तीर्थंकर को धर्म तीर्थ का संस्थापक माना गया है। **'नमोत्थुणं' नामक प्राचीन प्राकृत स्तोत्र में तीर्थंकर को धर्म का प्रारम्भ करने वाला, धर्म तीर्थ की स्थापना करने वाला, धर्म का प्रदाता, धर्म का उपदेशक, धर्म का नेता, धर्म मार्ग का सारथी और धर्म चक्रवर्ती कहा गया है। नमोत्थुणं अरिहंताणं भगवंताणं आइगरणं, तित्थयराणं, सयंसंबुद्धाणं... पुरिसुत्तमाणं, पुरिससीहाणं पुरिसवरपुंडरीयाणं पुरिसवर-गंधहत्थीणं। लोगुत्तमाणं, लोगनाहाणं, लोगहियाणं, लोग-पईवाणं, लोग-पज्जोयगराणं..... धम्मदयाणं, धम्मदेसयाणं, धम्मनायगाणं, धम्मसारहीणं, धम्मवर-चाउरंत चक्कवट्टीणं..... जिणाणं जावयाणं, तिन्नाणं तारयाणं, बुद्धाणं बोहयाणं मुत्ताणं मोयगाणं....। (कल्पसूत्र)**

जैनधर्म में तीर्थंकर का कार्य है — स्वयं सत्य का साक्षात्कार करना और लोकमंगल के लिए उस सत्यमार्ग या सम्यक् मार्ग का प्रवर्तन करना है। वे धर्म-मार्ग के उपदेष्टा और धर्म-मार्ग पर चलने वालों के मार्गदर्शक हैं। उनके जीवन का लक्ष्य होता है स्वयं को संसारचक्र से मुक्त करना, आध्यात्मिक पूर्णता को प्राप्त करना और दूसरे प्राणियों को भी इस मुक्ति और आध्यात्मिक पूर्णता के लिये प्रेरित करना और उनकी साधना में सहयोग प्रदान करना। तीर्थंकरों को संसार समुद्र से पार होने वाला और दूसरों को पार कराने वाला कहा गया है। वे पुरुषोत्तम हैं, उन्हें सिंह के समान शूरवीर, पुण्डरीक कमल के समान वरेण्य और गन्धहस्ती के समान श्रेष्ठ माना गया है। वे लोक में उत्तम, लोक के नाथ, लोक के हितकर्ता, दीपक के समान लोक को प्रकाशित करने वाले कहे गये हैं।

तीर्थङ्कर शब्द का प्रयोग आचारांग, उत्तराध्ययन, समवायांग, स्थानांग एवं भगवती आदि में मिलता है। संस्कृति में तीर्थ शब्द का अर्थ घाट या नदी है। अतः जो किनारे लगाये वह तीर्थ है। सागर रूपी संसार से पार लगाने के लिये धर्म तीर्थ की स्थापना करने वाले को तीर्थंकर कहते हैं। बौद्ध ग्रन्थ दिघ्निकाय में छः तीर्थंकरों का उल्लेख मिलता है। (१) पूर्ण काश्यप, (२) मंक्खलि गोशाल, (३) अजित केश कम्बल, (४) प्रबुद्ध कात्यायन, (५) संजयबेलटिट्ठपुत्र, (६) निगण्ठनातपुत्र। विशेषावश्यक भाष्य में तीर्थ की व्याख्या करते हुए बतलाया गया है कि जिसके द्वारा पार हुआ जाता हैं उसको तीर्थ कहते हैं। यहाँ तीर्थ के चार भाग बताये हैं। तीर्थ नाम से संबोधित किये जाने वाले स्थान **'नाम तीर्थ'** कहलाते हैं। जिन स्थानों पर भव्य आत्माओं का जन्म, मुक्ति आदि होती है और उनकी स्मृति में मन्दिर, प्रतिमा आदि स्थापित किये जाते हैं वे **'स्थापना तीर्थ'** कहलाते हैं। जल में डूबते हुए व्यक्ति को पार कराने वाले, मनुष्य की पिपासा को शान्त करने वाले और मनुष्य शरीर के मल को दूर करने वाले **'द्रव्य तीर्थ'** कहलाते हैं, जिनके द्वारा मनुष्य के क्रोध आदि मानसिक विकार दूर होते हैं तथा व्यक्ति भवसागर से पार होता है, वह निर्ग्रन्थ प्रवचन **'भावतीर्थ'** कहा जाता है।

तीर्थ हर धर्म का केन्द्र स्थल तथा श्रद्धा स्थल हैं। तीर्थ वह स्थान है जहाँ किसी महापुरुष द्वारा साधना

की गयी हो या मुक्ति प्राप्त की गयी हो। वह स्थान उस विलक्षण व्यक्तित्व की चेतना की उर्जा से उक्त हो जाता है तथा वहाँ की चेतना की सघनता स्वमेव उस स्थान को तीर्थ का रूप प्रदान कर देती है। जहाँ लोग आकर दर्शन करते हैं साधना करते हैं क्योंकि वहाँ के वातावरण में तीर्थंकरों और महापुरूषों के चैतन्य के परमाणु व्याप्त होते हैं। उनकी चेतना की ज्योति का घनत्व आत्म साधक की साधना की क्षमता को शीघ्र ही बढ़ा देता है। महोपाध्याय चन्द्रप्रभजी के शब्दों में 'तीर्थ में प्रवहमान चैतन्य धारा स्वतः में प्रवहमान होने लगती है। तीर्थ हमारी निष्ठा एवं श्रद्धा के सर्वोपरि माध्यम हैं। तीर्थ ही वे माध्यम हैं जिनके द्वारा हम अतीत के आध्यात्म में झाँक सकते हैं। तीर्थ सदा से हमारे सांस्कृतिक जीवन की धुरी रहे हैं। सारी की सारी नैतिक रक्त नाड़ियाँ यहीं से होकर गुजरती हैं और हमें संस्कृति तथा धर्म के तल पर नया जीवन नयी उमंग प्रदान करती हैं। यही से हम उत्साह की मंद पड़ती लौ के लिये नयी ज्योति पाते हैं। संक्षेप में तीर्थ हमारे आत्म कला के सर्वोत्कृष्ट साधन हैं'' (महोपाध्याय श्रीचन्द्रप्रभ सागरजी) प्राचीन शास्त्रों से यह पता चलता है कि तीर्थंकर की अवधारणा का विकास अरिहंत की अवधारणा से हुआ है। उत्तराध्ययन में सबसे पहले हमें तित्थयर शब्द मिलता है। तीर्थंकर के लिये बुद्ध शब्द का प्रयोग जैन आगमों में तथा बौद्ध पिटकों में बुद्धों का तीर्थंकर के रूप में प्रयोग मिलता है।

तीर्थ स्थानों में व्यक्ति सब चिन्ताओं से मुक्त हो भावविभोर हो भक्ति में लीन हो जाता है। जितने समय तक वहाँ रहता है एक विशेष सुख शान्ति का अनुभव करता है। तीर्थों की गरिमा मन्दिरों से अधिक है। जैन धर्म में २४ तीर्थंकरों की मान्यता है। महाभारत और पुराणों में तीर्थ यात्रा के महत्त्व को बतलाते हुए यज्ञों की तुलना मे श्रेष्ठ बताया गया है। बौद्ध परम्परा में भी बुद्ध के जन्म, ज्ञान, धर्मचक्र प्रवर्तन और निर्वाण इन चार स्थानों को पवित्र मानकर यहाँ यात्रा करने का निर्देश मिलता है। चीनी यात्री फाह्यान ह्वुनसांग, इत्सिन आदि बौद्ध तीर्थों की यात्रा हेतु भारत आये थे। तीर्थंकरों, मुनियों, ऋषियों की चैतन्य विद्युत धारा से प्रवाहित तीर्थों में चेतना की ज्योति अखण्ड रहती है।

जैन शास्त्रों में तीर्थंकरों के निर्वाण स्थल, जन्म स्थल, तथा अन्य कल्याण भूमियों को तीर्थ के रूप में मान्यता दी गयी है तथा उन स्थानों पर बनाये गये चैत्यों, स्तूपों तथा वहाँ पर जाकर महोत्सव मनाने का वर्णन आगम साहित्य में उपलब्ध मिलता है। आचारांग निर्युक्ति, निशीथ चूर्णी, व्यवहार चूर्णी, महनिशीथ, श्री पंचाशक प्रकरणम्, हरिभद्रसुरि सारावली प्रकीर्णक, सकल तीर्थ स्तोत्र, अष्टोत्तरी तीर्थमाला, प्रबन्धग्रन्थों तथा जिनप्रभसूरि रचित विविध तीर्थकल्प आदि ग्रन्थों में तीर्थों, तीर्थ यात्री संघों द्वारा तीर्थों की यात्रा का उल्लेख मिलता है तथा उनकी महत्ता का भी वर्णन मिलता है।

तीर्थंकरों द्वारा स्थापित साधु-साध्वी, श्रावक-श्राविका का चतुर्विध संघ (तिथ्यं पुण चाउवन्ने समणसंघे, समणा, समणीओ, सावया, साावियाओ —भगवती सूत्र शतक २० /उ० ८ /सूत्र ७४) भी संसार रूपी समुद्र से पार कराने वाला भाव तीर्थ कहा जाता है। इस प्रकार के चतुर्विध संघ के निर्माण का वर्णन प्रथम तीर्थंकर ऋषभदेव से अन्तिम तीर्थंकर वर्द्धमान महावीर से हमें मिलता है। जैन परम्परा में तीर्थ शब्द के अर्थ का ऐतिहासिक विकासक्रम देखने को मिलता है। यहाँ तीर्थ शब्द को अध्यात्मिक अर्थ प्रदान कर अध्यात्मिक साधना मार्ग को तथा उस साधना के अनुपालन करने वाले साधकों के संघ को तीर्थ के रूप में स्वीकार किया गया है। धार्मिक क्रियाओं में चतुर्विध श्री संघ की मान्यता तथा चतुर्विध श्री संघ द्वारा तीर्थयात्रा को एक धार्मिक क्रिया के रूप में मान्यता दी गयी है।

ऋग्वेद में तीर्थों का वर्णन नहीं है क्योंकि प्रारम्भ में वैदिक लोग मन्दिर और मूर्ति पूजा में विश्वास नहीं रखते थे। लेकिन श्रमण संस्कृति के प्रभाव के फलस्वरूप उपनिषदों, पुराणों, महाभारत आदि में तीर्थ यात्राओं

की उच्चकोटि की महत्ता मानी गयी और इनका वर्णन किया गया। इन तीर्थ यात्राओं की कुछ प्रमुख विशेषताएँ इस प्रकार थीं। (१) ये यात्राएँ किसी विशेष पूजा पद्धति के अनुयायी सम्मिलित होकर करते थे। (२) इनकी यात्रा का लक्ष्य कोई प्रमुख तीर्थ स्थान रहता था। (३) इस यात्रा में संतों और मुनियों के समागम को प्रत्येक धर्म में महत्ता दी गयी। (४) इन संघों के यात्री मार्ग में धर्म प्रभावना का कार्य निरन्तर करते थे। दान और पुण्य का बड़ा महत्त्व समझा जाता था। (५) यात्रा के मार्ग में पड़ने वाले जीर्ण-शीर्ण मन्दिरों की व्यवस्था की जाती थी। निर्धन वर्ग को सहायता प्रदान करना एवं मार्ग में विशेष सुविधाओं की स्थापना करना अति पुण्य का कार्य समझा जाता था। (६) इस प्रकार की यात्राओं का व्यय एक व्यक्ति या कुछ व्यक्ति सम्मिलित होकर उठाते थे। (७) मार्ग में पड़ने वाले राज्यों के शासक भी संघों के यात्रियों की व्यवस्था करते थे तथा यात्री संघों द्वारा शासकों को भेट दी जाती थी। जिसके बदले ये शासक विभिन्न प्रकार की सुविधाएँ यात्रियों को उपलब्ध कराते थे। संतों का प्रयास रहता था कि शासक को धार्मिक सिद्धान्तों की ओर प्रेरित करे। इस प्रकार हम देखते हैं कि तीर्थ और तीर्थ यात्रा संघों का महत्त्व धार्मिक तीर्थों की देखभाल और पुनरुद्धार के लिये, विभिन्न जातियों भाषा-भाषियों से सम्पर्क स्थापित करने के लिये, मानव जीवन के श्रेष्ठतम मूल्यों के प्रसार के लिये, देश के विभिन्न भागों की जानकारी एवं नजदीकी सम्बन्ध स्थापित करने के लिये, राजकीय संरक्षण के लिये तथा शासकों में धर्म प्रचार के लिये आवश्यक बना रहा।

तीर्थङ्करों का जन्म स्वयं के कल्याण के लिये ही नहीं अपितु जगत् के कल्याण के लिये होता है। अतः उनके जीवन के विशिष्ट मंगल दिनों को कल्याणक दिन कहा जाता है। जैन परंपरा में तीर्थङ्करों के पंच कल्याणक रूप माने जाते है — **पंच महाकल्लाणा सव्वेसिं हवंति नियमेण।—** (पंचाशक-हरिभद्र ४२४), **जस्स कम्ममुदएण जीवो पंचमहाकल्लाणाणि पाविदूण तित्थ दुवालसंगं कुणदि तं तित्थयरणाम।**

- धवला १३।५, १०१।३६६।६, गोम्मटसार, जीवकाण्ड, टीका ३८१।६

ये पंचकल्याणक दिन निम्नलिखित हैं—

गर्भकल्याणक- तीर्थङ्कर जब भी माता के गर्भ में अवतरित होते हैं तब श्वेताम्बर परम्परा के अनुसार माता १४ और दिगम्बर परम्परा के अनुसार १६ स्वप्न देखती है तथा देवता और मनुष्य मिलकर उनके गर्भावतरण का महोत्सव मनाते हैं।

जन्मकल्याणक — जैन मान्यतानुसार जब तीर्थङ्कर का जन्म होता है, तब स्वर्ग के देव और इन्द्र पृथ्वी पर आकर तीर्थङ्कर का जन्मकल्याणक महोत्सव मनाते हैं और मेरू पर्वत पर ले जाकर वह उनका जन्माभिषेक करते हैं।

दीक्षाकल्याणक — तीर्थङ्कर के दीक्षाकाल के उपस्थित होने के पूर्व लोकान्तिक देव उनसे प्रव्रज्या लेने की प्रार्थना करते हैं। वे एक वर्ष तक करोडों स्वर्ण मुद्राओं का दान करते हैं। दीक्षा तिथि के दिन देवेन्द्र अपने देवमण्डल के साथ आकर उनका अभिनिष्क्रमण महोत्सव मनाते हैं। वे विशेष पालकी में आरूढ़ होकर वनखण्ड की ओर जाते हैं। जहाँ अपने वस्त्राभूषण का त्यागकर तथा पंचमुष्ठि लोच कर दीक्षित हो जाते हैं। नियम यह है कि तीर्थङ्कर स्वयं ही दीक्षित होता है किसी गुरू के समीप नहीं।

कैवल्यकल्याणक — तीर्थङ्कर जब अपनी साधना द्वारा कैवल्य ज्ञान प्राप्त करते हैं उस समय भी स्वर्ग से इन्द्र और देवमण्डल आकर कैवल्य महोत्सव मनाते हैं। उस समय देवता तीर्थङ्कर की धर्म सभा के लिये समवसरण की रचना करते हैं।

निर्वाणकल्याणक - तीर्थङ्कर के परिनिर्वाण प्राप्त होने पर देव द्वारा उनका दाह संस्कार कर परिनिर्वाणोत्सव

मनाया जाता है।

आरम्भिक जैन आगम साहित्य में सिद्धान्तों पर महत्त्व दिया गया है तीर्थों पर कम। यहाँ सबसे पूर्व कल्याणकों को तीर्थ के रूप में बताया गया है। गर्भ (च्यवन) जन्म, दीक्षा, केवलज्ञान, निर्वाण। जिसमें निर्वाण स्थल का महत्त्व ज्यादा है जैन साहित्य में पाँच तीर्थों की महिमा का विशेष वर्णन मिलता है- **''आबू, अष्टापद, गिरनार, सम्मेतशिखर, शत्रुञ्जय सार। ये पाँचे उत्तम ठाम, सिद्धि गया तेने करूँ प्रणाम।''**

निर्वाण स्थलों के विषय में रविसेन ने पद्मपुराण में लिखा है कि "Many are the great souls who conquered their passions and attain release in times long passed; though these great souls have now vanished from our sight, we can still see the places that they Sanctified by their glorious acts."

आचार्य पूज्यपाद ने निर्वाण भक्ति में लिखा है-

"Just as cakes become sweet when they are coated with sugar frosting so do places in this world become holy and pure when a Saint abides in them" (Pujyapada-निर्वाण भक्ति)।

जब मनुष्यों का तीर्थों में आवागमन अवरुद्ध हो जाता है राजनैतिक या भौगोलिक कारणों से तो अपने पहुँच के क्षेत्र में ही उस तीर्थ की यादगार प्रतीक बनाकर पूजा करते हैं। अष्टापद जो प्रथम तीर्थङ्कर ऋषभदेव की निर्वाण भूमि है उसके विषय में भी ऐसा ही हुआ है। लेकिन आज जो साहित्यिक स्रोत हमारे पास हैं उनसे हमें अष्टापद की जानकारी मिलती है जिसके आधार पर अष्टापद की अवस्थिति का पता चल सकता है।

आदि तीर्थङ्कर ऋषभदेव का निर्वाण अष्टापद पर हुआ था जिसका विवरण कल्पसूत्र में हमें मिलता है- **''चउरासीइं पुव्वसय सहस्साइं सिव्वाउयं पालइत्ता खीणे वेयणिज्जाउज-णाम-गोत्ते इमीसे ओसप्पिणीए सुसम-दुस्समाए समाए बहु बिइक्कंताए तिहिं वासेहिं अद्ध नवमेहिं य मासेहिं सेसेहिं जे से हेमंताणं तच्चे मासे पंचमे पक्खे, माह बहुले, तस्स णं माह बहुलस्स तेरसी पक्खेणं उप्पिं अट्ठावय सेल-सिहरंसि दसहिंअणगार-सहर-सेहिं सिद्धिं चोद्दसमेण भत्तेण अपाणएणं अभिइणा नक्खत्तेणं जोगभुवा गएणं पुव्वण्ह-काल-समयंसि संपलियंक-निसन्ने कालगए विइक्कंते जाव सव्व-दुक्ख-पहीणे।।१९९।।**

चौरासी लाख पूर्व वर्ष की आयु पूरी होने पर उनके वेदनीय, आयु, नाम और गोत्र कर्मों का क्षय हो गया। उस समय वर्तमान अवसर्पिणी के सुषम-दुषम नामक तीसरे आरे के बीत जाने में तीन वर्ष साढ़े आठ महीने बाकी बचे थे। हेमन्त ऋतु का तीसरा महीना और पाँचवां पक्ष चल रहा था। माघ कृष्ण तेरस के दिन अष्टापद पर्वत के शिखर पर दोपहर से पूर्व ऋषभदेव १० हजार श्रमणों के साथ जलरहित चतुर्दश भक्त (छह उपवास) तप का पालन करते हुए पर्यंकासन में ध्यानमग्न बैठे थे। तब अभिजित नक्षत्र का योग आने पर वे कालधर्म को प्राप्त हुए। समस्त दुःखों से पूर्णतया मुक्त हो गये।

जैन परम्परा के अनुसार भगवान् ऋषभदेव ने सर्वज्ञ होने के पश्चात् आर्यावर्त्त के समस्त देशों में विहार किया, भव्य जीवों को धार्मिक देशना दी और आयु के अन्त में अष्टापद (कैलाश पर्वत) पहुँचे। वहाँ पहुँचकर योगनिरोध दिया और शेष कर्मों का क्षय करके माघ कृष्णा चतुर्दशी के दिन अक्षय शिवगति (मोक्ष) प्राप्त की।

भगवान् ऋषभदेव ने अष्टापद (कैलाश) में जिस दिन शिवगति प्राप्त की उस दिन समस्त साधु-संघ ने दिन को उपवास तथा रात्रि को जागरण करके शिवगति प्राप्त भगवान् की आराधना की, जिसके फलस्वरूप यह तिथि रात्रि शिवरात्रि के नाम से प्रसिद्ध हुई।

उत्तर प्रान्तीय जैनेतर वर्ग में प्रस्तुत शिवरात्रि पर्व फाल्गुन कृष्णा चतुर्दशी को माना जाता है। उत्तर तथा दक्षिण देशीय पंचांगों में मौलिक भेद इसका मूल कारण है। उत्तरप्रान्त में मास का प्रारम्भ कृष्ण-पक्ष से माना जाता है और दक्षिण में शुक्ल-पक्ष से। प्राचीन मान्यता भी यही है। जैनेतर साहित्य में चतुर्दशी के दिन ही शिवरात्रि का उल्लेख मिलता है। ईशान संहिता में लिखा है-

माघे कृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि।
शिवलिंगतयोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः।

प्रस्तुत उद्धरण में जहाँ इस तथ्य का संकेत है कि माघ कृष्णा चतुर्दशी को ही शिवरात्रि मान्य किया जाना चाहिए, वहाँ उसकी मान्यतामूलक ऐतिहासिक कारण का भी निर्देश है कि उक्त तिथि की महानिशा में कोटि सूर्य प्रभोपम भगवान् आदिदेव (वृषभनाथ) शिवरात्रि प्राप्त हो जाने से शिव इस लिंग (चिह्न) से प्रकट हुए-अर्थात् जो शिव पद प्राप्त होने से पहले आदिदेव कहे जाते थे, वे अब शिव पद प्राप्त हो जाने से शिव कहलाने लगे।

उत्तर तथा दक्षिण प्रान्त की यह विभिन्नता केवल कृष्ण-पक्ष में ही रहती है, पर शुक्ल-पक्ष के सम्बन्ध में दोनों ही एक मत हैं। जब उत्तर भारत में फाल्गुन कृष्णपक्ष प्रारम्भ होगा तब दक्षिण भारत का वह माघ कृष्ण-पक्ष कहा जायेगा। जैनपुराणों के प्रणेता प्राय दक्षिण भारतीय जैनाचार्य रहे हैं, अतः उनके द्वारा उल्लिखित माघ कृष्ण चतुर्दशी उत्तर भारतीय जन की फाल्गुन कृष्णा-चतुर्दशी ही हो जाती है। कालमाघवीय नागर खण्ड में प्रस्तुत माघवैषम्य का निम्न प्रकार समन्वय किया गया है—

माघ मासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुणस्य च।
कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता।

अर्थात् दक्षिणात्य जन के माघ मास के शेष अथवा अन्तिम पक्ष की और उत्तरप्रान्तीय जन के फाल्गुन के प्रथम मास की कृष्ण चतुर्दशी शिवरात्रि कही गई है। (ऋषभदेव तथा शिव सम्बन्धी प्राच्य मान्यताएँ)

इस प्रकार वैदिक साहित्य में माघ कृष्णा चतुर्दशी के दिन आदिदेव का शिव लिंग के रूप में उद्भव होना माना गया है और भगवान् आदिनाथ के शिव पद प्राप्ति का इससे साम्य प्रतीत होता है। अतः यह सम्भव है कि भगवान् ऋषभदेव की निषद्या (चिता स्थल) पर जो स्तूप का निर्माण किया गया वही आगे चलकर स्तूपाकार चिह्न शिवलिंग के रूप में लोक में प्रचलित हो गया है।

भगवान् ऋषभदेव का निर्वाण होते ही सौधर्मेन्द्र शक्र आदि ६४ इन्द्रों के आसन चलायमान हुए। वे सब इन्द्र अपने-अपने विशाल देव परिवार और अद्भुत दिव्य ऋद्धि के साथ अष्टापद शिखर पर आए। देवराज शक्र की आज्ञा से देवों ने तीन चिताओं और तीन शिविकाओं का निर्माण किया। शक्र ने क्षीरोदक से प्रभु के पार्थिव शरीर को और दूसरे देवों ने गणधरों तथा प्रभु के शेष अन्तेवासियों के शरीरों को क्षीरोदक से स्नान करवाया। उन पर गोशीर्ष चन्दन का विलेपन किया गया। शक्र ने प्रभु के और देवों ने गणधरों तथा साधुओं के पार्थिव शरीरों को क्रमशः तीन अतीव सुन्दर शिविकाओं में रखा। जय जय नन्दा, जय जय भद्दा आदि जयघोषों और दिव्य देव वाद्यों की तुमुल ध्वनि के साथ इन्द्रों ने प्रभु की शिविका को, और देवों ने गणधरों तथा साधुओं की दोनों पृथक्-पृथक् शिविकाओं को उठाया। तीनों चिताओं के पास आकर एक चिता पर शक्र ने प्रभु के पार्थिव शरीर को रखा। देवों ने गणधरों के पार्थिव शरीर उनके अन्तिम संस्कार के लिए निर्मित दूसरी चिता पर और साधुओं के शरीर तीसरी चिता पर रखे। शक्र की आज्ञा से अग्निकुमारों ने क्रमशः तीनों चिताओं में

अग्नि की विकुर्वणा की और वायुकुमार देवों ने अग्नि को प्रज्वलित किया। उस समय अग्निकुमारों और वायुकुमारों के नेत्र अश्रुओं से पूर्ण और शोक से बोझिल बने हुए थे। गोशीर्ष चन्दन की काष्ठ से चुनी हुई उन चिताओं में देवों द्वारा कालागरू आदि अनेक प्रकार के सुगन्धित द्रव्य ड़ाले गये। प्रभु के और उनके अन्तेवासियों के पार्थिव शरीरों का अग्नि-संस्कार हो जाने पर शक्र की आज्ञा से मेघकुमार देवों ने क्षीरोदक से उन तीनों चिताओं को ठण्डा किया। सभी देवेन्द्रों ने अपनी-अपनी मर्यादा के अनुसार प्रभु की दाढ़ों और दाँतों को तथा शेष देवों ने प्रभु की अस्थियों को ग्रहण किया।

तदुपरान्त देवराज शक्र ने भवनपति, वाणव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक देवों को सम्बोधित करते हुए कहा-देवानुप्रियो ! शीघ्रता से सर्वरत्नमय विशाल आलयों (स्थान) वाले तीन चैत्य-स्तूपों का निर्माण करो। उनमें से एक तो तीर्थङ्कर प्रभु ऋषभदेव की चिता के स्थान पर हो। उन चार प्रकार के देवों ने क्रमशः प्रभु की चिता पर, गणधरों की चिता पर और अणगारों की चिता पर तीन चैत्य स्तूपों का निर्माण किया।

आवश्यक निर्युक्ति में उन देवनिर्मित और आवश्यक मलय में भरत निर्मित चैत्यस्तूपों के सम्बन्ध में जो उल्लेख है, वह इस प्रकार है :

मडयं मयस्स देहो, तं मरूदेवीए पढम सिद्धो त्ति।
देवेहिं पुरा महियं, झावणया अग्गिसक्कारो य।।६०।।

सो जिणदेहाईणं, देवेहिं कतो चितासु थूभा य।
सद्दो य रूण्णसद्दो, लोगो वि ततो तहाय कतो।।६१।।

तथाभगवद्देहादिदग्धस्थानेषु भरतेन स्तुपा कृता, ततो

आवश्यक मलय में लिखित है-

लोकेऽपि तत आरभ्य मृतक दाह स्थानेषु स्तुपा प्रवर्तन्ते।।

— आवश्यक मलय

आचारांग निर्युक्ति के अतिरिक्त आवश्यक निर्युक्ति की निम्नलिखित गाथाओं से भी अष्टापद तीर्थ का विशेष परिचय मिलता है— आवश्यक सूत्र जैनागम के अन्तर्गत चार मूल सूत्रों में द्वितीय है। जीवन की वह क्रिया जिसके अभाव में मानव आगे नहीं बढ़ सकता वह आवश्यक कहलाती है। आवश्यक सूत्र की सबसे प्राचीन व्याख्या आवश्यक निर्युक्ति है जिसमें भगवान् ऋषभदेव के चरित्र का वर्णन मिलता है जिसके अन्तर्गत उनका अष्टापद पर विहार करने, निर्वाण प्राप्त करने तथा भरत द्वारा चैत्यों का निर्माण करने का विवरण है...

तित्थयराण पढमो असभरिसी विहरिओ निरूवसग्गो ।
अट्ठावओ जगवरो, अग्ग (य) भूमि जिणवरस्स।।३३८।।

अह भगवं भवहमणो, पुव्वाणमणूणगं सयसहस्सं ।
अणुपुव्वीं विहरिऊणं, पत्तो अट्ठावयं सेलं।।४३३।।

अट्ठावयंमि सेले, चउदस भत्तेण सो महरिसीणां ।
दसहि सहस्सेहिं समं, निव्वाणमणुत्तरं पत्तो ।।४३४।।

निव्वाणं चिइगागिई, जिणास्स इक्खाग सेसयाणं च ।
सकहा थूभरजिणहरे जायग तेणाहि अग्गित्ति ।।४३५।।

तब संसार-दुःख का अन्त करने वाले भगवान् ऋषभदेव सम्पूर्ण एक लाख वर्षों तक पृथ्वी पर विहार करके अनुक्रम से अष्टापद पर्वत पर पहुँचे और छः उपवास के अन्त में दस हजार मुनिगण के साथ सर्वोच्च निर्वाण को प्राप्त हुए। भगवान् ऋषभदेव, उनके गणधरों और अन्तेवासी साधुओं की तीन चिताओं पर पृथक-पृथक तीन चैत्यस्तूपों का निर्माण करने के पश्चात् सभी देवेन्द्र अपने देव-देवी परिवार के साथ नन्दीश्वर द्वीप में गये। वहाँ उन्होंने भगवान् ऋषभदेव का अष्टाह्निक निर्वाण महोत्सव मनाया और अपने-अपने स्थान को लौट गये।

ऋषभदेव के निर्वाण स्थान अष्टापद का विवरण हमें आचारांग निर्युक्ति, आवश्यक निर्युक्ति, उत्तराध्ययन सूत्र की निर्युक्ति के अध्ययन १० में, निशीथ चूर्णि, विविध तीर्थ कल्प, आचार्य धर्मघोष सूरि रचित ज्ञानप्रकाश दीप, शीलांक की कृति चउपन्न महापुरिस चरियं (९वीं शताब्दी), आदि पुराण और उत्तर पुराण, त्रिषष्टिशलाका पुरूष चरियं (हेमचन्द्राचार्य), पंचमहातीर्थ, शत्रुञ्जय महात्म्य (धनेश्वरसूरि कृत) वसुदेव हिण्डी, जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति, तिलोयपण्णत्ति, पंच महातीर्थ, अष्टापद तप, गौतम रास, गौतम अष्टकम्, रविषेण के पद्म चरित, विमलसूरि के पउमचरिउं, पूज्यपाद के निर्वाण भक्ति, पोटाला पेलेस (दलाईलामा का निवास स्थान) के प्राचीन ग्रन्थों में, लामचीदास गोलालारे का विवरण 'मेरी कैलास यात्रा' में सहजानन्दजी के स्तवन आदि में स्पष्ट रूप से प्राप्त होता है।

आचारांग निर्युक्ति में लिखा है कि-

अट्ठावय मुज्जिंते गयग्गपद धम्मचक्के ।
पासरहा वत्तनगं चमरूप्पायं च वंदामि ।।

तिलोयपण्णति की गाथा ११८६ में लिखा है ऋषभदेव माघ कृष्णा चतुर्दशी पूर्वाह्न में अपने जन्म नक्षत्र (उत्तराषाढ़ा) के रहते कैलाश पर्वत से १०,००० मुनियों के साथ मोक्ष को प्राप्त हुए। हरिवंश पुराण (जिनसेन) और महापुराण (पुष्पदंत) में वर्णित है कि जब ऋषभदेव की आयु के चौदह दिन शेष रह गये तब वे कैलाश पर्वत पर पहुँचे।

जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति सटीक पूर्व भाग १५८।१ पृष्ठ में उल्लेख है कि भरत ने ऋषभदेव भगवान् की चिता भूमि पर अष्टापद पर्वत की चोटी पर स्तूप का निर्माण कराया। **''चेइअ थूभे करेह''**

अष्टापद गिरि कल्प में ऋषभदेव के अष्टापद पर निर्वाण का विस्तृत रूप से उल्लेख करके अष्टापद की महिमा के विषय में बताया गया है। (see pg. no. 76)

श्री जिनप्रभ सूरि ने अपनी कृति **विविध तीर्थ कल्प** (रचना- सन् १२३२ ई०) में संग्रहीत अपने **अष्टापद गिरि कल्प** में अष्टापद का ही अपर नाम कैलाश बताया है पर साथ ही पौराणिक साहित्य के आधार से उसकी स्थिति आयोध्या नगरी से उत्तर दिशा में १२ योजन (१५० कि० मी०) की दूरी पर बताई है जिसकी धवल शिखर पंक्तियाँ आज भी आकाश निर्मल होने पर **अयोध्या के निकटवर्ती उड्डयकूट** से दिखाई पड़ती हैं। इसके निकट ही मानसरोवर है जो परिपार्श्व में संचरण करते जलचर, **मत्त मोर** आदि पक्षियों के कोलाहल से युक्त है तथा **इसकी उपत्यका में साकेतवासी** लोग नाना प्रकार की क्रीड़ाएँ करते हैं।

श्री धनेश्वरसूरि कृति शत्रुञ्जय महात्मय में भी अष्टापद का विवरण मिलता है। (see pg no. 65)

इस सारे अष्टापद (कैलास) प्रकरण में सबसे महत्त्वपूर्ण तथ्य जो सामने आया है वह लौह निर्मित यन्त्रमय मानव की बात । आज जो यन्त्रमय मानव रोबोट बन रहे हैं उसका वर्णन १२वीं शताब्दी में हेमचन्द्राचार्य ने

त्रिषष्टिशलाका पुरुष चरित्र में कैलाश के सन्दर्भ में किया है । ऋषभदेव के पुत्र प्रथम चक्रवर्ती सम्राट भरत ने अष्टापद पर मनुष्य लोग वहाँ आवागमन करके आशातना न करें इसलिये लोहयंत्रमय आरक्षक पुरुष बनवाये।

आज हम अपने को सभ्य और सुसंस्कृत मानते हैं, वैज्ञानिक क्षेत्र में प्रगतिशील समझते हैं । पर आज से हजारों वर्षों पहले का विज्ञान कितना विकसित था यह हमें साहित्य में वर्णित उल्लेखों से स्पष्ट हो जाता है । वनस्पति में जीव की अवधारणा, अणु और पुद्गल का स्वरूप और यन्त्रमय मानव का जैन साहित्य में वर्णन एक बहुत ही प्रामाणिक और महत्त्वपूर्ण दस्तावेज है । आज से पचास-पचपन वर्ष पूर्व इस विवरण को काल्पनिक और अतिशयोक्ति से भरा समझा जाता था । लेकिन आज यन्त्रमय मानव रोबोट के निर्माण ने उस यथार्थ को जिसे कल्पना समझते थे उसकी वास्तविकता को प्रमाणित कर दिया है । सूर्य रश्मियों को पकड़कर गौतम स्वामी का कैलास शिखर के आरोहण का अर्थ भी अगर देखें तो यह स्पष्ट होता है कि कैलास के लौह यन्त्रमय मानव सूर्य की किरणों से उर्जा प्राप्त कर अपना निर्धारित कार्य करते थे जिसको आज की भाषा में सोलर एनर्जी कहते हैं ।

श्री दीपविजयजी कृत अष्टापद पूजा के अन्तर्गत जलपूजा में अष्टापद की अवस्थिति के विषय में लिखा है –

जंबूना दक्षिण दरवाजेथी, वैताढ्य थी मध्यम भागे रे ।
नयरी अयोध्या भरतजी जाणो, कहे गणधर महाभाग रे ।धन. ।।८।।
जंबूना उत्तर दरवाजेथी, वैताढ्य थी मध्यम भागे रे ।
अयोध्या ऐरावतनी जाणो, कहे गणधर महाभाग रे ।। धन. ।।९।।
बार योजन छे लांबी पहोली, नव योजन ने प्रमाण रे ।
नयरी अयोध्या नजीक अष्टापद, बत्रीस कोस ऊँचाण रे ।। धन. ।।१०।।

जैन धर्म में सर्वोच्च स्थान तीर्थंकरों का है जिनकी प्रतिमाओं की परम्परा जैन आगमों के अनुसार शाश्वत है । आदि भगवान् ऋषभदेव के निर्वाण के बाद वहाँ स्तूप तथा सिंह निषधा पर्वत पर भरत चक्रवर्ती द्वारा बनाये गये जिनालय में दो, चार, आठ, दस के क्रम से कुल चौबीस प्रतिमाओं की स्थापना की गयी जिसका वर्णन सिद्धाणं, बुद्धाणं (सिद्धस्तव) सूत्र में मिलता है ।

चत्तारि अट्ठ दस दोय, वंदिया जिणवरा चउव्वीसं ।
परमट्ठनिट्ठिअट्ठा, सिद्धा सिद्धिं मम दिसंतु ।।५।।

इस प्रकार दक्षिण दिशा में चार, पश्चिम दिशा में आठ, उत्तर दिशा में दस और पूर्व दिशा में दो सब मिलाकर चौबीस जिन मूर्तियाँ हैं ।

गौतम स्वामी की अष्टापद तीर्थयात्रा के सन्दर्भ में महोपाध्याय श्री विनय सागरजी ने गौतम रास परिशीलन की भूमिका में लिखा है- गौतम स्वामी कि अष्टापद तीर्थयात्रा का सबसे प्राचीन प्रमाण सर्वमान्य आप्तव्याख्याकार जैनागम साहित्य के मूर्धन्य विद्वान् याकिनीमहत्तरासूनु आचार्य हरिभद्रसूरि 'भव विरह' के उपदेश नामक ग्रन्थ की गाथा १४१ की स्वोपज्ञ टीका में वज्रस्वामी चरित्र के अन्तर्गत गौतम स्वामी कथानक में मिलता है । इसमें गौतम स्वामी के चरित्र की मुख्य घटनाओं में गागली प्रतिबोध, अष्टापद तीर्थ की यात्रा, चक्रवर्ती भरत कारित जिनचैत्य बिम्बों की स्तवना, वज्र स्वामी के जीव को प्रतिबोध और उन्हें सम्यक्त्व की प्राप्ति, अष्टापद पर १५०० तापसों को प्रतिबोध, महावीर का निर्वाण और गौतम को केवलज्ञान की प्राप्ति एवं निर्वाण का वर्णन है ।

गौतम स्वामी चरित्र के अन्तर्गत अष्टापद का उल्लेख (सं. ९२५) अभयदेवसूरि के भगवती सूत्र की टीका (सं. ११२८) देवभद्राचार्य के महावीर चरियं (सं. ११३९) हेमचन्द्राचार्य के त्रिषष्टि शलाका पुरुष चरित्र में मिलता है ।

महोपाध्याय विनयप्रभ रचित गौतम रास में वर्णन है –

जउ अष्टापद सेल, वंदइ चढी चउवीस जिण,
आतम-लब्धिवसेण, चरम सरीरी सो य मुणि ।
इय देसणा निसुणेह, गोयम गणहर संचरिय,
तापस पनर-सएण, तउ मुणि दीठउ आवतु ए ।।२५।।

गणधर गौतम की जिज्ञासा थी कि-मैं चरम शरीरी हूँ या नहीं अर्थात् इसी मानव शरीर से, इसी भव में मैं निर्वाण पद प्राप्त करूँगा या नहीं ?

महावीर ने उत्तर दिया-आत्मलब्धि-स्ववीर्यबल से अष्टापद पर्वत पर जाकर भरत चक्रवर्ती निर्मित चैत्य में विराजमान चौबीस तीर्थंकरों की वन्दना जो मुनि करता है, वह चरम शरीरी है । प्रभु की उक्त देशना सुनकर गौतम स्वामी अष्टापद तीर्थ की यात्रा करने के लिये चल पड़े ।

उस समय अष्टापद पर्वत पर आरोहण करने हेतु पहली, दूसरी और तीसरी सीढ़ियों पर क्रमशः पाँच सौ-पाँच सौ और पाँच सौ करके कुल पन्द्रह सौ तपस्वीगण अपनी-अपनी तपस्या के बल पर चढ़े हुए थे । उन्होंने गौतम स्वामी को आते देखा । ।।२५।।

तप सोसिय निय अंग, अम्हां सगति ने उपजइ ए,
किम चढसइ दिढकाय, गज जिम दीसइ गाजतउ ए ।
गिरुअउ इणे अभिमान, तापस जो मन चिंतवइ ए,
तउ मुनि चढियउ वेग, आलंबवि दिनकर किरण ए ।।२६।।

गौतम स्वामी को अष्टापद पर्वत पर चढ़ने के लिए प्रयत्नशील देखकर वे तापस मन में विचार करने लगे—यह अत्यन्त बलवान मानव जो मदमस्त हस्ति के समान झूमता हुआ आ रहा है, यह पर्वत पर कैसे चढ़ सकेगा? असम्भव है, लगता है कि उसका अपने बल पर सीमा से अधिक अभिमान है । अरे ! हमने तो उग्रतर तपस्या करते हुए स्वयं के शरीरों को शोषित कर, अस्थि-पंजर मात्र बना रखा है, तथापि हम लोग तपस्या के बल पर क्रमशः एक, दो, तीन सीढ़ियों तक ही चढ़ पाये, आगे नहीं बढ़ पाये । तापसगण सोचते ही रहे और उनके देखते ही देखते गौतम स्वामी सूर्य की किरणों के समान आत्मिक बलवीर्य का आलम्बन लेकर तत्क्षण ही आठों सीढ़ियाँ पार कर तीर्थ पर पहुँच गये ।।२६।।

कंचन मणि निष्फन्न, दण्ड-कलस ध्वज वड सहिय,
पेखवि परमाणंद, जिणहर भरहेसर महिय ।
निय निय काय प्रमाण, चिहु दिसि संठिय जिणह बिम्ब,
पणमवि मन उल्लास, गोयम गणहर तिहां वसिय ।।२७।।

अष्टापद पर्वत पर चक्रवर्ती भरत महाराज द्वारा महित पूजित जिन-मन्दिर मणिरत्नों से निर्मित था, दण्ड-कलश युक्त था, विशाल ध्वजा से शोभायमान था । मन्दिर के भीतर प्रत्येक तीर्थंकर की देहमान के अनुसार २४ जिनेन्द्रों की रत्न मूर्तियाँ चारों दिशाओं में ४, ८, १०, २ विराजमान थीं । मन्दिरस्थ जिन मूर्तियों के दर्शन

कर गौतम स्वामी का हृदय उल्लास से सराबोर हो गया, हृदय परम आनन्द से खिल उठा । भक्ति-पूर्वक स्तवना की । सायंकाल हो जाने के कारण मन्दिर के बाहर शिला पर ही ध्यानावस्था में रात्रि व्यतीत की ।।२७।।

— गौतमरास परिशीलन — महोपाध्याय विनयसागरजी पेज ११८-१२०

श्री गौतमाष्टकम् में भी अष्टापद का विवरण इस प्रकार है —

अष्टापदाद्रौ गगने स्वशक्त्या, ययौ जिनानां पदवन्दनाय ।
निशम्य तीर्थातिशयं सुरेभ्यः, स गौतमो यच्छतु वाच्छितं मे ।।५।।

जैन शास्त्रों में अष्टापद तप का वर्णन मिलता है...

आश्विनेऽष्टाह्निकास्वेव यथाशक्ति तपःक्रमैः ।
विधेयमष्ट वर्षाणि तप अष्टापदं परम् ।।

अष्टापद पर्वत पर चढ़ने का तप अष्टापद पावड़ी तप कहलाता है । इसमें आसो सुद आठम से पूर्णिमा तक के आठ दिन को एक अष्टान्हिका (ओली) कहते हैं । उन दिनों में यथाशक्ति उपवासादि तप करना । पहली ओली में तीर्थंकर के पास स्वर्णमय एक सीढ़ी बनवाकर रखना । तथा उसकी अष्टप्रकारी पूजा करना । इस तरह आठ वर्ष तक आठ सीढ़ियाँ स्थापित कर तप करना ।

उद्यापन में बड़ी स्नात्र विधि से चौबीस-चौबीस पकवान, फल आदि रखना । इस तप को करने से दुर्लभ वस्तु की प्राप्ति होती है । यह श्रावक को करने का अगाढ़ तप है ।

इसमें **श्री अष्टापदतीर्थाय नमः** पद की बीस माला गिनना । स्वस्तिक आदि आठ-आठ करना ।

दूसरी विधि : कार्तिक वदी अमावस्या से शुरू कर एकान्तरे आठ उपवास करना । पारणे के दिन एकासना करना । इस प्रकार आठ वर्ष करना ।

उद्यापन में अष्टापद पूजा, घृतमय गिरि की रचना, स्वर्णमय आठ-आठ सीढ़ी वाली आठ निसरणी बनवाना । पकवान, तथा सर्व जाति के फल चौबीस-चौबीस रखना । दूसरी सब वस्तुएँ आठ-आठ रखना । (जैन प्रबोध में इस तप को अष्टापद ओली भी कहा है) — तप रत्नाकर — पृष्ठ. २१६

अष्टापद का विवरण रविषेण के पद्मपुराण (तीर्थ वन्दन संग्रह पृष्ठ-९) में भी मिलता है ।

गुर्जर फागु काव्य के पृष्ठ २१२ में कवि समरकृत अष्टापद फागु का परिचय प्रकाशित है जो ६४ गाथाओं की रचना है । पाटण के हेमचन्द्राचार्य ज्ञानभण्डार में इसकी हस्तलिखित अप्रकाशित प्रत मौजूद है।

श्री धर्मघोष सूरि द्वारा रचित अष्टापद महातीर्थ कल्प में अष्टापद पर्वत के महात्मय का वर्णन किया गया है - (देखिए पृ. ७०)

आचार्य जिनसेन ने अपने पुराण में अष्टापद को कैलाश के रूप में उल्लेख किया है । उन्होंने कैलाश में भगवान् ऋषभदेव के समवसरण का वर्णन किया है जहाँ सम्राट भरत उनके दर्शन को जा रहे हैं इसका वर्णन इस प्रकार है —

अनुगंगातटं देशान् विलंघय ससरिद्गिरीन् । कैलासशैलसान्निध्यं-क्रिणो बलम् ।।११।।
कैलासाचलमभ्यर्णमथालोक्य रथांगभृत् । निवेश्य निकटे सैन्यं प्रययौ जिनमर्चितुम् ।।१२।।

चक्रवर्ती की वह सेना गंगा नदी के किनारे-किनारे अनेक देश, नदी और पर्वतों को उल्लंघन करती हुई क्रम से कैलाश पर्वत के समीप जा पहुँची ।।११। । तदनन्तर चक्रवर्ती ने कैलाश पर्वत को समीप ही देखकर

सेनाओं को वहीं पास में ठहरा दिया और स्वयं जिनेन्द्र भगवान् की पूजा करने के लिये प्रस्थान किया ।।१२।।

अहो परममाश्चर्य तिरश्चामपि यद्गणैः । अनुयातं मुनिन्द्राणामज्ञातभयसंपदाम् ।।५५।। सोऽयमष्टापदैर्जुष्टो मृगैरन्वर्थनामभिः। पुनरष्टापदख्यात्तिं पुरैति त्वदुपक्रमम् ।।५६। स्फुरन्मणितटोपातिं तारकाचक्रमापतत् । न याति व्यक्तिमस्याद्रेस्तद्रोचिस्छन्नण्डलम् ।।५७।।

अहा, बड़ा आश्चर्य है कि पशुओं के समूह भी, जिन्हें वन के भय और शोभा का कुछ भी पता नहीं है ऐसे मुनियों के पीछे-पीछे फिर रहे हैं ।।५५। सार्थक नाम को धारण करने वाले अष्टापद नामके जीवों से सेवित हुआ यह पर्वत आपके चढ़ने के बाद अष्टापद नाम को प्राप्त होगा ।।५६।। जिस पर अनेक मणि देदीप्यमान हो रहे हैं ऐसे इस पर्वत के किनारे के समीप आता हुआ नक्षत्रों का समूह उन मणियों की किरणों से अपना मण्डल तिरोहित हो जाने के प्रकटता को प्राप्त नहीं हो रहा है ।।५७।।

शुद्धस्फटिकसंकाशनिर्मलोदारविग्रहः । शुद्धत्मेव शिवायास्तु तवायमचलाधिपः ।।६४।।

किंचिच्चान्तरमुल्लंघय प्रस्त्रेनान्तरान्मना । प्रत्यासन्नजिनास्थानं विदामास विदांवरः ।।६६।।

हे देव, जिसका उदार शरीर शुद्ध स्फटिक के समान निर्मल है ऐसा यह पर्वतराज कैलाश शुद्धात्मा की तरह आपका कल्याण करनेवाला हो ।।६४।। विद्वानों में श्रेष्ठ भरत चक्रवर्ती प्रसन्न चित्त पूर्वक कुछ ही आगे बढ़े थे कि उन्हें वहाँ समीप ही जिनेन्द्रदेव का समवसरण जान पड़ा ।।६६।।

सन् १८०६ में भूटान निवासी लामचीदास गोलालारे नामक व्यक्ति ने चीन, वर्मा, कामरूप एवं अष्टापद कैलाश की तीर्थयात्रा की थी, जिनमें उन्हें १८ वर्ष लगे । उन्होंने अपनी यात्रा का वर्णन मेरी कैलाश नामक पुस्तिका में किया है ।

नोट - ब्र० लामचीदासजी ने विक्रम संवत् १८२८ में दंडकदेश और इकवन में उत्तर ओर जाय वस्त्र त्यागे एक मुनिराय त्रिषणनाम तिन गुरु से दीक्षा ली, लोंचकर नग्नमुद्रा धरि मुनिवत लेख खड़ा योग ध्यानकर मौनसहित प्राण त्यागे।

पत्र का नोट-श्रावक सर्वजनो संशय न करनी, श्रावक जो जाय सो अपनी सम्यक्त सो दर्शन करो, जाने में भ्रम न करना, जरूर दर्शन होंगे शास्त्र में ऐसा कहा है कि अयोध्या से उत्तर की ओर कैलाशगिरि १६०० कोस है, सो सत्य है हम मारगका फेर खाते हुए प्रथम पूर्व ओर, उत्तर ओर, फिर पश्चिम ओर, फिर दक्षिण ओर ९८९४ कोसलों गये आये कैलास तिब्बत चीन के दक्षिण दिशा में हनवर देश में पर ले किनारे पर है। ताकी तलहटी में उत्तर की ओर धीधर बन जानना... सो चिट्ठी लिखित लामचीदास संवत् १८२८ मिती फागुण सुदी ५ रविवार को पूर्ण करो इति।

लामचीदास जी के लेख में चीन, बर्मा, के जिन मन्दिरों का वर्णन किया है जो जापानी विद्वान् ओकाकुरा के उल्लेख से भी प्रमाणित होता है — "At one time in a single province of Loyang (China) there were more than three thousand monks and ten thousand Indian families to impress thier national religion and art on Chinese soil," Marcopolo ने भी लिखा है– Chinese town canton had a temple of five hundred idols with the dragon as their symbol. उन्होंने बर्मा में बाहुबली की मूर्ति का वर्णन किया है जो आज भी वहाँ बाहुबही पगोड़ा के रूप में है। जिसके विषय मे इतिहासकार फर्ग्यूसन ने लिखा है— "The Baubaugigi Pagoda in Prorn (city in Burma) consist of a solid mass in brick work of cylindrical form about 80 ft high raised on a triple base and surmounted by a finial carrying the Hti or

umbrella. It is ascribed to the 7th and 8th century"-(History of Indian & Eastern Architecture. Pg. 342 of Vol II) लामचीदास के अनुसार तिब्बत में भावरे और सोहना जाति के जैनी रहते थे। उन्होंने तेले की तपस्या कर यक्ष की सहायता से अष्टापद तीर्थ के दर्शन किये थे जिसके विवरण में उन्होंने बताया है कि ऋषभदेव के टोंक में चरण बने हुए हैं । इसकी पुष्टि स्वामी आनन्द भैरव गिरिजी ने श्री किरीट भाई को लिखे पत्र में की है जिसमें उन्होंने अपनी कैलाश यात्रा के विषय में लिखा है ।

At the end he wrote :

"A good devotee can enjoy the blessful and beautiful vision of Lord Kailas as Astapad and it's surroundings. If there is any love, peace and truth in the world that is here. Materialistic life is nothing to this holy place. I am graceful to the Lama, who took me to there and he is nothing but Lord Shiva in disguise of Lama. Touching of Lord Kailas is the greatest assets in my human life. Now I have no other desires in life, bacause my realization, sense of thrilling vibrations is my final achievements in this Kailas yatra."

अष्टापद पर चढ़ना साधारण मनुष्य के लिये बहुत ही असम्भव है। अष्टापद-कैलाश को बहुत ही पूज्य और पवित्र माना गया है। इसकी पवित्रता को अक्षुण्ण रखने के लिये इस पर चढ़ने की कोशिश सामान्य आदमियों के लिये वर्जित है। इस विषय में Herbert Tichy का यह अनुभव दे रहे हैं जिसमें उन्होंने कैलाश पर चढ़ने का असफल प्रयास किया था और उनका क्या अनुभव रहा यह बताया हैं। "Herbert Tichy during one of his travels in Tibet could not resist the temptation of climbing Kailas. All attempts by his sherpa Nima to deter him from undertaking such an attempt failed and he started climbing alone. It was a 'lovely day' according to him. Herbert Tichy in his book 'Himalaya' writes "I was still a long way from the summit when the clouds came up from the Valleys and enveloped me in icy gray pall. Soon, I was being lashed by gigantic hailstones, and unable to fine a single hositable rock behind which to shelter. I beat an ignominious retreat. Back at our camp Nima gave me a broad grin and postively enjoyed telling me that down at the camp there had not been a spot of rain the whole day indeed the earth was bone dry. Yet the mountain was still swathed in a great black cloud that was like a warning to stop frivolously desecrating the realms of God. That sacred mountain are no joke was something I learned" (Eternal Himalaya)

अध्यात्म योग और तपस्या का महत्व बहुत होता है और इसके द्वारा अष्टापद के दर्शन करके अनेकों पुण्य आत्माओं ने अपने को धन्य किया है जिसमें सहजानन्दजी का नाम उल्लेखनीय है। इस सन्दर्भ में यह वृतान्त महत्वपूर्ण है... ''बंगलोर की सविता बेन छोटू भाई ने हम्पी जाकर कई दिन साधना की तब गुरुदेव सहजानन्दजी ने उनसे जो कहा वह सद्गुरु संस्मरण पत्रांक ८८ में लिखा है— मैंने पूज्य गुरुदेव से कहा कि सुगन्ध के साथ किसी के होने का अनुभव किया। तब गुरुदेव ने कहा कि वह तो ऐसे ही हुआ करता है। तुमको कोई साक्षात् दिखायी दे और पूछे कि तुम्हें क्या चाहिये तो कहना कि तुम्हें महाविदेह क्षेत्र के सीमन्धर स्वामी के दर्शन चाहियें, इतना मांगना। ऐसा गुरुदेव ने कहा था.... वैसे तो मैं शास्त्राभ्यास करती हूँ जिसमें मुझे अष्टापद के विषय में समाधान नहीं हुआ था। गुरुदेव से मैंने प्रश्न पूछा तब गुरुदेव ने उनको जो अष्टापद प्रत्यक्ष दर्शन हुए थे उस अनुभव की बात कि अष्टापद पर तीन चौबीसियाँ हैं बहत्तर जिनालय हैं। भूत, भावि और वर्तमान रत्न प्रतिमाएँ हैं जिन्हें भरत राजा ने बनवाया है। यहाँ अपने पास जो परम कृपालु देव की पद्मासन प्रतिमा है उससे थोड़ी बड़ी है।''

आन्ध्रप्रदेश की राजधानी हैदराबाद से ४५ मील उत्तर-पूर्व में कुल्पाक तीर्थ है जिसका वर्णन विविध तीर्थ कल्प के अन्तर्गत माणिक्य देव कल्प के रूप में प्राप्त होता है । इस तीर्थ का पौराणिक इतिहास अष्टापद से सम्बन्धित है जो इस प्रकार है... पूर्व काल में भरत चक्रवर्ती ने अष्टापद पर्वत पर जिन ऋषभदेव की माणिक्य की एक पृथक् प्रतिमा निर्मित कराई थी जो माणिक्य देव के नाम से प्रसिद्ध हुई। यह अत्यन्त प्रभावशाली प्रतिमा है। कुछ लोगों का ऐसा भी मानना था कि भरतेश्वर की मुद्रिका में स्थित पाचिरत्न से यह प्रतिमा बनायी हुई है। इस प्रतिमा की पूजा चिरकाल तक अष्टापद में हुई। उसके बाद इस प्रतिमा को सर्वप्रथम विद्याधरों ने, फिर इन्द्र ने, उसके बाद रावण ने अपने-अपने यहाँ लाकर उसकी पूजा की। लंका दहन के समय यह प्रतिमा समुद्र में डाल दी गयी और बहुत काल बीतने पर कन्नड़ देश के अन्तर्गत कल्याण नगरी के राजा शंकर ने पद्मावती देवी के संयोग से उक्त प्रतिमा प्राप्त की और उसे तेलंग देश के कुलपाक नगर में एक नव निर्मित जिनालय में स्थापित कर दी और उसके व्यय हेतु १२ ग्राम प्रदान किये।

अष्टापद पर्वत ऋषभदेवकालीन अयोध्या से उत्तर की दिशा में अवस्थित था। भगवान् ऋषभदेव जब कभी अयोध्या की तरफ पधारते, तब अष्टापद पर्वत पर ठहरते थे और अयोध्यावासी राजा प्रजा उनकी धर्म सभा में दर्शन-वन्दनार्थ तथा धर्म-श्रवणार्थ जाते थे, परन्तु वर्तमान कालीन अयोध्या के उत्तर दिशा भाग में ऐसा कोई पर्वत आज दृष्टिगोचर नहीं होता जिसे अष्टापद माना जा सके । इसके अनेक कारण ज्ञात होते हैं, पहले तो यह कि भारत के उत्तरदिग्विभाग में विद्यमान पर्वत श्रेणियाँ उस समय में इतनी ठण्डी और हिमाच्छादित नहीं थीं जितनी आज हैं। दूसरा कारण है कि अष्टापद पर्वत के शिखर पर भगवान् ऋषभदेव, उनके गणधरों तथा अन्य शिष्यों का निर्माण होने के बाद देवताओं ने तीन स्तूप और चक्रवर्ती भरत ने सिंह निषद्या नामक चैत्य बनवाकर उसमें चौबीस तीर्थंकरों की वर्ण तथा मनोपैत प्रतिमाएँ प्रतिष्ठित करवाके, चैत्य के चारों द्वारों पर लोहमय यान्त्रिक द्वारपाल स्थापित किये थे। इतना ही नहीं, पर्वत को चारों ओर से छिलवाकर सामन्य भूमिगोचर मनुष्यों के लिए, शिखर पर पहुँचना अशक्य बनवा दिया था। उसकी ऊँचाई के आठ भाग क्रमशः आठ मेखलायें बनवाई थीं और इसी कारण से इस पर्वत का अष्टापद नाम प्रचलित हुआ था। भगवान् ऋषभदेव के इस निर्वाण स्थान के दुर्गम बन जाने के बाद, देव, विद्याधर, विद्याचरण लब्धिधारी मुनि और जंघाचारण मुनियों के सिवाय अन्य कोई भी दर्शनार्थ अष्टापद पर नहीं जा सकता था और इसी कारण से भगवान् महावीर स्वामी ने अपनी धर्मोपदेश-सभा में यह कहा था कि जो मनुष्य अपनी आत्मशक्ति से अष्टापद पर्वत पर पहुँचता है वह इसी भव में संसार से मुक्त होता है।

अष्टापद के अप्राप्य होने का तीसरा कारण यह भी है कि सगर चक्रवर्ती के पुत्रों ने अष्टापद पर्वत स्थित जिनचैत्य, स्तूप आदि को अपने पूर्वज भरत चक्रवर्ती के स्मारकों की रक्षार्थ उसके चारों तरफ गहरी खाई खुदवाकर उसे गंगा के जल प्रवाह से भरवा दिया था। ऐसा प्राचीन जैन कथा साहित्य में किया गया वर्णन आज भी उपलब्ध होता है ।

आदिनाथ ऋषभदेव की निर्वाणभूमि होने के कारण तीर्थों में सबसे प्राचीन अष्टापद तीर्थ माना जाता है। जिन मन्दिरों और मूर्तियों, स्तूपों के उद्भवों की यह महत्वपूर्ण पौराणिक पृष्ठभूमि है। जैनेत्तर साहित्य में इसे कैलाश के नाम से सम्बोधित किया गया है। जैन शास्त्रों में भी अष्टापद का नाम कैलाश बताया गया है।

"Over the high region of the Himalayas was the paradise, of Nirvana and the final resting place of the Jains above the vault of heaven.... Tirthankaras (Saviours) have abdicated and gone north to Kailasa and Mansarovar, where, dropping their mortal frames, they have ascended to their final abode." (Ascent To The Divine The Himalaya Kailasa Mansarovar).

आचार्य हेमचन्द्र प्रणीत अभिधान चिन्तामणि में लिखा है ''रजताद्रिस्तु कैलासोडष्टापद स्फटिकाचल' (अभिधान चिन्तामणि ४/९४ पृ. २५३) अर्थात् कैलाश पर्वत के चार नाम हैं। (१) रजताद्रि, (२) कैलाश, (३) अष्टापद, (४) स्फटिकाचल। इसके अलावा और जो नाम उपलब्ध होते हैं वो इस प्रकार हैं। घन्दावास, हराद्रि, हिमवत्, हंस और इसको धवलगिरि भी कहा गया। कैलास और अष्टापद दोनों का एक ही पर्यायवाची शब्द हैं जिसका अर्थ है स्वर्ण या सोना। सूर्य की किरणें जब कैलास या अष्टापद पर पड़ती है तो वह स्वर्ण की भाँति चमकता है।

प्राकृत में अष्टापद को 'अट्ठावय' कहा गया है। जिसका अर्थ है स्वर्ण या सोना। कैलाश का अर्थ भी रजतशिला होता है। आज से लगभग दो सौ वर्ष पूर्व अष्टापद का वर्णन सोने के पर्याय के रूप में बंग्ला लेखक भारतचन्द्र ने किया था। देखते-देखते सेउति होइलो अष्टापद अर्थात् मां अन्नपूर्ण के नौका पर विराजमान होते ही नौका-पतवार आदि स्वर्णमय बन गये। कैलाश को प्राकृत भाषा में 'कईलास' भी कहा गया है। जिसका एक अर्थ राहू का कृष्ण पुद्गल विशेष बताया गया है। कालीदास ने अपने मेघदूत में कैलाश का कृष्ण पर्वत के रूप में उल्लेख किया है। स्वामी तपोवन ने भी कैलाश को कृष्ण पर्वत यानी Dark Mountain कहा है।

अष्टापद का अर्थ आठ पाद वाला भी होता है। अष्टापद नाम का जीव आठ पैरों वाला होता है और शेर से भी ज्यादा बलवान होता है। ऐसा अभिधान चिन्तामणि ३१० में उल्लेख मिलता है।

कैलाश तिब्बत प्रदेश में स्थित है। अष्टापद कैलाश के विषय में जानने के लिये तिब्बत के विषय में जानना आवश्यक है। प्राचीन काल से ही तिब्बत और काश्मीर के क्षेत्र को स्वर्ग कहा जाता था और मानव संस्कृति और सभ्यता का उद्गम स्थल भी तिब्बत को माना जाता है। P. N. Oak के अनुसार The term "Tibet" is a malpronounciation of the sanskrit term 'Trivishtap' meaning paradise. The holy peak kailas, the sacred Mansarovar lake and the venetrated sources of the river Ganga, Yamuna, Saraswati, Sindhu are all in Himalayan region. The supporting Arab tradition that Adam first stepped on the earth from the heaven in India points to the fact that Tibet, Kashmir and the Himalayan foot hills may be that region which is named heaven alias paradise and which has all associations.

Higgins के अनुसार— The Peninsula of India would be one of the first peopled countries, and its inhabitants would have all the habits of the progenitors of man before the flood in as much perfection or more than any other nation.

हिमालय पर्वत शृंखला में कैलाश एक असमान्य पर्वत है। समस्त हिम शिखरों से अलग और दिव्य। पूरे कैलाश की आकृति एक विशाल शिवलिंग जैसी है। यह आसपास के सभी पर्वतों से ऊँचा है। यह कसौटी के ठोस काले पत्थर का है जबकि अन्य पर्वत कच्चे लाल मटमैले पत्थर के हैं। यह सदा बर्फ से ढ़का रहता है। कैलाश शिखर को चारों कोनों के देखने से मन्दिर की आकृति बनी दिखती है। इसकी परिक्रमा ३२ मील की है। जो कैलाश के चारों ओर के पर्वतों के साथ होती है। कैलाश का स्पर्श यात्रा मार्ग से लगभग ड़ेढ़ मील सीधी चढ़ाई पार करके ही किया जा सकता है जो अत्यन्त कठिन है।

मत्स्य पुराण (कैलाश वर्णनम् पृ.३९४) में कैलाश के विषय में लिखा है—

तस्याश्रमस्योत्तरस्त्रिपुरारिनिषेवितः।
नानरत्नमयैः श्रृंगः कल्पद्रुमसमन्वितैः।।१।।

मध्ये हिमवतः पृष्ठे कैलासो नाम पर्वतः।
तस्मिन्नवसति श्रीमान् कुबेरः सह गुह्यकैः।।२।।

अप्सरोऽनुगतो राजा मोदते ह्यलकाधिपः।
कैलासपादसम्भूतं रम्यं शीतजलं शुभम्।।३।।

मन्दारपुष्परजसा पूरितं देवसन्निभम्।
तस्मात् प्रवहते दिव्या नदी मन्दाकिनी शुभा।।४।।

दिव्यञ्च नन्दनं तत्र तस्यास्तीरे महद्वनम्।
प्रागुत्तरेण कैलासाद्दिव्यं सौगन्धिकंगिरिम्।।५।।

सर्वधातुमय दिव्य सुवेलं पर्वतं प्रति।
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः स शुभ्रो रत्नसन्निभः।।६।।

तत्समीपे सरो दिव्यमच्छोदं नाम विश्रुतम्।
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदीं ह्यच्छोदिका शुभा।।७।।

सूतजी ने कहा—उनके आश्रम से उत्तर दिशा की ओर भगवान् त्रिपुरारि शिव के द्वारा निषेवित तथा कल्पद्रुमों से संयुत एवं अनेक प्रकार के रत्नों से परिपूर्ण शिखरों से समन्वित हिमवान् के मध्य में पृष्ठ पर कैलाश नाम वाला पर्वत है। उसमें कुबेर अपने गुह्यकों को साथ में लेकर निवास किया करते हैं।१-२। वहाँ पर अलकापुरी का स्वामी कुबेर राजा सर्वदा अप्सराओं से अनुगत होकर प्रसन्नता का अनुभव किया करते हैं। वहाँ कैलाश के पाद से समुत्पन्न परमरम्य एवं शुभ शीतल जल है।३। जो जल मन्दार नाम वाले देववृक्ष के रज पराग से पूरित रहा करता है और देव के ही सदृश है। उसी जल से एक मन्दाकिनी नाम वाली सरिता जो परम दिव्य है और अत्यन्त शुभ है वहन किया करती है।४। उस नदी के तीर पर ही वहाँ पर अतीव दिव्य एवं महान वन है जिसका शुभ नाम नन्दन है। कैलााश गिरि से पूर्वोत्तर में एक अति दिव्य सोगन्धिक गिरि है।५। यह समस्त धातुओं से परिपूर्ण दिव्य और पर्वत के प्रति सुन्दर वेल वाला है। एक चन्द्रप्रभ नाम वाला भी वहाँ पर पर्वत है जो परम शुभ्र और रत्न के तुल्य है।६। उसके ही समीप में एक परम दिव्य अच्छोद नाम से प्रसिद्ध सरोवर है। उस तट से एक शुभ अच्छोदिका नाम वाली नदी उत्पन्न होती है।७।

तस्यास्तीरे वनं दिव्यं महच्चैत्ररथं शुभम्।
तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सहानुगः।८।

यक्षसेनापतिः क्रूरो गुह्यकै परिवारितः।
पुण्या मन्दाकिनी नाम नदी ह्यच्छोका शुभा।९।

महीमण्डलमध्ये तु प्रविष्टे तु महादधिम् ।
कैलासदक्षिणे प्राच्यां शिवं सवौषधिं गिरिम्।

मनः शिलामयं दिव्यं सुवेलंपर्वतं प्रति।
लोहितो हेमश्रृंगस्तु गिरिः सूर्यप्रभो महान्।११।

तस्यपादे महाद्दिव्य लोहितं सुमहत्सरः।
तस्मिन् गिरो निवसति यक्षोमणिधरोवशी।१२।

दिव्यारण्यं विशोकञ्चतस्य तीरे महद्धनम्।
तस्मिन् गिरौ निवसति यक्षोमणिकरोवशी।१३।

सौभ्यैः सुधार्मिकैश्चैव गुह्यकैः परिवारियः।
कैलासात् पश्चिमोदीच्यां ककुद्मानौषधी गिरिः।१४।

उस अच्छोदिका सरिता के तट पर एक अत्यन्त शुभ-दिव्य और महान चैत्ररथ नाम वाला वन है। उसमें गिरि पर अपने अनुचरों के साथ मणिभद्र निवास किया करते हैं।८। यह यक्षों का अत्यन्त क्रूर सेनापति है जो सर्वदा गुह्यकों से परिवारित रहा करता है और वहाँ पर परम पुण्यमयी मन्दाकिनी नाम वाली अच्छोदिका शुभ नदी बहा करती है।९। यही मण्डल के मध्य में महोदधि में प्रविष्ट होने पर कैलाश के दक्षिण पूर्व में शिव सर्वोषधि गिरि है।१०। मैनसिल से परिपूर्ण पर्वत के प्रति सुबेल और दिव्य-हेम की शिखर वाला-लोहित नाम वाला एक महान सूर्यप्रभ गिरि है जिसकी प्रभा सूर्य के समान है। उस पर्वत के निचले भाग में महान् दिव्य लोहित नाम वाला ही एक सर है। उसी सर से लौहित्य नाम वाला एक विशाल नद वहन किया करता है।११-१२। उस नद के तीर एक अति महान्-दिव्य विशोका रूप है। उसमें पर्वत पर वशी यक्ष मणिधर निवास किया करता है। वह परम सौम्य और सुधार्मिक गुह्यकों से चारों ओर में घिरा हुआ रहा करता है। कैलाश पर्वत से पश्चिमोत्तर दिशा में ककुद्मान् नाम वाला औषधियों का गिरि है।१३-१४।

ककुद्मति च रूद्रस्य उत्पत्तिश्च ककुद्मिनः।
तदजनन्त्रैः ककुद शैलन्त्रिककुदं प्रति।१५।

सर्वधातुमयस्तत्रसुमहान् वैद्युतो गिरिः।
तस्य पादे महद्दिव्यं मानस सिद्धसेवितम्।१६।

तस्मात् प्रभवते पुण्या सरयूलोक्पवरी।
तस्यास्तीरे वनं दिव्यं वैभ्राजं नामविश्रुत।१७।

कुबेरानुचरस्तस्मिन् प्रहेतितनयो वशी।
ब्रह्मधाता निवसति राक्षसोऽनन्तविक्रमः।१८।

कैलासात् पश्चिमामाशां दिव्यः सर्वौषधिर्गिरिः।
अरूणः पर्वतश्रेष्ठो रुक्मधातुविभूषितः।१९।
भवस्य दयितः श्रीमान्पार्वतोहेमसन्निभः।

उस ककुद्मान् में ककुद्मी रुद्र की उत्पत्ति होती है। वह बिना जन वाला त्रिककुद के प्रति त्रैककुद शैल है।१५। वहीं पर सम्पूर्ण धातुओं से परिपूर्ण एक अत्यन्त महान् वैद्युत नाम वाला गिरि है। उस पर्वत के पाद में एक अत्यन्त दिव्य मानस वाला सरोवर है जो सदा सिद्धों के द्वारा सेवित रहा करता है।१६। उस सरोवर से परम पुण्यमयी लोकों को पावन कर देने वाली सरयू नाम वाली नदी समुत्पन्न हुआ करती है। उसके तट पर एक अत्यन्त विशाल वैभ्राज्य नाम से प्रसिद्ध दिव्य वन है।१७। वहाँ पर कुबेर का अनुचर वशी प्रोहित का पुत्र ब्रह्मधाता निवास किया करता है वह राक्षस अनन्त विक्रम वाला था।१८। कैलाश पर्वत से पश्चिम दिशा में एक अति दिव्य सर्वौषधि गिरि यह पर्वत सम्पूर्ण पर्वतों में श्रेष्ठ वर्ण वाला और रुक्म (सुवर्ण) धातु

से विभूषित होता है।१९।

अस्त्युत्तरेण कैलासाच्छिवः सेर्वोषधोगिरिः।
गोरन्तु पर्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति।२४।

हिरण्यश्रृंगः सुमहान् दिव्यौषधिमयो गिरिः।
तस्यपादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनबालुकम्।२५।

रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः।
गंगार्थे स तु राजर्षरुवाम बहुलाः समा।२६।

उस सर से परम पुण्यमयी और अत्यन्त शुभ शैलोदका नाम वाली नदी समुत्पन्न होकर बहती है। वह उन दोनों के मध्य में चक्षुषी पश्चिम सागर में प्रविष्ट होती है।२३। कैलाश के उत्तर भाग में सवेषिध शिवगिरि है। यह श्रेष्ठ पर्वत गौर हरिताल मय ही होता है। हिरण्य भृंग बहुत ही महान् और दिव्यौषधियों से परिपूर्ण गिरि है। उसके चरणों के भाग में एक महान् दिव्य सर है जिसकी बालुका काञ्चनमयी है। वहाँ पर एक परम रम्य बिन्दुसर नाम वाला सरोवर है जहाँ पर गंगा के लाने के लिये तपश्चर्या करता हुआ राजर्षि राजा भगीरथ बहुत से वर्षों तक रहा था। २४-२६। मत्स्य पुराण के इस वर्णन में ८वें तीर्थंकर चन्द्रप्रभ जिनके नाम पर कैलाश के पूर्व में एक पर्वत है। दूसरा यक्ष मणिभद्र का वर्णन जिनकी मान्यता का प्रभाव आज भी जैन मन्दिरों में परिलक्षित होता है। यक्ष मान्यता जैनियों में अनादि काल से प्रचलित है। ऋषभदेव स्वामी के निर्वाण स्थल पर मणिभद्र यक्ष का वास यक्षों की परम्परा को प्राचीन जैन परम्परा से सीधा जोड़ता है । जैन साहित्य में मणिभद्र यक्ष के प्रभाव सम्बन्धी अनेक वर्णन मिलते हैं। महुडी (गुजरात) में घण्टाकर्ण की मान्यता जैन समाज में बहुत है और यही घण्टाकर्ण बद्रीनाथ पर्वत के क्षेत्रपाल हैं। जिस तरह शिखरजी पर्वत के भूमिया जी, बद्रीनाथ पर्वत के घण्टाकर्ण उसी तरह कैलाश के क्षेत्रपाल मणिभद्र यक्ष हैं।

तिब्बती मान्यता में यह कहा जाता है कि बुद्ध भगवान् ने इस आशंका से कि कहीं यक्षगण इसके शिखर को उखाड़कर ऊपर न ले जाएँ, इसे चारों ओर से अपने पैरों से दबाकर रखा है (कैलाश के चारों ओर बुद्ध भगवान् के चार पद-चिन्ह हैं ऐसा कहा जाता है।) तथा नाग लोग कहीं इसे पाताल में न ले जाएँ, इस डर से इसके चारों ओर सांकलें बनाई गई हैं। कैलाश का अधिष्ठात देवता देमछोक है, जो पावों के नाम से भी पुकारा जाता है। वह व्याध चर्म का परिधान और नर-मुण्डों की माला धारण करता है। उसके एक हाथ में डमरू और दुसरे में त्रिशूल है। इसके चारों ओर ऐसे ही आभूषणों से आभूषित प्रत्येक पंक्ति में पाँच सौ की संख्या से नौ सौ नब्बे पंक्तियों में अन्यान्य देवगण बैठे हुए हैं। देमछोक के पार्श्व में खड़ो या एकाजती नामक देवी विराजमान हैं। इस कैलाश शिखर के दक्षिण भाग में वानरराज हनुमानजी आसीन हैं। इसके अतिरिक्त कैलाश और मानसरोवर में शेष अन्य देवगणों का निवास है। यह कथा कडरी-करछर नामक तिब्बती कैलाश-पुराण में विस्तृत रूप से वर्णित है। उपर्युक्त देवताओं के दर्शन किसी-किसी पुण्यात्मा अथवा उच्च कोटि के लामा को ही हो सकते हैं। कैलाश के शिखर पर मृदंग, घंटा, ताल, शंख आदि और अन्य कतिपय वाद्यों का स्वर सुनायी पड़ता है।

वाल्मीकि० किष्किन्धा ४३ में सुग्रीव ने शतबल वानर की सेना को उत्तरदिशा की ओर भेजते हुए उस दिशा के स्थानों में कैलाश का भी उल्लेख किया है— **ततु शीघ्रमतिक्रम्ब कान्तारे रोमहर्षणम-कैलामं पांडुरं प्राप्य हष्टा युयं भविष्यथ** अर्थात् उस भयानक बन को पार करने के पश्चात् श्वेत (हिममंडित) कैलाश पर्वत को देखकर तुम प्रसन्न हो जाओगे।

"Kangri Karchhak...the Tibetan Kailas Purana....says, that Kailas is in the centre of the whole universe towering right up into the sky like the handle of a mill-stone, that half-way on its side is Kalpa Vriksha (wish-fulfilling tree), that it has square sides of gold and jewels, that the eastern face is crystal, the southern sapphire, the western ruby, and the northern gold, that the peak is clothed in fragrant flowers and herbs, that there are four footprints of

गच्छामः शरणं देवं शूलपाणि त्रिलोचनम्ः
प्रसादाद् देव देवस्य भविष्यथ यथा पुरा।।२।।

इत्युक्ता ब्राह्मणा सद्धि कैलासं गिरिमुत्तमम्
दहशुस्ते समासीन मुमया सहितं हरम्।।३।।

ब्रह्माजी ने कहा तीन नेत्र वाले शूलपाणि देव की शरणगति में चलें। देवों के भी देव के प्रसाद से जैसा पहले था सब हो जायेगा। ब्रह्मा द्वारा इस प्रकार कहे गये वे सब ब्रह्माजी के साथ में उत्तम कैलाश गिरि पर गये और वहाँ पर उमा के साथ बैठे हुए भगवान् हर का इन्होंने दर्शन किया।

वामन पुराण भाग दो (५४ अ०) में लिखा है.....

ततश्चकार शर्वस्य गृहं स्वस्तिकलक्षणम्
योजनानि चतुः षष्टि प्रमाणेन हिरण्मयम्।।२।।

दन्ततोरण निर्व्यूहं मुक्ताजालान्तरं शुभम्
शुद्ध स्फटिक सोपानं वैडूर्य कृतस्पकम्।।३।।

इसके पश्चात् विश्वकर्मा ने भगवान् शिव के लिये स्वस्तिक लक्षण वाला गृह निर्मित किया था। जो हिरण्यमय था और प्रमाण में चौंसठ योजन के विस्तार वाला था।।२।। उस गृह में दन्त तोरण थे और मुक्ताओं के जालों से अन्दर शोभित हो रहा था जिसमें शुद्ध स्फटिक मणि के सोपान (सीढ़ियाँ) थीं जिनमें वैडूर्य मणि की रचना थी ।।३।।

वामन पुराण के इन उल्लेखों में कैलाश में स्फटिक मणि की सीढ़ियों का वर्णन मिलता है जो अष्टापद में आठ सोपानों से साम्य रखता है। इसके अतिरिक्त शूलपाणि का वर्णन है। भगवान् महावीर के समय भी शूलपाणि यक्षायतन का वर्णन जैन साहित्य में मिलता है।

कर्नल टॉड ने अपनी किताब Annals of Rajasthan में लिखा है.... ''इस आदि पर्वत को महादेव आदीश्वर वा बागेश का निवास स्थान बताते हैं और जैन आदिनाथ का अर्थात् प्रथम जिनेश्वर का वासस्थान मानते हैं । उनके कथानुसार उन्होंने यहीं पर मनुष्य जाति को कृषि और सभ्यता की प्रथम शिक्षा दी थी। यूनानी लोग इसे बैकस का निवास स्थान होना प्रगट करते हैं और इसी से यह यूनानी कथा चली आ रही है कि यह देवता जुपिटर की जंघा से उत्पन्न हुआ।''

यूनानी और रोमन लोग भी कैलाश से परिचित थे। Pococke ने अपनी किताब 'India In Greece' (पेज ६८) में लिखा है Koilon is the heaven of Greeks and coelum that of the Romans. Both these derive from Vedic term Kailas–

वास्तु शिल्प के प्रमुख प्रणेता विश्वकर्मा माने जाते हैं। जिनके नाम से प्राप्त अपराजित शिल्पशास्त्र में महादेव और पार्वती सम्वाद रूप में ३५ श्लोक प्राप्त होते हैं जिसमें सुमेरू शिखर पर ऋषभदेव की भव्य प्रतिमा को देखकर पार्वती महादेव से प्रश्न करती है और महादेवी जी द्वारा प्रभु का जो वर्णन किया गया वह इस प्रकार है—

सुमेरू शिखरं दृष्टवा, गौरी पृच्छति शंकरम्।
कोऽयं पर्वत इत्येष कस्येदं मंदि्रं प्रभो ! ।।१।।

सुमेरू शिखर को देखकर गौरी शंकर को पूछती है कि प्रभो ! यह कौन-सा पर्वत है और किसका मन्दिर हैं?

कोऽयं मध्ये पुन देवः? पादान्ता का च नायिका?।
किमिदं चक्र मित्यत्र?, तदन्ते को मृगो मृगी?।।२।।

उस मन्दिर के मध्य भाग में ये कौन-से देव विराजमान हैं ? और उनके पगों के नीचे देवी कौन है ? इस परिकर में जो चक्र है ये क्या है ? और उनके नीचे ये मृग और मृगी भी कौन हैं ?

के वा सिंह गजाः के वा? के चामी पुरूषा नव?।
यक्षो वा यक्षिणी केयं? के वा चामरधारकः?।।३।।

ये सिंह, हाथी, नौ पुरुष, यक्ष और यक्षिणी तथा चामरधारी ये सब कौन हैं ?

के वा मालाधरा एते? गजारूढाश्च के नराः?।
एतावपि महादेव !, कौ वीणा वंश वादकौ? ।।४।।

हे महादेव ! ये माला धारण करने वाले, गजारूढ मनुष्य और वीणा, वंशी को बजाने वाले ये कौन हैं ?

दुन्दुभेर्वादकः को वा?, को वाऽयं शंखवादकः?।
छत्र त्रय मिदं किं वा?, किं वा भामण्डलं प्रभो ! ।।५।।

हे प्रभो ! ये दुन्दुभि बजाने वाले, शंख बजाने वाले कौन हैं ? ये तीन छत्र और भामण्डल क्या हैं ?

श्रृणु देवि महागौरी! यत्त्वया पुष्ट मुत्तमम्।
कोऽयं पर्वत इत्येष कस्येदं मन्दिरं? प्रभो ! ।।६।।

हे पार्वती देवी ! तुमने जो पूछा कि यह पर्वत कौन सा है ? किसका मन्दिर है, यह प्रश्न उत्तम है।

पर्वतो मेरू रित्येष स्वर्णरत्न विभूषितः।
सर्वज्ञ मन्दिरं चैतद्, रत्न तोरण मण्डितम् ।।७।।

स्वर्ण और रत्नों से युक्त यह मेरू पर्वत है और रत्नमय तोरण से सुशोभित यह सर्वज्ञ भगवान् का मन्दिर है।

अयं मध्ये पुनः साक्षाद्, सर्वज्ञो जगदीश्वरः।
त्रयस्त्रिंशत कोटि संख्या, यं सेवन्ते सुरा अपि।।८।।

फिर इसके मध्य में हैं वे साक्षात् सर्वज्ञ प्रभु हैं जो तीन जगत् के ईश्वर हैं और उनकी तेतीस करोड़ देवता सेवा करते हैं।

इन्द्रियैर्न् जितो नित्यं, केवलज्ञान निर्मलः
पारंगतो भवाम्भोधे, यों लोकान्ते वसत्यलम् ।।९।।

जो प्रभु, इन्द्रियों के विषयों से कभी जीते नहीं गए, जो केवलज्ञान से निर्मल हैं एवं जो भवसागर से पार हो गए और लोक के अन्तिम भाग-मोक्ष में निवास करते हैं।

अनन्त रूपो यस्तत्र कषायैः परिवर्जितः
यस्य चित्ते कृतस्थाना दोषा अष्टदशापि न।।१०।।

वे मोक्ष स्थित प्रभु अनन्त रूप-ज्ञान, दर्शन, चारित्र, वीर्य अनन्त चतुष्टय-के धारण करने वाले हैं, कषायों से रहित हैं और जिनके चित्र में अठारह दोषों ने स्थान नहीं किया है।

लिंगरूपेण यस्तत्र, पुंरूपेणात्र वर्त्तते।
राग द्वेष व्यतिक्रान्तः, स एष परमेश्वरः।।११।।

वे वहाँ मोक्ष में लिंगरूप-ज्योति रूप में हैं और यहाँ पुरुष-प्रतिमा रूप में वर्त्तते हैं, राग-द्वेष से रहित ऐसे ये परमेश्वर हैं।

आदि शक्तिर्जिनेन्द्रस्य, आसने गर्भ संस्थिता।
सहजा कुलजा ध्याने, पद्महस्ता वरप्रदा।।१२।।

ध्यान स्थित प्रभु के परिकर के आसन के मध्य भाग में स्थित कर कमलों से वर देने वाली मुद्रा में आदिशक्ति श्रुतदेवी-सरस्वती जिनेन्द्र के साथ ही उनके कुल में जन्मी हुई हैं ।

धर्म चक्र भिंद देविमिंद ! धर्म मार्ग प्रवर्त्तकम्।
सत्त्वं नाम मृगस्सोयं मृगी च करूणा मता ।।१३।।

हे देवी ! यह धर्मचक्र, धर्ममार्ग का प्रवर्त्तकम है यह सत्व नामक मृग और करुणा नामक मृगी है।

अष्टौ च दिग्गजा एते, गजसिंह स्वरूपतः।
आदित्याद्या ग्रहा एते, नवैव पुरूषाः स्मृताः।।१४।।

ये हाथी और सिंह के स्वरूप वाले आठ दिशा रूपी दिग्गज-हाथी हैं और ये नौ पुरुष सूर्य आदि नव ग्रह हैं।

यक्षोंऽयं गोमुखो नाम, आदिनाथस्य सेवकः।।
यक्षिणी रुचिराकारा, नाम्ना चक्रेश्वरी मता ।।१५।।

यह आदिनाथ-ऋषभदेव भगवान् का सेवक गोमुख नामक यक्ष और यह सुन्दर आकृति वाली यक्षिणी चक्रेश्वरी नामक देवी लोक में प्रसिद्ध है।

इन्द्रो पेन्द्राः स्वयं भर्त्तु र्जाता श्चामर धारकाः।
पारिजातो वसन्तश्च, मालाधरतया स्थितौ ।।१६।।

इन्द्र और उपेन्द्र स्वयमेव प्रभु को चामर ढुलाने वाले हैं। पारिजात वृक्ष और वसन्त ऋतु मालाधारण रूप में स्थित हैं।

स्नात्रं कर्त्तुं समायाताः सर्व संताप नाशनम्।
कर्पूर-कुङ् कुमा दीनां, धारयन्तो जलं बहु ।।१८।।

कर्पूर-केशर आदि के पानी को धारण करने वाले बहुत से देव सर्व सन्ताप नाशक स्नात्र-महोत्सव करने के लिए आये हैं।

यथा लक्ष्मी समाक्रान्तं याचमाना निजं पद्म।
तथा मुक्तिपदं कान्त मनन्त सुख कारणम् ।।१९।।

जैसे लोग लक्ष्मी से परिपूर्ण अपने पद याचना करते हैं उसी प्रकार उपरोक्त देव भी सुन्दर अनन्त सुख के कारणभूत मोक्ष पद की याचना करते हैं।

हू हू तुम्बरू नामानौ, तौ वीणा वंश वादकौ।
अनन्त गुण संघातं, गायन्तौ जगतां प्रभोः ।।२०।।

तीन लोक के प्रभु के अनन्त गुण समूह को गाने वाले ये हू हू और तुम्बरू नामक वीणा और बंशी बजाने वाले देव हैं।

वाद्यमेकोन पञ्चाशद् भेदभिन्न मनेकथा।
चतुर्विधा अमी देवा वादयन्ति स्व भक्तितः ।।२१।।

ये चारों प्रकार के देव अपनी भक्ति से अनेक प्रकार के भेद से ४९ प्रकार के वाजित्रों को बजाते हैं।

सोऽयं देवी महादेवी! दैत्यारिः शंखवादकः।
नाना रूपाणि बिभ्राण एक कोऽपि सुरेश्वरः ।।२२।।

हे महादेवी ! ये शंख बजाने वाले, दैत्यों के शत्रु हैं और एक होने पर भी अनेक रूपों को धारण करने वाले देवताओं के ईश्वरअधिपति इन्द्र हैं।

जगत्त्रयाधिपत्यस्य, हेतु र्छत्र त्रयं प्रभोः।
अमी च द्वादशादित्या जाता भामण्डलं प्रभोः।।२३।।

ये तीन लोक का स्वामित्व बताने वाले प्रभु के हेतु भूत तीन छत्र हैं और ये बारह सूर्य प्रभू के भामंडल रूप हो गए हैं।

पृष्ठ लग्ना अमी देवा याचन्ते मोक्षमुत्तमम्।
एवं सर्व गुणोपेतः सर्व सिद्धि प्रदायकः ।।२४।।

ये पीछे रहे हुए देव उत्तम प्रकार के मोक्ष पद को माँगते हैं। इस प्रकार ये प्रभु सर्व गुणों से युक्त और सर्व प्रकार की सिद्धि को देने वाले हैं।

एष एव महादेव! सर्व देव नमस्कृतः।
गोप्याद् गोप्यतरः श्रेष्ठो व्यक्ताव्यक्ततया स्थितः।।२५।।

हे महादेवी ! यही प्रभु समस्त देवों द्वारा नमस्कृत हैं, रक्षणीय वस्तुओं में सबसे अधिक रक्षणीय होने से श्रेष्ठ हैं और प्रगट व अप्रगट स्वरूप में स्थित हैं।

आदित्याद्या भूमन्त्येते, यं नमस्कर्तु मुद्यताः।
कालो दिवस-रात्रिभ्यां यस्य सेवा विधायकः ।।२६।।

वर्षा कालोष्ण कालादि शीत कालादि वेष भृत।
यत्पूजाऽर्थ कृता धात्रा, आकरा मलयादयः ।।२७।।

जिन प्रभु को नमस्कार करने में उद्यमशील सूर्यादि भ्रमणकर रहे हैं। वर्षा-उष्ण और शीतकालरूपी वेष धारणकर यह काल-समय दिन और रात्रि द्वारा जिनकी सेवा करने वाला है। और जिनकी सेवा-पूजा के लिये ही विधाता ब्रह्मा ने खानें और मलयाचलादि बनाये हैं।

काश्मीरे कुङ्कुमं, देवि ! यत्पूजाऽर्थं विनिर्मितम्।
रोहणे सर्व रत्नानि, यद्भूषण कृते व्यधात् ।।२८।।

हे देवी ! ब्रह्माजी ने फिर इनकी पूजा के लिए काश्मीर में कुंकुम-केसर बनाई है और रोहणगिरि पर सभी प्रकार के रत्न जिनके आभूषण अलंकार के लिए बनाये हैं।

रत्नाकरोऽपि रत्नानि, यत्पूजाऽर्थं च धारयेत्।
तारकाः कुसुमायन्ते, भ्रमन्तो यस्य सर्वतः ।।२९।।

समुद्र भी जिनकी पूजा के लिये रत्न धारण करता है और जिनके आस-पास भ्रमण करने वाले तारे भी पुष्प की भाँति परिलक्षित होते हैं।

एवं सामर्थ्य मस्यैव, ना परस्य प्रकीर्त्तितम्।
अनेन सर्व कार्याणि, सिध्यन्तो त्यवधारय ।।३०।।

इस प्रकार प्रभु के सामर्थ्य-बल का जैसा लोक में कीर्त्तन हुआ है, दूसरे किसी का नहीं। अतः इन्हीं प्रभु के द्वारा सारे कार्य सिद्ध होते हैं, ऐसा ही देवी ! तुम जान लो !

परात्पर मिदं रूपं ध्येयाद् ध्येयमिदं परम्
अस्य प्रेरकता दृष्टा चराचर जगत्त्रये।।३१।।

श्रेष्ठ पुरुषों से भी जिनका रूप श्रेष्ठ-उत्तम है और वह रूप ध्यान करने योग्य श्रेष्ठपुरुषों से भी श्रेष्ठ तथा ध्यान करने योग्य है। इस चराचर तीन जगत् में इन्हीं प्रभु की प्रेरणा दिखाई देती है।

दिग्पालेष्वपि सर्वेषु, ग्रहेषु निखिलेष्वपि।
ख्यातः सर्वेषु देवेषु, इन्द्रोपेन्द्रेषु सर्वदा ।।३२।।

सभी दिग्पालों में, सभी ग्रहों में, सभी देवों और इन्द्र उपेन्द्रों में भी ये प्रभु सर्वदा प्रसिद्ध हैं।

इति श्रुत्वा शिवाद् गौरी, पूजयामास सादरम्।
स्मरन्ती लिंगरूपणे, लोकान्ते वासिनं जिनम् ।।३३।।

गौरी-पार्वती ने महादेव-शिव से यह वर्णन सुनकर लोकान्त मोक्षस्थित इन जिनेश्वर प्रभु की ज्योति रूप से स्मरण करते हुए आदर पूर्वक पूजा की।

ब्रह्मा विष्णु स्तथा शक्रो लोकपालस्स देवताः।
जिनार्चन रता एते, मानुषेषु च का कथा? ।।३४।।

ब्रह्मा, विष्णु, शुक्र और देवों सह सारे लोकपाल भी इन जिनेश्वर भगवान् की पूजा में तल्लीन हैं तो फिर मनुष्यों की तो बात ही क्या?

जानु द्वयं शिरश्चैव, यस्य घष्टं नमस्यतः।
जिनस्य पुरतो देवि! स यादि परमं पदम् ।।३५।।

हे देवी ! जिनेश्वर प्रभु को नमस्कार करते हुए जिसके दोनों जानु गोडे और मस्तक घिस गये हैं वही परम पद-मोक्ष प्राप्त करता है ।

वास्तुशिल्प शास्त्र के शिव पार्वती उवाच में ऋषभदेव का महात्म्य ऋषभदेव की प्रमाणिकता की पुष्टि करता है।

सभी धर्मों का प्रेरणा स्रोत कैलाश है। यहाँ की तीर्थयात्रा प्रतिवर्ष हजारों यात्री करते हैं । यह क्षेत्र प्रथम तीर्थंकर ऋषभदेव का निर्वाण स्थल है साथ ही यह क्षेत्र पुराणों आदि ग्रन्थों में शिव के नाम से भी जुड़ा है । तिब्बती भाषा में शिव का अर्थ मुक्त होता है । इसी लिये भगवान् ऋषभदेव को भी कहीं-कहीं शिव के नाम से भी अभिहित किया गया है.....

कैलाश पर्वते रम्ये वृषभो यं जिनेश्वर
चकार स्वारतारं यः सर्वज्ञ सर्वगः शिवः

—स्कन्ध पुराण कौमार खण्ड अ० ३७

केवलज्ञान द्वारा सर्वव्यापी, सर्वज्ञाता परम कल्याण रूप शिव वृषभ ऋषभदेव जिनेश्वर मनोहर कैलाश-अष्टापद पर पधारे ।

तिब्बती भाषा में लिंग का अर्थ क्षेत्र होता है- "It may be mention that Linga is a Tibetan word of Land" (S.K. Roy - History Indian & Ancient Eygpt. pg. 28). तिब्बती लोग इस पर्वत को पवित्र मानकर अति श्रद्धा के साथ पूजा करते हैं तथा इसे बुद्ध का निर्वाणक्षेत्र कागरिक पौंच कहते हैं । यहाँ बुद्ध का अर्थ अर्हत से है जो बुद्ध अर्थात् ज्ञानी थे। शिवलिंग का अर्थ मुक्त क्षेत्र अर्थात् मोक्ष क्षेत्र होता है । शिव भक्त भी लिंग पूजा करते थे । जो प्राचीन काल में भी प्रचलित था- "In fact Shiva and the worship of Linga and other features of popular Hinduism were well established in India long before the Aryans came" (K.M. Pannekar "A survey of Indian History' Pg-4), बाद में तान्त्रिकों ने इसका अर्थ अर्हत धर्म के विपरीत बनाकर विकृत कर दिया ।

कैलाश का वर्णन प्राचीन ग्रन्थों में मिलता है । शिव और ब्रह्मा ने यहाँ तपस्या की थी, मरिचि और वशिष्ट आदि ऋषियों ने भी यहाँ तप किया था । चक्रवर्ती सगर के पूर्वज मन्धाता के यहाँ आने का वर्णन मिलता है । गुरुला मन्धाता पर्वत पर उन्होंने तपस्या की थी । ऐसा कहा जाता है कि गुरुला मन्धाता पर्वत की शृंखला को उपर से देखें तो एक बड़े आकार के स्वस्तिक के रूप में दिखाई देता है । "The Bonpo the ancient pre Buddhist Tibetan religion refers to it as a "Nine Storey' Swastik Mountain" बीसवें तीर्थंकर मुनिसुव्रत स्वामी इस क्षेत्र में आये थे ऐसा तिब्बती ग्रन्थों में वर्णन है । राक्षस ताल के जिस द्वीप पर उन्होंने तपस्या की थी उसका स्वरूप कूर्म की तरह था । स्वामी तपोवन के अनुसार राम और लक्ष्मण भी यहाँ आये थे- On the road from Badrinath to Kailas one can see the foot prints of the two horses on which Rama and Laxman were riding when they went to Kailas. जैन और जैनेतर दोनों ग्रन्थों में रावण का अष्टापद जाने का विवरण मिलता है । जैन शास्त्र में वर्णित इस घटना के विवरण का कागड़ा जिले के नर्मदेश्वर मन्दिर की एक दीवार पर बने चित्र से भी पुष्टि होती है । इस विषय में मीरा सेठ ने अपनी किताब "Wall paintings of the Western Himalayas" में लिखा है "In one of the panel Rawana in his annoyance being ignore by Shiva is trying to shake Kailas." यहाँ बालि की जगह शिव को बताया गया है । स्वामी तपोवन ने भी राक्षस ताल में रावण ने तप किया था ऐसा उल्लेख किया है । यह कहा जाता है कि दत्तात्रेय मुनि ने यहाँ तपस्या की थी । महाभारत में भी कैलाश मानसरोवर से सम्बन्धित अनेक उल्लेख मिलते हैं जिनमें व्यासमुनि भीम, अर्जुन और कृष्ण के कई बार मानसरोवर जाने का उल्लेख है । जोशीमठ और बद्रीनाथ के

बीच पाण्डुकेश्वर से प्राप्त एक ताम्रलेख में वर्णन है कि एक कत्तचुरी राजा ललितसुर देव और देशतदेव ने इस क्षेत्र को अधिकृत किया था । ह्वेनसांग और इत्सिन आदि यात्रियों ने भारत में इसी क्षेत्र से प्रवेश किया था । जगत गुरु शंकराचार्य के जीवन चरित्र में कैलाश के निकट अपना शरीर छोड़कर योग द्वारा कुछ समय के लिये परकाया में प्रवेश का वर्णन है । कांगरी करछक में वर्णन है कि Geva Gozangba द्वारा कैलाश परिक्रमा पथ की खोज सबसे पहले की गई । ऐसा कहा जाता है कि भारत से सप्त ऋषि यहाँ आये थे । आचार्य शांतरक्षित और गुरु पद्मसम्भव नें भी यहाँ की यात्रा की थी । लेकिन इसका कोई पुष्ट प्रमाण नहीं मिलता है । Lochava (Tibetan translator) और Rinchhenzanbo 1958-1058 में यहाँ आये थे और बारह वर्ष खोचर में रहे थे । उनकी गद्दी आज भी वहाँ पर है । १०२७ ई. में पण्डित सोमनाथ जिन्होंने ''कालचक्र ज्योतिष'' का तिब्बती भाषा में अनुवाद किया था उनके साथ पं. लक्ष्मीकर और धनश्री यहां आये थे । ११वीं शताब्दी में महान् तांत्रिक सिद्ध मिलरेपा ने यहाँ नग्न रह कई वर्ष तपस्या की थी । कैलाश पुराण में उनके चमत्कारों का वर्णन मिलता है । मिलरेपा के गुरु लामाकारपा और उनके गुरु तिलोपा ने कैलाश यात्रा की थी । सन् १०४२ में विक्रमशिला विद्यालय के आचार्य दीपांकर ने यहाँ पर बौद्ध धर्म का प्रचार किया और कई किताबें भी लिखीं । कैलाश मानसरोवर की सदियों से प्रचलित तीर्थयात्रा १९५९ से १९८० तक बन्द रहने के बाद १९८१ में पुनः प्रारम्भ हुई । उससे पूर्व तथा बाद में अनेक महत्त्वपूर्ण लोग इस क्षेत्र में गये और उन्होंने अपनी यात्रा का विवरण अपने लेखों में दिया । यूरोपीय विद्वानों ने भी यहाँ की यात्रा की और महत्त्वपूर्ण खोजें भी कीं परन्तु कैलाश की पवित्रता का पूर्णतः सम्मान करते हुए ।

सन् १८१२ ई० में William Moor Craft इस क्षेत्र में आये थे और मानसरोवर पर अपना शोध किया था....."The first Europeans to explore the holy lakes were William Moorcroft, whose name will ever be remembered in connection with the tragic fate of the Mission to Bokhara in 1825, and Hyder Hearsey, whose wife was a daughter of the Mogul Emperor Akbar-II."

"In 1812 Moorcroft and Hearsey, disguised as ascetics making a pilgrimage, entered Tibet by the Niti Pass in Garhwal, visited Gartok, which had then, as now, only a few houses, traders living in tents during the fair season, explored Rakashas and Mansarovar Lakes and saw the source of the Sutlaj river."

"It was in 1824 that the first Russian caravan visited bokhara. On their return to the Almora district the two explorers were arrested by the Nepalese soldiers, but subsequently after some trouble were released (vide "Journal Royal Geog.Soc.," xxxvi.2)." (Western Tibet).

सन् १८९८ ई. में लिखित In The Forbidden Land (Vol-1) में A. Henry Savage landor ने १६६०० ft. पर Lama Chokden Pass से कैलाश के सौन्दर्य का वर्णन किया है - "I happened to witness a very beautiful sight. To the north the clouds had dispersed, and the snow-capped sacred Kelas Mount stood majestic before us. In appearance no unlike the graceful roof of a temple, Kelas towers over the long white-capped range, contrasting in beautiful blending of tints with the warm sienna colour of the lower elevations. Kelas is some two thousand feet higher than the other peaks of the Gangir chain, with strongly defined ledges and terraces marking its stratifications, and covered with horizontal layers of snow standing out in brilliant colour against the dark ice worn rock. (In the forbidden land pg. 184)

कैलाश परिक्रमा पथ पर १८०० फीट उपर Dolma-La, a pass के विषय में The Throne Of The God Ea Arnorld Heim and August Gansser ने लिखा है— "Now we are on pilgrimage to Dolma-La, a pass over 18,000 feet high, the highest in the circuit of Kailas. A forest of cairns indicates the holiness of the place. Great piles of human hair are encircled by little walls. A rock is covered with teeth that have been extracted– religious sacrifices made by fanatical pilgrims. Huge and savage granite crags border the pass, which is covered with new-fallen snow. My companions kneel at the tomb of a saint. Hard by is a rock showing what are said to be the holy man's footprints." ""Beside Dolma-La is an enormous crag surmounted by a flag staff....." (pg.102).

आगे कैलाश के विषय में उन्होंने लिखा है— "All that is beautiful is sacred" the fundamental idea of Asiatic religions is embodied in one of the most magnificent temples I have ever seen, a sunlight temple of rock and ice. Its remarkable structure, and the peculiar harmony of its shape, justify my speaking of Kailas as the most sacred mountain in the world. Here is a meeting-place of the greatest religions of the East, and the difficult journey round the temple of the gods purifes the soul from earthly sins. The remarkable position of this mountain that towers out of the Transhimalayan plateau already indicates that it must present extremely interesting geological problems for solution. "This mountain is just as sacred to me as it is to you, for I too am a pilgrim, just as those two lamas who passed a moment ago are pilgrims. Like you, like them, I am in search of the beautiful, the sacred in this wonderful mountain.'... "The very stones of this region are sacred, and to collect specimens is sacrilege." (pg.97-98).

"It is believed that one parikrama of the Kailas peak washes off the sin of one life, circuits wash off the sin of one kalpa, and 108 parikramas secure Nirvana in this very life." अर्थात् यह माना जाता है कि कैलाश की एक परिक्रमा एक जीवन के सारे पापों का क्षय कर देती है। १० परिक्रमा एक कल्प के पापों का क्षय कर देती है। और १०८ परिक्रमा करने से इसी जन्म में निर्वाण प्राप्त होता है।

इस क्षेत्र में हर बारह वर्ष में एक मेला लगता है..... There is a big flag-staff called tarbochhe at Sershung on the western side of Kailas. A big fair is held there on Vaisakha Sukla Chaturdasi and Purnima (full - moon day in the month of May), when the old flag-staff is dug out and re-hoisted with new flags." "Every horse year, and accordingly every tweleth year, crowds of pilgrims come to Kailas." (Exploration In Tibet)

चतुर्विध संघ की स्थापना करके ऋषभदेव इस अवसर्पिणी काल के आदि तीर्थंकर बने। समवसरण में उनकी देशना होने के उपरान्त अखण्ड तूष रहित उज्ज्वल शाल से बनाया हुआ चार प्रस्थ जितना बलि (अर्थात्- बिना टूटे साफ सफेद चावल) थाली में रख करके समवसरण के पूर्व द्वार से अन्दर लाया गया और प्रभु की प्रदक्षिणा कर उछाल दिया गया। उसके आधे भाग को देवताओं ने ग्रहण कर लिया जो पृथ्वी पर गिरा उसका आधा भरत ने और आधा भाग परिवार जनों ने बांट लिया। उन बलि चावलों का ऐसा प्रभाव माना जाता है कि उसके प्रयोग से पुराने रोग नष्ट हो जाते हैं और छः महीने तक नये रोग नहीं होते। आज भी कैलाश की परिक्रमा करते तीर्थयात्री वहाँ चावल अर्पण करते हैं जिसका उल्लेख 'Throne Of The God' में लेखक ने किया है..... "There are endless chains of red, brown, and yellow mountains, incredibly clear. On the far horizon we discern a new mountain range, pastel blue in the distance, with yellow

glaciers. This is Transhimalaya. Out of the vast extent of these new peaks there thrusts up a white cone, a mountain of strange shape, Kailas, the holy of holies of the Asiatic religion. My companions are motionless, the snow reaching to their hips, while they say their prayers. Each of us offers up to Kailas a handful of rice, scattered down the wind which blows towards the mountain." (The Throne Of The Gods)

बंगाल, बिहार और उड़ीसा के प्राचीन सराक जाति के लोगों में भी बीस तीर्थंकरों की निर्वाण भूमि पारसनाथ (शिखर जी) की दिशा में धान (चावल) अर्पण करने की परम्परा आज भी देखने को मिलते हैं। जो अष्टापद पर चावल चढ़ाने, उछालने की प्राचीन परम्परा का प्रतीक है। सराकों के गोत्र पिता आदिनाथ या ऋषभनाथ हैं। मन्दिरों में चावल चढ़ाने की प्रथा भी इसी प्राचीन परम्परा से चली आ रही है। चावल की सिद्ध शिला जिसका आकार अर्द्ध चन्द्राकार बनाकर उसपर मुक्त जीव का बिन्दु आकार बनाया जाता है। सिद्ध शिला के प्रतीक चन्द्र बिन्दु के नीचे सम्यक दर्शन, ज्ञान और चारित्र का प्रतीक तीन बिन्दु बनाये जाते हैं। उसके पश्चात् स्वस्तिक ।

Sven Hedin ने कैलाश के विषय में कहा है— The holy ice mountain or the ice jewel is one of my most memorable recollections of Tebet, and I quite understand how the Tebetan can regard as a divine sancturary this wonderful mountain which so striking a resemblance to a chhorten, the movment which is erected in memory of a deceased saint within or without the temples. (pg.96) ऋषभदेव स्वामी के निर्वाण स्थल पर स्तूप निर्माण की जैन शास्त्रों में दिये गये उल्लेखों की पुष्टि Sven Hedin के इस वर्णन से होती है जो उन्होंने कैलाश परिक्रमा करते समय डिरिपू गुफा से आगे चलने पर किया है— "On our left, northwards the mountain consist of vertical fissured granite in wild pyramidal form. Kailash is protected on the north by immense masses of granite" (Pg.195) कैलाश तथा उसके आस-पास प्रचुरता से मारबल पत्थर की बनी प्राचीरें आदि वहाँ प्राचीन काल में चैत्यों और स्तूप निर्मित होने की पुष्टि करते हैं। श्री भरत हंसराज शाह ने सन् १९५३-१९९६ और सन् १९९८ में कैलाश की तीन बार यात्रा की। यात्रा के दौरान उन्होंने अनेक चित्र लिये जिनसे यह स्पष्ट होता है कि वहाँ कभी मानव निर्मित भवन थे। चित्रों में एक sphinex भी दिखाई देता है जो शायद मिस्त्र में बने पिरामिडों का आदि स्त्रोत रहा होगा। श्री भरत हंसराज शाहा ने लिखा है—

"During my last two yatras, going away from stipulated and regulated route, I have tried to find any possibility. The particular place, I have visited and photographs-slides I have taken, shows excellent results inviting more study in that direction. There is a cathedral like chiselled mountanin in front of South face of Mount Kailas. An image of sitting lion can be seen on its top. ("Sinhnishadhya" prasad). Vertical sculptures are visible on its middle part. A "Sitar" like musical instrument is also visible with one of the sculptures. The tops of few mountains near this mountain are very identical. Their tops are rectangular in shape in front. The mountains themselves are also identical and are of the shape of Gopurams. There is a Gokh (Zarookha) clearly visible in one of the mountain facing Nyari Gompa across the river. In the same range there is a sphinx like huge image in a mountain. Few cubicle shaped huge stones are lying in the ares. Gear teeth shape marble stones are also seen in a pillar like shape in one of the mountains. Bevelled

marble stone borders is also visible on one of the hills. Chabutara shaped ruin is also seen at a place. All this shows that is past, a large scale human work is done at this place. Only in Jain Indology it is mentioned that huge temples, chaityas, stupas were erected in Ashtapad vicinity... (Ashtapad: A Possibility)

बेबीलोन के प्राचीन मन्दिरों जिनको जिगुरात कहते थे उनकी निर्माण शैली भी अष्टापद कैलाश के आधार पर ही बनी है। "The first temple or historical monument, the Ziggurat, found in region between the river Euphrates and Tigris, carried the same message of ascent. It was built by human hands, probably in the form of a stepped receding pyramid, with a chamber on the top reached by a flight of steps. ""This architectonic model has been used much later in the Aztec temple of the Sun in South East Asia. The archetype of all these symbolic monuments is the peak of Ashtapad it self a receding pyramid". (Ascent To The Divine. The Himalaya and Monasarover In Scripture Art And Thought.) अष्टापद और जिगुरात की तुलना करते हुए U.P. Shah ने "Studies in Jaina Art" में लिखा है- "The Jain tradition speak of the first Stupa and Shrine, erected by Bharat, on the mountain on which Rushabhnath obtained the Nirvana. The shrine and the stupas erected, Bharat made eight terraces (asta-Pada) between the foot and the top of mountain hence the astapada given to the first Jaina Shrine being an eight-terraced mountain, an eight terraced Ziggurat, or an eight terraced stupa."

The Ziggurat was also the mount of the Dead. Henry Frank Fort, ने अपने ग्रन्थ The Birth Of Civilisation में लिखा है.... In The Near East. In Mesopotania, the mountain is the place where....The myth express this by saying the God dies or that he is kept captive in the mountain. बर्मा में भी इसी तरह की stepped monastries देखने को मिलती है। जिसके विषय में' A History Of Indian And Eastern Architecture' में James fergusson ने लिखा है- "It may be asked, How it is possible that a Balylonian form should reach Burma with-out leaving traces of its passage through India? It is hardly a sufficient answer to say it must have come via Tibet and central Asia," (pg.365)

John snelling ने अपनी किताब "The Sacred Mountain' में कैलाश पर्वत की तुलना एक विशाल मन्दिर से की है । अतः चाहे वह मिश्र के पिरामिड हों, बेबीलोन के जिगुरात हों या बर्मा के पगोडा सबकी ढाँचा शैली में एक समानता देखने को मिलती है जो यह स्पष्ट करती है कि इन सबका प्राचीन मूल आधार अष्टापद पर निर्मित स्तूप एवं मन्दिर रहे हैं।

इन सब तथ्यों का तुलनात्मक अध्ययन कर यह निश्चित रूप से कहा जा सकता है कि कैलाश की अपेक्षा अष्टापद का दायरा विशाल है जिसमें पूरी कैलाश शृँखला समाहित है। आदि तीर्थंकर की पुण्य भूमि होने के कारण इसकी पवित्रता एवं पूज्यता प्राचीन काल से परम्परा के रूप में अक्षुण्य रूप से चली आ रही है। साहित्य में उपलब्ध वर्णन के अनुसार अनेक महान् आत्माओं ने इस तीर्थ की समय-समय पर यात्रा की। दुर्भाग्यवश भौगोलिक एवं राजनैतिक कारणों से जब इस सिद्ध क्षेत्र में आवागमन अवरुद्ध हो गया तो इसकी स्मृति को जीवन्त बनाये रखने के लिये अपने-अपने पहुँच के क्षेत्र में अष्टापद जिनालय बनाये गये और उनके दर्शन पूजा से अष्टापद को चिरकाल से धरोहर के रूप में अपनी स्मृति में संजोकर रखा। सभी बड़े-बड़े तीर्थ

स्थानों और मन्दिरों में अष्टापद जिनालय बने हुए हैं। कोलकत्ता के बड़ाबाजार मंदिर में अष्टापद बना हुआ है। फलौदी के मन्दिर में तथा बिहार में भागलपुर और पटना के बीच में १७ वीं शताब्दी में भगवन्त दास श्रीमाल द्वारा स्थापित तीर्थ में अष्टापद बना हुआ है। श्रेष्ठी वस्तुपाल द्वारा गिरनार पर्वत के शिखर पर अष्टापद, सम्मेतशिखर मण्डप एवं मरूदेवी प्रसाद निर्मित कराये गये। प्रबन्ध चिन्तामणि एवं वस्तुपाल चरित्र के अनुसार प्रभास पाटन में वस्तुपाल द्वारा अष्टापद प्रसाद का निर्माण कराया था। तारंगा तीर्थ में अष्टापद निर्मित किया गया है। शत्रुञ्जय तीर्थ में आदिनाथ जिनालय के बाईं तरफ सत्यपुरियावतार मन्दिर के पीछे अष्टापद जिनालय बना हुआ है। जैसलमेर के विश्वविख्यात जिनालयों में भी अष्टापद प्रसाद है जिसके ऊपर शांतिनाथ जिनालय है। अष्टापद प्रसाद के मूल गभारे में चारों ओर ७-५-७-५ - चौबीस जिनेश्वरों की प्रतिमाएँ सपरिकर हैं। हस्तिनापुर जहाँ भगवान् ऋषभदेव स्वामी का प्रथम पारणा हुआ था भव्य अष्टापद जिनालय का निर्माण कराया गया। इस प्रकार अनेकों तीर्थों और मन्दिरों में अष्टापद जिनालय निर्मित किये गये हैं। ये परम्परा प्राचीन काल से चली आ रही है। इसी शृँखला में अमेरिका के न्यूयार्क शहर में डॉ. रजनीकान्त शाह द्वारा जैन मन्दिर निर्मित कराया गया जिसमें अष्टापद का निर्माण कराया जा रहा है। अष्टापद के ऊपर उपलब्ध साहित्य भी उन्होंने प्रकाशित किया है। इसी सन्दर्भ में जनवरी २००५ में अष्टापद पर अहमदाबाद में विद्वानों की एक संगोष्ठी भी कराई गयी।

इस प्रकार जैन साहित्य में आचारांग निर्युक्ति से लेकर वर्तमान युग में श्री भरत हंसराज शाह के लेखों और चित्रों में हमें अष्टापद पर मन्दिरों और स्तूपों के निर्माण का विस्तृत और सुनियोजित वर्णन मिलता है, जो परम्परा के रूप में आज भी जैन तीर्थों और मन्दिरों में जीवन्त है। जैन धर्म के प्राचीन इतिहास की महत्त्वपूर्ण कड़ी के रूप में अष्टापद की खोज और उसकी प्रामाणिकता साहित्यिक उल्लेखों से और परम्पराओं से स्थापित हो जाती है। यह एक महत्त्वपूर्ण विषय है जिससे विश्व इतिहास को केवल एक नया आयाम ही नहीं मिलेगा बल्कि मानव सभ्यता और संस्कृति के आदि स्रोत का पता चल सकेगा। यह हमारी अस्मिता की पहचान है और भारतीय सभ्यता और संस्कृति की प्राचीनता का अकाट्य प्रमाण भी।

Chapter 3

Bhagwan Rushabhdev

સુપાર્શ્વ-ચંદ્રપ્રભુ-સુવિધિનાથ જિન વંદના...

जिणवर-सुपास ! रक्खसु, पुढवीमलयम्मि चंदणसरिच्छ ! ।
सिरियपइट्ठनिवकुलाऽऽहारवरत्थंम ! अम्हे वि ।।७।।

શ્રી પ્રતિષ્ઠ રાજાના કુળરૂપી ગૃહના પ્રતિષ્ઠાસ્તંભરૂપ અને પૃથ્વી માતારૂપ મલયાચલમાં ચંદન સમાન હે **સુપાર્શ્વનાથ !** મારી રક્ષા કરો. ૭

महसेणकुलमयंको !, लक्खमणाकुक्खिमाणसमराल ! ।
भयवं चंदप्पहजिण !, तारसु अम्हे भवोदहिओ ।।८।।

મહાસેન રાજાના વંશરૂપી આકાશમાં ચંદ્ર સમાન અને લક્ષ્મણા દેવીની કુક્ષિરૂપી સરોવરમાં હંસ સમાન એવા હે **ચંદ્રપ્રભુ !** તમે અમારી રક્ષા કરો. ૮

सुग्गीवतणय ! रामा-देवी-णंदणवणुव्विकप्पतरू ! ।
सुविहिजिणो मज्झ दिससु, परमपयपयासगं मग्गं ।।९।।

સુગ્રીવરાજાના પુત્ર અને શ્રીરામાદેવી રૂપ નંદનવનની ભૂમિમાં કલ્પવૃક્ષ રૂપ એવા હે **સુવિધિનાથ!** અમારું શીઘ્ર કલ્યાણ કરો. ૯

1

।। श्री ऋषभपञ्चाशिका ।।

धनपाल

પ્રસ્તાવના :

ઋષભપંચાશિકા ગ્રંથ શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનની કાવ્યાત્મક સ્તુતિનો અદ્‌ભૂત ગ્રંથ છે. તેમાં કવિશ્રી ધનપાલે અલ્પ શબ્દોમાં ભગવાન ઋષભદેવનું જીવન ચરિત્ર સુંદર રીતે વર્ણવ્યું છે.

जयजंतुकप्पपायव ! चंदायव ! रागपंकयवणस्स।
सयलमुणिगामगामणि ! तिलोअचूडामणि ! नमो ते।।१।।

(जगज्जन्तुकल्पपादप ! चन्द्रातप ! रागपङ्कजवनस्य।
सकलमुनिग्रामग्रामणी- स्त्रिलोकचूडामणे ! नमस्ते।।)

હે જગત્‌ના જીવો પ્રતિ વાંછિત ફળ આપનાર હોવાથી કલ્પવૃક્ષ (સમાન યોગીશ્વર) ! રાગરૂપી (સૂર્ય વિકાસી) કમલોના વન પ્રતિ (તેને નિમીલન કરનાર હોથાવી) ચન્દ્ર-પ્રભા (તુલ્ય પરમેશ્વર) ! હે સકલ (કળાથી યુક્ત એવા) મુનિ-ગણના નાયક ! હે સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ (અથવા અધોલોક, મધ્યલોક અને ઉર્ધ્વલોક) રૂપી ત્રિભુવનની (સિદ્ધશિલારૂપી) ચૂડાને વિષે (તેના શાશ્વત મંડનરૂપ હોવાને લીધે) મણિ (સમાન ઋષભદેવ ! સ્વામિન્ !) આપને (મારો ત્રિકરણ શુદ્ધિપૂર્વક) નમસ્કાર હો. (૧)

जय रोसजलणजलहर ! कुलहर ! वरनाणदंसणसिरीणं।
मोहतिमिरोहदिणयर !, नयर ! गुणगणाण पउराणं ।।२।।

(जय रोषज्वलनजलधर ! कुलगृह ! वरज्ञानदर्शनश्रियोः ।
मोहतिमिरौघदिनकर ! नगर ! गुणगणानां पौराणाम्।।)

હે ક્રોધરૂપી અગ્નિને (શાંત કરવામાં) મેઘ (સમાન) ! હે ઉત્તમ (અપ્રતિપાતી) જ્ઞાન અને દર્શનની (અથવા જ્ઞાન અને દર્શનરૂપી) લક્ષ્મીઓના (આનંદ માટે) કુલ-ગૃહ (તુલ્ય) ! હે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના સમૂહનો (અંત આણવામાં) સૂર્ય (સમાન) ! હે (તપ, પ્રશમ ઇત્યાદિ) ગુણોના સમુદાયરૂપ નાગરિકોના (અથવા અનેક ગુણોના સમુદાયોના નિવાસ માટે નગર તુલ્ય ! આપ જયવંત-સર્વોત્કૃષ્ટ વર્તો. (૨)

दिट्ठो कहवि विहडिए, गंठिम्मि कवाडसंपुडघणंमि।
मोहंधयारचारयगएण जिण ! दिणयरुव्व तुमं ।।३।।

(दृष्टः कथमपि विघटिते ग्रन्थौ कपाटसम्पुटघने।
मोहान्धकारचारकगतेन जिन ! दिनकर इव त्वम्।।)

(અનેક ભવોથી એકત્રિત થએલ હોવાથી) દ્વારના યુગલ જેવી ગાઢ (રાગ-દ્વેષના પરિણામરૂપ) ગાંઠનો જ્યારે મહામહેનતે નાશ થયો, ત્યારે હે જિનેશ્વર ! (૨૮ પ્રકારના) મોહરૂપી અંધકારથી વ્યાપ્ત થવા કારાગૃહમાં રહેલા મને સૂર્ય સમાન આપનું દર્શન થયું. (૩)

भविअकमलाण जिणरवि ! तुह दंसणपहरिसूससंताणं।
दढबद्धा इव विहडंति, मोहतमभमरविंदाइं।।४।।

(भव्यकमलेभ्यो जिनरवे ! त्वदर्शनप्रहर्षोच्छ्वसद्भ्यः।
दृढवद्धानीव विघटन्ते मोहतमोभ्रमर वृन्दानि।।)

(મિથ્યાત્વરૂપી રાત્રિનો નાશ કરનારા અને સન્માર્ગના પ્રકાશ કરનારા એવા) હે જિન-સૂર્ય ! આપના દર્શનરૂપી પ્રકૃષ્ટ આનંદથી વિકસિત થયેલાં ભવ્ય કમળોમાંથી-દૃઢ બંધાએલા એવા પણ-મોહાન્ધકારરૂપી ભ્રમરોના સમુદાયો છૂટા પડી જાય છે. (૪)

लट्ठत्तणाहिमाणो, सव्वो सव्वट्ठसुरविमाणस्स।
पइं नाह ! नाहिकुलगर-, घरावयारूम्मुहे नट्ठो ।।५।।

(शोभनत्वाभिमानः सर्वः सर्वार्थसुरविमानस्य।
त्वयि नाथ! नाभिकुलकर, गृहावतारोन्मुखे नष्ट ।।)

હે નાથ ! જયારે આપ નાભિ (નામના સાતમા) કુલકરના ગૃહમાં અવતાર લેવાને તૈયાર થયા જ્યારે આપ તેમના ઘરમાં અવતર્યા, ત્યારે સર્વાથસિદ્ધ નામના દેવ વિમાનનો સુંદરતા (પ્રધાનતા) સંબંધી સમસ્ત ગર્વ ગળી ગયો. (૫)

पइं चिंतादुल्लहमुक्खसुक्खफलए अउव्वकप्पदुमे।
अवइन्ने कप्पतरु जयगुरु ! हित्था इव पओत्था ।।६।।

(त्वयि चिन्तादुर्लभमोक्षसुखफलदेऽपूर्वकल्पद्रमे।
अवतीर्णे कल्पतरवो जगद्गुरो ! ह्रीस्था इव प्रोषिताः ।।)

સંકલ્પ વડે દુર્લભ એવા મોક્ષના સુખરૂપ ફળને આપનારા એવા અપા અપૂર્વ કલ્પવૃક્ષ (આ પૃથ્વી ઉપર) અવતર્યા એટલે હે વિશ્વના ગુરૂ ! કલ્પ વૃક્ષો જાણે શરમાઈ ગયા હોય તેમ અદૃશ્ય થઈ ગયા.(૬)

अरएणं तइएणं, इमाइ ओसप्पिणीइ तुह जम्मे।
फुरिअं कणगमएणं, व कालचक्किक्कपासंमि ।।७।।

(अरकेण तृतीयेनास्यामवसर्प्पिण्यां तव जन्मनि।
स्फुरितं कनकमयेनेव कालचक्रैकपार्श्वे ।।)

કાલ-ચક્રના એક પડખે આ અવસર્પિણી (કાલ) માં આપના જન્મને વિષે ત્રીજો આરો સુવર્ણમય હોય તેમ શોભી રહ્યો. (૭)

जम्मि तुमं अहिसित्तो, जत्थ य सिवसुक्खसंपयं पत्तो।
ते अट्ठावयसेला, सीसाभेला गिरिकुलस्य ।।८।।

(यत्र त्वमभिषिक्तो यत्र च शिवसुखसंपदं प्राप्तः
तावष्टापदशैलौ, शीर्षापीडौ गिरीकुलस्य ।।)

જે સુવર્ણના ગિરિ ઉપર આપનો (જન્મ) અભિષેક થયો તે એક અષ્ટાપદ (મેરૂ) પર્વતે તેમજ જયાં આપ શિવ સુખની સંપત્તિ (નિર્વાણ)ને પામ્યા મે (વિનીતા નગરીની સમીપમાં રહેલો આઠ પગથીઆવાળો) બીજો અષ્ટાપદ પર્વત, એ બે પર્વતો (સમસ્ત) પર્વતોના સમૂહના મસ્તકને વિષે મુકુટરૂપ થયા. (૮)

धन्ना सविम्हयं जेहिं, इत्ति कयरज्जमज्जणो हरिणा।
चिरधरिअनलिणपत्ताऽभिसे असलिलेहिं दिट्ठो सि।।९।।

(धन्याः सविस्मयं यैर्झंटिति कृतराज्यमज्जनो हरिणा।
चिरघृतनलिनपत्राभिषेकसलिलैर्दृष्टोऽसि।।)

હે જગન્નાથ ! ઇંદ્ર દ્વારા જલદી રાજ્યાભિષેક કરાયેલા એવા આપને વિસ્મયપૂર્વક લાંબા કાળ સુધી કમળનાં પત્રો વડે અભિષેક-જલધારણ કરવાપૂર્વક જે (યુગલિકોએ) જોયા તેઓ ધન્ય છે. (૯)

दाविअविज्जासिप्पो, वज्जरिआसेसलोअववहारो।
जाओ सि जाण सामिअ, पयाओताओ कयत्थाओ ।।१०।।

(दर्शितविद्याशिल्पो व्याकृताशेषलोकव्यहारः।
जातोऽसि यासां स्वामी प्रजास्ताः कृतार्थाः ।।)

જેમણે (શબ્દ-લેખન-ગણિત-ગીત ઇત્યાદિ) વિદ્યાઓ અને (કુંભકારાદિક) શિલ્પો દેખાડ્યાં છે, તેમજ જેમણે (ખેતી, પશુ-પાલન, વાણિજ્ય, લગ્ન ઇત્યાદિ) સમસ્ત પ્રકારનો લોક-વ્યવહાર પણ સારી રીતે સમજાવ્યો છે, એવા આપ જે પ્રજાઓના સ્વામી થયા છો, તે પ્રજા પણ કૃતાર્થ છે. (૧૦)

बंधुविहत्तवसुमई वच्छरमच्छिन्नदिभधणनिवहो।
जह तं तह को अन्नो निअमधुरं धीर ! पडिवन्नो ।।११।।

(बंधुविभक्तवसुमतिः वत्सरमच्छिन्नदत्तधननिवहः।
यथा त्वं तथा कोऽन्यो नियमधुरां धीर ! प्रतिपन्नः।।)

જેમણે (ભરતાદિક પુત્રો અને સામન્તોરૂપી) બાન્ધવોમાં પૃથ્વી વહેંચી આપી છે તથા જેમણે એક વર્ષ પર્યંત નિરંતર ધનના સમૂહનું દાન કર્યું છે, એવા આપે જેવી રીતે (દીક્ષા-સમયે સમસ્ત પાપમય આચરણના ત્યાગરૂપી) નિયમ ધુરાને ધારણ કરી, તેવી રીતે હે ધીર ! અન્ય કોણ ધારણ કરી શકે? (૧૧)

सोहसि पसाहिअंसो कज्जलकसिणाहिं जयगुरु जडाहिं।
उवगूढविसज्जिअरायलच्छिबाहच्छडाहिं व ।।१२।।

(शोभसे प्रसाधितांसः कज्जलकृष्णाभिर्जगद्गुरोजटाभिः।
अपगूढविसर्जितराजलक्ष्मीबाष्पछटाभिरिव ।।)

હે જગદ્ગુરુ ! (રાજ્ય સમયે) આલિંગન કરાયેલી અને (દીક્ષા-સમયે) ત્યાગ કરાયેલી એવી રાજ્ય લક્ષ્મીની જાણે અશ્રુધારા જ હોય તેવી કાજળના જેવી શ્યામ જટા વડે અલંકૃત સ્કંધવાળા આપ શોભી રહ્યા છો. (૧૨)

2

।। कर्मयोगी और आत्मधर्म-प्रणेता भगवान् ऋषभदेव ।।

प्रेमसुमन जैन

भारतीय संस्कृति में जो प्राचीन ऋषि, मुनि और आत्मविद्या के सिद्धस्त महात्मा हुए हैं, उनमें भगवान् ऋषभदेव का प्रमुख स्थान है। ऋषभदेव भारतीय संस्कृति और चिन्तन के विकास के पुरोधा हैं । श्रमण संस्कृति के आदि प्रवर्तक के रूप में उन्हें प्राचीन साहित्य और पुरातत्व में स्मरण किया गया है । भारत में प्रचलित जैन धर्म को साम्यता के प्रारम्भिक काल में श्रमण, व्रात्य, आर्हत, निर्ग्रन्थ आदि नामों से जाना जाता था । वैदिक साहित्य में इन शब्दों का प्रयोग जैन धर्म के अर्थ में किया गया है और भगवान् ऋषभदेव को जैनधर्म का आदि प्रर्वतक माना गया है। जैन पुराणकारों ने भी भगवान् ऋषभदेव के चरित्र में यही चित्रण किया है । उन्हें कृषि सभ्यता और नागरिक जीवन का जन्मदाता भी माना है। भगवान् ऋषभदेव द्वारा ही स्थापित जैन धर्म को नेमिनाथ, पार्श्वनाथ एवं महावीर ने अपने युग के अनुसार विभिन्न रूपों में विकसित किया है । जैनधर्म के आदि प्रणेता भगवान् ऋषभदेव का संक्षिप्त जीवन चरित इस प्रकार है।

* पूर्वज :

जैन मान्यता के अनुसार सृष्टि का कोई आदिकाल नहीं होता और न ही कोई अंतिम काल। सृष्टि निरन्तर कालचक्र के अनुसार परिवर्तित होती रहती है। इसी परिवर्तन के प्रारम्भिक कल्प में भगवान् ऋषभदेव का अस्तित्व स्वीकार किया गया है, जिसे आधुनिक इतिहासकार आदि मानव का पाषाण युग कहते हैं। उस समय मनुष्य अविकसित था। उसे सामाजिक बोध नहीं था। भाई-बहिन ही पति-पत्नी के रूप में रहने लगते थे, इसे युगलियां संस्कृति का काल कहा जाता है। उस समय वृक्षों से ही जीवन निर्वाह हो जाता था। अतः मनुष्य कोई कर्म नहीं करता था। इस कारण उस वन-संस्कृति को भोग युग भी कहा गया है। जैन पौराणिक मान्यता के अनुसार उस समय चौदह कुलकर हुए हैं, जो तत्कालीन मनुष्यों को जीवन-निर्वाह के कार्यों की शिक्षा देते थे। ऐसे कुलकरों में चौदहवें कुलकर श्री नाभिराज हुए, जिन्होंने भोग-भूमि के लोगों को कर्मूभमि की ओर गमन करना सिखाया। इनको मनु भी कहा गया है। इन्हीं नाभिराज और उनकी पत्नी मरूदेवी के पुत्र के रूप में ऋषभदेव का जन्म हुआ।

* जन्म एवं परिवार :

ऋषभदेव के जीवन आदि के सम्बन्ध में जो विवरण तिलोयपण्णत्ति, आदिपुराण, हरिवंशपुराण आदि प्राचीन ग्रन्थों में उपलब्ध हैं उसके अनुसार ऋषभदेव का जीव आषाढ़ कृष्णा द्वितीया के दिन महारानी

Karmayogi & Aatmadharma-praneta Bhagwan Rushabhdev Vol. VII Ch. 45-A, Pg. 2944-2948

मरूदेवी के गर्भ में अवतरित हुआ। नौ माह पूर्ण होने पर चैत्र कृष्ण नवमी के दिन सूर्योदय के समय मरूदेवी ने पुत्ररत्न को जन्म दिया, जिस पर इन्द्र इत्यादि देवों ने जन्मोत्सव मनाया। माता मरूदेवी के द्वारा देखे गए स्वप्नों में वृषभ (बैल) की प्रमुखता होने के कारण बालक का नाम भी वृषभदेव रख दिया गया, जिसका अर्थ है- श्रेष्ठ धर्मप्रणेता। माता-पिता उन्हें ऋषभ नाम से पुकारते थे। ऐसी मान्यता है कि ऋषभदेव जन्म से ही मतिज्ञान, श्रुतज्ञान और अवधिज्ञान के धारक थे। उनके शरीर और बाल्यकाल की अनेक विशेषताएँ साहित्यकारों ने अंकित की हैं।

भगवान् ऋषभदेव तीर्थङ्कर परम्परा के प्रथम तीर्थङ्कर हैं। अतः मान्यता के अनुसार उन्होंने स्वयं बिना किसी को गुरु बनाए अनेक विद्याओं और कलाओं की शिक्षा प्राप्त की। युवावस्था प्राप्त होने पर नाभिराज ने यशस्वती और सुनन्दा नामक कन्याओं से ऋषभदेव का विवाह किया। आवश्यक निर्युक्ति में इनके नाम सुमंगला और सुनन्दा मिलते हैं। समय आने पर महादेवी यशस्वती ने पुत्र भरत और ब्राह्मी नामक पुत्री को जन्म दिया। बाद में इनके ९८ पुत्र भी हुए। ऋषभदेव की दूसरी रानी सुनन्दा से पुत्र बाहुबली और पुत्री सुन्दरी का जन्म हुआ। अभिधान राजेन्द्रकोश में इन सौ पुत्रों के नाम भी मिलते हैं। श्रीमद्भागवत में भी ऋषभदेव के सौ पुत्रों का उल्लेख है, जिनमें भरत सबसे बड़े थे।

* विद्या एवं कलाओं की शिक्षा :

भगवान् ऋषभदेव अपने पिता नाभिराज की भाँति अपने युग की जनता को उनके जीवन-निर्वाह के क्षेत्र में विभिन्न कर्मों की शिक्षा प्रदान करते रहते थे। शिक्षा के क्षेत्र में उनका विशेष योगदान माना जाता है। स्त्री-शिक्षा के ऋषभदेव प्रथम गुरु हैं। ऋषभदेव ने साहित्य के तीनों अंगों-व्याकरणशास्त्र, छन्दशास्त्र और अलंकारशास्त्र के ग्रन्थों की स्वयं रचना की और उन्हें अपनी पुत्रियों को भी पढ़ाया। उन्होंने ब्राह्मी पुत्री को लिपिविद्या (वर्णमाला) लिखना सिखाया और पुत्री सुन्दरी को अंकविद्या (संख्या) लिखना सिखाया। इस प्रकार लिपिविद्या और अंकविद्या का अविष्कार भगवान् ऋषभदेव द्वारा हुआ। उन्होंने अपने ज्येष्ठपुत्र भरत को अर्थशास्त्र और नृत्यशास्त्र सिखाया। वृषभसेन नामक पुत्र को गंधर्वशास्त्र की शिक्षा दी। अनन्त विजय नामक पुत्र को चित्रकला का अभ्यास कराया। प्राचीन शास्त्रों से पता चलता है कि ऋषभदेव ने बहत्तर कलाओं और चौसठ विज्ञानों की शिक्षा अपने पुत्रों को देकर उनकी शिक्षा का प्रसार जनमानस में भी किया। इस प्रकार ऋषभदेव ने शिक्षा के द्वारा भोगयुग को कर्मयुग में बदलने के लिए अपूर्व श्रम और पुरुषार्थ किया।

* कृषि संस्कृति और नागर-सभ्यता का पाठ :

कल्पवृक्षों के निरन्तर कमी होने के कारण उस युग के मनुष्यों के जीवन की आवश्यकताओं की पूर्ति नहीं हो पाती थी। अतः लोग राजा नाभिराज के पास गए। उन्होंने प्रजा की समस्याओं के समाधान के लिए राजकुमार ऋषभ को संकेत किया। तब ऋषभदेव ने प्रजा को कर्म करने की शिक्षा देते हुए असि, मसि, कृषि, विद्या, वाणिज्य और शिल्प इन छः कर्मों को करने की जानकारी प्रदान की। आदिपुराण और आवश्यक चूर्णि में तत्कालीन आजीविका के विभिन्न उपायों और कार्यों का वर्णन प्राप्त होता है । इन छः कर्मों से अनाज तो प्राप्त होता था किन्तु उसे पकाकर कैसे खाया जाय, इससे लोग अभिज्ञ थे। तब ऋषभदेव ने प्रजा को अग्नि के उपयोग की जानकारी कराई और कुम्हार के पहिये (चाक) के उपयोग द्वारा बर्तनों के निर्माण और गति की शिक्षा दी। इस प्रकार इन विभिन्न कर्मों द्वारा वन-संस्कृति के लोगों

ने कृषि संस्कृति और नागरिक-सभ्यता के जीवन में प्रवेश किया। उस समय की प्रजा ने इन कार्यों की जानकारी के प्रति ऋषभदेव को **प्रजापति** की उपाधि से भी सम्बोधित किया है। यथा-

प्रजापतिर्यः प्रथमं जीनिविषुः शशास कृष्यादिषु कर्मसु प्रजाः।

-(स्वयम्भू स्त्रोत)

आजीविका और व्यवसाय की व्यवस्था प्रारम्भ होने से समाज में वर्णों का भी निर्माण हुआ, जो कार्यकुशलता और गुणों के आधार पर था। जो विपत्ति से रक्षा करते थे वे क्षत्रिय कहलाए, और जो जीवन-निर्वाह के लिए कृषि, व्यापार, पशुपालन आदि कार्य करते थे वे वैश्य कहलाए। शिल्प द्वारा आजीविका और सेवा करने वाले को शुद्र कहा गया। महाभारत के शान्तिपर्व में ऋषभदेव को आदिदेव भी कहा गया है क्योंकि वे छात्र धर्म के आदि प्रर्वतक थे। क्षत्रियों में से ही अहिंसा जीवन शैली को अपनाने वाले लोग बाद में ब्राह्मण के नाम से जाने गए। इसी समय आतप, वर्षा और शीत आदि से रक्षा के लिए विभिन्न भवनों, नगरों और जनपदों का निर्माण हुआ। इस प्रकार कबीलों की सभ्यता से नागर सभ्यता में प्रवेश कराने वाले ऋषभदेव को आदि ब्रह्मा भी कहा गया है।

* राज्य एवं दण्ड व्यवस्था :

जैसे-जैसे समाज नागर-सभ्यता का अभ्यासी हुआ वैसे ही वहाँ विवाह-व्यवस्था और समाज-व्यवस्था की भी आवश्यकता हुई। ऋषभदेव ने इस सम्बन्ध में भी मार्गदर्शन किया और प्रजा की इच्छा से जब उन्हें पिता नाभिराज ने राजा बनाया तब ऋषभदेव ने राज्यतन्त्र और दण्ड-व्यवस्था का भी विधान किया। उस समय के राजाओं में दण्डधर राजा और महामण्डलिक राजा के पद भी निर्मित हुए। कुरूवंश और सोमवंश की स्थापना भी हुई। इस प्रकार ऋषभदेव ने समाज की आवश्यकता के अनुसार विभिन्न नागरिक व्यवस्थाओं का सूत्रपात किया। उनके विविध लोकोपयोगी कार्यों से प्रभावित होकर ऋषभदेव के लिए इक्ष्वाकु, गौतम, काश्यप, पुरू, कुलधर, विश्वकर्मा आदि नाम भी प्रचलित हो गए थे।

* तपस्वी जीवन :

ऋषभदेव ने कर्मभूमि की रचना करके जन-कल्याण तो कर लिया था किन्तु वे आत्मकल्याण के मार्ग को नहीं भूले थे। जीवन के प्रसंगों से उन्हें संसार की दशा और मनुष्य जीवन की सार्थकता का बोध बना हुआ था। एक दिन राजदरबार मे नर्तकी नीलांजना की अचानक मृत्यु देखकर ऋषभदेव के मन में सांसारिक भोगों से वैराग्य उत्त्पन्न हो गया। अन्य ग्रन्थों से ज्ञात होता है कि उपवन में भ्रमण करते हुए पुष्पों की क्षणिकता देखकर उन्हें वैराग्य जन्मा था। ऋषभदेव के विरक्ति भाव की प्रशंसा देवों ने भी आकर की। ऋषभदेव ने ज्येष्ठ पुत्र भरत को अयोध्या का राज्य देकर और अन्य पुत्रों को विभिन्न देशों के राज्य देकर दीक्षा ग्रहण कर ली। जिस स्थान पर उन्होंने दीक्षा ली थी वह स्थान प्रजाग/प्रयाग के नाम से प्रसिद्ध हो गया।

ऋषभदेव ने मुनि अवस्था में कठोर तपस्या की। उनकी जटाएँ भी बढ़ गईं। इस कारण उनका केशी नाम भी प्रसिद्ध हो गया। साधक जीवन में सर्वप्रथम राजा श्रेयांस ने ऋषभदेव को जिस दिन इक्षुरस का प्रथम आहार दिया वह दिन अक्षय तृतीया के नाम से प्रसिद्ध हो गया। पुराणों से ज्ञात होता है कि ऋषभदेव ने एक हजार वर्षों तक मुनि अवस्था में अनेक देशों में विहार किया। अन्त में पुरिमताल नगर,

प्रयाग के उद्यान में एक वटवृक्ष के नीचे वे ध्यानस्थ हो गए। तब उन्हें फागुन सुदी एकादशी को केवलज्ञान प्राप्त हुआ। वहाँ पर आकर कुबेर ने समवसरण की रचना की। देवों की प्रार्थना पर भगवान् ऋषभदेव ने दिव्यध्वनि द्वारा उपदेश देकर धर्मचक्र-प्रर्वतन किया, जिससे सभी प्राणी लाभान्वित हुए। परम्परा से ज्ञात होता है कि भगवान् ऋषभदेव के संघ में मुनियों की संख्या चौरासी हजार थी और साढ़े तीन लाख आर्यिकाएँ थीं। श्रावक-श्राविकाओं की संख्या आठ लाख थी। इससे ज्ञात होता है कि ऋषभदेव द्वारा प्रतिपादित तत्कालीन जैन धर्म लोकधर्म था।

* कैलाश पर्वत से निर्वाण :

भगवान् ऋषभदेव सर्वोच्च ज्ञान प्राप्त करने के उपरान्त सम्पूर्ण देश में बिहार करते हुए जनमानस को धर्म स्वरूप समझाते रहे। यह वही आत्मधर्म था जो आगे चलकर श्रमण परम्परा और जैन धर्म के नाम से विख्यात हुआ। ऋषभदेव ने पहले गृहस्थ जीवन में प्रजा के भौतिक जीवन और आहार-विहार को बदला तथा आत्मदर्शी और केवलज्ञानी बनकर जनमानस के आचार-विचार को बदल दिया। इस प्रकार ऋषभदेव लोगों के लिए महादेव के रूप में स्थापित हो गए। अन्त में उन्होंने कैलाशपर्वत पर जाकर ध्यान लगाया और उन्हें माघ कृष्णा चर्तुदशी को निर्वाण की प्राप्ति हो गई। यही तिथि शिवजी के लिंग-उदय की मानी जाती है, जिसके स्मरण में शिवरात्रि पर्व मनाया जाता है। कैलाश पर्वत प्राचीन भारतीय संस्कृति के आदिदेव ऋषभ का मोक्ष-प्राप्ति-स्थल होने से तीर्थ बन गया। और ऋषभदेव समग्र भारतवासियों के आदिदेव बन गए। जैन सम्पद्राय के जिस प्रकार वे प्रथम तीर्थंकर हैं उसी प्रकार वैदिक परम्परा के लोगों के लिए वे राम और कृष्ण से भी प्राचीन कल्याणकारी देवता हैं, जिन्हें विष्णु भगवान् का अवतार माना जाता है। इसीलिए अथर्ववेद (१९.४२.४) में कहा गया है कि- सम्पूर्ण पापों से मुक्त तथा अहिंसक वृत्तियों के प्रथम राजा, आदित्य स्वरूप श्री ऋषभदेव का मैं आवाहन करता हूँ। वे मुझे बुद्धि एवं इन्द्रियों के साथ बल प्रदान करें-

अहो मुंचं वृषभ याज्ञिमानां विराजन्तं प्रथमध्वराणाम्।
अपां न पानमश्विना हुवे धिय इन्द्रियेण इन्द्रियंदत्तभोगः।।

* पुरातत्व और समन्वय के आधार :

भारत की प्राचीन परम्पराओं और साहित्य में योगी ऋषभदेव आत्मधर्म के आदि महापुरुष सिद्ध होते हैं। पुरातत्वविद् रायबहादुर चन्दा का कथन है कि सिन्धुघाटी की मोहरों में एक मूर्ति में मथुरा से प्राप्त ऋषभदेव की खड्गासन मूर्ति के समान त्याग और वैराग्य के भाव दृष्टिगोचर होते हैं। डॉ. राधाकुमुद मुखर्जी भी मानते हैं कि मोहनजोदड़ो के कायोत्सर्ग देवताओं का साम्य ऋषभदेव के योगीरूप से है। अतः शैवधर्म की तरह जैन धर्म का मूल भी ताम्रयुगीन सिन्धुसभ्यता तक चला जाता है। डॉ. एन.एन वसु का मत है कि लेखनकला और ब्रह्मविद्या का आविष्कार ऋषभदेव ने किया था। अनेक पुरातत्वविदों ने निष्कर्ष दिया कि ऋषभादि २४ तीर्थङ्करों की मान्यता सुदूर प्राचीनकाल में प्रचलित थी।

ऋषभदेव की इसी प्राचीनता के कारण ऋषभदेव और शिव के स्वरूप एवं व्यक्तित्व में कई समानताएँ दृष्टिगोचर होती हैं। शिवपुराणों में तो स्पष्ट कहा गया है कि आदिदेव शिवलिंग के रूप में प्रकट हुआ है और शंकर का ऋषभ अवतार होगा। शिवजी का दिगम्बरत्व रूप, जटाधारी, तपस्वी, अपरिग्रही, नान्दीवाहन,

कैलाश पर्वत शिवधाम, गंगावतरण, आदि अनेक प्रसंग/विशेषताएँ ऋषभदेव के जीवन से भी जुड़ी हुई हैं। दोनों अवैदिक देवता हैं और लोक देवता के रूप में प्रसिद्ध हैं। कामदेव पर दोनों ने विजय प्राप्त की है और आत्मज्ञान का तृतीय नेत्र प्रकट किया है। अतः ऋषभदेव किसी जाति, सम्प्रदाय, वर्ग विशेष के देवता नहीं हैं, अपितु वे आत्मधर्म के आदि प्रणेता हैं जिन्होंने कर्म और धर्म की समान रूप से शिक्षा दी है। वास्तव में ऋषभदेव भारतीय संस्कृति के समन्वय के सूत्र हैं, जिसमें सभी धर्म सरोवर आकर आश्रय पाते हैं और उनमें अनेकान्त का कमल खिलता है। प्राचीन मनीषी पं. सुखलाल संघवी ने यह निष्कर्ष ठीक ही दिया है कि- ''ऋषभ जीवन बहुत दीर्घकाल से आर्यजाति का आदर्श माना जाता रहा है। और समस्त मानव जाति का विशुद्ध आदर्श बनने की योग्यता भी रखता है।'' ऋषभदेव परिपूर्ण पुरुष थे। उन्होंने काम, अर्थ, धर्म और मोक्ष इन चारों पुरुषार्थों को स्वयं जिया और दूसरों के लिए इनके आदर्श स्थापित किये। मानवीय गुणों के विकास की सभी सीमाएँ उन्होंने उद्घाटित की हैं, यही सच्चा जैन धर्म है । मूर्त और अमूर्त जगत् के बीच, प्रवृत्ति और निवृत्ति के बीच, अभाव और प्रभाव के बीच सन्तुलन स्थापित करने की कला भगवान् ऋषभदेव ने मानव को सिखायी यही उनका अवदान है। यही उनकी पहिचान है। वर्तमान युग का जैनधर्म तो ऋषभदेव द्वारा प्ररूपित आत्मधर्म के पौधे की अनेक फसलों में से एक अनमोल फल है।

सन्दर्भ :

१. तिलोयपण्णत्ति (यतिवृषभ)
२. आदिपुराण (जिनसेन)
३. हरिवंशपुराण (जिनसेन)
४. आवश्यकनिर्युक्ति, चूर्णि एवं वृत्ति (आगमोदय समिति)
५. भगवान् ऋषभदेव-एक परिशीलन-(देवेन्द्र मनि)
६. जैनधर्म- (पं. कैलाशचन्द्र शास्त्री)
७. जैनधर्म का प्राचीन इतिहास- (पं. बलभद्र जैन)
८. भारतीय संस्कृति में जैनधर्म का योगदान-(डॉ. हीरालाल जैन)
९. चार तीर्थंकर- (पं. सुखलाल संघवी)
१०. हिन्दू सभ्यता- (राधा कुमुद मुखर्जी)
११. हिन्दी विश्वकोश, जिल्द। एवं ३
१२. धम्मकहाणुयोगो- मुनि कन्हैयालाल ''कमल'', भाग-१

3

।। जैन महापुराण : कलापरक अध्ययन ।।

पी. एल. वैद्य

प्रस्तावना :

जैन पुराणों में महापुराण निःसन्देह सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण और विस्तृत है।

इस ग्रन्थ में लेखिका ने एलोरा की जैन गुफाओं एवं महापुराण की कलापरक सामग्री के तुलनात्मक अध्ययन का यथेष्ट प्रयत्न किया है।

यहाँ इस लेख में ग्रन्थ के तृतीय अध्याय में से ऋषभनाथ के जीवन से सम्बन्धित कुछ घटनाओं की विस्तारपूर्वक चर्चा की है।

* ऋषभनाथ (या आदिनाथ) :

आदिपुराण में ऋषभनाथ को वृषभदेव कहा गया है जो एक ओर शिव और दूसरी ओर उनके वृषभ लांछन से सम्बन्धित है। ज्ञातव्य है कि ऋषभदेव का लांछन वृषभ है। वृषभदेव वर्तमान अवसर्पिणी काल के २४ तीर्थंकरों में आद्य तीर्थंकर हैं और इन्हीं से जैन धर्म का प्रारम्भ माना जाता है। आद्य तीर्थंकर होने के कारण ही इन्हें आदिनाथ भी कहा गया है।

जैन पुराणों में इनके जीवन, तपश्चरण, केवलज्ञान व धर्मोपदेश के विस्तृत विवरण के साथ ही वैदिक साहित्य जैनेतर पुराणों तथा उपनिषदों आदि में भी इनका उल्लेख हुआ है।[१] पउमचरिय में २४ तीर्थंकरों की वन्दना के प्रसंग में ऋषभनाथ को जिनवरों में वृषभ के समान श्रेष्ठ तथा सिद्धदेव, किन्नर, नाग, असुरपति एवं भवनेन्द्रों के समूह द्वारा पूजित बताया गया है। इसी प्रकार एक अन्य स्थल पर ऋषभनाथ को स्वयंभू, चतुर्मुख, पितामह, भानु, शिव, शंकर, त्रिलोचन, महादेव, विष्णु हिरण्यगर्भ, महेश्वर, ईश्वर रुद्र और स्वयं सम्बुद्ध आदि नामों से देवता एवं मनुष्यों द्वारा वंदित बताया गया है।[२] इन्हें प्रथम नृप, प्रथम जिन, प्रथम केवली, प्रथम तीर्थंकर तथा प्रथम धर्मचक्रवर्ती कहा गया है।[३] शिवपुराण में शिव के आदि तीर्थंकर ऋषभदेव के रूप में अवतार लेने का उल्लेख भी हुआ है।[४] ऋषभदेव के साथ वृषभ तथा शिव के साथ नन्दी समान रूप से जुड़ा है। इसी प्रकार ऋषभदेव का निर्वाण स्थल कैलाश पर्वत माना

---

१ हीरालाल जैन, 'भारतीय संस्कृति में जैनधर्म का योगदान', पृ.११ आदिपुराण, प्रस्तावना, पृ. १३-१४।

२ पउमचरिय १.१ २८, ४९; ४.४।

३ जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति २.३०।

४ शिवपुराण ४.४७, ४८।

Rushabhdev & Shiv in Jain Mahapuran Vol. IV Ch. 22-B, Pg. 1257-1263

गया है और शिव भी कैलाशवासी माने जाते हैं।[५] महाभारत के अनुशासन पर्व में जहाँ एक ओर शिव का ऋषभ नाम आया है,[६] वहीं दूसरी ओर आदिपुराण में वृषभदेव को शुंभ, शिव, मृत्युंजय, महेश्वर, शंकर, त्रिपुरारि तथा त्रिलोचन आदि नामों से संबोधित किया गया है।[७] शिव के मस्तक पर जटामुकुट और ऋषभनाथ के साथ कंधों पर लटकती जटाओं और यक्ष के रूप में गाय के मुखवाले गोमुख यक्ष की परिकल्पना भी दोनों की एकात्मकता का संकेत देते हैं। गोमुख यक्ष का वाहन वृषभ है और उसके एक हाथ में परशु दिखाया जाता है। ऐसा प्रतीत होता है कि महायोगी शिव के स्वरूप के आधार पर ही जैन परम्परा के आदि तीर्थंकर ऋषभदेव की कल्पना की गयी। भागवत्पुराण में वर्णित ऋषभ का सन्दर्भ ऋग्वेद के केशी और वातरशना मुनि के स्वरूप से साम्यता रखता है।[८] ऋग्वेद[९] की एक ऋचा में केशी और वृषभ का एक साथ उल्लेख आया है। ऋग्वेद में उल्लिखित वातरशना मुनियों के नायक केशी मुनि का ऋषभदेव के साथ एकीकरण हो जाने से जैन धर्म की प्राचीनता पर महत्त्वपूर्ण प्रकाश पड़ता है।[१०] इस आधार पर जैन धर्म की संभवित प्राचीनता ई. पू. १५०० तक मानी जा सकती है।[११] श्रीमद्भागवत्[१२] में भी ऋषभदेव का उल्लेख आया है जिसके अनुसार वासुदेव ऋषभरूप में नाभि और मरुदेवी के यहाँ अवतरित हुए। जैनेतर पुराणों-मार्कण्डेय पुराण,[१३] कूर्मपुराण,[१४] अग्निपुराण,[१५] वायुमहापुराण[१६], ब्रह्माण्डपुराण[१७], वाराहपुराण[१८], लिंगपुराण[१९], विष्णुपुराण[२०] तथा स्कन्दपुराण[२१], में ऋषभदेव के अनेक उल्लेख हैं जो शिव से सन्दर्भित हैं।

ऋषभ का जन्म इन्द्र द्वारा रचित अयोध्या नगरी के राजा व चौदह कुलकरों में अन्तिम कुलकर नाभिराज के यहाँ हुआ था।[२२] श्वेताम्बर परम्परा में इनका जन्म चैत्र-शुक्ल अष्टमी के दिन माना गया है।[२३] श्वेताम्बर परम्परा में ऋषभ के नामकरण के सम्बन्ध में उल्लेख है कि मरूदेवी द्वारा स्वप्न में वृषभ को देखने तथा बालक के उरूस्थल पर वृषभ का शुभलांछन होने के कारण ही उनका नाम ऋषभदेव रखा

---

५ वही, पृ. ६।
६ ऋषभ त्वं पवित्राणां योगिनां निष्कलः शिवः।
७ आदिपुराण २५.१००-२१७।
८ हीरालाल जैन, पू. नि., पृ. १५।
९ कर्कदेव वृषभीयुक्तआसीद्, अवावचीत् सारथिरस्य केशी, (ऋग्वेद १०. १०२, ६) ।
१० हीरालाल जैन, पू. नि., पृ. १७।
११ वही।
१२ श्रीमद् भागवत १-३.१३ (हस्तीमल, पृ. ५४)।
१३ मार्कण्डेयपुराण, अध्याय ५०.३९-४०, पृ. ५८-५९।
१४ कूर्मपुराण, अध्याय ४१. ३७-३८।
१५ अग्निपुराण, अध्याय १०. १०-११।
१६ वायुमहापुराण पूर्वार्ध, अध्याय ३३. ५०-५१।
१७ ब्रह्माण्डपुराण पूर्वार्ध, अनषङ्गपाद, अध्याय १४.५९-६०।
१८ वाराहपुराण, अध्याय ७४।
१९ लिंगपुराण, अध्याय ४७. १९-२२।
२० विष्णुपुराण, द्वितीयांश, अध्याय १. २७-२८।
२१ स्कन्दपुराण, माहेश्वर खण्ड के कौमारखण्ड, अध्याय ३७. ५७।
२२ आदिपुराण १२. ३-६।
२३ स्कन्दपुराण, माहेश्वर खण्ड के कौमारखण्ड, अध्याय ३७,५७।

गया।[२४] दिगम्बर परम्परा में स्वप्न सन्दर्भ के साथ ही यह भी उल्लेख है कि इन्द्र ने इनका नाम वृषभदेव रखा था।[२५]

ऐसा उल्लेख है कि ऋषभ का कोई वंश नहीं था क्योंकि जिस समय उनका जन्म हुआ उस समय मानव समाज किसी कुल, जाति या वंश में विभक्त नहीं था।[२६] जब ये लगभग एक वर्ष के थे और एक दिन पिता की गोद में बैठे थे उसी समय हाथ में इक्षुदण्ड लिए इन्द्र वहाँ उपस्थित हुए। उसे प्राप्त करने के लिये ऋषभ ने दाहिना हाथ आगे बढ़ाया। इन्द्र ने इक्षु-भक्षण की ऋषभ की रुचि जानकर उनके वंश का नाम इक्ष्वाकुवंश रखा।[२७] ज्ञातव्य है कि इक्ष्वाकुवंश में ही अधिकांश तीर्थंकरों का जन्म हुआ था।

यौवनावस्था में यशस्वती तथा सुनन्दा नामक दो रूपवती व गुणवती राजकन्याओं के साथ ऋषभ का विवाह हुआ।[२८] वृषभ के पूर्व तत्कालीन समाज में कोई वैवाहिक प्रथा प्रचलित नहीं थी।[२९] सर्वप्रथम ऋषभ ने ही भावी मानव समाज के हितार्थ विवाह परम्परा का सूत्रपात किया और मानव मन में बढती हुई वासना को विवाह सम्बन्ध के माध्यम से सीमित और नियोजित कर दिया।[३०] ऋषभदेव की यशस्वती नामक महादेवी से प्रथम चक्रवर्ती भरत सहित अन्य ९९ पुत्र एवं ब्राह्मी नाम की पुत्री तथा दूसरी रानी सुनन्दा से बाहुबली नामक पुत्र तथा सुन्दरी नाम की पुत्री उत्पन्न हुयीं।[३१]

जैन मान्यता के अनुसार ऋषभ ने ही सर्वप्रथम कर्मयुग का आरम्भ किया था। इनकी राज्य व्यवस्था से पूर्व मानव कल्पवृक्ष के फल व अपने आप उत्पन्न कन्द-मूल आदि के भोजन पर ही निर्भर था। ऋषभदेव ने सर्वप्रथम असि, मसि, कृषि, विद्या, वाणिज्य तथा शिल्प इन छह कार्यों के द्वारा प्रजा को आजीविका का उपदेश दिया।[३२] शस्त्र धारण कर सेवा करना असिकर्म, लिखकर आजीविका करना मसिकर्म, जमीन को जोतना-बोना कृषिकर्म, पढ़ा कर अथवा नृत्य-गायन द्वारा आजीविका करना विद्याकर्म, व्यापार करना वाणिज्यकर्म तथा हस्त की कुशलता से जीविकोपार्जन शिल्पकर्म कहलता है।[३३] शिल्पकर्म द्वारा आजीविका का सन्दर्भ जैन परम्परा में प्रारम्भ से ही कला के महत्व को स्पष्ट करता है। कर्मयुग का आरम्भ करने के कारण ऋषभ 'कृतयुग' तथा 'प्रजापति' कहलाये हैं।[३४] कर्मभूमि के समान ऋषभ वर्णव्यवस्था के भी जनक थे।[३५]

ऋषभ के संसार के प्रति विरक्ति एवं दीक्षा ग्रहण करने के सम्बन्धों में उल्लेख मिलता है कि एक दिन जब वे सभामण्डप में सिंहासन पर बिराजमान थे उसी समय इन्द्र ने उनके मन को राज्य व सांसारिक भोगों से विरत करने के उद्देश्य से नीलांजना नाम की एक क्षीण-आयु नृत्यांगना को ऋषभ के समक्ष उपस्थित किया जो नृत्य करते समय ही मृत्यु को प्राप्त हो गयी।[३६] इस घटना से ऋषभ को

---

२४ आवश्यकचूर्णि (जिनदासकृत), पृ. १५१।
२५ आदिपुराण १४.१६०-१६१; हरिवंशपुराण ८.२०४-२११।
२६ हस्तीमल, पू. नि. पृ. १५।
२७ आवश्यकनिर्युक्ति गाथा १८६; निर्युक्ति दीपिकागाथा १८१।
२८ आदिपुराण १५.५०-७०।
२९ हस्तीमल, पू. लि., पृ. १६।
३० आवश्यकनिर्युक्तिगाथा, १९१, पृ. १९३।
३१ आदिपुराण १६. ४-७; आदिपुराण १६-१३१-१४६, १७९-१८०
३२ हरिवंशपुराण ९. २५-३९।
३३ आदिपुराण १६. १८१-१८२।
३४ आदिपुराण १६.१८९-१९०।
३५ आदिपुराण १६. १८३; हरिवंशपुराण ९.२५-३९।
३६ आदिपुराण १७. १-९।

समस्त भोगों से विरक्ति हो गयी।[३७] इस अवसर पर लोकान्तिक देवों के आगमन तथा इन्द्र द्वारा ऋषभ के दीक्षा अथवा तपः कल्याणक करने का उल्लेख मिलता है।[३८] ऋषभ अपने ज्येष्ठ पुत्र भरत को साम्राज्य पद तथा बाहुबली को युवराज पद पर अधिष्ठित कर स्वयं इन्द्र द्वारा उठाये गये पालकी में बैठ सिद्धार्थक नामक वन में गये और वहाँ वस्त्र, माला व अन्य आभूषणों का त्याग कर, पंचमुष्टियों से केश-लुंचन कर दिगम्बर रूप धारण कर दीक्षा ग्रहण की।[३९] इन्द्र ऋषभ के केश क्षीरसागर में प्रवाहित कर तथा अनेक प्रकार से उनकी स्तुति कर स्वर्ग चले गये। ऋषभ के साथ चार हजार अन्य राजा भी दीक्षित हुए थे। उल्लेखनीय है कि श्वेताम्बर परम्परा में ऋषभ के चार मुष्टि केश-लुंचन का उल्लेख मिलता है। इन्द्र की प्रार्थना पर ऋषभ ने एक मुष्टि केश सिर पर ही रहने दिया था। उपर्युक्त परम्परा के कारण ही कुषाणकाल से सभी क्षेत्रों की मूर्तियों में ऋषभनाथ के साथ कन्धों पर लटकती हुई जटाएँ दिखाई गयीं। कल्पसूत्र एवं त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र में स्पष्ट उल्लेख है कि ऋषभ के अतिरिक्त अन्य सभी जिनों ने दीक्षा के पूर्व अपने मस्तक के सम्पूर्ण केशों का पाँच मुष्टियों में लुंचन किया था।[४०] यद्यपि दिगम्बर परम्परा में ऋषभ के पंचमुष्टि केश में लुंचन का उल्लेख हुआ है किन्तु मूर्त उदाहरणों में एलोरा, देवगढ़, खजूराहो तथा अन्य सभी दिगम्बर स्थलों पर श्वेताम्बर उदाहरणों के समान ही ऋषभ के कन्धों पर लटकती हुई जटाएँ दिखायी गयीं।[४१]

दीक्षा धारण करने के पश्चात् ऋषभ छह माह तक उपवास का व्रत लेकर तपोयोग में अधिष्ठित हो गये।[४२] त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र में केवल सात दिनों के महोपवास व्रत का उल्लेख है।[४३] छह माह के महोपवास व्रत के बाद भी उनका शरीर पहले की तरह ही देदीप्यमान बना रहा तथा केश संस्कार रहित होने के कारण जटाओं के समान हो गये थे।[४४]

अनेक वर्षों तक विभिन्न देशों में विहार करने के बाद ऋषभ पुरिमताल नामक नगर में पहुँचे और वहाँ शकट नामक उद्यान में एक वट वृक्ष के नीचे चित्त की एकाग्रता तथा विभिन्न मोहनीय कर्मों पर विजय प्राप्त कर फाल्गुन कृष्णा एकादशी के दिन उत्तराषाढा नक्षत्र में उन्होंने केवलज्ञान की प्राप्ति की।[४५] तत्पश्चात् ऋषभ विभिन्न देवों द्वारा निर्मित समवसरण के तीसरे पीठ पर स्थित सिंहासन पर विराजमान हुए और कैवल्य प्राप्ति के पश्चात् पहला उपदेश दिया।[४६]

समवसरण में विभिन्न तत्त्वों का निरूपण करने के बाद ऋषभ गणधरों के साथ अनेक वर्षों तक काशी, अवन्ति, कुरू, कौशल, सुह्मा, पुण्ड चेदि, मालव, दशार्णव विदर्भ आदि देशों में विहार करते रहे और आयु की समाप्ति के चौदह दिन पूर्व पौष मास की पूर्णमासी के दिन कैलाश पर्वत पर विराजमान हुए।[४७] यहीं पर माघकृष्ण चतुर्दशी के दिन अभिजित नक्षत्र में अनेक मुनियों के साथ उन्हें निर्वाण प्राप्त हुआ।[४८]

---

३७ आदिपुराण १७. १०-२८।

३८ आदिपुराण १७. ४६-४७, ७२-७४।

३९ आदिपुराण १७.७६-७७, ९४, १८२-१९०,१९४-२०१। केशलोंच करते समय इन्द्र के कहने पर वृषभदेव ने कुछ केश छोड़ दिये थे जिनका उल्लेख पहले किया जा चुका है।

४० कल्पसूत्र १९५; त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र ३.६०-७०।

४१ मारुतिनन्दन तिवारी, एलिमेन्ट्स ऑफ जैन आइकनोग्राफी, पृ. २४, ३२।

४२ आदिपुराण १८. १-२।

४३ त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र १.६, ४५९-४९३।

४४ आदिपुराण १८. १-२।

४५ आदिपुराण २०. २१८-२६८।

४६ आदिपुराण २३. ७५।

४७ आदिपुराण २५. २८७; ४७. ३२२-३२३।

४८ आदिपुराण ४७. ३३८-३४२।

4

।। ऋषभदेव : एक परिशीलन ।।

विगत : अष्टापद और ऋषभदेव संबन्धी माहिती

देवेन्द्र मुनि शास्त्री

नित्यानुभुतनिजलाभनिवृत्ततृष्णः
श्रेयस्यतद्रचनया चिरसुप्तबुद्धेः
लोकस्य यः करूणयाभयमात्मलोक-
माख्यान्नमो भगवते ऋषभाय तस्मै ।।

– श्रीमद्भागवत ५।६।१९।५६९

प्रथम खण्ड

भारतीय साहित्य में ऋषभदेव

- जैन साहित्य में ऋषभदेव
- वैदिक साहित्य में ऋषभदेव
- इतर साहित्य में ऋषभदेव
  - * बौद्ध साहित्य में ऋषभदेव
  - * इतिहास और पुरातत्त्व के आलोक में
  - * पाश्चात्य विद्वानों की खोज

Rushabhdev Vol. IV Ch. 23-A, Pg. 1375-1458

◆ जैन साहित्य में ऋषभदेव

* आगम साहित्य में ऋषभदेव
* निर्युक्ति साहित्य में ऋषभदेव
* भाष्य साहित्य में ऋषभदेव
* चूर्णि साहित्य में ऋषभदेव
* प्राकृत काव्य साहित्य में ऋषभदेव
* संस्कृत साहित्य में ऋषभदेव
* आधुनिक साहित्य में ऋषभदेव

भारतवर्ष के जिन महापुरुषों का मानव-जाति के विचारों पर स्थायी प्रभाव पड़ा है, उनमें भगवान् श्री ऋषभदेव का स्थान प्रमुख है। उनके अप्रतिम व्यक्तित्व और अभूतपूर्व कृतित्व की छाप जन-जीवन पर बहुत ही गहरी है। आज भी अगणित व्यक्तियों का जीवन उनके विमल विचारों से प्रभावित व अनुप्रेरित है। उनके हृदयाकाश में चमकते हुए आकाश-दीप की तरह वे सुशोभित हैं। जैन, बौद्ध और वैदिक साहित्य उनकी गौरवगाथा से छलक रहा है। इतिहास और पुरातत्व उनकी यशोगाथा को गा रहा है। उनका विराट व्यक्तित्व कभी भी देश, काल, सम्प्रदाय, पंथ, प्रान्त और जाति के संकीर्ण घेरे में आबद्ध नहीं रहा। जैन साहित्य में वे आद्य तीर्थङ्करों के रूप में उपास्य रहे हैं तो वैदिक साहित्य में उनके विविध रूप प्राप्त होते हैं। कहीं पर उन्हें ब्रह्मा मानकर उपासना की गई है तो कहीं पर विष्णु और कहीं पर महेश्वर का रूप मानकर अर्चना की गई है। कहीं पर अग्नि, कहीं पर केशी, कहीं पर हिरण्यगर्भ और कहीं पर वातरशना के रूप में उल्लेख है। बौद्ध साहित्य में उनका ज्योतिर्धर व्यक्तित्व के रूप में उल्लेख हुआ है। इस्लाम धर्म में जिनका आदम बाबा के रूप में स्मरण किया गया है जापानी जिसे 'रोकशव' कहकर पुकारते हैं। मध्य एशिया में वो 'बाड आल' के नाम से उल्लिखित हैं। फणिक उनके लिए 'रेशेफ' शब्द का प्रयोग करते हैं। पाश्चात्य देशों में भी उनकी ख्याति कही पर कृषि के देवता, कहीं पर भूमि के देवता और कहीं पर 'सूर्यदेव' के रूप में विश्रुत रही है। वे वस्तुतः मानवता के ज्वलंत कीर्तिस्तम्भ हैं।

भगवान् ऋषभदेव का समय वर्तमान इतिहास की काल-गणना परिधि में नहीं आता। वे प्राग्-ऐतिहासिक महापुरुष हैं। उनके अस्तित्व को सिद्ध करने के लिए पुरातत्त्व तथा जैन तथा जैनेतर साहित्य ही प्रबल प्रमाण है। उन्हीं के प्रकाश में अगले पृष्ठों में चिन्तन किया जा रहा है। सर्वप्रथम जैन साहित्य में जहाँ-जहाँ पर ऋषभदेव का उल्लेख प्राप्त होता है उस पर अनुशीलन किया जा रहा है।

* आगम साहित्य में ऋषभदेव :

१. सूत्रकृतांगसूत्र

आधुनिक भाषा वैज्ञानिकों ने आचारांग व सूत्रकृतांग के प्रथम श्रुतस्कन्ध को भगवान् महावीर की मूलवाणी के रूप में स्वीकार किया है। आचारांग में भगवान् ऋषभदेव के सम्बन्ध में कुछ भी उल्लेख नहीं मिलता। सूत्रकृतांग का द्वितीय अध्ययन 'वेयालिय' है। इस अध्ययन के सम्बन्ध में यद्यपि मूल आगम

में ऐसा कोई संकेत नहीं है, कि यह अध्ययन भगवान् ऋषभदेव ने अपने पुत्रों को कहा था, तथापि आवश्यकचूर्णि[1], आवश्यकहारिभद्रीयावृत्ति[2] एवं आवश्यकमलयगिरिवृत्ति[3] तथा सूत्र-कृतांगचूर्णि आदि ग्रन्थों में स्पष्ट रूप से यह वर्णन है, कि भगवान् ऋषभदेव ने प्रस्तुत अध्ययन अपने अट्ठानवें पुत्रों को कहा, जिससे उन्हें सम्बोध प्राप्त हुआ। वैतालिक का अर्थ है जगाने वाला।[4] यह अध्ययन अनन्तकाल से सोई हुई आत्मा को जगाने वाला है। जैसा नाम है वैसा ही गुण इस अध्ययन में रहा है। आज भी इस अध्ययन को पढ़कर साधक आनन्द विभोर हो जाता है और उसकी आत्मा जाग जाती है।

भगवान् ने कहा- पुत्रो ! आत्महित का अवसर कठिनता से प्राप्त होता है।[5] भविष्य में तुम्हें कष्ट न भोगना पड़े अतः अभी से अपने विषय-वासना से दूर रखकर अनुशासित बनो।[6] जीवन-सूत्र टूट जाने के पश्चात् पुनः नहीं जुड़ पाता।[7] एक ही झपाटे में बाज जैसे बटेर को मार डालता है वैसे ही आयु क्षीण होने पर मृत्यु भी जीवन को हर लेती है।[8] जो दूसरों का परिभव अर्थात् तिरस्कार करता है वह संसार वन में दीर्घकाल तक भटकता रहता है।[9] साधक के लिए वन्दन और पूजन एक बहुत बड़ी दलदल के सदृश है।[10] भले ही नग्न रहे, मास-मास का अनशन करे और शरीर को कृश एवं क्षीण कर डाले किन्तु जिसके अन्तर में दम्भ रहता है वह जन्म-मरण के अनन्त चक्र में भटकता ही रहता है।[11] जो क्षण वर्तमान में उपस्थित है वही महत्वपूर्ण है अतः उसे सफल बनाना चाहिए।[12] समभाव उसी को रह सकता है जो अपने को हर किसी भय से मुक्त रखता है।[13] पुत्रो ! अभी इस जीवन को समझो। क्यों नहीं समझ रहे हो, मरने के बाद परलोक में सम्बोधि का मिलना बहुत ही दुर्लभ है। जैसे बीती रातें फिर लौटकर नहीं आतीं इसी प्रकार मनुष्य का गुजरा हुआ जीवन फिर हाथ नहीं आता।[14] मरने के पश्चात् सद्गति सुलभ नहीं है।[15] अतः जो कुछ भी सत्कर्म करना है, यहीं करो। आत्मा अपने स्वयं के कर्मों से ही बन्धन में पड़ता है। कृतकर्मों के फल भोगे बिना मुक्ति नहीं है।[16] मुमुक्षु तपस्वी अपने कृत-कर्मो का बहुत शीघ्र ही अपनयन कर देता है, जैसे की पक्षी अपने पंखों को फड़फड़ा कर उन पर लगी धूल को झाड़ देता है।[17] मन में रहे हुए विकारों के सूक्ष्म शल्य को निकालना कभी-कभी बहुत ही कठिन हो जाता है।[18] बुद्धिमान को कभी किसी से कलह- झगड़ा नहीं करना चाहिए। कलह से बहुत बड़ी हानि होती है।

---

१ एवं वेयालियं अज्झयणं भासंति 'संबुज्झह किं न बुज्झह' एवं अट्ठाणउईवित्तेहिं अट्ठाणउई कुमार पव्वइयत्ति। आवश्यकचुर्णि, पृ. २१० पूर्वभाग, प्रकाशक — ऋषभदेव केशरीमलजी श्वेताम्बर संस्था, रतलाम, सन् १९२८।

२ आवश्यकहारिभद्रीयावृत्ति, प्रथम विभाग, पृ. १५२, प्रकाशक—आगमोदय समिति, सन् १९१६।

३ आवश्यकमलयगिरिवृत्ति, पूर्वभाग, पृ. २३१, प्रकाशक—आगमोदय समिति, सन् १९२८।

४ वैतालिका बोधकराः। -अमरकोश, काण्ड २, वर्ग ९ श्लोक ९७।

५ सूत्रकृतांग १।२।२।३०

६ वही १।२।३।७

७ सूत्रकृतांग १।२।३।१०

८ वही १।२।१।२

९ वही १।२।२।१

१० वही १।२।२।११

११ वही १।२।१।९

१२ वही १।२।३।१९

१३ वही १।२।२।१७

१४ संबुज्झह किं न बुज्झह? संबोही खलु पेच्च दुल्लहा।
णो हूवणमंति राइयो, नो सुलभं पुणरावि जीवियं।। -सूत्र. १।२।१।१

१५ सूत्र. १।२।१।३

१६ वही १।२।१।४

१७ वही १।२।१।१५

१८ वही १।२।२।११

सूत्रकृतांगनिर्युक्ति[१९] में कहा है कि भगवान् के प्रेरणाप्रद उद्‌बोधन से प्रबुद्ध हुए अठानवें पुत्र महाप्रभु ऋषभ के चरणों में दीक्षित हो गये। जिनत्व की साधना के, अमृत-पथ के यात्री हो गये। उनका जीवन बदल गया और वे आत्म-राज्य के राजा हो गये।

२. स्थानांगसूत्र

इस सूत्र की रचना कोश शैली में की गई है। इनमें संख्याक्रम से जीव, पुद्‌गल आदि की स्थापना होने से इसका नाम स्थान है। बौद्धों का अंगुत्तरनिकाय भी इसी प्रकार की शैली में ग्रथित हुआ है। इस आगम में एक से दस स्थानों तक का वर्णन है। यद्यपि इसमें भगवान् ऋषभदेव का क्रमबद्ध वर्णन नहीं मिलता है, तथापि यत्र-तत्र उनका उल्लेख प्राप्त होता है और उनके जीवन की महत्त्वपूर्ण विशेषताओं का भी पता चलता है। जैसे—

अन्तक्रियाओं का वर्णन करते हुए भरत चक्रवर्ती व मरूदेवी माता का दृष्टान्त के रूप में नामोल्लेख किया है। भरत चक्रवर्ती लघुकर्मा, प्रशस्त मन-वचन-काया वाले, दुःखजनक कर्म का क्षय करने वाले, बाह्य व आभ्यन्तर जन्य पीड़ा से रहित, चिरकालिक प्रव्रज्या रूप करण द्वारा सिद्ध, बुद्ध, मुक्त हुए। चौथी अन्तक्रिया में मरूदेवी माता का दृष्टान्त दिया गया है, वे लघुकर्मा एवं अल्पपर्याय से परीषह-उपसर्गों से रहित होकर सिद्ध, बुद्ध हुई।[२०]

चतुर्थ स्थान के तृतीय उद्देशक में भरत नरेश को 'उदितोदित' कहा गया है।[२१]

प्रथम एवं अन्तिम तीर्थङ्करों के मार्ग पांच कारणों से दुर्गम बताये हैं— कठिनाई से कहा जाने वाला, दुर्विभाज्य- वस्तुत्व को विभागशः संस्थापन करना दुःशक्य है, दुर्दर्श-कठिनाई से दिखाया जाने वाला, दुस्तितिक्ष अर्थात् कठिनाई से सहा जाने वाला, दुरनुचर- कठिनाई से आचरण किया जाने वाला।

पञ्चम स्थान के द्वितीय उद्देशक में कौशल देशोत्पन्न ऋषभदेव भगवान्, चक्रवर्ती सम्राट् भरत, बाहुबली, एवं सुन्दरी की ऊँचाई पांचसौ धनुष की कही गई है।

षष्ठम स्थान में चतुर्थ कुलकर अभिचन्द्र की ऊँचाई छहसौ धनुष और सम्राट भरत का राज्य-काल लक्ष पूर्व तक का वर्णित किया है।

सप्तम स्थान में वर्तमान अवसर्पिणी के सात कुलकर-विमलवाहन, चक्षुष्मान्, यशस्वान, अभिचन्द्र, प्रसेनजित्, मरूदेव, नाभि तथा इनकी भार्याओं के नाम-चन्द्रयशा, चन्द्रकान्ता, सुरूपा, प्रतिरूपा, चक्षुकान्ता श्रीकान्ता एवं मरुदेवी का उल्लेख किया है। विमलवाहन कुलकर के समय उपभोग्य सप्त कल्पवृक्ष थे-मत्तांगक, भृङ्ग, चित्रांग, चित्ररस, मण्यङ्ग, अनग्न आदि।

सम्राट भरत के पश्चात् आठ राजा सिद्ध-बुद्ध हुए-आदित्ययश, महायश, अतिबल, महाबल, तेजोवीर्य, कीर्तिवीर्य, दण्डवीर्य और जलवीर्य।

नवम स्थान में विमलवाहन कुलकर की नौ सौ धनुष्य की ऊँचाई का वर्णन है तथा श्री ऋषभदेव के चतुर्विध संघ की स्थापना अवसर्पिणी काल के नौ कोटाकोटि सागरोपम प्रमाण काल व्यतीत होने पर हुई, उसका वर्णन है।

---

१९ कामं तु सासणमिणं कहिंय अट्ठावयं मि उसभेणं।
अट्ठाणउतिसुयाणं सोईणं ते वि पठवइया।। -सूत्रकृतांगनिर्युक्ति ३९
१ उत्तराध्ययन ३६।५३। २ आवश्यकनिर्युक्ति गा. ३११। ३ देखिए- लेखक का 'जैन आगमों में आश्चर्य' लेख।

२० स्थानांगसूत्र, ४ स्थान, पं. ३० सू. २३५, पृ.-१३३-मुनि कन्हैयालाल सम्पादित, प्रकाशक- आगम अनुयोग, सांडेराव (राज.) सन् १९७२

२१ वही, ४ स्थान, उ. ३

दशम स्थान में दस आश्चर्यकारी बातों का वर्णन है, जो अनन्तकाल के बाद प्रस्तुत अवसर्पिणी काल में हुई थीं । इसमें एक आश्चर्य भगवान् ऋषभदेव के समय का माना जाता है, कि भगवान् ऋषभदेव के तीर्थ में उत्कृष्ट अवगाहना वाले १०८ मुनि एक साथ, एक ही समय में सिद्ध हुए थे।

यहाँ पर इसलिए आश्चर्य माना गया है कि भगवान् ऋषभ के समय उत्कृष्ट अवगाहना थी। उत्कृष्ट अवगाहना में केवल एक साथ दो ही व्यक्ति सिद्ध हो सकते हैं।[२२] प्रस्तुत सूत्र में एक सौ आठ व्यक्ति उत्कृष्ट अवगाहना में मुक्त हुए, अतः आश्चर्य है।

आवश्यक निर्युक्ति में ऋषभदेव के दस हजार व्यक्तियों के साथ सिद्ध होने का उल्लेख है।[२३] उसका तात्पर्य यही है दस हजार अनगारों के एक ही नक्षत्र में सिद्ध होने के कारण उनका ऋषभदेव के साथ सिद्ध होना बताया है। एक समय में नहीं।[२४]

३. समवायांगसूत्र[२५]

इसकी संकलना भी स्थानांग के समान ही हुई है। इसके अठारहवें समवाय में ब्राह्मीलिपि के लेखन के अठारह प्रकार बताये हैं। तेईसवें समवाय में ऋषभदेव को पूर्वभव में चौदह पूर्व के ज्ञाता तथा चक्रवर्ती सम्राट कहा है। चौबीसवें समवाय में ऋषभदेव का प्रथम देवाधिदेव के रूप में उल्लेख है। पच्चीसवें समवाय में प्रथम और अन्तिम तीर्थङ्करों के पञ्च-महाव्रतों की पच्चीस भावनाओं का निरूपण है।[२६]

छियालिसवें समवाय में ब्राह्मीलिपि के छियालीस मातृकाक्षरों का उल्लेख है। त्रेसठवें समवाय में भगवान् ऋषभदेव का ६३ लाख पूर्व तक राज्य-पद भोगने का, सतहत्तरवें समवाय में भरत चक्रवर्ती के ७७ लाख पूर्व तक कुमारावस्था में रहने का, तिरासीवें समवाय में भगवान् ऋषभदेव एवं भरत के ८३ लाख पूर्व तक गृहस्थावस्था के काल का तथा चौरासीवें समवाय में ऋषभदेव, भरत, बाहुबली, ब्राह्मी एवं सुन्दरी की सर्वायु ८४ लाख पूर्व की स्थितिवर्णित की गई है। भगवान् के चौरासी हजार श्रमण थे।

नवासीवें समवाय में अरिहंत कौशलिक श्री ऋषभदेव इस अवसर्पिणी के तृतीय सुषम-दुषम आरे के अन्तिम भाग में नवासी पक्ष शेष रहने पर निर्वाण को प्राप्त हुए; इसका उल्लेख है। तथा भगवान् ऋषभदेव और अन्तिम तीर्थङ्कर भगवान् महावीर का अव्यवहित अन्तर एक कोटाकोटि सागरोपम का वर्णित है। इनके अतिरिक्त उनके पूर्वभव का नाम, शिविका नाम, माता-पिता के नाम, सर्वप्रथम आहार प्रदाता का नाम, प्रथम भिक्षा एवं संवत्सर में प्राप्त हुई—इसका उल्लेख, जिस वृक्ष के नीचे केवलज्ञान उत्पन्न हुआ वह (न्यग्रोध) वृक्ष की (तीन कोस) ऊँचाई, प्रथम शिष्य, प्रथम शिष्या, भरत चक्रवर्ती और उनके माता-पिता तथा स्त्रीरत्न का नामोल्लेख इस अंग में किया गया है।

४. भगवतीसूत्र[२७]

भगवतीसूत्र आगम-साहित्य में सर्वाधिक विशालकाय ग्रन्थरत्न है। इसमें अनेक विषयों पर तलस्पर्शी चर्चाएँ की गई हैं। भगवान् ऋषभदेव से सम्बन्धित वर्णन इसमें यत्र-तत्र ही देखने को मिलता है। सर्वप्रथम इसमें मंगलाचरण के रूप में 'ब्राह्मीलिपि' को नमस्कार किया गया है।

---

२२ उत्तराध्ययन ३६। ५३

२३ आवश्यक निर्युक्ति गा. ३११

२४ देखिए- लेखक का 'जैन आगमों में आश्चर्य' लेख।

२५ ठाणांग, समवायांगः सम्पादक- दलसुख मालवणिया, अहमदाबाद, सन् १९५५।

२६ समवायांगसूत्र, २५ वां समवाय।

२७ भगवतीसूत्र २०।८।६९, अंगसुत्ताणि भाग २, भगवई- जैन विश्व भारती, लाडनूं (राज.) ।

भगवती सूत्र में प्रथम और अन्तिम तीर्थङ्कर भगवान् का पञ्च महाव्रत युक्त तथा प्रतिक्रमण सहित धर्म के उपदेश का कथन किया गया है। भावी तीर्थङ्करों में अन्तिम तीर्थङ्कर का तीर्थ कौशलिक भगवान् ऋषभदेव अरिहन्त के जिन पर्याय जितना (हजार वर्ष न्यून लाख पूर्व) वर्णित किया है। इसके अतिरिक्त भगवती सूत्र में भगवान् ऋषभदेव का कहीं भी उल्लेख नहीं है।

५. प्रज्ञापनासूत्र[२८]

प्रज्ञापना जैन आगम-साहित्य में चतुर्थ उपांग है। इसमें भगवान् ऋषभदेव ने अपनी पुत्री ब्राह्मी को जिस लिपि-विद्या का ज्ञान कराया था, उन अठारह लिपियों का निर्देश प्रस्तुत आगम में किया गया है।

लिपियों के सम्बन्ध में हमने परिशिष्ट में विस्तार से विवेचन किया है।

६. जम्बूद्वीप प्रज्ञप्तिसूत्र[२९]

इसमें भगवान् ऋषभदेव का वर्णन सर्वप्रथम विस्तृत रूप से चित्रिति किया गया है। कुलकरों का उल्लेख करते हुए इसमें पन्द्रह कुलकरों के नाम निर्देश किये हैं— (१)सुमति, (२) प्रतिश्रुति, (३) सीमंकर, (४) सीमंधर, (५) खेमंकर, (६) खेमंधर, (७) विमलवाहन, (८)चक्षुवंत, (९) यशःवंत, (१०) अभिचन्द्र, (११) चन्द्राभ, (१२) प्रसेनजित, (१३) मरुदेव, (१४) नाभि, (१५) ऋषभ।

उक्त पन्द्रह कुलकरों के समय प्रचलित दंडनीति तीन प्रकार की थी— प्रथम पाँच कुलकरों के समय 'ह' कार दण्डनीति, द्वितीय पाँच कुलकरों के समय 'मा' कार दंडनीति एवं अन्तिम पाँच कुलकरों के समय 'धिक्' कार दंडनीति प्रचलित थी।

भगवान् ऋषभदेव से सम्बन्धित उनके कुमारकाल, राज्यकाल, बहत्तर कलाओं एवं चौंसठ कलाओं का उपदेश, भरत का राज्याभिषेक, भगवान् का प्रव्रज्या-ग्रहण, केशलोंच, दीक्षाकालीन तप, उनके साथ दीक्षित होने वालों की संख्या, एक वर्ष पर्यन्त देवदूष्य धारण, उपसर्ग, संयमी जीवन का वर्णन, संयमी जीवन की उपमाएँ, केवलज्ञान का काल, स्थान, उपदेश, गण, गणधर एवं आध्यात्मिक परिवार का वर्णन है। उत्तराषाढ़ा नक्षत्र में उनके पाँच प्रधान जीवन-प्रसंग हुए और निर्वाण अभिजित् में हुआ। संहनन, संस्थान, ऊंचाई, प्रव्रज्याकाल, छद्मस्थ जीवन, केवली जीवन आदि का उल्लेख है। निर्वाण का दिन (माघकृष्णा त्रयोदशी), निर्वाण स्थान, भगवान् के साथ निर्वाण होने वाले मुनि, निर्वाण काल का तप, निर्वाणोत्सव आदि विषयों पर इस सूत्र के द्वितीय वक्षस्कार में पर्याप्त उसके पश्चात् तृतीय वक्षस्कार में भरत चक्रवर्ती का एवं भारतवर्ष नामकरण के हेतु का सविस्तृत वर्णन है।

७. उत्तराध्ययनसूत्र

उत्तराध्ययन भगवान् महावीर के अन्तिम प्रवचनों का संग्रह है। इसमें भगवान् ऋषभदेव के सम्बन्ध में विस्तृत चर्चा नहीं है, किन्तु अठारहवें अध्ययन में सम्राट भरत का उल्लेख है, जिन्होंने भारतवर्ष के शासन का एवं काम-भोगों का परित्याग कर प्रव्रज्या ग्रहण की थी।[३०]

प्रस्तुत आगम के तेवीसवें अध्ययन में 'केशी-गौतमीय' की ऐतीहासिक चर्चा है उसमें गणधर-गौतम ने केशी श्रमण से कहा-प्रथम तीर्थङ्कर के साधु ऋजु और जड़ होते हैं, अन्तिम तीर्थङ्कर के साधु वक्र और जड़ होते हैं, मध्य के बाईस तीर्थङ्करों के साधु ऋजु और प्राज्ञ होते हैं। प्रथम तीर्थङ्कर के मुनियों द्वारा

---

२८ पण्णवणासुत्तं: मुनि पुण्यविजयजी द्वरा सम्पादित, महावीर जैन विद्यालय, बम्बई-३६, सन् १९७२।

२९ (क) आचार्यश्री अमोलकऋषिजी महाराज, हैदराबाद वी. सं. २४४६।
(ख) शान्तिचन्द्र विहित वृत्ति सहित- देवचन्द लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंड, बम्बई; सन् १९२०, धनपतसिंह, कलकत्ता, सन् १८८५।

३० उत्तराध्ययनसूत्र, १८ अध्ययन, गाथा ३४।

आचार को यथावत् ग्रहण कर लेना कठिन है, अन्तिम तीर्थङ्कर के मुनियों द्वारा कल्प को यथावत ग्रहण करना व उसका पालन करना कठिन है, परन्तु मध्य के तीर्थङ्करों के मुनियों द्वारा कल्प को यथावत् ग्रहण करना एवं उसका पालन करना सरल है। यहाँ पर भगवान् ऋषभदेव के श्रमणों के स्वभाव का चित्रण किया गया है, किन्तु स्वयं ऋषभदेव का नहीं ।[३१]

प्रस्तुत सूत्र के पच्चीसवें अध्ययन में जयघोष मुनि ने विजयघोष ब्राह्मण से कहा—'वेदों का मुख अग्निहोत्र है, यज्ञों का मुख यज्ञार्थी है, नक्षत्रों का मुख चन्द्रमा है एवं धर्मों का मुख काश्यप ऋषभदेव हैं।[३२]

जिस प्रकार चन्द्रमा के सम्मुख ग्रह आदि हाथ जोड़े हुए वन्दना-नमस्कार करते हुए और विनीत भाव से मन का हरण करते हुए रहते हैं उसी प्रकार भगवान् ऋषभदेव के सम्मुख सब लोग रहते हैं।[३३]

८. कल्पसूत्र[३४]

कल्पसूत्र दशाश्रुतस्कन्ध का अष्टम अध्ययन है, इसमें चौबीस तीर्थङ्करों का संक्षेप में परिचय दिया गया है। भगवान् ऋषभदेव के पञ्चकल्याणक का उल्लेख किया है, उसके पश्चात् उनके माता-पिता, जन्म, उनके पाँच नाम और दीक्षा-ग्रहण करने का उल्लेख है। यहाँ यह स्मरण रखना चाहिये कि ऋषभदेव ने दीक्षा के समय चारमुष्टि केशलोंच किया था जिसका इसमें उल्लेख है। अन्य तीर्थङ्करों के समान पञ्च-मुष्टि केशलोंच नहीं किया। दीक्षा के एक हजार वर्ष पश्चात् उन्हें केवलज्ञान हुआ। प्रस्तुत सूत्र में उनकी शिष्य-सम्पदा का भी विस्तृत वर्णन किया गया है।

कल्पसूत्र के मूल में ऋषभदेव के पूर्वभवों का उल्लेख नहीं है, किन्तु कल्पसूत्र की वृत्तियों में उनके पूर्वभव व अन्य जीवन-प्रसंगों पर विस्तार से प्रकाश डाला गया है।

* निर्युक्ति साहित्य में ऋषभदेव :

मूल ग्रन्थों पर व्याख्यात्मक साहित्य लिखने की परम्परा बहुत ही प्राचीन है। समवायांग, स्थानांग और नन्दी में जहाँ पर द्वादशांगी का परिचय प्रदान किया गया है वहाँ पर प्रत्येक सूत्र के सम्बन्ध में 'संखेज्जाओ निज्जुत्तीओ' यह उल्लेख है। इससे यह स्पष्ट है कि निर्युक्तियों की परम्परा आगम काल में भी थी। उन्हीं निर्युक्तियों के आधार पर बाद में भी आचार्य रचना करते रहे होगें और उसे अन्तिम रूप द्वितीय भद्रबाहु ने प्रदान किया। जैसे वैदिक परम्परा में पारिभाषिक शब्दों की व्याख्या करने के लिये यास्क महर्षि ने निघण्टुभाष्य रूप निरुक्त लिखा वैसे ही जैन आगमों के पारिभाषिक शब्दों की व्याख्या करने के लिए आचार्य भद्रबाहु ने प्राकृत पद्य में निर्युक्तियों की रचना की। शैली सूत्रात्मक एवं पद्यमय है।

१. आवश्यक निर्युक्ति[३५]

आचार्य द्वितीय भद्रबाहु ने दस निर्युक्तियों की रचना की है, उनमें आवश्यक निर्युक्ति का प्रथम स्थान है। इसमें अनेक महत्त्वपूर्ण विषयों पर विस्तृत और व्यवस्थित चर्चाएँ की गई हैं। प्राचीन जैन इतिहास को व्यवस्थित रूप से प्रस्तुत करने का यह सर्वप्रथम एवं प्रामाणिक प्रयत्न हुआ है। इसमें भगवान् महावीर

---

३१ उत्तराध्ययनसूत्र, २३ अध्ययन, गाथा २६,२७।

३२ .....धम्माणं कासवो मुहं।। —उत्तराध्ययनसूत्र, अध्ययन २५, गा. १६

३३ वही, अ. २५, गा. १७।

३४ कल्पसूत्रः श्री अमर जैन आगम शोध-संस्थान, गढ़ सिवाना, सम्पादक - श्री देवेन्द्र मुनि शास्त्री, सन् १९६८।

३५ आवश्यक निर्युक्ति, पूर्वभाग, प्रकाशक- श्री आगमोदय समिति, सन् १९२८।

के पूर्वभवों का वर्णन करते हुए भगवान् ऋषभदेव के जीवन पर भी विस्तार से प्रकाश डाला गया है। इतना ही नहीं, भगवान् के जन्म से पूर्व होने वाले कुलकरों का वर्णन, उनकी उत्पत्ति का हेतु आदि विषयों पर भी पर्याप्त प्रकाश डाला है। श्री ऋषभदेव से सम्बन्धित निम्न विषयों का निर्देश प्रस्तुत ग्रन्थ में किया गया है-

(१) ऋषभदेव के द्वादश पूर्वभवों का कथन।
(२) ऋषभदेव का जन्म, जन्म-महोत्सव।
(३) वंशस्थापना, नामकरण।
(४) अकाल मृत्यु।
(५) श्री ऋषभदेव का कन्याद्वय के साथ पाणिग्रहण।
(६) संतानोत्पत्ति।
(७) राज्याभिषेक।
(८) खाद्य-समस्या का समाधान।
(९) शिल्पादि कलाओं का परिज्ञान।
(१०) भगवान् ऋषभदेव की दीक्षा।
(११) आहार-दान की अनभिज्ञता।
(१२) नमि-विनमि को विद्याधर ऋद्धि।
(१३) चार हजार साधुओं का तापस वेष ग्रहण।
(१४) श्रेयांस के द्वारा इक्षुरस का दान।
(१५) श्रेयांस के पूर्वभव।
(१६) केवलज्ञान।
(१७) भरत की दिग्विजय।
(१८) सुन्दरी की प्रव्रज्या।
(१९) भारत-बाहुबली युद्ध।
(२०) मरीचि का नवीन काल्पनिक वेष-ग्रहण।
(२१) वेदोत्पत्ति।
(२२) श्री ऋषभदेव का परिनिर्वाण।
(२३) भरत का केवलज्ञान एवं निर्वाण।

ऋषभदेव के पूर्वभवों का वर्णन सर्वप्रथम इसी ग्रन्थ में हुआ है। कल्पसूत्र की टीकाओं में जो वर्णन हुआ है, उसका भी मूल स्रोत यही है।

ऋषभदेव के जीवन की घटनाओं के साथ ही उस युग के आहार, शिल्प, कर्म, ममता, विभूषण, लेख, गणित, रूप, लक्षण, मानदण्ड, प्रोतन-पोत व्यवहार, नीति, युद्ध, इषुशास्त्र, उपासना, चिकित्सा, अर्थशास्त्र, बंध, घात, ताडन, यज्ञ, उत्सव, समवाय, मंगल, कौतुक, वस्त्र, गंध, माल्य, अलंकार, चूला, उपनयन, विवाह, दत्ति, मृतपूजना, ध्यापना, स्तूप, शब्द, खेलायन, पृच्छना आदि चालीस विषयों की ओर भी संकेत किया है।[३६] जिसके आद्य प्रवर्तक श्री ऋषभदेव हैं।

३६ आवश्यक निर्युक्ति गा. १८५-२०६।

* भाष्य साहित्य में ऋषभदेव :

१. विशेषावश्यकभाष्य[३७]

निर्युक्तियों के पश्चात् भाष्य साहित्य का निर्माण किया गया। निर्युक्तियों की तरह भाष्य भी प्राकृत भाषा में हैं। भाष्य साहित्य में विशेषावश्यकभाष्य का अत्याधिक महत्त्व है। यह जिनभद्रगणी क्षमाश्रमण की एक महत्त्वपूर्ण कृति है। ज्ञानवाद, प्रमाणशास्त्र, आचार, नीति, स्याद्वाद, नयवाद, कर्मवाद प्रभृति सभी विषयों पर विस्तार से विश्लेषण किया गया है। प्रस्तुत ग्रन्थ की यह महान् विशेषता है कि जैनतत्त्व का विश्लेषण, जैन दृष्टि से ही न होकर अन्य दार्शनिक मान्यताओं की तुलना के साथ किया गया है। आगम साहित्य की प्रायः सभी मान्यताएँ तर्क रूप में इसमें प्रस्तुत की गई हैं। इसमें भगवान् ऋषभ का संक्षेप में सम्पूर्ण जीवन- वृत्त आया है। जो आवश्यक निर्युक्ति में गाथाएँ हैं, उन्हीं का इसमें प्रयोग है। कुछ गाथाएँ नूतन भी हैं। इसमें मरीचि के भव, कुलकरों का वर्णन, ऋषभदेव के चरित्र में भावी तीर्थङ्कर, चक्रवर्ती आदि का निरूपण किया गया है।

* चूर्णि साहित्य में ऋषभदेव :

१. आवश्यक चूर्णि[३८]

आगम की व्याख्याओं में सर्वप्रथम निर्युक्तियाँ, उसके पश्चात् भाष्य और उसके पश्चात् चूर्णि साहित्य रचा गया है। आवश्यक चूर्णि, चूर्णि साहित्य में अपना विशिष्ट स्थान रखती है। आवश्यक निर्युक्ति में जिन प्रसंगों का संक्षेप में वर्णन किया गया है उन्हीं प्रसंगों पर चूर्णि में विस्तार से वर्णन है। प्रस्तुत चूर्णि में भगवान् ऋषभदेव से सम्बन्ध रखने वाली निम्न घटनाओं का निर्देश मिलता है–

(१) प्रथम कुलकर विमलवाहन का पूर्वभव।
(२) अन्य छह कुलकरों का वर्णन एवं दण्डनीति।
(३) ऋषभदेव के सात पूर्वभवों का उल्लेख।
(४) श्री ऋषभदेव का जन्म, जन्मोत्सव।
(५) नामकरण, वंशस्थापन।
(६) अकाल मृत्यु।
(७) ऋषभदेव का सुमंगला व सुनन्दा के साथ विवाह।
(८) सन्तानोत्पत्ति।
(९) राज्याभिषेक, शिल्पादि कर्मों की शिक्षा।
(१०) ऋषभदेव का शिष्य परिवार।
(११) दीक्षा (यह जो क्रम विपर्यय हुआ है वह सभी तीर्थङ्करों का सामूहिक वर्णन होने से हुआ है।)
(१२) नमि-विनमि को विद्याधर ऋद्धि।
(१३) भिक्षा के अभाव में चार हजार श्रमणों का पथभ्रष्ट होना।
(१४) श्रेयांसादि के स्वप्न एवं भगवान् का पारणा।
(१५) श्रेयांस के पूर्वभव।

---

३७ श्री जिनभद्रगणी विरचित, विशेषावश्यक भाष्य स्वोपज्ञवृत्तिसहित, द्वितीय भाग, सम्पादक– पंडित दलसुख मालवणिया, प्रकाशक- लालभाई दलपतभाई, भारतीय संस्कृति विद्या मंदिर, अहमदाबाद, सन् १९६८।

३८ आवश्यक चूर्णि, ऋषभदेवजी केशरीमलजी श्वेताम्बर संस्था, रतलाम, सन् १९२८।

(१६) भगवान् ऋषभदेव को केवलज्ञान।
(१७) माता मरूदेवी को केवलज्ञान और मोक्ष।
(१८) संघ स्थापना।
(१९) भरत को दिग्विजय।
(२०) सुन्दरी की प्रव्रज्या।
(२१) भरत-बाहुबली के दृष्टियुद्ध, बाहुयुद्ध एवं मुष्टियुद्ध का वर्णन।
(२२) बाहुबली को वैराग्य, दीक्षा और केवलज्ञान।
(२३) मरीचि द्वारा स्वेच्छानुसार परिव्राजक वेष (लिंग) की स्थापना।
(२४) ब्राह्मणोत्पत्ति।
(२५) भगवान् ऋषभदेव का परिनिर्वाण।
(२६) सम्राट भरत को आदर्श भवन में केवलज्ञान।

* प्राकृत काव्य साहित्य में ऋषभदेव :

१. वसुदेव-हिंडी[३९]

वसुदेव-हिंडी का भारतीय कथा साहित्य में ही नहीं अपितु विश्व के कथा साहित्य में महत्त्वपूर्ण स्थान है। जैसे गुणाढ्य ने पैशाची भाषा में नरवाहनदत्त की कथा लिखी वैसे ही संघदासगणी ने प्राकृत भाषा में वसुदेव के भ्रमण की कथा लिखी। यह कथा (प्रथम खण्ड) जैन साहित्य के उपलब्ध सर्व कथा-ग्रन्थों में प्राचीनतम है। इसकी भाषा आर्ष जैन महाराष्ट्री प्राकृत है। मुख्यतः यह गद्यमय है, तथापि कहीं-कहीं पद्यात्मक शैली का भी प्रयोग किया गया है। इसमें श्रीकृष्ण के पिता वसुदेव के अनेक वर्षों के परिभ्रमण और उनका अनेक कन्याओं के साथ विवाह का वर्णन किया गया है। जिस-जिस कन्या के साथ विवाह हुआ उस-उस के नाम से मुख्य कथा के विभागों को 'लंभक' कहा गया है।

वसुदेव-हिण्डी के चतुर्थ 'नीलयशा लंभक' एवं 'सोमश्री' लंभक में श्री ऋषभदेव का चरित्र चित्रण किया गया है। उसमें निम्न घटनाओं का समावेश है-

(१) मरूदेवी का स्वप्न-दर्शन।
(२) ऋषभदेव का जन्म।
(३) देवेन्द्रों और दिशाकुमारियों द्वारा भगवान् का जन्मोत्सव।
(४) ऋषभदेव का राज्याभिषेक।
(५) ऋषभदेव की दीक्षा।
(६) नमि-विनमि को विद्याधर ऋद्धि की प्राप्ति।
(७) ऋषभदेव का श्रेयांस के यहाँ पारणा।
(८) सोमप्रभ का श्रेयांस को प्रश्न पूछना।
(९) श्रेयांस का प्रत्युत्तर में ऋषभदेव के पूर्वभव का वृत्तान्त।
(१०) महाबल और स्वयंबुद्ध के पूर्वजों का वृत्तान्त।
(११) निर्नामिका की कथा।
(१२) आर्यदेव की उत्पत्ति।
(१३) श्री ऋषभदेव का निर्वाण।

---

३९ वसुदेवहिण्डी, प्रथम खण्ड, सम्पादक- मुनि पुण्यविजयजी महाराज, श्री जैन आत्मानन्द सभा, भावनगर, ई. सन् १९३१।

(१४) अनार्यवेद की उत्पत्ति।
(१५) बाहुबली एवं भरत का युद्ध।
(१६) बाहुबली की दीक्षा एवं केवलज्ञान।

इस ग्रन्थ में 'जीवानन्द वैद्य' के स्थान पर 'केशव' का उल्लेख हुआ है। ऋषभदेव पूर्वभव में 'केशव' नामक वैद्य पुत्र थे एवं श्रेयांस का जीव पूर्वभव में श्रेष्ठिपुत्र 'अभयघोष' था।[४०]

ऋषभदेव के निर्वाण के प्रसंग में कहा है, कि भगवान् दस हजार साधुओं, निन्यानवें पुत्रों और आठ पौत्रों के साथ एक ही समय में सिद्ध-बुद्ध हुए थे।[४१] जबकि कल्पसूत्र, आवश्यक निर्युक्ति आदि ग्रन्थों में दस हजार साधुओं का ही उल्लेख है।

भरत-बाहुबली के युद्ध-वर्णन में आचार्य ने उत्तमयुद्ध और मध्यमयुद्ध इन दो युद्धों का वर्णन किया है। उसमें दृष्टियुद्ध को उत्तमयुद्ध कहा है और मुष्टियुद्ध को मध्यमयुद्ध बताया है।

प्रस्तुत ग्रन्थ में गंधांग, मायांग, रुक्खमूलिया और कालकेसा आदि विद्याओं का वर्णन है। विषयभोगों को दुःखदायी प्रतिपादन करते हुए कौवे और गीदड़ आदि की लौकिक कथाएँ भी दी हैं।

२. पउमचरियं[४२]

संस्कृत साहित्य में जो स्थान वाल्मीकि रामायण का है, वही स्थान प्राकृत में प्रस्तुत चरित-काव्य का है। इसके रचयिता विमलसूरि हैं। ये आचार्य राहु के प्रशिष्य, विजय के शिष्य और नाइल-कुल के वंशज थे। यद्यपि सूरिजी ने स्वयं इसे पुराण कहा है, फिर भी आधुनिक विद्वान् इसे महाकाव्य मानते हैं। पउपचरियं में जैन-रामायण है। वाल्मीकि रामायण की तरह इसमें अनवरुद्ध कथा प्रवाह है। इसकी शैली उदात्त है।

'पउमचरियं' में राम की कथा इन्द्रभूति और श्रेणिक के संवाद के रूप में कही गई है। कथा के प्रारम्भ में आचार्य ने लोक का वर्णन, उत्सर्पिणी-अवसर्पिणी काल का निरूपण करते हुए तृतीय आरे के अन्त में कुलकर वंश की उत्पति का संक्षिप्त वर्णन किया है। प्रतिश्रुति कुलकर से लेकर चौदहवें कुलकर नाभि तक के युगानुरूप प्रसिद्ध कार्यों का विवरण भी प्रस्तुत किया है। तदनन्तर तीर्थङ्कर जन्म के सूचक मरुदेवी के चौदह स्वप्न, गर्भ में आने के छह माह पूर्व कुबेर द्वारा हिरण्यवृष्टि, भगवान् का जन्म, इन्द्रों द्वारा मन्दराचल पर्वत पर भगवान् का जन्माभिषेक, भगवान् के समय की तत्कालीन स्थिति एवं ऋषभदेव के द्वारा नवनिर्माण-शिल्पादि की शिक्षा, त्रिवर्ण की स्थापना का वर्णन अति संक्षिप्त रूप से किया गया है। उसके पश्चात् सुमंगला एवं नन्दा से उनका पाणिग्रहण हुआ। संतानोत्पत्ति के पश्चात् नीलाञ्जना नाम की अप्सरा के मनोहारी नृत्य में मृत्यु का दृश्य देखकर ऋषभदेव विरक्त हुए और उन्होंने 'वसंततिलक' उद्यान में चार सहस्र अनुगामियों के साथ 'पंचमुष्टि लोच' कर[४३] संयम ग्रहण किया। भिक्षा न मिलने से छह मास के भीतर चार हजार श्रमण पथ-विचलित हो गये। आकाशवाणी सुनकर वे चार हजार श्रमण वल्कलधारी बनकर वृक्षों से फल, फूल, कन्द आदि का आहार करने लगे। धरणेंन्द्र द्वारा नमि-विनमि

---

४० तत्थ सामी पियामहो सुविहि विज्जपुत्तो केसवो नामं जातो। अहं पुण सेट्ठिपुत्तो अभयघोसो। —वसुदेव-हिंडी, नीलयशा लंभक, पृ १७७

४१ भयव ंच जयगुरु उसभसामी....दसहिं समणसहस्सेहिं....एकगूणपुतसएण अट्ठहि य नत्तुयएहिं सह एगसमयेण निव्वुओ। -वही, सोमश्री लंभक, पृ.१८५

४२ श्री विमलसूरि विरचित, सम्पादक- श्री पुण्यविजयी महाराज, प्रकाशक- प्राकृत ग्रन्थ परिषद्, वाराणसी- ५, ई. सन् १९६२।

४३ सिद्धाणं नमुक्कारं, काऊण य पञ्चमुट्ठीयं लोयं।
चउहिं सहस्सेहिं समं, पत्तो य जिणो परमदिक्खं।। -पउमचरियं ३१।६३

को उत्तम निवास के हेतु शुद्ध रजत से निर्मित पचास योजन विस्तृत वैताढ्य पर्वत तथा अनेक विद्याओं के दान देने का निरूपण किया गया है।

चतुर्थ उद्देशक में श्रेयांस के दान का, भगवान् के केवलज्ञानोत्पत्ति का उपदेश एवं भरत-बाहुबली के युद्ध का वर्णन है। भरत अपनी पराजय से क्षुभित होकर बाहुबली पर चक्ररत्न फैंकते हैं, परन्तु वह चक्र बाहुबली तक पहुँच कर ज्योंही भरत की ओर मुड़ा तो बाहुबली के मन में वैराग्य उत्पन्न हुआ। एक वर्ष तक कायोत्सर्ग की प्रतिज्ञा कर बाहुबली अन्त में तपोबल से केवलज्ञान प्राप्त करते है तथा मोक्ष पद के अधिकारी बनते हैं।

प्रस्तुत उद्देशक में भरत के वैभव का वर्णन करते हुए ब्राह्मण वर्ण की उत्पत्ति का हेतु निर्दिष्ट किया गया है। अन्त में भगवान् ऋषभदेव के अष्टापद पर निर्वाण प्राप्त करने का और भरत चक्रवर्ती के राज्य-लक्ष्मी का त्याग कर अव्याबाध पर सुख प्राप्त करने का संक्षिप्त निरूपण किया गया है।

इस काव्य में भगवान् ऋषभदेव के पंचमुष्टि लोच का निरूपण किया गया है।

३. तिलोयपण्णत्ति[४४]

उक्त ग्रन्थ दिगम्बर परम्परा का महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ है। इसमें तीर्थङ्कर आदि के चरित्र-तथ्यों का प्राचीन संकलन प्राकृत भाषा में किया गया है। इसके चौथे महाधिकार में-तीर्थङ्कर किस स्वर्ग से च्यवकर आये, नगरी व माता-पिता का नाम, जन्म तिथि, नक्षत्र, वंश, तीर्थङ्करों का अन्तराल, आयु, कुमारकाल, शरीर की ऊंचाई, वर्ण, राज्यकाल, वैराग्य का निमित्त, चिन्ह, दीक्षातिथि, नक्षत्र, दीक्षा का उद्यान, वृक्ष, प्राथमिक तप, दीक्षा परिवार, पारणा, दान में पञ्चाश्चर्य, छद्मस्थ काल, केवलज्ञान की तिथि, नक्षत्र, स्थान, केवलज्ञान के बाद अन्तरिक्ष हो जाना, केवलज्ञान के समय इन्द्रादि के कार्य, समवसरण का सांगोपांग वर्णन, यक्ष-यक्षिणी, केवलज्ञान गणधर संख्या, ऋषि संख्या, पूर्वधर शिक्षक, अवधिज्ञानी, केवलज्ञानी, विक्रिया ऋद्धिधारी, वादी आदि की संख्या, आर्यिकाओं की संख्या, श्रावक-श्राविकाओं की संख्या, निर्वाणतिथि, नक्षत्र, स्थान का नाम आदि प्रमुख तथ्यों का विधिवत् संग्रह है।

४. चउप्पन्नमहापुरिसचरियं[४५]

महापुरुषों के चरित्र का वर्णन करने वाले उपलब्ध ग्रन्थों में उक्त ग्रन्थ सर्वप्रथम माना जाता है। यह ग्रन्थ आचार्य शीलाङ्क द्वारा रचित है इसमें वर्तमान अवसर्पिणी के चौबीस तीर्थङ्कर, बारह चक्रवर्ती, नौ बलदेव और नौ वासुदेव का चरित्र-चित्रण किया गया है। जैनागम में ऐसे महापुरुषों को 'उत्तमपुरुष' या 'शलाकापुरुष' भी कहते हैं। श्रीमज्जिनसेनाचार्य तथा श्री हेमचन्द्राचार्य ने शलाकापुरुषों की संख्या त्रेसठ दी है। नौ वासुदेवों के शत्रु नौ प्रतिवासुदेवों की संख्या चौपन में जोड़ने से त्रेसठ की संख्या बनती है। श्री भद्रेश्वरसूरि ने अपनी कहावली में नौ नारदों की संख्या को जोड़कर शलाकापुरुषों की संख्या बहत्तर दी है।[४६]

शीलांकीय प्रस्तुत ग्रन्थ प्राकृत भाषा में निबद्ध है। मात्र 'विबुधानन्द नाटक' संस्कृत में है, उसमें भी कहीं-कहीं अपभ्रंश सुभाषित आते हैं। संपूर्ण ग्रन्थ गद्य-पद्यमय होने पर भी कहीं-कहीं पद्यगन्धी गद्य भी प्रतीत होता है।

---

४४ यतिवृषभाचार्य विरचित, प्रकाशकः जैन संस्कृति संरक्षक संघ, सोलापुर, भाग १ सन् १९४३, भाग २ सन् १९५१।

४५ आचार्य शीलाङ्क विरचित, सम्पादक- पंडित अमृतलाल मोहनलाल भोजक, प्रकाशक- प्राकृत टेक्स्ट सोसायटी, वाराणसी ५, सन् १९१६।

४६ चउवीस जिणा, वारस चक्की, णव पडिहरी, णव सरामा। हरिणो, चक्किहरिसु य केसु णव नारया होंति। उड्ढगइं चिय जिण राम-णारया जंतऽहोगइं चेय। सणियाणा चिय पण्डिहरि- हरिणो दुहुवो वि चक्कि त्ति। न य सम्मत्त सलायारहिया नियमेणिमेजओ तेण। होंति सलाया पुरिसा बहत्तरी....। - कहावली (अमुद्रित)

इसमें आचार्य ने सर्वप्रथम मंगलाचरण कर लोक-अलोक व काल का वर्णन किया है। इसके पश्चात् सप्त कुलकर, 'ह' कारादि नीतियाँ, अल्पानुभाव वाले कल्पवृक्षों का वर्णन कर श्री ऋषभदेव के दस पूर्वभवों का वर्णन किया है। ऋषभदेव के चतुर्थ भव में महाबल को प्रतिबोधित करने के लिये आचार्य ने मंत्री द्वारा 'विबुधानंद नाटक' की रचना करवाकर अवान्तर कथा को भी सम्मिलित किया है। भगवान् ऋषभदेव के जन्म के पश्चात् आचार्य ने भगवान् से सम्बन्धित निम्न बातों का अपने ग्रन्थ में उल्लेख किया है-

(१) इक्ष्वाकु वंश की स्थापना।
(२) ऋषभस्वामी का विवाह और राज्याभिषेक।
(३) विनीता नगरी की स्थापना।
(४) भरत-बाहुबली आदि पुत्र व ब्राह्मी-सुन्दरी कन्याद्वय का जन्म।
(५) लिपि-कला-लक्षण शास्त्रादि का प्रादुर्भाव।
(६) वर्ण व्यवस्था।
(७) ऋषभदेव की दीक्षा, पञ्चमुष्टि लोच।
(८) एक संवत्सर के पश्चात् भगवान् का पारणा।
(९) बाहुबली कृत धर्मचक्र।
(१०) केवलज्ञान की उत्पत्ति।
(११) मरुदेवी माता को केवलज्ञान और निर्वाण।
(१२) गणधर स्थापना और ब्राह्मी प्रव्रज्या।
(१३) भरत की विजय-यात्रा, नव निधियाँ।
(१४) भरत-बाहुबली युद्ध।
(१५) उत्तम, मध्यम और जघन्य-युद्ध के तीन रूप।
(१६) पराजित भरत द्वारा चक्ररत्न फैंकना।
(१७) बाहुबली की दीक्षा और केवलज्ञान।
(१८) मरीचि का स्वमति अनुसार लिंग स्थापन।
(१९) ऋषभदेव का निर्वाण।
(२०) भरत का केवलज्ञान और निर्वाण।

इस ग्रन्थ में प्रमुख ध्यान देने की बात है -भगवान् का पञ्चमुष्टि केशलुंचन[४७]; जबकि अन्य ग्रन्थों में चतुर्मुष्टि केशलुंचन का उल्लेख है। और दूसरा 'विबुधानन्द नाटक' की रचना। अन्य श्वेताम्बर-ग्रन्थों में कहीं भी ऐसा उल्लेख नहीं है।

युद्ध का वर्णन करते हुए तीन तरह के युद्ध प्रतिपादित किये हैं -दो प्रतिस्पर्द्धी राजा सैन्य का संहार रोकने के लिये परस्पर दृष्टियुद्ध अथवा मल्लयुद्ध करते थे। इन दो प्रकारों में से प्रथम उत्तम और द्वितीय मध्यम युद्ध कहलाता है। रणभूमि में दो प्रतिस्पर्धी राजाओं के सैन्य विविध आयुधों से जो युद्ध करते हैं वह अधम-कोटी का है।

५. आदिनाहचरियं

प्रस्तुत ग्रन्थ के रचयिता नवांगी टीकाकार अभयदेवसूरि के शिष्य वर्धमानाचार्य हैं। इस रचना पर 'चउप्पन्नमहापुरिसचरियं' का प्रभाव है । उक्त ग्रन्थ की एक गाथा संख्या ४५ के रूप में इसमें ज्यों की

४७ कयवज्जसणिहाण पंचमुट्ठिलोओ .....पृ. ४०

त्यों उद्धृत की गयी है। ऋषभदेव के चरित का विस्तार से वर्णन करने वाला यह प्रथम ग्रन्थ है। इसमें पांच परिच्छेद हैं। ग्रन्थ का परिणाम ११००० श्लोक प्रमाण है।

६. ऋषभदेव चरियं

इसका दूसरा नाम 'धर्मोपदेशशतक' भी है यह ग्रन्थ-रत्न तीन सौ तेईस गाथाओं में निबद्ध है। इसके रचियता भुवनतुंगसूरि हैं।

७. सिरि उसहणाहचरियं[४८]

श्री हेमचन्द्राचार्य विरचित 'त्रिषष्टिशलाका पुरुष चरित्र' के दस पर्वों में से प्रथम पर्व, जिसमें मुख्यतः कौशलिक-श्री ऋषभदेव का विस्तृत वर्णन है उसका प्राकृत रूपान्तर प्रस्तुत ग्रन्थ 'सिरि उसहणाहचरियं' में किया गया है। प्राकृत रुपान्तर करने वाले प्राकृत भाषा विशारद श्री विजयकस्तूरसूरिजी हैं।

८. कहावली

इस महत्त्वपूर्व कृति के रचियता भद्रेश्वरसूरि हैं जो अभयदेवसूरि के गुरु थे। इनका समय १२वीं शताब्दी के मध्य के आसपास माना जाता है।

प्रस्तुत ग्रन्थ में त्रेसठ महापुरुषों का चरित्र वर्णित है। इसकी रचना प्राकृत गद्य में की गई है, तथापि यत्र-तत्र पद्य भी संप्राप्त होते हैं। ग्रन्थ में किसी प्रकार के अध्यायों का विभाग नहीं है। यह कृति पश्चात् कालीन त्रिषष्टि शलाकापुरुष महाचरित आचार्य हेमचन्द्र विरचित की रचनाओं का आधार है। इसकी प्रति लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामन्दिर, अहमदाबाद में उपलब्ध है।

९. भरतेश्वर बाहुबली वृत्ति[४९]

प्रस्तुत ग्रन्थ शुभशीलगणी विरचित है। सम्पूर्ण ग्रन्थ प्राकृत भाषा में होने पर भी कहीं-कहीं श्लोकों की भाषा संस्कृत है। इसमें विविध महापुरुषों का चरित्र-चित्रण किया गया है। कुल मिलाकर सड़सठ महापुरुषों एवं त्रेपन महासतीयों की जीवन-कथाओं का वर्णन प्रस्तुत ग्रन्थ में किया गया है। सर्वप्रथम श्री ऋषभदेव के जीवन चरित्र का वर्णन है। उनसे सम्बन्धित निम्न घटनाएँ इस ग्रन्थ में उल्लिखित हैं–

(१) ऋषभदेव भगवान् की द्वादश पूर्वभवों का कथन।
(२) माता मरुदेवी के चौदह स्वप्न।
(३) भगवान् का जन्म।
(४) नामकरण, वंश स्थापना।
(५) अकाल मृत्यु।
(६) भगवान् का विवाह, संतानोत्पत्ति।
(७) राज्याभिषेक ।
(८) कलाओं का परिज्ञान।
(९) चतुर्मुष्टि लोच एवं दीक्षा।
(१०) एक वर्ष पश्चात् श्रेयांस द्वारा आहार-दान।
(११) नमि-विनमि को विद्याधर की ऋद्धि।

---

४८ श्री विजयकस्तूरसूरीश्वरजी महाराज, सम्पादक- चन्द्रोदय विजयगणि, प्रकाशक- श्री नेम विज्ञान कस्तूरसूरि ज्ञानमंदिर, सूरत, ई. सन् १९६८।

४९ श्री शुभशीलगणि विरचित, भाषान्तर– शाह मोतीचन्द ओघवजी, प्रकाशक - शाह अमृतलाल ओघवजी, अहमदाबाद, ई. सन् १९३८।

(१२) भगवान् को केवलज्ञान की उत्पत्ति।
(१३) माता मरुदेवी को केवलज्ञान एवं निर्वाण।
(१४) समवसरण, भगवद्देशना (मधुबिन्दु की कथा)।
(१५) भरतपुत्र पुंडरीक को प्रथम गणधर की पदवी।
(१६) भरत की दिग्विजय का वर्णन।
(१७) सुन्दरी की दीक्षा।
(१८) भरत-बाहुबली के पञ्च युद्ध।
(१९) बाहुबली की दीक्षा एवं केवलज्ञान।
(२०) ब्राह्मण वर्ण की उत्पत्ति।
(२१) मरीचि का अभिमान।
(२२) प्रथम गणधर पुंडरीक की मुक्ति।
(२३) भगवान् ऋषभदेव का निर्वाण।
(२४) भगवान् का अग्नि-संस्कार।
(२५) भरत को आरिसा भवन में केवलज्ञान।
(२६) भरत का निर्वाण।

यहाँ मुख्य ध्यान देने की तीन बातें हैं- प्रथम तो भरतपुत्र 'पुंडरीक' की प्रथम गणधर पदवी। त्रिषष्टि शलाका पुरुष चरित्र, आवश्यक चूर्णि, आवश्यक निर्युक्ति आदि में प्रथम गणधर का नाम 'ऋषभसेन' दिया है। द्वितीय प्रमुख बात मरुदेवी का अग्नि-संस्कार है, जबकि अन्य श्वेताम्बर ग्रन्थों में मरुदेवी माता के कलेवर को क्षीर-समुद्र में प्रक्षिप्त करने का उल्लेख मिलता है। भरत-बाहुबली के युद्ध में दृष्टियुद्ध, बाहुयुद्ध, मुष्टियुद्ध, दण्डयुद्ध एवं वचनयुद्ध— इन पाँच युद्धों का निर्देश किया है। इससे पूर्व भरत एवं बाहुबली की सेना का परस्पर द्वादश वर्ष तक घमासान युद्ध चलने का आचार्य ने वर्णन किया है। इस प्रकार कथा सूत्र इसमें विकसित हुआ है।

*** संस्कृत-साहित्य मे ऋषभदेव :**

१. महापुराण[५०]

प्रस्तुत ग्रन्थ महापुराण जैन पुराण ग्रन्थों में मुकुटमणि के समान है। इसका दूसरा नाम 'त्रिषष्टि लक्षण महापुराण संग्रह' भी है। इसके दो खण्ड हैं- प्रथम आदिपुराण या पूर्वपुराण और द्वितीय उत्तरपुराण। आदिपुराण सैंतालीस वर्षों में पूर्ण हुआ है, जिसके बयालीस पर्व पूर्ण तथा तैतालीसवें पर्व के तीन श्लोक जिनसेनाचार्य के द्वारा विरचित हैं और अवशिष्ट पाँच पर्व तथा उत्तरपुराण श्री जिनसेनाचार्य के प्रमुख शिष्य गुणभद्राचार्य द्वारा निर्मित हैं।

प्रस्तुत ग्रन्थ मात्र पुराण ग्रन्थ ही नहीं, अपितु महाकाव्य है।

महापुराण का प्रथम खण्ड आदिपुराण है, जिसमें तीर्थङ्कर श्री ऋषभनाथ और उनके पुत्र भरत चक्रवर्ती का सविस्तृत वर्णन किया गया है। तृतीय आरे के अन्त में जब भोगभूमि नष्ट हो रही थी और कर्मभूमि का नव प्रभात उदित हो रहा था उस समय भगवान् ऋषभदेव का नाभिराजा के यहाँ मरुदेवी माता की कुक्षि में जन्म धारण करना, नाभिराज की प्रेरणा से कच्छ, महाकच्छ राजाओं की बहिनें यशस्वती व सुनन्दा के साथ पाणिग्रहण करना, राज्यव्यवस्था का सूत्रपात, पुत्र और पुत्रियों को विविध कलाओं में पारङ्गत करना

५० श्री जिनसेनाचार्य विरचित, आदिपुराण, संपादक— पन्नालाल जैन साहित्याचार्य, प्रकाशक— भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, सन् १९३१।

और अन्त में नीलाञ्जना का नृत्यकाल में अचानक विलीन हो जाना ऋषभदेव की वैराग्य-साधना का आधार बन गया। तत्पश्चात् उन्होंने चार हजार राजाओं के साथ संयम ग्रहण किया, ऋषभदेव ने तो छह माह का अनशन तप स्वीकार कर लिया, परन्तु अन्य सहदीक्षित राजा लोग क्षुधा-तृषा आदि की बाधा सहन न कर सकने के कारण पथ-भ्रष्ट हो गये। छह माह की समाप्ति पर भगवान् का भिक्षा के लिये घूमना, पर आहार-विधि का ज्ञान न होने से भगवान् का छह माह तक निराहार रहना हस्तिनापुर के राजा सोमप्रभ के लघुभ्राता श्रेयांस का इक्षुरस दान तथा अन्त में एकान्त आत्म-साधना व घोर तपश्चर्या से एक हजार वर्ष पश्चात् केवलज्ञान की प्राप्ति का वर्णन जिस रीति से आचार्य ने प्रस्तुत किया है, उसे पढ़ते-पढ़ते हृदय मयूर सहसा नाच उठता है।

इसके बाद आचार्य ने भरत की दिग्विजय का मानो आखों देखा वर्णन किया है। भरतक्षेत्र को अपने अधीन कर सम्राट भरत ने राजनीति का विस्तार किया, स्वाश्रित सम्राटों की शासन पद्धति की शिक्षा दी, व्रती के रूप में ब्राह्मण-वर्ण की स्थापना की, वे षट्खण्ड के अधिपति होते हुए भी उसमें आसक्त नहीं थे। भगवान् ऋषभदेव ने केवलज्ञान के पश्चात दिव्यध्वनि द्वारा समस्त आर्यावर्त की जनता को हितोपदेश दिया। आयु के अन्त में कैलाश पर्वत पर निर्वाण प्राप्त किया। भरत चक्रवर्ती भी गृहवास से विरक्त होकर दीक्षा ग्रहण करते हैं तथा अन्तर्मुहूर्त में हीं केवलज्ञान की ज्योति को उद्भूत करते हैं। केवलज्ञानी भरत भी आर्य देशों में विचरण कर, समस्त जीवों को हितोपदेश देकर निर्वाण को प्राप्त होते हैं।

प्रस्तुत महापुराण दिगम्बर परम्परा का महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ है। दिगम्बर परम्परा के जितने भी अन्य ग्रन्थ हैं उन सभी के कथा का मूलस्त्रोत यही ग्रन्थ है। श्वेताम्बर और दिगम्बर परम्परा में जो कथानक में अन्तर है वह इनमें सहज रूप से देखा जा सकता है।

आचार्य जिनसेन ने आदिपुराण मे ओज, माधुर्य प्रसाद, रस, अलंकार आदि काव्य गुणों से युक्त भगवान् ऋषभदेव का सम्पूर्ण जीवन काव्यमयी शैली से चित्रित किया है, जो यथार्थता की परिधि को न लांघता हुआ भी हृदयग्राही है।

२. हरिवंशपुराण[५१]

हरिवंश पुराण के रचयिता आचार्य जिनसेन पुन्नाट संघ के थे, ये महापुराण के कर्त्ता जिनसेन से भिन्न हैं। यह पुराण भी दिगम्बर-सम्प्रदाय के कथा-साहित्य में अपना प्रमुख स्थान रखता है। प्रस्तुत पुराण में मुख्यतः त्रेसठ शलाका महापुरुष चरित्र में से दो शलाकापुरुषों का चरित्र वर्णित हुआ है। एक बाईसवें तीर्थंकर नेमिनाथ जिनके कारण इसका दूसरा नाम 'अरिष्टनेमिपुराण संग्रह' भी है और दूसरा नवें वासुदेव श्रीकृष्ण। प्रसंगोपात्त सप्तम सर्ग से त्रयोदश सर्ग पर्यन्त प्रथम तीर्थङ्कर भगवान् ऋषभदेव और प्रथम चक्रवर्ती सम्राट भरत का चरित्र-चित्रण भी इसमें विस्तृत रूप से प्रतिपादित किया गया है।

कालद्रव्य का निरूपण करते हुए उन्होने काल को उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल के रूप में दो भागों में विभक्त किया है। वर्तमान अवसर्पिणी काल के भोगभूमि आरों का वर्णन, कुलकरों की उत्पत्ति, उनके कार्य, दण्ड-व्यवस्था आदि का वर्णन किया गया है।

नाभि कुलकर के यहां ऋषभ का जन्म, कर्मभूमि की रचना, कलाओं शिक्षा, नीलाञ्जना नर्तकी को देख भगवान् का वैराग्य, संयम-साधना, नमि-विनमि को धरणेन्द्र द्वारा राज्य प्राप्ति, श्रेयांस द्वारा इक्षुरस का दान, शकटास्य वन में केवलज्ञानोपत्ति, भगवान् का सदुपदेश आदि का वर्णन विस्तृत व सुन्दर शैली में प्रस्तुत किया है।

---

५१ पुन्नाट संघीय आचार्य जिनसेन विरचित, भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, सन् १९६२।

सम्राट भरत के वर्णन में उन्होंने भरत की दिग्विजय का साङ्गोपाङ्ग चित्र उपस्थित किया है। बाहुबली के साथ हुए अहिंसक युद्ध में दृष्टियुद्ध, जलयुद्ध और मल्लयुद्ध का वर्णन किया गया है। द्वादशवें सर्ग में जयकुमार व सुलोचना का वर्णन है। जयकुमार का एकसौ आठ राजाओं के साथ दीक्षा ग्रहण करने आदि का वर्णन है। यह वर्णन श्वेताम्बर-परम्परा में नहीं मिलता। इसी सर्ग के अन्त में ८४ गणधरों के नाम, शिष्य परम्परा व भगवान् के संघ का वर्णन तथा भगवान् ऋषभदेव के मोक्ष पधारने का उल्लेख किया गया है।

त्रयोदश सर्ग के प्रारम्भ में चक्रवर्ती भरत का पुत्र अर्ककीर्ति को राज्य देकर दीक्षा लेना तथा अन्त में वृषभसेन आदि गणधरों के साथ कैलास पर्वत पर मोक्ष प्राप्त करने का वर्णन है। तत्पश्चात् सूर्यवंशी और चन्द्रवंशी राजाओं का विस्तृत समुल्लेख करते हुए ऋषभदेव चरित्र की परिसमाप्ति की गई है।

३. त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित महाकाव्य[५२]

यह ग्रन्थ महाकाव्य की कोटि में आता है। काव्य के जो भी लक्षण हैं, वे इसमें पूर्वतया विद्यमान हैं। इसकी रचना कलिकालसर्वज्ञ श्रीमद हेमचन्द्राचार्य ने की है। इसकी भाषा संस्कृत है। अलंकारों, उपमाओं और सुभाषितों का यह आकर है। इसमें त्रेसठ उत्तम पुरुषों के जीवन-चरित्र पर पर्याप्त प्रकाश डाला गया है। शलाका पुरुषों के अतिरिक्त इसमें सैकड़ों अवान्तर कथाओं का भी वर्णन है। उक्त ग्रन्थ दस पर्वों में विभक्त है। प्रथम पर्व में विस्तृत रूप से भगवान् ऋषभदेव और भरत चक्रवर्ती का वर्णन किया गया है। संक्षेप में ऋषभदेव भगवान् की निम्न घटनाओं का इस ग्रन्थ में चित्रण हुआ है—

(१) भगवान् ऋषभदेव के बारह पूर्व भवों का वर्णन।
(२) प्रथम कुलकर विमलवाहन का पूर्व भव।
(३) भगवान् ऋषभदेव की माता के स्वप्न एवं उनका फल।
(४) भगवान् ऋषभदेव का जन्म व जन्मोत्सव।
(५) नामकरण, वंशस्थापन एवं रूप वर्णन।
(६) सुनन्दा के भ्राता की अकाल मृत्यु।
(७) भगवान् का विवाह, सन्तानोत्पत्ति।
(८) राज्याभिषेक, कलाओं की शिक्षा।
(९) वसन्तवर्णन, वैराग्य का कारण।
(१०) महाभिनिष्क्रमण।
(११) साधनावस्था।
(१२) श्रेयांसकुमार से इक्षुरस का पारणा।
(१३) केवलज्ञान, समवसरण।
(१४) माता मरुदेवी को केवलज्ञान और मोक्ष।
(१५) चतुर्विध संघ-संस्थापना।
(१६) भरत की दिग्विजय का वृत्तान्त।
(१७) भरत-बाहुबली युद्ध।
(१८) बाहुबली की दीक्षा, केवलज्ञान।
(१९) परिव्राजकों की उत्पत्ति।

---

५२ कलिकाल सर्वज्ञ श्रीमद् हेमचन्द्राचार्य विरचित, संपादक-मुनि चरणविजयजी, आत्मानन्द सभा, भावनगर (सौराष्ट्र) सन् १९३६

(२०) ब्राह्मणो एवं यज्ञोपवीत की उत्पत्ति।

(२१) भगवान् ऋषभदेव का धर्म-परिवार, निर्वाणोत्सव।

(२२) भरत का वैराग्य, केवलज्ञान एवं निर्वाण।

भाव, भाषा और शैली की दृष्टि से यह उत्कृष्ट महाकाव्य है।

४. त्रिषष्टिस्मृति शास्त्र[५३]

प्रस्तुत ग्रन्थ के रचयिता प्रसिद्ध पंडित आशाधर हैं। इन्होंने लगभग १९ ग्रन्थों की रचना की है जिनमें कई अनुपलब्ध हैं। प्रस्तुत 'त्रिषष्टिस्मृतिशास्त्र' कृति इनकी महत्त्वपूर्ण काव्य-कृति है। इसमें त्रेसठ शलाका महापुरुषों के जीवन-चरित अति संक्षिप्त रूप में वर्णित हैं। यह श्रीमद् जिनसेनाचार्य एवं गुणभद्र के महापुराण का सार रूप ग्रन्थरत्न है। इसको पढ़ने से महापुराण का सारा कथा-भाग स्मृति-गोचर हो जाता है। ग्रन्थकार ने इस पर स्वोपज्ञ 'पंजिका' टीका लिखी है। सम्पूर्ण ग्रन्थ की रचना चौबीस अध्यायों में विभक्त है। समस्त ग्रन्थ की रचना सुन्दर अनुष्टुप् छन्द में की गई है। इस ग्रन्थ का प्रमाण ४८० श्लोक है। जो नित्य स्वाध्याय के लिये रचा गया था। इसका रचनाकाल सं० १२९२ है।

५. आदिपुराण-उत्तरपुराण

इस ग्रन्थ का अपरनाम 'ऋषभदेवचरित' तथा 'ऋषभनाथचरित' भी है। इसमें बीस सर्ग हैं। इन दोनों कृतियों के रचयिता भट्टारक सकलकीर्ति हैं।

६. रायमल्लाभ्युदय

इसके रचयिता उपाध्याय पद्मसुन्दर हैं जो नागोर तपागच्छ के बहुत बड़े विद्वान् थे। ये अपने युग के एक प्रभावक आचार्य थे। उन्होंने दिगम्बर सम्प्रदाय के रायमल्ला (अकबर के दरबारी सेठ) की अभ्यर्थना एवं प्रेरणा से उक्त काव्य ग्रन्थ की संरचना की थी, अतः इसका नाम 'रायमल्लाभ्युदय' रखा गया।

इस ग्रन्थ-रत्न में चौबीस तीर्थङ्करों का जीवन चरित्र महापुराण के अनुसार दिया गया है। इसकी हस्तलिखित प्रति उपलब्ध होती है जो खम्भात के 'कल्याणचन्द्र जैन पुस्तक भण्डार' में सुरक्षित है।

७. लघुत्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित

प्रस्तुत ग्रन्थ के रचयिता मेघविजय उपाध्याय हैं। इन्होंने यद्यपि इस ग्रन्थ की निर्मिति आचार्य हेमचन्द्र के बृहत्काय ग्रन्थ 'त्रिषष्टि शलाका पुरुष चरित्र' के आधार पर की है, तथापि अनेक प्रसंग एकदम नवीन ग्रहण किये हैं जो हेमचन्द्राचार्य की कृति में नहीं पाये जाते। इस कृति के नाम के पीछे दो बातों का अनुमान किया जा सकता है। एक तो यह कि प्रस्तुत कृति आचार्य हेमचन्द्र की त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित को सामने रखकर रची गई है अथवा आचार्य हेमचन्द्र ने जिन प्रसंगों को छोड़ दिया है, उन प्रसंगों को शामिल कर लेने पर भी कलेवर की दृष्टि से लघुकाय इस कृति का नाम 'लघुत्रिषष्टिशलाका' रखने में आया हो। यह कृति संक्षेप रुचिवालों के लिये अति उपकारक है। इसका ग्रन्थमान ५००० श्लोक प्रमाण है।

ये तीनों ही ग्रन्थ त्रिषष्टिशलाका पुरुष चरित से प्रभावित रचनाएँ हैं।

इनके अतिरिक्त कुछ अन्य भी रचनाएँ हैं जो त्रिषष्टि शलाका पुरुष चरित एवं महापुराण पर आधारित हैं-

(१) लघु महापुराण या लघु त्रिषष्टि लक्षण महापुराण-चन्द्रमुनि विरचित।

---

५३ माणिक्यचन्द्र दिगम्बर, जैन ग्रन्थमाला, बम्बई, १९३७, जिनरत्नकोश, पृ० १६५।

(२) त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित-विमलसूरि विरचित।

(३) त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित-वज्रसेनविरचित।

(४) त्रिषष्टिशलाकापंचाशिका-कल्याणविजयजी के शिष्य द्वारा विरचित। ५० पद्यों में ग्रथित ग्रन्थ-रत्न।

(५) त्रिषष्टिशलाकापुरुष विचार-अज्ञात।६३ गाथाओं में ग्रथित।

(६) तिसट्ठिमहापुरिसगुणालंकारु (त्रिषष्टिमहापुरुषगुणालंकार) या महापुराण— इसमें त्रेसठ शलाका पुरुषों के चरित्र हैं। इसके दो खण्ड हैं— आदिपुराण और उत्तरपुराण। आदिपुराण में प्रथम तीर्थङ्कर ऋषभदेव का संक्षिप्त वर्णन है। इसके कर्त्ता महाकवि पुष्पदन्त हैं। यह ग्रन्थ आधुनिक पद्धति से सुसम्पादित एवं प्रकाशित है।

८. महापुराण

प्रस्तुतु पुराण ग्रन्थ के रचयिता मुनि मल्लिषेण हैं। इस ग्रन्थ का रचनाकाल शक सं० ९६९ (वि० ११०४) ज्येष्ठ सुदी ५ दिया गया है। अतः ग्रन्थकार का समय विक्रम की ग्यारहवीं के अन्त में और १२वीं सदी के प्रारम्भ में माना गया है। ये एक महान् मठपति थे तथा कवि होने के साथ-साथ बड़े मंत्रवादी थे। इन्होंने उक्त ग्रन्थ की रचना धारवाड़ जिले के अन्तर्गत मुलगुन्द में की थी। इसमें त्रेसठ शलाका पुरुषों की संक्षिप्त कथा हैं अतः उक्त ग्रन्थ का अपर नाम त्रिषष्टिमहापुराण' या 'त्रिषष्टि-शलाकापुराण' भी प्रचलित है। इस ग्रन्थ का परिमाण दो हजार श्लोकों का है। रचना अति सुन्दर एवं प्रासाद गुण से अलंकृत है।

९. पुराणसार

इसमें चौबीस तीर्थङ्करों का संक्षिप्त परिचय दिया गया है। यह संक्षिप्त रचनाओं में प्राचीन रचना है।

इसके रचयिता लाट बागड़संघ और बलाकागण के आचार्यश्री नन्दी के शिष्य मुनि श्रीचन्द्र हैं। इन्होंने इस ग्रन्थ की रचना वि. सं. १०८० में समाप्त की थी। इनकी अन्य कृतियों में महाकवि पुष्पदन्त के महापुराण पर टिप्पण तथा शिवकोटि की मूलाराधना पर टिप्पण हैं। इन ग्रन्थों के पीछे प्रशस्ति दी गई है जिससे ज्ञात होता है, कि ये सब ग्रन्थ प्रसिद्ध परमार नरेश भोजदेव के समय में धारा नगरी में लिखे गये हैं।

१०. पुराणसार संग्रह

प्रस्तुत ग्रन्थ में आदिनाथ, चन्द्रप्रभ, शांतिनाथ, नेमिनाथ, पार्श्वनाथ और महावीर इन छह चरित्रों का संकलन किया गया है। इसके २७ सर्गों में से पाँच सर्गों में आदिनाथ के चरित्र का वर्णन किया गया है।

इसके रचयिता दामनन्दी आचार्य हैं ऐसा अनेक सर्गों के अन्त में दिये गये पुष्पिका वाक्यों से ज्ञात होता है। इनका समय ग्यारहवीं शताब्दी के मध्य के लगभग माना जाता है।

११. चतुर्विंशतिजिनेन्द्र संक्षिप्तचरितानि

प्रस्तुत ग्रन्थ आचार्य अमरचन्द्रसूरि विरचित है। ये अपने समय के बहुत बड़े कवि थे। उक्त ग्रन्थ के अतिरिक्त इनके पद्मानन्द, बालभारत आदि तेरह ग्रन्थ और भी हैं।

जैसा ग्रन्थ के नाम से ही ज्ञात होता है, इसमें २४ तीर्थङ्करों का संक्षिप्त जीवन-चरित्र है, जो २४ अध्यायों एवं १८०२ पद्यों में विभक्त है। प्रत्येक अध्याय में तीर्थङ्करों का पूर्वभव, वंश परिचय, नामकरण की सार्थकता, च्यवन, गर्भ, जन्म, दीक्षा, मोक्ष का दिवस, चैत्यवृक्ष की ऊँचाई, गणधर, साधु साध्वी, चौदहपूर्वधारी,

अवधिज्ञानी, मनःपर्यवज्ञानी. केवली, विक्रिया ऋद्धिधारी, वादी, श्रावक, श्राविका-परिवार, आयु, बाल्यावस्था, राज्य काल, छद्मस्थ अवस्था, केवली अवस्था आदि का सारगर्भित विवरण इसमें प्राप्त होता है।

१२. महापुरुषचरित

इस ग्रन्थ के रचयिता मेरुतुंग हैं। ग्रन्थ पाँच सर्गों में विभक्त है। जिनमें क्रमशः ऋषभदेव, शांतिनाथ, नेमिनाथ, पार्श्वनाथ और महावीर प्रभु के जीवन-चरित्र का उल्लेख है। प्रस्तुत ग्रन्थ पर एक टीका भी है, जो संभवतः स्वोपज्ञ है। उसमें उक्त ग्रन्थ को 'काव्योपदेशशतक' या 'धर्मोपदेशशतक' भी कहा गया है।

१३. अन्य चरित्र

वडगच्छीय हरिभद्रसूरि ने 'चौबीस तीर्थङ्कर चरित्र' की रचना की, जो वर्तमान में अनुपलब्ध है। नवांगी टीकाकार अभयदेव के शिष्य वर्धमान सूरि ने संवत् ११६० में 'आदिनाथ चरित्र' का निर्माण किया। बृहद्गच्छीय हेमचन्द्रसूरि ने 'नाभिनेमि द्विसंधानकाव्य' की रचना की। हेमविजयजी का 'ऋषभशतक' भी उपलब्ध होता है। आचार्य हेमचन्द्र के सुशिष्य रामचन्द्रसूरि ने 'युगादिदेव द्वात्रिंशिका' ग्रन्थ का निर्माण किया।

इसी प्रकार अज्ञात लेखक के 'आदिदेवस्तव', 'नाभिस्तव' आदि ऋषभदेव की संस्तुति के रूप में साहित्य प्रचुर मात्रा में उपलब्ध होता है। कितने ही ग्रन्थ अप्रकाशित हैं जो केवल भण्डारों में हस्तलिखित प्रतियों के रूप में उपलब्ध होते हैं और कितने ही प्रकाशित हो चुके हैं।

१४. भरत बाहुबलिमहाकाव्यम्[५४]

प्रस्तुत ग्रन्थ के रचयिता श्री पूज्यकुशलगणी हैं। ये तपागच्छ के विजयसेनसूरि के प्रशिष्य और पण्डित सोमकुशलगणी के शिष्य थे। प्रस्तुत काव्य का रचना समय सत्रहवीं शताब्दी के मध्य में है।

पञ्जिकाकार ने इसे महाकाव्य कहा है किन्तु इसमें जीवन का सर्वांगीण चित्रण नहीं हुआ है। केवल भरत बाहुबली के युद्ध का ही प्रसंग है। अतः यह एकार्थ-काव्य या काव्य है। चक्रवर्ती भरत छह खण्ड विजय के पश्चात् राजधानी अयोध्या में प्रवेश करते हैं किन्तु उनका चक्र आयुधशाला में प्रवेश नहीं करता। उसका रहस्य ज्ञात होने पर भरत बाहुबली के पास दूत प्रेषित करते हैं और दोनों भाई युद्धक्षेत्र में मिलते हैं। बारह वर्ष तक युद्ध होता है अन्त में बाहुबली भगवान् ऋषभदेव का पथ अपनाते हैं और सम्राट भरत ते भी अनासक्तिमय जीवन जीते हैं और केवलज्ञान प्राप्त करते हैं। कवि ने कमनीय कल्पना से प्रस्तुत प्रसंग को खूब ही सजाया है, संवारा है। वर्णन शैली अत्यधिक रोचक है जिससे पाठक कहीं पर भी ऊबता नहीं है। इसमें अठारह सर्ग हैं। अन्तिम श्लोक का छन्द मुख्य छन्द से पृथक् है। शान्त रस के साथ ही शृंगार रस और वीर रस की प्रधानता है।

भाषा शुद्ध संस्कृत है जो सरस, सरल और लालित्यपूर्ण है। भाषा में जटिलता नहीं, सहजता है। मुख्य रूप से इसमें प्रसाद और लालित्य गुण आया है पर कहीं-कहीं ओज गुण भी आया है।

१५. पद्मानन्द महाकाव्य[५५]

श्री अमरचन्द्रसूरि विरचित 'पद्मानन्द महाकाव्य' उन्नीस सर्गों में विभक्त है। इसका दूसरा नाम 'जिनेन्द्र चरित्र' भी है। इस सम्पूर्ण काव्य में आदि तीर्थङ्कर भगवान् ऋषभदेव के जीवन चरित्र का वर्णन किया गया है। इसकी रचना कवि ने कलिकालसर्वज्ञ हेमचन्द्रसूरि कृत 'त्रिषष्टिशलाका पुरुष चरित्र' के आधार पर की है। यह काव्य संस्कृत-वाङ्मय की अमूल्य निधि है।

---

५४ अनुवादक-मुनि दुलहराज, प्रकाशक-जैन-विश्व भारती लाडनुं (राजस्थान), सन् १९७४

५५ श्री अमरचन्द सूरि विरचित, तेरहवीं-चौदहवीं शताब्दी के जैन संस्कृत महाकाव्य में उद्धृत परिचय, पृ० ३०१-३२२, लेखक-डॉ. श्यामशंकर दीक्षित, प्रकाशक-मलिक एण्ड कम्पनी, चौड़ा रास्ता, जयपुर ३ सन् १९६९।

इसके प्रथम सर्ग में जिनेश्वर स्तुति के पश्चात् काव्य-निर्माण का कारण बताया गया है। द्वितीय सर्ग से लेकर षष्ठम सर्ग तक ऋषभदेव के द्वादश पूर्व-भवों का उल्लेख है। सप्तम सर्ग में कुलकरोत्पत्ति और प्रभु के जन्मोत्सव का वर्णन है। अष्टम सर्ग में ऋषभदेव की बाल-लीलाओं तथा सुमङ्गला एवं सुनन्दा से पाणिग्रहण का वर्णन है। नवम सर्ग में भरत, ब्राह्मी, बाहुबली एवं सुन्दरी के जन्म का वर्णन किया गया है। दशम सर्ग में ऋषभदेव के राज्याभिषेक, विनीता नगरी की स्थापना और राज्यव्यवस्था का वर्णन है। एकादश सर्ग में भगवान् के षड्ऋतु विलास का विस्तृत वर्णन किया गया है। द्वादश सर्ग में ऋषभदेव की वसन्तोत्सव क्रीडा का वर्णन है तथा लोकान्तिक देवों की प्रार्थना पर उनके विरक्त होने का उल्लेख किया गया है। सम्राट ऋषभ के द्वारा भरत का राज्याभिषेक किया गया और स्वयं ऋषभदेव का सांवत्सरिक दान देकर दीक्षा ग्रहण करने का, एवं दीक्षित होते ही मनःपर्यवज्ञान उत्पन्न होने का वर्णन है।

इसके पश्चात् त्रयोदश सर्ग में नमि-विनमि की ऋषभदेव में अटूट श्रद्धा-भक्ति देखकर इन्द्र का उन्हें विद्याधरैश्वर्य पद प्रदान करना, श्रेयांस का इक्षुरस द्वारा पारणा कराना तथा ऋषभदेव को केवलज्ञान होना आदि घटनाओं का वर्णन है। चतुर्दश सर्ग में प्रभु का समवसरण, मरुदेवी का आगमन और उसकी निर्वाणोपलब्धि, समवसरण में ऋषभदेव की देशना तथा संघ-स्थापना का विवरण दिया गया है। पञ्चदश सर्ग में भरत की दिग्विजय का वर्णन है। षोडश सर्ग में भरत का चक्रित्वाभिषेक, सुन्दरी का अष्टापद पर ऋषभदेव से दीक्षा ग्रहण करना और भरत एवं बाहुबली के अतिरिक्त भाइयों के दीक्षा ग्रहण का वर्णन किया गया है। सप्तदश सर्ग में भरत-बाहुबली के युद्ध का वर्णन है। भरत का पराजय, बाहुबली की दीक्षा एवं केवलज्ञान का निरूपण किया गया है। अष्टादश सर्ग में मरीचि के अन्तिम तीर्थङ्कर बनने की भविष्यवाणी, ऋषभदेव का अष्टापद पर निर्वाण, भरत के केवलज्ञानोपलब्धि तथा निर्वाण का वर्णन है। एकोनविंश सर्ग में आचार्य ने अपनी गुरु-परम्परा तथा प्रस्तुत काव्य की रचना के प्रेरक पद्ममन्त्री की वंशावली का विवरण दिया है। कथानक की परिसमाप्ति तो अष्टादश सर्ग के साथ हो जाती है।

१६. भक्तामर स्तोत्र

प्रस्तुत स्तोत्र के रचयिता आचार्य मानतुङ्ग हैं। ये वाराणसी के तेजस्वी शासक हर्षदेव के समकालीन थे। इनके पिता का नाम धनदेव और माता का नाम धनश्री था। मानतुङ्ग बाल्यकाल से ही महान् प्रतिभा के धनी थे। अतः दीक्षा लेने पर आचार्य ने इन्हें योग्य समझकर अनेक चमत्कारिक विद्याएँ सिखलायीं।

एक दिन राजा हर्षदेव ने बाण और मयूर ब्राह्मणों की विद्याओं का चमत्कार देखा। बाण के कटे हुए हाथ-पैर जुड़ गये और मयूर का कुष्ठरोग नष्ट हो गया। हर्षदेव अत्याधिक प्रभावित हुए और उन्होंने सभा में उद्घोषण की कि 'आज विश्व में चमत्कारिक विद्याओं का एकमात्र धनी ब्राह्मण समुदाय ही है।'

राजा का मंत्री जैन धर्मानुयायी था। उसने निवेदन किया कि इस वसुन्धरा पर अनेक नररत्न हैं। जैनियों के पास भी चमत्कारिक विद्याओं की कमी नहीं है। यहां पर सम्प्रति आचार्य मानतुङ्ग हैं जो बड़े ही चमत्कारिक हैं। राजा ने शीघ्र ही अपने अनुचरों को भेजकर मानतुंग को बुलवाया। आते ही राजा ने उनको चवालीस लोहे की जंजीरों से बांधकर एक भवन में बन्द कर दिया।

आचार्य मानतुङ्ग चमत्कार प्रदर्शन करना नहीं चाहते थे। जैनधर्म की दृष्टि से चमत्कारिक प्रयोग करना मुनि के लिए निषिद्ध है। वे भगवान् ऋषभदेव की स्तुति में लीन हो गये। भक्तिरस से छलछलाते हुए चवालीस श्लोक बनाये और प्रति श्लोक के साथ ही जंजीरें एक-एक कर टूट पड़ीं। स्तोत्र भक्तामर के नाम से प्रसिद्ध है। बाद में चार श्लोक और बना दिये गये। जिससे वर्तमान में इस स्तोत्र में अड़तालीस श्लोक हैं। स्तोत्र का छन्द वसन्ततिलका है जो संस्कृत साहित्य में बहुत ही मधुर और श्रेष्ठ छन्द माना जाता है। आचार्य मानतुङ्ग के प्रस्तुत प्रयोग से राजा हर्षदेव अत्यधिक प्रभावित और प्रसन्न हुआ और

उनके पावन उपदेश को श्रवण कर वह जैन धर्मावलंबी बन गया।

सम्पूर्ण जैन समाज में इस स्तोत्र का सर्वाधिक प्रचलन है। स्तोत्र की प्रारम्भिक शब्दावली के कारण प्रस्तुत स्तोत्र भक्तामर के नाम से विश्रुत हैं। इस स्तोत्र का अपरनाम 'ऋषभदेव स्तोत्र' और 'आदिनाथ स्तोत्र' भी है। भक्ति की भागीरथी इस स्तोत्र के प्रत्येक पद्य में प्रवाहित है। सहस्रों व्यक्तियों को यह स्तोत्र कण्ठस्थ है और प्रतिदिन श्रद्धा से विभोर होकर पाठ भी करते हैं।

भक्तामर स्तोत्र की अत्याधिक लोकप्रियता होने से अनेक भक्त कवियों ने इस पर समस्या पूर्ति भी की है, और वृत्तियाँ भी लिखी हैं।

भावप्रभसूरि, जिनका समय संवत् १७११ हैं, उन्होंने 'भक्तामर समस्यापूर्ति' स्तोत्र की रचना की। मेघविजय उपाध्याय ने 'भक्तामर टीका' का निर्माण किया। श्री गुणाकर जिनका समय संवत् १४२६ है, उन्होंने 'भक्तामरस्तोत्रवृत्ति' लिखी। स्थानकवासी आचार्य मुनि श्री घासीलालजी महाराज ने 'भक्तामर स्तोत्र' के आदि शब्द के अनुसार ही 'वर्धमान भक्तामर स्तोत्र' की रचना की।

इनके अतिरिक्त भी अन्य अनेक ग्रन्थ भक्तामर एवं उसकी समस्या पूर्ति के नाम पर प्राप्त होते हैं।

भक्तामर स्तोत्र के अतिरिक्त ऋषभदेव भगवान् की स्तुति के और भी स्तोत्र उपलब्ध होते हैं, जिनमें निम्न स्तोत्र विशेषतया ज्ञातव्य हैं-

(१) ऋषभजिन स्तुति-रचयिता श्री जिनवल्लभसूरि, १२वीं शती।

(२) ऋषभजिन स्तवन-श्री जिनप्रभसूरि यह पद्यमय १९ छन्दों का स्तवन है।

(३) भरतेश्वर अभ्युदय-पं. आशाधरजी।

(४) आदिदेवस्तव।

(५) नाभिस्तव।

(६) युगादिदेव द्वात्रिंशिका।

इन तीनों के कर्ता आचार्य हेमचन्द के शिष्य रामचन्द्र सूरि हैं।[५६]

सत्रहवीं शताब्दी के प्रतिभासम्पन्न कवि उपाध्याय यशोविजयजी ने भी 'श्री आदिजिनस्तोत्रम्' की रचना की है। यह स्तोत्र केवल छह श्लोकों में निबद्ध है।[५७]

* आधुनिक साहित्य में ऋषभदेव :

आधुनिक चिन्तकों ने भी भगवान् ऋषभदेव पर शोधप्रधान तुलनात्मक दृष्टि से लिखा है। कितने ही ग्रन्थ अति महत्त्वपूर्ण हैं। संक्षेप में आधुनिक साहित्य का परिचय इस प्रकार है—

(१) चार तीर्थङ्कर[५८]

इसके लेखक प्रज्ञामूर्ति पं. सुखालालजी हैं। उन्होंने संक्षेप में सारपूर्ण भगवान् ऋषभदेव के तेजस्वी व्यक्तित्व और कृतित्व पर प्रकाश डाला है।

(२) भरत-मुक्ति[५९]

इसके लेखक आचार्य तुलसी हैं। ग्रन्थ की सविस्तृत प्रस्तावना में मुनि महेन्द्रकुमार जी 'प्रथम'

---

५६ जैनस्तोत्र समुच्चय, मुखि चतुरविजय द्वारा सम्पादित, निर्णय सागर प्रेस बम्बई वि. स. १९८४ में मुद्रित पृ. २६।

५७ स्तोत्रावली, सम्पादक-यशोविजयजी, प्रकाशक-यशोभारती जैन प्रकाशन समिति, बम्बई, सन् १९७५।

५८ पं. श्री सुखलालजी संधवी, श्री जैन संस्कृति संशोधन मंडल, बनारस-५, सन् १९५३।

५९ आचार्य तुलसी, चक्रवर्ती भरत के जीवन पर आधारित प्रबन्ध काव्य, रामलाल पुरी, संचालक-आत्माराम एण्ड सन्स, काश्मीरी गेट, दिल्ली ६, सन् १९६४।

ने विस्तार से ऋषभदेव के जीवन से सम्बन्धित विविध पहलुओं को प्रमाण पुरस्सर निखारने का प्रयास किया है। यह प्रस्तावना अनेक दृष्टियों से महत्त्वपूर्ण है। यही प्रस्ताना 'तीर्थङ्कर ऋषभ और चक्रवर्ती भरत' के नाम से पृथक पुस्तक के रूप में भी प्रकाशित हुई है।

(३) जैनधर्म का मौलिक इतिहास[६०]

इसके लेखक आचार्य हस्तिमलजी महाराज हैं। ग्रन्थ में ऋषभदेव के जीवन पर प्राक्-ऐतिहासिक दृष्टि से प्रकाश डाला गया है।

(४) जैन साहित्य का इतिहास[६१]

इसके लेखक पण्डित कैलाशचन्द्र शास्त्री हैं। उन्होंने संक्षेप में ऋषभदेव की प्रागैतिहासिकता को सिद्ध करने का प्रयास किया है।

(५) भारत का आदि सम्राट[६२]

इसके लेखक स्वामी कमनिन्दजी हैं, जिन्होंने अनेक प्रमाणों से भरत के साथ ऋषभदेव की प्रागैतिहासिकता को वैदिक प्रमाणों के साथ सिद्ध करने का प्रयास किया है।

(६) प्रागैतिहासिक जैन-परम्परा[६३]

इसके लेखक डॉ. धर्मचन्द्र जैन है, जिन्होंने विविध ग्रन्थों के प्रमाण देकर जैन-परम्परा को उजागर किया है। साथ ही ऋषभदेव का प्रागैतिहासिक मूल्यांकन प्रस्तुत किया है।

(७) भरत और भारत[६४]

इसके लेखक डॉ. प्रेमसागर जैन हैं। इन्होंने बहुत ही संक्षेप में प्रमाण पुरस्सर यह सिद्ध करने का प्रयास किया है कि सम्राट भरत से ही भारत का नामकरण हुआ है।

ऋषभदेव के सम्बन्ध में भावुक भक्त कवियों ने राजस्थानी, गुजराती व अन्य प्रान्तीय भाषाओं में अनेक चरित्र तथा स्तुतियाँ, भजन, पद व सज्झाय निर्माण किये हैं।

आचार्य अमोलकऋषिजी महाराज ने श्री ऋषभदेव का चरित्र लिखा है। भाषा में राजस्थानी का पुट है। इनके अतिरिक्त भी अन्य अनेक चरित्र उपलब्ध होते हैं। उपाध्याय यशोविजयजी, मोहनविजयजी, आनन्दघनजी, देवचन्द्रजी विनयचन्द्रजी प्रभृति शताधिक कवियों की रचनाएँ प्राप्त होती हैं, जिनमें ऋषभदेव के प्रति भक्ति-भावना प्रदर्शित की गई है। जैन कवियों ने ही नहीं, अपितु वैदिक परम्परा में भी सूरदास, वारह, रामानन्द, रज्जव, बैजू, लखनदास, नाभादास प्रभृति कवियों ने ऋषभदेव के ऊपर पद्यों का निर्माण किया है।

सारांश यह है कि भगवान् ऋषभदेव पर संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, राजस्थानी, गुजराती व अन्य प्रान्तीय भाषाओं में एवं जैन परम्परा के ग्रन्थों में जिस प्रचुर साहित्य का सृजन हुआ है, वह भगवान् ऋषभ के सार्वभौम व्यक्तित्व को प्रकट करता है। साधन, सामग्री के अभाव में संक्षेप में हमने उपर्युक्त पंक्तियों में जो परिचय दिया है, उससे सहज ही परिज्ञात हो सकता है कि ऋषभदेव जैन परम्परा में कितने समाहित हुए हैं।

---

६० आचार्य हस्तिमलजी महाराज, जैन इतिहास प्रकाशन समिति, लाल भवन, चौड़ा रास्ता, जयपुर (राजस्थान)।
६१ पं. कैलाशचन्द्र शास्त्री, श्री गणेशप्रसाद वर्णी ग्रन्थमाला, भदैनी, वाराणसी वी. निर्वाण संवत् २४८६।
६२ स्वामी कर्मानन्दजी, दिगम्बर जैन समया, मुलतान (वर्तमान में देहली) वी. सं. २४७९, वि. सं. २००६।
६३ डॉ. धरमचन्द जैन, रांका चेरिटेबिल ट्रस्ट, बम्बई-१, भारत जैन महामण्डल, वीर संवत् २५००।
६४ डॉ. प्रेमसागर जैन, दिगम्बर जैन कालिज प्रबन्ध समित, बड़ौत (मेरठ) वीर नि. सं. २३९६।

◆ वैदिक साहित्य में ऋषभदेव

* वेदों में ऋषभदेव
* भगवान् ऋषभदेव के विविध रूप
  १. ऋषभदेव और अग्नि
  २. ऋषभदेव और परमेश्वर
  ३. ऋषभदेव और उनके तीन रूप
  ४. ऋषभदेव और रुद्र
  ५. ऋषभदेव और शिव
  ६. ऋषभदेव और हिरण्यगर्भ
  ७. ऋषभदेव और ब्रह्मा
  ८. ऋषभदेव और विष्णु
  ९. ऋषभदेव और गायत्री मंत्र
  १०. ऋषभदेव और ऋषि पंचमी
  ११. वातरशना श्रमण
  १२. केशी
* भागवत में ऋषभावतार का चित्रण
  १. पुत्र याचना
  २. पुत्र के लिए यज्ञ
  ३. राज्याभिषेक
  ४. पुत्रों को उपदेश
  ५. पूर्ण त्यागी
  ६. अजगर वृत्ति
  ७. अद्‌भूत अवधूत
  ८. महाराजा भरत
  ९. भरत की साधना
  १०. भरत की आसक्ति
  ११. आसक्ति से भरत का मृग बनना
  १२. राजर्षि भरत की महत्ता
* स्मृति और पुराणों में ऋषभदेव

◆ वैदिक साहित्य में ऋषभदेव

ऋषभदेव का महत्त्व केवल श्रमण-परम्परा में ही नहीं, अपितु ब्राह्मण-परम्परा में भी रहा है। परन्तु अधिकांशतः जैन यही समझते हैं, कि ऋषभदेव मात्र जैनों के ही उपास्यदेव हैं, तथा अनेकों जैनेतर विद्वद्-वर्ग भी ऋषभदेव को जैन उपासना तक ही सीमित मानते हैं। जैन व जैनेतर दोनों वर्गों की यह भूल-भरी धारणा है क्योंकि अनेकों वैदिक प्रमाण भगवान् ऋषभदेव को आराध्यदेव के रूप में प्रस्तुत करने के लिये विद्यमान हैं। ऋग्वेदादि में उनको आदि आरध्य देव मानकर विस्तृत रूप से वर्णन किया है। यद्यपि कुछ साम्प्रदायिक अभिनिवेश के कारण इन मंत्रों के भाष्यकारों ने एक निराला अर्थ कर दिया, किन्तु इससे वास्तविकता को नहीं मिटाया जा सकता। यदि ऋषभ, श्रमण-परम्परा के ही आराध्यदेव होते तो वैदिक संस्कृति में उससे मिलते-जुलते स्वर उपलब्ध नहीं हो सकते थे। यही कारण है, कि डॉ. राधाकृष्णन, डॉ. जिम्मर, प्रो. विरूपाक्ष वॉडियर प्रभृति विद्वान् वेदों में जैन तीर्थङ्करों का उल्लेख होना स्वीकार करते हैं।

* वेदों में ऋषभदेव :

१. ऋग्वेद

ऋग्वेद विश्व का प्राचीनतम ग्रन्थ रत्न है। उसकी एक ऋचा में आदि तीर्थङ्कर ऋषभदेव की स्तुति की गई है।[१] वैदिक ऋषि भक्ति-भावना से विभोर होकर उस महाप्रभु की स्तुति करते हुए कहता है- हे आत्मदृष्टा प्रभो ! परमसुख प्राप्त करने के लिये मैं तेरी शरण में आना चाहता हूँ। क्योंकि तेरा उपदेश और तेरी वाणी शक्तिशाली है, उनको मैं अवधारण करता हूँ। हे प्रभो ! सभी मनुष्यों और देवों में तुम्ही पहले पूर्वयाया (पूर्वगत ज्ञान के प्रतिपादक) हो।[२]

ऋग्वेद में ऋषभ को पूर्वज्ञान का प्रतिपादक और दुःखों का नाशक कहा है। वहाँ बताया है कि जैसे जल से भरा मेघ वर्षा का मुख्य स्रोत है, वह पृथ्वी की प्यास बुझा देता है, उसी प्रकार पूर्वी अर्थात् ज्ञान के प्रतिपादक वृषभ (ऋषभ) महान हैं, उनका शासन वर दे। उनके शासन में ऋषि-परम्परा से प्राप्त पूर्व का ज्ञान आत्मिक शत्रु क्रोधादि का विध्वंसक हो। दोनों प्रकार की आत्माएँ (संसारी और सिद्ध) स्वात्मगुणों से ही चमकती हैं। अतः वे राजा हैं, वे पूर्ण ज्ञान के भण्डार हैं और आत्म-पतन नहीं होने देते।[३] वर्षा की उपमा भगवान् ऋषभदेव के देशना रुपी जल की ही सूचक है। पूर्वगत ज्ञान का उल्लेख भी जैन-परम्परा में मिलता है, अतः ऋग्वेद के पूर्वज्ञाता ऋषभ, तीर्थङ्कर ऋषभ ही माने जा सकते हैं।

'आत्मा ही परमात्मा है'[४] यह जैनदर्शन का मूलभूत सिद्धान्त है। इस सिद्धान्त को ऋग्वेद के शब्दों में श्री ऋषभदेव ने इस रूप में प्रतिपादित किया- ''जिसके चार शृंग-अनन्तदर्शन, अनन्तज्ञान, अनन्तसुख और अनन्तवीर्य हैं। तीन पाद हैं- सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्र। दो शीर्ष हैं- केवलज्ञान और मुक्ति तथा जो मन-वचन-काय, इन तीनों योगों से बद्ध अर्थात् संयत वृषभ हैं उन्होंने घोषणा की, कि महादेव (परमात्मा) मत्यों में निवास करता है।[५] अर्थात् प्रत्येक आत्मा में परमात्मा का निवास है। उन्होंने

---

१ ऋषभं मा समानानां सपत्नानां विषासहिम्।
हंतारं शत्रुणां कृधि विराजं गोपतिं गवाम्।। —ऋग्वेद १०।१६६।१

२ मखस्य ते तीवषस्य प्रजूतिमियभि वाचमृताय भूषन्।
इन्द्र क्षितीमामास मानुषीणां विशां देवी नामुत पूर्वयाया।। -ऋग्वेद २।३४।२

३ असूतपूर्वा वृषभो ज्यायनिमा अस्य शुरुषः सन्ति पूर्वीः।
दिवो न पाता विदथस्यधीभिः क्षत्रं राजना प्रदिवोदधाथे।। -ऋग्वेद ५२।३८

४ (क) अप्पा सो परमप्पा
(ख) दामुक्तं....कारणपरमात्मानं जानाति।
-नियमसार, तात्पर्यवृत्ति, गा. ९६

५ चत्वारि श्रृङ्गार त्रयो अस्य पादा, द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीती महादेवो मर्त्यानाविवेश।।
-ऋग्वेद ४।५८।३

स्वयं कठोर तपश्चरण रूप साधना कर वह आदर्श जन-जन के समक्ष प्रस्तुत किया। एतदर्थ ही ऋग्वेद के मेधावी महर्षि ने लिखा है कि ''ऋषभ स्वयं आदिपुरुष थे, जिन्होंने सर्वप्रथम मर्त्यदशा में अमरत्व की उपलब्धि की थी।[६]

ऋषभदेव, विशुद्ध प्रेम-पुजारी के रूप में विख्यात थे। सभी प्राणियों के प्रति मैत्री-भावना का उन्होंने संदेश दिया। इसलिये मुद्गल ऋषि पर ऋषभदेव की वाणी का विलक्षण प्रभाव पड़ा- 'मुद्गल ऋषि के सारथी (विद्वान् नेता) केशी वृषभ जो अरिदमन के लिये नियुक्त थे, उनकी वाणी निकली, जिसके परिणामस्वरूप मुद्गल ऋषि की गायें जो दुर्धर रथ से योजित हुई दौड़ रही थीं, वे निश्चल होकर मौद्गलानी की ओर लौट पड़ीं।[७]

ऋग्वेद की प्रस्तुत ऋचा में 'अरिदमन' कर्म रूप शत्रुओं को सूचित करता है। गायें इन्द्रियाँ हैं, और दुर्धर रथ 'शरीर' के अलावा और कौन हो सकता है ? भगवान् ऋषभदेव की अमृतवाणी से अस्थिर इन्द्रियाँ, स्थिर होकर मुद्गल की स्वात्मवृत्ति की ओर लौट आयीं। इसीलिये उन्हें स्तुत्य बताया गया है- 'मधुरभाषी, बृहस्पति, स्तुति योग्य ऋषभ को पूजा-साधक मन्त्रों द्वारा वर्धित करो, वे अपने स्तोता को नहीं छोड़ते'[८] और भी एक जगह कहा है-तेजस्वी ऋषभ के लिये प्रेरित करो।[९] ऋग्वेद के रुद्रसूक्त में एक ऋचा है, उसमें कहा है— हे वृषभ ! ऐसी कृपा करो कि हम कभी नष्ट न हों।'[१०]

इस प्रकार ऋग्वेद में अनेक स्थलों पर उनकी स्तुति महादेव के रूप में, सर्वप्रथम अमरत्व पाने वाले रूप में, आदर्श प्रेम-पुजारी के रूप में और अहिंसक आत्म-साधकों के रूप में की गयी है।

२. यजुर्वेद

यजुर्वेद में स्तुति करते हुए कहा गया है— मैंने उस महापुरुष को जाना है जो सूर्यवत् तेजस्वी तथा अज्ञानादि अन्धकार से बहुत दूर हैं। उसी का परिज्ञान कर मृत्यु से पार हुआ जा सकता है। मुक्ति के लिये इसके सिवाय अन्य कोई मार्ग नहीं।[११] ऐसी ही स्तुति भगवान् ऋषभदेव की मानतुङ्गाचार्य द्वारा की गई है।[१२] शब्द साम्यता की दृष्टि से भी दोनों में विशेष अन्तर दृष्टिगत नहीं होता। अतः ये दोनों स्तुतियाँ किसी एक ही व्यक्ति को लक्षित करके होनी चाहियें। और वे भगवान् ऋषभदेव ही हो सकते हैं।

३. अथर्ववेद

अथर्ववेद का ऋषि मानवों को ऋषभदेव का आह्वान करने के लिये यह प्रेरणा करता है, कि-'पापों से मुक्त पूजनीय देवताओं में सर्वप्रथम तथा भवसागर के पोत को मैं हृदय से आह्वान करता हूँ। हे सहचर बन्धुओ ! तुम आत्मीय श्रद्धा द्वारा उसके आत्मबल और तेज को धारण करो।[१३] क्योंकि वे प्रेम के राजा

---

६ तन्मर्त्यस्य देवत्य सजातमग्रः । - ऋग्वेद ३१।१७

७ ककर्दवे वृषभो युक्त आसीद्
अवावचीत् सारथिरस्य केशी।
दुधेर्युक्तस्या द्रवतः सहानतः
ऋच्छन्तिष्मा निष्पदो मुद्गलानीम्।। -ऋग्वेद १०।१०।२।६

८ अनर्वाणं ऋषभं मन्द्रजिह्वं, वृहस्पति वर्धया नध्यमर्के- -ऋग्वेद १।१९०।१

९ प्राग्नये वाचमीरय -वही, १०।१८७

१० एव वभ्रो वृषभ चेकितान यथा देव न हृणीषं न हंसी।
-वही, रुद्रसूक्त, २।३३।१५

११ वेदाहमेतं पुरूषं महान्तमादित्यवर्ण तमसः पुरस्तात्।
तमेव निदित्वाति मृत्युमेति, नान्य पन्था विधतेऽयनाय।।

१२ देखिये- भक्तामर स्तोत्र, श्लोक २३।

१३ अहोमुचं वृषभं यज्ञियानां,
विराजन्तं प्रथममध्वराणाम्।
अपां न पातमश्विना हुं वे धिय,
इन्द्रियेण इन्द्रियं दत्तमोजः।।—अथर्ववेद, कारिका १९।४२।४

हैं, उन्होंने उस संघ की स्थापना की है, जिसमें पशु भी मानव के समान माने जाते थे, और उनको कोई भी नहीं मार सकता था।'[१४]

इस प्रकार वेदों में भगवान् ऋषभदेव का उत्कीर्तन किया गया है। साथ ही वैदिक ऋषि विविध प्रतीकों के रूप में भी ऋषभदेव की स्तुति करते हैं।

* भगवान् ऋषभ के विविध रूप :

१. ऋषभदेव और अग्नि

ऋग्वेद आदि में अग्निदेव की स्तुति की गई है। इस अग्निदेव की स्तुति में प्रयुक्त विशेषणों से ऐसा प्रतिबोध होता है कि वह स्तुति अग्निदेव के रूप में भगवान् ऋषभदेव की ही की गई है जैसे-जातवेदस् शब्द जो अग्नि के लिये प्रयुक्त किया है, वह जन्म से ज्ञान सम्पन्न ज्योतिस्वरूप भगवान् ऋषभदेव के लिये ही है। 'रत्नधरक्त' अर्थात् ज्ञान, दर्शन, चारित्र रूप रत्नत्रय को धारण करने वाला, 'विश्ववेदस्' विश्व तत्त्व के ज्ञाता, मोक्ष नेता, 'ऋत्विज' धर्म के संस्थापक आदि से ज्ञात होता है, कि वह अग्नि भौतिक अग्नि न होकर आदि प्रजापति ऋषभदेव हैं। इस कथन की पुष्टि अथर्ववेद के एक सूक्त से होती है जिसमें ऋषभदेव भगवान् की स्तुति करते हुए उन्हें 'जातवेदस्' बताया है। वहाँ कहा है— 'रक्षा करने वाला, सबको अपने भीतर रखने वाला, स्थिरस्वभावी, अन्नवान् ऋषभ संसार के उदर का परिपोषण करता है। उस दाता ऋषभ को परम ऐश्वर्य के लिये विद्वानों के जाने योग्य मार्गों से बड़े ज्ञान वाला अग्नि के समान तेजस्वी पुरुष प्राप्त करे।'[१५]

अग्निदेव के रूप में ऋषभ की स्तुति का एकमात्र हेतु यही दृष्टिगत होता है कि जब भगवान् ऋषभदेव स्थूल और सूक्ष्म शरीर से परिनिवृत्त होकर सिद्ध, बुद्ध, मुक्त हुए उस समय उनके परम प्रशान्त रूप को आत्मसात् करने वाली अन्त्येष्टि अग्नि ही तत्कालीन जन-मानस के लिये संस्मृति का विषय रह गई। जनता अग्नि-दर्शन से ही अपने आराध्यदेव का स्मरण करने लगी। इसीलिये वेदों में स्थान-स्थान पर 'देवा अग्निम् धारयन् द्रविणो-दाम्' शब्द द्वारा अग्निदेव की स्तुति की गई है।[१६] इसका अर्थ है— अपने को देव संज्ञा से अभिहित करने वाले आर्यजनों ने धन-ऐश्वर्य प्रदान करनेवाले अग्नि (प्रजापति ऋषभ) को अपना आराध्यदेव धारण कर लिया।

इससे यह स्पष्ट होता है कि भगवान् ऋषभदेव के निर्वाण समय से ही अग्नि के द्वारा पूजा-विधि की परम्परा शुरू हो गई थी।

२. ऋषभदेव और परमेश्वर

अथर्ववेद के नवम काण्ड में ऋषभदेव शब्द से परमेश्वर का ही अभिप्राय ग्रहण किया है और उनकी स्तुति परमेश्वर के रूप में अत्यन्त भक्ति के साथ की गई है- 'इस परमेश्वर का प्रकाशयुक्त सामर्थ्य सर्व उपायों को धारण करता है, वह सहस्रों पराक्रमयुक्त पोषक है, उसको ही यज्ञ कहते हैं। हे विद्वान् लोगो! ऐश्वर्य रूप का धारक, हृदय में अवस्थित मंगलकारी वह ऋषभ (सर्वदर्शक परमेश्वर) हमको अच्छी तरह से प्राप्त हो।[१७] जो ब्राह्मण, ऋषभ को अच्छी तरह प्रसन्न करता है, वह शीघ्र सैकड़ों प्रकार के तापों से मुक्त हो जाता है, उसको सब दिव्य गुण तृप्त करते हैं।[१८]

---

१४ 'नास्य पशुन समानान् हिनास्ति' -वही

१५ पुमानन्तर्वान्त्स्थविरः पयस्वान् वसोः कबन्धमूषभो विभर्ति।
तमिन्द्राय पथिभिर्देवयानैर्हुतमग्निर्वहतु जातवेदाः।। -अथर्ववेद ९।४।३

१६ पूर्वया निविदा काव्यतासोः यमा प्रजा अजन्यत् मनुनाम्।
विवस्वता चक्षुषा द्याम पञ्च, देवा अग्निम् धारयन् द्रविणोदाम्।।

१७ आज्यं बिभर्ति घृतमस्य रेतः साहस्रः पोषस्तमु यज्ञमाहुः।
इन्द्रस्य रूपमृषभो वसानः सो अस्मान् देवाः शिव ऐतु दत्तः।। -अथर्ववेद ९।४।७

१८ शतयाजं स यजते, नैनं न्वन्त्यग्नयः जिन्वन्ति विश्वे
त देवा यो ब्राह्मण ऋषममाजुहोति।। -अथर्ववेद ९।४।१८

इस प्रकार सारे नवमकाण्ड के चतुर्थ सूक्त में भगवान् ऋषभ की परमेश्वर के रूप में स्तुति है।

३. ऋषभदेव और उनके तीन रूप

ऋग्वेद के निम्नांकित दो मंत्रों में भगवान् ऋषभदेव का जीवन-वृत्त उसी प्रकार उल्लिखित है, जैसा कि जैन-परम्परा विधान करती है। उन मंत्रों में कहा है कि-'अग्नि प्रजापति प्रथम देवलोक में प्रकट हुए, द्वितीय बार हमारे मध्य जन्म से ही ज्ञान-सम्पन्न होकर प्रकट हुए, तृतीय रूप, इनका वह स्वाधीन एवं आत्मवान् रूप है, जब इन्होंने भव-समुद्र में रहते हुए निर्मल वृत्ति से समस्त कर्मेन्धनों को जला दिया।[१९] तथा 'हे अग्रनेता ! हम तेरे इन तीन रूपों को जानते हैं, इनके अतिरिक्त तेरे पूर्व में धारण किये हुए रूपों को भी हम जानते हैं, तथा तेरा जो निगुढ परमधाम है, वह भी हमें ज्ञात है, और जिससे तू हमें प्राप्त होता है उस उच्च मार्ग से भी हम अनभिज्ञ नहीं है।'[२०]

४. ऋषभदेव और रुद्र

केशी को समस्त ज्ञातव्यं विषय के ज्ञाता, सबके सखा, सभी के प्रियकारी और सर्वोत्कृष्ट आनन्दकारी माना है। ऋग्वेद के दशम मण्डल के सूत्र में प्रकाशमय, सूर्यमण्डल तथा ज्ञानमयी जटाधारी को केशी कहा गया है;[२१] केशी सूत्र की अन्तिम ऋचा में वर्णित केशी द्वारा रुद्र के साथ जल पीने की घटना का वर्णन है। केशी, वातरशना मुनियों के अधिनायक थे। रुद्र ने उनके साथ जलपान किया, अतः उनके रुद्र स्वभाव में शीतलता, दया व जीवरक्षण की प्रवृत्तियाँ सहज ही उद्‌भूत हो गईं। अतः वैवस्वत मनु ने रुद्र को तीक्ष्ण शस्त्र को धारण करने वाले उग्र स्वभावी कहा है; साथ ही पवित्र शीतल स्वभावी और व्याधियों के उपशामक भेषज भी कहा है। एक पात्र में जलपान करने से उनकी वृत्ति में शीतलता आ गई अतः उन्हें जल के रूप में शीतलता बरसाने वाला 'वृष' अथवा 'वृषभ' कहा गया। वेदों में अनेक स्थलों पर वृषभ का अर्थ 'वर्षा करने वाला' इस रूप में ग्रहण किया है। रुद्र की इस द्विरूपता का वर्णन पुराणों में मिलता है। कल्प की आदि में ब्रह्मा के पुत्र कुमार नीललोहित सात बार रोये थे, रोने के कारण उनका रुद्र नाम हुआ, साथ ही सात बार रोने से उनके सात नाम पड़े -रुद्र, शर्व, पशुपति, उग्र, अशनि, भव, महादेव और ईशानकुमार। ये नौ नाम शतपथ ब्राह्मण में अग्नि के विशेषण रूप में उल्लिखित हैं।[२२] और भगवान् वृषभदेव को ही अग्नि के रूप में पूजा जाता है, यह पहले स्पष्ट किया जा चुका है, अतः रुद्र, महादेव, पशुपति आदि नाम ऋषभदेव के ही नामान्तर हैं।

इसके अतिरिक्त ऋग्वेद में रुद्र की जो स्तुति की गई है, वहाँ रुद्र के स्थान पर 'वृषभ'[२३] का उल्लेख पाँच बार आया है, वहाँ रुद्र को 'आर्हत्' शब्द से सम्बोधित किया है। यह आर्हत् उपाधि भगवान् ऋषभदेव की ही हो सकती है, क्योंकि उनका चलाया हुआ धर्म 'आर्हत धर्म' के नाम से विश्वविश्रुत है।

'शतरुद्रिय स्तोत्र' में रुद्र की स्तुति के छियासठ मंत्र हैं जहाँ रुद्र को 'शिव, शिवतर तथा शंकर'

---

१९ दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरूप द्वितीय परि जातवेदाः।
तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिंधान एवं जाते स्वाधीः।।
-ऋग्वेद १०।४५।१

२० विद्या ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्या ते धाम विभृता पुरुत्रा।
विद्या ते नाम परम गुहा यद्विद्या तमुत्सं यत आजगंथ।। -ऋग्वेद १०।४५।२

२१ केश्याग्निं विषं केशी विभति रोदसी।
केशी विश्व स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते।। -ऋग्वदे १०।१२६

२२ तान्येतानि अष्टौ रुद्रः शर्वः पशुपति उग्रः अशनिः भवः।
महान देवः ईषानः अग्निरूपाणि कुमारो नवम्।।
- शतपथ ब्राह्मण ६/२/३१८

२३ एव वभ्रो वृषभ चेकितान यथा देव न हृणीयं न हंसि। -ऋग्वेद २।३३।१५

कहा गया है।[२४] श्वेताश्वतर उपनिषद् में रुद्र को 'ईश, महेश्वर, शिव और ईशान' कहा गया है। मैत्रायणी उपनिषद् में इन्हें 'शम्भु' कहा गया है। इसके अतिरिक्त पुराणों में वर्णीत 'माहेश्वर, त्र्यंबक, हर, वृषभध्वज, भव, परमेश्वर, त्रिनेत्र, वृषांक, नटराज, जटी, कपर्दी, दिग्वस्त्र, यती, आत्मसंयमी, ब्रह्मचारी, ऊर्ध्वरिता आदि विशेषण पूर्णरूपेण ऋषभदेव तीर्थङ्कर के ऊपर भी लागू होते हैं। शिवपुराण में शिव का आदि तीर्थंकर वृषभदेव के रूप में अवतार लेने का उल्लेख है।[२५] प्रभास पुराण में भी ऐसा ही उल्लेख प्राप्त होता है।[२६]

५. ऋषभदेव और शिव

शिव और ऋषभ की एकता को सिद्ध करने वाले कुछ अन्य लोकमान्य साक्ष्य भी हैं—

वैदिक मान्यता में शिव की जन्म तिथि शिवरात्रि के रूप में प्रतिवर्ष माघ कृष्णा चतुर्दशी के दिन व्रत रखकर मनायी जाती है। जैन परम्परा के अनुसार भगवान् ऋषभदेव के शिवगति गमन की तिथि भी माघ कृष्णा चतुर्दशी ही है, जिस दिन ऋषभदेव को शिवत्व उत्पन्न हुआ था। उस दिन समस्त साधु-संघ ने दिन को उपवास रखा तथा रात्रि में जागरण करके शिवगति प्राप्त ऋषभदेव आराधना की, इस रूप में यह तिथि 'शिवरात्रि' के नाम से प्रसिद्ध हुई।

वैदिक परम्परा में शिव को कैलाशवासी कहा गया है। जैन परम्परा में भी भगवान् ऋषभ की शिव-साधना रूप तप और निर्वाण का क्षेत्र कैलाश पर्वत है।

शिव के जीवन का एक प्रसंग है, कि उन्होंने तप में विघ्न उपस्थित करने वाले कामदेव को नष्ट कर शिवा से विवाह किया। शिव का यह प्रसंग भगवान् ऋषभ से पूर्णतः मेल खाता है, कि उन्होंने मोह को नष्ट कर शिवा देवी के रूप में 'शिव' सुन्दरी मुक्ति से विवाह किया।

उत्तरवैदिक मान्यता के अनुसार जब गंगा आकाश से अवतीर्ण हुई, तो चिरकालपर्यन्त वह शंकर की जटा में ही भ्रमण करती रही, पश्चात् वह भूतल पर आई। यह एक काल्पनिक तथ्य है, जिसका वास्तविक अभिप्राय यही है कि शिव अर्थात् भगवान् ऋषभदेव की स्वसंवित्ति रूपी ज्ञानगंगा असर्वज्ञ दशा तक उनके मस्तिष्क में ही प्रवाहित रही, तत्पश्चात् सर्वज्ञ होने के बाद वही धारा संसार का उद्धार करने के लिए वाणी द्वारा प्रवाहित हुई।

दिगम्बर जैन पुराणों में जैसे ऋषभदेव के वैराग्य का कारण नीलांजना नाम की अप्सरा थी उसी प्रकार वैदिक परम्परा में नारद मुनि के द्वारा शंकर-पार्वती के सम्मुख 'द्युत-प्रपञ्च' का वर्णन है और उससे प्रेरित होकर शिव की संसार से विरक्ति, परिग्रह-त्याग तथा आत्म-ध्यान में तल्लीनता का सविस्तृत उल्लेख किया है।

शिव के अनुयायी गण कहलाते हैं और उनके प्रमुख नायक शिव के पुत्र गणेश थे इसी प्रकार भगवान् ऋषभदेव के तीर्थ में भी उनके अनुयायी मुनि गण कहलाते थे और जो गण के अधिनायक होते थे वे गणाधिप, गणेश या गणधर कहलाते थे। भगवान् ऋषभदेव के प्रमुख गणधर भरतपुत्र वृषभसेन थे।

शिव को जैसे डमरू और नटराज की मुद्रा से गीत, वाद्य आदि कलाओं का प्रवर्तक माना जाता

---

२४ यजुर्वेद (तैत्तिरियां संहित) १।८।६; वाजसनेयी ३।५७।६३

२५ इत्थं प्रभाव ऋषभोऽवतारः शंकरस्य मे।
सतां गतिर्दीनबन्धुर्नवमः कथितवस्तव।।
ऋषभस्य चरित्रं हि परमं पावनं महत्।
स्वर्ग्यशस्यमायुष्यं श्रोतव्यं च प्रयत्नतः।। -शिवपुराण ४।४७-४८

२६ कैलाशे विमल रम्ये वृषभोऽयं जिनेश्वरः।
चकार स्वावतारः च सर्वज्ञः सर्वगः शिवः।। -प्रभास पुराण ४९
-शतपथ ब्राह्मण ६।१।१३१८

है उसी प्रकार भगवान् ऋषभदेव ने अपने पुत्र भरत आदि को सम्पूर्ण कलाओं में पारंगत बनाया।

वैदिक परम्परा में शिव को 'माहेश्वर' कहा है। पाणिनी ने 'अ इ उ ण' आदि सूत्रों को महेश्वर से प्राप्त हुए बताया है और जैन परम्परा ऋषभदेव को महेश्वर मानती है। उन्होंने सर्वप्रथम अपनी पुत्री 'ब्राह्मी' को 'ब्राह्मीलिपि' अर्थात् अक्षर विद्या का परिज्ञान कराया।

वैदिक परम्परा में शिव का वाहन 'ऋषभ' बतलाया है और जैन मान्यता के अनुसार भगवान् ऋषभदेव का चिह्न 'वृषभ' है।

वैदिक-परम्परा में शिव को त्रिशूलधारी बतलाया है। जहाँ भी शिव की मूर्तियाँ उपलब्ध होती हैं वहाँ उनका चिह्न स्वरूप त्रिशूल अंकित किया जाता है। जैन-परम्परा के अनुसार वह त्रिशूल सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यग्चारित्र का प्रतीक है।

इस प्रकार शिव और ऋषभदेव के सम्बन्ध में तुलनात्मक दृष्टि से विचार करने पर मात्र इन दोनो में समानता ही दृष्टिगोचर नहीं होती वरन् यह निष्कर्ष निकलता है कि यह ऐक्य, किसी एक ही व्यक्ति की ओर इंगित करता है, और वह व्यक्ति भगवान् ऋषभदेव ही हैं, अन्य कोई नहीं।

६. ऋषभदेव और हिरण्यगर्भ

ऋग्वेद की एक ऋचा सें भगवान् ऋषभदेव को 'हिरण्यगर्भ' बताया है। वे प्राणीमात्र के स्वामी थे, उन्होंने आकाश सहित पृथ्वी को धारण किया, हम हवि के द्वारा किस देव की आराधना करें ?[२७]

आचार्य सायण ने इस पर भाष्य करते हुए लिखा है -'हिरण्यगर्भ अर्थात् हिरण्यमय अण्डे का गर्भभूत। अथवा जिसके उदर में हिरण्यमय अण्डा गर्भ की तरह रहता है, वह हिरण्यगर्भ प्रपञ्च की उत्पत्ति से पूर्व, सृष्टि-रचना के इच्छुक परमातमा से उत्पन्न हुआ।'[२८] इस प्रकार सायण ने हिरण्यगर्भ का अर्थ प्रजापति लिया है।

महाभारत में हिरण्यगर्भ को योग का वक्ता बताया है-'हिरण्यगर्भ योगमार्ग के प्रवर्तक हैं, उनसे और कोई पुरातन नहीं।'[२९] ऋग्वेद भी 'हिरण्यगर्भः समवर्ततागे्र' लिखकर हिरण्यगर्भ की प्राचीनता को सूचित करता है।

जैन परम्परा के अनुसार भगवान् ऋषभदेव पूर्वभव में सर्वार्थसिद्ध विमान में सर्वोत्कृष्ट ऋद्धि-सम्पन्न देव थे। वहाँ से च्यव कर जब मरुदेवी की कुक्षि में आये, तो कुबेर ने नाभिराय का भवन हिरण्य की वृष्टि से भरपूर कर दिया, अतः जन्म के पश्चात् भगवान् 'हिरण्यगर्भ' के रूप में प्रसिद्ध हो गये।[३०]

७. ऋषभदेव और ब्रह्मा

लोक में ब्रह्मा नाम से प्रसिद्ध जो देव है, वह भगवान् ऋषभदेव को छोड़कर दूसरा नहीं है। ब्रह्मा के अन्य अनेक नामों में निम्नलिखित नाम अत्यन्त प्रसिद्ध हैं-

---

२७ हिरण्यगर्भः समवर्ततागे्र भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम।
-ऋग्वेद १०।१२१।१

२८ 'हिरण्यगर्भः हिरण्मयस्याण्डस्य गर्भभूतः प्रज्ञापतिर्हिरण्यगर्भः। तथा च तैत्तिरीयकं -प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपाय। यद्धा हिरण्मयोऽण्डो गर्भवद्यस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भ उच्यते। अग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् समवर्तत् मायाध्यक्षात् सिसृक्षोः परमात्मनः साकाशात् समजायत।... सर्वस्य जगतः परीश्वर आसीत्...।' -तैत्तिरिधारण्यक भाष्य-सायणाचार्य, ५।५।१।२

२९ हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः। -महाभारत, शान्तिपर्व, ३४९

३० (क) सैषा हिरण्मयी वृष्टिः धनेशेन निपातिता।
विभोहिरण्यगर्भत्वमिव बोधयितुं जगत्।। -महापुराण१२।९५
(ख) गब्भट्ठिअस्स जस्स उ हिरण्णवुट्ठी सकचणा पडिया।
तेणं हिरण्णगब्भो जयम्मि उवगिज्जए उसभो।। -पद्मपुराण३।६८

हिरण्यगर्भ, प्रजापति, लोकेश, नाभिज, चतुरानन, स्रष्टा, स्वयंभू। इन सबकी यथार्थ संगति भगवान् ऋषभदेव के साथ ही बैठती है, जैसे-

हिरण्यगर्भ - जब भगवान् ऋषभदेव माता मरुदेवी के गर्भ में आये थे उसके छह माह पूर्व ही अयोध्या नगरी में हिरण्य-सुवर्ण तथा रत्नों की वृष्टि होने लगी थी, अतः आपका हिरण्यगर्भ नाम सार्थक है।

प्रजापति - कल्पवृक्षों के नष्ट हो जाने के बाद भगवान् ने असि, मषि, कृषि आदि का उपदेश देकर प्रजा की रक्षा की, अतः भगवान् 'प्रजापति' कहलाते थे।

लोकेश - अखिल विश्व के स्वामी होने से भगवान् 'लोकेश' कहलाते थे।

नाभिज - नाभिराय के पुत्र होने से भगवान् 'नाभिज' कहलाए।

चतुरानन - समवसरण में चारों दिशाओं में भगवान् का दर्शन होता था, अतः भगवान् 'चतुरानन' कहलाए।

स्रष्टा - भोगभूमि के नष्ट होने के बाद देश, नगर आदि का विभाग, राजा, प्रजा, गुरु, शिष्य आदि का व्यवहार, विवाह-प्रथा आदि के भगवान् ऋषभदेव आद्य प्रवर्तक थे, अतः 'स्रष्टा' कहे जाते थे।

स्वयम्भू - दर्शन-विशुद्धि आदि भावनाओं से अपने आत्म-गुणों का विकास कर स्वयं ही आद्य तीर्थङ्कर हुए थे, अतः 'स्वयम्भू' कहलाते थे।

८. ऋषभदेव और विष्णु

वैदिक साहित्य में विष्णु देव का मुख्य स्थान है। भागवतपुराण में विष्णु का ही आठवाँ अवतार ऋषभ को माना है, अतः विष्णु और ऋषभ एक ही व्यक्ति सिद्ध होते हैं।

जैन अनुश्रुतियों में विष्णु के इसी लोकोत्तर परमोपकारी व्यक्तित्व की स्तुति की गई है, जहाँ विष्णु के सत्ताईस नामों का उल्लेख किया गया है[३१] जिनकी व्याख्या इस प्रकार की गई है—

१. **विष्णु-** केवलज्ञान से व्यापक।

२. **त्रिविक्रम-** सम्यग्दर्शन, और सम्यग्चारित्र रत्नत्रय रूप तीन शक्तियों से सम्पन्न अथवा तीन लोक में विशिष्ट क्रम सर्वोच्च स्थान को प्राप्त।

३. **शौरि-** शूरवीर।

४. **श्रीपति-** अभ्युदय-निश्रेयस्रूप श्री के अधिपति।

५. **पुरुषोत्तम-** त्रेसठ शालाका पुरुषों में उत्तम।

६. **वैकुण्ठ-** गूढ़ज्ञानशालिनी माँ के पुत्र।

७. **पुण्डरीकाक्ष-** आपकी अक्ष-आत्मा पुण्डरीकवत् श्रेष्ठ है।

---

३१ विष्णुस्त्रिविक्रमः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः।
वैकुण्ठः पुण्डरीकाक्षो हृषीकेशो हरिः स्वभूः।।
विश्वंभरोऽसूरध्वंशी माधवो बलिबन्धनः।
अधोक्षजो मधुद्वेषी केशवो विष्टरश्रवाः।।
श्रीवत्सलाञ्छनः श्रीमानच्युतो नरकान्तकः।
विष्वक्सेनश्चक्रपाणिः पद्मनाभो जनार्दनः।।

श्रीकण्ठ...

-पं. आशाधर विरचित सहस्रनाम ब्रह्मशातकम् श्लोक-१००-१०२

८. **हृषीकेश-** हृषीक-इन्द्रियों को वश में करने वाले।

९. **हरि-** पापों का हरण करने वाले।

१०. **स्वभू-** ज्ञातव्य वस्तु के स्वयं ज्ञाता हैं।

११. **विश्वम्भर-** विश्व का भरण-पोषण, चतुर्गति के दुःखों से बचाने वाले हैं।

१२. **असुरध्वंसी-** मोहकर्म रूप असुर का नाश करने वाले।

१३. **माधव-** मा-बाह्य और आन्तरिक लक्ष्मी के धव-स्वामी हैं।

१४. **बलिबन्धन-** बलि-कर्म बन्धन को नष्ट करने वाले हैं।

१५. **अधोक्षज-** अक्ष-इन्द्रियों को, अधः जीतने वाले साधुओं को ध्यान से प्राप्त होते हैं।

१६. **मधुद्वेषी—** मधु-मोहरूप परिणाम में दुःखदायी शहद का सेवन नहीं करने वाले हैं।

१७. **केशव—** क-आत्म-स्वरूप की प्राप्ति में ईश-समर्थ मुनियों के, वं-आश्रयभूत हैं।

१८. **विष्टरश्रवा—** विस्तृत श्रुतज्ञानसम्पन्न हैं।

१९. **श्रीवत्सलांछन—** श्रीवत्स के चिन्ह से युक्त हैं। अथवा श्रीवत्स-कामदेव को अपने सौन्दर्य से लांछित-तिरस्कृत करने वाले हैं।

२०. **श्रीमान्—** अन्तरङ्ग तथा बहिरङ्ग लक्ष्मी के स्वामी।

२१. **नरकान्तक—** नरक के विनाशाक हैं।

२२. **विष्वक्सेन—** सम्यक् रूप से उनकी शरण में सभी प्रकार के जीव वैर-विरोध रहित होकर रहते हैं।

२३. **अच्युत—** स्व-स्वरूप से च्युत नहीं होने वाले।

२४. **चक्रपाणि—** हाथ में चक्र का चिन्ह है, अथवा धर्मचक्र के प्रवर्तक होने से सर्वशिरोमणि हैं।

२५. **पद्मनाभ—** पद्मवत् नाभि युक्त हैं।

२६. **जनार्दन—** भव्य जीवों को उपदेश देने वाले।

२७. **श्रीकण्ठ—** मुक्तिरूपी लक्ष्मी के धारक।

आचार्य जिनसेन ने भी ऐसे ही साभिप्राय सार्थक शब्दों द्वारा विष्णु के रूप में भगवान् ऋषभदेव की स्तुति की है।

९. ऋषभदेव और गायत्री मंत्र

वैदिक दर्शन में गायत्री-मंत्र को सर्वाधिक प्रधानता प्राप्त है।[३२] छान्दोग्योपनिषद् में गायत्री की उपासना को सर्वश्रेष्ठ बतलाया गया है। उपासना की विभिन्न मुद्राओं तथा जप की प्रणालियों का भी वहाँ विस्तृत वर्णन मिलता है।[३३] ऋक तथा सामदेव के भाष्यानुसार उक्त मंत्र का अर्थ निम्न प्रकार से किया है-'जो सवितृ-देव (सूर्यदेव) हमारी धी शक्ति को प्रेरणा करते हैं, हमें उन्हीं सवितृ-देव के प्रसाद से प्रशंसनीय अन्नादि रूप फल मिलता है।'

प्रस्तुत गायत्री-मंत्र की व्याख्या को ध्यानपूर्वक देखा जाय तो प्रतीत होता है, कि उसमें सूर्य की

---

३२ ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि।
धियो यो नः प्रचोदयात् आपो ज्योतिरसोमृतं ब्रह्माः।।
-गायत्री मंत्र, ऋग्वेद ३।६२।१०

३३ छान्दोग्योपनिषद् ३।१२।१

पूजा के रूप में भगवान् ऋषभदेव की ही पूजा सिद्ध होती है। यथा-'ॐ-पञ्च परमेष्ठी; भूः-सर्वश्रेष्ठ; भुवः-जन्म-जरा-मरण आदि दुःखों के मुक्त होने के लिए रत्नत्रय मार्ग के उपदेष्टा; स्वः-शुद्धोपयोग में स्थित; तत्-उस ॐ वाचक परमेष्ठी को; जो सवितुः -हिताहित का मार्ग बतलाने के कारण त्रिलोक के लिये सुखदायक है; वह वरेण्यम् -उपासना के योग्य है। भर्गोः -रागादि दोष से दूषित हम लोगों के लिए प्रतिपादित कल्याण-मार्ग को; देवस्य -तीर्थङ्कर देव को, धीमहि -धारण करते हैं; उन तीर्थङ्कर ऋषभदेव के उपदेश से; नः -हमारी, धियः-बुद्धि प्रचोदयात् -सत्कार्यों में प्रवृत्त हो। अर्थात् पञ्चपरमेष्ठी स्वरूप आदि ब्रह्म श्री ऋषभदेव के प्रसाद से हमारी बुद्धि राग-द्वेष से रहित होकर शुद्धोपयोग में लगे।

इस प्रकार सूर्यदेव के रूप में भगवान् ऋषभदेव की ही स्तुति की गई है। अग्नि (ब्रह्मा) के पर्यायवाची नामों में सूर्य को भी अग्नि कहा है, जो स्पष्टतया ऋषभदेव की ओर संकेतित किया गया है। इस प्रकार अग्निदेव, विष्णुदेव, सूर्यदेव और ऋषभदेव सभी एकार्थक हैं।

१०. ऋषभदेव और ऋषि पंचमी

भाद्रपद शुक्ला पंचमी जैनेतर वर्ग में 'ऋषि पञ्चमी' के नाम से सर्वत्र मनाई जाती है। यही पञ्चमी जैन परम्परा में 'संवत्सरी' के नाम से विश्रुत है। जैन परम्परा में इस पर्व को सब पर्वों का राजा कहा गया है। जैनों का आध्यात्मिक पर्व होने से यह 'पर्वाधिराज' है। इस दिन सर्वोतम आध्यात्मिक जीवन बिताने के लिए प्रत्येक जैन यत्नशील रहता है, त्याग-तपस्या, क्षमा, निष्परिग्रहता आदि आत्मिक गुणों को विकसाने वाला, स्नेह और प्रेम की गंगा बहानेवाला यह सर्वोत्कृष्ट पर्व है। वैदिक और ब्राह्मण परम्परा ने भी इस दिवस को सर्वोच्च प्रधानता दी है। एक ही दिन भिन्न-भिन्न नामों से प्रसिद्ध ये दोनों पर्व किसी समान तत्त्व को लेकर हैं, और वह तत्त्व ऋषभदेव का स्मरण ही हो सकता है। आर्यजाति आरम्भ से ही ऋषभदेव की भक्ति में ओत-प्रोत होकर उनका स्मरण करती थी, और इस निमित्त से भाद्रपद शुक्ला पञ्चमी पर्व के रूप में मनाई जाती थी। आगे चलकर जैन परम्परा निवृत्ति मार्ग की ओर मुड़ी, तब उसने इस पञ्चमी को आत्मिक शुद्धि का रूप देने के लिए 'संवत्सरी' पर्व के रूप में मनाना शुरू कर दिया; जबकि वैदिक परम्परा के अनुयायियों ने अपनी पूर्व परम्परा को ही चालू रखा। वस्ततुः 'ऋषि पञ्चमी' और 'ऋषभ' इस नाम में एक ही ध्वनि समाई हुई है। ऋषि पञ्चमी के स्थान पर 'ऋषभ पञ्चमी' शुद्ध नाम होना चाहिये और उसी का अपभ्रंश होकर कालान्तर में यह पर्व 'ऋषभ पञ्चमी' के स्थान पर 'ऋषि पञ्चमी' के रूप में बोला जाने लगा होगा। यदि यह कल्पना ठीक है, तो जैन और जैनेतर दोनों परम्पराओं में ऋषभदेव की समान मान्यता की पुष्टि होती है।[३४]

११. वातरशना श्रमण

जैनधर्म भारत का बहुत ही प्राचीन धर्म है। यह धर्म श्रमण परम्परा का प्राचीनतम रूप है। हजारों वर्षों के अतीत में वह विभिन्न नामों द्वारा अभिहित होता रहा है। वैदिककाल में वह 'वातरशना मुनि' के नाम से विश्रुत रहा है।

'ऋग्वेद' में न केवल इन मुनियों का नाम आया है, अपितु उनको या उनकी एक विशेष शाखा को 'वातरशना मुनि' कहा गया है।

'अतीन्द्रियार्थदर्शी वातरशन मुनि मल धारण करते हैं, जिससे पिंगलवर्ण वाले दिखायी देते हैं। जब वे वायु की गति को प्राणोपासना द्वारा धारण कर लेते हैं, अर्थात् रोक देते हैं तब वे अपनी तप की महिमा से दीप्तिमान होकर देवता स्वरूप को प्राप्त हो जाते हैं। सर्व लौकिक व्यवहार छोड़कर वे मौनेय की अनुभूति में कहते हैं ''मुनिभाव से प्रमुदित होकर हम वायु में स्थित हो गये है। मर्त्यो ! तुम हमारा शरीर मात्र

३४ चार तीर्थङ्कर-पं. सुखलालजी संघवी, पृ.५।

देखते हो।''[३५] वे ध्यान में तल्लीन रहने के कारण उन्मतवत् प्रतीत होते थे। वातरशना से अभिप्राय है- वात-वायु, रशना-मेखला। अर्थात् जिनका वस्त्र वायु हो यानि अचेलक मुनि। रामायण की टीका में जिन वातरशन मुनियों का उल्लेख किया गया है, वे ऋग्वेद में वर्णित वातरशन मुनि ही ज्ञात होते हैं। उनका वर्णन उक्त वर्णन से मेल भी खाता है।

तैत्तिरियाण्यक में भगवान् ऋषभदेव के शिष्यों को वातरशन ऋषि और ऊर्ध्वमंथी कहा है।[३६]

वातरशन मुनि वैदिक परम्परा के नहीं थे। क्योंकि वैदिक परम्परा में सन्यास और मुनि-पद को पहले स्थान ही नहीं था।

श्रमण शब्द का उल्लेख तैत्तिरियारण्यक और श्रीमद्भागवत के साथ ही बृहदारण्यक उपनिषद्[३७] और रामायण[३८] में भी मिलता है। इण्डो-ग्रीक और इण्डो-सीथियन के समय भी जैनधर्म श्रमणधर्म के नाम से प्रचलित था। मैगस्थनीज ने अपनी भारत-यात्रा के समय दो प्रकार के मुख्य दार्शनिकों का उल्लेख किया है। श्रमण और ब्राह्मण उस युग के मुख्य दार्शनिक थे।[३९] उस समय उन श्रमणों का बहुत आदर होता था। कॉलब्रुक ने जैन सम्प्रदाय पर विचार करते हुए मैगस्थनीज द्वारा उल्लिखित श्रमण-सम्बन्धी अनुच्छेद को उद्धृत करते हुए लिखा है, कि श्रमण वन में रहते थे सभी प्रकार के व्यसनों से अलग थे, राजा लोग उनको बहुत मानते थे और देवता की भाँति उनकी पूजा-स्तुति करते थे।[४०]

वातरशना जैन परम्परा के श्रमणों से मिलता-जुलता है। जिनसहस्रनाम में उल्लेख आता है, कि वातरशना, निर्ग्रन्थ और निरम्बर ये पर्यायवाची शब्द हैं,[४१] इससे यह तो स्पष्ट होता है कि ऋग्वेद की रचना के समय जैन श्रमण विद्यमान थे, और ऐसे श्रमणों की ऋषि-सम्प्रदाय में इन्द्रादिवत् स्तुति की जाती थी।

सायण ने वातरशना श्रमण का उल्लेख किया है।[४२]

आचार्य सायण के अनुसार वातरशना मुनियों को श्रमण व ऋषि भी कहा जाता था। उनके मतानुसार केतु, अरुण और वातरशन ये तीनों ऋषि-संघ थे, जो चित्त को एकाग्र कर अप्रमत्त दशा को प्राप्त होते थे। इनकी उत्पत्ति प्रजापति से हुई थी। जब प्रजापति ब्रह्मा को सृष्टि रचने की इच्छा उत्पन्न हुई, तो उन्होंने तपस्या की, और शरीर को प्रकम्पित किया, उस प्रकम्पित तनु के मांस से तीन ऋषि उत्पन्न हुए- अरुण, केतु और वातरशना नखों से वैखानस और बालों से बालखिल्य मुनि उत्पन्न हुए।[४३]

उक्त सृष्टि-क्रम में सर्वप्रथम ऋषियों की उत्पत्ति बताई है, इससे प्रतीत होता है, कि यह धार्मिक

---

३५ मुनयो वातऽरशनाः पिशंगा वसते मला।
वातस्यानु ध्राजिम् यन्ति यद्देवासो अविक्षत्।
उन्मदिता मौनेयन वातां आ तस्थिमा वयम्।
शरीरेदस्माकं यूयं मर्तासो अभिपश्यथ।। -ऋग्वेद १०।१३६।२

३६ वातरशना हवा ऋषयः श्रमण ऊर्ध्वमन्थिनो बभूवुः।
-तैत्तिरियारण्यक २।७।१,पृ. १३७

३७ बृहदारण्यकोपनिषद् ४।३।२२

३८ तपसा भुञ्जते चापि, श्रमण मुञ्चते तथा- रामायण, बालकाण्ड १४।२२

३९ एन्शियेन्ट इण्डिया एज डिस्काइब्ड बाय मैगस्थनीज एण्ड एरियन, कलकत्ता, १९१६, पृ. ९७-६८

४० ट्रान्सलेशन आफ द फ्रेग्मेन्टस आफ द इण्डिया आफ मेगस्थनीज, बान १८४६, पृ. १७५

४१ दिग्वासा वातरशनो निर्ग्रन्थेज्ञोनिरम्बरः। -महापुराण, जिम. २५।२०४

४२ वातरशना वातरशनस्य पुत्रा मुनयोऽतीन्द्रियार्थदर्शिनो जूतिवातजूति प्रभृतयः पिशंगाः, पिशंगानिः कपिलवर्णानि मला मलिनानि वल्कलरूपाणि वासांसि वसते आच्छादयन्ति। -आचार्य सायण

४३ स तपो तप्यत। स तपस्तप्त्वा शरीरमधुनुत। तस्य यन्मांसमासीत। ततोऽरुणाः केतवो वातरशना। ऋषय उद्तिष्ठन् ये नखाः, ते वैखानसा ये बालाः ते बाल-खिल्या। -तैत्तिरियारण्यक भाष्य, सायण १।२३।२-३

सृष्टि का उत्पत्ति-क्रम है। भगवान् ऋषभदेव ने धर्म की संस्थापना की थी; तभी अनेकों मतों की उत्पत्ति हो चुकी थी। यद्यपि उस समय वे सब मत भिन्न होते हुए भी भगवान् ऋषभदेव को सर्वश्रेष्ठ समझते थे और स्वयं को कायर तथापि बाह्य वेष-भूषा और साध्वाचार में अन्तर आ जाने से उनका भगवान् से सीधा सम्बन्ध नहीं रहा। उनकी परम्परा वातरशना ऋषियों से सम्बन्धित रही होगी। श्रीमद्भागवतपुराण से भी इसी तथ्य की पुष्टि होती है, कि वातरशना श्रमण ऋषियों के धर्मों को प्रकट करने की इच्छा से ही भगवान् विष्णु नाभिराज की पत्नी मरुदेवी के गर्भ में अवतरित हुए।

श्रीमद्भागवत के उक्त कथन में दो बातें विशेष महत्त्वपूर्ण हैं— प्रथम यह कि ऋषभदेव की मान्यता के सम्बन्ध में पुराण, वेद या जैन दर्शन के बीच कोई मतभेद नहीं है। जैनदर्शन यदि भगवान् ऋषभदेव को आदि तीर्थंकर के रूप में स्वीकार करता है तो वैदिक दर्शन भगवान् विष्णु के अवतार रूप में साक्षात् ईश्वर मानता है। द्वितीय बात जो अत्याधिक महत्त्वपूर्ण है, वह यह है कि पुराणकार ने इस अवतार को राम और कृष्ण के अवतारों से भी प्राचीन स्वीकार किया है। जैनदर्शन भी राम और कृष्ण से असंख्य वर्षों पूर्व भगवान् के जन्म को मान्यता देता है।

भागवतकार ने भगवान् ऋषभ के नौ पुत्रों को भी वातरशना बताया है।[४४] केशी मुनि भी वातरशना की श्रेणी के ही थे।[४५]

उक्त वातरशना मुनियों की जो मान्यताएँ एवं साधनाएँ वैदिक ऋचाओं में उपलब्ध होती हैं, उनसे श्रमण-निर्ग्रन्थों के साथ एकदम साम्यता प्रतीत होती है। वैदिक ऋषि वैसे त्यागी और तपस्वी नहीं होते जितने वातरशना मुनियों के त्याग का उल्लेख किया गया है। वैदिक ऋषि लौकिक कामनाओं की सम्पूर्ति-हेतु यज्ञ-यागादि कर्म करके इन्द्रादि देवी-देवताओं को बुलाते हैं, पर वातरशना मुनि उक्त क्रियाओं से विरत होते थे, वे समस्त गृह, परिवार, पत्नी, धन-धान्यादि का परित्याग कर भिक्षावृत्ति से रहते थे, स्नानादि नहीं करते थे, मौनवृत्ति धारण कर केवल आत्म-ध्यान में तल्लीन रहते थे। वस्तुतः वातरशना मुनियों की यह शाखा श्रमण-परम्परा का ही प्राचीन रूप है।

१२. केशी

जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति के अनुसार भगवान् ऋषभदेव जब श्रमण बने तो उन्होंने चार मुष्टि केशों का लोंच किया था। सामान्य रूप से पाँच मुष्टि केशलोंच की परम्परा है। भगवान् केशों का लोंच कर रहे थे; दोनों भागों के केशों का लोच करना अवशेष था। उस समय प्रथम देवलोक के इन्द्र शक्र ने भगवान् से निवेदन किया, कि इस सुन्दर केश-राशि को इतनी रहने दें। भगवान् ने इन्द्र की प्रार्थना से उन केशों को उसी प्रकार रहने दिया।[४६] यही कारण है, कि केश रखने से उनका एक नाम केशी या केशरियाजी हुआ। केशर, केश और जटा एक ही अर्थ के द्योतक हैं। 'सटा जटा केसरयोः' जैसे सिंह अपने केशों के कारण केशरी कहलाता है, वैसे ही भगवान् ऋषभ केशी, केशरी और केशरियानाथ के नाम से विश्रुत

---

४४ नवाभवन् महाभागा, मुनयो ह्यर्थशंसिनः।
श्रमण वातरशना, आत्माविद्या विशारदाः।।

४५ सायण भाष्य १०।१३५।७

४६ चउहिं मुट्ठाहिं लोअं करेइ-मूल सूत्र ''तीर्थकृतां पंचमुष्टिलोच सम्भवेऽवि अस्य भगवतश्चतुर्मुष्टिक लोच गोचरः श्री हेमाचार्यकृत ऋषभचरित्राद्यभिप्रायोऽयं प्रथममेकयामुष्टया श्मश्रुकूर्च्चयोर्लोचे तिसृभिश्व शिरालोचे कृते एकां मुष्टिमवशिष्यमाणां पवनान्दोलितां कनकावदातयोः प्रभुस्कन्धयोरूपरि लुठन्तीं मरकतोप-मानभमाविभुतीं परमरमणीयां वीक्ष्य प्रमोदमानेन शक्रेण भगवन् ! मय्यनुग्रहं विधाय ध्रियतामियमित्थमेवेति विज्ञप्ते मगवतापि सा तथैव रक्षितेति। न ह्यो कान्तमक्तानां याञ्चामनुग्रहीतारः खण्डयन्तीति।''
-जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति वक्षस्कार २।३०

हैं। केशरियानाथ[४७] पर जो केशर चढ़ाने की मान्यता लोक में विशेष रूप से प्रचलित है, वह नामसाम्य के कारण ही उत्पन्न हुई प्रतीत होती है। जैन पुराणों में भी ऋषभदेव की जटाओं का उल्लेख किया है।[४८]

ऋग्वेद में भगवान् ऋषभ की स्तुति केशी के रूप में की है। वहाँ कहा गया है- 'केशी, अग्नि, जल, स्वर्ग तथा पृथ्वी को धारण करता है। केशी विश्व के समस्त तत्त्वों का दर्शन कराता है, और केशी ही प्रकाशमान 'ज्ञान' ज्योति कहलाता है।[४९]

ऋग्वेद में उल्लिखित केशी व वातरशना मुनियों की तुलना भागवत पुराण में कथित वातरशना श्रमण ऋषि, उनके अधिनायक ऋषभ व उनकी साधनाओं के साथ करने योग्य है। ऋग्वेद के 'वातरशना मुनि' और भागवत पुराण में उल्लिखित 'वातरशना श्रमण ऋषि' तो एक ही परम्परा के वाचक हैं। इस कथन में तो तनिक भी संदेह को अवकाश नहीं रहता। परन्तु केशी का अर्थ केशधारी होता है, जिसका अर्थ तैत्तिरिय आरण्यक भाष्यकार आचार्य सायण ने 'केश स्थानीय किरणों का धारक' कहकर 'सूर्य' अर्थ निकाला है। प्रस्तुत सूक्त में जिन वातरशना साधुओं की साधना का उल्लेख है, उनसे इस अर्थ की कोई संगति नहीं बैठती। केशी, वस्तुतः वातरशना मुनियों के प्रधान नेता ही हो सकते हैं, जो मलधारी, मौनवृत्ति और उन्मत्तावस्था के रूप में उल्लिखित है, जिन्हें आगे के सूक्त में देवों के ऋषि व उपकारी, हितचिन्तक सखा कहा है।[५०]

भागवतपुराण में वर्णित ऋषभदेव का जीवन चरित्र और उक्त केशी सम्बन्धी सूक्त का तुलनात्मक अध्ययन किसी एक व्यक्ति में पाये जाने वाले गुणों को प्रकट करता है।

अन्यत्र केशी और ऋषभ के एक ही साथ का उल्लेख ऋग्वेद की एक ऋचा में भी प्राप्त होता है, जिसमें कहा है–

'मुद्गल ऋषि की गायें (इन्द्रियों) जो जुते हुए दर्धर रथ (शरीर) के साथ दौड़ रही थीं वे मुद्गल ऋषि के सारथी ऋषभ जो शत्रु-विनाश (कर्म रूपी शत्रु) के लिये नियुक्त, थे, उनके वचन से अपने स्थान पर लौट आयीं।'

इस प्रकार ऋग्वेद से ही केशी और ऋषभ के एकत्व का पूर्णतया समर्थन प्राप्त हो जाता है। वातरशना मुनि, निर्ग्रन्थ साधुओं के साथ और केशी, भगवान् ऋषभदेव के साथ एकीकरण को प्राप्त होते हैं।[५१]

* भागवत में ऋषभावतार का चित्रण :

श्रीमद्भागवत में भक्ति की भागीरथी का अमर स्रोत प्रवाहित है। श्री वल्लभाचार्य भागवत को महर्षि व्यासदेव की समाधि भाषा कहते हैं। इसका तात्पर्य यह है कि व्यासजी ने भागवत् के तत्त्वों का वर्णन समाधि दशा में अनुभूत करके किया था। रामानुजाचार्य, वल्लभाचार्य, मध्वाचार्य, निम्बार्काचार्य, चैतन्य महाप्रभु प्रभृति विज्ञों की भक्ति साधनाओं का मूल आधार भागवत ही था।

वैष्णव परम्परा का बहुमान्य और सर्वत्र अतिप्रसिद्ध ग्रन्थ भागवत है, जिसे भागवत-पुराण भी कहते

---

४७ राजस्थान के उदयपुर जिले का एक प्रसिद्ध तीर्थ जो 'केसरिया तीर्थ' के रूप में प्रसिद्ध है। वह दिगम्बर, श्वेताम्बर एवं वैष्णव आदि सभी सम्प्रदाय वालों को समान रूप से मान्य है।

४८ (क) वातोद्धता जटास्तस्य रेजुराकुलमूर्तयः -पद्मपुराण ३।२८८
(ख) स प्रलम्बजटाभ्रारभ्राजिष्णुः -हरिवंशपुराण ६।२०४

४९ केश्यग्नि विषं केशी विभति रोदसी।
केशी विश्व स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरूच्यते। ऋग्वेद १०।१३६।१

५० मुनिर्देवस्य देवस्य सोकृत्याय सखा हितः। -ऋग्वेद १०।१३६।४

५१ साहित्य और संस्कृति-लेखक देवेन्द्र मुनि, प्रकाशक-भारतीय प्रकाशन, वाराणसी।

हैं। उसमें ऋषभदेव का बहुत सुन्दर और सुविस्तृत वर्णन प्राप्त होता है, जो कि जैन परम्परा से बहुत कुछ मिलता जुलता है। जैन परम्परा की तरह ही वहाँ पर ऋषभदेव और भरत का जीवनदर्शन, माता-पिता के नाम, उनके सौ पुत्रों का उल्लेख, उनकी ज्ञान-साधना, उपदेश तथा धार्मिक, सामाजिक नीतियों का प्रवर्तन और भरत के अनासक्ति-योग का विस्तृत वर्णन किया गया है।

श्रीमद्भागवत-पुराण में तीन स्थलों पर अवतारों का निर्देश किया है— प्रथम स्कन्ध के तृतीय अध्याय में उनकी संख्या बाईस है। द्वितीय स्कन्ध के सप्तम अध्याय में तेईस संख्या गिनाई है, और ग्यारहवें स्कन्ध के चतुर्थ अध्याय में सोलह अवतारों का निर्देश किया है।

बाईस अवतारों में ऋषभदेव की परिगणनाक आठवें अवतार के रूप में करते हुए बताया है, कि- ''आठवीं बार नाभि राजा की मरूदेवी नामक पत्नी के गर्भ से ऋषभ ने अवतार ग्रहण किया और सभी आश्रम जिसे नमस्कार करते हैं, ऐसे परमहंसधर्म का उन्होंने अपदेश दिया।''[५२]

द्वितीय स्कन्ध के सप्तम अध्याय में जहाँ तेईस अवतार गिनाये हैं; लीलावतारों का वर्णन करते हुए लिखा हैः ''राजा नाभि की पत्नी सुदेवी के गर्भ से विष्णु भगवान् ने ऋषभ के रूप में जन्म लिया, और इस अवतार में वे अनासक्त रहकर, इन्द्रिय तथा मन की शांति हेतु स्व-स्वरूप में अवस्थित रहकर समदर्शी के रूप में योग-साधना में संलग्न रहे। इस स्थिति को महर्षियों ने 'परमहंसपद' अवस्था या 'अवधूत-चर्या' कहा है।[५३]

भागवत के पञ्चम स्कन्ध में द्वितीय अध्याय से चतुर्दश अध्याय पर्यन्त ऋषभदेव तथा भरत का सविस्तार वर्णन किया है और ऋषभावतार के प्रति विशेष आदर-भाव द्योतित किया गया है। ऋषभावतार का वर्णन करते हुए वहाँ पर लिखा है—

ब्रह्मा ने देखा, कि अभी तक मानवों की संख्या में वृद्धि नहीं हुई, तो उन्होंने मानवों की संख्या बढ़ाने के लिये सर्वप्रथम स्वयम्भू, मनु और सतरूपा को उत्पन्न किया। उनके प्रियव्रत नामक पुत्र उत्पन्न हुआ। प्रियव्रत के आग्नींध्र आदि नौ पुत्र हुए। प्रियव्रत ने आग्नींध्र को राज्य देकर तापस-वृत्ति अंगीकार कर ली। पिता के तपस्या में संलग्न हो जाने पर आग्नींध्र ने प्रजा का पुत्रवत् पालन किया। एक बार आग्नींध्र पुत्र-प्राप्ति की अभिलाषा से पूजा की सामग्री एकत्र कर मन्दराचल की एक गुफा में चला गया, और वहाँ तपस्या में लीन होकर ब्रह्मा की आराधना करने लगा। आदिपुरुष ब्रह्मा ने उसके मनोगत भावों को जानकर पूर्वचित्ति नामक अप्सरा को भेजा। अप्सरा आग्नींध्र के समीपवर्ती रमणीय उद्यान में विचरण करने लगी।

१. पुत्र-याचना

आग्नींध्र बड़ा तेजस्वी और प्रतिभासम्पन्न था, उसने पूर्वचित्ति अप्सरा को अपनी ओर आकृष्ट कर लिया। अप्सरा उसके साथ हजारों वर्ष तक रही। तत्पश्चात् उसके नाभि, किंपुरुष, हरिवर्ष, इलावृत्त, रम्यक्, हिरण्यमय, कुरू, भद्राश्व और केतुमाल ये नौ पुत्र क्रमशः हुए। पूर्वचित्ति अप्सरा इसके बाद आश्रम से ब्रह्मा के पास चली गई। आग्नींध्र ने जम्बूद्वीप को नौ भागों में विभाजित कर एक-एक खण्ड सभी को समान रूप से बांट दिया और स्वयं परलोकवसी हो गया। पिता के परलोकगमन के पश्चात् नाभि ने मरुदेवी से, किंपुरुष ने प्रतिरूपा से, हरिवर्ष ने उग्रदंष्ट्री से, इलावृत्त ने लता से, रम्यक् ने रम्या से, हिरण्यमय ने श्यामा से, कुरू ने नारी से, भद्राश्व ने भद्रा से और केतुमाल ने देवतीति के साथ पाणिग्रहण किया।

---

५२ अष्टमे मरूदेव्यां तु नाभेजति ऊरुक्रमः।
दर्शयन् वर्त्म धीराणां, सर्वाश्रम नमस्कृतम्।। -श्रीमद्भागवत १।३।१३

५३ नामेरसावृषभ आस सुदेविसूनु,
र्यो वैनचार समदृक् जडयोगचयाम्।
यत् पारमहंस्यमृषयः पदमामनन्ति,
स्वस्थः प्रशान्तकरणः परिमुक्तसङ्गः।। -श्रीमद्भागवत २।७।१०

२. पुत्र के लिए यज्ञ

नाभि को भी अपने पिता आग्नींध्र की तरह कई वर्षों तक सन्तान नहीं हुई, तो उसने पुत्र-कामना से अपनी पत्नी के साथ एकाग्रचित्त् होकर भगवान् यज्ञ-पुरुष का पूजन किया। यद्यपि भगवान् विष्णु की प्राप्ति होना कोई सरल बात नहीं थी तथापि भगवान् भक्त-वत्सल होते हैं। अतएव जब नाभि के यज्ञ में 'प्रवर्ग्य' कर्मों का अनुष्ठान होने लगा, तब नाभि की श्रद्धा-भक्ति और विशुद्ध भावना का अवलोकन कर स्वयं भगवान् विष्णु भक्ति के परवश हुए भक्त का अभीष्ट सिद्ध करने के लिये प्रकट हुए। साक्षात् भगवान् को अपने समक्ष निहारकर ऋत्विज, सदस्य और यजमान अत्यन्त आल्हादित हुए और स्तुति करते हुए कहने लगे-भगवन् ! यह राजर्षि पुत्र प्राप्ति हेतु यज्ञ कर रहा है, और आप सदृश पुत्र-प्राप्ति की इच्छा से आपकी निर्मल भाव से आराधना कर रहा है।

विष्णुजी ने कहा— 'ऋषियो ! आपने मुझे असमंजस में डालने वाला वर मांगा है। मेरे समान तो में ही हूँ, अखिल-सृष्टि में मैं अद्वितीय हूँ, मैं ही मेरे सदृश हूँ तो फिर मेरे जैसा पुत्र मैं कैसे भेज सकता हूँ। तथापि ब्राह्मणों के वचन मिथ्या नही होते, क्योकि द्विजों में देवतुल्य पूजनीय विद्वान ब्राह्मण मेरा ही मुख हैं, अतः मैं स्वयं अपनी अंशकला से आग्नींध्रनन्दन नाभि के यहाँ अवतार लूँगा।'

महारानी मरुदेवी के समक्ष नाभि-राजा से कृतप्रतिज्ञा होकर भगवान् अन्तर्ध्यान हो गये।

महर्षियों द्वारा पूर्णतः प्रसन्न किये जाने पर स्वयं भगवान् नाभिराज को सन्तुष्ट करने के लिये, तथा संन्यासी और ऊर्ध्वरिता वातरशना मुनियों के धर्म को प्रकट करने के लिए महारानी मरुदेवी के गर्भ में शुद्ध सत्त्वमय शरीर से प्रकट हुए।[५४]

नाभिनन्दन के अंग जन्मना वज्र, अंकुश आदि श्रेष्ठ चिह्नों से युक्त थे। समता, शान्ति, वैराग्य और ऐश्वर्य आदि महाविभूतियों के कारण उनका प्रभाव अनुदिन वृद्धिगत होने लगा। उनके सुन्दर, सुडोल शरीर, विपुल कीर्ति, तेज, यश व पराक्रम आदि अनुपम गुणों को देखकर नाभिराज ने उनका नाम 'ऋषभ' श्रेष्ठ रखा।[५५]

एक बार ईर्ष्यावश इन्द्र ने उनके राज्य में वर्षा नहीं की, तब योगेश्वर भगवान् ऋषभ ने उनकी मूर्खता पर हँसते हुए अपनी योगमाया के प्रभाव से अपने 'अजनाभखण्ड' में खूब जल बरसाया।[५६] इससे इन्द्र अपने कृत्य पर अत्यन्त लज्जित हुआ।

३. राज्याभिषेक

महाराजा नाभि मनोनुकूल पुत्र को प्राप्त कर अत्यन्त प्रसन्न हुए। जब उन्होंने देखा कि मंत्रिमंडल, नागरिक व राष्ट्र की जनता ऋषभदेव का बहुमान करते हैं तो उन्होंने ऋषभ को धर्म-मर्यादा की रक्षा हेतु राज्याभिषिक्त कर ब्राह्मणों की देख-रेख में छोड़ दिया और स्वयं स्वपत्नी सहित 'बदरिकाश्रम' चले गये। वहाँ अनुद्वेगपूर्ण अहिंसा की कठोर साधना कर अन्त में नर-नारायण रूप स्वरुप में लीन हो गये।[५७]

भगवान् ऋषभदेव ने अपने देश अजनाभखण्ड को कर्मभूमि मानकर लोक-संग्रह के लिए कुछ काल में गुरुकुलवास किया। गुरुदेव को यथोचित दक्षिणा देकर गृहस्थाश्रम में प्रवेश की आज्ञा ली। जनता को गृहस्थ-धर्म की शिक्षा देने के लिये देवेन्द्र प्रदत्त कन्या जयन्ती से विवाह किया, तथा शास्त्रोपदिष्ट कर्मों

---

५४ बर्हिषि तस्मिन्नेव विष्णुदत्त भगवान् परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रिय चिकीर्षया तदवरोधायने मरुदेव्यां धर्मान् दर्शयितुकामो वातरशनानां श्रमणनामृषीणामूर्ध्व-मन्थिनां शुक्लया तन्वावतार। -श्रीमद्भागवत् ५।३।२०

५५ तस्य ह वा इत्थं वर्ष्मणा वरीयसा बहच्छलोकेन चौजसा बलेन श्रिया यशसा वीर्यशौर्याभ्यां च पिता 'ऋषभ' इतीदं नाम चकार। -वही ५।४।२

५६ वही ५।४।३

५७ श्रीमद्भागवत ५।४।५

का समाचरण करते हुए स्वसदृश गुणवान् सौ पुत्रों के पिता बने।[५८] उनमें महायोगी भरत ज्येष्ठ और श्रेष्ठ थे, अतः उनके नाम से इस अजनाभखण्ड को भारतवर्ष कहने लगे। उनके छोटे कुशावर्त, इलावर्त, ब्रह्मावर्त, मलय, केतु, भद्रसेन, इन्द्रस्पृक, विदर्भ और कीकट ये नौ राजाकुमार थे। उनसे छोटे कवि, हरि, अन्तरिक्ष, प्रबुद्ध, पिप्पलायन, आविर्होत्र द्रुमिल, चमस और करभाजन; ये नौ राजकुमार भागवत धर्म का प्रचार करने वाले, परम शान्त और भगवद्भक्त थे। इनके छोटे जयन्ती के इक्यासी पुत्र अति विनीत, महान् वेदज्ञ और आज्ञाकारी थे, वे पुण्यकर्मों का अनुष्ठान करने से ब्राह्मण हो गये ।[५९]

यद्यपि भगवान् ऋषभदेव परम स्वतन्त्र होने के कारण स्वयं सर्वदा सर्व प्रकार की अनर्थ परम्परा से रहित, केवल आनन्दानुभव स्वरूप और साक्षात् ईश्वर ही थे तथापि उन्होंने कालानुसार धर्म का आचरण करके उसका तत्त्व न जाननेवाले अज्ञानी मानवों को धर्म की शिक्षा दी, साथ ही सम, शान्त, सुहृद् और कारुणिक रहकर धर्म, अर्थ, कीर्ति, पुत्रादि-संतति और विषय-भोग से प्राप्त होने वाले यथेष्ट आचरण से हटाकर समस्त संसार को शास्त्रोक्त आचरण में लगाया। क्योंकि 'महाजनो येन गतः सः पन्थाः' महापुरुष जैसा आचरण करते हैं, वही विश्व के लिए शास्त्ररूप बन जाता है। यद्यपि वे स्वयं धर्म के रहस्य को जानते थे, तथापि ब्राह्मणों द्वारा कथित साम-दाम आदि उपायों से जनता का पालन करने लगे, और शास्त्रोक्त विधि के अनुसार सौ बार यज्ञेश्वर प्रभु का यज्ञों से पूजन किया। उनके राज्य में ब्राह्मण से लेकर चाण्डाल तक एक भी पुरुष ऐसा नहीं था। जो अपने परमपिता ऋषभराज की प्रसन्नता के अलावा अन्य किसी वस्तु की कामना करता हो। यही नहीं, आकाशकुसुमादि अविद्यमान वस्तु की भाँति कोई किसी वस्तु की ओर दृष्टिपात भी नहीं करता था।

४. पुत्रों को उपदेश

एक बार भगवान् ऋषभदेव परिभ्रमण करते हुए 'ब्रह्मावर्त' देश में पहुँचे। वहाँ उद्भट विद्वानों और ब्रह्मर्षियों के समक्ष अपने विनीत पुत्रों को मोक्ष-मार्ग का सुन्दर उपदेश देते हुए कहा- पुत्रो ! यह मनुष्य शरीर, दुःखमय विषयभोगों के लिये ही नहीं है, ये भोग तो विष्ठाभोजी कूकर शूकरादि को भी मिलते हैं, इस नश्वर देह से अन्तःकरण की शुद्धि हेतु दिव्य-तप का ही आचरण करना चाहिये, इसी से ब्रह्मानन्द की संप्राप्ति होती है। जब तक आत्मा को स्वात्मतत्त्व की जिज्ञासा नहीं होती, तभी तक अज्ञानवश देहादिक द्वारा उसका स्वरूप आवृत्त रहता है, और तब तक मन में कर्मवासनाएँ भी बनी रहती हैं, तथा इन्हीं से देह-बन्धन की प्राप्ति होती है। स्वात्मकल्याण किसमें है ? इस बात से अनभिज्ञ पुरुष विविध कामभोगों में फंसकर परस्पर वैरभाव की वृद्धि कर लेते हैं, वे यह नहीं सोचते कि इन वैर विरोधों के कारण नरकादि घोर दुःखों की प्राप्ति होगी।[६०]

मेरा यह अवतार-शरीर सर्वदा अचिन्तनीय है। शुद्ध सत्त्व हृदय में ही धर्म की स्थिति है, मैंने अधर्म को अपने से बहुत दूर ढ़केल दिया है इसी से सत्पुरुष मुझे 'ऋषभ' कहते हैं।[६१]

इस प्रकार भगवान् ने अपने पुत्रों को शरीर, धन आदि की नश्वरता व स्वात्म-तत्परता का सुन्दर उपदेश दिया और अन्त में कहा कि तुम सब मेरे शुद्ध सत्त्वमय हृदय से उत्पन्न हुए हो अतः ईर्ष्या भाव

---

५८ वही ५।४।८

५९ वही ५।४।९-१३

६० 'लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टि-
योऽर्थान् समीहेत निकामकामः।
अन्योन्यवैरः सुखलेशहेतो-
रनन्तदुःखं च न वेद मूढ़ः।। -श्रीमद्भागवत ५।५।१६

६१ इदं शरीरं मम दुर्विभाव्यं
सत्त्वं हि मे हृदयं यत्र धर्मः।
पृष्ठे कृतो मे यदधर्म आराद्
अतो हि मामृषमं प्राहुरार्याः।। -वही ५।५।१९

का परित्याग कर अपने ज्येष्ठ बन्धु भरत की निष्कपट बुद्धि से सेवा करो, यही मेरी सच्ची पूजा है।

इस तरह सुशिक्षित कर सौ पुत्रों में ज्येष्ठ भरत को भगवद् भक्त परायण जानकर और शासन-सूत्र का निर्वाह करने में सर्वथा योग्य समझकर राज्य पदासीन कर दिया।[६२]

५. पूर्ण त्यागी

भरत को राज्यभार सौंपकर भगवान् ऋषभ स्वयं उपशमशील निवृत्तिपरायण महामुनियों को भक्ति, ज्ञान और वैराग्यरूप परमहंसोचित धर्मों की शिक्षा देने के लिये पूर्णतः विरक्त हो गये। उन्होंने केवल शरीर मात्र का परिग्रह रखा, अन्य सब कुछ छोड़कर वे सर्वथा पूर्ण त्यागी हो गये। उस समय उनके बाल बिखरे हुए थे, उन्मत्त का सा वेष था, इस स्थिति में वे अग्निहोत्र की अग्नियों को अपने में ही समाहित करके संन्यासी बनकर 'ब्रह्मावर्त' देश से बाहर निकल गये। वे सर्वथा मौन हो गये थे, कोई बात करना चाहता तो उससे बात भी नहीं करते थे। अवधूत का वेश बनाकर जड़, अंध, बधिर, गूंगे अथवा पिशाचग्रस्त मनुष्य की भाँति पागलों की तरह यत्र-तत्र विचरने लगे। मार्ग में अधम पुरुष उन्हें ललकार कर, ताड़ना देकर, उनके शरीर पर मल-मूत्र कर, धूल और पत्थर आदि मारकर अनेक प्रकार के दुर्वचन कहकर उन्हें सताते, परन्तु जिस प्रकार वनहस्ती मक्षिकाओं के आक्रमण की परवाह नहीं करता, तथैव वे भी इन कष्टों से तनिक भी विचलित नहीं होते और सदा आत्मस्थ रहते थे।

६. अजगर वृत्ति

जब भगवान् ऋषभदेव ने देखा, कि यह मानव-मेदिनी योग-साधना में विघ्न रूप है अतः अब बीभत्सवृत्ति से रहना ही उचित है, तब उन्होंने अजगर वृत्ति (एक ही स्थान पर स्थित रहकर प्रारब्ध कर्मों का भोग करना) धारण की। वे लेटे-लेटे ही अन्नादि का भोजन करते और पड़े-पड़े ही मल-मूत्रदि का त्याग करते, जिससे उनका शरीर मल-मूत्र से सन जाता था। परन्तु उनके मल-मूत्र से ऐसी सुगन्ध निकलती थी, कि उससे दस योजन पर्यन्त देश सुगन्धित हो उठता था। इसी प्रकार कुछ दिन तक उन्होंने गौ, मृग व कौओं की वृत्ति को धारण किया और उन्हीं की भांति कभी खड़े हुए, कभी बैठे हुए अथवा कभी लेटकर आहार-निहार आदि व्यवहार करने लगे। इस प्रकार नानाविध योगों का आचरण करते हुए भगवान् ऋषभदेव को अनेकों अणिमादि सिद्धियाँ प्राप्त हुईं, पर उन्होंने उनकी ओर आँख उठाकर भी नहीं देखा।

७. अद्भुत अवधूत

भगवान् ऋषभदेव लोकपाल शिरोमणि होकर भी सब ऐश्वर्यों को तृणतुल्य त्याग कर अकेले अवधूतों की भाँति विविध वेष, भाषा और आचरण से अपने ईश्वरीय प्रभाव को छिपाये रहते थे। वे दक्षिण प्रान्त के कर्णाटक देश में जाकर कूटक पर्वत के बगीचे में मुख में पत्थर का ग्रास लेकर चिरकाल तक उन्मत्तवत् केश खोले घूमते रहे। यद्यपि वे जीवन्मुक्त थे, तो भी योगियों को देह-त्याग की विधि सिखाने के लिये उन्होंने स्थूल शरीर का त्याग करना चाहा। जैसे कुम्भकार का चाक घुमाकर छोड़ देने पर भी थोड़ी देर तक स्वयं ही घूमता रहता है, उसी तरह लिंग-शरीर का त्याग कर देने पर भी योगमाया की वासना द्वारा भगवान् ऋषभ का स्थूल शरीर संस्कारवश भ्रमण करता हुआ कूटकाचल पर्वत के उपवन को प्राप्त

६२ श्रीमद्भागवत ५।५२८

हुआ। इसी समय वायुवेग से झूमते हुए बांसों के घर्षण से प्रबल दावाग्नि धधक उठी और उसने सारे वन को अपनी लाल-लाल लपटों में लेकर ऋषभदेवजी को शरीर सहित भस्म कर डाला। इस प्रकार ऋषभदेव ने संसार को परमहंसों के श्रेष्ठ आचरण का आदर्श प्रस्तुत कर अपनी लीला संवरण की।

८. महाराजा भरत

भगवान् ऋषभदेव की आज्ञा का पालन कर भगवद् भक्त भरत ने शासन-सूत्र संभाला और विश्वरूप की कन्या 'पञ्चजनी' के साथ विवाह किया। जिस प्रकार तामस अहंकार से शब्दादि पाँच भूत तन्मात्र उत्पन्न होते हैं उसी प्रकार पञ्चजनी के गर्भ से 'सुमति, राष्ट्रभृत, सुदर्शन, आवरण और धूम्रकेतु' नामक पाँच पुत्र उत्पन्न हुए। जो सर्वथा पितातुल्य थे। महाराजा भरत भी स्वकर्मनिरत प्रजा का अत्यन्त वात्सल्य भाव से पालन करने लगे। इन्होंने यज्ञ-पुरुषरूप भगवान् का समय-समय पर अपने अधिकार के अनुसार 'अग्निहोत्र, दर्श, पौर्णमास, चातुर्मास्य, सोमयाग' प्रभृति छोटे-बड़े यज्ञों द्वारा श्रद्धापूर्वक आराधन किया। उस यज्ञकर्म से होने वाले पुण्यरूप फल को वे यज्ञ-पुरुष भगवान् को अर्पित कर देते थे। इस प्रकार भक्तियोग का आचरण करते हुए उन्हें कई हजार वर्ष व्यतीत हो गये।

एक करोड़ वर्ष व्यतीत हो जाने पर राज्य-भोग का प्रारब्ध क्षीण हुआ और उन्होंने वंशपरम्परागत सम्पत्ति को यथायोग्य पुत्रों में बाँट दिया, स्वयं पुलस्त्य महर्षि के आश्रम (हरिक्षेत्र) को चले गये। महर्षि भरत गण्डकी नदी के किनारे पुलस्त्याश्रम की पुष्प-वाटिका में रहते हुए विषय-वासनाओं से मुक्त होकर अनेक प्रकार के पत्र, पुष्प, तुलसीदल, जल, कन्द, फल आदि सामग्रियों से भगवान् की अर्चना करने लगे। इस प्रकार सतत भगवदाराधना करने से उनका हृदय भगवत्प्रेम से भर गया, जिससे उनकी भगवद्आराधना ठीक तरह से नहीं हो पाती थी। वे भगवत्प्रेम में इतने मस्त हो जाते कि अर्चना-विधि विस्मृति के गर्त में खो जाती थी।

९. भरतजी की साधना

एक दिन भरतजी गंडकी नदी में स्नान-सन्ध्यादिक नित्य नैमित्तिक कर्म करके ओंकार का जाप करते हुए तीन घण्टे तक नदी-तट पर बैठे रहे। इतने में एक प्यासी हिरणी वहाँ आयी, उसने ज्योंही जल पीना प्रारम्भ किया, कि सिंह की गम्भीर गर्जना से वह भयाकुल हो गई। जल पीना छोड़कर उसने बड़े वेग से नदी के उस पार छलांग लगायी। छलांग मारते हुए असमय ही उसका गर्भपात हो गया। मृगी तो नदी के उस पार पहुँच गयी, किन्तु वह मृग-शावक बीच जल-धारा में ही गिर पड़ा। मृगी भी शारीरिक वेदना और भय से अभिभूत हुई एक गुफा में पहुँची और मर गई।

यह समस्त दृश्य प्रत्यक्ष निहारकर भरतजी का कोमलहृदय करुणा से भर गया। उन्होंने उस शावक को जल-धारा से बाहर निकाला, और उस मातृहीन मृग-छौने को अपने आश्रम में ले आये। मृग-शावक के प्रति भरतजी की ममता उत्तरोत्तर बढ़ती ही गयी, वे बड़े चाव से उसे खिलाते, पिलाते, हिंसक जन्तुओं से उसकी रक्षा करते, उसके शरीर को खुजलाते और सहलाते। इस प्रकार धीरे-धीरे उनकी मृग-शावक के प्रति अत्यन्त गाढ़ आसक्ति हो गई। इस कारण कुछ ही दिनों में उनके यम-निमय, और भगवत्पूजा आदि आवश्यक कृत्य छूट गये। उनकी आसक्ति कर्त्तव्य-बुद्धि के रूप में आकर उन्हें धोखा देने लगी। वे सोचते कि कालचक्र ने ही इस मृग-छौने को माता-पिता से छुड़वाकर मेरी शरण में पहुँचाया है, अतः मुझे अपने आश्रित की सेवा करनी चाहिये।

१०. भरत की आसक्ति

शनैः-शनैः भरतजी की आसक्ति मृग-छौने के प्रति इतनी अधिक बढ़ गयी, कि बैठते, सोते, उठते, टहलते और भोजन करते उनका चित्त उसके दृढ़ स्नेहपाश से आबद्ध रहता। जब उन्हें पत्र-पुष्पादि लेने जाना होता तो भेड़ियों और कुत्तों के भय से उसे वे साथ ही लेकर जाते। मार्ग में कहीं कोमल धास देखकर हरिणशावक अटक जाता तो वे अत्यन्त प्रेम-पूर्ण हृदय से अपने कंधे पर चढ़ा लेते, कभी गोदी में उठाकर छाती से लगा लेते। नित्य-नैमित्तिक कर्मों को करते समय भी राज-राजेश्वर भरत बीच-बीच में उठकर उस मृग-शावक को देखते, और कभी दिखायी नहीं देता तो अत्यन्त उद्विग्नतापूर्वक दीन पुरुष की भाँति विलाप करते।

११. भरत का मृग बनना

एक दिवस भरत मृग-छौने के निकट ही बैठे हुए थे, कि अकस्मात् करालकाल उपस्थित हो गया, और उन्होंने मृग-शावक के ध्यान में ही प्राण त्याग दिये। 'अन्त मतिः सा गतिः' इस उक्ति के अनुसार वे मरकर मृग बने, परन्तु भगवदाराधना के प्रभाव से उनकी पूर्वजन्म की स्मृति नष्ट नहीं हुई। उन्होंने सोचा, 'अरे, मैंने यह क्या अनर्थ कर डाला। एक मृग-छौने के मोह में लक्ष्यच्युत होकर मैंने दुर्लभ मानव-जन्म को स्वयं ही खो दिया।' अब तो वे पूर्णतया सावधान हो गये। वे अपने परिवार को छोड़कर जन्मभूमि कालिञ्चर पर्वत से उसी पुलस्त्याश्रम में चले आये और वहाँ सर्वसंगों का परित्याग कर अन्त में अपने शरीर के अर्धभाग को गण्डकी नदी में डुबोये रखकर मृग-योनि का त्याग किया।

१२. राजर्षि भरत की महत्ता

अन्त में राजर्षि भरत की श्रेष्ठता का बयान करते हुए भागवत-पुराणकार ने कहा है, 'जैसे गरुड़जी की होड़ कोई मक्खी नहीं कर सकती, उसी प्रकार राजर्षि भरत के पथ का अन्य कोई राजा मन से भी अनुसरण नहीं कर सकता।[६३] उन्होंने अति दुस्त्यज पृथ्वी, पुत्र, स्वजन, सम्पत्ति और नारी का तथा जिसके लिये बड़े-बड़े देवता भी लालायित रहते हैं, वह लक्ष्मी उन्हें सहज सुलभ थी, तथापि किसी भी वस्तु की लेशमात्र भी आकांक्षा नहीं की; क्योंकि जिसका चित्त भगवान् मधुसूदन की सेवा में अनुरक्त हो गया है, उनकी दृष्टि में मोक्षपद भी अत्यन्त तुच्छ है।

भागवतपुराण में भरती का पुत्र 'सुमति' बताया है। उसने ऋषभदेवजी के मार्ग का अनुसरण किया। इसीलिये कलियुग में बहुत से पाखण्डी अनार्य पुरुष अपनी दृष्ट-बुद्धि से वेद विरुद्ध कल्पना करके उसे देव मानेंगे।[६४]

१३. स्मृति और पुराणों में

भगवान् ऋषभदेव की स्तुति मनुस्मृति में भी की गई है। वहाँ कहा है-अड़सठ तीर्थों में यात्रा करनें से जिस फल की प्राप्ति होती है, उतना फल एक आदिनाथ भगवान् के स्मरण से होता है।[६५]

लिंग पुराण में ऋषभदेव का सविस्तृत वर्णन मिलता है। नाभिराजा के खानदान का निरूपण करते

---

६३ आर्षमस्येह राजर्षेमनसापि महात्मनः।
नानुवर्त्मार्हती नृपो मक्षिकेव गरुत्मतः।।
यो दुस्त्यजान् क्षितिसुतस्वजनार्थदारान्।
प्रार्थ्यां श्रियं सुरवरैः सदयावंलोकम्।।
नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विट्-
सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुः।। -श्रीमद्भागवतपुराण, ५।१४।४२-४४

६४ भरतस्यात्मजः सुमतिर्नामाभिहितो यमु ह वाव केचित्पाखण्डीन ऋषभपदवी-मनुवर्तमानं चानार्या अवेदसमाम्नातां देवतां स्वमनीषया पापीयस्या कलौ कल्पयिष्यन्ति। -श्रीमद्भागवतपुराण, ५।१५।१

६५ अष्टषष्टिपु तीर्थेषु यात्रायां यत्फलं भवेत्।
श्री आदिनाथस्य देवस्य स्मरणेनापि तद्भवेत्।। -मनुस्मृति

हुए बताया है- नाभि के मरुदेवी रानी के गर्भ से महान् बुद्धिधारक, राजाओं में श्रेष्ठ, समस्त क्षत्रियों द्वारा पूज्य ऋषभ नामक पुत्र उत्पन्न हुआ। ऋषभदेव अपने ज्येष्ठ पुत्र भरत को राज्य सौंपकर, तथा ज्ञान और वैराग्य का अवलम्बन लेकर इन्द्रियों पर विजय प्राप्त करने लगे। अपनी आत्मा में ही आत्मा द्वारा परमात्मा की स्थापना करके निराहारी रहने लगे। ऐसे समय में उनके केश बढ़ गये थे। आशाओं से विप्रमुक्त सन्देह से रहित उनकी साधना उन्हें मोक्ष ले जाने में सहायक हुई।[६६]

शिवपुराण में ऋषभ का उल्लेख करते हुए लिखा है, कि नाभि के ऋषभादि मुनीश्वर पुत्र हुए और उन ऋषभदेव के सौ पुत्र हुए। उन सब पुत्रों में भरत बड़े थे। नौ पुत्रों ने दीक्षा धारण कर वीतराग पद को प्राप्त किया। भगवान् ऋषभदेव की कर्म-परायण बुद्धि ने शेष इक्यासी पुत्रों को कार्य-कुशल बना दिया और वे सब कार्य सम्हालने लगे। क्षत्रियोचित कर्त्तव्य का पालन कर अन्त में मोक्ष मार्ग के पथिक बने।[६७]

इसी प्रकार आग्नेपुराण,[६८] ब्रह्माण्ड-पुराण[६९], विष्णुपुराण,[७०] कूर्मपुराण[७१] नारदपुराण[७२], वाराहपुराण,[७३] स्कन्धपुराण[७४] आदि पुराणों में ऋषभदेव भगवान् का नामोल्लेख ही नहीं, वरन् उनके जीवन की घटनाएँ भी विस्तृत रूप से दी गई हैं।

इस प्रकार सभी हिन्दु-पुराण इस विषय में एकमत हैं, कि नाभि के पुत्र ऋषभदेव, उनकी माता मरुदेवी तथा पुत्र भरत थे जो अपने सौ भाइयों से ज्येष्ठ थे।

---

६६ नाभेनिसर्ग वक्ष्यामि हिमांकेऽस्मिन्नबोधत।
नाभिस्त्वजनयत्पुत्रं मरुदेव्यां महामतिः।।
ऋषमं पार्थिवं श्रेष्ठं सर्वक्षत्रस्य पूजितम्।
ऋषभाद् भरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताग्रजः।।
सोऽभिषिंच्याऽपि ऋषभो भरतं पुत्रवत्सलः।
ज्ञानवैराग्यगाश्रित्य जितेन्द्रिय महोरगान्।।
निराशस्त्यक्तसन्देहः शैवमाय परं पदम्। -लिंगपुराण, ४८।१९-२३

६७ तस्य पुत्रास्तदा जाता ऋषभाद्याः मुनीश्वराः।
तस्य पुत्रशतं ह्यासीदृषभस्य महात्मनः।।
सर्वेषां चैव पुत्राणां ज्येष्ठों भरत एव च।
नवयोगीन्द्रतां प्राप्ताः वीतरागास्तथाऽभवन्।।
जनकस्य तु विज्ञातं तैर्दत्तं तु महात्मनः।
एकाशीतिः ततो जाताः कर्ममार्गपरायणाः।
क्षत्रियाणां यथाकर्म कृत्वा मोक्षपरायणाः।
ऋषभश्वोर्वरिताना हिताय ऋषिसत्तमाः।। -शिवपुराण ५२।८५

६८ जरामृत्युभयं नास्ति धर्माधिर्मों युगादिकम्:।
नाधर्म मध्यमं तुल्या हिमादेशात्तु नाभितः।।
ऋषभो मरुदेव्यां च ऋषभाद् भरतोऽभवत्।
ऋषभोदात्त श्रीपुत्रे शाल्यग्रामें हरिं गतः।। -आग्नेयपुराण १०।११-१२

६९ नाभिस्त्वजनयत् पुत्रं मरुदेव्यां महाद्युतिम्।
ऋषभं पार्थिवं श्रेष्ठं सर्वक्षत्रस्य पूर्वजम्।। -ब्रह्माण्डपुराण पूर्व १४।५३

७० न ते स्वस्ति युगावस्था क्षेत्रेष्वष्टुस सर्वदा।
हिमाह्वयं तु वै वर्ष नाभेरासीन्महात्मनः।।
तस्यर्षमोऽवत्पुत्रो मरुदेव्यां महाद्युतिः।
ऋषभाद् भरतो जज्ञे ज्येष्ठः पुत्रशतस्य सः।। -विष्णुपुराण, द्वितीयांश, अ. १।२६-२७

७१ हिमाह्वयं तु यद्वर्ष नाभेरासीन्महात्मनः।
तस्यर्षभोऽभवत्पुत्रो मरुदेव्यां महाद्युतिः।।
ऋषभाद् भरतो जज्ञे वीरः पुत्रः शताग्रजः।
सोऽभिषिच्यर्षमः पुत्रं भरतं पृथिवीपतिः।। -कूर्मपूराण ४१।३७।३८

७२ नारदपुराण, पूर्वखंड, अ. ४८

७३ नाभिर्मरुदेव्यां पुत्रमजनयत् ऋषभनामानं तस्य भरतः पुत्रश्च। -वाराहपुराण अ. ७४

७४ नामेः पुत्रश्च ऋषभः ऋषभाद् भरतोऽभवत्। -स्कन्धपुराण अ. ३७

◆ इतर साहित्य में ऋषभदेव

* बौद्ध साहित्य में ऋषभदेव
* इतिहास और पुरातत्व के आलोक में
* पाश्चात्य विद्वानों की खोज

* बौद्ध साहित्य में ऋषभदेव :

बौद्ध-वाङ्मय में श्रमण भगवान् महावीर के जीवन-प्रसंग और निर्ग्रन्थ धर्म का उल्लेख अनेक स्थलों पर उपलब्ध होता है। यद्यपि जैन-आगम ग्रन्थों में महावीर के समकालीन व्यक्ति के रूप में बुद्ध का संकेत तक भी नहीं मिलता, किन्तु बौद्ध त्रिपिटकों में 'निगंठ नायपुत्त' का निर्देश, तथा एक प्रबल प्रतिद्वन्दी के रूप में उनका विवरण बहुतायत से मिलता है, अतः बुद्ध, भगवान् महावीर के समकालीन होने से उनका उल्लेख बौद्ध साहित्य में हुआ है। जैन साहित्य में तथागत बुद्ध का उल्लेख न होने का कारण यह है कि भगवान् महावीर कुछ पहले हुए हैं और बुद्ध बाद में हुए हैं। महावीर के समय बुद्ध का इतना प्रचार नहीं था पर बुद्ध के समय महावीर का पूर्ण प्रचार हो चुका था। अतः अपने प्रचार के लिये बुद्ध को महावीर का विरोध करना आवश्यक हो गया था। यह सत्य है कि भगवान् ऋषभदेव का वर्णन जैसा वैदिक साहित्य में सविस्तृत मिलता है, उतना बौद्ध साहित्य में नहीं। तथापि यत्र-यत्र भगवान् महावीर तथा भरत के साथ-साथ भगवान् ऋषभदेव का उल्लेख मिलता है। धम्मपद में ऋषभ और महावीर का एक साथ नाम आया है।[1]

जैन साहित्य में कुलकरों की परम्परा में नाभि और ऋषभ का जैसा स्थान है वैसा ही स्थान बौद्ध परम्परा में महासमंत्त का है।[2] सामयिक परिस्थिति भी दोनों में समान रूप से चित्रित हुई है। संभवतः बौद्ध परम्परा में ऋषभ का ही अपर नाम महासमत्त हो।

बौद्धग्रन्थ 'आर्य मञ्जुश्री मूलकल्प' में भारत के आदि-सम्राटों में नाभिपुत्र ऋषभ और ऋषभपुत्र भरत का उल्लेख किया गया है— उन्होंने हिमालय से सिद्धि प्राप्त की।[3] वे व्रतों का परिपालन करने में दृढ़ थे, वे ही निर्ग्रन्थ तीर्थंकर ऋषभदेव जैनों के आप्तदेव थे।[4] इसी ग्रन्थ में एक स्थान पर कपिल के

---

१ उसभं पवरं वीरं महेसिं विजिताविनं।
अनेजं नहातकं बुद्धं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं।। धम्मपद ४२२

२ दीघनिकाय-(क) अग्गञ्ञसुत्त भाग ३ (ख) जैन साहित्य का बृहद् इतिहास, भाग १, प्रस्तावना, पृ० २२।

३ जैनदृष्टि से सिद्धि-स्थल अष्टापद है, हिमालय नहीं। -लेखक

४ प्रजापतेः सूतो नाभि तस्यापि आगमुच्यति।
नाभिनो ऋषभपुत्रों वै सिद्ध कमं दृढ़व्रत।।
तस्यापि मणिचरो यक्षः सिद्धो हैमवते गिरौ।
ऋषभस्य भरतः पुत्रः सोडपि मंजतान तदा जपेत।।
निर्ग्रन्थ तीर्थंकर ऋषभ निर्ग्रन्थ रूपि... -आर्य मंजुश्री मूलकल्प श्लो० ३९०-३९२

साथ भी उनका उल्लेख किया गया है।[५] धम्मपद में ऋषभ को सर्वश्रेष्ठ वीर अभिहित किया है।[६]

न्यायबिन्दु नामक ग्रन्थ में धर्मकीर्ति ने सर्वज्ञ के दृष्टान्त में भगवान् ऋषभदेव और भगवान् महावीर का नामोल्लेख देते हुए कहा है- 'जो सर्वज्ञ अथवा आप्त हैं, वे ज्योतिर्ज्ञानादिक के उपदेष्टा होते हैं, जैसे- ऋषभ, वर्धमान अदि।[७]

आर्यदेव विचरित षट्शास्त्र में भी ऋषभदेव का उल्लेख किया गया है। वहाँ कपिल, कणाद आदि ऋषियों के साथ ऋषभदेव की मान्यता का वर्णन है। उन्होंने लिखा है कपिल, ऋषभ और कणादादि ऋषि 'भगवत्' कहे जाते हैं। ऋषभदेव के शिष्य निर्ग्रन्थ धर्म-शास्त्रों का पठन करते हैं। ऋषभ कहते हैं 'तप का आचरण करो, केश-लुञ्चनादि क्रियाएँ करो, यही पुन्यमय हैं।' उनके साथ कुछ ऐसे अध्यापक थे जो व्रत, उपवास व प्रायश्चित्त आदि करते, अग्नि तपते, सदैव स्थिर रहते, मौन-वृत्ति धारण करते थे गिरि-शिखर से पथन करते अथवा ऐसी क्रियाओं का समाचरण करते थे जो उन्हें गौ-सदृश शुक्ल बनाती थीं। उन क्रियाओं को वे पुण्यशाली समझते थे, और वे समझते थे, कि इस प्रकार हम अति शुक्ल-धर्म का आचरण करते हैं।[८]

त्रिशास्त्र-संप्रदाय के संस्थापक श्री चि-त्संग ने उपर्युक्त कथन का विश्लेषण करते हुए कहा है- 'ऋषभ तपस्वी ऋषि हैं, उनका सदुपदेश है, कि हमारे देह को सुख-दुःख का अनुभव होता है। दुःख, पूर्व-संचित कर्म-फल होने से इस जन्म में तप-समाधि द्वारा नष्ट किया जा सकता है, दुःख का नाश होने से सुख तत्क्षण प्रकट हो जाता है। ऋषभदेव का धर्म ग्रन्थ 'निर्ग्रन्थ सूत्र' के नाम से विश्रुत है और उसमें सहस्रों कारिकाएँ हैं।'

इन्होंने स्वरचित उपाय हृदय शास्त्र में भगवान् ऋषभदेव के सिद्धान्तों का भी वर्णन किया है। उन्होंने बताया है, कि 'ऋषभदेव के मूल-सिद्धान्त में पञ्चविध ज्ञान, छह आवरण और चार कषाय हैं। पाँच प्रकार का ज्ञान-श्रुत, मति, अवधि, मनःपर्यव और केवल है। छह आवरण हैं— दर्शनावरणी, वेदनीय, मोहनीय, आयुष्य, गोत्र ओर नाम। इनकी विपक्षी शक्तियाँ छह ऐश्वर्य हैं। चार कषाय— क्रोध, मान, माया और लोभ हैं। इस प्रकार ये ऋषभदेव के मूलभूत सिद्धान्त हैं, इसी कारण वे 'भगवत्' कहे जाते हैं।[९]

श्री चि-त्संग ने यद्यपि जैनदर्शन सम्मत सिद्धान्तों का ही वर्णन प्रस्तुत किया है तथापि कुछ त्रुटियाँ क्रमापेक्षा और संख्यापेक्षा से हैं। उन्होंने षट्-शास्त्र में उल्लिखित उलूक, कपिल, आदि ऋषियों के बारे में अपना मन्तव्य प्रस्तुत करते हुए कहा है, कि ''इन सब ऋषियों के मत ऋषभदेव के धर्म की ही शाखाएँ हैं।[१०] ये सब ऋषि ऋषभदेव के समान ही उपवासादि करते थे, परन्तु इनमें कुछ ऋषि फल के तीन टुकड़े दिन-भर में ग्रहण करते थे, कुछ ऋषि वायु का आसेवन करते थे और तृण, घास आदि का आहार करते थे तथा मौन-वृत्ति को धारण करते थे।''[११]

इनके अतिरिक्त बौद्ध साहित्य में ऋषभदेव के सम्बन्ध में अन्यत्र वर्णन नहीं मिलता है।

* इतिहास और पुरातत्त्व के आलोक में :

भगवान् ऋषभदेव प्राग्ऐतिहासिक युग में हुए हैं। आधुनिक इतिहास उनके सम्बन्ध में मौन है। ऐतिहासिक

---

५ कपिल मुनिनाम ऋषिवरो, निर्ग्रन्थ तीर्थङ्कर... -वही ३९२

६ उसभं पवरं वीरं -धम्मपद ४२२

७ यः सर्वज्ञ आप्तो वा स ज्योतिर्ज्ञानादिकमुपदिष्टवान् तद्यथा ऋषभवर्धमानादिरिति।

८ तैशोत्रिपिटक ३३।१६८

9 A Commentary on the Sata Sastra, 1, 2. Taishotr. Vol. 42, p. 244.

10 These teachers are offshoots of the sect of Rishabha.

11 Vol. 42, p. 427.

दृष्टि से अर्हत् अरिष्टनेमि, पुरुषादानी पार्श्व और महावीर ये तीन ऐतिहासिक पुरुष हैं, किन्तु ऋषभदेव इतिहास की परिगणना के पूर्व हुए हैं, तथापि पुरात्व आदि सामग्री से ऋषभदेव के सम्बन्ध में पर्याप्त प्रकाश पड़ता है।

मोहनजोदड़ो की खुदाई से सम्प्राप्त मोहरों में एक ओर नग्न ध्यानस्थ योगी की आकृति अङ्कित है तो दूसरी ओर वृषभ का चिह्न है, जो भगवान् ऋषभदेव का लांछन माना जाता है, अतः विज्ञों का ऐसा अभिमत है, कि यह ऋषभदेव की ही आकृति होनी चाहिये, और वे उस युग में जन-जन के आराध्य रहे होंगे।

स्वर्गीय डॉ. रामधारीसिंह दिनकर लिखते हैं— मोहन-जो-दड़ो की खुदाई में प्राप्त मोहरों में से एक में योग के प्रमाण मिले हैं । एक मोहर में एक वृषभ तथा दूसरी ओर ध्यानस्थ योगी है और जैन धर्म के आदि तीर्थङ्कर ऋषभदेव थे। उनके साथ भी योग की परम्परा इसी प्रकार लिपटी हुई है। यह परम्परा बाद में शिव के साथ समन्वित हो गई। इस दृष्टि से कई जैन विद्वानों का यह मानना अयुक्ति युक्त नहीं दिखता कि ऋषभदेव वेदोल्लिखित होने पर भी वेद-पूर्व हैं।[१२]

मथुरा के संग्रहालय में जो शिलालेख उपलब्ध हुए हैं, वे दो सहस्र वर्ष पूर्व राजा कनिष्क और हुविष्क प्रभृति के शासन काल के हैं। डॉ० फूहरर उन शिलालेखों के गंभीर अनुसंधान के पश्चात् इस निष्कर्ष पर पहुँचे, कि प्राचीन युग में ऋषभदेव का अत्यधिक महत्व था, वे जन-जन के मन में बसे हुए थे। उन्हें भक्ति-भावना से विभोर होकर लोग अपनी श्रद्धा अर्पित करते थे।

सी. विसेन्ट ए. स्मिथ का यह अभिमत है, कि मथुरा से जो सामग्री प्राप्त हुई है, वह लिखित जैन परम्परा के समर्थन में विस्तार से प्रकाश डालती है और साथ ही जैनधर्म की प्राचीनता के सम्बन्ध में अकाट्य प्रमाण भी प्रस्तुत करती है एवं इस बात पर बल देती है, कि प्राचीन समय में भी जैनधर्म इसी रुप में मौजूद था। ई. सन् के प्रारम्भ में भी अपने विशेष चिह्नों के साथ चौबीस तीर्थङ्करों की मान्यता में दृढ़तम विश्वास था।[१३]

अन्तर्राष्ट्रीय विद्वान डॉ. हर्मन जेकोबी ने तीर्थङ्करों की ऐतिहासिकता पर अनुसंधान करते हुए लिखा, कि पार्श्वनाथ को जैन धर्म का प्रणेता या संस्थापक सिद्ध करने के लिये कोई प्रमाण उपलब्ध नहीं है। जैन परम्परा प्रथम तीर्थङ्कर ऋषभदेव को जैनधर्म का संस्थापक मानने में एकमत है। इस मान्यता में ऐतिहासिक सत्य की सम्भावना है।[१४]

श्री स्टीवेन्सन ने डॉ. हर्मन जेकोबी के अभिमत का समर्थन करते हुए लिखा है, कि जब जैन और ब्राह्मण दोनों ही ऋषभदेव को इस कल्प काल में जैनधर्म का संस्थापक मानते हैं तो प्रस्तुत मान्यता को अविश्वसनीय नहीं माना जा सकता।[१५]

श्री वरदाकान्त मुखोपाध्याय एम. एन. ए. ने विभिन्न ग्रन्थ और शिलालेखों के परिशीलन के पश्चात् दृढ़ता के साथ इस बात पर बल दिया है, कि लोगों का यह भ्रमपूर्ण विश्वास है, कि पार्श्वनाथ जैन धर्म

---

१२ आजकल, मार्च १९६२ पृ. ८।

13 The discoveries have to a very large extent supplied corroboration to the written Jain tradition and they offer tangible incontrovertible proof of the antiquity of the Jain religion and of its early existence very much in its present from. The series of twentyfour pontiffs (ThirthAnkaras), each with his distinctive emblem, was evidently firmly believed in at the beginig of the Christian era.

-The Jain Stup- Mathura, Intro., p. 6

14 There is nothing to prove that Parshva was the founder of Jainism. Jain tradition is unanimous in making Rishabha something historical in the tradition which makes him the first Tirthanakara.

-Indian Antiquary, Vol. IX, P. 163

15 It is so seldom that Jains and Brahmanas argee, that I do not see how we can refues them credit in this instance, Where they do so. -Kalpa Sutra. Intro., P. XVI

के संस्थापक थे, किन्तु सत्य यह है, कि इसका प्रथम प्रचार ऋषभदेव ने किया और उसकी पुष्टि में प्रमाणों का अभाव नहीं है।[१६]

कितने ही पुरातत्त्वविज्ञ तीर्थङ्करों के सम्बन्ध में अनुसंधान कर जैन धर्म के सम्बन्ध में अपने विचार व्यक्त करते हुए लिखते हैं कि निस्संदेह जैन धर्म ही सम्पूर्ण विश्व में एक सच्चा धर्म है और यही समस्त मानवों का आदि धर्म है।[१७]

प्रोफेसर तान-युन-शान के शब्दों में 'अहिंसा का प्रचार वैज्ञानिक तथा स्पष्ट रूप से जैन तीर्थङ्करों द्वारा किया गया है जिसमें अन्तिम महावीर वर्धमान थे।'

केन्द्रीय धारा सभा के भूतपूर्व अध्यक्ष षण्मुख चेट्टी का यह अभिमत है कि भारत के जैनी ही यहाँ के मूलनिवासी हैं क्योंकि आर्य लोग जब बाहर से भारत में आये थे उस समय भारत में जो द्रवीड़ लोग रहते थे उनका धर्म जैन धर्म ही था।

महामहोपाध्याय डॉ. शतीशचन्द्रजी विद्याभूषण, प्रिंसिपल संस्कृत कालेज, कलकत्ता का यह मन्तव्य है कि जैन धर्म तब से प्रचलित है जब से संसार में सृष्टि का आरम्भ हुआ है। मुझे इसमें किसी प्रकार का उज्र नहीं है कि वह वेदान्त आदि दर्शनों से पूर्व का है।

लोकमान्य बालगंगाधर तिलक लिखते हैं- ग्रन्थों एवं सामाजिक आख्यानों से जाना जाता है, कि जैन धर्म अनादि है-यह विषय निर्विवाद एवं मत-भेद से रहित है। सुतरां, इस विषय में इतिहास के सबल प्रमाण हैं..... जैन धर्म प्राचीनता में प्रथम नम्बर है। प्रचलित धर्मों में जो प्राचीन धर्म हैं, उनमें भी यह प्राचीन है।'[१८]

महामहोपाध्याय पं. राम मिश्र शास्त्री जैन धर्म की प्राचीनता को सप्रमाण प्रस्तुत करते हुए लिखते हैं- ''जैन धर्म तब से प्रचलित हुआ जब से सृष्टि का प्रारम्भ हुआ। इसमें मुझे किसी भी प्रकार की आपत्ति नहीं है, कि जैन धर्म वेदान्तादि दर्शनों से पूर्व का है।''

सुप्रसिद्ध इतिहासज्ञ प्रो. मेक्समूलर जैन धर्म को अन्य धर्म की शाखा न मान कर लिखते हैं- ''विशेषतः प्राचीन भारत में किसी भी धर्मान्तर से कुछ ग्रहण करके एक नूतन धर्म प्रचार करने की प्रथा ही नहीं थी। जैन धर्म हिन्दूधर्म से सर्वथा स्वतन्त्र है, वह उसकी शाखा या रूपान्तर नहीं है।''

पाश्चात्य विचारक मेजर जनरल जे. सी. आर. फर्लांग, एफ. आर. एस. ई. ने लिखा है कि- ''बौद्ध धर्म ने प्राचीन ईसाई धर्म को कौन से ऐतिहासिक साधनों से प्रभावित किया इसकी गवेषणा करते हुए यह निःसन्देह स्वीकार करना होगा कि इस धर्म ने जैन धर्म को स्वीकार किया था, जो वास्तव में अरबों, खरबों वर्षों से करोड़ों मनुष्यों का प्राचीन धर्म था।[१९] जैन धर्म के आरम्भ को जान पाना असम्भव है।[२०] भारतवर्ष का सबसे प्राचीन धर्म जैनधर्म ही है।''[२१]

सन १९५६ में जापान में जिमुजु विश्वधर्म परिषद का आयोजन हुआ था। उस आयोजन में बर्मा उच्च न्यायालय के मुख्य न्यायमूर्ति मा. यूचान. तुनआंग ने अपने अध्यक्षीय अभिभाषण में कहा-''जैन

---

१६ जैनधर्म की प्राचीनता, पृ. ८

१७ Yea, his (Jain) religion is the only true one uponearth, the prinitive faith of all mankind.
- Description of the Character, Manners and Customs of the people of India and of their institutions religious and civil.

१८ अहिंसा वाणी, वर्ष ६, अंक ४, जुलाई ५६, पृ० १९७-१९८

१९ Through What Historical channels did Buddhism influence early Christianity, We must widen this enquiry by making it embrace Jainism the undoubtedly prior faith of comparative religion. -Intro, p. 1

२० It is impossible to find a beginning for Jainism -Ibid., p. 13

२१ Jainism thus appears an earliest faith of India. -Ibid., p. 15

धर्म संसार के ज्ञात सभी प्राचीन धर्मों में से एक है, और उसका घर भारत है।[२२]

डॉ. जिम्मर जैन धर्म को प्रागैतिहासिक तथा वैदिक धर्म से पृथक् धर्म है इसका प्रतिपादन करते हुए लिखते हैं ''ब्राह्मण आर्यों से जैन धर्म की उत्पत्ति नहीं हुई है, अपितु वह बहुत ही प्राचीन प्राक् आर्य उत्तर-पूर्वी भारत की उच्च श्रेणी के सृष्टि विज्ञान एवं मनुष्य के आदि विकास तथा रीति-रिवाजों के अध्ययन को व्यक्त करता है।[२३]

आज प्रागैतिहासिक काल के महापुरुषों के अस्तित्व को सिद्ध करने के साधन उपलब्ध नहीं हैं, इसका अर्थ यह नहीं है, कि वे महापुरुष हुए ही नहीं हैं। अवसर्पिणी काल में भोगभूमि के अन्त में अर्थात् पाषाण काल के अवसान पर कृषिकाल के प्रारम्भ में प्रथम तीर्थङ्कर ऋषभ हुए, जिन्होंने मानव को सभ्यता का पाठ पढ़ाया। उनके पश्चात् और भी तीर्थङ्कर हुए, जिनमें से कितनों का उल्लेख वेदादि ग्रन्थों में भी मिलता है, अतः जैन धर्म भगवान् ऋषभदेव के काल से चला आ रहा है।

इस प्रकार स्पष्ट है कि, जैनधर्म प्रागैतिहासिक, अति प्राचीन और अनादि है। अतीत काल से प्रचलित धर्म है और उसके संस्थापक भगवान् ऋषभदेव हैं। सम्राट भरत उनके पुत्र थे। इन प्रमाणों के अतिरिक्त अन्य इतिहास के प्रमाण उपलब्ध नहीं होते, क्योंकि भगवान् ऋषभ प्रागैतिहासिक काल में हुए हैं।

पुरातात्विक दृष्टि से पृथ्वी पर मानव की उत्पत्ति लगभग अठारह लाख वर्ष पूर्व अफ्रिका में हुई थी, जबकि भारतवर्ष में मनुष्य जाति का आविर्भाव मध्य प्लायस्टोसिन (Middle Pleistocine) काल अर्थात् लगभग दो लाख वर्ष पूर्व माना गया है। प्रारम्भ के पाषाणयुगीन मानवों के औजार तो सरिता के तटों पर उपलब्ध हुए हैं। करीब पच्चीस हजार वर्ष पूर्व के मध्य पाषाणयुगीन मानवों ने शिकार के साथ कन्दमूल का आहार करना भी सीख लिया था, पर ईसा से चार सहस्र वर्ष पूर्व तक भारतीय मानव को मिट्टी के पात्रों का निर्माण करना और कृषि कर्म परिज्ञात नहीं था। क्वेटा के सन्निकट कीली गोल मोहम्मद के पुरातात्त्विक उत्खनन से ज्ञात मिट्टी के पात्र रहित ग्राम्य संस्कृति का समय कार्बन-१४ की प्रविधि से ३६९०-८५ ई. पू. व ३५१०—५१५ ई. पू. निश्चित किया गया है। इस समय तक पशुपालन और कृषि का प्रारम्भ हो चुका था। सिन्धु घाटी सभ्यता के पूर्व की कोटड़जी और कालीबंगा की संस्कृति का समय तीन हजार ई. पूर्व निश्चित किया गया है। जिस समय मिट्टी के पात्र एवं सुव्यवस्थित भव्य भवन बनाने का कार्य प्रारम्भ हो चुका था। सिन्धु घाटी सभ्यता का विस्तार सौराष्ट्र तथा पश्चिमी राजस्थान के अतिरिक्त गंगा घाटी में आलमगिरपुर तक था। जिसका समय पच्चीस सौ से अठारह ई. पूर्व माना जाता है। प्रस्तुत आर्येतर संस्कृति के प्रति घृणा के भाव ऋग्वेद के प्रारम्भिक सूक्तों में प्रकट हुए हैं। राजस्थान एवं मध्यप्रदेश की ताम्राश्मयुगीन ग्राम्य संस्कृति का काल १९०० से ६०० ई. पूर्व तथा गंगा-यमुना की घाटी में विकसित आकर वेयर की ग्राम्य संस्कृति अठारह सौ से ग्यारह सौ ई. पू. और उसी परम्परा में आर्यों से सम्बद्ध की जाने वाली चित्रित सिलेटी पात्रों की संस्कृति का काल ग्यारह सौ ई. पू. माना गया है।

भारत के सुप्रसिद्ध इतिहासज्ञ श्री जयचन्द विद्यालंकार ने लिखा है— ''जैनों का मत है, कि जैनधर्म अति प्राचीन है, और महावीर से पूर्व तेईस तीर्थङ्कर हो चुके हैं, जो उस धर्म के प्रवर्तक एवं प्रचारक थे। सर्वप्रथम तीर्थंङ्कर सम्राट ऋषभदेव थे जिनके एक पुत्र भरत के नाम से इस देश का नाम भारतवर्ष प्रसिद्ध हुआ।''

जैनधर्म के आद्य-संस्थापक भगवान् ऋषभदेव के जन्म, राज्यशासन का मुख्य केन्द्र अयोध्या और

---

२२ अहिंसा वाणी, वर्ष ६, अंक ७, अक्टूबर १९५६, पृ. ३०५।

२३ Jainism, does not derive from Brahman Aryan sources but reflects the cosmology and anthropology of a much old, Pre-Aryan upper class of north-eastern India. -The Philosophies of India, p. 217

इक्ष्वाकुभूमि, हस्तिनापुर आदि बस्ती का समय ई. पू. अठारह सौ वर्ष मानते हैं। यह जो मन्तव्य है वह ऐतिहाजिसक विद्वानों का है।

ऋषभदेव और परवर्ती तीर्थङ्करों के वंश, जन्मस्थली, वर्ण, नाम एवं शासन क्षेत्र से उन्हें आर्यरक्त मानने की परम्परा उचित है। यद्यपि पुरातत्ववेत्ता गंगा घाटी की चित्रित सिलेटी पात्र संस्कृति को ही आर्यों से सम्बन्धित करते हैं, क्योंकि इसके पूर्व की आर्यों की भूमि के रूप में सप्तसिंधु प्रदेश और ब्रह्मवर्त प्रदेश की प्रतिष्ठा वैदिक साहित्य में प्रगट होती है।

सिन्धु घाटी की आर्येत्तर सभ्यता के प्राप्त ध्वंसाशेष और उत्खननों से भी यही प्रतीत होता है, कि जैनधर्म के आदि संस्थापक ऋषभदेव थे। यदि हम जैनेतर साहित्यिक प्रमाणों का विवेचन करें, तो उनका चरित्र पौराणिक मनु से मिलता है।

ऋग्वेद में वर्णित वातरशना मुनि व ऋषभदेव श्रमण संस्कृति से सम्बन्धित हैं।

ऋग्वेद हम्मुराबी (ई. पू. २१२३-२०१८) के अभिलेखों, सिन्धु सभ्यता, सूमेरू सभ्यता एवं ईरान में वृषभ को देव रूप माना गया था। सम्भवतः कृषि कर्म की महत्ता के कारण वृषभ को यह विशिष्ट गौरव प्रदान किया गया होगा। भारत की आर्येतर सिन्धु सभ्यता में बैल की मृण्मय मूर्तियाँ एवं मुद्रांकित श्रेष्ठ आकृतियों से ऋषभदेव की महत्ता स्पष्ट होती है।

* पाश्चात्य विद्वानों की खोज :

जैन धर्म भारत के ही विविध अंचलों में नहीं अपितु वह एक दिन विदेशों में भी फैला हुआ था। हमारे प्रस्तुत कथन की पुष्टि महान् विचारक पादरी रेवरेण्ड एब्बे जे. ए. डुबाई ने अपनी फ्रान्सीसी भाषा की पुस्तक में एक जगह की है। वे लिखते हैं– ''एक युग में जैन धर्म सम्पूर्ण एशिया में साइबेरिया से राजकुमारी तक और केस्पीयन झील से लेकर केम्स चटका खाड़ी तक फैला हुआ था।'' रेवरेण्ड डुबाई के प्रस्तुत अभिमत की पुष्टि में भी अनेक प्रमाण हैं। विदेशों में अनेक स्थलों पर खुदाई करने पर तीर्थङ्करों की विभिन्न मुद्राएँ प्राप्त हुई हैं जो वहाँ की अनुश्रूतियों में भी विभिन्न घटनाओं एवं तथ्यों को उजागर करती हैं।

भगवान् ऋषभदेव विदेशों में भी परमाराध्य रहे हैं। वहाँ पर वे कृषि के देवता, वर्षा के देवता और सूर्य देव के रूप में उपास्य रहे हैं।

डॉ. कामताप्रसाद जैन ने सभी मान्यताओं और गवेषणाओं का वर्गीकरण करते हुए लिखा है– ''पूर्व में चीन और जापान भी उनके नाम और काम से परिचित हैं। बौद्ध-चीनी त्रिपिटक में उनका उल्लेख प्राप्त होता है। जापानियों ने (Rok' shab) कहकर आह्वान किया है। मध्य एशिया, मिश्र और युनान में वे सूर्यदेव ज्ञान की दृष्टि से आराध्य रहे हैं, और फोनेशिया में रेशेफ नाम से बैल के चिह्न में उट्टङ्कित किये गये हैं। मध्य एशिया में ऋषभदेव (Bull God) अर्थात् 'बाड आल' नाम से अभिहित किये गये हैं। फणिक लोगों की भाषा में रेशेफ शब्द का अर्थ 'सींगों वाला देवता' है, जो ऋषभ के बैल के चिह्न का द्योतक है। साथ ही 'रेशेफ' शब्द का साम्य भी 'ऋषभ' शब्द से है।''

प्रोफेसर आर. जी. हर्ष ने अपने अन्वेषणात्मक लेख[२४] में लिखा है- 'आलसिफ (साइप्रस) से प्राप्त अपोलो (सूर्य) की ई. पूर्व बारहवीं शती की प्रतिकृति का द्वितीय नाम 'रेशेफ' (Reshf) है। प्रस्तुत रेशेफ 'ऋषभ' का ही अपभ्रंश रूप हो सकता है और सम्भव है, कि यह ऋषभ ही ऋषभदेव होने चाहियें।

२४ बुलेटिन आफ दी डैक्कन कॉलेज रिसर्च इन्स्टीटयूट, भाग १४, खण्ड ३, पृ. २२६- २३६।

यूनान में सूर्यदेव अपोली को ऐसी प्रतिकृतियाँ प्राप्त हुई हैं, जिनका साम्य ऋषभदेव की प्रतिकृति के साथ हो सकता हैं।'

डॉक्टर कालीदास नाग ने मध्य एशिया में डेल्फी स्थल से संप्राप्त एक आर्गिव प्रतिमूर्ति का चित्र अपनी पुस्तक में दिया है, जिसे वे लगभग दस सहस्र वर्ष पुराना मानते हैं, जो भगवान् ऋषभदेव की आकृति से मिलता-जुलता है। इसमें कन्धों पर लहराती जटाएँ भी दिखाई गई हैं, जो उनके केश रखने का प्रतीक है। 'आर्गिव' शब्द का अर्थ सम्भवतः अग्रमानव या अग्रदेव के रूप में हो सकता है।

'फणिक लोग जैनधर्म के उपासक भी थे' प्रस्तुत कथन जैन कथा साहित्य में आये हुए फणिक लोगों के उदाहरणों से ज्ञात होता हैं। अतः फणिकों के बाडल (Bull God) ऋषभ ज्ञात होते हैं। यह नाम प्रतीकवादी शैली में है।

इस प्रकार भारत के अतिरिक्त बाह्य देशों में भी भगवान् ऋषभदेव का विराट् व्यक्तित्व विभिन्न रूपों में चमका है। सम्भव है, उन्होंने मानवों को कृषि कला का परिज्ञान कराया था अतः वे 'कृषि देवता' कहे गये हों। आधुनिक विज्ञ उन्हें 'एग्रीकल्चर एज' का मानते हैं। देशना रूपी वर्षा करने से वे 'वर्षा के देवता' कहे गये हैं। केवलज्ञानी होने से 'सूर्यदेव' के रूप में मान्य रहे हैं।

ऋषभदेव का जीवन व्यक्तित्व और कृतित्व विश्व के कोटी-कोटी मानवों के लिये कल्याणरूप, मंगलरूप व वरदानरूप रहा है। वे श्रमण संस्कृति व ब्राह्मण संस्कृति के आदि पुरुष हैं। वे भारतीय संस्कृति के ही नहीं; मानव संस्कृति के आद्य-निर्माता हैं। उनके हिमालय सदृश विराट् जीवन पर दृष्टिपात करने से मानव का मस्तिष्क ऊँचा हो जाता है और अन्तरभाव श्रद्धा से नत हो जाता है।

5

।। जैन धर्म का मौलिक इतिहास ।।

आचार्य हस्तीमलजी

जैन शास्त्रों के अनुसार इस अवसर्पिणीकाल में २४ तीर्थंकर, १२ चक्रवती, ९ वासुदेव, ९ प्रतिवासुदेव और ९ बलदेव- ये ६३ उत्तम पुरुष हुए हैं। इनको शास्त्रीय परिभाषा में त्रिषष्ठि शलाका पुरुष कहा जाता है। इनका विस्तृत चित्रण प्राचीन जैन-जैनेंतर ग्रन्थों के आधार से इस ग्रन्थ में सुन्दर रूप से प्रस्तुतिकरण किया गया है।

यहाँ इस ग्रन्थ में समाविष्ट भगवान् ऋषभदेव और अष्टापद विषयक कुछ तथ्यों का निदर्शन किया गया है।

* देशना और तीर्थ स्थापना :

केवलज्ञानी और वीतरागी बन जाने के पश्चात् ऋषभदेव पूर्ण कृतकृत्य हो चुके थे। वे चाहते तो एकान्त साधना से भी अपनी मुक्ति कर लेते, फिर भी उन्होंने देशना दी। इसके कई कारण बताये गये हैं। प्रथम तो यह कि जब तक देशना दे कर धर्मतीर्थ की स्थापना नहीं की जाती, तब तक तीर्थंकर नाम कर्म का भोग नहीं होता। दूसरा, जैसा कि प्रश्नव्याकरण सूत्र में कहा गया है, समस्त जगजीवों की रक्षा व दया के लिये भगवान् ने प्रवचन दिया।[1] अतः भगवान् ऋषभदेव को शास्त्र में प्रथम धर्मोपदेशक कहा गया है। वैदिक पुराणों में भी उन्हें दशविध धर्म का प्रवर्तक माना गया है।[2]

जिस दिन भगवान् ऋषभदेव ने प्रथम देशना दी, वह फाल्गुन कृष्णा एकादशी का दिन था। उस दिन भगवान् ने श्रुत एवं चारित्र धर्म का निरूपण करते हुए रात्रिभोजन विरमण सहित अहिंसा, सत्य, अचौर्य, ब्रह्मचर्य और अपरिग्रहरूप पंचमहाव्रत धर्म का उपदेश दिया।[3]

प्रभु ने समझाया कि मानव-जीवन का लक्ष्य भोग नहीं योग है, राग नहीं विराग है, वासना नहीं साधना है, वृत्तियों का हठात् दमन नहीं अपितु ज्ञानपूर्वक शमन है।

---

१. प्रश्न प्र. संवर।
२. ब्रह्माण्ड पुराण...
३. (क) फग्गुणबहुले इक्कारसीई अह अट्ठमेणभत्तेण।
उप्पन्नंमि अणंते महव्वया पंच पन्नवए।।
-आवश्यक निर्युक्ति गाथा-३४०
(ख) सव्व जगजीव रक्खण दयट्ठयाए पावयणं भगवया सुकहियं।
-प्रश्न व्याकरण-२।१।

Rushabhdev Vol. I Ch. 2-C, Pg. 119-121

भगवान् की पीयूषवर्षिणी वाणी से निकले हुए इन विराग पूर्ण उद्‌गारों को सुन कर सम्राट् भरत के ऋषभसेन आदि पाँच सौ पुत्रों एवं सात सौ पौत्रों ने साधु-संघ में और ब्राह्मी आदि पाँच सौ सन्नारियों ने साध्वी-संघ में दीक्षा ग्रहण की।

महाराज भरत सम्यग्‌दर्शी श्रावक हुए।

इसी प्रकार श्रेयांशकुमार आदि सहस्रों नर-पुंगवों और सुभद्रा आदि सन्नारियों ने सम्यग्‌दर्शन और श्रावक-व्रत ग्रहण किया।

इस प्रकार साधु-साध्वी, श्रावक और श्राविका रूप यह चार प्रकार का संघ स्थापित हुआ। धर्म-तीर्थ की स्थापना करने से भगवान् सर्वप्रथम तीर्थङ्कर कहलाये।

ऋषभसेन ने भगवान् की वाणी सुनकर प्रव्रज्या ग्रहण की और तीन पृच्छाओं से उन्होंने चौदह पूर्व का ज्ञान प्राप्त किया।[४]

भगवान् के चौरासी गणधरों में प्रथम गणधर ऋषभसेन हुए। कहीं-कहीं पुडरीक नाम का भी उल्लेख मिलता है परन्तु समवायांग सूत्र आदि के आधार से पुंडरीक नहीं, ऋषभसेन नाम ही संगत प्रतीत होता है।

ऋषभदेव के साथ प्रव्रज्या ग्रहण करने वाले जिन चार हजार व्यक्तियों के लिये पहले क्षुधा, पिपासादि कष्टों से घबरा कर तापस होने की बात कही गई थी, उन लोगों ने भी जब भगवान् की केवल-ज्ञानोत्पत्ति और तीर्थ-प्रवर्तन की बात सुनी तो, कच्छ महाकच्छ को छोड़कर शेष सभी भगवान् की सेवा मे आये और आर्हती प्रव्रज्या ग्रहण कर साधु संघ में सम्मिलित हो गये।[५]

आचार्य जिनसेन[६] के मतानुसार ऋषभदेव के ८४ गणधरों के नाम इस प्रकार हैं :

१. वृषभसेन	१३. अग्निदेव	२५. सर्वसह	३७. वसुसेन
२. कुम्भ	१४. अग्निभूति	२६. यज्ञ	३८. साधुसेन
३. दृढ़रथ	१५. तेजस्वी	२७. सर्वगुप्त	३९. सत्यदेव
४. शत्रुदमन	१६. अग्निमित्र	२८. सर्वप्रिय	४०. सत्यवेद
५. देवशर्मा	१७. हलधर	२९. सर्वदेव	४१. सर्वगुप्त
६. धनदेव	१८. महीधर	३०. विजय	४२. मित्र
७. नन्दन	१९. माहेन्द्र	३१. विजयगुप्त	४३. सत्यवान्
८. सोमदत्त	२०. वसुदेव	३२. विजयमित्र	४४. विनीत
९. सुरदत्त	२१. वसुन्धर	३३. विजयश्री	४५. संवर
१०. वायशर्मा	२२. अचल	३४. पराख्य	४६. ऋषिगुप्त
११. सुबाहु	२३. मेरु	३५. अपराजित	४७. ऋषिदत्त
१२. देवाग्नि	२४. भूति	३६. वसुमित्र	४८. यज्ञदेव

४. तत्थ उसभसेणो णाम भरहस्स रन्नो पुतो सो धम्म सोऊण पव्वइतो तेण तिहिं पुच्छाहिं चोद्दसपुव्वाइं गहिताई उप्पन्ने विगते घुते, तत्थ बम्भीवि पव्वइया। -आ. चुर्णि पृ १८२

५. ''भगवओ सगासे पव्वइता।''

-आ. नि. म. पृ. २३० (ब) त्रि. १।३।६५४

६. हरिवंश पुराण, सर्ग १२, श्लोक ५४-७०

५०. यज्ञमित्र
५१. यज्ञदत्त
५२. स्वयंभुव
५३. भागदत्त
५४. भागफल्गु
५५. गुप्त
५६. गुप्त फल्गु
५७. मित्र फल्गु
५८. प्रजापति
५९. सत्य यश
६०. वरुण
६१. धनवाहिक
६२. महेन्द्रदत्त
६३. तेजोराशि
६४. महारथ
६५. विजयश्रुति
६६. महाबल
६७. सुविशाल
६८. वज्र
६९. वैर
७०. चन्द्रचूड
७१. मेघेश्वर
७२. कच्छ
७३. महाकच्छ
७४. सुकच्छ
७५. अतिबल
७६. भद्रावलि
७७. नमि
७८. विनमि
७९. भद्रबल
८०. नन्दी
८१. महानुभाव
८२. नन्दीमित्र
८३. कामदेव
८४. अनुपम

जबकि सुषम-दुःषम नामक तीसरे आरक के समाप्त होने में ८९ पक्ष (तीन वर्ष, आठ मास और पन्द्रह दिन) शेष रहे थे, उस समय प्रभु ऋषभदेव निर्वाण को प्राप्त हुए। प्रभु के साथ जिन १०,००० साधुओं ने पादपोपगमन संथारा किया था वे भी प्रभु के साथ सिद्ध-बुद्ध-मुक्त हुए।

* निर्वाण महोत्सव :

भगवान् ऋषभदेव का निर्वाण होते ही सौधर्मेन्द्र शक्र आदि ६४ इन्द्रों के आसन चलायमान हुए। वे सब इन्द्र अपने-अपने विशाल देव परिवार और अद्‌भुत दिव्य-ऋषि के साथ अष्टापद पर्वत के शिखर पर आये। देवराज शक्र की आज्ञा से देवों ने तीन चिताओं और तीन शिविकाओं का निर्माण किया। शक्र ने क्षीरोदक से प्रभु के पार्थिव शरीर को और दूसरे देवों ने गणधरों तथा प्रभु के शेष अन्तेवासियों के शरीरों को क्षीरोदक से स्नान करवाया। उन पर गोशीर्ष चन्दन का विलेपन किया गया। शक्र ने प्रभु के और देवों ने गणधरों तथा साधुओं के पार्थिव शरीरों को क्रमशः तीन अतीव सुन्दर शिविकाओं में रखा। ''जय जय नन्दा, जय जय भद्दा'' आदि जयघोषों और दिव्य देव वाद्यों की तुमुल ध्वनि के साथ इन्द्रों ने प्रभु की शिबिका को और देवों ने गणधरों तथा साधुओं की दोनों पृथक्-पृथक् शिबिकाओं को उठाया। तीनों चिताओं के पास आकर एक चिता पर शक्र ने प्रभु के पार्थिव शरीर को रखा। देवों ने गणधरों के पार्थिव शरीर उनके अन्तिम संस्कार के लिए निर्मित दूसरी चिता पर और साधुओं के शरीर तीसरी चिता पर रखे। शक्र की आज्ञा से अग्निकुमारों ने क्रमशः तीनों चिताओं में अग्नि की विकुर्वणा की और वायुकुमार देवों ने अग्नि को प्रज्वलित किया। उस समय अग्निकुमारों और वायुकुमारों के नेत्र अश्रुओं से पूर्ण और मन शोक से बोझिल बने हुए थे। गोशीर्षचन्दन की काष्ठ से चुनी हुई उन चिताओं में देवों द्वारा कालागरु आदि अनेक प्रकार के सुगन्धित द्रव्य ड़ाले गये। प्रभु के और उनके अन्तेवासियों के पार्थिव शरीरों का अग्नि-संस्कार हो जाने पर शक्र की आज्ञा से मेघकुमार देवों ने क्षीरोदक से उन तीनों चिताओं को ठण्डा किया। सभी देवेन्द्रों ने अपनी-अपनी मर्यादा के अनुसार प्रभु की डाढ़ों और दाँतों को तथा शेष देवों ने प्रभु की अस्थियों को ग्रहण किया।

तदुपरान्त देवराज शक्र ने भवनपति, वाणव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक देवों को सम्बोधित करते हुए कह- ''हे देवानुप्रियो ! शीघ्रता से सर्व-रत्नमय विशाल आलयों (स्थान) वाले तीन चैत्य-स्तुपों का निर्माण करो। उनमें से एक तो तीर्थङ्कर प्रभु ऋषभदेव की चिता पर, दूसरा गणधरों की चिता पर और तीसरा उन विमुक्त अणगारों की चिता के स्थान पर हो।'' उन चार प्रकार के देवों ने क्रमशः प्रभु की चिता पर, गणधरों की चिता पर और अणगारों की चिता पर तीन चैत्यस्तूपों का निर्माण किया।

आवश्यक निर्युक्ति में उन देवनिर्मित और आवश्यक मलय में भरत निर्मित चैत्यस्तूपों के सम्बन्ध में जो उल्लेख है, वह इस प्रकार है—

मडयं मयस देहो, तं मरुदेवीए पढम सिद्धो त्ति।
देवेहिं पुरा महियं, झावणया अग्गिसक्कारो य।।६०।।
सो जिणदेहाईणं, देवेहिं कतो चितासु थूभा य।
सद्दो य रुण्णसद्दो, लोगो वि ततो तहाय कतो, ततो
तथा भगवदेहादिदगधस्थानेषु भरतेन स्तूपा कृता, ततो
लोकेऽपि तत आरभ्य मृतक दाह स्थानेषु स्तूपा प्रवर्तन्ते।। आवश्यक मलय।।

भ० ऋषभदेव, उनके गणधरों और अन्तेवासी साधुओं की तीन चिताओं पर पृथक्-पृथक् तीन चैत्यस्तूपों का निर्माण करने के पश्चात् सभी देवेन्द्र अपने देव-देवी परिवार के साथ नन्दीश्वर द्वीप में गये। वहाँ उन्होंने भगवान् ऋषभदेव का अष्टाह्निक निर्वाण महोत्सव मनाया और अपने-अपने स्थान को लौट गये।[७]

वैदिक परम्परा के साहित्य में माघ कृष्णा चतुर्दशी के दिन आदिदेव का शिवलिंग के रूप में उद्भव होना माना गया है।[८] भगवान् आदिनाथ के शिव-पद प्राप्ति का इससे साम्य प्रतीत होता है। यह सम्भव है कि भगवान् ऋषभदेव की निषद्या (चिता स्थल) पर जो स्तूप का निर्माण किया गया वही आगे चल कर स्तूपाकार चिह्न शिवलिंग के रूप में लोक में प्रचलित हो गया हो।

⁎ Kevalgyan :

Rushabhdev traveled extensively for a period of 100 years into Arya and Anarya Desh to annihilate the four Ghati Karmas. All along, he led an austere life, walking barefoot and freeing his mind of evil thoughts, such as pride, greed, lust and fear. He observed perfect celibacy and exercised full control over mind and senses. Most of the time he maintained complete silence (Maun-vrat) as well as fasting for days. A considerable amount of his time was spent in the highest kind of meditation. Finally he observed Attam Tap (penace consisting of three consecutive days of fasting) sitting under a banyan tree in deep meditation and on the eleventh day in the second half of the Fagun he attained Kevalyan (absoute knowledge.)

Indra & other Gods thronged there to celebrate the fourth Kalyanak (Kevalgyan) They constructed a divine Assembly Hall known as Samovsarana for Adinath Bhagwan's first sermon. Samovsarana is either circular or square. There are three levels, lower is silver, middle is gold and upper is of precious stones. Lower one is for parking, middle one is for animals and uppermost for Sadhu-Sadhvis and Devta & human beings. During one of his sermons Adinath Bhagwan explained to Bharat about forth coming chovishi and 24 Tirthankars.

⁎ Moksha-Nirvana :

When he learnt that his life was to come to an end he went a top Mount Ashtapad along with 10000, Jain Munis for santhara (fasting unto death). When third era was short of three year & eight half month, on the thirteenth day of second half of Maha under the influence of Abhijeet Nakshatra -after six days of fasting, Bhagwan attained Nirvana (Salvation).

---

७. जंबूद्वीप प्रज्ञप्ति और कल्पसूत्र १९९. सू.

८. ईशान संहिता

(क) माघे कृष्णे चतुर्दश्याभादिदेवो महानिशि
शिवलिंगगतयोदभूतः कीटिसूर्य-समप्रभः।।
तत्कालव्यापिनी ग्राह्या, शिवरात्रिवते तिथिः।

(ख) माघमासस्य शेषे या, प्रथमे फाल्गुनस्य च।
कृष्णा चतुर्दशी सा तु, शिवरात्रिः प्रकीर्तिता ।।
(कालमाघवीय नागरखण्ड)

॥ શ્રી ઋષભદેવ ચરિત્ર (સંક્ષિપ્ત) ॥

દીપ્તિબેન કે. શાહ
હાલમાં પૂ.સા. હેમયશાશ્રીજી

માતા - મરુદેવા

પિતા - નાભિરાજા

જન્મભૂમિ - અયોધ્યા

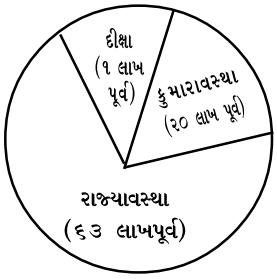

લંછન - વૃષભ

વર્ણ - સુવર્ણ

ઉંચાઈ - ૫૦૦ ધનુષ

આયુ - ૮૪ લાખ પૂર્વ (૧ પૂર્વ= ૭૦૫૬૦૦૦ કરોડ વર્ષ)

ભવ	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩
દેવ			✔		લલિતાંગ			✔		✔		✔	
યુગલિક		✔					✔						
મનુષ્ય	ધન સાર્થ વાહ			વિદ્યાધર		✔			જીવાનંદ વૈદ્ય		વજ્રનાભ ચક્રવર્તી		શ્રી ઋષભ દેવ

* પ્રથમ ભવ... ઘી વહોરાવતા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ !
* પાંચમા ભવમાં... શ્રેયાંસકુમારનો જીવ પોતાની દેવી હતી.
* નવમા ભવમાં... ૫ મિત્રો સાથે મુનિની ચિકિત્સા કરી. દીક્ષા લીધી.
* અગ્યારમો ભવ... વીશ સ્થાનકની આરાધનાથી તીર્થંકર નામ કર્મની નિકાચના... કરી.
* સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનથી ચ્યવ્યા... માતાને વૃષભનું સ્વપ્ન... તેથી ઋષભ નામકરણ.
* ફાગણ વદ ૮- જન્મ ઇક્ષ્વાકુ વંશની સ્થાપના.
* સુનંદા અને સુમંગલા સાથે વિવાહ... સુમંગલાથી ભરત અને બ્રાહ્મીનું યુગલ અને બીજા ૪૯ યુગલ; અને સુનંદાથી બાહુબલી અને સુંદરીનું યુગલ... કુલ ૧૦૦ પુત્રો અને ૨ પુત્રી.
* રાજ્યકાળે... પુરુષોને ૭૨ કળા અને સ્ત્રીઓને ૬૪ કળા શીખવી.
* ફાગણ વદ ૮... દીક્ષા. છઠ્ઠનો તપ... ૪ મુષ્ટિ લોચ... ૪૦૦૦ સાથે સંયમ...
* દીક્ષા કાળે... વરસીતપ ! હસ્તિનાપુરમાં શ્રેયાંસકુમારના હાથે શેરડીના રસથી પારણું.
* દીક્ષા પછી ૧૦૦૦ વર્ષે અઠ્ઠમ તપ પૂર્વક કેવળજ્ઞાન-અલ્હાબાદમાં ૮૪ ગણધર.
* કેવળજ્ઞાન કાળે... પ્રત્યેક ફાગણ સુદ ૮ ઘેટીની પાયગેથી શત્રુંજય ઉપર, રાયણ વૃક્ષ નીચે પૂર્વ ૯૯ વાર સમોસર્યા !
* પોષ વદ ૧૩- નિર્વાણ કાળે... ૧૦૦૦૦ મુનિઓ સાથે ૬ દિવસના અણસણ પૂર્વક અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર મોક્ષ.

Chapter 4

Stories related to Ashtapad

શીતળ-શ્રેયાંસ-વાસુપૂજ્ય જિન વંદના...

સિરિસીયલો જિણેસો, નંદાદેવીમણં બુહિ-મંયકો ।
દઢરહનરિંદતણઓ, મણવંછિયદાયગો મજ્ઝ ।।૧૦।।

દઢરથ રાજાના પુત્ર, નંદાદેવીના હૃદયના આનંદરૂપ અને જગતને આહ્લાદ કરવામાં ચંદ્રસમાન એવા હે **શીતળસ્વામી** ! તમે અમને હર્ષકારી થાઓ. ૧૦

સિરિવિણ્હુ માઉતણઓ, વિણ્હુનરિંદકુલમોત્તિયાભરણં ।
નીસેયસસિરિરમણો, સિજ્જંસો દેઉ મે મોક્ખં ।।૧૧।।

શ્રી વિષ્ણુદેવીના પુત્ર, વિષ્ણુ રાજાના વંશમાં મોતી સમાન અને મોક્ષરૂપ લક્ષ્મીના ભરથાર એવા હે **શ્રેયાંસપ્રભુ** ! તમે કલ્યાણને માટે થાઓ. ૧૧

વસુપુજ્જનરિંદસુઓ, માઇજયાહિયયપંકયાઇચ્ચો ।
અરિહંતવાસુપુજ્જો, સિમસ્સિરિં દિજ્જ ભવ્વાણં ।।૧૨।।

વસુપૂજ્ય રાજાના પુત્ર, જયાદેવી રૂપ વિદ્રૂર પર્વતની ભૂમિમાં રત્નરૂપ અને જગતને પૂજ્ય એવા હે **વાસુપૂજ્ય** ! તમે મોક્ષ લક્ષ્મીને આપો. ૧૨

1

।। ભરત ચક્રવર્તી ।।

ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર ચરિતાનુયોગનો મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથ છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય વિરચિત આ ગ્રંથના પ્રથમ પર્વના દ્વિતીય સર્ગમાં ભરતચક્રીનું અષ્ટાપદ પર મોક્ષગમનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેનો અંશ અત્રે આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રત્યેક તીર્થંકરને સ્તુતિ પૂર્વક નમસ્કાર કરીને મહારાજા ભરત સિંહનિષદ્યા ચૈત્યની બહાર નીકળ્યા અને પ્રિયમિત્રની પેઠે એ સુંદર ચૈત્યને વાંકા વાળી પાછી નજરે જોતાં જોતાં અષ્ટાપદ પર્વત ઉપરથી નીચે ઉતર્યા. પોતાનું મન તે પર્વતમાં લગ્ન થયેલું હોવાથી જાણે વસ્ત્રનો છેડો ભરાયો હોય તેમ અયોધ્યાપતિ મંદમંદ ગતિએ અયોધ્યા તરફ ચાલ્યા. શોકના પૂરની જેમ સૈન્યથી ઉડેલી રજ વડે દિશાઓને આકુળ કરતા શોકાર્ત ચક્રી અયોધ્યાની સમીપે આવી પહોંચ્યા જાણે ચક્રીના સહોદર હોય તેમ તેમના દુઃખથી અત્યંત દુઃખી થયેલા નગરજનોએ સાશ્રુદૃષ્ટિએ જોયેલા મહારાજાએ પોતાની વિનીતા નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી ભગવંતને સંભારી સંભારીને વૃષ્ટિ પછી અવશેષ રહેલા મેઘની પેઠે અશ્રુજળના બિંદુને વરસાવતા તેઓ પોતાના રાજમહેલમાં પેઠા. દ્રવ્ય હરણ થયેલ પુરુષ જેમ દ્રવ્યનું જ ધ્યાન કર્યા કરે, તેમ પ્રભુરૂપી ધન હરણ થયાથી તેમણે ઊભા રહેતા, ચાલતા, સુતા અને જાગતા, બહાર ને અંદર રાતદિવસ પ્રભુનું જ ધ્યાન કરવા માંડ્યું. બીજા હેતુથી પણ પોતાની પાસે અષ્ટાપદ પર્વત તરફથી આવનારા પુરુષોને, તેઓ જાણે પૂર્વની પેઠે પ્રભુને માટે કાંઈ કહેવા આવ્યા હોય તેમ માનવા લાગ્યા.

આવી રીતે શોકાકુળ મહારાજાને જોઈ મંત્રીઓ તેમને કહેવા લાગ્યા - ''હે મહારાજા ! આપના પિતાશ્રી ઋષભદેવ પ્રભુએ પ્રથમ ગૃહવાસમાં રહીને પણ પશુની પેઠે અજ્ઞ એવા સર્વ લોકોને વ્યવહાર નીતિમાં પ્રવર્ત્તાવ્યા, ત્યાર પછી દીક્ષા લઈ થોડા કાળમાં કેવળજ્ઞાન પામી આ જગતના લોકોને ભવ સમુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાએ ધર્મમાં પ્રવર્ત્તાવ્યા, છેવટે પોતે કૃતાર્થ થઈ અવરજનોને કૃતાર્થ કરી પરમ પદને પામ્યા, તેવા પરમ પ્રભુનો તમે શોક કેમ કરો છો ?'' આવી રીતે પ્રતિબોધિત કરેલા ચક્રી ધીમે ધીમે રાજકાર્યમાં પ્રવર્તવા લાગ્યા.

રાહુથી મુક્ત થયેલા ચંદ્રની પેઠે શનૈઃશનૈઃ શોકમુક્ત થયેલા ભરતચક્રી બહાર વિહાર ભૂમિમાં વિચરવા લાગ્યા. વિંધ્યાચળને સંભારતા ગજેંદ્રની પેઠે પ્રભુના ચરણને સંભારતા અને વિષાદ કરતા મહારાજાની પાસે આવીને આપ્તજનો સદા વિનોદ કરાવવા લાગ્યા.

Bharat Chakravarti Vol. I Ch. 1-A, Pg. 046-050

એક દિવસ ભરતેશ્વર સ્નાન કરી, બલિકર્મ કલ્પી, દેવદુષ્ય વસ્ત્રથી શરીરને સાફ કરી, કેશમાં પુષ્પમાળા ગુંથી, ગોશીર્ષ ચંદન વડે સર્વ અંગમાં વિલેપન કરી. અમૂલ્ય અને દિવ્ય રત્નના આભૂષણો સર્વાંગે ધારણ કરી. અંતઃપુરની શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીઓના પરિવાર સાથે છડીદારે બતાવેલે રસ્તે અંતઃપુર માંહેના રત્નના આદર્શગૃહમાં ગયા. ત્યાં આકાશ અને સ્ફટિક મણિના જેવા નિર્મળ તથા પોતાના સર્વ અંગનું રૂપ પ્રતિબિંબ રૂપે દેખી શકાય તેવા, શરીરનાં પ્રમાણ જેવડા દર્પણમાં પોતાના સ્વરૂપને જોતાં મહારાજાની એક આંગળીમાંથી મુદ્રિકા પડી ગઈ. જેમ મયૂરની કળામાંથી એક પીંછું પડી જાય તેની તેને ખબર પડે નહીં, તેમ પડી ગયેલી તે મુદ્રિકા મહારાજાના જાણવામાં આવી નહીં. અનુક્રમે શરીરના સર્વભાગને જોતાં જોતાં દિવસે ચંદ્રિકા વિનાની ચંદ્રકળાની જેમ પોતાની મુદ્રિકા રહિત આંગળી કાંતિવિનાની જોવામાં આવી. 'અહો ! આ આંગળી શોભા રહિત કેમ છે ?' એમ ચિંતવતા ભરતરાયે પૃથ્વી ઉપર પડેલી તે મુદ્રિકા જોઈ. પછી તેણે વિચાર્યું કે 'શું બીજા અંગો પણ આભૂષણ વિના શોભા રહિત લાગતા હશે ?' એમ ધારી તેણે બીજા આભૂષણો પણ ઉતારવા માંડ્યા.

પ્રથમ મસ્તક ઉપરથી માણિક્યનો મુગટ ઉતાર્યો એટલે મસ્તક રત્નવિનાની મુદ્રિકા જેવું દેખાવા લાગ્યું. કાન ઉપરથી માણિક્યના કુંડળ ઉતાર્યા એટલે બંને કાન ચંદ્ર-સૂર્ય વિનાની પૂર્વ પશ્ચિમ દિશા જેવા જણાવા લાગ્યા. ગળચવો દૂર કરવાથી તેમની ગ્રીવા જળ વિનાની નદી જેવી શોભા રહિત જણાવા લાગી. વક્ષસ્થળ ઉપરથી હાર ઉતાર્યો એટલે તે તારા વિનાના આકાશની જેવું શૂન્ય લાગવા માંડ્યું. બાજુબંધ કાઢી નાંખેલા બંને હાથ અર્ધલતાપાશથી રહિત થયેલા બે સાલ વૃક્ષ જેવા જણાવા લાગ્યા. હાથના મૂળમાંથી કડાં દૂર કર્યાં એટલે તે આમલસારા વિનાના પ્રાસાદ જેવા જણાવા લાગ્યા. બીજી સર્વ આંગળીઓમાંથી મુદ્રિકાનો ત્યાગ કર્યો એટલે તે મણિ રહિત સર્પની ફણા જેવી દેખાવા લાગી. ચરણમાંથી પાદકટક દૂર કર્યા એટલે તે રાજહસ્તીના સુવર્ણ કંકણ રહિત દાંતની જેવા જોવામાં આવ્યા. એમ સર્વ અંગના આભૂષણોના ત્યાગ કરવાથી પત્રરહિત વૃક્ષની જેમ શોભા રહિત થયેલા પોતાના શરીરને જોઈ મહારાજા વિચારવા લાગ્યા- ''અહો ! આ શરીરને ધિક્કાર છે ! ભીંતને જેમ ચિત્રાદિક ક્રિયાથી કૃત્રિમ શોભા કરાય છે તેમ શરીરની પણ આભૂષણોથી જ કૃત્રિમ શોભા કરાય છે. અંદર વિષ્ટાદિક મળથી અને બહાર મુત્રાદિકના પ્રવાહથી મલિન એવા આ શરીરમાં વિચાર કરતાં કાંઈપણ શોભાકારી જણાતું નથી. ખારી જમીન જેમ વરસાદના જળને દૂષિત કરે છે, તેમ આ શરીર વિલેપન કરેલા કપૂર અને કસ્તુરી વગેરેને પણ દુષિત કરે છે. જેઓ વિષયથી વિરાગ પામીને મોક્ષફળને આપનારા તપ તપે છે, તે તત્ત્વવેદી પુરુષો જ આ શરીરનું ફળ ગ્રહણ કરે છે.'' એવી રીતે વિચાર કરતાં સમ્યક્ પ્રકારે અપૂર્વકરણના અનુક્રમથી ક્ષપક શ્રેણીમાં આરૂઢ થયેલા શુક્લધ્યાનને પામેલા તે મહારાજાને, વાદળોના અપગમથી જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ થાય તેમ ઘાતિકર્મના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયું.

તે વખતે તત્કાળ ઇંદ્રનું આસન કંપાયમાન થયું, કારણ કે અચેતન વસ્તુઓ પણ મહત્ પુરુષોની મોટી સમૃદ્ધિને કહી આપે છે. અવધિજ્ઞાનથી જાણી ઇંદ્ર ભરત રાજાની પાસે આવ્યો, ભક્ત પુરુષો સ્વામીની પેઠે સ્વામીના પુત્રની સેવા પણ સ્વીકારે છે, તો તેવા સ્વામીના પુત્રને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં શું ન કરે ! ઇંદ્રે ત્યાં આવીને કહ્યું- 'હે કેવળજ્ઞાની ! તમે દ્રવ્યલિંગ સ્વીકાર કરો, જેથી હું તમને વંદના કરૂં અને તમારો નિષ્ક્રમણ ઉત્સવ કરું.' ભરતેશ્વરે પણ તે જ વખતે બાહુબલિની જેમ પંચમુષ્ટિ કેશોત્પાટનરૂપ દીક્ષાનું લક્ષણ અંગીકાર કર્યું, અર્થાત્ પંચમુષ્ટિ લોચ કર્યો અને દેવતાઓએ આપેલા રજોહરણ વગેરે ઉપકરણો સ્વીકાર્યા. ત્યારપછી ઇંદ્રે તેમને વંદના કરી, કારણ કે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય તોપણ અદીક્ષિત પુરુષની વંદના થાય

નહીં એવો આચાર છે. તે સમયે ભરતરાજાના આશ્રિત દશહજાર રાજાઓએ પણ દીક્ષા લીધી, કેમ કે તેવા સ્વામીની સેવા પરલોકમાં પણ સુખ આપનારી થાય છે.

પછી પૃથ્વીના ભારને સહન કરનારા ભરતચક્રીના પુત્ર આદિત્યયશાનો ઇંદ્રે રાજ્યાભિષેક ઉત્સવ કર્યો.

ઋષભસ્વામીની જેમ મહાત્મા ભરતમુનિએ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ગ્રામ, ખાણ, નગર, અરણ્ય, ગિરિ અને દ્રોણમુખ વગેરેમાં ધર્મદેશનાથી ભવી પ્રાણીને પ્રતિબોધ કરતાં, પરિવાર સહિત લક્ષ પૂર્વ પર્યંત વિહાર કર્યો. અંતે તેમણે પણ અષ્ટાપદ ઉપર જઈ વિધિસહિત ચતુર્વિધ આહારનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું. એક માસને અંતે ચંદ્ર શ્રવણ નક્ષત્રનો હતો તેવે સમયે, અનંત ચતુષ્ક (અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત ચારિત્ર અને અનંત વીર્ય) સિદ્ધ થયા છે જેમને એવા તે મહર્ષિ સિદ્ધિક્ષેત્રને પ્રાપ્ત થયા.

એવી રીતે ભરતેશ્વરે સિત્તોતેર પૂર્વલક્ષ કુમારપણામાં નિર્ગમન કર્યા, તે વખતે ભગવાન ઋષભદેવજી પૃથ્વીનું પ્રતિપાલન કરતા હતા. ભગવંત દીક્ષા લઈ છદ્મસ્થ અવસ્થામાં એક હજાર વર્ષ રહ્યા, તેમ તેમણે એક હજાર વર્ષ માંડલિકપણામાં નિર્ગમન કર્યા. એક હજાર વર્ષે ઓછા એવા છ લક્ષ પૂર્વ તેમણે ચક્રીવર્તીપણામાં નિર્ગમન કર્યા. કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી વિશ્વના અનુગ્રહને માટે દિવસે સૂર્યની જેમ તેમણે એક પૂર્વ સુધી પૃથ્વી ઉપર વિહાર કર્યો. એ પ્રમાણે ચોરાશી પૂર્વ લક્ષ આયુષ્યને ભોગવી મહાત્મા ભરત મોક્ષ પ્રત્યે પામ્યા તે વખતે તત્કાળ હર્ષ પામેલા દેવતાંઓની સાથે સ્વર્ગપતિ ઇંદ્રે તેમનો મોક્ષમહિમા કર્યો.

આમ, અહીં ભરતરાજાએ ભાવેલી અનિત્ય ભાવના તથા તેમનું મોક્ષગમન વર્ણવ્યું.

2
॥ સુંદરી અને ૯૮ ભાઈઓ ॥

પ્રસ્તાવના :

ભરત રાજા જ્યારે છ ખંડો જીવતા નીકળે છે ત્યારે તેમની બહેન સુંદરી દીક્ષાની અનુમતિ માંગે છે પરંતુ ભરત રાજા અનુમતિ આપતા નથી. ૬૦ હજાર વર્ષ પછી જ્યારે તેઓ છ ખંડો પર વિજય પ્રાપ્ત કરીને પાછા આવે છે ત્યારે અત્યંત દુર્બળ થયેલી સુંદરીને જોઈને આશ્ચર્યસહિત ખેદ પામે છે. ભરતે સુંદરીને દીક્ષા લેતાં રોકી ત્યારથી તેણે આયંબિલ તપ આરંભ્યો પરિણામે શરીર અત્યંત કૃશ થયું. સુંદરીએ ભરત સન્મુખ પોતાની દીક્ષાની ભાવના અભિવ્યકત કરી.

સુંદરીની વાત સાંભળી ભરતરાય બોલ્યા- ''અહો ! પ્રમાદ અથવા સરલપણાથી હું આટલા વખત સુધી તેના વ્રતમાં વિઘ્નકારી થઈ પડયો. આ પુત્રી તો પિતાજીને અનુરૂપ (સદૃશ) થઈ અને અમે પુત્રો હંમેશાં વિષયમાં આસક્ત તથા રાજ્યમાં અતૃપ્ત રહેનારા થયા ! આયુષ્ય સમુદ્રના જળતરંગની જેવું નાશવંત છે, એમ માર્ગનું અવલોકન કરી લેવાય તેમ આ ગત્વર આયુષ્યથી સાધુજનની જેમ મોક્ષ સાધી લેવો એ જ યોગ્ય છે. માંસ, વિષ્ટા, મૂત્ર, મળ, પ્રસ્વેદ અને વ્યાધિમય આ શરીરને શણગારવું તે ઘરની ખાળને શણગારવા જેવું છે ! હે બેન ! તમને શાબાશ છે કે તમે આ શરીરથી મોક્ષરૂપ ફળને ઉત્પન્ન કરનાર વ્રત ગ્રહણ કરવાને ઇચ્છો છો. નિપુણ લોકો લવણસમુદ્રમાંથી પણ રત્નને ગ્રહણ કરે છે'' હર્ષ પામેલા મહારાજાએ આ પ્રમાણે બોલી દીક્ષાને માટે આજ્ઞા કરવાથી, તપથી કૃશ થયેલી સુંદરી જાણે પુષ્ટ હોય તેમ હર્ષથી ઉલ્લાસ પામી.

એ સમયે જગતરૂપી મયૂરને મેઘ સમાન ભગવાન્ ઋષભસ્વામી વિહાર કરતા અષ્ટાપદગિરિએ આવીને સમોસર્યા. જાણે રત્ન, સુવર્ણ અને રૂપાનો બીજો પર્વત હોય તેવું તે પર્વત ઉપર દેવતાઓએ સમવસરણ રચ્યું અને તેમાં બેસી પ્રભુ દેશના આપવા લાગ્યા. ગિરિપાલકોએ આવી તત્કાળ ભરતપતિને તે નિવેદન કર્યું. મેદિનીપતિને એ વૃત્તાંત સાંભળવાથી ભરત ક્ષેત્રના ષટ્‌ખંડના વિજયથી પણ અધિક પ્રમોદ થયો. સ્વામીના આગમનને કહેનારા તે ભૃત્યોને તેમણે સાડી બાર કોટી સોનૈયાનું પારિતોષિક આપ્યું અને સુંદરીને કહ્યું- 'તારા મનોરથની મૂર્ત્તિમંત જાણે સિદ્ધિ હોય તેવા જગદ્‌ગુરુ વિહાર કરતા અહીં આવ્યા છે.' પછી ચક્રીએ દાસીજનની જેમ અંતઃપુરની સ્ત્રીઓની પાસે સુંદરીનો નિષ્ક્રમણઅભિષેક કરાવ્યો. સ્નાન કરી, પવિત્ર વિલેપન કર્યા પછી જાણે બીજું વિલેપન કર્યું હોય તેવા છેડાવાળા ઉજ્જવળ વસ્ત્ર અને ઉત્તમ રત્નાલંકાર સુંદરીએ પહેર્યાં. જો કે તેણે શીલરૂપ મહાઅલંકાર ધારણ કરેલ હતો તો પણ આચાર જાળવવાને માટે તેણે બીજા અલંકારો સ્વીકાર્યા. તે વખતે રૂપસંપત્તિ વડે શોભતી જંગમ સુંદરીની પાસે સ્ત્રીરત્ન સુભદ્રા દાસી જેવી લાગતી હતી. શિયળ વડે સુંદર તે બાળા જંગમ કલ્પવલ્લીની જેમ યાચકોને જે માગે તે આપતી હતી. હંસી

Sundari & 98 Brothers Vol. VI Ch. 39-O, Pg. 2711-2716

જેમ કમલિની ઉપર બેસે તેમ કપૂરની રજ જેવા સફેદ વસ્ત્રથી શોભતી તે એક શિબિકામાં આરૂઢ થઈ. હસ્તીઓ, ઘોડેસ્વારો, પાયદળ અને રથોથી પૃથ્વીને આચ્છાદિત કરતા મહારાજા મરૂદેવીની જેમ સુંદરીને પછવાડે ચાલ્યા. તેને બે પડખે ચામર ઢોળાતા હતા, મસ્તકે શ્વેત છત્ર શોભતું હતું અને ચારણ ભાટો તેના વ્રત સંબંધી ગાઢ સંશ્રયને વખાણતા હતા. ભોજાઈઓ તેના દીક્ષોત્સવનાં મંગળિક ગીતો ગાતી હતી અને ઉત્તમ સ્ત્રીઓ પગલે પગલે તેના ઉપરથી લૂણ ઉતારતી હતી. એવી રીતે સાથે ચાલનારા અનેક પૂર્ણ પાત્રોથી શોભતી તે પ્રભુના ચરણથી પવિત્ર થયેલા અષ્ટાપદપર્વત ઉપર આવી. ચંદ્રસહિત ઉદયાચળની જેમ પ્રભુએ અધિષ્ઠિત કરેલા તે ગિરિને જોઈ ભરત તથા સુંદરી ઘણો હર્ષ પામ્યાં. સ્વર્ગ અને મોક્ષમાં જવાની જાણે નિઃસરણી હોય તેવા તે વિશાળ શિલાવાળા પર્વત ઉપર તે બંને ચડ્યાં અને સંસારથી ભય પામેલા પ્રાણીઓને શરણ તુલ્ય, ચાર દ્વારવાળા અને સંક્ષિપ્ત કરેલી (જંબૂદ્વીપની) જગતિ (કોટ) હોય તેવા સમવસરણ સમીપે આવ્યા. સમવસરણના ઉત્તર દ્વારના માર્ગથી તેમણે યથાવિધિએ પ્રવેશ કર્યો. પછી હર્ષ અને વિનય વડે પોતાના શરીરને ઉચ્છવાસિત તથા સંકોચિત કરતા તેઓએ પ્રભુને ત્રણ પ્રદક્ષિણા દઈ, પંચાગે ભૂમિનો સ્પર્શ કરી નમસ્કાર કર્યો. તે સમયે જાણે રત્નભૂતળમાં સંક્રાત થયેલા પ્રભુના બિંબને જોવાને તેઓ ઇચ્છતા હોય તેમ જણાતું હતું. પછી ચક્રવર્તીએ ભક્તિથી પવિત્ર થયેલી વાણી વડે પ્રથમ ધર્મચક્રી (તીર્થંકર) ની સ્તુતિ કરવાનો આરંભ કર્યો.

'હે પ્રભુ ! અછતા ગુણોને કહેનારા મનુષ્યો અન્ય જનોની સ્તુતિ કરી શકે છે, પણ હું તો તમારા છતા ગુણોને કહેવાને પણ અસમર્થ છું, તેથી આપની સ્તુતિ કેમ કરી શકું ? તથાપિ દરિદ્ર પુરુષ પણ જેમ લક્ષ્મીવંતને અલ્પ ભેટ કરે છે તેમ હે જગન્નાથ ! હું આપની સ્તુતિ કરીશ. હે પ્રભુ ! ચંદ્રના કિરણોથી શેફાલી જાતના વૃક્ષોનાં પુષ્પો ગળી જાય છે. તેમ તમારા ચરણકમળના દર્શનમાત્રથી પ્રાણીઓના અન્ય જન્મનાં કરેલાં પાપો પણ ગળી જાય છે. હે સ્વામી ! જેની ચિકિત્સા ન થઈ શકે એવા મહામોહરૂપી સંનિપાતવાળા પ્રાણીઓને વિષે પણ અમૃત ઔષધિના રસ જેવી તમારી વાણી જયવંતી વર્તે છે. હે નાથ ! વર્ષાઋતુની વૃષ્ટિની જેમ ચક્રવર્તી અને રંકજન ઉપર સદશ ભાવવાળી તમારી દૃષ્ટિ પ્રીતિસંપત્તિના એક કારણરૂપ છે. હે સ્વામી ! ક્રૂર કર્મરૂપી બરફની ગાંઠને ગાળી દેવામાં સૂર્યની જેવા આપ અમારી જેવાના પુણ્યથી જ પૃથ્વી પર વિચરો છો. હે પ્રભુ ! શબ્દાનુશાસનમાં વ્યાપી રહેલા સંજ્ઞાસૂત્રની જેવી ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યમય તમે કહેલી ત્રિપદી જયવંતી વર્તે છે હે ભગવન્ ! જેઓ તમારી સ્તુતિ કરે છે તેઓને આ છેલ્લો ભવ થાય છે, તો જેઓ તમારી સેવા અને ધ્યાન કરે તેની તો વાત જ શી કરવી ?'

આવી રીતે ભગવંતને સ્તવી નમસ્કારી ભરતેશ્વર ઈશાન ખૂણામાં યોગ્ય સ્થાને બેઠા. પછી સુંદરી, ભગવાન્ ઋષભદેવને વાંદી અંજલિ જોડી ગદ્‌ગદ્ અક્ષરવાળી ગિરાથી બોલી- 'હે જગત્પતિ ! આટલા કાળ સુધી હું આપને મનથી જોતી હતી પણ આજે તો ઘણા પુણ્યથી અને ભાગ્યોદયથી આપના પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં છે. આ મૃગતૃષ્ણા જેવા મિથ્યા સુખવાળા સંસારરૂપી મરૂપ્રદેશમાં અમૃતના દ્રહ જેવા તમે લોકોને પુણ્યથી જ પ્રાપ્ત થયા છો. હે જગન્નાથ ! આપ મમતારહિત છો તો પણ જગત ઉપર તમે વાત્સલ્ય રાખો છો, નહીં તો આ વિષમ દુઃખના સમુદ્રથી તેનો કેમ ઉદ્ધાર કરો ! હે પ્રભુ ! મારી બેન બ્રાહ્મી, મારા ભત્રીજાઓ અને તેમના પુત્રો એ સર્વ તમારા માર્ગને અનુસરીને કૃતાર્થ થયા છે, ભરતના આગ્રહથી મેં આટલો કાળ વ્રત ગ્રહણ ન કર્યું તેથી હું પોતે ઠગાઈ છું. હે વિશ્વતારક ! હવે મને દીનને તમે તારો; આખા ઘરમાં ઉદ્યોત કરનાર દીપક ઘડાને શું ઉદ્યોત નથી આપતો ? આપે છે જ, માટે હે વિશ્વનું રક્ષણ કરવામાં વત્સલ ! આપ પ્રસન્ન થાઓ અને સંસારસમુદ્રને તરવામાં વહાણ સમાન દીક્ષા મને આપો.' સુંદરીના એવાં વચન સાંભળી 'હે મહાસત્ત્વે ! તને શાબાશ છે' એમ કહી સામાયિક સૂત્રોચ્ચારપૂર્વક પ્રભુએ તેને દીક્ષા આપી, પછી તેને મહાવ્રતરૂપી વૃક્ષોના

ઉદ્યાનમાં અમૃતની નીક જેવી શિક્ષામય દેશના આપી, એટલે જાણે મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો હોય એમ માનતી તે મહામના સાધ્વી મોટાઓની પાછળ વ્રતિનીગણ (સાધ્વીઓના સમૂહ) ની મધ્યમાં બેઠા. પ્રભુની દેશના સાંભળી તેમના ચરણકમળને નમી મહારાજા ભરતપતિ હર્ષ પામી અયોધ્યા નગરીમાં ગયા.

ત્યાં પોતાના સર્વ સ્વજનોને જોવાની ઇચ્છાવાળા મહારાજને અધિકારીઓએ જે આવ્યા તેને બતાવ્યા અને ન આવ્યા તેમને સંભારી આપ્યા પછી પોતાના ભાઈઓ જેઓ અભિષેક ઉત્સવમાં પણ આવ્યા નહોતા તેમને બોલાવવાને ભરતરાજાએ એક એક દૂત મોકલ્યો. દૂતોએ જઈ તેમને કહ્યું- 'તમે રાજ્યની ઈચ્છા કરતા હો તો ભરત રાજાની સેવા કરો.' દૂતોના કહેવાથી તેઓ સર્વે વિચાર કરી બોલ્યા- 'પિતાએ અમને તથા ભરતને રાજ્ય વહેંચી આપેલું છે તો ભરતની સેવા કરવાથી તે અમને અધિક શું કરશે ? શું તે કાળ આવ્યે કાળને રોકી શકશે ? શું દેહને પકડનારી જરારાક્ષસીનો તે નિગ્રહ કરશે ? શું પીડાકારી વ્યાધિરૂપી વ્યાધોને મારી શકશે ? અથવા શું ઉત્તરોત્તર વધતી જતી તૃષ્ણાને ચૂર્ણ કરશે ? જો આવી જાતનું સેવાનું ફળ આપવાને ભરત સમર્થ ન હોય તો સર્વસામન્ય મનુષ્યપણામાં કોણ કોને સેવવા યોગ્ય છે ? તેને ઘણું રાજ્ય હોવા છતાં પણ તેટલાથી અસંતોષી હોવાને લીધે પોતાના બળથી જો અમારાં રાજ્ય ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા કરે તો અમે પણ એક પિતાના જ પુત્રો છીએ, તેથી હે દૂતો ! અમે પિતાજીને વિદિત કર્યા સિવાય તમારો સ્વામી કે જે અમારો મોટો ભાઈ છે. તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને ઉત્સાહ ધરતા નથી'. એ પ્રમાણે દૂતોને કહી ઋષભદેવજીના તે ૯૮ પુત્રો અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર સમવસરણની અંદર બિરાજેલા ઋષભસ્વામીની પાસે ગયા. ત્યાં પ્રથમ ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી પરમેશ્વરને તેમણે પ્રણામ કર્યા. પછી મસ્તકે અંજલિ જોડી તેઓ નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

'હે પ્રભુ ! દેવતાઓ પણ તમારા ગુણોને જાણી શકતા નથી તો તમારી સ્તુતિ કરવાને બીજું કોણ સમર્થ થાય ? તથાપિ બાળકની જેવી ચપળતાવાળા અમે તમારી સ્તુતિ કરીએ છીએ. જેઓ હંમેશાં તમને નમસ્કાર કરે છે તેઓ તપસ્વીથી પણ અધિક છે અને જેઓ તમારી સેવા કરે છે તેઓ યોગીથી પણ અધિક છે. હે વિશ્વને પ્રકાશ કરનાર સૂર્ય ! પ્રતિદિવસ નમસ્કાર કરનારા જે પુરુષના મસ્તકમાં તમારા ચરણનખનાં કિરણો આભૂષણરૂપ થાય છે તે પુરુષોને ધન્ય છે ! હે જગત્પતિ ! તમે કોઈનું કાંઈ પણ સામ વચનથી કે બળથી ગ્રહણ કરતા નથી તથાપિ તમે ત્રૈલોકયચક્રવર્તી છો. હે સ્વામિન્ ! સર્વ જળાશયોના જળમાં ચંદ્રના પ્રતિબિંબની જેમ તમે એક જ સર્વ જગત્ના ચિત્તમાં રહેલા છો. હે દેવ ! તમારી સ્તુતિ કરનાર પુરુષ સર્વને સ્તુતિ કરવા યોગ્ય થાય છે, તમને પૂજનાર સર્વને પૂજવા યોગ્ય થાય છે અને તમને નમસ્કાર કરનાર સર્વને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય થાય છે, તેથી તમારી ભક્તિ મોટા ફળવાળી કહેવાય છે. દુઃખરૂપી દાવાનળથી તપ્ત થયેલા જનોમાં તમે મેઘ સમાન છો અને મોહાંધકારથી મૂઢ થયેલા જનોને તમે દીપક સમાન છો. માર્ગમાં વૃક્ષની છાયા જેમ રાંકના, સમર્થના, મૂર્ખના અને ગુણીજનના એક સરખા ઉપકારી છો. આ પ્રમાણે સ્તુતિ કર્યા પછી ભ્રમરની પેઠે પ્રભુના ચરણ કમળમાં પોતાની દૃષ્ટિ રાખી સર્વ એકઠા થઈ વિજ્ઞપ્તિ કરવા લાગ્યા- ''હે સ્વામિન્ ! આપે અમને અને ભરતને યોગ્યતા પ્રમાણે જુદા જુદા દેશના રાજ્યો વહેંચી આપેલાં છે. અમે તો તે રાજ્યથી સંતુષ્ટ થઈને રહીએ છીએ, કારણ કે સ્વામીએ બતાવેલી મર્યાદા વિનયી લોકોને અનુલ્લંઘ્ય છે; પરંતુ હે ભગવાન્ ! અમારા મોટા ભાઈ ભરત પોતાના રાજ્યથી અને હરણ કરેલા બીજાનાં રાજ્યોથી વડવાનળની જેમ હજી સંતોષ પામતા નથી. જેમ બીજા રાજાઓનાં રાજ્ય તેણે ખેંચી લીધાં, તેમ અમારાં રાજ્યોને પણ ખુંચવી લેવાને તે ઇચ્છે છે. એ ભરત રાજા અપર રાજાઓની પેઠે અમારી પાસે પણ પોતાના દૂતો મોકલી આજ્ઞા કરે છે કે તમે રાજ્યને છોડી દો અથવા મારી સેવા કરો. હે પ્રભુ ! પોતાને મોટો માનનારા ભરતના વચનમાત્રથી અમે નપુંસકની જેમ તાતે આપેલા રાજ્યને કેમ છોડી દઈએ ? તેમજ અધિક

ઋદ્ધિમાં ઇચ્છારહિત એવા અમે તેની સેવા પણ કેમ કરીએ ? જે અતૃપ્ત માણસ હોય તે જ માનને નાશ કરનારી પર સેવા અંગીકાર કરે છે. રાજ્ય છોડવું નહીં અને સેવા કરવી નહીં ત્યારે યુદ્ધ કરવું એ સ્વતઃસિદ્ધ થાય છે; તથાપિ આપને પૂછયા સિવાય અમે કાંઈ પણ કરવાને સમર્થ નથી.''

પુત્રોની આવી વિજ્ઞપ્તિ સાંભળી જેમના નિર્મળ કેવળજ્ઞાનમાં સર્વ જગત સંક્રાંત થયેલું છે એવા કૃપાળ ભગવાન્ આદીશ્વર તેઓને આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી- ''હે વત્સો ! પુરુષવ્રતધારી વીર પુરુષોએ તો અત્યંત દ્રોહ કરનાર વૈરીવર્ગની સાથે જ યુદ્ધ કરવું જોઈએ રાગ,દ્વેષ, મોહ અને કષાયો જીવોને સેંકડો જન્માંતરમાં પણ અનર્થ આપનારા શત્રુઓ છે. રાગ સદ્ગતિએ જવામાં લોઢાની શૃંખલા સમાન બંધનકારક છે, દ્વેષ નરકાવાસમાં નિવાસ કરવાને બળવાન માનરૂપ છે, મોહ સંસારસમુદ્રની ઘુમરીમાં નાખવાને પણ[૧] રૂપ છે અને કષાય અગ્નિની જેમ પોતાના આશ્રિત જનોનું દહન કરે છે; તે માટે અવિનાશી ઉપાયરૂપ અસ્ત્રોથી નિરંતર યુદ્ધ કરીને પુરુષોએ તે વૈરીને જીતવા અને સત્યશરણભૂત ધર્મની સેવા કરવી, જેથી શાશ્વત આનંદમય પદની પ્રાપ્તિ સુલભ થાય. આ રાજ્યલક્ષ્મી અનેક યોનિમાં પાત[૨] કરાવનારી, અતિ પીડા આપનારી, અભિમાનરૂપ ફળવાળી અને નાશવંત છે. હે પુત્રો ! પૂર્વે સ્વર્ગના સુખથી પણ તમારી તૃષ્ણા પૂરી થઈ નથી તો અંગારા[૩] કરનારી પેઠે મનુષ્ય સંબંધી ભોગથી તો તે કેમ જ પૂરી થાય ? અંગારા કરનારનો સંબંધ આ પ્રમાણે-

કોઈ અંગારા કરનાર પુરુષ જળની મસક લઈને નિર્જળ અરણ્યમાં અંગાર કરવાને માટે ગયો. ત્યાં મધ્યાહ્નના અને અંગારાના તાપથી ઉત્પન્ન થયેલી તૃષાથી તે આક્રાંત થયો તેથી સાથે લાવેલી મસકનું સર્વ જળ પી ગયો; તો પણ તેની તૃષા શાંત થઈ નહીં, એટલે તે સૂઈ ગયો. સ્વપ્નમાં જાણે તે ઘેર ગયો અને ઘરની અંદર રહેલા કલશ, ગોળા અને ગાગર વિગેરેનું સર્વ જળ પી ગયો, તથાપિ અગ્નિને તેલની પેઠે તેની તૃષા શાંત થઈ નહીં એટલે એણે વાવ, કૂવા અને સરોવરનું જળ પીને શોષણ કર્યું, તેવી જ રીતે સરિતા[૪] અને સમુદ્રનું જળપાન કરી તેનું પણ શોષણ કર્યું. તોપણ નારકીના જીવોની તૃષાવેદનાની જેમ તેની તૃષા ત્રુટી નહીં. પછી મરુદેશમાં[૫] જઈને રજ્જુથી દર્ભનો પૂળો બાંધી જળને માટે તેમાં નાંખ્યો આર્ત માણસ શું ન કરે ? કૂવામાં જળ બહુ ઊંડુ હતું તેથી દર્ભનો પૂળો કૂવામાંથી કાઢતાં મધ્યમાં જ જળ ઝમી ગયુઃ તોપણ ભિક્ષુક તલનું પોતું નીચોવીને ખાય તેની પેઠે તે તેને નીચોવીને પીવા લાગ્યો; પણ જે તૃષા સમુદ્રના જળથી પણ ત્રુટી નહીં તે પૂળાના નીચોવેલા જળથી કેમ તૂટે ? તે પ્રમાણે તમારી પણ સ્વર્ગના સુખથી નહીં છિન્ન થયેલી તૃષ્ણા રાજ્યલક્ષ્મીથી કેમ છેદાશે ? માટે હે વત્સો ! વિવેકી એવા તમોએ અમંદ આનંદમાં ઝરારૂપ અને મોક્ષપ્રાપ્તિનું કારણ એવું સંયમરૂપી રાજ્ય ગ્રહણ કરવું ઘટે છે.''

આવાં સ્વામીનાં વચન સાંભળીને તે અઠ્ઠાણું પુત્રોને તત્કાળ સંવેગરંગ ઉત્પન્ન થયો અને તે જ વખતે ભગવંતની પાસે તેમણે દીક્ષા લીધી 'અહો ! કેવું આમનું ધૈર્ય ! કેવું સત્વ અને કેવી વૈરાગ્યબુદ્ધિ !' એમ ચિંતવન કરતા દૂતોએ આવીને તે સર્વ વૃત્તાંત ચક્રીને નિવેદન કર્યો પછી તારાઓની જ્યોતિ જેમ જ્યોતિઃ પતિ (ચંદ્ર) સ્વીકાર કરે, અગ્નિઓના તેજનો જેમ સૂર્ય સ્વીકાર કરે અને સર્વ પ્રવાહોના જળનો સમુદ્ર સ્વીકાર કરે તેમ તેમનાં રાજ્યો ચક્રવર્તીએ સ્વીકાર્યાં.

---

૧ પણ-પ્રતિજ્ઞા (મોહે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે સર્વ પ્રાણીઓને સંસારરૂપ ઘુમરીમાં નાખવા.)

૨ પાડનારી. ૩. કોયલા. ૪ નદી. ૫. મારવાડના.

3
।। સગર ચક્રવર્તીના પુત્રો ।।

ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર ચરિતાનુયોગનો મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથ છે. કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય વિરચિત આ ગ્રંથ ૩૬૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે. જે દસ પર્વોમાં વિભાજીત છે. તેના દ્વિતીય પર્વના પાંચમાં સર્ગમાં સગર ચક્રવર્તીના પુત્રોનું અષ્ટાપદ તીર્થની રક્ષા નિમિત્તે નિધન થાય છે તેનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેનો અંશ અત્રે આપવામાં આવ્યો છે.

સગર રાજા ચોસઠ હજાર સ્ત્રીઓ સાથે રતિસાગરમાં નિમગ્ન થઈ જતી ઇંદ્રની પેઠે ક્રીડા કરવા લાગ્યા. તેને અંતઃપુરના સંભોગથી થયેલી ગ્લાનિ, વટેમાર્ગુનો શ્રમ જેમ દક્ષિણ દિશાના પવનથી નાશ પામે તેમ સ્ત્રીરત્નના ભોગથી નાશ પામ્યો. એવી રીતે હંમેશાં વિષયસુખ ભોગવતાં તેમને જન્હુકુમાર વગેરે સાઠ હજાર પુત્રો થયા. ઉદ્યાનપાલિકાએ પાળેલાં ઉદ્યાનના વૃક્ષો વૃદ્ધિ પામે તેમ ધાવમાતાએ પોષણ કરેલા તે પુત્રો અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામ્યા. તેઓ ચંદ્રની જેમ ધીમે ધીમે સર્વ કળા ગ્રહણ કરી શરીરની લક્ષ્મીરૂપી વલ્લીના ઉપવનરૂપ યૌવનવયને પ્રાપ્ત થયા. તેઓ બીજાઓને પોતાની અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળતા બતાવવા લાગ્યા અને ન્યૂનાધિક જાણવાની ઇચ્છાથી પારકું અસ્ત્રકૌશલ્ય જોવા લાગ્યા. કળા જાણનારા તેઓ ઘોડા ખેલવાની ક્રીડામાં ઘોડાઓને સમુદ્રના આવર્ત્તની લીલા વડે ભ્રમણ કરાવી દુર્દમ એવા તોફાની ઘોડાઓને પણ દમતા હતા. દેવતાઓની શક્તિનું પણ ઉલ્લંઘન કરનાર તેઓ વૃક્ષનાં પત્રને પણ સ્કંધ ઉપર નહીં સહન કરનાર એવ ઉન્મત્ત હાથીઓને તેમના સ્કંધ ઉપર ચડીને વશ કરતા હતા. મદથી શબ્દ કરતા હાથીઓ જેમ વિંધ્યાટવીમાં રમે તેમ સફળ શક્તિવાળા તેઓ પોતાના સવયસ્ક મિત્રોથી પરિવૃત થઈને સ્વેચ્છાએ રમતા હતા.

એક દિવસે રાજસભામાં બેઠેલા ચક્રવર્ત્તીને બળવાન કુમારોએ આ પ્રમાણે વિજ્ઞપ્તિ કરી – 'હે પિતાજી! પૂર્વ દિશાનું આભૂષણ માગધપતિ દેવ, દક્ષિણ દિશાનું તિલક વરદામપતિ, પશ્ચિમ દિશાનો મુગટ પ્રભાસપતિ, પૃથ્વીની બે ભુજા જેવી એ બાજુ રહેલી ગંગા અને સિંધુદેવી, ભરતક્ષેત્રરૂપી કમલની કર્ણિકા સમાન વૈતાઢ્યદ્રિકુમારદેવ, તમિસ્રાગુફાનો અધિપતિ ક્ષેત્રપાળ સદશ કૃતમાળ નામે દેવ અને ભરતક્ષેત્રની મર્યાદાભૂમિના સ્તંભરૂપ હિમાચલકુમારદેવ, ખંડપ્રપાતાગુફાનો અધિષ્ઠાયક ઉત્કટ એવો નાટ્યમાલ નામે દેવ અને નૈસર્પ વગેરે નવ નિધિના અધિષ્ઠાયક નવ હજાર દેવતાઓએ સર્વ દેવતાઓને તમે સાધારણ મનુષ્યની જેમ સાધ્ય કર્યા છે. વળી તેજસ્વી એવા આપે અંતરંગ શત્રુઓના ષડ્વર્ગની જેમ આ ષટ્ખંડ પૃથ્વીતલ પોતાની મેળે જ પરાજય પમાડ્યું છે. હવે તમારી ભુજાના પરાક્રમને યોગ્ય કોઈ પણ કાર્ય અવશેષ રહ્યું નથી કે જે કરીને અમે તમારું પુત્રપણું બતાવી આપીએ; માટે હવે તો પિતાજીએ સાધેલા આ સર્વ ભૂતળમાં સ્વેચ્છાએ વિહાર

Sagar Chakravarti's sons Vol. I Ch. 5-A, Pg. 183-188

કરવાથી જ અમારું પુત્રપણું સફળ થાઓ એમ ઇચ્છીએ છીએ, તેમ જ આપના પ્રસાદથી ઘરના આંગણાની જેમ સર્વ ભૂમિમાં હાથીની પેઠે સ્વચ્છંદે વિહાર કરવાને ઇચ્છીએ છીએ.' આવી પોતાના પુત્રોની માંગણી તેણે સ્વીકારી, કારણ કે મહાન પુરુષોની પાસે બીજાની પણ યાચના વ્યર્થ થતી નથી તો પોતાના પુત્રોની યાચના કેમ વ્યર્થ થાય ?

પછી પિતાને પ્રણામ કરી પોતાના નિવાસમાં આવી તેઓએ પ્રયાણના મંગળસૂચક દુંદુભિ વગડાવ્યા. તે વખતે પ્રયાણ સમયે જ ધીરપુરુષોને પણ ક્ષોભ પમાડે તેવો અશુભ ઉત્પાત તથા અશુભ શુકન તેમને થવા લાગ્યા. મોટા સર્પના કુળથી આકુળ એવા રસાતલના દ્વારની જેમ સૂર્યનું મંડળ સેંકડો કેતુના તારાથી આકુળ થયું, ચંદ્રના મંડળમાં વચ્ચે છિદ્ર જણાવા લાગ્યું. તેથી ચંદ્ર નવા કોતરેલા દંતના આકોટા જેવો દેખાવા લાગ્યો, વાયુથી જેમ લતા કંપે તેમ પૃથ્વી કંપવા લાગી. શિલાઓના કકડા જેવા કરાની વૃષ્ટિઓ થવા લાગી, સુકાઈ ગયેલા વાદળાના ચૂર્ણની જેવી રજોવૃષ્ટિ થવા લાગી, રોષ પામેલા શત્રુની જેવો મહાભયંકર વાયુ વાવા લાગ્યો, અશિવકારી શિયાલણી જમણી તરફ રહી બોલવા લાગી, જાણે તેઓની હરિફાઈ કરતા હોય તેમ ઘુવડપક્ષી આક્રોશ કરવા લાગ્યા, જાણે ઊંચે પ્રકારે કાળચક્રથી ક્રીડા કરતા હોય તેમ આકાશમાં મંડળાકારે થઈ ચામાચીડીઆ ઊડવા લાગ્યાં, ઉનાળામાં જેમ નદીઓ નિર્જલ થઈ જાય તેમ સુગંધી મદવાળા હાથીઓ મદ રહિત થઈ ગયા અને રાફડામાંથી ભયંકર સર્પો નીકળે તેમ ખોંખારા કરતા ઘોડાના મુખમાંથી ધૂમાડા નીકળવા લાગ્યા. આવા ઉત્પાત શુકનને તેઓએ ગણ્યા નહીં, કારણ કે તેવા ઉત્પાદાદિને જાણનાર પુરુષોને ભવિતવ્યતા જ પ્રમાણ હોય છે. તેઓએ સ્નાન કરીને પ્રયાણોચિત કૌતુકમંગળાદિ કર્યું અને પછી ચક્રવર્ત્તીના સર્વ સૈન્ય સાથે તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા. મહારાજા સગરે સ્ત્રી-રત્ન સિવાય સર્વ રત્નો પુત્રોની સાથે મોકલ્યાં, કારણ પોતાનો આત્મા છે તે જ પુત્ર છે.

સર્વ પુત્રો ત્યાંથી ચાલ્યા, તેમાં કેટલાક ઉત્તમ હાથી ઉપર બેઠા હતા, તેઓ દિક્પાળની જેવા જણાતા હતા. કેટલાક રેવંત અશ્વ કરતાં પણ વધારે સુંદર ઘોડાઓ ઉપર બેઠા હતા અને સૂર્યાદિક ગ્રહોની જેમ કેટલાક રથમાં બેઠા હતા. સર્વેએ મુગટ પહેર્યા હતા. તેથી તેઓ જાણે ઇંદ્રો હોય તેવા જણાતા હતા. તેમની છાતીઓ ઉપર હાર લટકતા હતા. તેથી જાણે નદીના પ્રવાહવાળા પર્વતો હોય તેવા જણાતા હતા, જાણે પૃથ્વી ઉપર આયુધધારી દેવતાઓ આવ્યા હોય તેમ તેઓના હાથમાં વિવિધ જાતનાં હથિયારો હતાં, વૃક્ષના ચિહ્નવાળા જાણે વ્યંતરો હોય તેમ તેઓના મસ્તક ઉપર છત્રો હતાં, વેલંધર દેવતાઓથી સમુદ્રની જેમ આત્મરક્ષક પુરુષોથી તેઓ વીંટાઈ રહેલા હતા, ઊંચા હાથ કરીને ચારણભાટ તેમની સ્તુતિ કરતા હતા, ઘોડાની તીક્ષ્ણ ખરીઓથી પૃથ્વીને ખોદી નાખતા હતા, વાજિંત્રોના અવાજથી સર્વ દિશાઓને બહેરી કરી મૂકતા હતા, ઘણી ઊડેલી પૃથ્વીની રજથી સર્વ દિશાઓને આંધળી કરી મૂકતા હતા, વિચિત્ર ઉદ્યાનોમાં જાણે ઉદ્યાનદેવતા હોય, પર્વતોના શિખરોની ઉપર જાણે મનોહર પર્વતના અધિષ્ઠાયક દેવતા હોય અને નદીઓના કિનારા ઉપર જાણે નદીપુત્રો હોય તેમ સ્વેચ્છાએ ક્રીડા કરતા તેઓ આ ભરતભૂમિમાં સર્વ ઠેકાણે ભમવા લાગ્યા. ગામડાં, ખાણ, નગર, દ્રોણમુખ અને ખેડૂલોકોના નેહડામાં પણ તેઓ વિદ્યાધરની પેઠે જિનપૂજા કરતા હતા. ઘણા ભોગ ભોગવતા, ઘણું ધન આપતા, મિત્રજનને ખુશી કરતા, શત્રુઓનો નાશ કરતા, રસ્તામાં નિશાન પાડવામાં પોતાનું કુશળપણું બતાવવા, ભમતા અને પડતા શસ્ત્રો પકડી લેવામાં નિપુણતા દેખાડતા અને શસ્ત્રાશસ્ત્રીની વિચિત્ર પ્રકારની કથાઓ તથા મશ્કરીની કથાઓ વાહન ઉપર બેસી પોતાના સરખી વયના રાજાઓની સાથે કરતા તેઓ, અનુક્રમે જેના જોવામાત્રથી ક્ષુધા ને તૃષા મટી જાય તેવી ઔષધિવાળા અને પુણ્યસંપત્તિના સ્થાનરૂપ અષ્ટાપદ પર્વતની સમીપે આવી પહોંચ્યા.

તે અષ્ટાપદ પર્વત મોટા સરોવરથી જાણે દેવતાના અમૃતરસનો ભંડાર હોય તેવો જણાતો હતો, હર્ષ પામેલા મયૂરના મધુર સ્વરથી જાણે ગાયન કરતો હોય તેમ દેખાતો હતો, જાણે પૂતળીઓવાળું ચૈત્ય હોય તેમ તેની ઉપર અનેક વિદ્યાધરીઓ રહેતી હતી, ચારે બાજુ પડેલાં રત્નોથી જાણે રત્ન-મણિઓથી બનેલો પૃથ્વીનો મુગટ હોય તેવો તે જણાતો હતો અને ત્યાંના ચૈત્યને વંદના કરવાની ઇચ્છાથી હંમેશાં આવતાં ચારણશ્રમણાદિકથી તે પર્વત નંદીશ્વરદ્વીપ જેવો જણાતો હતો.

આવો નિત્ય ઉત્સવવાળો સ્ફટિક રત્નમય પર્વત જોઈને તે કુમારોએ સુબુદ્ધિ વગેરે પોતાના અમાત્યોને પૂછ્યું—'વૈમાનિક દેવોના સ્વર્ગમાં રહેલા ક્રીડાપર્વતોમાંથી જાણે એક અહીં પૃથ્વી ઉપર ઉતર્યો હોય એવો આ કયો પર્વત છે? અને તેની ઉપર આકાશ સુધી ઊંચું તથા હિમાલય પર્વત પર રહેલ શાશ્વત ચૈત્ય જેવું આ ચૈત્ય છે તે કોણે કરાવેલું છે?' મંત્રીઓએ કહ્યું—''પૂર્વે ઋષભપ્રભુ પ્રથમ તીર્થંકર ભગવંત થઈ ગયા છે, જે તમારા વંશના અને આ ભરતમાં ધર્મતીર્થના આદિકર્તા થયા છે, તેના પુત્ર ભરત નવાણું ભાઈઓથી મોટા અને ષટ્‌ખંડ ભરતક્ષેત્રને પોતાની આજ્ઞામાં પ્રવર્ત્તાવનાર હતા. ઇંદ્રને જેમ મેરુપર્વત તેમ તે ચક્રીનો આ અષ્ટાપદ નામે ક્રીડાગિરિ અનેક આશ્ચર્યના સ્થાનભૂત છે. આ પર્વતની ઉપર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન દશ હજાર સાધુઓની સાથે અવ્યયપદને પામેલા છે. ઋષભસ્વામીના નિર્વાણ પછી ભરતરાજાએ અહીં રત્નમય પાષાણોથી સિંહનિષદ્યા નામે ચૈત્ય કરાવેલું છે, તેમાં ઋષભસ્વામી અને પછી થનારા બીજા ત્રેવીશ તીર્થંકરોનાં બિંબો નિર્દોષ રત્નોથી પોતપોતાના દેહના પ્રમાણ, સંસ્થાન, વર્ણ અને લાંછનવાળા વિધિ પ્રમાણે કરાવેલાં છે. તે સર્વે બિંબોની પ્રતિષ્ઠા આ ચૈત્યમાં તે ભરતચક્રીએ ચારણમુનિઓની પાસે કરાવેલી છે અને તેમણે પોતાના બાહુબલિ વગેરે નવાણું બંધુઓનાં પગલાં અને મૂર્ત્તિઓ પણ કરાવી છે. અહીં સમવસરેલા શ્રી ઋષભસ્વામીએ ભવિષ્યમાં થનારા તીર્થંકર, ચક્રવર્ત્તી, વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવ અને બળરામનું તેની પાસે વર્ણન કર્યું હતું. આ પર્વતની ચોતરફ ભરતચક્રીએ આઠ આઠ પગથિયાં કરાવેલાં છે, તેથી તે અષ્ટાપદગિરિ કહેવાય છે.''

આ પ્રમાણેની હકીકત સાંભળીને 'અહો ! આ પર્વત આપણા પૂર્વજોનો છે,' એમ જેઓને હર્ષ ઉપજ્યો છે એવા કુમારો પરિવાર સહિત તેની ઉપર ચડ્યા અને તે સિંહનિષદ્યા ચૈત્યમાં પ્રવેશ કર્યો. દૂરથી દર્શન થતાં જ તેઓએ હર્ષ વડે આદિ તીર્થંકરને પ્રણામ કર્યા. અજિતસ્વામીના બિંબને તથા બીજા તીર્થંકરોનાં બિંબોને પણ તેઓએ સરખી શ્રદ્ધાથી નમસ્કાર કર્યા, કારણ કે તેઓ ગર્ભશ્રાવક હતા. જાણે મંત્રથી આકર્ષણ કરીને મંગાવ્યું હોય તેમ તત્કાળ આવેલા શુદ્ધ ગંધોદકથી કુમારોએ શ્રી અર્હંતનાં બિંબોને સ્નાન કરાવ્યું. તે વખતે કેટલાક કળશોને પાણીથી ભરી દેતા હતા. કેટલાક આપતા હતા, કેટલાક પ્રભુની ઉપર ઢોળતા હતા, કેટલાક ખાલી થયેલા પાછા લેતા હતા, કોઈ સ્નાત્રવિધિ ભણતા હતા. કોઈ ચામર વીંઝતા હતા, કોઈ સુવર્ણના ધૂપિયા લેતા હતા, કોઈ ધૂપિયામાં ઉત્તમ ધૂપ નાંખતા હતા અને કોઈ શંખાદિ વાજિંત્રો ઊંચે સ્વરે વગાડતા હતા તે વખતે વેગ વડે પડતા સ્નાનના ગંધોદકથી અષ્ટાપદ પર્વત બમણા નિર્ઝરણાવાળો થયો. પછી કોમળ, કોરા અને દેવદૂષ્ય વસ્ત્રોથી તેઓ દાસની જેમ ભગવંતનાં બિંબોનું માર્જન કરવા લાગ્યા. પછી સિરંધ્રી દાસીની જેમ સ્વેચ્છાએ ઘણી ભક્તિવાળા તેઓએ ગોશીર્ષચંદનના રસ વડે પ્રભુને વિલેપન કર્યું. વિચિત્ર પુષ્પોની માળાથી તથા દિવ્ય વસ્ત્ર અને મનોહર રત્નાલંકારોથી તેમની અર્ચા કરી. ઇંદ્રની જેવા રૂપવંત તેઓએ સ્વામીનાં બિંબોની આગલ અખંડિત ચોખાથી પટ્ટ ઉપર અષ્ટમંગલિક આલેખ્યા. દિવ્ય કપૂરની દીવેટથી તેઓએ સૂર્યબિંબ જેવી દેદીપ્યમાન આરાત્રિક તૈયાર કરી, તેની પૂજા કરી અને પછી તે આરતી

ઉતારી. પછી અંજલિ જોડીને શક્રસ્તવડે વંદના કરી ઋષભસ્વામી વગેરેની આ પ્રમાણે તેઓ સ્તુતિ કરવા લાગ્યાઃ-

''હે ભગવંત! આ અપાર અને ઘોર એવા સંસારરૂપી સમુદ્રમાં વહાણ સમાન અને મોક્ષના કારણભૂત એવા તમે અમને પવિત્ર કરો. સ્યાદ્વાદરૂપી મહેલની પ્રતિષ્ઠામાં સૂત્રધાર (સુતાર) પણાને નયપ્રમાણથી ધારણ કરતા એવા તમને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. યોજન સુધી પ્રસાર પામતી વાણીરૂપી નીકથી સર્વ જગતરૂપી બાગને તુમ કરનાર એવા તમને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. તમારા દર્શનથી સામાન્ય જીવિતવાળા અમારી જેવા જીવો પાંચમા આરા પર્યંત પણ જીવિતનું પરમફળ પ્રાપ્ત કરશે. ગર્ભ, જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાન અને મુક્તિરૂપ પાંચ-પાંચ કલ્યાણકોથી નારકીઓને પણ સુખ આપનાર એવા તમોને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. મેઘ, વાયુ, ચંદ્ર અને સૂર્યની જેમ સમદૃષ્ટિ રાખનારા એવા તમે અમને કલ્યાણને અર્થે થાઓ. આ અષ્ટાપદ પર્વત પર રહેલાં પક્ષીઓને પણ ધન્ય છે કે જેઓ પ્રતિદિવસ નિરંતરપણે તમને જુએ છે. તમારા દર્શન અને પૂજન ઘણીવાર કરવાથી અમારું જીવિત અને વૈભવ કૃતાર્થ થયેલ છે.''

એવી રીતે સ્તુતિ કરીને ફરીથી અર્હંતને નમસ્કાર કરી તે સગરપુત્રો હર્ષ પામી પ્રાસાદમાંથી બહાર નીકળ્યા. પછી ભરતચક્રીના ભ્રાતાઓનાં પવિત્ર પગલાંઓને તેમણે વંદના કરી.

પછી કાંઈક વિચારીને જન્હુકુમારે પોતાના નાના ભાઈઓને કહ્યું— ''હું ધારું છું કે આ અષ્ટાપદના જેવું બીજું કોઈ ઉત્તમ સ્થાન નથી, માટે આપણે આ ચૈત્યના જેવું બીજું ચૈત્ય અહીં કરાવીએ. અહો! ભરતચક્રીએ જો કે આ ભરતક્ષેત્ર છોડ્યું છે, તો પણ આ પર્વત કે જે ભરતક્ષેત્રમાં સારભૂત છે તેની ઉપર ચૈત્યના મિષથી કાયમ રહીને ભરતક્ષેત્રને જાણે અત્યારે પણ તેઓ ભોગવે છે.'' વળી ફરી વિચાર કરીને બોલ્યો- ''હે બંધુઓ ! નવું ચૈત્ય કરાવ્યા કરતાં ભવિષ્યમાં લોપ થવાના સંભવવાળા આ ચૈત્યનું આપણે રક્ષણ કરીએ તો આ ચૈત્ય આપણે જ કરાવેલું છે એમ સમજી શકાય, કારણ કે જ્યારે દુઃષમકાળ પ્રવર્ત્તશે ત્યારે અર્થમાં લુબ્ધ, સત્ત્વ રહિત અને કૃત્યાકૃત્યના વિચાર વિનાના પુરુષો થશે, તેથી જૂનાં ધર્મસ્થાનોનું રક્ષણ કરવું તે નવાં ધર્મસ્થાન કરાવ્યાથી પણ અધિક છે.'' આ પ્રમાણે સાંભળીને સર્વ નાના ભાઈઓએ એ ચૈત્યના રક્ષણનિમિત્તે તેની ફરતી ખાઈ કરવા સારું દંડરત્ન ગ્રહણ કર્યું. પછી જાણે તીવ્ર તેજથી સૂર્ય હોય તેવો જન્હુ પોતાના ભાઈઓ સાથે નગરની જેમ અષ્ટાપદની ચોતરફ ખાઈ કરવાને માટે દંડરત્નથી પૃથ્વી ખોદવા લાગ્યો. તેમની આજ્ઞાથી દંડરત્ને હજાર યોજન ઊંડી ખાઈ ખોદી, એટલે ત્યાં આવેલાં નાગકુમારના મંદિરો ભાંગવા લાગ્યા. પોતાનાં ભુવનો ભાંગવાથી, સમુદ્રનું મંથન કરતાં જેમ જળજંતુઓ ક્ષોભ પામે તેમ સર્વ નાગલોક ક્ષોભ પામવા લાગ્યો. જાણે પરચક્ર આવ્યું હોય, જાણે અગ્નિ લાગ્યો હોય અથવા જાણે મહાવાત ઉત્પન્ન થયો હોય તેમ નાગકુમાર આમ તેમ ત્રાસ પામવા લાગ્યા. એવી રીતે આકુળ થયેલો નાગલોક જોઈ જ્વલનપ્રભ નામે નાગકુમારોનો રાજા અગ્નિની જેમ ક્રોધથી બળવા લાગ્યો. પૃથ્વીને ખોદેલી જોઈને 'આ શું ?' એમ સંભ્રમથી વિચારતો તે બહાર નીકળી સગરચક્રીના પુત્રોની પાસે આવ્યો. ચડતા તરંગવાળા સમુદ્રની જેમ ચડાવેલી ભ્રુકુટિથી તે ભયંકર લાગતો હતો, ઊંચી જ્વાળાવાળા અગ્નિની જેમ કોપથી તેના હોઠ ફરકતા હતા, તપેલા લોઢાના તોમરની શ્રેણી જેવી લાલ દૃષ્ટિ તે નાખતો હતો અને વજ્રાગ્નિની ધમણ જેવી પોતાની નાસિકા ફુલાવતો હતો. એવા તેમ જ યમરાજની જેમ ક્રોધ પામેલા અને પ્રલયકાળના સૂર્યની જેમ સામું ન જોઈ શકાય તેવા તે નાગપતિ સગરપુત્રોને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા — ''અરે ! પોતાને પરાક્રમી માનનારા અને દુર્મદ એવા તમે ભીલ લોકોને જેમ કિલ્લો મળે તેમ દંડરત્ન મળવાથી આ શું કરવા માંડ્યું

છે ? અરે ! અવિચારપૂર્વક કાર્ય કરનારા તમે ભવનપતિઓનાં શાશ્વત ભુવનોને આ શો ઉપદ્રવ કર્યો? અજિતસ્વામીના ભાઈના પુત્ર થઈને તમે પિશાચની જેમ આ દારૂણ કર્મ કેમ કરવા માંડ્યુ?' પછી જન્હુએ કહ્યું – 'હે નાગરાજ ! અમારાથી થયેલા તમારા સ્થાનભંગથી પીડિત થઈને તમે જે કહો છો તે ઘટિત છે, પણ દંડરત્નવાળા અમોએ તમારા સ્થાનનો ભંગ થાય એવી બુદ્ધિથી આ પૃથ્વી ખોદી નથી, કિંતુ આ અષ્ટાપદ પર્વતના રક્ષણને માટે ફરતી ખાઈ કરવા અમે આ પૃથ્વી ખોદી છે. અહીં અમારા વંશના મૂળપુરુષ ભરતચક્રીએ રત્નમય ચૈત્ય અને સર્વ તીર્થંકરોની રત્નમય સુંદર પ્રતિમાઓ કરાવેલી છે. ભવિષ્યમાં કાળના દોષથી લોકો તેને ઉપદ્રવ કરશે, એવી શંકા લાવીને અમે આ કામ કર્યું છે. તમારાં સ્થાનો તો ઘણા દૂર છે એમ જાણીને અમને તેના ભંગની શંકા થઈ નહોતી, પણ આમ થવામાં આ દંડરત્નની અમોઘ શક્તિનો જ અપરાધ જણાય છે, માટે અર્હંતની ભક્તિથી અવિચારીપણે અમે જે કામ કર્યું છે તે તમે ક્ષમા કરો અને હવે ફરીથી અમે તેમ કરશું નહીં? એવી રીતે જન્હુકુમારે પ્રાર્થના કરાયેલો નાગરાજ શાંત થયો, કારણ કે સત્પુરુષોના કોપાગ્નિ શાંત કરવામાં સામવાણી જળરૂપ થાય છે. પછી હવે ફરીથી તમે આવું કરશો નહીં એમ કહી સિંહ જેમ ગુફામાં જાય તેમ નાગપતિ નાગલોકમાં ગયો.

નાગરાજ ગયા પછી જન્હુએ પોતાના નાના ભાઈઓને કહ્યું – ''આપણે અષ્ટાપદની ફરતી ખાઈ તો કરી, પણ પાતાળ જેવી ગંભીર છતાં આ ખાઈ, માણસની મોટી આકૃતિ પણ બુદ્ધિ વિના જેમ શોભતી નથી તેમ જળ વિના શોભતી નથી. વળી કોઈ કાળે આ પાછી રજથી પૂરાઈ પણ જાય, કારણ કે કાળે કરીને મોટા ખાડા હોય છે તે પણ સ્થળરૂપ થઈ જાય છે, માટે આ ખાઈ ઘણા જળથી અવશ્ય પૂરવી જોઈએ. પણ ઊંચી તરંગવાળી ગંગા વિના તે કામ પાર પડી શકશે નહીં.'' આ પ્રમાણે સાંભળીને 'તમે કહો છો તે ઘણું સારું છે' એમ તેના ભાઈઓએ કહ્યું એટલે જન્હુએ જાણે બીજો યમદંડ હોય તેવું 'દંડરત્ન' હાથમાં લીધું.

તે દંડરત્ન વડે ગંગા કાંઠોને ઇંદ્ર જેમ પર્વતના શિખરને તોડે તેમ તોડી નાખ્યો દંડે કાંઠો તોડવાથી તે રસ્તે ગંગા ચાલી, કારણ કે સરલ પુરુષની જેમ જળ જ્યાં લઈ જઈએ ત્યાં જાય છે. તે વખતે ગંગાનદી પોતાના ઉછળતા મોટા તરંગોથી જાણે તેણે પર્વતના શિખરો ઊંચા કર્યા હોય તેવી જણાતી હતી અને તટ ઉપર અફળતા પાણીથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દો વડે જાણે જોરથી વાજિંત્રો વગાડતી હોય તેવી દેખાતી હતી. એવી રીતે પોતાના જળના વેગથી દંડે કરેલા પૃથ્વીના ભેદને બમણો પહોળો કરતી ગંગા સમુદ્રની જેમ અષ્ટાપદ ગિરિની ફરતી કરેલી ખાઈ પાસે આવી. એટલે હજાર યોજન ઊંડી અને પાતાળની જેવી ભયંકર તે પરિખાને પૂરવાને તેઓ પ્રવર્ત્યા. જન્હુએ અષ્ટાપદ પર્વતની ખાઈ પૂરવાને ગંગાને ખેંચી, તેથી તેનું નામ જાન્હવી કહેવાયું. ઘણા જળથી તે પરિખા પૂરાઈ ગયા પછી વધેલું જળ ધારાયંત્રની જેમ નાગકુમારોનાં સ્થાનોમાં પેઠું. રાફડાની જેમ નાગકુમારના મંદિરો જળથી પૂરાઈ ગયાં, એટલે દરેક દિશામાં ફૂંફાડા મારતા નાગકુમારો આકુળવ્યાકુળ થઈ ત્રાસ પામવા લાગ્યા. નાગલોકના ક્ષોભથી સર્પરાજ જ્વલનપ્રભ અંકુશે મારેલા હાથીને જેમ ભયંકર આકૃતિપૂર્વક કોપાયમાન થયો અને બોલ્યો– ''એ સગરના પુત્ર પિતાના વૈભવથી દુર્મદ થયેલા છે, તેથી તેઓ સામને યોગ્ય નથી, પણ ગધેડાની જેમ દંડને જ યોગ્ય છે. અમારા ભુવનોનો નાશ કરવાનો એક અપરાધ મેં સહન કર્યો અને શિક્ષા ન કરી તો ફરીથી તેમણે આ અપરાધ કર્યો, માટે હવે ચોર લોકોને જેમ આરક્ષક પુરુષ શિક્ષા કરે તેમ હું તેમને શિક્ષા કરું.'' આ પ્રમાણે ઘણા કોપના આટોપથી ભયંકર રીતે બોલતો, અકાળે કાળાગ્નિની જેમ ઘણી દીપ્તિથી દારૂણ દેખાતો અને વડવાનલ જેમ સમુદ્રને

શોષણ કરવા ઇચ્છે તેમ જગતને બળવાની ઇચ્છા કરતો તે પૃથ્વીમાંથી બહાર નીકળ્યો અને વજ્રાનળની જેમ ઊંચી જ્વાળાવાળો તે નાગરાજ નાગકુમારોની સાથે વેગથી રસાતળમાંથી નીકળીને ત્યાં આવ્યો. પછી દૃષ્ટિવિષ સર્પના રાજાએ તત્કાળ કોપાયમાન દૃષ્ટિ વડે સગરપુત્રોને જોયા, એટલે તત્કાળ ઘાસના પુળાની જેમ અગ્નિથી તે સર્વે ભસ્મરાશિ થઈ ગયા. તે વખતે લોકોમાં આકાશ અને પૃથ્વીને પૂરી દે એવો એક મોટો હાહાકાર શબ્દ થયો, કારણ કે અપરાધી માણસનો નિગ્રહ પણ લોકોને તો અનુકંપાને માટે જ થાય છે. આ પ્રમાણે નાગરાજ સગરચક્રીના સાઠ હજાર પુત્રોને મૃત્યુ પમાડી સાયંકાળે સૂર્યની જેમ નાગલોક સહિત પાછો રસાતળમાં ચાલ્યો ગયો.

4

।। રાવણ અને વાલી મુનિ ।।

એક દિવસે રાવણ નિત્યાલોક નામના નગરમાં નિત્યાલોક નામના રાજાની રત્નાવળી નામની કન્યાને પરણવા ચાલ્યો. માર્ગમાં અષ્ટાપદ ગિરિની ઉપર આવતાં તેનું પુષ્પક વિમાન, કિલ્લા પાસે લશ્કર સ્ખલિત થાય તેમ સ્ખલિત થયું. સાગરમાં લંગર નાંખવાથી અટકેલા વહાણની જેમ અને બાંધી લીધેલા હસ્તીની જેમ પોતાના વિમાનને અટકેલું જોઈ રાવણને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો આ મારા વિમાનને સ્ખલિત કરનાર કયો પુરુષ યમરાજના મુખમાં પેસવાને ઇચ્છે છે. આ પ્રમાણે કહેતા રાવણે નીચે ઊતરી પર્વતના મસ્તક પર જોયું, તો ત્યાં જાણે પર્વતમાંથી નવીન શીખર થયું હોય તેવા કાયોત્સર્ગે રહેલા વાલીમુનિને પોતાના વિમાનની નીચે જોયા. એટલે રાવણે તેમને કહ્યું -''અરે વાલીમુનિ ! શું તું અદ્યાપિ મારી ઉપર ક્રોધ રાખે છે ? અને શું આ જીવનને છેતરવા માટે દંભ કરીને વ્રત લઈ બેઠો છે ? અગાઉ પણ કોઈ પ્રકારની માયા વડે મને ઉપાડી ફેરવ્યો હતો. પછી 'આ મારા કરેલાનો બદલો વાળશે' એવી શંકાથી તેં તત્કાળ દીક્ષા લીધી હતી. પણ અદ્યાપિ હું રાવણ તેનો તે જ છું, અને મારી ભુજાઓ પણ તેની જ છે. હવે મારો વખત આવ્યો છે તો જોઈ લે, હું તારા કરેલાનો બદલો વાળું છું; જેમ ચંદ્રહાસ ખડ્ગ સહિત મને ઉપાડીને તું ચારે સમુદ્ર ફરતો ફર્યો હતો, તેમ હવે અત્યારે તને આ પર્વત સહિત ઉપાડી લવણ સમુદ્રમાં નાંખી દઉં છું.'' આ પ્રમાણે કહી જેમ સ્વર્ગમાંથી પડેલું વજ પૃથ્વીને ફાડી નાંખે તેમ રાવણ પૃથ્વીને ફાડી અષ્ટાપદ ગિરિની નીચે પેઠો.

પછી ભુજબળથી મદોદ્ધત એવા રાવણે એક સાથે સહસ્ત્ર વિદ્યાનું સ્મરણ કરી તે દુર્ધર પર્વત ઉપાડ્યો તે સમયે તેના તડતડાટ શબ્દોથી વ્યંતરો ત્રાસ પામવા લાગ્યા, ઝલઝલ શબ્દ વડે ચપલ થયેલા સુમદ્રથી રસાતળ પુરાવા લાગ્યું, ખડખડ થઈને પડતા પાષાણોથી વનના હસ્તીઓ ક્ષોભ પામવા લાગ્યા અને કડકડાટ શબ્દ કરતા ગિરિનિતંબના ઉપવનમાંના વૃક્ષો ભાંગી પડવા લાગ્યા. આવી રીતે રાવણે પર્વત ઉપાડ્યો, તે અવધિજ્ઞાનથી જાણી અનેક લબ્ધિરૂપ નદીઓના સાગર અને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા મહામુનિ વાલી આ પ્રમાણે વિચારવા લાગ્યા- ''અરે ! આ દુર્મતિ રાવણ અદ્યાપિ મારી ઈર્ષ્યાથી અનેક પ્રાણીઓનો સંહાર અકાળે કરવા તૈયાર થયો છે, અને ભરતેશ્વરે કરાવેલા આ ચૈત્યનો નાશ કરીને ભરતક્ષેત્રના આભૂષણરૂપ આ તીર્થનો ઉચ્છેદ કરવાનો યત્ન કરે છે. જો કે હું અત્યારે નિઃસંગ, પોતાના શરીરમાં પણ નિઃસ્પૃહ, રાગદ્વેષરહિત અને સમતાજળમાં નિમગ્ન છું, તથાપિ આ ચૈત્યના અને પ્રાણીઓના રક્ષણને માટે રાગદ્વેષ ધારણ કર્યા વગર આ રાવણને જરા શિક્ષા આપું.'' આવો વિચાર કરી ભગવાન વાલીએ પગના અંગૂઠા વડે અષ્ટાપદ ગિરિના મસ્તકને જરા દબાવ્યું. તત્કાળ મધ્યાહ્ન વખતે દેહની છાયની પેઠે અને જળની બહાર રહેલા કૂર્મની પેઠે રાવણનાં ગાત્ર સંકોચ પામી ગયાં, તેના ભુજદંડ ભાંગી ગયાં અને મુખથી રુધિર વમન કરતો તેમજ પૃથ્વીને રોવરાવતો રાવણ ઊંચે સ્વરે રોવા લાગ્યા. તે દિવસથી તે 'રાવણ' કહેવાયો. તેનું દીન રુદન સાંભળી દયાળુ મુનિએ તેને છોડી મૂકયો. કેમકે આ કાર્ય માત્ર શિક્ષાને માટે જ હતું, ક્રોધથી હતું નહીં.

પછી ગિરિના તળમાંથી નીકળીને પ્રતાપ રહિત થયેલો પશ્ચાત્તાપ કરતો વાલી મુનિ પાસે આવ્યો, અને નમસ્કાર કરી અંજલિ જોડીને આ પ્રમાણે બોલ્યો- ''જે પોતાની શક્તિને જાણતા નથી, જે અન્યાયના કરનારા છે અને જે લોભથી જિતાયેલા છે તે સર્વમાં હું ધુરંધર છું. હે મહાત્મા ! હું નિર્લજ્જ થઈને વારંવાર તમારો અપરાધ કરું છું અને તમે શક્તિવાન છતાં કૃપાળુ થઈને સહન કરો છો. હે પ્રભુ ! હવે હું માનું છે કે તમે પૂર્વે મારી ઉપર કૃપા કરીને જ પૃથ્વીને છોડી દીધી હતી, કાંઈ અસમર્થપણે છોડી દીધી નહોતી, તથાપિ તે વખતે મારા જાણવામાં એમ આવ્યું નહીં. હે નાથ ! જેમ હસ્તીનો શિશુ પર્વતને ફેરવવા માટે પ્રયત્ન કરે તેમ મેં અજ્ઞાનથી મારી શક્તિ તોળવા માંડી હતી. આજે મારા જાણવામાં આવ્યું કે પર્વત અને રાફડામાં તથા ગરુડ અને ચાસ પક્ષીમાં જેટલો તફાવત છે તેટલો તફાવત તમારા અને મારા વચ્ચે છે. હે સ્વામી ! મૃત્યુની અણી ઉપર રહેલા એવા મને તમે પ્રાણ આપ્યા છે, મારા જેવા અપકારી ઉપર પણ તમારી આવી ઉપકારબુદ્ધિ છે, માટે તમને નમસ્કાર છે.'' આ પ્રમાણે કહી દૃઢ ભક્તિએ વાલીમુનિને ખમાવ્યા અને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરીને રાવણે તેમને નમસ્કાર કર્યા. આવા તે મુનિના માહાત્મ્યથી હર્ષ પામેલા દેવતાઓએ 'સાધુ સાધુ' એવા શબ્દો કહીને વાલીમુનિની ઉપર આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. પછી ફરી વાર વાલીમુનિને પ્રણામ કરી તે પર્વતના મુગટ જેવા ભરતરાજાના કરાવેલા ચૈત્ય સમીપ રાવણ આવ્યો. ત્યાં ચૈત્યની બહાર ચંદ્રહાસ ખડ્ગ વગેરે શસ્ત્રો મુકી પોતે અંતઃપુરસહિત અંદર જઈ ઋષભાદિક અર્હંતની અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરી. પછી એ મહા સાહસિક રાવણે ભક્તિથી પોતાની નસોને ખેંસી તેની તંત્રી કરીને ભૂજવીણા વગાડવા માંડી. દશાનન ગ્રામ રાગથી રમ્ય એવી વીણા વગાડતો હતો અને તેના અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ સપ્ત સ્વરથી મનોહર ગીત ગાતી હતી.

તેવામાં પન્નગપતિ ધરણેંદ્ર તે ચૈત્યની યાત્રા માટે ત્યાં આવ્યા. તેણે પૂજા કરીને પ્રભુને વંદના કરી. તે વખતે અર્હંતના ગુણમય એવા કરણ અને ધ્રુવક વગેરે ગીતોનું વીણા વડે ગાયન કરતા રાવણને જોઈ ધરણેંદ્રે કહ્યું- 'હે રાવણ ! અર્હંતના ગુણોની સ્તુતિમય આ ગાયન બહુ જ સુંદર છે. તે પણ તારા ભાવસહિત હોવાથી તારી ઉપર હું સંતુષ્ટ થયો છું. અર્હંતનાં ગુણોની સ્તુતિનું મુખ્ય ફળ તો મોક્ષ છે, તથાપિ તારી સંસારવાસના હજુ જીર્ણ થઈ નથી તેથી હું તને શું આપું ? તે માગી લે.' રાવણ બોલ્યા- 'હે નાગેંદ્ર! દેવના પણ દેવ, અર્હંત પ્રભુના ગુણસ્તવનથી તમે તુષ્ટ થયા, તે તમને ઉચિત છે; કારણ કે તે તમારા હૃદયમાં રહેલી સ્વામીભક્તિનું ચિહ્ન છે. પરંતુ જેમ વરદાન આપવાથી તમારી સ્વામીભક્તિનો ઉત્કર્ષ થાય છે, તેમ વરદાન લેવાથી મારી સ્વામીભક્તિ હીન થાય છે.' નાગેંદ્રે ફરી વાર કહ્યું- 'હે માનદ રાવણ! તને શાબાશ છે ! તારી આવી નિઃસ્પૃહતાથી હું વિશેષ સંતુષ્ટ થયો છું.'

આ પ્રમાણે કહી ધરેણેંદ્ર અમોઘવિજયા શક્તિ અને રૂપવિકારિણી વિદ્યા રાવણને આપી પોતાને સ્થાને ગયા. પછી રાવણ ત્યાં રહેલા સર્વ તીર્થંકરોને વાંદી નિત્યાલોક નગરે ગયો. ત્યાં રત્નાવળીને પરણી પાછો લંકામાં આવ્યો. તે સમયે વાલીમુનિને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. સુરઅસુરોએ આવીને કેવળજ્ઞાનનો મહોત્સવ કર્યો. અનુક્રમે ભવોપગ્રાહી કર્મનો ક્ષય કરીને અનંતચતુષ્ટય જેના સિદ્ધ થયાં છે એવા વાલીમુનિ પરમપદને પ્રાપ્ત થયા.

5

॥ રાવણ-મંદોદરી ભક્તિ અને ધરણેન્દ્ર સંવાદ ॥

પુષ્પક વિમાનમાંથી રાવણનું અંતઃપુર... પરિવાર વગેરે રાવણની પાસે ઉપસ્થિત થઈ ગયો. બધાની સાથે ત્યાંથી અષ્ટાપદ પર્વત પર ભરતેશ્વરે નિર્માણ કરેલા અનુપમ જિનચૈત્યો તરફ ગયો. ચન્દ્રહાસ વગેરે શસ્ત્રોને બહાર મૂકી તે અંદર ગયો. ઋષભદેવથી માંડી વીર-વર્ધમાનસ્વામી પર્યન્ત ચોવીસે તીર્થંકરોની અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરી.

પછી શરૂ કરી ભાવપૂજા. રાવણ વીણા વાદનમાં અને મંદોદરી નૃત્ય કરવામાં કુશળ હતાં. રાવણે હાથમાં લીધી વીણા. વીણાના તાર ઝણઝણી ઊઠ્યા. અંતઃપુરની રાણીઓએ ઝાંઝરના ઝમકાર સાથે કોકિલા કંઠના કમનીય સૂરો છેડ્યા ...વીણાના સૂરો સાથે કંઠના સૂરોનું મિલન થયું... અને ભક્તિરસની છોળો ઊછળવા માંડી. આ બાજુ મંદોદરી પ્રભુની નૃત્યભક્તિમાં અને રાવણ વાદ્યભક્તિમાં લયલીન બને છે ત્યાં જ વીણાનો એક તાર તૂટે છે, મંદોદરીની નૃત્યભક્તિમાં ભંગ ન પડે એટલે સિદ્ધ થયેલી 'લઘુલાઘવી વિદ્યા' દ્વારા રાવણે પોતાની જાંઘમાંથી એક નસ કાઢીને તૂટેલા તંતુને સાધે છે, અને વીણાવાદન ચાલુ રાખે છે.

સમય વીતતો જાય છે... રાવણના દિલનું દર્દ દીનાનાથના દિલને ભીંજવી દેવા મથી રહ્યું છે... રાવણની સૃષ્ટિમાં ફકત નાથ તીર્થંકરદેવ સિવાય કોઈ નથી. પરમાત્મસૃષ્ટિની પરમ માધુરીમાં મસ્ત બની રાવણ ડોલી રહ્યો છે.

આ પ્રસંગને વર્ણવતા પઉમચરિઉં ના કર્તા આ. વિમલસૂરિ સજ્ઝાયમાં કહે છે કે,

કરે મંદોદરી રાની નાટક
રાવણ તંત બજાવે રે,
મૃદંગ વીણા તાર તંબુરો
પગરવ ઠમ ઠમકાવે રે. ...૧

ભક્તિ ભાવે નાટક કરતાં
ટૂટી તંત વિચારે રે,
સાંધી આપ નસે નિજકરથી
લઘુ કળા તત્કાળે રે. ...૨

દ્રવ્ય ભાવ ભક્તિ નવી ખંડી
તોય અક્ષય પદ સાધ્યો રે,
સમકિત સુરતણું ફળ પામીને
તીર્થંકર પદ બાંધ્યું રે. ...૩

આ સમયે જ અન્ય દેવતાઓથી પરિવરેલા પાતાળલોકના ઇન્દ્ર ધરણેન્દ્ર અષ્ટાપદ તીર્થમાં પ્રભુભક્તિ કરવા આવે છે. ધરણેન્દ્ર બહારથી મધુર વીણાવાદન સાંભળે છે. દરવાજાની અંદર જઈને જુએ છે તો લંકાપતિ રાવણ વીણા વગાડી રહ્યા હતા અને મંદોદરી નૃત્ય કરી રહી હતી. ભક્તિમાં લયલીન થયેલા તે બંનેને જોઇને ધરણેન્દ્ર વિચારે છે કે, અત્યારે જો દેવતાઓ સહિત અંદર દાખલ થઈશ તો ભક્તિમાં ભંગ પડશે, આવું વિચારી વિવેકી ધરણેન્દ્ર રાવણની ભક્તિ પૂર્ણ થાય ત્યારે જ અંદર જવું તેવો નિર્ણય કરે છે.

આથી તે દિવ્યપુરુષ જિનાલયના એકાંત ખૂણામાં ઉભા-ઉભા રાવણ-મંદોદરીની જિનભક્તિમાં લીન બની ગયો. એ પણ તીર્થની યાત્રા કરવા માટે આવ્યો હતો. પરંતુ જ્યાં તેણે જિનાલયના ભવ્ય દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં જ તેના કાને દિવ્ય ભાવપૂજાના સૂરો પડયા.. પછી તો એ ધીમે પગલે એવી રીતે અંદર પ્રવેશ્યો કે કોઈ જાણી ન શકે. રાવણે જ્યાં પૂજા પૂર્ણ કરી ત્યાં ધરણેન્દ્ર બોલ્યો :

'રાવણ ! કમાલ કરી તે ! અરિહંતના ગુણોનું જે તેં કીર્તન કર્યું, તે અદ્‌ભૂત છે ! તારા પર હું તુષ્ટ થઈ ગયો છું !'

'ના રે ના. હું શું સ્તવના કરી શકું ? હું તો મારા ભાંગ્યાતૂટ્યા...'

'ના ના. તે તને શોભે એવી ભવ્ય ભક્તિનું ફળ મોક્ષ છે. છતાં તું કહે : હું તને શું આપું ? તું કંઈક મારી પાસે માંગ.' ધરણેન્દ્રે ખૂબ પ્રસન્ન મુખે રાવણને કહ્યું,

'નાગેન્દ્ર ! ત્રિલોકપતિની ગુણસ્તુતિથી તમે પ્રસન્ન બનો તે યોગ્ય જ છે ! સ્વામીનો ભકત સ્વામીના ગુણો સાંભળીને હસે જ, નાચે જ ! બાકી તો હે ધરણેન્દ્ર ! પ્રસન્ન બનીને તમે મને વિભૂતિ આપવા ઉત્કંઠિત બન્યા છો તે તમારી સ્વામીભક્તિનો ઉત્કર્ષ સૂચવે છે, જ્યારે હું જો એ લઉં તો મારી સ્વામિભક્તિનું હીણપણું લાગે !'

રાવણની નિઃસ્પૃહતા પર ધરણેન્દ્ર તાજ્જુબ બની ગયો. 'દશમુખ ધન્ય છે તારી નિઃસ્પૃહતાને ! હું તારા પર અધિક તુષ્ટ બન્યો છું... તારી નિઃસ્પૃહતાને નતમસ્તકે વારંવાર અનુમોદું છું !' કહીને ધરણેન્દ્ર રાવણને 'અમોઘ-વિજયા' નામની બહુરૂપકારિણી વિદ્યા આપી અને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

નિરાકાંક્ષભક્તિનો આદર્શ આપનાર દશમુખનું કેવું ઉજ્જ્વલ આત્મત્વ ! પ્રભુભક્તિ એટલે બજારમાં સોદો કરવાની વસ્તુ નથી, એ વાત રાવણના અંતઃસ્તલમાં કેવી અંકિત થઈ ગઈ હશે ? જગતની તમામ ભૌતિક વસ્તુઓનાં મૂલ્ય કરતાં પરમાત્માની ભક્તિનું મૂલ્યાંકન એને હૈયે કેવું ચઢિયાતું વસ્યું હશે ? પરમાત્માની ભક્તિથી જગતની કોઈ પણ સમૃદ્ધિ ખરીદવાનો નાનો શો પણ ખ્યાલ એના મનમાં ન હતો, તે શું રાવણની ઉત્તમતા પુરવાર કરવા સમર્થ નથી ? અહીં રાવણને અમોઘવિદ્યા વરી.

આમ રાવણ-મંદોદરી અદ્‌ભુત પ્રભુભક્તિ કરી અષ્ટાપદથી પરત આવ્યાં.

6
।। રાણી વીરમતી ।।

દમયંતીના લલાટ પ્રદેશ પર સ્વાભાવિક જ વિશિષ્ટ તેજ હતું. જેના મૂળમાં પૂર્વ ભવનો અષ્ટાપદ સાથે સંકળાયેલ પ્રસંગ શ્રી માણિક્યસૂરિ કૃત નલાયનંમાં જોવા મળે છે. જેના અનુવાદ રૂપે દમયંતી ચરિત્રનો અંશ અત્રે સંદર્ભ રૂપે આપવામાં આવ્યો છે.

નલ રાજાનો પૂર્વભવ

પ્રણામ કરીને નલ રાજા પોતાની પત્ની દમયંતી સાથે મુનિવરની સમક્ષ ઉભા રહ્યા ત્યારે મુનિવરે નિર્મળ વાણી વડે કહ્યું કે- ''હે રાજન્ ! જેમ કર્પૂરમાં આપેલી પુષ્પની સુવાસ શોભે છે તેમ સ્વભાવથી ભવ્ય એવા આપને અપાતી ધર્મદેશના શોભાસ્પદ બનશે. વૈભવથી પરિપૂર્ણ રાજ્ય, ભક્તિપરાયણ સ્ત્રી, ધર્મવાસનાથી વાસિત મન, આ જો હોય તો વધારે વિચારવાનું શું હોઈ શકે ? હે રાજન્ ! હું દમકનો ગુરુભાઈ, સત્ય વચન બોલનાર, સાર્થક નામવાળો શ્રુતસાગર એ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલ મુનિ છું, તો હવે વધારે કહેવાથી શું ? તમને બંનેને મારા આશીર્વાદ છે કે તમારી જેવા ધર્મતત્પર અન્ય રાજાઓ થાઓ !'' આ પ્રમાણે બોલતા તે મુનિવરને વિદ્વાન, શત્રુઓને પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખા, કમળ જેવા મુખવાળા, ચિત્તને હરણ કરતાં નલરાજાએ અંજલિ જોડવાપૂર્વક કહ્યું કે- ''હે પૂજ્ય ! હું ધન્ય છું. મેં આજે સર્વ જીતી લીધું છે કે જેને આપ જેવા નિર્મોહી મુનિવર સત્કારે છે. મેં કલિને જીત્યો, પ્રિયાને પ્રાપ્ત કરી, ભરતભૂમિને જીતી લીધી. આ સર્વ ક્રિયાથી મને જે હર્ષ નથી થયો તેથી વિશેષ હર્ષ આપની મારા પ્રત્યેની કૃપાથી થયો છે. હે પૂજ્ય ! સર્વ પ્રકારે દમયંતી માનવી હોવા છતાં તેના લલાટપ્રદેશમાં અસાધારણ પ્રકાશવાળું આ તિલક શા માટે ? મને દમયંતી સાથે કેટલાક સમય પર્યન્ત વિયોગ શા માટે થયો ? અને કયા કારણથી મને ભરતક્ષેત્રનું ઐશ્વર્યસ્વામીપણું પ્રાપ્ત થયું ?'' ઉપર પ્રમાણે પ્રશ્ન કરતાં નલરાજાને શ્રુતસાગર મહામુનિઓ જણાવ્યું કે— ''જે ઘટના જે પ્રમાણે છે તે પ્રમાણે હું આપને જણાવું છું તો તે આપ સાંભળો. કેવળજ્ઞાન સરખા પરમાવધિ જ્ઞાનને લીધે લોક તેમજ અલોકને વિષે મારાથી ન જાણી શકાય તેવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી, અર્થાત્ હું સમસ્ત વૃત્તાંત જાણી શકું છું.

''પૂર્વે મમ્મણ નામનો પ્રચંડ પરાક્રમી, શ્રીમાન અને વીર રાજવી થયો હતો તેને વીરમતી નામની રાણી હતી. તે રાજા માત્ર બલીષ્ઠ, દાનવીર, યુવાન તેમજ ધૈર્યશાલી હતો, પરન્તુ અનાર્ય દેશમાં જન્મવાને કારણે ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજતો ન હતો. એકદા, શિકારમાં આસકત તે રાજા અશ્વ

પર ચડીને, ખભા પર ધનુષ ભરાવીને વનપ્રદેશમાં સ્વેચ્છાપૂર્વક ભ્રમણ કરી રહ્યો હતો. મહાશિકારરૂપી ભૂત-ગ્રહથી વ્યાકુળ બનેલા તે રાજાને, અષ્ટાપદ તીર્થે જતો સાર્થ મળ્યો. તે સાર્થને વિષે વિચિત્ર વેષ ધારણ કરનાર, વિવિધ પ્રકારનાં વાહનોમાં બેઠેલા, સ્તુતિપાઠકોથી વખાણવા લાયક એવા ઘણા ભવ્ય પુરુષો હતા. દાણ (જગાત) આપનારા તે સર્વને છોડી દઈને અનીતિરૂપી નદીમાં રહેતા ગ્રાહ (જળજંતુ, હસ્તીને પણ પકડી લેનાર) સરખ તે મમ્મણ રાજાએ સાર્થની મધ્યમાં રહેલા મુનિવરને પકડી લીધા. મુનિવરને મુક્ત કરાવવાને માટે કોઈ પણ શક્તિમાન થઈ શકયું નહિ. હંમેશાં શક્તિ-પરાક્રમ સમાન બળવાળા પ્રત્યે દાખવી શકાય છે, પરન્તુ પોતાના કરતાં અત્યંત બળવાન પ્રત્યે કોણ બળ દાખવી શકે ? બળપૂર્વક તે સાર્થને તે સ્થળમાંથી બહાર કાઢી મૂકીને ક્રોધ યુક્ત દૃષ્ટિવાળા તે રાજાએ ઝેરી દૃષ્ટિથી તે મુનિને લાંબા સમય સુધી નિહાળ્યા.

પૃથ્વી પર શય્યા (સંથારો) કરવાના કારણે તે મુનિને બેડોળ અને કઠોર શરીરવાળા જોઈને ''આ મુનિ બીભત્સ (ગંદા-મલિન) છે.'' એમ બોલીને તેણે તે મુનિવર પ્રત્યે કૂતરાઓ છોડી મૂકયા. જેમ કુહાડા વડે વૃક્ષને છેદી નાખવામાં આવે તેમ તે રાજાએ કૂતરાઓના વજ જેવા કઠોર દાંતોથી મુનિના શરીરને ફાડી નખાવવાનું શરૂ કર્યું, પરંતુ વજઋષભનારાચ સંઘયણવાળા તે મુનિએ સમતાભાવથી તેમજ ઉત્સાહપૂર્વક તે દુઃખ સહન કર્યું. શાપને બદલે ઘાયલપણાને-કોઈ પોતાને ઘાયલ કરતો હોય ત્યારે મૃત્યુને સમયે સંયમની રક્ષાને ઇચ્છતા સાધુપુરુષો લાભને જ પ્રાપ્ત કરે છે. મનુષ્યોથી વંદાયેલા મુનિવર પ્રત્યે કૂતરાઓને છોડીને મમ્મણ રાજવી પણ વૃક્ષની નજીકમાં રહેલા પોતાના તંબૂમાં બેઠો તે સમયે તેની રાણી વીરમતી પોતે ભેરી વગાડતા અનેક શખ્સોની સાથે તે સ્થળે આવી પહોંચી. રાજા ભોજન કરી રહ્યા બાદ, નીચે બેઠેલી તેમજ ખંજન નામના પક્ષીની જેવી આંખોવાળી વીરમતીએ પોતાની નજર સમક્ષ તેવા પ્રકારની અવસ્થામાં તે મુનિવરને નિહાળ્યા. તે મુનિવરને જોઈને જાણે જલ્દી પોતાનું સર્વસ્વ લુંટાઈ ગયું હોય તેવી, વ્યગ્ર ચિત્તવાળી, જલ્દી ઊભી થયેલી, પવિત્ર આચરણવાળી તેણીએ કૂતરાઓને દૂર કરીને, રુધિરથી ખરડાયેલા શરીરવાળા તે મુનિવરને પડેલા કષ્ટ માટે લાંબા સમય સુધી અત્યંત શોક કર્યો. ''આ કઈ જાતની મનુષ્ય-મૃગયા (શિકાર) ! આ પ્રમાદને ધિક્કાર હો ! હે દેવ ! કોણ આવી દુર્બુદ્ધિવાળો હશે ? અત્યંત પવિત્ર કલ્પવૃક્ષના ટુકડા કરી નાખવામાં આવ્યા છે અને ચિંતામણિ રત્ન સમાન આ મુનિને કઠણ પત્થરો વડે ચૂર્ણ કરી નાખવામાં આવ્યા છે. જો ક્રોધે ભરાયેલા આ મુનિવરે આપને શાપ આપ્યો હોત તો આ અવસરે આપની શી સ્થિતિ થાત ? તો ચાલો, વિશ્વજનથી વંદાવા લાયક, નિષ્કલંક યશવાળા, ક્ષમાને ધારણ કરનાર આ પૂજ્ય મુનિવરને અંતઃકરણપૂર્વક પ્રણામ કરો.''

ઉપર પ્રમાણે વીરમતીથી પ્રતિબોધાયેલો હિમગિરિશૃંગનો રાજા (મમ્મણ), મુનિવર પ્રત્યે અધિક ભક્તિયુક્ત બનીને, કૂતરાના સમૂહે ભરેલા બટકાઓની પીડાને દૂર કરવાને માટે પ્રયત્નશીલ બન્યો.

ત્યારબાદ શાંત બનેલા રાજાને નમસ્કાર કરીને વીરમતીએ પોતાની લબ્ધિથી પોતાના થુંક વડે જ તે મુનિવરના શરીરને પૂર્વે જેવું હતું તેવું જ બનાવી દીધું. તે પ્રકારના આશ્ચર્યને જોઈને મનમાં વિસ્મય પામેલ મમ્મણ રાજા પોતાના કર્તવ્યથી પોતાની મૂઢતાનો શોક કરવા લાગ્યા. બાદ વિલાપ કરતા રાજાને તે નિર્મોહી મુનિવરે જણાવ્યું કે— ''હે રાજન્ ! તમે ખેદ ન પામો. હું હવે પીડા રહિત બન્યો છું. મારા તરફ જુઓ. તારા જેવો રાજા મનુષ્યરૂપી વૃક્ષના ધર્મરૂપી ફૂલને જાણતો નથી તે જ હકીકત મને ખેદ ઉપજાવી રહી છે. મહાત્મા પુરુષ દ્વારા સર્વને ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, જ્યારે

ખરેખર ખેદની વાત છે કે— કરેલા આચરણથી તેં મારા દ્વારા જ પાપનું ઉપાર્જન કરેલ છે. રાજાઓને માટે અંતઃપુર કે નગર સર્વ સરખું જ છે. અપરાધ વિના પણ પીડા આપનાર તેઓની (રાજાઓની) શી ગતિ થાય ? ખરેખર, દાંતો વડે તૃણને ગ્રહણ કરતાં શત્રુને પણ લોકો હણતા નથી તો ઘાસ ખાનારા પ્રાણીઓને વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રો વડે શા માટે હણવા જોઈએ ? ખરેખર, વિશ્વ અરાજકતાથી ભરેલું છે; શરણ વિનાનું છે. બળવાન અજ્ઞાની જીવોથી નિર્બળ પશુઓ શા માટે હણતા હશે ? કલાવતી વિગેરે સતીઓ અને મિત્રાનંદ વિગેરે પુરુષોએ અલ્પ હિંસા માત્રથી દુસ્તર સાગર જેવું દુઃખ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. બ્રહ્માનું મસ્તક કાપી નાખવાથી ખોપરીમાં ભિક્ષા ગ્રહણ કરતા, દીન અને નગ્ન શંકર પણ ઘણા સમય સુધી નચાવાયા છે. શું ખાવા લાયક બીજા પદાર્થો નથી ? અથવા તો શું પવનથી જીવી શકાતું નથી ? જીવહિંસા કરીને પોષણ પામતાં જીવિતથી શું ? કરોડો ભવે પણ ન મળી શકે તેવા આ રમણીય માનવ-ભવને પ્રાપ્ત કરીને જે પ્રાણી વિષયનો ત્યાગ કરતો નથી તે નૌકામાં બેસવા છતાં ડૂબે છે.''

આ પ્રમાણે બોલતાં શ્રુતસાગર મુનિવરના વચનોથી મોહનો ત્યાગ કરીને મમ્મણે વાસ્તવિક ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો. રાણી વીરમતી સાથે શ્રાવક ધર્મ સ્વીકારીને પવિત્ર બુદ્ધિવાળો મમ્મણ રાજવી મુનિરાજના ચરણોમાં નમસ્કાર કરીને, બે હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો કે- ''હે પૂજ્ય ! મારા જેવા દુર્બુદ્ધિ, દુરાત્મા, અનાર્ય દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા દુષ્ટ પ્રાણીઓને માફ કરો હે પૂજ્ય ! એક વનમાંથી બીજા વનમાં પરિભ્રમણ કરતાં આપ કઈ તરફ જઈ રહ્યા હતા તે મને જણાવો મૂઢ બુદ્ધિવાળા મેં આપને અહીં લાંબા સમય સુધી રોકી રાખ્યા છે.'' મુનિવરે જણાવ્યું કે— ''હે ભાગ્યશાલી ! સાંભળ, વિશ્વને વિષે પ્રસિદ્ધ અષ્ટાપદ નામનું તીર્થ છે. તે પર્વતના સુંદર શિખર પર ભરત ચક્રવર્તીએ બનાવેલ, તીર્થંકર ભગવંતોની મૂર્તિઓ યુક્ત સિંહનિષદ્યા નામનો જિનપ્રાસાદ છે, વર્તમાનકાળે તે પર્વત પર ચઢવાનું મનુષ્યો માટે અશકય છે; કારણ કે તે પર્વતના આઠ પગથિયા એક એક યોજની ઊંચાઈવાળા છે. કાળના પ્રભાવથી અત્યારે આ સમયના પ્રાણીઓ માટે તે તીર્થની તળેટીનો સ્પર્શ કરવાથી તીર્થયાત્રાનું ફળ મળે છે. જે કોઇ તે અષ્ટાપદ પર્વત પર જઇને, અરિહંત પરમાત્માઓની પ્રતિમાઓને વાંદે છે તે પ્રાયઃ આઠ ભવમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરે છે. આરાધના કરવાથી પ્રસન્ન બનેલી શાસનદેવીની કૃપાથી જ કોઈક વિરલ વ્યક્તિને તે તીર્થ યાત્રાનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે; તો હે રાજન્ ! હું અષ્ટાપદ પર્વત પ્રત્યે જવાને ઇચ્છું છું. આરંભેલા કાર્યની પૂર્ણાહુતિ સિવાય મન સંતોષ પામતું નથી. મારી યાત્રામાં થયેલો આ અંતરાય મારા માટે સફળ બનેલ છે, કારણ કે તને પ્રતિબોધ આપવાથી મેં મહાપુણ્ય ઉપાર્જન કરેલ છે.''

મુનિવરને તીર્થયાત્રાએ જવાની ઇચ્છાવાળા જાણીને મમ્મણ રાજાએ આગળ ગયેલા સાર્થને રોકવા માટે પોતાના માણસોને મોકલ્યા. ભક્તિપુરસ્સર તે મુનિવરની સાથે ચાલને, તેમને સાર્થ સાથે ભેગા કરીને, તેમને નમસ્કાર કરીને મમ્મણ રાજા પાછો વળ્યો. ત્યારથી પ્રારંભીને ચક્રવર્તી સરખો મમ્મણ રાજા, પોતાની રાણી વીરમતી સાથે ગીતાર્થ મુનિવરોની સેવા-શુશ્રૂષા કરતો કરતો ધર્મકૃત્યો કરવા લાગ્યો. અણુવ્રતાદિ ધર્મરૂપી જળના તરંગોથી નિરંતર આર્દ્ર મનવાળી વીરમતીએ અષ્ટાપદ પર્વત પર રહેલ ચૈત્યને, દેવીની માફક વંદન કરવાની ઇચ્છા કરી. તે કાર્યની પૂર્તિ માટે વાહન દ્વારા તે સ્થળે પહોંચવું અસાધ્ય જાણીને, તેણીએ શાસનદેવીની સહાયથી તે કાર્યની સફળતા ઇચ્છી. તે સમયથી મમ્મણ રાજવીની સેનાએ શાસનદેવીની આરાધના માટે તેમની વિધિપુરસ્સર મૂર્તિ બનાવી અને સમાધિભાવમાં રહીને ભાવ પૂજા શરૂ કરી.

દાભના સંથારા પર સૂતેલી અને શાસનદેવીને તુષ્ટ કરતી વીરમતીના આ પ્રમાણે કેટલાક દિવસો વ્યતીત થઈ ગયા. અષ્ટમી તથા પૂર્ણિમાના દિવસે રાત્રિજાગરણ કરતી તેણી મનોહર ગીતો દ્વારા ત્રણે કાળ આરતિ ઊતારવાપૂર્વક દિવસો પસાર કરવા લાગી. વીરમતી હજારો કન્યાઓને વસ્ત્રો તથા અલંકારો તેમજ મહર્ષિઓને ભક્તપાન આપતી હતી. જેનો કલેશ નાશ પામ્યો છે તેવી અને અખંડિત બુદ્ધિવાળી તથા પ્રયત્નશીલ તેણીએ પચ્ચીશ ઉપવાસ કર્યાં.

વીરમતીની તપશ્ચર્યાથી તુષ્ટ બનેલી શાસનદેવીએ પ્રત્યક્ષ થઈને નિર્મળ વાણીવડે કહ્યું કે— ''હે પુત્રી ! તેં જે આ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી છે તે ખરેખર કમળના પાંદડાંથી લોઢાનો ભાર ઉપાડવા જેવું કાર્ય છે. હે કૃશાંગી ! જેમ ચંદન વૃક્ષની મંજરીની સુવાસથી તેને જેમ નાગણી વશ બની જાય તેમ આ તારી તપશ્ચર્યાથી હું તારે આધીન બની છું. હે કમળ જેવા નેત્રવાળી વીરમતી ! હું શીઘ્ર તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરું છું તો હે કૃશોદરિ ! તૈયાર થા, સમય વ્યતીત કરવાની જરૂર નથી.''

બાદ તૈયાર થયેલ વીરમતીની પ્રશંસા કરતી શાસનેદવી તેને પોતાના વિમાનમાં બેસાડીને અષ્ટાપદ પર્વત પર લઈ ગઈ. આઠ યોજન ઊંચા અને આઠે દિશાઓમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલ તે અષ્ટાપદ પર્વતને તેણીએ સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રમાણ કર્યાં. '' ખરેખર, તે ભરત મહારાજા સામાન્ય મનુષ્ય જણાતા નથી, કારણ કે જેમનો દિવ્ય યશ હજી સુધી વિશ્વને વિષે વર્તી રહ્યો છે.'' આ પ્રમાણે અંતઃકરણમાં વિચાર કરતી અને વિશાળ નેત્રોવાળી તેણીએ શાસનદેવીની સહાયથી તે મનોહર જિનમંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. બે, દશ, આઠ અને ચાર- એ પ્રમાણે ચારે દિશામાં સ્થંભ પર રહેલા ચોવીશ તીર્થંકર ભગવંતોને ભક્તિ પરાયણ તેણીએ વંદન કર્યુ. તે પ્રતિમાઓની પુષ્પો વડે વિધિપૂર્વક દરેક પ્રતિમાઓના લલાટપ્રદેશને વિષે વિવિધ પ્રકારનાં રત્નજડિત તિલકો સ્થાપિત કર્યાં. પછી મુકતાશક્તિ મુદ્રા દ્વારા હસ્ત જોડીને, બંને જાનુને ભૂમિ પર સ્થાપીને તેણીએ મોહ રહિત, અત્યંત ગંભીરાર્થવાળી સ્તુતિ કરી કે- ''ઉત્તમ જ્ઞાનીઓને, ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાનવંતોને અને તે કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ અને સર્વજ્ઞ એવા તીર્થંકર ભગવંતોને નમસ્કાર થાઓ !''

એક મહિના સુધી અષ્ટાપદ પર્વત પર પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને, સ્તુતિ કરીને પૂર્ણ મનોહર મંગળવાળી અને તુષ્ટ બનેલ તેણીએ પણ પ્રાતઃકાળે પોતાના સ્વામી મમ્મણ રાજવીને અષ્ટાપદની યાત્રા સંબંધી સમસ્ત વૃત્તાંત જણાવ્યો. પછી સમસ્ત જનતાને પ્રિય એવો દેવયાત્રા સંબંધીનો સુંદર વાર્ષિક મહોત્સવ થયો અને હંમેશાં મનોહર સંગીત કરતાં વિધવિધ પ્રકારનાં વાજિંત્રો ચારે દિશામાં વાગવા લાગ્યા. ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધાવાળા, પુષ્કળ દાન આપનાર અને પ્રમાદ રહિત તે બંને દંપતીએ પોતાના આયુષ્યનો શેષ ભાગ પુણ્ય કાર્યોમાં વ્યતીત કર્યો.

પછી ત્રીજા ભવમાં પોતનપુર નામના નગરમાં મમ્મણ અને વીરમતીને જીવ ધન્ય અને ધુસરી તરીકે જન્મ્યા. ભદ્રિક અને પશુઓની સંપત્તિવાળા (ગોવાળ) તે બંને સ્વભાવથી જ પરસ્પર અત્યંત પ્રેમ ધરાવતા હતા. તે બંનેએ કોઈને પણ વાણીથી દુભવ્યા ન હતા, કંઈ પણ કોઈનું હરી લીધું ન હતું અને કદી પણ શિયલનો ભંગ કર્યો ન હતો. તેઓ પ્રતિદિન પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ભૂખ્યાને ભોજન, તરસ્યાને પાણી આપતા અને થાકી ગયેલાઓનો શ્રમ (થાક) દૂર કરતા. પછી કોઈ એક દિવસે વર્ષાઋતુના સમયમાં વૃષ્ટિ થવાથી ધન્ય પોતાના પશુઓની સંભાળ લેવાને માટે બહારના પ્રદેશમાં ગયો. ત્યાં આગળ વર્ણ અને ગાત્ર (અવયવ) થી પાડેલા નામવાળા પોતાના ગાય તથા ભેંસ વિગેરે પશુઓને દૂરથી બોલાવીને ઉચિત લાલના-પાલના કરી પંપાળ્યા. તે સમયે તે પ્રદેશમાં શરમને કારણે અંગ પર એક માત્ર વસ્ત્રને ધારણ કરતાં કોઈ એક મુનિવરને કાયોત્સર્ગ ધ્યાનમાં ઊભા રહેલા જોયા.

વૃષ્ટિને કારણે આર્દ્ર દેહવાળા તે મુનિવરના મસ્તક પર ધન્યે પોતાનું છત્ર ધારણ કરી રાખ્યું. તેની આવા પ્રકારની સંધ્યા સમય સુધીની એકધારી સેવા-શુશ્રૂષાથી તે મુનિવર મુશ્કેલી ભરેલી વાયુ તથા વૃષ્ટિની પીડાને પાર કરી ગયા. પછી તે મુનિવરને નમસ્કાર કરીને ધન્યે મીષ્ટ વાણીથી પૂછયું કે— ''હે પૂજ્ય ! કયાંથી આવો છે અને આપને કઈ દિશા તરફ જવાની ઈચ્છા છે ? તે આપ જણાવો.'' મુનિવરે જણાવ્યું કે- ''મારા ગુરુવર્યને વાંદવાની ઇચ્છાથી હું પાંડય દેશમાંથી લંકા તરફ જઈ રહ્યો છું, પરંતુ માર્ગમાં જ હમણાં વર્ષાઋતુ આવતી જાણીને તેમજ પૃથ્વી પર અત્યંત જીવોત્પત્તિ થવાને કારણે આ સ્થળે જ ચાતુર્માસ વ્યતીત કરવા માગું છું.''

આ પ્રમાણે મુનિવરનું કથન સાંભળીને, પોતાના આવાસે તે મુનિવરને લઈ જવાને માટે ધન્યે, કાદવ થઈ ગયો હોવાથી બેસવા માટે પાડો આપ્યો ત્યારે ''અમારે વાહન પર ચડવું યોગ્ય નથી.'' એમ કહીને મુનિશ્રેષ્ઠ તેની સાથે જ નગરમાં પગે ચાલતાં ગયા. પોતાના ઘરે, ભક્તિતત્પર ધન્યે અમૃત સરખા દૂધથી તે મુનિશ્રેષ્ઠને પુણ્યના કારણરૂપ પારણું કરાવ્યું. તે મુનિવર પણ ધુસરી તેમજ ધન્યને ધર્મોપદેશ આપીને, વર્ષાઋતુનો સમય વીતાવીને, પોતાના ગુરુ પાસે લંકા નગરી તરફ ચાલ્યા ગયા.

ધર્મરૂપી સંપત્તિ દ્વારા સુંદર ગૃહસ્થ ધર્મને ધારણ કરતાં તે બંને વૃદ્ધ બન્યા. અંતસમયે સર્વ સંગનો ત્યાગ કરીને, ધૈર્યશાલી તેમજ મહાવ્રતધારી તે બંનેએ પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો અને ત્યારબાદ નિરંતર સુખદાયી સ્વર્ગ સરખા હૈમવંત ક્ષેત્રમાં યુગલિક તરીકે ઉત્પન્ન થયા. તે હૈમવંત ક્ષેત્રમાં સુવર્ણની ભૂમિ છે, પક્ષીઓ મધુર સ્વરવાળા છે, પાણી નિર્મળ અને શીતલ છે અને પવનો સુખકર વાય છે. તે ક્ષેત્રમાં આયુને અંતે યુગલિક એક યુગલને જન્મ આપે છે અને ૭૯ દિવસ પર્યન્ત તે યુગલની લાલનાપાલના કરીને સ્વર્ગે જાય છે. તે ક્ષેત્રમાં કલ્પવૃક્ષો વસ્ત્ર, પાત્ર, ઘર, પુષ્પમાળા, શય્યા, ભોજન અને આસન વિગેરે સર્વ વાંછિત વસ્તુઓ આપે છે. તે યુગલિક પણ હૈમવંત ક્ષેત્રમા ભાવોને સંપૂર્ણપણે અનુભવીને માહેંદ્ર નામના દેવલોકમાં દેવ-દેવી તરીકે ઉત્પન્ન થયા. તેજસ્વી દેહને ધારણ કરતાં ક્ષીરડિંડિર અને ક્ષીરડિંડિરા નામના તે બંને દેવ-દેવી અરસ-પરસ અત્યંત સ્નેહભાવથી રહતો હતા. તે માહેંદ્ર દેવલોકમાં સાત સાગરોપમ અને એક પલ્યોપમનું આયુષ્ય ભોગવીને, ત્યાંથી ચ્યવીને તમે બંને નલ તથા દમયંતી તરીકે ઉત્પન્ન થયા.

પૂર્વે તેં જે મુનિને સાર્થથી વિખૂટા પાડ્યા હતા તેથી આ ભવમાં તને તારી પત્ની દમયંતી સાથે વિયોગ થયો. જો, તે સમયે, તેં તે મુનિવરને ખમાવ્યા ન હોત તો આજે તારો વિરહાનલ કઈ રીતે શાંત બનત ? ધન્યના ભવમાં મુનિવરના મસ્તક પર જે તેં છત્ર ધારણ કરી રાખ્યું હતું તેથી આ ભવમાં તને એકછત્ર સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું. ''વીરમતીના ભવમાં દમયંતીએ અષ્ટાપદ પર્વત પર શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોના ભાલપ્રદેશમાં જે તિલકો સ્થાપિત કર્યા હતા તેને લીધે દમયંતી, લલાટમાં અત્યંત તેજસ્વી તિલકવાળી બની. પાંચ ભવોથી જે તમે દંપતીરૂપે થતાં આવ્યા છો તેથી પૂર્વના ભવોના સંસ્કારથી આ ભવમાં તમારો અદ્‌ભૂત દામ્પત્ય પ્રેમ પ્રગટ્યો છે.''

આ પ્રમાણે પોતાનો પૂર્વભવ સાંભળીને અંતઃકરણમાં વિચારણ કરતાં અને શરીરકંપને અનુભવતાં નલ-દમયંતી બંને મૂર્ચ્છા પામ્યા, દર્પણમાં પોતાના પ્રતિબિંબની માફક સ્વપ્નમાં પૂર્વભવોને જોઈને, મૂર્ચ્છાનો ત્યાગ કરીને તે બંને પુનઃ સ્વસ્થ થયા. ત્રણ લોકના ભાવોના સાક્ષીભૂત, પરમાવધિજ્ઞાની શ્રી શ્રુતસાગર મુનિવરની અનુભવયુક્ત વાણીની સ્તુતિ કરતાં અને તેમની અધિક વૈયાવચ્ચ દ્વારા રાત્રિને વ્યતીત કરીને તેઓ બંને સૂર્યોદય-સમયે પોતાના આવાસે ગયા.

7

॥ ગુરુ ગૌતમસ્વામી : એક અધ્યયન ॥

પૂ. મુનિરાજશ્રી પૂર્ણાનન્દસાગરજી મહારાજ

ગણધર ગૌતમસ્વામી ભગવંતનો અત્રે આંતર-બાહ્ય બાયોડેટા આપ્યો છે. સાથે એમના જીવનની બનેલી રહસ્યમય ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ અત્રે આપ્યો છે.

આ લેખના વાચનથી વાચકનાં ચક્ષુઓ સામે ગણધર ભગવંતના લબ્ધિવંત, વિનયવંત જીવનનું અદ્‌ભુત ચિત્ર ખડું થયા વિના રહેતું નથી.

નામ	: ઈન્દ્રભૂતિ
ગોત્ર	: ગૌતમ
પિતા	: વસુભૂતિ વિપ્ર
માતા	: પૃથ્વીમાતા
ભાઈ	: બે-અગ્નિભૂતિ, વાયુભૂતિ
ગામ	: ગોબરગામ
દેશ	: મગધ
રાજા	: શ્રેણિક
વર્ણ	: કંચન
ઊંચાઈ	: સાત હાથ સપ્રમાણ દેહ
શિષ્ય	: ૫૦૦
દીક્ષા ઉંમર	: ૫૦ વર્ષ
દીક્ષા દિવસ	: વૈશાખ સુદ ૧૧
દીક્ષાનગર	: પાવાપુરી (અપાપાપુરી)
દીક્ષાદાતા	: તીર્થંકર મહાવીરસ્વામી
દીક્ષા વખતે પરિવાર	: ૫૦૦ શિષ્યો
ભગવાનના કેટલામાં શિષ્ય	: પ્રથમ
પદવી	: ૧લા ગણધર
દીક્ષા વખતે શું કર્યું	: દ્વાદશાંગીની રચના, ચૌદ પૂર્વ સહિત
કેવી રીતે રચના કરી	: ત્રિપદી પામીને (ભગવાન પાસેથી)

ત્રિપદીનું નામ :
૧. ઉપન્નેઈ વા
૨. વિગમેઈ વા
૩. ધુવેઈ વા

ભગવાન મહાવીરના તીર્થસ્થાપના સ્થળ તથા દિન	: પાવાપુરી, વૈશાખ સુદ ૧૧
દીક્ષા છદ્મસ્થ પર્યાય	: ૩૦ વર્ષ
દીક્ષા પર્યાયમાં તપશ્ચર્યા	:છઠ્ઠના પારણે છઠ્ઠ સદાય
નિર્વાણ વખતે તપશ્ચર્યા	: એક માસનું અણસણ
દીક્ષા પર્યાયે મહત્ત્વની બાબત	: બધીય મહત્ત્વની, પણ અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર પોતાની લબ્ધિથી ચઢવું.

Gautam Swami - Ek Adhyayan Vol. I Ch. 4-B, Pg. 155-162

અષ્ટાપદ પર્વત પર જઈ શું કર્યું ?

(૧) ચોવીસે તીર્થંકર પ્રભુને વાંદ્યા.

(૨) જગચિંતામણિ ચૈત્યવંદન રચ્યું.

(૩) વજ્રસ્વામીના જીવ દેવ તિર્યંકૃજૃંભકને (પુંડરીક કંડરીક અધ્યયન ભણી) પ્રતિબોધ.

(૪) વળતાં ૧૫૦૩ તાપસોને પ્રતિબોધ, દીક્ષા, પારણું.

પારણું :

'ખીર ખાંડ ઘૃત આણી, અમિ અવુઠ અંગુઠ ઠવિ,
ગોયમ એકણ પાત્ર, કરાવે પારણું સવિ.'

(રાસ, ગાથા-૪૦)

ગોચરી વાપરતાં ૫૦૧ને કેવળજ્ઞાન, સમવસરણ દેખતાં ૫૦૧ કેવળી, જિનવાણી સાંભળી ૫૦૧ કેવળી-એમ સર્વે ૧૫૦૩ કેવળી થયા.

શ્રી ગૌતમ ગુરુ જેને દીક્ષા આપે તે કેવળી થાય. આમ ૫૦,૦૦૦ ગૌતમગુરુના શિષ્ય કેવળ પામ્યા. પ્રભુ મહાવીરના ૭૦૦ શિષ્યો મોક્ષે ગયા છે.

'તીર્થ અષ્ટાપદે આપ લબ્ધે જઈ,
પંદરશે ત્રાણને દીક્ખ દીધી,
અઠ્ઠમને પારણે તાપસ કારણે
ક્ષીર લબ્ધે કરી અખૂટ કીધી.'

('છંદ ઉદયરત્ન')

કેવળજ્ઞાન પામવાનો દિવસ-સમય : કારતક સુદ ૧ (ઝાયણી) પરોઢીએ.

કેવળજ્ઞાન પામવાનું નિમિત્ત : ભગવાનનું નિર્વાણ.

કેવળજ્ઞાન પામવાનું વર્ષ : વિક્રમ વર્ષ પૂર્વ ૪૭૦ વર્ષ

કેવલી પર્યાય : ૧૨ વર્ષ

કેવળજ્ઞાન પામ્યા પહેલાં મનોવેદના : શ્રી વીર પ્રભુના નિર્વાણથી વેદના.

'ધ્રસક પડ્યો તવ ધ્રાસકો, ઉપન્યો ખેદ અપાર;
વીર-વીર કહી વલવલે સમરે ગુણ-સંભાર.' ૧.
'પૂછીશ કોને પ્રશ્ન હું, ભંતે કહી ભગવંત;
ઉત્તર કુણ મુજ આપશે, ગોયમ કહી ગુણવંત.' ૨.

- વિજયમાણિક્યસિંહસૂરિ

શ્રી ગૌતમસ્વામીને કેવલજ્ઞાન પૂર્વે કેટલાં જ્ઞાન : મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ-૪.
સમક્તિ કયું હતું : ક્ષાયોપશમિક.

પ્રભુ મહાવીરને કેટલા ગણધર : ૧૧ ગણધર ભગવંત.

પ્રભુ મહાવીર પછી કેટલા મોક્ષે પધાર્યા :

૨. (૧) શ્રી ગૌતમસ્વામી (૨) શ્રી સુધર્મસ્વામી.

વર્તમાન પટ્ટ પરંપરા કયા ગણધરની : શ્રી સુધર્મસ્વામીની પટ્ટ પરંપરા.

વર્તમાન ૧૧ અંગ કોની રચના :

શ્રી સુધર્મસ્વામીની. (સિવાય શ્રી ભગવતીજી)

શ્રી ભગવતીજીમાં કેટલા પ્રશ્નો છે?

૩૬૦૦૦ પ્રશ્નો શ્રી ગૌતમસ્વામીએ પૂછેલા.

'કરણી' એક ઉચ્ચતમ ક્રિયાપાત્રતાનું સૂચક છે. સાથે એ પણ ધ્વનિત થાય છે કે એ મહાન તત્ત્વજ્ઞાની કેવળ-જ્ઞાનસાગરને આરપાર માપવામાં જ કેવળ સમર્થ ન હતા; પરંતુ આચારક્રિયાનું પણ ઉચ્ચતમ ઉદાહરણ બનીને હજારો વર્ષ બાદ આજે પણ ઝગમગી રહેલી છે. ગૌતમસ્વામીની તપશ્ચર્યાની સાથે શાન્તિ-સહિષ્ણુતાનો મણિ-કાંચન સંયોગ હતો. શાન્તિને કારણે તપજ્યોતિથી તેમનું મુખ-મંડળ દેદીપ્યમાન હતું. ગૌતમસ્વામીએ તપ કરીને આત્મજ્યોતિને દેદીપ્યમાન બનાવી હતી. આ તપમાં કોઈ પ્રકારની કામના, આશંસા અને યશઃકીર્તિની અભિલાષા ન હતી. સમતા એ સાધનાના કેન્દ્રમાં હતી અને અહિંસા, સંયમ અને તપની સિદ્ધિના માટે એ સાધના સમર્પિત થઈ હતી. ગુરુ ગૌતમ જ્યાં હોય ત્યાં આનંદ અને પ્રસન્નતાની મધુરતા પ્રસરતી રહેતી.

અધ્યાત્મની ચરમ સ્થિતિ પર પહોંચેલા સાધક માટે તપોજન્ય લબ્ધિઓ અને સિદ્ધિઓ તેમનાં ચરણોમાં આળોટવા લાગે છે. ગુરુ ગૌતમસ્વામીનો પુણ્યાનુયોગ કંઈક એવો વિશિષ્ટ હતો કે લબ્ધિઓના ભંડારરૂપ બનીને દીન-દુઃખી જીવોના મોટા આધાર, અશરણના શરણ અને દીનોના ઉદ્ધારક તરીકે કીર્તિના

અધિકારી બની ગયા હતા. એમની પૂજા, ભક્તિ અને સ્તુતિ તો ઠીક, માત્ર એમનું નામસ્મરણ પણ મહામંગલકારી લેખાય છે. તે સંકટોને દૂર કરે છે, મનના મનોરથોને પૂર્ણ કરે છે. કવિવર લાવણ્યસમયજીએ લખ્યું છે કે- 'જો કીજે ગૌતમનું ધ્યાન, તો ઘર વિલસે નવે નિધાન.'

ગૌતમ ગણધર જેને-જેને દીક્ષા આપે તેને-તેને કેવળજ્ઞાન થાય છે. તેમાં શાલ-મહાશાલનો પ્રસંગ બને છે. ભગવંત મહાવીરની આજ્ઞાથી તેઓ શાલ-મહાશાલને પ્રતિબોધ કરવા જાય છે. સંસારની ભયંકરતા સમજાવે છે. રાગ-દ્વેષની વિનાશકારિતા સમજાવે છે. શાલ-મહાશાલ પ્રતિબોધ પામે છે. દીક્ષા અંગીકાર કરે છે. દીક્ષા બાદ જગદ્‌ગુરુ મહાવીર ભગવંત પાસે આવતાં જેમના હૈયામાં રાગ-દ્વેષની અનર્થકારિતા ઊતરેલી છે તેવા શાલ-મહાશાલ શુક્લધ્યાનની અગ્નિમાં ઘાતીકર્મો ખપાવી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. સમવસરણમાં પહોંચીને ભગવંતને વંદના કરવા જણાવે છે કે, ભગવંત બોલે છે, ''હે ગૌતમ ! કેવલીની આશાતના કરીશ નહીં.'' ગણધર ગૌતમને આંચકો લાગે છે. હું દીક્ષા આપું તેને કેવલજ્ઞાન થાય છે અને મને જ નથી થતું, એમ કેમ ?

ભગવંતે કહ્યું કે, જે મનુષ્ય સ્વલબ્ધિથી અષ્ટાપદની યાત્રા કરે તે, તે જ ભવમાં કેવળજ્ઞાન પામે. પોતાનું કેવલજ્ઞાન નિશ્ચિત કરવા વીરપ્રભુની આજ્ઞા મેળવી ગૌતમસ્વામી જંઘાચારણ લબ્ધિથી સૂર્યનું કિરણ પકડીને અષ્ટાપદ પર જાય છે. તેઓ અષ્ટાપદ જઈ રહ્યા છે ત્યારે ઉપવાસને પારણે ઉપવાસ કરનાર ૫૦૦ તાપસનું એક વૃંદ અષ્ટાપદની પ્રથમ મેખલામાં આગળ ચાલવાને અશક્તિમાન હોવાથી રહેલું છે. છઠ્ઠને પારણે છઠ્ઠ કરનાર ૫૦૦ તાપસનું જૂથ બીજી મેખલામાં અટકેલું છે. અઠ્ઠમને પારણે અઠ્ઠમ કરનાર ૫૦૦ તાપસનું જૂથ ત્રીજી મેખલામાં અટકેલું છે. તપથી કાયા શોષાઈ ગઈ છે. આવતા ગૌતમ ગણધરને જોઈને ત્રણે જૂથના તાપસોને એક જ વિચાર આવે છે કે અમે તપ કરી કાયા શોષવી છતાં એટલી લબ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ નથી કે આગળ વધીએ, તો પછી આ દ્રઢકાય જીવાત્મા આગળ કેવી રીતે જશે ? તાપસો વિચાર કરતા રહ્યા અને ગણધર ગૌતમ સૂર્યનાં કિરણોના આલંબને ઉપર પહોંચ્યા. ભરત ચક્રીએ ભરાવેલા ચોવીશે જિનેશ્વરોની ભાવભરી વંદના-સ્તુતિ કરી. જગચિંતામણિ સ્તોત્રથી ભાવપૂર્વક સર્વ જિનાલયો, સર્વ શાશ્વત બિંબોની વંદના કરી. પાંચ તીર્થોમાં (૧) શત્રુંજયના આદિનાથ (૨) ગિરનારના નેમિનાથ (૩) સત્યપુર (સાંચોર, જિ. જાલોર, રાજસ્થાન)ના મહાવીરસ્વામી (૪) ભરૂચના મુનિસુવ્રતસ્વામી અને (૫) મુહરી પાર્શ્વનાથ (જે હાલ ટીંટોઈ ગામે બિરાજમાન છે) ની ગણના થાય છે.

અષ્ટાપદજી ઉપર આવેલા તિર્યક્‌જૃંભક દેવની શંકા દૂર કરવા પુંડરીક-કંડરીક અધ્યયન કહી શંકા દૂર કરી. નીચે ૧૫૦૦ તાપસનાં ત્રણે જૂથ એક જ ભાવના કરે છે કે નીચે ઊતરે ત્યારે આ પુણ્યવાન પુરુષને ગુરુ બનાવવા, જેથી આપણો નિસ્તાર થશે. નીચે ઊતરે ત્યારે બધા ગૌતમસ્વામીજી પાસે દીક્ષા લેવા તત્પર બને છે. દેવતાઓ વેષ આપે છે. બધાને પારણાનો દિવસ છે. ગૌતમસ્વામીજી ઉપર તુંહી-તુંહી ભક્તિવાળા હોવા સાથે રાગ સંસારમાં ડુબાડે તે સમજતા ૫૦૦ તાપસો જે અઠ્ઠમને પારણે અઠ્ઠમ કરનારા છે તે પારણું કરતાં કેવલજ્ઞાન પામે છે. પારણું કરીને ભગવાન મહાવીર પાસે જતાં સમવસરણની ઋદ્ધિ દેખીને બીજા છઠ્ઠને પારણે છઠ્ઠ કરનારાનું જૂથ કેવલજ્ઞાન પામે છે. ઉપવાસને પારણે ઉપવાસ કરનારા ત્રીજા જૂથને ભગવંતનું રૂપ જોતાં કેવલજ્ઞાન ઊપજે છે. સમવસરણમાં કેવલીની પર્ષદા તરફ જતા ૧૫૦૦ તાપસને ગણધર ગૌતમસ્વામી અટકાવે ત્યાં મહાવીર પરમાત્માના શબ્દો કાને પડે છે : ''હે ગૌતમ, કેવલીની આશાતના કરીશ નહીં.'' આ શબ્દો સાંભળતાં ઈન્દ્રભૂતિ ગૌતમને ખળભળાટ મચી જાય છે. અષ્ટાપદની યાત્રા કરી

આવ્યો તો પણ અષ્ટાપદને અડધે રસ્તે નહીં પહોંચનારને કેવલજ્ઞાન અને હું એમ ને એમ! કારણ શું ? શું નડે છે ? આવા વિચારમાં અટવાયેલા ૧૪૪૨માં ગણધરને કાને શબ્દો પડે છે : તારો મારા ઉપરનો ઘણા ભવ પહેલાંનો રાગ છે. ચિર પરિચિત છો. રાગ છોડી દે તો હમણાં કેવલજ્ઞાન થઈ જાય. ગણધર ગૌતમ પોકારી ઊઠે છે, કેવલજ્ઞાન થાય કે વેગળું રહે, મારે ભગવાન પહેલાં. સાંભળવા પ્રમાણે ભગવંત મહાવીરના ત્રીજા મરીચિના ભવમાં તેમની દીક્ષા છોડી પરિવ્રાજક બનેલી અવસ્થામાં શિષ્ય બનેલા કપિલ રાજપુત્ર ગૌતમ ઈન્દ્રભૂતિનો જીવ હતો. કેટલાયે સાગરોપમ પહેલાંનો સ્નેહરાગ અનેકના સ્નેહરાગ છોડાવનારને પોતાને છૂટતો નથી, તેનાથી વધારે દુઃખદ, વધારે કરુણ શું હોઈ શકે ? સ્નેહરાગની પરાકાષ્ઠા છે કે રાગ ખોટો જ તેમ પ્રતિબોધી કલાકોમાં કેવલજ્ઞાન આપનારને રોમેરોમમાં સ્નેહરાગ ભરેલો રહે છે. કેટલી વિષમતા ! કેટલી ભયંકરતા !! કેટલા દ્રઢ ધ્યાનથી આપણા જેવા પામર જીવોને વિચારવાની વાત છે !!!

સ્નેહરાગના અડાબીડ જંગલમાં અટવાયેલા હોવા છતાં જગતના જીવો તરફનો પ્રેમ-લાગણી-મમતાયુક્ત અને દ્વેષયુક્ત ઈન્દ્રભૂતિ ગૌતમનો આત્મા જોઈએ.

લગભગ એક કોડાકોડી સાગરોપમ જેવા દીર્ઘ સંસારમાં સ્નેહરાગની ભઠ્ઠીમાં શેકાવા છતાં અન્ય જીવોને શાતા-શાંતિ આપવા તરફ સ્વાભાવિક જ ગૌતમ ગણધરનો જીવ ટેવાયેલો છે તે અતિ અદ્‌ભુત વસ્તુ છે. સામાન્ય રીતે જ્યાં રાગની માત્રા તીવ્ર હોય ત્યાં દ્વેષ પણ તીવ્ર હોય છે. પરંતુ ગૌતમસ્વામીના જીવનમાં તેનાથી તદ્દન વિપરીતતા છે. તેના બે પુરાવા પ્રસિદ્ધ છે.

અતિ ઉગ્ર તપ, ઉત્તમોત્તમ ભાવ અને ધ્યાનને કારણે ગૌતમસ્વામીને કેટલીક લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી. લબ્ધિ એટલે આત્માની અદ્‌ભુત ચમત્કારિક શક્તિ.

ગૌતમસ્વામીએ આ પ્રસંગે અષ્ટાપદ તીર્થ પર જવા માટે તેમની બે લબ્ધિઓનો-જંઘાચારણ લબ્ધિનો અને અક્ષીણમહાનસ લબ્ધિનો-ઉપયોગ કર્યો. જંઘાચારણલબ્ધિ એટલે ધારેલી જગ્યાએ જલ્દી પહોંચવાની પગની શક્તિ. એ શક્તિથી તેઓ અષ્ટાપદ પર્વતની તળેટીમાં પહોંચ્યા અને સૂર્યકિરણ પકડીને પર્વતના શિખર ઉપર ચડી ગયા. તેઓ જ્યારે નીચે ઊતરતા હતા ત્યારે તેમણે અષ્ટાપદ પર ચડવાને ઘણો પરિશ્રમ કરતા પણ સફળ ન થતા એવા ૧૫૦૩ તાપસોને જોયા. કોડિન્ન નામના તાપસે ૫૦૦ શિષ્યો સાથે ઉપવાસના પારણે ઉપવાસ કરીને, દિન્ન નામના તાપસે ૫૦૦ શિષ્યો સાથે છઠ્ઠના પારણે છઠ્ઠ કરીને, શેવાળ નામના તાપસે ૫૦૦ શિષ્યો સાથે અઠ્ઠમના પારણે અઠ્ઠમ કરીને અષ્ટાપદ પર પહોંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ થોડે થોડે અંતરે જઈ તે સહુ અટકી જતા. શેવાળ અને તેના શિષ્યો પણ સફળતા પામ્યા નહિ. તેઓ સૌએ શરીરે પુષ્ટ અને તેજસ્વી એવા ગૌતમસ્વામીને દર્શન કરીને પાછા આવતા જોયા. તેમની શક્તિથી પ્રભાવિત થઈને તે સહુ તાપસોએ તેમની પાસે દીક્ષા લીધી અને તેમના શિષ્ય બન્યા. ૧૫૦૩ તાપસોને ઉપવાસનું પારણું કરાવવા એક પાત્રમાં ગૌતમસ્વામી ખીર લઈ આવ્યા. ખીર થોડી હતી એટલે એટલી ખીર સહુને પહોંચે એ માટે એમણે અક્ષીણમહાનસ લબ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો. તેમણે પોતાનો અમૃતઝરતો અંગૂઠો ખીરના પાત્રમાં મૂક્યો. એથી પાત્રમાંથી ખીર ખૂટી નહિ અને સહુ તાપસોએ સંતોષપૂર્વક પારણું કર્યું. તેથી જ ગૌતમસ્વામીનો મહિમા દર્શાવવા ગવાતું આવ્યું છે—

'અંગૂઠે અમૃત વસે, લબ્ધિ તણા ભંડાર;
શ્રી ગુરુ ગૌતમ સમરીએ, વાંછિત ફળ દાતાર.'

અષ્ટાપદજીની યાત્રાના પ્રસંગને સાંકેતિક રીતે ઘટાવીએ તો આ રીતે સમજી શકાય : અષ્ટાપદજી એટલે આઠ પદ. જૈનશાસ્ત્ર પ્રમાણે જે વ્યક્તિને કેવલજ્ઞાન-અનંત કે અનાવરણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તેણે ૧૩મા ગુણસ્થાનકે પહોંચવું જોઈએ. તેરમા ગુણસ્થાનકે પહોંચનાર વ્યક્તિ તે સયોગી કેવળી. ચૌદમા ગુણસ્થાને પહોંચનાર વ્યક્તિ તે અયોગી કેવળી. ચૌદ ગુણસ્થાન એટલે જૈન પરિભાષા પ્રમાણે સંપૂર્ણ આત્મવિકાસનાં ચૌદ પગથિયાં અથવા ચૌદ તબક્કા. ચૌદ ગુણસ્થાનમાં આઠમા ગુણસ્થાનનું નામ છે અપૂર્વકરણ. એ ગુણસ્થાને પહોંચતા જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર ઘાતીકર્મો ઘણાં જ પાતળાં પડવા લાગે છે. તેથી આત્મા અલૌકિક શાંતિ અનુભવે છે. તેને વીતરાગપણાની ઝાંખી થવા લાગે છે. આ ગુણસ્થાને પહોંચવા માટે જ્ઞાનની જરૂર પડે છે. જ્ઞાનની સહાય વડે જ કર્મો હળવાં થવા લાગે છે. અને ઉત્તરોત્તર એનો ક્ષય થવા લાગે છે. ગૌતમસ્વામી સૂર્યકિરણ પકડીને અષ્ટાપદ પર પહોંચ્યા અને ત્યાં તેમણે વીતરાગ પ્રભુની પ્રતિમાઓના દર્શન કર્યાં. શાસ્ત્રમાં જ્ઞાનને સૂર્ય સાથે સરખાવ્યું છે. સૂર્ય કરતાં પણ જ્ઞાનની શક્તિ ઘણી ચડિયાતી છે. ગૌતમસ્વામી સૂર્યકિરણ પકડીને એટલે કે જ્ઞાનને સહારે દોષો, કર્મો દૂર કરતાં કરતાં ક્રમશઃ આત્મશુદ્ધિ કરતાં કરતાં અષ્ટાપદ ઉપર પહોંચ્યા એમ ઘટાવી શકાય. તેમને અપૂર્વ આનંદ થયો.

8

॥ શ્રી પાદલિપ્તસૂરિ ॥

સાધનાના બળે સર્જાતા ચમત્કાર અને કલ્પનાના બળે રચાતી કૃતિઓનો વિરલ સંગમ જોવા મળશે આચાર્યશ્રી પાદલિપ્તસૂરિજીના જીવનમાં.

કોશલ નામના નગરમાં ધર્મમાં અગ્રેસર વિજય નામે રાજા હતો. તેને નયવિક્રમસાગર નામે મંત્રી હતો. ને કુલ્લ નામે બુદ્ધિશાળી ચતુર એવો જૈન શેઠ હતો. તેને ''પ્રતિમાણા'' નામે શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી હતી. પુત્ર નહિ હોવાથી પુત્રને માટે ખેદ કરતી એવી તેણી ઘણું ધન આપી ઘણા લોકોને પૂછતી હતી.

એક વખત ''પ્રતિમાણા'' એ વૈરુટયા દેવીને ભક્તિપૂર્વક તેવી રીતે આરાધી કે તે જલદી પ્રત્યક્ષ થઈ. અને બોલી કે હે પુત્રી ! તેં શા માટે અહીં મને યાદ કરી ? તું પોતાનું કાર્ય મને કહે. પ્રતિમાણાએ કહ્યું કે હમણાં મારે પુત્ર જોઈએ. વૈરુટયાએ કહ્યું કે હે પુત્રી ! વિદ્યાધર નામના વંશને વિષે સર્વવિદ્યારૂપી સમુદ્રના પારગામી શ્રી કાલિકાચાર્ય છે. તે વિદ્યાધર ગચ્છમાં બીજા શ્રેષ્ઠ આચારવાલા શ્રી આર્યનાગહસ્તિ આચાર્ય છે તે હમણાં અહીં આવ્યા છે, તે આચાર્યના પગનું પાણી જો તું હમણાં પીવે તો તારું ચિંતવેલું ચિંતવન કરતાં નિશ્ચયે અધિક થશે.

તે પછી હર્ષ પામેલી એવી તે જઈને બળાત્કારે શિષ્યના હાથમાં રહેલા પાત્રમાંથી ગુરુનાં ચરણના પાણીને ઉત્તમ ભક્તિથી ભાવિત એવી તેણીએ પીધું. તે પછી ગુરુનાં ચરણોને નમીને શ્રેષ્ઠી પત્નીએ કહ્યું કે વૈરુટયાના વચનથી મારા વડે તમારા ચરણનું પાણી પિવાયું છે. ગુરુએ કહ્યું, કે મારાથી દશ હાથને આંતરે રહેલી હે ધર્મશાલિની ! તેં અમારા ચરણનું પાણી પીધું છે તેથી તારો પ્રથમ પુત્ર દશ યોજનમાં રહેલો શ્રેષ્ઠ મોટો વિદ્યારૂપી સમુદ્રનો પારંગત થશે. એમાં સંશય નથી. પછી બીજા શ્રેષ્ઠ નવ પુત્રો અનુક્રમે થશે. શ્રેષ્ઠી પત્નીએ કહ્યું કે પહેલો પુત્ર તમને આપશે. ગુરુએ કહેલું પતિની આગળ તેણીએ કહ્યે છતે તે વખતે આદરથી હર્ષ પામેલા શેઠે કહ્યું કે ગુરુએ કહેલું જલદી સાચું થશે.

કાલ પ્રાપ્ત થયે છતે સારા દિવસે શેઠાણીએ નાગેન્દ્રના સ્વપ્નથી શોભતાં શ્રેષ્ઠ લક્ષણથી લક્ષિત પુત્રને જન્મ આપ્યો. પિતાએ જન્મોત્સવ કરીને પુત્રનું નાગેન્દ્ર નામ આપ્યું. તે પછી તે શરીરના અવયવો વડે અને ગુણો વડે પુષ્ટિ પામ્યો. માત્ર આઠ વર્ષની વયે વિદ્યાધર ગચ્છના આચાર્ય નાગહસ્તિ પાસે દીક્ષા લઈને મુનિ નાગેન્દ્ર બન્યા. અને મહાબુદ્ધિશાળી તેને ભણવા માટે સોમમુનિની આગળ મૂકયો. તે નાના સાધુ બાલકપણામાં પણ અર્થ ને સૂત્રની સાથે લક્ષણ-છંદ-અલંકાર અને કવિતા આદિ ઘણાં શાસ્ત્રો ભણ્યો. તે પછી તે ક્ષુલ્લક (બાલસાધુ) શ્રી કાલિકાચાર્યની પાસે વિશેષ શાસ્ત્રોને ભણતાં ગુરુના વિનયને કરે છે.

Padliptsuri Vol. VIII Ch. 53-D, Pg. 3689-3695

એક વખત ફરીને આવીને મુનિ નાગેન્દ્ર ગોચરી વહોરવા ગયા હતા. ઉપાશ્રયમાં પાછા આવી ગુરુ વડે પ્રેરણા કરાયેલો તે બાલસાધુ સુંદર એવી ગાથા વડે પાણીની આલોચના કરતો હતો. આલોચના કર્યા બાદ ગુરુની સમક્ષ એક શ્લોક બોલ્યા –

अंबं तंबच्छीए अपुप्फियं पुष्कदंतपंतीए।
नवसालिकंजियं नव वहूइ कुडएण मे दिन्नं ।।१।।

જેનો અર્થ હતો, ''તાંબાના જેવા રકત નેત્રવાળી, પુષ્પસરખા દાંતની પંક્તિવાળી, નવી પરણેલી યુવાન સ્ત્રીએ માટીમય પાત્રમાંથી આ કાંજીનું પાણી આપ્યું.''

ગુરુ મહારાજે આવું શૃંગારપૂર્ણ વર્ણન સાંભળીને શિષ્ય પર ક્રોધાયમાન થઈ કહ્યું કે 'पलितोऽसि'' અર્થાત્ ''તું રાગરૂપી અગ્નિથી પ્રદીપ્ત થયેલો છે.'' હાજરજવાબી મુનિ નાગેન્દ્રે નમ્ર બનીને ગુરુને કહ્યું, ''પલિતમાં એક માત્રા વધારીને મને પાલિત બનાવવાની કૃપા કરો.'' આનો અર્થ એ હતો કે મને આકાશગમન કરી શકાય તેવી પાદલિપ્ત વિદ્યાનું દાન કરો જેથી હું પાદલિપ્ત કહેવાઉં.

મુનિ નાગેન્દ્રની વિચક્ષણ બુદ્ધિ જોઈને આચાર્યે ''पादलिप्तो भव'' એવા આશીર્વાદ આપ્યા, ત્યારથી મુનિ નાગેન્દ્રનું નામ પાદલિપ્ત તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું અને સાથોસાથ પગમાં લેપ કરવાથી ઊડવાની ચમત્કારિક શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ. પોતાની આ શક્તિથી તેઓ રોજ શત્રુંજય, ગિરનાર, અષ્ટાપદ, સમેતશિખર અને અર્બુદગિરિ આ પાંચ તીર્થોની યાત્રા કર્યા બાદ જ આહાર-પાણી ગ્રહણ કરતા હતા.

अट्ठावयम्मि उसभो, सिद्धिगओ वासुपुज्ज चंपाए।
पावाए वद्धमाणो, अरिट्ठनेमि य उज्जिंते ।।१।।

अवसेसा तित्थयरा, जाइजरामरणबंधणविमुक्का।
सम्मेयसेलसिहरे, वीस परिनिव्वुए वंदे ।।२।।

અષ્ટાપદ ઉપર શ્રી ઋષભદેવ સિદ્ધિ પામ્યા, ચંપાપુરીમાં વાસુપૂજ્ય મોક્ષ પામ્યા. પાવાપુરીમાં વર્ધમાન સ્વામી મોક્ષ પામ્યા. ઉજજયંતગિરિ ઉપર અરિષ્ટનેમિ મોક્ષ પામ્યા. બાકીના ૨૦ તીર્થંકરો સમ્મેતશિખર ઉપર જન્મ-જરા ને મરણના બંધનથી મુકત થઈ મોક્ષ પામ્યા. તેઓને હું વંદન કરું છું. પોતાના સ્થાનમાં આવીને પાદલિપ્તસૂરીશ્વર પ્રાયઃકરીને રસવગરના આહારને ખાય છે. કહ્યું છે કેઃ-

यद्दूरं यद्दूराराध्यं, यच्चदूरे व्यवस्थितम्।
तत् सर्वं तपसा साध्यं, तपो हि दुरतिक्रमम्।।

જે દૂર હોય, દુઃખે કરીને આરાધી શકાય એવું હોય, દૂર રહેલું હોય તે સર્વ તપ વડે સાધી શકાય છે. ખરેખર તપ દુર્લંધ્ય છે. તે તપ વડે તે આચાર્યને અનેક શ્રેષ્ઠ વિદ્યાઓ થઈ. એમણે જીવાજીવોત્પતિ પ્રાભૃત, વિદ્યા પ્રાભૃત, સિદ્ધ પ્રાભૃત અને નિમિત્ત પ્રાભૃત એવી અન્ય ચાર સિદ્ધ વિદ્યાઓ મેળવી હતી.

એકવાર નાગર્જુન નામના સિદ્ધ યોગીએ પથ્થર કે લોખંડને સુવર્ણ બનાવતા કોટિવેદ રસનું પાત્ર પોતાના એક શિષ્ય સાથે મોકલાવ્યું. આચાર્ય પાદલિપ્તસૂરિએ કહયું કે— સાધુ માટે તો સુવર્ણ અને કાંકરા બંને સમાન હોય છે. મારે આની જરૂર નથી. આથી નાગાર્જુન ગુસ્સે થયો, પરંતુ પાદલિપ્તાચાર્યે સ્પશે અને મૂત્રાદિથી સુવર્ણશિલા બનાવી દીધી. પરિણામે નાગાર્જુનનો ગર્વ ગળી ગયો અને એમની સાથે રહેવા લાગ્યા.

પાદલિપ્તાચાર્ય પાસેથી એમણે આકાશગામિની વિદ્યા મેળવી. નાગાર્જુને આચાર્યશ્રીને વિનંતી કરી કે

મને કંઈ કામસેવા ફરમાવો, ત્યારે પાદલિપ્તચાર્યે કહ્યું કે ''તું જીવનભર જૈન ધર્મ પાળીને આત્મકલ્યાણ સાધ.''

નાગાર્જુનને જીવનભર જૈન ધર્મનું યોગ્ય રીતે પાલન કર્યું. એણે શ્રી શત્રુંજય મહાતીર્થની તળેટીમાં પાદલિપ્તપુર નામનું નગર વસાવ્યું. આજે એ પાલીતાણા તરીકે ઓળખાય છે. કોઈ જૈન આચાર્યના નામ પરથી કોઈ નગરનું નામ પડયું હોય તેનું આ વિરલ દૃષ્ટાંત છે.

નાગાર્જુને ગિરિરાજ પર જિનમંદિર બનાવ્યું તેમાં આચાર્યશ્રી પાદલિપ્તસૂરિજીના હાથે અનેક જિનબિંબો સ્થાપ્યા. વળી આચાર્યશ્રીની મૂર્તિ પણ સ્થાપી. આચાર્યશ્રી પાદલિપ્તસૂરિએ ''તરંગવતી'' નામની વિશ્વના કથાસાહિત્યમાં આગવું સ્થાન ધરાવતી પ્રાકૃત મહાકાવ્યની રચના કરી.

આચાર્યશ્રી પાદલિપ્તસૂરિજીએ 'નિર્વાણકલિકા', 'પ્રશ્નપ્રકાશ', 'કાલજ્ઞાન', જ્યોતિષ કરંડક' ની ટીકા, 'તરંગલીલાકથા' અને 'વીરસ્તુતિ' જેવી કૃતિઓની રચના કરી હતી. શ્રી શત્રુંજય તીર્થ પર બત્રીસ દિવસનું અનશન કરીને આ પાદલિપ્તસૂરિ કાળધર્મ પામ્યા હતા. આ રીતે ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય, પ્રભાવક પ્રતિબોધ અને વિસ્મયજનક સિદ્ધિઓ ધરાવતા શ્રી પાદલિપ્તસૂરિજીએ જિનશાસનની યશસ્વી સેવા કરી.

9

॥ भरत चक्रवर्ती ॥

योऽनन्तोऽव्यक्तमूर्तिर्जगदखिलभवद्भाविभूतार्थमुक्तः,
सर्वज्ञः सर्वदर्शी सकलजननतः संस्तुतः साधुसंघैः।
अक्षीणः क्षीणकर्मा वचनपथमतिक्रम्य यो दूरवर्ती,
स श्रीमानादिनाथस्तव दिशतु सदा मंगलं पुण्य लभ्यः।।

जो अनन्त, अव्यक्त स्वरूपवाले, जगत् के सभी भूत, भविष्य और वर्तमान पदार्थों से मुक्त अर्थात् सर्वथा उदासीन, सर्वज्ञ, सर्वदर्शी, सभी लोगों द्वारा प्रणाम किए जाते, साधुओं के समूह द्वारा स्तुत, अक्षय, सब कर्मों का नाश करनेवाले, वचनपथ का अतिक्रमण करके अर्थात् अनिर्वचनीय होकर दूर सिद्धक्षेत्र में रहनेवाले- ऐसे पुण्य से प्राप्त होनेवाले श्री आदिनाथ प्रभु तुम्हारा सर्वदा मंगल करें।

भगवान् महावीर कहते हैं कि- हे इन्द्र ! निर्वाणरूपी सीढ़ी के उपर चढ़ने में तत्पर और इसीलिये कान के लिये, अमृत जैसा इस चक्रवर्ती भरत का चरित्र अब तुम सुनो।

तीर्थयात्रा के बाद अयोध्या में वापिस लौटने पर शुभ कार्य में प्रवृत्त सोमयश आदि को अलग अलग देश सोंपकर अत्यन्त वात्सल्यभाव रखनेवाले भरत चक्रवर्ती ने (स्नेह के कारण मन न मानने पर भी) किसी तरह बिदा किया। बाद में भोजन, वस्त्र, आदि से सकल संघ का सम्मान करके उन्होंने अपनी दो भुजाओं द्वारा पृथ्वी का भार स्वीकार किया। कुछ दिनों के बाद उद्यानपति द्वारा 'विचार करते हुए भगवान् अष्टापद पर समवसरण में पधारे हैं'— ऐसी बात सुनकर उन्हें वन्दन करने की इच्छा से वह वहाँ पर गए। श्री सर्वज्ञ भगवान् के मुखरूपी कमल से दान का महान् फल सुनकर चक्रवर्ती ने कहा कि ये श्रमण-साधु मेरा दान ग्रहण करें। इस पर जगद्गुरु भगवान् ने कहा कि 'निर्दोष होने पर भी राजपिण्ड (राजा के घर का आहार आदि) मुनि ग्रहण नहीं कर सकते, इसलिये इस बारे में प्रार्थना करना नहीं।'

इस पर फिर से भरतने कहा, 'हे स्वामिन ! दान के योग्य महान् पात्र मुनि है। यदि इन्हें भी में दान नहीं दिया जा सकता तो फिर में क्या करूं ? इस पर इन्द्र ने कहा कि 'हे राजन ! यदि आपको दान देना ही है तो गुणों में श्रेष्ठ साधर्मिक श्रावक भाइयों को दान दो । ऐसे इन्द्र के कथन को सुनकर अयोध्या में पहुंचने के बाद साधर्मिक भाइयों को प्रतिदिन भोजन कराने लगे । जिस प्रकार श्री आदीश्वर प्रभु से धर्म की प्रर्वतना हुई उसी प्रकार भरत चक्रवर्ती से साधर्मिक वात्सल्य का रिवाज तब से प्रचार में आया ।

Bharat Chakravarti Vol. VI Ch. 37-B, Pg. 2529-2539

अपना मोक्षकाल नझदीक जानकर प्रभु अष्टापद पर्वत पर पधारे। यहाँ दस हजार मुनियों के साथ भगवानने अनशन ग्रहण किया। भगवान् की इस अवस्था के बारे में सुनकर भरत तुरंत ही अष्टापद पर्वत पर गए । वहाँ भगवान् का देह विलय देखकर राजा भरत, शोक के कारण रोने लगे ।

इस पर फिर से भरत और विश्व के लिये सदा नमन करने योग्य है— ऐसे भगवान् के बारे में लगातार कैसे शोक किया जा सकता है ? दूसरों से जो शक्य नहीं है ऐसे कार्य करनेवाले तथा कर्म-बन्धन का त्याग करनेवाले मुमुक्षुओं के लिये तो यह भगवान् का निर्वाण विशेषरूप से महोत्सव जैसा है। ये हर्ष और शोक तो स्वार्थ का 'घात करनेवाले तथा पाप के योग्य (कारणभूत) हैं। इसलिये शोक का त्याग करके, हे बुद्धिरूपी धनवाले ! आप अपना धैर्य पुनः प्राप्त करें । इस तरह चक्रवर्ती को आश्वासन देकर इन्द्र ने भगवान् के लिये गोल, और दक्षिण दिशा में दूसरे ईक्ष्वाकु वंशियों के लिये त्रिकोण तथा दूसरे मुनियों के लिये चौकोर चिताएँ देवताओं ने बनाईं । बाद में क्षीरसागर के जल से भगवान् के शरीर को नहलाकर वस्त्र एवं अलंकारों से सजाकर इन्द्र ने उसे शिबिका में रखा। इसी प्रकार दूसरे देवों ने ईक्ष्वाकुओं के तथा इतर मुनिवरों के भी शरीर नहलाकर तथा उन्हें अलंकृत करके भक्तिपूर्वक शिबिका में रखे। इसके बाद जब कोई बाजे बजा रहे, कोई फूलों की बारिश कर रहे थे, कोई ऊँचे से गीत गा रहे तथा कोई नाच रहे थे तब चिताओं पर शरीर रखे गए। अग्निकुमार और वायुकुमार के देवों ने उन शरीरों को जल्दी ही जला डाला। इसके बाद मेघकुमारों ने बची हुई अस्थियों को ठण्डा किया। सब देवों ने अपने अपने घरों में भगवान् के तथा दूसरों के दाँत और अस्थियों की यथा योग्य पूजा करने के लिये उन्हें ले लिया। मांगने वाले कुछ श्रावकों को देवों ने तीनों कुण्डों की अग्नि दी। तबसे लेकर वे अग्निहोत्री ब्राह्मण कहलाए। कुछ लोगों ने उनकी भस्म प्राप्त करके उसे भक्तिपूर्वक नमस्कार किया। तबसे भस्म से विभूषित शरीरवाले तापस कहलाए।

इसके बाद उन चितास्थानों में तीन विशाल स्तूपों का निर्माण करके इन्द्रों ने नन्दीश्वर द्वीप में आनन्द के साथ अष्टाह्निका महोत्सव किया। बादमें अपने स्थानों पर जाकर तथा हृदय में जिनेश्वर भगवान् का स्मरण करते हुए देव विघ्न की शान्ति के लिये भगवान् की अस्थियों की पूजा करने लगे।

इधर भरत ने भी चिता के पास की जमीन पर वर्द्धकी-रत्न द्वारा भगवान् का एक प्रासाद बनवाया। तीन कोस ऊँचे और एक योजन विस्तृत उस मन्दिर में तोरणों से मनोहर ऐसे चार दरवाजे बनवाए। इन चारों दरवाजों के पास स्वर्ग मण्डप जैसे मण्डप तथा उनके भीतर पीठिका, देवच्छन्दिका तथा देविका का भी निर्माण किया गया। उसमें सुन्दर पीठिका के ऊपर कमलासन पर आसीन और आठ प्रातिहार्य सहित अरिहन्त भगवान् की रत्नमय शाश्वत चार प्रतिमाएँ तथा देवच्छन्द के ऊपर अपनी-अपनी ऊँचाई, लाँछन (चिह्न) और वर्णवाली चौबीस तीर्थङ्करों की मणि तथा रत्नों की मूर्तियाँ स्थापित कीं। उन प्रत्येक मूर्तियों के ऊपर तीन तीन छत्र, दोनों ओर दो-दो चामर, आराधक यज्ञ, किन्नर और ध्वजाएँ भी स्थापित करने में आयी। इनके अतिरिक्त उन्होंने अपने पूर्वजों की, भाईयों की, दोनों बहनों की तथा भक्ति से विनम्र ऐसी अपनी भी प्रतिमा का निर्माण किया। चैत्य के चारों ओर चैत्यवृक्ष, कल्पवृक्ष, सरोवर, कूँए, बावड़ियाँ और खूब ऊँचे मठ बनवाए। चैत्य के बाहर मणि-रत्नों का भगवान् का एक ऊँचा स्तूप और उस स्तूप के आगे दूसरे भाईयों के स्तूप भी खड़े किए। भरतराजा की आज्ञा से इन स्तूपों के चारों ओर पृथ्वी पर विचरण करनेवाले अनेक प्राणियों द्वारा अभेद्य लोहपुरुष और अधिष्ठायक देव भी स्थापित किए गए। इस प्रकार राजा ने 'सिंहनिषद्या' नामक प्रासाद का विधिवत् निर्माण करके उसमें मुनिवृन्द द्वारा उत्सवपूर्वक प्रतिष्ठा करवाई। इसके बाद पवित्र और सफेद वस्त्र धारण किए हुए उन्होंने जिनमन्दिर में प्रवेश किया और 'निसीही' करके चैत्य की तीन बार प्रदक्षिणा की। इसके पश्चात् पवित्र जल से प्रतिमाओं का अभिषेक करके कोमल वस्त्रों द्वारा, मानो सूर्य को उत्तेजित करते हों इस तरह, उन्हें पोंछा। सुगन्ध से युक्त सुन्दर चाँदनी के समूह जैसे चन्दन से चक्रवर्ती ने, अपने यश से जिस तरह पृथ्वी पर लेप किया था उस तरह, उन प्रतिमाओं पर लेप किया। इसके बाद सुगन्धी और अनेक प्रकार के वर्णवाले फूलों

से भगवान् की भक्तिपूर्वक पूजा की और मानो कस्तूरी की बेल बना रहे हों इस तरह धूप भी जलाया। बाद में भगवान् के आगे से जरा पीछे हटकर मणिमय पीठ के ऊपर शुद्ध अक्षत (चावल) से अष्टमंगल की रचना की तथा ढ़ेर के ढ़ेर फल भी चढ़ाए। इसके बाद दीपक के प्रकाश से सब जगह से मानों अन्धकार के समूह को दूर कर रहे हों इस तरह भरत चक्रवर्ती ने मंगल दीए के साथ ही साथ आरती भी उतारी। बादमें अतिशय भक्ति के कारण ऊपर की ओर उठे हुए रोमांच की कान्ति से बीधें हुए, हर्ष के आँसू रूपी मोती और वाणीरूपी सूत से हार गूँथते हों इस तरह स्तुति करने लगे–

''हे स्वामिन् ! हे जगदाधार ! जिस पृथ्वी पर आपने धर्म का उद्धार किया है उस पृथ्वी को छोड़कर तथा स्वर्ग एवं नरक की छोर को भी पार करके अत्यन्त कठिनाई से प्राप्त होनेवाले लोक के अग्रभाग (मोक्ष) में तुम चले गए हो। यद्यपि तुम इस त्रिलोक का त्याग करके जल्दी ही चले गए हो फिर भी वह तो अपने चित्त में तुम्हारा ध्यान बलपूर्वक करता ही रहेगा। तुम्हारे ध्यानरूपी रस्सी का अवलम्बन लेकर मेरे जैसे दूर रहने पर भी तुम्हारे पास ही में हैं। जब ऐसा है तब तुम पहले क्यों चले गए। अशरण हमें यहाँ पर छोड़कर जैसे तुम सहसा चले गए हो वैसे, जब तक हम तुम्हारे पास में न आ जाएँ तब तक, हमारे मन में से मत चले जाना।''

इस प्रकार श्री आदिनाथ भगवान् की स्तुति करने के बाद भरत चक्रवर्ती ने दूसरे भी अरिहन्त भगवान्ों को भक्तिपूर्वक नमस्कार करके उनकी अभिनव उक्ति से युक्त स्तुति की।

'इस रत्नमय प्रासाद की कालके जैसे क्रूर प्राणी और मनुष्यों द्वारा आशातना न हो'– ऐसा विचार करके भरत ने पर्वत के शिखर तोड़ डाले और दण्ड-रत्न द्वारा एक-एक योजन की दूरी पर आठ पैड़ियाँ कराईं जिससे वह अष्टापद के नाम से प्रसिद्ध हुआ। इस तरह सब कार्य वहाँ सम्पूर्ण करके अत्यन्त दुःखी भरत राजा मन को वहीं रखकर बाकी के देह के साथ पर्वत पर से नीचे उतरे। शोकयुक्त मनुष्यों के द्वारा बहाए गए आँसुओं से पृथ्वी को धूल रहित करते हुए वह निष्पाप राजा क्रमशः प्रयाण करते हुए विनीता नगरी मे आए। वहाँ आने के बाद उनका मन गीत में, कविता के उदात्त रस में, सुन्दर स्त्रियों में अथवा क्रीड़ा-सरोवरों में नहीं लगता था। नन्दनवन जैसे उद्यानों में, सुख देनेवाले चन्दन में, सुन्दर हार में अथवा भोजन किंवा जल में उन्हें आनन्द नहीं आता था। आसन में, शयन में, वाहन में, धन में, तथा दूसरे सभी कार्यों में एक मात्र भगवान् का ही ध्यान करनेवाले अपने स्वामी से सब मंत्री कहने लगे कि 'देवताओं ने जिसे मेरू पर्वत पर नहलाया, जिससे इक्ष्वाकु कुल निकला, जिसने राजाओं का आचार (राजनीति) दिखलाया, जिससे भली प्रजा सन्तुष्ट है, जिससे धर्म का प्रादुर्भाव हुआ है, जिसका उज्ज्वल चारित्र है और जिसमें ज्ञान ने स्थिति की है—अर्थात् जिसे केवलज्ञान हुआ है—ऐसे भगवान् के बारे में शोक करना योग्य नहीं है। उस परमेश्वर की तो स्तुति करनी चहिए, उसकी सदा भक्तिपूर्वक पूजा करो, उससे आप सनाथ हों, उसी में अपने चित्त को लगाओ, उससे प्राप्त किए हुए बोध का चिन्तन करो, उसके गुणों का अवलम्बन लो और जो परम-पद में लीन हो गए हैं उनके बारे में मन में मोह न रखो।'

मंत्रियों द्वारा कहे गए ऐसे वचन सुनकर चक्रवर्ती ने किसी तरह अपना दारुण शोक छोड़ दिया और राजकार्य में लग गए। आहिस्ते-आहिस्ते भगवान् के शोक से मुक्त वह लहरी राजा सुख-विलास की भावना से प्रेरित होकर ऊँचे महल में विश्वस्त लोगों के साथ रमण करने लगे।

एक दिन स्नान करने से सुन्दर लगनेवाले तथा सब अंगों के ऊपर आभूषण पहने हुए भरत राजा ने दर्पणागार (शीश महल) में प्रवेश किया। वहाँ पर उन्होंने अपनी ऊँचाई जितने बड़े तथा सान पर चढ़ाने से पानीदार लगनेवाले रत्न के दर्पण में लीलापूर्वक अंगडाई लेकर अपना रूप देखा। प्रत्येक अंग को देखकर प्रसन्न होनेवाले भरत, अँगूठी बिना की और इसीलिये पाला पड़ने से वृक्ष की जली हुई शाखा जैसी मालूम होनेवाली अपनी अंगुली देखकर विचार करने लगे कि 'अँगूठी से जिस तरह मेरी' अंगुली में यह कृत्रिम शोभा मालूम

होती है उसी तरह सिर आदि अंगों में भी आभुषणों से कृत्रिम शोभा ही आई हुई है— ऐसा मैं मानता हूँ।' ऐसा विचार करके विरक्त और प्रशान्त हृदयवाले भरत ने सिर पर मुकुट, दोनों कानों में से कुण्डल, गले पर से कण्ठला (कण्ठाभरण), छाती पर से हार, दोनों भुजाओं पर से बाजुबन्द, दोनों हाथों में से वीरवलय (कड़ा) और अंगुलियों में से अँगूठियाँ भार समझ कर निकाल डालीं। फागुन महीने में पत्ते, फूल और फल से रहित पेड़ की तरह अलंकारों से रहित अपने शरीर को देखकर वह मन में इस तरह विचार करने लगे कि 'आभूषण रूपी विभिन्न वर्णों के लेप से चित्रित यह शरीर रूपी दीवार असार होने से अनित्यतारूपी जल से भीगने पर गिर पड़ती है। रोगरूपी हवा के बहने से झड़ जानेवाले पके पत्ते के जैसे इस शरीर पर का प्राणियों का मोह अहो ! कितना दुस्त्यज (बड़ी कठिनाई से जिसका त्याग किया जा सके ऐसा) है ?' इस शरीर में साररूप चमड़ी के ऊपर प्राणी रात-दिन चन्दन-रस को लेप करते हैं फिर भी वह अपना मैलापन नहीं छोड़ती। जिसके लिये दुष्कर्म से प्रेरित लोग पाप करते हैं वह देह तो कमलिनी के पत्ते पर रहे हुए बिन्दु की तरह चंचल है। दुर्गन्धी और शृँगार रस से मलिन ऐसे संसार रूपी गन्दे पानी के परनाले में, जानते हुए भी लोग गड्ढ़ों में मैला चूंथनेवाले सूअर की तरह डुबकियाँ लगाते रहते हैं। मैंने भी साठ हजार वर्ष तक इस धरातल पर घूम-घूमकर इस शरीर के लिये न करने जैसे काम किये हैं। मुझे तो धिक्कार है। बाहुबली वीर धन्य है तथा दूसरे भी भाई धन्य हैं जिन्होंने इस असार संसार का त्याग कर के मुक्ति प्राप्त की है। जहाँ पर विशाल राज्य भी चलायमान हो, यौवन विनश्वर हो और लक्ष्मी चंचल हो वहाँ पर स्थिरता कैसे हो सकती है ? संसाररूपी कूएं में गिरे हुए प्राणियों को माता, पिता, स्त्री, भाई, पुत्र तथा धन-कोई भी रक्षा करने में समर्थ नहीं है। हे तात ! हे जगद्रक्षक ! जैसे तुमने अपने दूसरे पुत्रों को बचाया है वैसे ही मुझे बचाओ। अथवा इस तरह उलाहना देने से क्या फायदा ? खराब पुत्र होने के कारण उन्होंने मुझे याद नहीं किया होगा । धन, शरीर, घर और अन्तःपुर—इनमें से मैं कोई नहीं हूँ। 'समता और आनन्द के अमृत-जल में डुबकी लगानेवाला मैं अकेला ही हूँ।' इस प्रकार चिन्तन करके उपाधिरहित, शान्त, निष्क्रिय, मृत्यु रहित-ऐसे चिदानन्द स्वरूप परमतत्त्व में वह लीन हो गए। रौद्रध्यान से, असत्याचरण से, परद्रोह से तथा कुकर्म करके जो बड़ा भारी पाप इकट्ठा किया था उसे इस तरह की वैराग्य भावना ने शान्त कर दिया। शरीररूपी मिट्टी के बरतन में रखे गए मनरूपी पारे को ध्यानरूपी अग्नि द्वारा सुस्थिर करके कल्याण की प्राप्ति के लिये योगी भरत ने बाँध लिया । उत्कृष्ट भावनावाले योगीश्वर भरत ने सतत वृद्धिगत उपशमभाव से क्षपक श्रेणी पर आरूढ़ होकर केवलज्ञान प्राप्त किया। इन्द्र की आज्ञा से देवताओं ने मुनिवेश उन्हें अर्पित किया जिसे धारण करके उन्होंने सर्वविरति दण्डक का उच्चार किया। भरत चक्रवर्ती के पीछे, दूसरे दस हजार राजाओं ने भी प्रव्रज्या (दीक्षा) अंगीकार की क्योंकि वैसे स्वामी की सेवा तो परभव में भी सुख देनेवाली होती है। सर्वोत्कृष्ट पद पर पहुँचने के कारण दूसरों को वन्दना न करनेवाले भरत केवली को देव, नागकुमार तथा मनुष्य भक्तिपूर्वक वन्दन करने लगे।

भरत चक्रवर्ती को केवलज्ञान होने के पश्चात् इन्द्र ने पृथ्वी का भार वहन करनेवाले भरत के पुत्र सूर्ययश का राज्याभिषेक किया। केवलज्ञान की उत्पत्ति से लेकर, भगवान् श्री ऋषभदेव की तरह, भरतने भी गाँव, समूह, नगर, जंगल, पर्वत और द्रोणमुख (४०० गाँवों की राजधानी) आदि में रहने वाले भव्य जीवों को धर्म की देशना द्वारा जागृत करते हुए भरत केवली ने अपने परिवार के साथ एक लाख पूर्व वर्ष तक विहार किया। बाद में अष्टापद पर्वत पर जाकर भरत मुनि ने यथाविधि चतुर्विध आहार का प्रत्याख्यान (पच्चक्खाण-त्याग) किया। एक महीने के अन्त में श्रवण नक्षत्र में, ज्ञानादि अनन्त चतुष्टय जिसे सिद्ध हुए हैं ऐसे वह शान्त महात्मा मोक्ष में गए और उनके पीछे क्रमशः दूसरे भी साधुओं ने मोक्षपद प्राप्त किया। इस पर इन्द्रों ने भगवान् श्री ऋषभदेव प्रभु की तरह उनके पुत्र भरत का वहाँ पर निर्वाण महोत्सव किया ऊँचे चैत्यों का निर्माण कराया।

भरत चक्रवर्ती कुमारावस्था में सतत्तर लाख पूर्व, मण्डलक अवस्था में एक हजार वर्ष, छह लाख पूर्व वर्ष में एक हजार वर्ष कम चक्रवर्ती अवस्था में और केवली अवस्था में एक लाख पूर्व -इस प्रकार कुल चौरासी

लाख पूर्व का सम्पूर्ण आयुष्य पूर्ण करके मोक्ष में गए। अष्टापद पर्वत पर आठों कर्मों को नष्ट करके आठ प्रकार की शुभ सिद्धियों से सम्पन्न मनुष्य शुभ भावनाओं से भाविक होने पर मोक्ष रूप परम स्थान प्राप्त कर सकते हैं। अष्टापद पर आए हुए अष्ट प्रातिहार्यों से युक्त श्री जिनेश्वर भगवान् की यदि अष्टप्रकारी पूजा की जाय तो वह उससे सोने का बड़ा भारी ढ़ेर मिलता है अर्थात् उसे खूब खूब सम्पत्ति मिलती है। प्रसन्न मुख और उत्तम हृदयवाला जो पुरुष शुद्ध भावना के साथ उत्कृष्ट तपश्चर्या करता है वह संसार के दुःख से छुटकारा पा लेता है। शुभ भावनावाला जो पुरुष इस अष्टापद पर्वत की यात्रा करता है वह तीन अथवा सात भवों में ही सिद्ध रूप मन्दिर में प्रवेश करता है। शाश्वत अरहन्त भगवान्ों के मन्दिर जैसा यह अष्टापद महातीर्थ उज्ज्वल पुण्यराशि की तरह तीनों लोकों को अत्यन्त पवित्र करता है।

भरत चक्रवर्ती के निर्वाण के पश्चात् शोक में मग्न सूर्ययश ने अष्टापद पर्वत पर आकर निर्विकार मन से ऊँचे मन्दिरों की श्रेणियाँ बनवाईं। मुख्य मंत्रियों द्वारा नत वचनों से समझाए जाने पर आहस्ता आहस्ता शोक से मुक्त होकर उसने राज्य का कारोबार अपने हाथों में संभाला। बादमें अपने प्रताप से शत्रुओं को पराजित करके चन्द्र जैसे उज्ज्वल यश द्वारा कुवलय (कमल और कु-वलय अर्थात् पृथ्वी मण्डल) का विकास किया। छह खण्डात्मक भरतक्षेत्र के स्वामी श्री भरत चक्रवर्ती के पुत्र, स्वयं तीन खण्ड पृथ्वी के स्वामी और जिसकी आज्ञा कोई तोड़ नहीं सकता ऐसे राजनीतिज्ञ सूर्ययश ने दुष्टों को नष्ट कर ड़ाला। जिस प्रकार आकाश में सूर्य और चन्द्र इन दोनों का प्रताप चमकता है उस तरह इस पृथ्वी पर अकेले सूर्ययश का ही प्रताप चमकने लगा। राज्य-प्राप्ति के समय इन्द्र द्वारा पहनाया गया भरत चक्रवर्ती का मुकुट सूर्ययश ने धारण किया जिससे उसका दुगुना उदय हुआ। इस मुकुट के माहात्म्य से शत्रुओं को जीतनेवाला सूर्ययश राजा देवताओं द्वारा सदा सेवा करने योग्य हुआ। उसके प्रताप ने शत्रुओं के महलों में, उनके यशरूप जल को सुखाकर विशेष रूप से जलने पर भी, घास उगाया-यह एक प्रकार की विचित्रता ही है। राधावेध का प्रण पूर्ण करने से प्राप्त, कनक विद्याधर की लड़की और सभी स्त्रियों में शिरमोर– ऐसी जयश्री उसकी मुख्य पत्नी हुई। दो अष्टमी और दो चतुर्दशी इन चार पर्वों का तो वह विशेष रूप से प्रत्याख्यान (पच्चक्खाण), पौषध आदि तप द्वारा आराधन करता था। अपने जीवन की अपेक्षा पर्व के पालन में उसे जो प्रेम था उससे यही प्रतीत होता है कि इन पर्व-तिथियों के दिन विशेषरूप से आराधना करके जीवन की सार्थकता करनी चाहिए।

10

।। रावण और वाली मुनि ।।

रावण ने एकदिन अपनी राजसभा में सुना कि, वानरों का राजा वाली बहुत बलवान है । अन्य के प्रतापी बल से जलते हुए रावण ने तुरन्त ही वाली मुनि के पास दूत भेजा और पहलेसे चलता हुआ स्वामी-सेवक के संबन्ध का वृत्तान्त कहलवाया और कहा कि ''इसको आगे बढ़ाते हुए आप रावण की सेवा करें ।''

यह सुनकर क्रोधित हुए वाली ने कहाँ कि ''मैं अरिहन्त भगवान् के अलावा किसी का सेवक नहीं हूँ ।'' वाली की यह बात सुनकर रावण अत्यन्त क्रोधित हुआ और फौरन वाली के साथ घमासान युद्ध किया ।

शस्त्रों द्वारा उसके साथ युद्ध करके अन्तमें चन्द्रहास नाम की तलवार के साथ लंकेश्वर रावण को अपनी बगल में दबाकर चारों समुद्रों तक फैली हुई पृथ्वी में वाली घूम आया। बाद में रावण को उसने छोड़ दिया। वाली को वैराग्य हो जाने से अपने राज्य पर सुग्रीव को बिठाकर स्वयं उसने प्रव्रज्या अंगीकार कर ली। सुग्रीव ने दशकण्ठ रावण को अपनी बहन श्रीप्रभा दी और वाली के पुत्र चन्द्ररश्मि को युवराज पद पर स्थापित किया।

एक बार रावण वैताढ्यगिरि के ऊपर रत्नावली के साथ विवाह करने के लिये आकाशमार्ग से जा रहा था। उस समय रास्ते में उसका विमान अष्टापद पर्वत पर स्खलित हो गया। विमान की इस तरह की रुकावट के कारण की खोज करने पर उसने वहाँ पर ध्यानारूढ़ और स्तम्भ की तरह निश्चल वाली को देखा। 'अब भी दम्भ से साधु का वेश धारण करनेवाला यह क्या मुझ पर क्रोध रखता है ? पहाड़ के साथ इसे भी उठा करके लवणसमुद्र में फेंक दूँगा'-ऐसा कह करके पृथ्वी को नीचे से खोदकर और उस में प्रवेश करके अत्यन्त गर्व से वह अपनी हजारों विद्याओं का स्मरण करने लगा। बादमें जिसके पत्थरों के जोड़ टूट रहे हैं, जिसके पास का समुद्र क्षुब्ध हो उठा है और जिस पर रहे हुए प्राणी भयभीत हो गए हैं—ऐसा पर्वत उसने उठाया। 'अरे ! मुझ पर मार्त्यभाव होने से यह इस तीर्थ का क्यों विनाश कर रहा है ? यद्यपि मैं निःसंग-राग-द्वेष से रहित हूँ फिर भी इसे दण्डित करने के लिये अपना बल तनिक दिखलता हूँ।' इस प्रकार मन में सोच कर के मुनीश्वर वाली ने अपने बाएँ पैर के अँगूठे के अगले हिस्से से अष्टापद पर्वत के शिखर को जरा दबाया। इस पर जिसका शरीर दब गया है ऐसा वह खून की उलटी करता हूआ मानो सारे विश्व को रुलाता हो इस तरह दीनपुरुष की तरह रोने लगा। उसका दीन-रुदन सुनकर कृपालु वाली ने तत्काल ही अँगूठे से दबाना छोड़ दिया क्योंकि उनका यह कार्य तो केवल शिक्षा के लिये ही था । क्रोधवश तो वह ऐसा कर ही नहीं रहे थे। वहाँ से बाहर निकलकर रावण ने वाली से क्षमा माँगी और चक्रवर्ती भरत द्वारा निर्मित चैत्य में भगवान् की पूजा करने के लिये गया। सारे रनवास के साथ उसने वहाँ पर भगवान् की अष्टप्रकारी पूजा की। बाद में वह तीर्थंकर भगवानों को नमस्कार करके नित्यालोक नाम के नगर में गया और वहाँ पर रत्नावली के साथ विवाह करके वह पुनः लंका में वापिस लौटा।

11

।। महामणि चिंतामणी ।।

गुरु गौतमस्वामी : एक अध्ययन

भद्दो विणीय विणओ, पढम गणहरो सम्मत्त सुअ नाणी।
जाणंतोडवि तमत्थं, विम्हिय हियओ सुणइ सव्वं।

—प्रभु महावीर-हस्त-दीक्षित

श्री धर्मदास गणि विरचित श्री उपदेशमाला, गाथा-६

किसी समय भगवान् महावीर चम्पानगरी पधार रहे थे। तभी शाल और महाशाल ने स्वजनों को प्रतिबोधित करने जाने की इच्छा व्यक्त की। प्रभु की आज्ञा से गौतस्वामि के नेतृत्व में श्रमण शाल और महाशाल पृष्ठचम्पा गये। वहाँ के राजा गागलि, उसके मातापिता यशस्वती और पिढर को प्रतिबोधित कर दीक्षा प्रदान की। पश्चात् वे सब चल पड़े प्रभु की सेवा में। मार्ग में चलते-चलते शाल और महाशाल गौतमस्वामि के गुणों का चिन्तन करते हुए और गागलि तथा उसके मातापिता शाल एवं महाशाल मुनियों की परोपकारिता का चिन्तन करते हुए अध्यवसायों की शुद्धि के कारण कैवल्यता को प्राप्त हो गये। सभी भगवान् के पास पहुँचे। ज्यों ही शाल और महाशालादि पाँचों मुनि केवलियों की पर्षदा में जाने लगे तो गौतम ने उन्हें रोकते हुए कहा- ''पहले त्रिलोकीनाथ को वन्दना करो''। उसी क्षण भगवान् ने कहा- ''गौतम! ये केवली हो चुके हैं अतः इनकी आशातना मत करो।''

गौतम ने उनसे क्षमायाचना की। किन्तु मानस अधीर आकुलव्याकुल संदेहों से भर गया। सोचने लगे-मेरे द्वारा दीक्षित अधिकांश शिष्य केवलज्ञानी हो चुके हैं। परन्तु मुझे अभी तक केवलज्ञान नहीं हुआ। क्या मैं सिद्धपद प्राप्त नहीं कर पाऊँगा ?

एक बार प्रभुमुख से अष्टापद तीर्थ की महिमा का वर्णन हुआ; प्रभु ने कहा— जो साधक स्वयं की आत्मलब्धि के बल पर अष्टापद पर्वत पर जाकर, चैत्यस्थ जिनबिम्बों की वन्दना कर एक रात्रि वहाँ निवास करता है वह निश्चय ही मोक्ष का अधिकारी बनता है। और इसी भव में मोक्ष जाता है। गणधर गौतम उपदेश के समय कहीं बाहर गये थे लौटने पर उन्हें यह वाणी देवमुख से सुनने को मिली। गौतम को मार्ग मिल गया। भगवान् से अनुमति ले कर अष्टापद यात्रार्थ गये। गुरु गौतम आत्मसाधना से प्राप्त चारणलब्धि के बल पर वायुवेग से अष्टापद पर पहुँचे।

इधर कौडिन्य, दिन्न और शैवाल नाम के तीन तापस भी मोक्षप्राप्ति की निश्चयता हेतु अपने-अपने ५००-५०० शिष्यों के साथ कठोर तप सहित अष्टापद चढ़ने का प्रयत्न कर रहे थे।

कौडिन्य उपवास के अनन्तर पारणा, फिर उपवास करता था। पारणा में कंदमूल आदि का आहार ग्रहण करता था। वह अष्टापद पर्वत की आठ सोपानों में से एक पहली ही सोपान चढ़ पाया था।

Guru Gautamswami : Ek Adhyayan Vol. I Ch. 4-C-D, Pg. 163-169

दिन्न तापस दो-दो उपवास का तप करता था। पारणे में नीचे पड़े पत्ते ही खाकर रहता था। वह अष्टापद के दो सोपान ही चढ़ पाया था। शैवाल तापस तीन-तीन उपवास की तपस्या करता था। पारणे में सूखी शेवाल खाकर रहता था। वह अष्टापद की तीन सोपान ही चढ़ पाया था। पर्वत की आठ मेखलायें थीं। अन्तिम मेखला तक कैसे पहुँचना-वे अपने १५०० शिष्यों सहित इसी चिन्ता में लगे रहते थे।

उन्होंने जब मदमस्त हाथी की तरह चाल वाले दृढ़काय गौतमस्वामि को इस तरह सहज में अष्टापद पर अपनी आँखो से चढ़ते देखा तो विचारने लगे- हमारी इतनी विकट तपस्या और परिश्रम भी सफल नहीं हुए-जबकि यह महापुरुष तो खेल ही खेल में ऊपर पहुँच गये। निश्चय ही इस महायोगी के पास कोइ महाशक्ति होनी चाहिये। उन्होंने निश्चय किया कि ज्यों ही ये महर्षि नीचे उतरेंगे हम उनके शिष्य बन जायेंगे। इसकी शरण अंगीकार करने से हमारी मोक्ष की आकांक्षा अवश्य ही सफलीभूत होगी।

अष्टापद पर्वत पर भगवान् ऋषभदेव का निर्वाण हुआ था। वहाँ पर चक्रवर्ती भरत ने भगवान् के मुख से वर्णन किए गए २४ तीर्थंकरों की कायप्रमाण एवं वर्णवाली रत्नमय प्रतिमाओं का निर्माण कराया था। और चारों दिशा में ४-८-१०-२ की संख्या में बिराजमान की थीं। उन प्रतिमाओं के दर्शन कर उनकी रोमराजी विकसित हो गई, और हर्षोत्फुल नयनों से दर्शन किये। श्रद्धा-भक्ति पूर्वक वंदन, नमन, भावार्चन किया। रात्रि एक सघन वृक्ष के नीचे धर्मजागृति पूर्वक ध्यानस्थ होकर बितायी।

वहाँ पर वज्रस्वामि का जीव वैश्रमण देव भी तीर्थ-वंदनार्थ आया था। गुरु गौतमस्वामि के हृष्टपुष्ट तेजोमय बलवान शरीर को देख कर मन में विचारने लगा- कहाँ तो शास्त्रों में वर्णित कठोर तपधारी दुर्बल कृशकाय श्रमणों का शरीर, और कहाँ यह हृष्टपुष्ट तेजोमय शरीरधारी श्रमण ! ऐसा सुकुमार शरीर तो देवों को भी नहीं मिलता। तो क्या यह श्रमण शास्त्रोक्त मुनिधर्म का पालन करता होगा ? या केवल परोपदेशक ही होगा ?

गुरु गौतम उस देव के मनोगत भावों को जान गये। और उसकी शंका को निर्मूल करने के लिये ज्ञाताधर्मकथा के १९ वें अध्याय में वर्णित पुण्डरीक कण्डरीक का जीवनचरित्र सुनाने लगे और उसके माध्यम से कहा कि-महानुभाव ! तो दुर्बल, अशक्त और निस्तेज शरीर ही मुनित्व का लक्षण बन सकता है, और न ही स्वस्थ, सुदृढ, हृष्टपुष्ट एवं तेजस्वी शरीर मुनित्व का विरोधी बन सकता है। वास्तविक मुनित्व तो शुभ ध्यान द्वारा साधना करते हुए संयमयात्रा में ही समाहित रहता है। वैश्रमण देव की शंका निर्मूल हो गई और वह बोध पा कर श्रद्धालु बन गया।

प्रातःकाल जब गौतमस्वामि पर्वत से नीचे उतरे तो सभी तापसों ने उन का रास्ता रोक कर कहा- ''पूज्यवर ! आप हमारे गुरु हैं और हम सभी आपके शिष्य हैं !'' तब गौतम स्वामी ने कहा की आप सभी मेरे गुरुवर्य के शिष्य बनें । यह सुनकर तापस साश्चर्य बोले- ''आप जैसे सामर्थ्यवान के भी गुरु है ?''

गौतम ने कहा- ''हाँ, सुरासुरों एवं मानवों के पूजनीय, रागद्वेष रहित सर्वज्ञ महावीरस्वामि जगद्गुरु हैं- वे ही मेरे गुरु हैं।'' तापसों ने कहा- ''भगवन् ! आप हमें इसी स्थान पर और अभी ही सर्वज्ञशासन की दीक्षा प्रदान करावें।'' गौतमस्वामि ने अनुग्रह पूर्वक कौडिन्य, दिन्न और शैवाल को पन्द्रह सौ तापसों सहित दीक्षा प्रदान की और भगवान् के दर्शनार्थ चल पड़े। रास्ते में गौतम ने शिष्यों से पारणा करने को कहा-तापसों ने कहा- ''आप जैसे समर्थ गुरु को पा कर हम परमानन्द को प्राप्त हुए हैं- अतः हम परमान्न खीर को भोजन लेकर पारणा करना चाहते हैं।'' गौतमस्वामि पात्र लेकर समीप की वस्ती (गाँव) मे भिक्षाचर्यार्थ गये। लब्धिधारी गौतमस्वामि को वांछित क्षीर की प्राप्ति हुई। पात्र भरकर शिष्यमण्डली के पास आये, और पारणा हेतू, भोजन मण्डली में बैठने की अनुज्ञा प्रदान की। नवदीक्षित मुनि आपस में कानाफुसी करने लगे कि हम १५०३ हैं, और यह खीर तो १५०३ के तिलक लगाने बराबर भी नहीं है। कैसे पारणा होगा ? शिष्यों का मन आशंकित देखकर उसी क्षण गौतमस्वामि शिष्यों को पंक्तिबद्ध बिठाकर दाहिने हाथ के अँगूठे को क्षीरपात्र में डुबोंकर पात्र द्वारा खीर परोसने लगे। अक्षीणमहानसी लब्धि के प्रभाव से १५०३ तापसों ने पेट भर कर खीर का भोजन किया। गौतमस्वामी के बारे में यह पंक्ति चरितार्थ हुई-

अंगूठे अमृत वसे, लब्धि तणा भंडार।
श्री गुरु गौतम समरिये, मनवांछित फल दातार।।

कहते हैं कि ५०१ तापस गौतम के गुणों से प्रभावित होकर पारणा करते हुए शुक्ल ध्यानारूढ़ हो केवलज्ञान को प्राप्त हुए। ५०१ भगवान् महावीर की गुरुमुखी से प्रशंसा सुन दूर से ही समवसरण देख कर रास्ते में ही केवलज्ञानी हुए। और शेष ५०१ प्रभु के समवसरण की शोभा एवं प्रभु की मुखमुद्रा देख कर केवलज्ञानी ही गये। गौतम इस बात से अनभिज्ञ थे। समवसरण में प्रवेश के बाद भगवान् को वन्दना-प्रदक्षिणा कर सभी शिष्य केवलीओं की पर्षदा की ओर जा रहे थे । तब गौतम स्वामी ने कहा की वहाँ बैठकर केवलियों की आशातना मत करें। प्रभु ने गौतम को रोकते हुए कहा कि, ये सब केवली ही हैं। तुम उन्हें रोक कर आशातना मत करो। प्रभुमुख से जवाब सुन कर गौतम अवाक् देखते रह गये। मन ही मन अपने कैवल्य के लिये खिन्नता का अनुभव करने लगे। अहो ! मुझे केवलज्ञान की प्राप्ति कब होगी ! चिन्तातुर गौतम को देखकर प्रभु बोले- हे गौतम ! चिरकाल के परिचय के कारण तुम्हारा मेरे प्रति उर्णाकर (धाज़ के छिलके समान) जैसा स्नेह है। इस लिये तुम्हें केवलज्ञान नहीं होता है। देव-गुरु-धर्म के प्रति प्रशस्त राग होने पर भी वह यथाख्यात चारित्र का प्रतिबन्धक है। जैसे सूर्य के अभाव में दिन नहीं होता, वैसे यथाख्यात चारित्र के बिना केवलज्ञान नहीं होता। अतः स्पष्ट है कि जब मेरे प्रति तुम्हारा उत्कट स्नेह-राग समाप्त होगा तब तुम्हें अवश्यमेव केवलज्ञान की प्राप्ति होगी। पुनः भगवान् ने कहा— गौतम ! खेद मत करो इस भव में ही मनुष्यदेह छूट जाने पर हम दोनों (अर्थात् तुम और मैं) समान एकार्थी होंगे— सिद्धक्षेत्रवासी बनेंगे। प्रभुमुख से ऐसे वचनों को सुनकर गौतम का विषाद समाप्त हुआ।

ईसा से ५१७ वर्ष पूर्व भगवान् महावीर स्वामि का निर्वाण हुआ। निर्वाण के समय प्रभु ने गौतम को देवशर्मा ब्राह्मण को प्रतिबोधित करने के बहाने अपने से दूर भेजा। वही दूरी गौतमस्वामि को कैवल्यता देने वाली साबित हुई। प्रभु के निर्वाण से प्रशस्त राग का विसर्जन होते ही कार्तिक सुदि १की प्रभात में केवली हुए। गुरु गौतमस्वामि ३० वर्ष के संयम पर्याय के बाद केवली हुए। केवली होकर १२ वर्ष तक विचरण करते हुए महावीर प्रभु के उपदेशों को जन-जन तक पहुँचाया। भगवान् महावीर के १४००० साधु, ३६००० साध्वियों, १५९०० श्रावक एवं ३१८०० श्राविका रूप चतुर्विध संघ के तथा अन्य गणधरों के शिष्यों के वे एक मात्र गणाधिपति रहे। ९२ वर्ष की उम्र में अपने देह की परिपक्व अवस्था देख कर देहविलय हेतु राजगृह के वैभारगिरि पर आये और एक मास का पादपोपगमन अनशन स्वीकार कर कार्तिक शुक्ला पूर्णिमा के दिन निर्वाण को प्राप्त किया। सिद्धबुद्ध मुक्त हुए। जैन परम्परा में गुरु गौतम के नाम से अनेक तप प्रचलित हैं- १ वीर गणधर तप, २ गौतम कमल तप, ३ निर्वाण दीपक तप। इन तपों की आराधना कर भव्यात्माएँ मोक्षसुख की कामना करते हैं।

गौतमस्वामी का शरीर मोटा-ताज़ा था। यह बात ग्रन्थकार ने ऐसी लिखी है टीकाकार ने, मूलग्रन्थ में नहीं टीकाकार ने लिखा है। पीछे कईयों ने ये टीकायें बनाईं। टीकायें यानि विशेष अर्थ। कईयों ने रचनाएँ की हैं लेकिन लगभग विवाद चालू है। फिर सूर्य की किरणों का अवलंबन ले कर के ऊपर पधारे, पर वास्तव में चेतना सूर्य की। यह किरणों को पकड़ना और चढना-तो यह कोई हाथ में थोड़े ही आती हैं। पर यह चैतन्य किरणों-जिसके अवलंबन से आप ऊपर पधारे। जिनको नाभिमण्डल में ध्यान, धारणा और समाधि स्थिति सिद्ध हो सकती है, नाभिकमल की किरणों का उपयोग स्थिर करके-तो उसके साथ जब वह लब्धि प्रगट हो जाती है, एक साथमें ही उपयोग इधर भी रहे, सारे शरीर का सेंटर है नाभि-मण्डल-और आकाश में भी रहे तो यह शरीर आकाश में उडना हो सकता है। जिनको उडना हो वह उड़े, यह है प्रयोग। उपयोग इधर और उधर आकाश में। दोनों में एक समानता, उसमें क्षति नहीं हो, धारा अखण्ड रहे जब तक, तब तक उड सकता है। जहाँ जाना हो जा सकता है। यह मनुष्यों को उडने की कला है। ये सारी लब्धियाँ आप में थीं इस लिये आप उधर गये। उस वक्त १५०३ तापस अष्टापद पर्वत के

चारों ओर थे। भरत महाराजा ने इस प्रकार रचना कराई थी कि जिससे कोई ऊपर न जा सके मनुष्य किसी भी तरह भी। तो यह चारों ओर से किलेबन्दी के रूप में कठिन करके और नीचे का समतल कर दिया, फिर ऊपर के भाग में जो ऐसा भाग होता है, ऐसा ऐसा करके एल मार्क की तरह से कठिन कर दिया। वह पायरी बन गई। इस तरह आठ पायरी थीं। ऊपर भगवान् ऋषभदेव का निर्वाण हुआ है। ऐसे तो हिमालय प्रदेश में वह वस्तु है। बहुत सी ऐसी शिखरमालाएँ हैं पर यह कैलाश शिखर कहलाता है। वही है अष्टापद। बर्फ के अन्दर ये चीज़ें मौजूद हैं और अभी गुप्त गुप्त रहें इसी में मजा है। तिबेट (तिब्बत) भूमि अभी चाइना के हाथ में है और उसमें जो चीज़ें हैं ऐसी चीजें हैं जो उनके हाथमें नहीं आवे उसमें ही कुशलता है। तो वहाँ १५०३ तापसों में से एक ग्रुप ५०१ का पहली पायरी पर चढ़ सका। इतनी लब्धि उनको प्राप्त हुई थी, और दूसरा ग्रुप दूसरी पायरी पर, तीसरा ग्रुप तीसरी पायरी पर था।

पहली पायरी वाले एकान्तर आहार लेते थे और फलादि से पारणा करते थे और एक उपवास और फिर फल ग्रहण। दूसरे दो उपवास और फिर सूखे पत्ते पुष्पादि फल मिल गए उससे पारणा करते थे और तीसरे तीन दिन के बाद अल्पाहार लेते थे। किसका ? सूखी हुइ सेवाल, यह सेवाल भी ऊपर जो पानी के ऊपर तैरता है वह सेवाल सूखा हुआ है- वह भी पौष्टिक है और उसके इंजेक्शन बनते हैं आजकल। तो वह विलारी के पैर जितनी और तीन चुल्लु जल लेते थे एक बार। और ये ऊपर जाने के लिए आराधना करते थे, कैलाश को वन्दना ।

इस तरह भगवान् के पास सभी दीक्षित बने और बादमें चंदनबाला आदि बहुतसी महिलाएँ वहाँ उपस्थित हुईं, भगवान् से दीक्षा ली। श्रमण समुदाय बना । चतुर्विध संघ की स्थापना शंख आदि श्रावक और श्राविओं का समुदाय सा हो गया। जिसे चतुर्विध संघ कहते हैं। तीर्थ याने जिसका आधार तिरा जाय- संसारसमुद्र को पार किया जाय उसे तीर्थ कहते हैं और उसे बनाने वाले तीर्थंकर जिनके माध्यम से संसारसमुद्र पार उतरते हैं वह तीर्थंकर पद एक विशेष पद है। इसलिए केवलियों में भी यह विशेष पद है तीर्थंकर केवली और वे कहलाते हैं सामन्य केवली। चतुर्विध संघ स्थापन कर भगवान् ३० वर्ष विश्वकल्याण हेतु उदयानुसार विचरे। गौतमस्वामी भी अधिकाँश उनके साथ ही विचरे। भगवान् का अन्तिम चातुर्मास पावापुरी में हस्तिपाल राजा की जीर्ण सभा शुक्लशाला-दाणमण्डप में हुआ। वैशाली गणतन्त्र के अधीन काशी कौशल देश के अठारह गणप्रमुख राजा जो सब जैन-भगवान् के अनुयायी थे, पौषधव्रत धारण कर उपस्थित थे। भगवान् की वाणी उदयानुसार सोलह प्रहर पर्यन्त चालू थी। उन्होंने अपना अन्तिम समय ज्ञात कर गणधर इन्द्रभूति गौतमस्वामी को आदेश दिया की आप निकटवर्ती ग्राम में जा कर देवशर्मा ब्राह्मण को प्रतिबोध दो ! गौतमस्वामी प्रभु के अनन्य भक्त थे। वे जिसे भी दीक्षित करते प्रबल पुण्यराशि के कारण भगवान् के शरण में आने के बाद केवलज्ञान प्रगट हो जाता पर आप तो चार ज्ञानधारी ही थे। उनके सम्पूर्ण कैवल्यदशाप्राप्ति में भगवान् के प्रति प्रशस्त भक्तिराग ही बाधक था। आखिर चलकर वह भी छोड़ना पड़ता है, पर वह छूटता नहीं था। वे सोचते थे कि उस भक्तिराग को छोड दूँ तो केवलज्ञान हो सकता है। लब्धि द्वारा जान सकते थे, आत्मज्ञानी तो थे ही, फिर भी वास्तवमें देखूँ तो वह भी छोड़ना ठीक नहीं हैं, क्योंकि मैं तो नरक में जाने का काम करता था, यज्ञादि हिंसा-अधर्म का पोषण करता था। निरपराध पशुपक्षी और नरबलि तक के पापकार्य मेरे द्वारा हुए हैं। गति तो मेरी नरक थी पर भगवान् ने मुझे नरदेव बना दिया। और मोक्ष तो कोई दूर नहीं, इसी जन्म में ही होगा। फिर जब तक भगवान् हैं उनके प्रति आदरभाव-राग भाव कैसे छोडूं ! इतना भक्तिराग था। इससे संसार की उत्पत्ति नहीं होती पर सम्पूर्ण केवलदशा में यदि प्रवेश करता है तो यह भी छोड़ना आवश्यक है, अनिवार्य है। तो यह छूटता नहीं था। कई बार एकदम भावावेश में आ जाते और भगवान् से प्रार्थना करते कि प्रभु ! मैं क्या ऐसा ही रहूँगा!

भगवान् कहते भाई, भक्तिराग भी बन्धन है, इसको छोडो तो अभी कैवल्य हो जाय तुम्हें ! गौतमस्वामी के मन में यही उत्तर आता कि यह मुझसे नहीं बन पाता। अच्छा है यदि आपकी सेवा मुझे मिले तो मोक्ष नहीं चाहिए, कहाँ जानेवाला है मोक्ष ? यह था भक्तिराग ! वस्तुतः भक्ति का आदर्श थे गणधर

गौतम। वैष्णव आदि सम्प्रदाय में ऐसी भावना है, इसलिए उनके जीवन में कुछ नवीनता आती है। कुछ अद्‌भुत अनुभूतियाँ भी होने लगती हैं और मार्गानुसारिता का विकास होने लगता है। फिर कोई सम्यक् द्रष्टा ज्ञानी का सुयोग मिल जाए तो उनको ज्ञान पाना कोई दूर नहीं। इसलिए यह पात्रता का विकास भक्ति के जरिये ही होता है।

एक बार भगवान् के मुखारविन्द से यह सुना कि जो आत्मलब्धि से अष्टापद की वन्दना करे वह तद्‌भव मुक्तिगामी हो सकता है, औरों से यह संभव है। आत्मलब्धि द्वारा, देवभक्ति करने हेतु। उन्होंने यह देखा कि यह तो आकाश में उडकर ऊपर जा रहा है, यह गुरु सच्चा। यदि हम इसके शिष्य बन जाएँ तो ऐसी शक्ति हम में भी प्रगट हो सकती है। ऐसी भावना रख करके ये बैठे रहे और आप ऊपर गये। ऊपर जो जिनालय है ऐसे आजकल उल्लेख विस्मृत हो गया है, इसलिए कुछ का कुछ है, मूल चीज़ अनुभवगम्य है।

वहाँ तीन चौबीसी के जिनालय हैं। उनमें वर्तमान चौबीसी के रूप में आठवें शिखर के ऊपर चौदह मंदिर हैं और बाकी सातवीं मंजिल पर हैं। जिस में एक जिनालय में एक बिम्ब और चरण, इस तरह से रत्नमय बिम्ब तो कहीं रत्नमय मंदिर भी हैं। कहीं सुवर्णमय हैं इस प्रकार के हैं। वहाँ गणधर गौतम पधारे और वन्दना की खूब उल्लास के साथ। और मूल मंदिर के सामने ग्राऊन्ड है उसमें एक वृक्ष है वह वृक्ष खूब छायादार, उसके नीचे आप रात्रि में रहे हैं। रात्रि के समय में यह वज्रस्वामी का जीव उस समय तिर्यग्जृम्भक देव था, वह वहाँ आया है उनको गणधर गौतम ने प्रतिबोध दिया, उनको आत्मा की पकड़ कराई। प्रतिबोध का मतलब है देह से भिन्न आत्मा को पकड और परिणाम स्वरूप वज्रस्वामी आगे चल कर छोटी वय में ही श्रुतपाठी बन गए हैं। यह है गणधर गौतम की कृपा।

12

।। आचार्य व्रज का इतिवृत्त ।।

(तिर्यक्जृंभक देव)

वज्रस्वामी पूर्वभव में वैश्रमण इन्द्र के सामानिक देव थे। भगवान् वर्द्धमान स्वामी पृष्ठचंपा नगरी के सुभूमिभाग उद्यान में समवसृत हुए। उस नगरी का राजा शाल तथा युवराज महाशाल था। उनकी भगिनी यशोमती के पति का नाम पिठर और पुत्र का नाम गागली था। शाल भगवान् के समवसरण में गया। धर्म सुनकर वह बोला— 'भगवान् ! मैं युवराज महाशाल का राज्याभिषेक कर आपके पास प्रव्रज्या ग्रहण करूँगा।' वह अपने राजप्रसाद में आकर महाशाल से बोला— 'तुम राजा बन जाओ। मैं प्रव्रज्या ग्रहण करूँगा।' महाशाल ने कहा- 'राजन् ! जैसे आप यहाँ हमारे मेढ़ीभूत हैं, वैसे ही प्रव्रजित होने पर भी होंगे। मैं भी आपके साथ प्रव्रजित होना चाहता हूँ ।' तब कांपिल्यपुर से गागली को बुलाकर उसका राज्याभिषेक कर दिया गया। उसकी माता यशोमती कांपिल्यपुर में ही थी। उसके पिता पिठर भी वहीं थे। राजा बनते ही गागली ने उनको पृष्ठचंपा नगरी में बुला लिया। उसने दो दीक्षार्थियों के लिए हजार पुरुषों द्वारा उठाई जाने वाली दो शिविकाएँ बनवाईं। वे दोनों प्रव्रजित हो गए। भगिनी यशोमती भी श्रमणोपासिका बन गई। उन दोनों ने मुनि बनकर ग्यारह अंगों का अध्ययन कर लिया।

एक बार भगवान् राजगृह में समवसृत हुए। वहाँ से वे चंपानगरी की ओर जाने लगे। तब शाल और महाशाल— दोनों मुनियों ने भगवान् से पूछा— 'हम पृष्ठचंपा नगरी जाना चाहते हैं। वहाँ कोई सम्यक्त्व- लाभ कर सकता है अथवा कोई दीक्षित हो सकता है।' भगवान्ने जान लिया कि वहाँ कुछ लोग प्रतिबुद्ध होंगे। भगवान् ने उनके साथ गौतमस्वामी को भेजा। भगवान् चंपानगरी में पधारे। गौतमस्वामी भी पृष्ठचंपा गए। समवसरण में गागली, पिठर और यशोमती ने दर्शन किए। उनमें परम वैराग्य का उदय हुआ। धर्म सुनकर गागली अपने पुत्र का राज्याभिषेक कर माता-पिता के साथ दीक्षित हो गया। गौतमस्वामी उनको साथ ले चंपानगरी की ओर प्रस्थित हुए। उनको चंपानगरी की ओर जाते देखकर शाल-महाशाल को बहुत हर्ष हुआ। उन्होंने सोचा, 'संसार से इनका उद्धार हो गया। तदनन्तर शुभ अध्यवसाय में प्रवर्तमान उन दोनों को केवलज्ञान की प्राप्ति हो गई।' इधर गौतमस्वामी के साथ जाते हुए तीनों ने सोचा— 'शाल-महाशाल ने हमें राज्य दिया। फिर हमें धर्म में स्थापित कर संसार से मुक्त होने का अवसर दिया।' इस प्रकार के चिन्तन से शुभ अध्यवसायों में प्रवर्तन करते हुए तीनों को केवलज्ञान की प्राप्ति हो गई। केवली अवस्था में वे चंपानगरी पहुँचे। भगवान् को प्रदक्षिणा और तीर्थ को नमस्कार कर वे केवली-परिषद् की ओर गए। गौतमस्वामी भी भगवान् को प्रदक्षिणा दे उनके चरणो में वंदना करके उठे और तीनों से कहा— 'कहाँ जा रहे हो ? आओ, भगवान् को वंदना करो।' भगवान् बोले— 'गौतम ! केवलियों की आशातना मत करो।' तब गौतमस्वामी ने मुड़कर उनसे क्षमायाचना की। उनका संवेग बढ़ा। उन्होंने सोचा— 'बस, मैं अकेला ही सिद्ध नहीं हो सकूँगा।'

Avashyak Niryukti Vol. XX Ch. 150-A, Pg. 8533-8543

'जो अष्टापद पर्वत पर चढ़कर धरणीगोचर चैत्यों की वंदना करेगा, वह उसी भव में सिद्ध हो जाएगा।' इस बात को देवता एक-दूसरे को कहते थे। यह बात सुनकर गौतमस्वामी ने सोचा— 'अच्छा है, मैं भी अष्टापद पर्वत पर आरोहण करूँ ।' भगवान् ने गौतम के हृदयगत् भावों को जान लिया और यह भी जान लिया कि वहाँ तापस प्रतिबुद्ध होंगे और इसका चित्त भी स्थिर हो जाएगा। वे बोले— 'गौतम! तुम अष्टापद के चैत्यों की वंदन करने जाओ।' यह सुनकर गौतम बहुत प्रसन्न हुए और अष्टापद की ओर चल पड़े। अष्टापद पर्वत पर तीन तापस कौंडिन्य, दत्त और शैवाल अपने पाँच सौ-शिष्य परिवार के साथ रहते थे। उन्होंने जनश्रुति से गौतम की बात सुनी और सोचा— 'हम भी अष्टापद पर्वत पर आरोहण करें।' कौंडिन्य तापस और उसके पाँच सौ शिष्य उपवास करते और पारणे में सचित्त कंद-मूल खाते थे। उन्होंने अष्टापद पर चढ़ने का प्रयास किया। वे पर्वत की प्रथम मेखला तक ही चढ़ पाए।

दत्त तापस अपने शिष्य परिवार के साथ बेले-बेले की तपस्या करता था और पारणक में वृक्ष से नीचे गिरे सड़े, गले और पीले पत्तों को खाता था। उसने भी अष्टापद पर चढ़ने का प्रयत्न किया परन्तु वह दूसरी मेखला तक ही चढ़ पाया। शैवाल तापस अपने शिष्यों के साथ तेले-तले की तपस्या करता और पारणक में केवल म्लान शैवाल को ही खाता था। वह भी अष्टापद की तीसरी मेखला तक ही आरोहण कर पाया।

इधर भगवान् गौतमस्वामी पर्वत पर चढ़ रहे थे। उनका शरीर अग्नि, तडित् रेखा और दीप्त सूर्य की भाँति तेजस्वी और सुन्दर था। तापसों ने उन्हें आते देखकर व्यंग्य में कहा— ''देखो ! यह स्थूलशरीरी श्रमण अब अष्टापद पर्वत पर चढ़ेगा। हम महातपस्वी हैं, हमारा शरीर दुर्बल और शुष्क है ! हम भी पर्वत पर नहीं चढ़ पाए तो भला यह कैसे चढ़ पाएगा ?''

भगवान् गौतम जंघाचारणलब्धि से संपन्न थे। वे मकड़ी के जाले के तंतुओं के सहारे भी ऊपर चढ़ सकते थे। तापसों ने देखा, गौतम आए और देखते-देखते अदृश्य हो गए। वे पर्वत पर चढ़ गए। तीनों तापस उनकी प्रशंसा करने लगे और वहीं खड़े-खड़े आश्चर्यचकित होकर देखने लगे। उन्होंने सोचा, जब ये पर्वत से नीचे उतरेंगे, तब हम सब इनका शिष्यत्व स्वीकार कर लेंगे।

गौतमस्वामी वहाँ चैत्यों की वंदना कर उत्तर-पूर्व दिग्भाग में अशोकवृक्ष के नीचे पृथ्वीशिलापट्टक पर रात बिताने के लिए आए और वहाँ स्थित हो गए। शक्र का लोकपाल वैश्रमण भी अष्टापद के चैत्यों की वंदना करने आया। चैत्यों को वंदना कर वह गौतमस्वामी को वंदना करने पहुँचा। गौतमस्वामी ने धर्मकथा करते हुए उसे अनगार के गुण बतलाते हुए कहा— 'मुनि अंत और प्रान्त आहार करने वाले होते हैं।' वैश्रमण ने सोचा— 'ये भगवान् अनगारों के ऐसे गुण बता रहे हैं लेकिन इनके शरीर की जैसी सुकुमारता है, वैसी देवताओं में भी नहीं है।' गौतम ने वैश्रमण के मनोगत भाव जानकर पुंडरीक अध्ययन का प्ररूपण करते हुए बताया— 'पुंडरीकिनी नगरी में पुंडरीक राजा राज्य करता था। उसके युवराज का नाम कंडरीक था। युवराज कंडरीक दुर्बलता के कारण आर्त्त, दुःखार्त्त था। वह मरकर सातवीं नरक में उत्पन्न हुआ। पुंडरीक शरीर से हृष्ट-पुष्ट और बलवान् था। वह मरकर सर्वार्थसिद्ध विमान में उत्पन्न हुआ। इसलिए देवानुप्रिय ! दुर्बलत्व या सबलत्व गति में अकारण है। इनमें ध्याननिग्रह ही परम प्रमाण है।' तब वैश्रमण ने सोचा— 'अहो ! भगवान् गौतम ने मेरे हृदयगत भावों को जान लिया।' वह वैराग्य से भर गया और वंदना करके लौट गया। वैश्रमण देव के एक सामानिक देव का नाम जृंभक था। उसने उस पुंडरीक अध्ययन का पाँच सौ बार पारायण किया। इससे उसे सम्यक्त्व की प्राप्ति हुई।

दूसरे दिन गौतम चैत्य-वंदन कर अष्टापद पर्वत से नीचे उतरे। वे तापस गौतम के पास आकर बोले- 'आप हमारे आचार्य हैं, हम सब आपके शिष्य।' गौतम बोले- 'मेरे और तुम्हारे आचार्य हैं- त्रिलोकगुरु भगवान् महावीर।' तापस बोले- 'आपके भी कोई दूसरे आचार्य हैं ?' तब गौतम ने भगवान् महावीर के गुणों की स्तुति

की। गौतम ने उनको प्रव्रजित कर दिया। देवताओं ने उनके लिए साधु के वेश प्रस्तुत किए। सभी गौतम स्वामी के साथ चले। चलते-चलते भिक्षावेला हो गई। गौतम ने पूछा- 'पारणक में क्या लाएँ ?' तापस बोले- 'पायस।' भगवान् गौतम भिक्षा लेने गए। वे सभी लब्धियों से परिपूर्ण थे। वे घृतमधुसंयुक्त पायस से पात्र भरकर लाए और अपनी अक्षीणमहानस लब्धि से एक पात्र पायस से सबको पारणा करा दिया। फिर स्वयं ने भी पारणा किया। सभी पूर्ण तृप्त हो गए। शैवाल खाने वाले पाँच सौ तापसों को गौतम स्वामी की इस लब्धि को देखकर केवलज्ञान की प्राप्ति हो गई। दत्त तापस और उसके शिष्यों को भगवान् महावीर के छत्रातिछत्र अतिशय देखकर केवलज्ञान उत्पन्न हो गया। भगवान् के साक्षात् दर्शन कर कौंडिन्य और उसके शिष्यों को भी केवलज्ञान प्राप्त हो गया। गौतम स्वामी आगे चल रहे थे। शेष सभी उनके पीछे चल रहे थे। सभी ने भगवान् को प्रदक्षिणा दी और जो केवली थे, वे केवली-परिषद् की ओर जाने लगे। गौतम स्वामी ने कहा- 'आओ, पहले भगवान् को वंदना करो।' तब भगवान् महावीर बोले- 'गौतम ! केवलियों की आशातना मत करो।' गौतम भगवान् की ओर मुड़े और **मिच्छामि दुक्कडं** किया। भगवान् गौतम को गहरी अधृति हो गई। भगवान् महावीर ने तब कहा- 'देवता का वचन ग्राह्य है अथवा जिनेश्वर देव का ?' गौतम बोले- 'जिनेश्वर देव का।' भगवान् ने कहा- 'तब तुम अधृति क्यों कर रहे हो ?' भगवान् ने तब चार प्रकार के कटों की बात कही। चार प्रकार के कट होते हैं- शुंबकट, विदलकट, चर्मकट और कंबलकट । इसी प्रकार शिष्य भी चार प्रकार के होते हैं- शुंबकट के समान, विदलकट के समान, चर्मकट के समान तथा कंबलकट के समान। गौतम ! तुम मेरे सदृश शिष्य हो। तुम मेरे चिर-संसृष्ट और चिर-परिचित हो। अंतमें हम दोनों समान हो जायेंगे। तब भगवान् ने गौतमस्वामी की निश्रा में द्रुमपत्रक अध्ययन की प्रज्ञापना की।

वैश्रमण सामानिक देव च्युत होकर अवंती जनपद में तुंबवन सन्निवेश में धनगिरि नामक श्रेष्ठि के घर पुत्ररूप उत्पन्न हुए । जो आगे जाकर आचार्य वज्रस्वामी बने ।

Chapter 5

Ashtapad Tirth Pooja

વિમલ-અનંત-ધર્મનાથ જિન વંદના...

सामाणण-वरचंदो, कयवम्मनरिंदसागरससंको ।
अरिहो विमलजिणेसो, हिययं विमलं महंकुणउ ।।१३।।

કૃતવર્મ રાજાના પુત્ર અને શ્યામાદેવી રૂપ શમી વૃક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ અગ્નિસમાન એવા હે **વિમલસ્વામી!** તમે અમારું મન નિર્મળ કરો. ૧૩

सिरिसिंहसेणनरवइ-कुलमंगलदीवगो अणंतजिणो ।
सुजसादेवीसूणू, वियरसु अम्हं सुहमणंतं ।।१४।।

સિંહસેન રાજાના કુળમાં મંગળદીપક અને સુયશા દેવીના પુત્ર હે **અનંત ભગવાન્ !** તમે અનંત સુખ આપો. ૧૪

भाणुनिवहियययचंदो, सुवयापुव्वायलेसउसिणंसू ।
धम्मजिणेसो भयवं, विहेउ धम्मे मइं मज्झ ।।१५।।

સુવ્રતા દેવીરૂપ ઉદયાચળની તટીમાં સૂર્યરૂપ અને ભાનુરાજાના પુત્ર એવા હે **ધર્મનાથ પ્રભુ !** તમે ધર્મને વિષે મારી બુદ્ધિ સ્થાપન કરો. ૧૫

1

॥ શ્રી અષ્ટાપદતીર્થ-પૂજા ॥

(અર્થસહિત)

મૂળ પૂજા-રચયિતા
શ્રી દીપવિજયજી મહારાજ સાહેબ

વિવેચનકાર
પંન્યાસજી મ. શ્રી રામવિજયજી ગણિવર્ય

પ્રસ્તાવના :

संसारम्बुधिः तीर्यतेऽनेनेति तीर्थम् - અર્થાત્ સંસારરૂપી સાગર જેના વડે તરાય એને 'તીર્થ' કહે છે. એવાં તીર્થ બે પ્રકારે છે. એક જંગમ અને બીજું સ્થાવર. જેમાં સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા અને વિહરમાન શ્રીસીમંધર પ્રભુ-(જે હાલ મહાવિદેહ ક્ષેત્રની પુષ્કલાવતી વિજયમાં શ્રી પુંડરીકગિરિ નગરીમાં ભાવ તીર્થંકરરૂપે વિચરી રહ્યા છે તે) એ લોકોત્તર જંગમ તીર્થ કહેવાય અને જેમાં મુખ્ય એવા (૧) શ્રીશત્રુંજય તીર્થ, (૨) શ્રીગિરનારજી તીર્થ, (૩) શ્રીઆબુ તીર્થ, (૪) શ્રીસમેતશિખર તીર્થ, (૫) શ્રીઅષ્ટાપદ તીર્થ એ પાંચ લોકોત્તર અને મુખ્ય નહિ છતાં ગૌણ સ્થાપનાતીર્થ તરીકે ભોયાણી, પાનસર, તારંગા વગેરે તેમજ દરેક ગામોમાં શ્રી જિનમંદિરો, પગલાં, ફોટાઓ, જિનમૂર્તિઓ વગેરે વગેરે લૌકિક સ્થાવર તીર્થ કહેવાય છે.

લોકોત્તર સ્થાવર તીર્થો પૈકી શ્રીઅષ્ટાપદ તીર્થની પૂજા કવિરત્ન દીપવિજયજી મહારાજે બનાવી છે. આ મહાપુરુષે એ સિવાય 'ભરતજી કહે સુણો માવડી' 'અબોલા શાને લ્યો છો' તેમજ રાસાઓ જેવાં સ્તવનો તથા રાસોની રચના કરી છે, જે ઉપલબ્ધ છે.

અષ્ટાપદ તીર્થ ક્યાં છે તેનું પ્રમાણ આગમોમાંથી મળે છે. છતાં લૌકિક દૃષ્ટિએ જૈન, જૈનેતરો તેને હિમાલયના કોક સ્થાનમાં હોવાનું માને છે, પરંતુ એ માત્ર અનુમાન છે. મૂળ અષ્ટાપદ તીર્થની 'અષ્ટાપદાવતાર' રૂપે જ્યાં ત્યાં સ્થાપનાઓ કરેલી જોવાય છે. અમદાવાદમાં વિદ્યાશાળા પાસેનું દેરાસર, શ્રી શત્રુંજય પર દાદાની ટૂંકમાં તેમજ પાટણ, ખંભાત, સુરત વગેરે શહેરોમાં શ્રીઅષ્ટાપદ તીર્થની રચનાનાં મંદિરો વિદ્યમાન છે. અષ્ટાપદ તીર્થ ક્યાં છે તેનો ખ્યાલ કવિરત્ન શ્રીદીપવિજયજી મહારાજ આપે છે.

Ashtapad Tirth Pooja Vol. II Ch. 10-F, Pg. 594-660

આગમની સાક્ષીરૂપ વિચારણા 'ક્ષેત્રસમાસ' દ્વારા ગણિત યુક્ત બતાવતાં જણાવે છે -

''કિહાં છે અષ્ટાપદ ગિરિ રે, કેટલા કોષ પ્રમાણ રે; મન.
કેમ હુઓ અષ્ટાપદ ગિરિ રે, વર્ણવું વાસ વખાણ રે; મન.
આશરે એક લાખ ઉપરે રે, ગાઉ પંચાસી હજાર રે; મન.
સિદ્ધગિરિથી વેગલો રે, અષ્ટાપદ જયકાર રે; મન.

પ્રથમ જળપૂજા ઢાલ પહેલી કડી, દશમી તથા અગિયારમી એટલે શ્રી સિદ્ધાચલ તીર્થથી વાસ્તવિક મૂળ અષ્ટાપદ તીર્થરૂપે (સ્થાપના નિક્ષેપારૂપે નહિ) પરંતુ ભરત ચક્રવર્તીકૃત ભાવ નિક્ષેપારૂપે શ્રીઅષ્ટાપદ તીર્થ-શ્રી સિદ્ધાચલ તીર્થથી એક લાખ પંચાસી હજાર ગાઉ દૂર છે-તેનું ગણિત આ પ્રમાણે 'ક્ષેત્રસમાસ'ની અઠ્ઠયાસીમી ગાથા અવલોકવાની સૂચના કરી છે.

બહિરખંડંતો બારસદીહા નવવિત્થડા અઉજ્ઝપુરી।
સા લવણા વેયડ્ઢા ચઉદહિયસમં ચિગારકલા ।।૮૮।।

અર્થ — જગતીના દક્ષિણ કિનારથી અને શાશ્વત વૈતાઢ્ય પર્વતથી બરાબર મધ્ય પ્રદેશની ભૂમિમાં આપણી તરફના દક્ષિણ ભાગમાં મધ્ય આર્ય ખંડે-બાર યોજન લાંબી નવ યોજન પહોળી અયોધ્યા નગરી આવેલી છે. તેની નજીકમાં શ્રીઅષ્ટાપદ તીર્થ મૂળ સ્વરૂપે છે. તે આવી રીતે દક્ષિણ દરવાજેથી આ નગરી એકસો ચૌદ યોજન-અને અગિયાર કલા દૂર છે. વળી, નવપુઢવી વિમાણાઇં મિણસુ પમાણાંગુલેણં તુ। આ ગાથાર્ધના પ્રમાણથી- સો સો ગાઉનો એક યોજન પ્રમાણાંગુલે કરી થાય તો-એકસો ને ચૌદ યોજન તથા-અગિયાર કલાને-ગાઉ કરવા સારુ સોળસો ગુણ્યા-અગિયાર કલાના પણ ગાઉ પ્રમાણાંગુલ વડે થાય તો-કવિરત્ન દીપવિજયજી મહારાજે સિદ્ધગિરિથી એક લાખ પંચાસી હજાર ગાઉ દૂર આ તીર્થ છે એવો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ સંખ્યા સાથે બંધબેસે છે આ ગણિતનું પ્રમાણ અમે બતાવી શકીએ એમ છીએ. જૈન અને જૈનેતરોની ભૂગોળ સંબંધી વિચારણામાં-બિંદુ અને સમુદ્રમાં જેટલું અંતર હોય છે, એક પરમાણુ અને મેરુ પર્વતનું જેટલુ અંતર હોય છે, તેટલું અંતર જૈન જૈનેતર ભૂગોળમાં છે. એક જંબૂદ્વીપના એક જ ભરતના એકેક ખંડનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ જાણી શકયા નથી તો જૈનોની ભૂગોળમાં અસંખ્યા દ્વીપો, અસંખ્યા સમુદ્રો કેવી રીતે જાણી શકે ? જૈન ભૂગોળ એટલે ક્ષેત્રસમાસ જેની પ્રસ્તાવના-લગભગ બાવીસ પાનાની છે-તેમાં આધુનિક જૈનેતરોની ભૂગોળ સંબંધી માન્યતા અને જૈનોની આગમપ્રમાણ માન્યતા-એ બંને માન્યતાઓમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અંતર બતાવ્યું છે- આ ભૂગોળ પૂજ્યપાદ વિજયમોહનસૂરીશ્વરજીની સ્થાપના કરેલી વડોદરા જૈન લાયબ્રેરી (પુસ્તકાલય છે) તરફથી આ પુસ્તક છપાયું છે તેની પ્રસ્તાવના વાંચવા ભલામણ છે. તેમજ બૃહત્સંગ્રહણી, લઘુસંગ્રહણી વાંચવા જેવી છે. શ્રીભરતચક્રવર્તીએ શ્રી ઋષભદેવની નિર્વાણભૂમિ પર-અષ્ટાપદ તીર્થ પર ચોવીસ બિંબ યુક્ત સિંહનિષદ્યા નામનો ત્રણ ગાઉ ઊંચો, ચાર ગાઉ વિસ્તારમાં જૈન પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો, શ્રીગૌતમ ગણધરે અષ્ટાપદ પર્વત પર જઈ યાત્રા કરી પંદરસો ત્રણ તાપસોના પ્રતિબોધ અર્થે જગચિંતામણી ચૈત્યવંદન ત્યાં બનાવ્યું. પ્રથમ ગાથામાં ''અઠ્ઠાવય સંઠવિયરૂવ'' એ પદથી શ્રીઅષ્ટાપદ તીર્થ પર રૂવ-રૂપ એટલે જિનબિંબો

સ્થાપ્યાં એ મોટું પ્રમાણ છે. વળી 'સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં'ની છેલ્લી ગાથા પ્રમાણભૂત છે. વળી, આ પવિત્ર ભૂમિમાં પંદરસો ને ત્રણ તાપસોએ-ખીર ખાતા, સમોવસરણ જોતાં અને વીરવાણી સાંભળતાં કેવલજ્ઞાનરૂપ આભ્યંતર લક્ષ્મી મેળવી, તેમાં આ અષ્ટાપદગિરિરાજના પવિત્ર પરમાણુઓએ કામ કર્યું. દૂધમાં જેમ સાકર ભળે એમ પવિત્ર પરમાણુઓ અને શ્રી ગૌતમ ગુરુનો ઉપદેશ - એ બંને ભેગા થયા અને કૃતાર્થપણું ઉપાજર્યું. ધન્ય ધન્ય ! પવિત્ર દસ હજાર મુનિઓની સાથે નિર્વાણ પામનારા શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુની નિર્વાણભૂમિને. વળી ઋષભદેવ અને અજિતનાથ પ્રભુના અંતરમાં પચાસ લાખ કોટી સાગરોપમ જેટલો કાળ છે, તેમાં શ્રી ઋષભદેવના વંશજો અસંખ્ય-સંખ્ય-પરંપરાએ આ ગિરિરાજ ઉપર મોક્ષે સીધાવ્યા અને શ્રી શત્રુંજ્યગિરિ પર પણ ભરતજીની પાટે મુખ્ય પટધરો, ગૌણ પટધરો, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શુદ્ર એ ચારે જાતોમાંથી; વળી તેમાંથી નીકળતી નવનારૂ-નવકારૂ એમ અઢાર વર્ણો છત્રીસ ક્ષત્રિય કુળોમાંથી પણ સંખ્ય-અસંખ્ય જીવો-શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુના વંશજો મોક્ષે પધાર્યા, તેમાં અજિતનાથજીથી શ્રીમહાવીર પ્રભુ પર્યંત પચાસ લાખ ક્રોડ સાગરોપમરૂપ કાળમાં પણ ઉપર પ્રમાણે શ્રી સિદ્ધાચલજી ઉપર અને શ્રી અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર સંખ્યા, અસંખ્યા જીવો ગિરિરાજના ક્ષેત્રરૂપ નિમિત્ત પામી મોક્ષે પધાર્યા છે. સાક્ષીરૂપે- 'ભરતને પાટે ભૂપતિ રે સિદ્ધિ વર્યા એણે ઠામ સલુણા, અસંખ્યાતા તિહાં વગેરે હુઆ અજીત જિનરાય સલુણા, જેમ જેમ એ ગિરિ ભેટીએરે તેમ તેમ પાપ પલાય સલુણા' આ વાત સિદ્ધદંડિકા-સાત પ્રકારની છે- તેના પાંચ સ્તવનોમાં છે. ઉપાધ્યાયજી વિનયવિજયજીકૃત 'લોકપ્રકાશ' ગ્રંથમાં આ બીના વિસ્તારથી સમજાવી છે. વળી આ વૃત્તાંતની સાક્ષીમાં 'શ્રીઠાણાંગસૂત્ર'નું આઠમું સ્થાન વિદ્યમાન છે. વળી જંબુદ્વીપપન્નતિસૂત્ર, વળી આ મોક્ષગતિની પરંપરાવાળી આ શ્રી અષ્ટાપદની છઠ્ઠી અક્ષત પૂજાની પ્રથમ ઢાળમાં ઉપર કહેલી વાતોની સાક્ષી પૂરેપૂરી મળી શકે છે. વળી કલ્પસૂત્રની તેમજ વસુદેવહિંડીની સાક્ષી પણ આ અષ્ટાપદ તીર્થને અંગે વિદ્યમાન છે. વળી શ્રી ભરત ચક્રવર્તીએ તીર્થરક્ષા માટે યોજન યોજન પ્રમાણવાળાં આઠ પગથિયાં દંડરત્નથી કરાવ્યાં હતાં તેથી પણ આ તીર્થનું ગુણનિષ્પન્ન નામ-અષ્ટાપદ આઠ આપદા દૂર કરવાના અર્થવાળું પડ્યું છે-તેમાં પણ ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રના પહેલા-બીજા પર્વ ગ્રંથમાં શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુના ચરિત્રમાં શ્રીમદ્ હેમચંદ્રસૂરિજીએ સારો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી આ વૃત્તાંતોમાં શ્રીવજસ્વામી, કંડરીક, પુંડરીક, તિર્યક્જૃંભક દેવ, પ્રતિવાસુદેવ રાવણ વગેરેનાં કથાનકો પુષ્ટિકર્તા છે.

આ પૂજાના કર્તા કવિરત્ન દીપવિજયજી મહારાજ છે. સ. ૧૮૯૨ માં તેમણે આ પૂજા રચી છે. એનો અર્થ સમજાવવાનું ઉપયોગી સૂચન મળતાં મેં સ. ૨૦૧૩ કાર્ત્તિક સુદ ૧ શનિવારે-દાદર-મુંબઈ શ્રી શાંતિનાથ મંદિરે ચોમાસામાં રહી શુભયોગ સંપાદન કર્યો.

- પં. રામવિજયગણિ

શ્રી દીપવિજયજી
કૃત
અષ્ટાપદજીની પૂજા
(સાર્થ)

॥ પ્રથમ જલપૂજા પ્રારંભ ॥

(દોહા)

ઋષભ શાંતિ નેમિ પ્રભુ, પારસ શ્રીમહાવીર ।
નમું પદપંકજ તેહનાં, જે જગતારણ ધીર ॥૧॥

પૂજન દોય પ્રકારનાં, જિન શાસનમાં જેહ ।
દ્રવ્ય ભાવ પૂજા બહુ, મહાનિશીથમાં તેહ ॥૨॥

ભાવસ્તવ મુનિવર કરે, ચારિત્ર જિન ગુણગ્રામ ।
જેહથી શિવસંપદ વરે, અક્ષય અવિચલ ઠામ ॥૩॥

દ્રવ્યસ્તવન જિનપૂજના, વિવિધ પંચપ્રકાર ।
આઠ સત્તર એકવીસની, અષ્ટોત્તર જયકાર ॥૪॥

શ્રાવક કરણી દોય છે, દ્રવ્ય ભાવ ગુણગ્રામ ।
સીંચે ભાવ જળે કરી, સમકિત તરુવર ઠામ ॥૫॥

ભાવે બહુ ફળ સંપજે, ગુણી ગુણાકર જેહ ।
વર્ણવું ભાવ પૂજક ગુણી, વર્તમાન ગુણ ગેહ ॥૬॥

અર્થ — પ્રથમ ઋષભદેવ, સોળમા શાન્તિનાથ, બાવીસમા નેમિનાથ, ત્રેવીસમા પાર્શ્વનાથ, ચોવીસમા મહાવીરસ્વામી. એ પાંચ પ્રભુ ત્રણ જગતના તારનારા અને ધીર એવા ગુણથી સહિત છે, તેમનાં ચરણકમલમાં હું (એટલે પૂજાના રચનારા શ્રીદીપવિજયજી) નમું છું. ॥૧॥

જિનશાસનમાં પૂજા બે પ્રકારની કહી છે. પ્રથમ દ્રવ્યપૂજા અને બીજી ભાવપૂજા. આ બન્ને પૂજાનો અધિકાર ઘણા વિસ્તારથી મહાનિશીથસૂત્રમાં આપ્યો છે. ॥૨॥

ભાવપૂજા મુનિવર કરી શકે છે. તેમાં ચારિત્રનું અને જિનેશ્વર ભગવાનના ગુણસમૂહનું વર્ણન કરે છે. આ ભાવ પૂજાના પ્રભાવથી મુનિવરો અક્ષય અને અવિચલ સ્થાનરૂપ મુક્તિની સંપદા વરે છે. ॥૩॥

શ્રાવક માટે દ્રવ્યપૂજા અને ભાવપૂજા બતાવી છે. તે ભેદ ત્રણ, પાંચ, આઠ, સત્તર, એકવીસ અને એકસો ને આઠ એ ઘણા ભેદવાળી છે. ॥૪॥

ગુણના સમૂહરૂપ શ્રાવકની કરણી દ્રવ્ય અને ભાવ બે ભેદે છે. શ્રાવકો ભાવપૂજારૂપ જળવડે સમકિતરૂપ વૃક્ષનું મૂળ સિંચે છે. ॥૫॥

ગુણી એવા ગુણાકર નામના શ્રાવકે ભાવપૂજા કરી બહુ ફળ પ્રાપ્ત કર્યું. તે કારણથી વર્તમાનકાળમાં ગુણના આવાસરૂપ અને ભાવપૂજામાં રસિક જે મુનિવરો થયા છે, તેના ગુણનું વર્ણન નામપૂર્વક હવે પછી પહેલી ઢાળમાં વર્ણવીશ. ॥૬॥

॥ ઢાળ પહેલી ॥

(શ્રી સિદ્ધપદ આરાધીએ રે-એ દેશી)

લક્ષ્મીસૂરિ તપગચ્છપતિ રે, શ્રુતગંભીર ઉદાર રે, ॥મનવસિયા॥
ભાવ સ્તવન પૂજન કિયો રે, સ્થાનક વીસ પ્રકાર રે
॥ગુણરસિયા ॥૧॥

સ્થાનક વીસને સેવતાં રે, તીર્થંકર પદ પાય રે, ॥મન૦॥
અહો જગમાં મહિમા વડો રે, કરે રંકને રાય રે.
॥ગુણ૦ ॥૨॥

વળી જશવિજય વાચક ગણિ રે, કીધો પૂજન ભાવ રે, ॥મન૦॥
સિદ્ધચક્ર નવપદ ભણી રે, પૂજા વિવિધ બનાવ રે.
॥ગુણ૦ ॥૩॥

રૂપવિજય પૂજન કિયો રે, ભાવ સ્તવન ગુણગ્રામ રે, ॥મન૦॥
પિસ્તાલીસ આગમ ભણી રે, પંચજ્ઞાન ગુણ ધામ રે.
॥ગુણ૦ ॥૪॥

વીરવિજય વર્ણવ કર્યો રે, ભાવ સ્તવન ભગવાન રે. ॥મન૦॥
અષ્ટ કર્મ સૂડણ તણી રે, ચોસઠ પૂજા જ્ઞાન રે.
॥ગુણ૦ ॥૫॥

પિસ્તાલીસ આગમ ભણી રે, વળી નવાણું પ્રકાર રે, ॥મન૦॥
પૂજા વળી વ્રત બારની રે, શ્રાવકને હિતકાર રે.
॥ગુણ૦ ॥૬॥

અસ્મત્કૃત પૂજા અછે રે, અડસઠ આગમ દેવ રે, ॥મન૦॥
ગણધર વચનો જેહમાં રે, ભાવ સ્તવન ગુણ સેવ રે.
॥ગણ૦ ॥૭॥

વળી નંદીશ્વર દ્વીપની રે, મહાપૂજા ગુણ ગ્રામ રે, ॥મન૦॥
વર્તમાન પૂજા અછે રે, શ્રાવક ગુણગણધામ રે.
॥ગુણ૦ ॥૮॥

વર્ણવું અષ્ટાપદ તણી રે, પૂજા અષ્ટ પ્રકાર રે, ॥મન૦॥
અષ્ટાપદ દૂરે હરે રે, અષ્ટાપદ જયકાર રે.
॥ગુણ૦ ॥૯॥

કિહાં છે અષ્ટાપદગિરિ રે, કેટલા કોશ પ્રમાણ રે, ॥મન૦॥
કેમ હુઓ અષ્ટાપદગિરિ રે, વર્ણવું તાસ વખાણ રે.
॥ગુણ૦ ॥૧૦॥

આશરે એક લાખ ઉપરે રે, ગાઉ પંચાસી હજાર રે, ॥મન૦॥
સિદ્ધગિરિથી છે વેગળો રે, અષ્ટાપદ જયકાર રે.
॥ગુણ૦ ॥૧૧॥

તેહનો વિધિ સુણીએ સહુ રે, ગુણીજન મન ઉલ્લાસ રે, ॥મન૦॥
અષ્ટાપદ મહોત્સવ કરે રે, જે નર ભાવ પ્રકાશ રે.
॥ગુણ૦ ॥૧૨॥

જોઈ નિરવદ્ય ભૂમિકા રે, શોધન કરો વિચાર રે, ॥મન૦॥
અષ્ટાપદ ગિરિવર તણો રે, સુંદર કરી આકાર રે.
॥ગુણ૦ ॥૧૩॥

દોય ચાર અટ્ઠ દશ પ્રભુ રે, પૂરવ દક્ષિણ જાણ રે, ॥મન૦॥
પશ્ચિમ ઉત્તર ચિહું દિશે રે, થાપો જિનવર ભાણ રે.
॥ગુણ૦ ॥૧૪॥

આઠ આઠ નર ચિંહુ દિશે રે, કલશ ગ્રહી મનોહાર રે. ॥મન૦॥
એણી પરે આઠે દ્રવ્યથી રે, પૂજા કરો વિહાર રે.
॥ગુણ૦ ॥૧૫॥

દીપવિજય કવિરાજજી રે, સહુ જિનવર મહારાજ રે, ॥મન૦॥
ચઢતે ભાવે પૂજીએ રે, ભવોદધિ તારણ જહાજ રે.
॥ગુણ૦ ॥૧૬॥

અર્થ — શ્રીમદ્ તપગચ્છના અધિપતિ શ્રુતજ્ઞાનના ઉપયોગથી ઉદાર હૃદયવાળા શ્રી વિજયલક્ષ્મીસૂરિ મારા મનમાં વસેલા છે. ગુણના રસિક એવા તેઓએ ભાવસ્તવન પૂજનના ક્રિયાયોગમાં વીસસ્થાનકની પૂજા બનાવી છે. ॥૧॥

વીસસ્થાનકને સેવતાં તીર્થંકર નામકર્મ પામી શકાય છે. અહો એ વીસસ્થાનકનો મહિમા જગતમાં મોટો છે અને એ સ્થાનકના સેવનથી રંક પણ રાજા બની જાય છે. ॥૨॥

વળી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજે, ભાવપૂજાની આરાધનામાં નવપદજીની પૂજા (સિદ્ધચક્રજીની પૂજા) વિવિધ પ્રકારે બનાવી છે. ॥૩॥

વળી પંડિત શ્રી રૂપવિજયજી મહારાજે ભાવ પૂજાની આરાધના-ક્રિયામાં ગુણના સમૂહરૂપ એવી પિસ્તાલીસ આગમની તથા ગુણના સ્થાનરૂપ પંચજ્ઞાનની પૂજાઓ બનાવી છે. ॥૪॥

પંડિત શ્રી વીરવિજયજી મહારાજે ભાવ સ્તવનના અધિકારમાં કર્મસૂદન તપની (ચોસઠપ્રકારી પૂજા) બનાવી છે. તેમજ પિસ્તાલીસ આગમની અને શત્રુંજયતીર્થના મહિમા ગર્ભિત નવાણુંપ્રકારી પૂજા તેમજ શ્રાવકને હિતકારી એવી બારવ્રતની પૂજાઓ બનાવી આત્માને હિતકારી ભાવપૂજનની આરાધના પ્રકાશિત કરી છે. ॥૫-૬॥

અમે (એટલે શ્રી દીપવિજયજીએ) પણ અડસઠ આગમ દેવની પૂજાની રચના કરી છે, જેમાં ગણધર મહારાજના વચનોનો અને ભાવપૂજાની સેવાનો અપૂર્વભાવ દર્શાવ્યો છે ॥૭॥

શ્રી ધર્મચંદ્રજીકૃત નંદીશ્વરદ્વીપની પૂજા ગુણના સમૂહ રૂપ છે. શ્રાવકના ગુણનો જે સમુદાય, તેના સ્થાનરૂપ આ પૂજા વર્તમાનકાળમાં ભણાવાય છે. ॥૮॥

શ્રી દીપવિજયજીકૃત શ્રીઅષ્ટાપદની અષ્ટપ્રકારી પૂજા જીવની આઠ આપદાઓને હરે છે. આ અષ્ટાપદ તીર્થ જયવન્તુ વર્તે છે. ॥૯॥

શ્રી દીપવિજયજી મહારાજે અષ્ટાપદગિરિ અહીંથી કેટલા કોસ દૂર છે અને અષ્ટાપદ એવું નામ શાથી પડયું છે તેનું વર્ણન શાસ્ત્ર દ્વારા પ્રકાશિત કર્યું છે. ॥૧૦॥

તેઓ જણાવે છે કે, સિદ્ધગિરિથી આશરે (ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણના) એક લાખ પંચાસી હજાર ગાઉ દૂર અષ્ટાપદગિરિ છે. ॥૧૧॥

અષ્ટાપદતીર્થની આરાધના આ પ્રમાણે છે- હે ગુણીજન પુરુષો ! મનનાં ઉલ્લાસપૂર્વક તે સાંભળોઃ જે શ્રાવકના હૃદયમાં અષ્ટાપદતીર્થની આરાધના કરવાનો ભાવ છે, તે પ્રથમ અષ્ટાપદતીર્થની પૂજા ભણાવવાનો લાભ લે છે. ઘર આંગણે અષ્ટાપદતીર્થની આરાધના કરવી હોય તો સ્થાપના નિક્ષેપાનો ભાવ મનમાં લાવી પ્રથમ નિરવદ્ય એટલે ભૂમિને શુદ્ધ કરે અને અષ્ટાપદગિરિનો આકાર સુંદર રીતે રચે ॥૧૨-૧૩॥

તે રચનાની વિધિમાં દક્ષિણ તરફ ચાર પ્રભુ અને પશ્ચિમ તરફ આઠ, ઉત્તર દશ અને પૂર્વદિશામાં બે, એમ ચોવીસ તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ ચારે દિશામાં સ્થાપન કરવી. ॥૧૪॥

પછી એક એક દિશામાં આઠ આઠ સ્નાત્રિયા, પંચામૃતથી સંપૂર્ણ ભરેલા કળશો લઈને ઊભા રહે, અને તેની સાથે જળની જેમ ચંદન, પુષ્પ, ધૂપ, દીપક, અક્ષત, નૈવેદ્ય અને ફળ; એમ અષ્ટપ્રકારી પૂજાનો સામાન સાથે રાખી પૂજનની ક્રિયા દ્રવ્ય-ભાવથી સાચવે અને જૈન મંદિરમાં પૂજા કરે. ॥૧૫॥

આ પૂજાના કર્તા શ્રી દીપવિજયજી કવિરાજ કહે છે કે, સંસારસમુદ્રમાં વહાણ સમાન એવા ચોવીસ તીર્થંકર પ્રભુને ચઢતે ભાવે પૂજીએ. હે ગુણરસિક એવા શ્રાવકો ! આ રીતથી અષ્ટાપદ તીર્થની આરાધના કરો અને કરાવો. ॥૧૬॥

॥ ઢાળ બીજી ॥

(રાગ - આશાવરી; ધન્ય ધન્ય સંપ્રતિ સાચો રાજા-એ દેશી)

ગઈ ચોવીશીના ત્રણ જે આરા, સાગર નવ કોડાકોડી રે ॥
તેહમાં યુગલનો કાળ ગવેષો, કહે ગણધર ગણિ જોડી રે,
ધન ધન જિન આગમ સાહિબા ॥૧॥

ઋષભ ચોવીશીના ત્રણ જે આરા, તેહમાં પણ એ રીત રે ॥
ઋષભ પ્રભુજીના જન્મ સમય લગે, અઢાર કોડા-કોડી જીત રે ॥
ધન૦ ॥૨॥

અઢાર કોડાકોડી સાગરમાંહે, દશ ક્ષેત્ર સરિખા ભાવ રે ॥
ભૂમિ થાળી સમ સરખી હોઈ, જંબૂદ્વીપપન્નત્તિ જીવાભિગમમાં બતાવે રે ॥
ધન૦ ॥૩॥

ત્રીજા આરાના વરસ થાકતે, ચોરાસી લખ પૂર્વ વરસે રે ॥
નાભિનૃપ સરિખાના કુલમેં, પ્રગટે પ્રથમ જિન હરસે રે ॥
ધન૦ ॥૪॥

ત્રીજા આરાના વર્ષ ચોરાશી, લાખ પૂર્વ રહે શેષ રે॥
દશ ક્ષેત્રે સમકાળે હોઈ, બંદર ભરતક્ષેત્ર પ્રમાણે હોઈ,
વાદળ પ્રગટતે જલધર વરસે રે ॥
ધન૦ ॥૫॥

પંચ જાતિના જલધર વરસે, સમભૂમિ જળથી ખોદાય રે ॥
નાના મોટા પર્વત પ્રગટે, સમભૂમિ વિષમ તે થાય રે ॥
ધન૦ ॥૬॥

અવસર્પિણ ઉત્સર્પિણી એહવાં, લોમ વિલોમ છે ભાવ રે ॥
શાશ્વતા ભાવ કહ્યા વીતરાગે, કાળ સ્વભાવ બનાવ રે,
જંબૂદ્વીપ-પન્નત્તિમાં ભાવ રે ॥
ધન૦ ॥૭॥

જંબૂના દક્ષિણ દરવાજેથી, વૈતાઢ્યની મધ્યમ ભાગ રે ॥
નયરી અયોધ્યા ભરતની જાણો, કહે ગણધર મહાભાગ રે ॥
ધન૦ ॥૮॥

જંબૂના ઉત્તર દરવાજેથી, વૈતાઢ્યથી મધ્યમ ભાગ રે ॥
અયોધ્યા ઐરવતની જાણો, કહે ગણધર મહાભાગ રે ॥
ધન૦ ॥૯॥

બાર યોજન છે લાંબી પહોળી, નવ યોજનને પ્રમાણ રે ॥
નયરી અયોધ્યા નજીક અષ્ટાપદ, બત્રીસ કોશ ઊંચાણ રે ॥
ધન૦ ॥૧૦॥

તે અયોધ્યામાં નાભિ નરપતિ, કુલ વહુ મરૂદેવી નાર રે ॥
ઋષભ પ્રભુજીનાં માતાપિતા એહ, ધન ધન જસ અવતાર રે ॥
ધન૦ ॥૧૧॥

સરવારથનાં સુર સુખ પાળી, સાગર તેત્રીસ આય રે ॥
અષાઢ વદ ચોથ જિન ચવિયા, ચ્યવન કલ્યાણક થાય રે ॥
ધન૦ ॥૧૨॥

ચૈત્ર વદ નિશિ અષ્ટમી જન્મ્યા, ત્રિભુવન થયો ઉદ્યોત રે ॥
દીપવિજય કવિરાજ પ્રભુજી, તારણ ભવજળ પોત રે ॥
ધન૦ ॥૧૩॥

અર્થ — ભૂતકાળની એટલે ઉત્સર્પિણીકાળની ચોવીસીના છેલ્લા ત્રણ આરા, તેમાં ચોથો આરો બે કોડાકોડી સાગરોપમનો છે. પાંચમો આરો ત્રણ કોડાકોડી સાગરોપમનો અને છઠ્ઠો આરો ચાર કોડાકોડી સાગરોપમનો છે. તે મળીને નવ કોડાકોડી સાગરોપમ થાય. તે પછી અવસર્પિણીકાળનો પહેલો આરો ચાર કોડાકોડી સાગરોપમનો છે. બીજો આરો ત્રણ કોડાકોડી સાગરોપમનો છે. ત્રીજો આરો બે કોડાકોડી સાગરોપમનો છે. એવી રીતે અઢાર કોડાકોડી સાગરોપમનો કાળ વિરતિરૂપ ધર્મ વિનાનો અને પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરાવતમાં એમ દશે ક્ષેત્રમાં સરખા ભાવવાળો તેમ જ યુગલિક ધર્મવાળો હોય છે. તે વખતે આ દશે ક્ષેત્રની ભૂમિ થાળી સરખી હોય છે. તેમાં ત્રીજા આરામાં ચોરાસીલાખ પૂર્વ અને નેવાસી પખવાડિયાં બાકી હોય ત્યારે ઋષભદેવ ભગવાન જેવા પ્રથમ તીર્થંકર ઉત્પન્ન થાય છે. એ વખતે એટલે જ્યાં સુધી પ્રથમ તીર્થંકર ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી આવી સ્થિતિ વર્તે છે, તે વખતે આકાશમાં પાંચ જાતિના વરસાદ વરસે છે અને ભરતક્ષેત્રની ભૂમિ બંદરરૂપ બને છે. વરસાદથી સરખી ભૂમિ તે પણ મોટા નાના પર્વતરૂપે બની સમ-વિષમભાવ ભજવે છે. આવા ભાવો અવસર્પિણીના અને ઉત્સર્પિણીના સવળા અને અવળા ક્રમભાવે અનાદિઅનંત સ્થિતિપણે વર્તે છે. આવા શાશ્વતા અને અપેક્ષાએ અશાશ્વતા ભાવો જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ અને જીવાભિગમસૂત્રમાં બતાવ્યા છે. આ બાબતનું વર્ણન શ્રી તીર્થંકર પ્રભુની ત્રિપદી પામેલા ગણધર મહારાજાઓએ પોતાના સ્વમુખે કહેલું છે. ॥ ૧ થી ૭ ॥

જંબૂદ્વીપના દક્ષિણ જગતીના દરવાજાથી અને વૈતાઢ્યના મધ્યમ પ્રદેશમાં ભરતક્ષેત્રની અંદર અયોધ્યા નામની નગરી ગણધર મહારાજાએ દર્શાવી છે. એવી રીતે જંબૂદ્વીપના ઉત્તર જગતીના દરવાજાથી વૈતાઢ્યના મધ્ય પ્રદેશમાં ઐરવત ક્ષેત્રમાં અયોધ્યા નગરી આવેલી છે. તે બાર યોજન લાંબી અને નવ યોજન પહોળી એવી અયોધ્યા નગરી જે દક્ષિણ ભરતાર્ધના મધ્ય પ્રદેશે છે, તેની નજીકમાં બત્રીસ કોશ ઊંચો અષ્ટાપદ નામનો પર્વત આવેલો છે. આવી સુંદર વાણી ગણધર પ્રભુએ કહેલી છે. જિનેશ્વર ભગવાને પ્રકાશેલા અર્થરૂપ અને ગણધર મહારાજાએ ગૂંથેલા સૂત્રરૂપ આગમોને વારંવાર ધન્યવાદ ઘટે છે. ॥ ૮ થી ૧૦ ॥

ભરતક્ષેત્રની અયોધ્યા નગરીમાં નાભિ કુલકર થયા. તેમને મરૂદેવી નામે રાણી હતી. આ દંપતિના પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન પુત્ર થાય. તેઓ સર્વાર્થસિદ્ધ નામના પાંચમા અનુત્તર વિમાનથી તેત્રીસ સાગરોપમનું આયુષ પૂરું કરી, અષાઢ વદી ચોથે ચ્યવીને મરૂદેવી માતાની કુક્ષીમાં પધાર્યા, તે વખતે પ્રથમ તીર્થંકરનું ચ્યવન કલ્યાણક થયું. ત્યાર પછી ગર્ભકાળ પૂરો થતાં ચૈત્ર વદી આઠમને દિવસે, જેનાથી ત્રણ ભુવનમાં ઉદ્‌ઘોત થાય અને સંસારસમુદ્રમાં તરવા તથા તરાવવામાં વહાણ સમાન બને એવા પ્રથમ તીર્થંકર જન્મ્યા. તે વખતે શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનું જન્મ કલ્યાણક થયું. કવિરાજ શ્રી દીપવિજયજી મહારાજ આગમોનું અવલોકન કરી ઋષભદેવ ભગવાનના જાણવા યોગ્ય ભાવો આ રીતે પ્રથમ જળપૂજાની બીજી ઢાળમાં પ્રદર્શિત કરે છે. ॥ ૧૧ થી ૧૩ ॥

॥ મંત્ર ॥ ૐ હ્રીઁ શ્રીઁ પરમપુરુષાય, પરમેશ્વરાય, જન્મ-જરામૃત્યુનિવારણાય, શ્રીમતે જિનેંદ્રાયા॥ પૂર્વદિશાસંસ્થિત ઋષભ ॥૧॥ અજિત ॥૨॥ દક્ષિણ દિશાસંસ્થિત સંભવ ॥૧॥ અભિનંદન ॥૨॥ સુમતિ ॥૩॥ પદ્મપ્રભ ॥૪॥ પશ્ચિમ દિશાસંસ્થિત સુપાર્શ્વ ॥૧॥ ચન્દ્રપ્રભ ॥૨॥ સુવિધિ ॥૩॥ શીતલ ॥૪॥ શ્રેયાંસ ॥૫॥ વાસુપૂજ્ય ॥૬॥ વિમલ ॥૭॥ અનંત ॥૮॥ ઉત્તરદિશા-સંસ્થિત ધર્મ ॥૧॥ શાન્તિ ॥૨॥ કુંથુ ॥૩॥ અર ॥૪॥ મલ્લિ ॥૫॥ મુનિસુવ્રત ॥૬॥ નમિ ॥૭॥ નેમિ ॥૮॥ પાર્શ્વ ॥૯॥ વર્ધમાન ॥૧૦॥ નિષ્કલંકાય, ચત્તારિ અટ્ઠ દસ દોય જિનવિશ્વનાથાય, દેહવર્ણલાંછનસહિતાય, ચતુર્વિંશતિજિનાધિપાય, જલં યજામહે સ્વાહા ॥

॥ ચારે કોરે કળશ ઢોળે ॥

॥ અથ શ્લોક ॥

વિમલકેવલભાસનભાસ્કરં, જગતિ જન્તુમહોદયકારણમ્ ॥
જિનવરં બહુમાનજલૌઘતઃ, શુચિમનાઃ સ્નાપયામિ વિશુદ્ધયે ॥૧॥

॥ મંત્રનો અર્થ ॥

અર્થ — ૐ હ્રીઁ શ્રી એવા પ્રકારના મંત્રપૂર્વક પરમપુરુષ એવા પ્રભુ, વળી, પરમ ઐશ્વર્યવાળા, અને જન્મ તેમજ મૃત્યુને નિવારણ કરનારા, બાહ્ય અને અભ્યંતર લક્ષ્મીયુક્ત, વળી રાગદ્વેષના જિતનારા, વળી ભરત ચક્રવર્તીએ અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર પ્રતિમારૂપે સ્થાપન કરેલ પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ અને અજિતનાથ, તેમજ દક્ષિણ દિશામાં સ્થાપન કરેલા શ્રી સંભવનાથ, શ્રીઅભિનંદનસ્વામી, સુમતિનાથ અને પદ્મપ્રભ એમ ચાર તીર્થંકર; વળી, પશ્ચિમ દિશામાં સ્થાપન કરેલા સુપાર્શ્વનાથ, ચંદ્રપ્રભ, સુવિધિનાથ, શીતલનાથ, શ્રેયાંસનાથ, વાસુપૂજ્યસ્વામી, વિમલનાથ, અને અનંતનાથ એમ આઠ તીર્થંકર; વળી, ઉત્તર દિશામાં સ્થાપન કરેલા ધર્મનાથ, શાન્તિનાથ, કુંથુનાથ, અરનાથ, મલ્લિનાથ, મુનિસુવ્રતસ્વામી, નમિનાથ, પાર્શ્વનાથ, અને વર્ધમાનસ્વામી, એમ દશ તીર્થંકર-એવી રીતે બે, ચાર, આઠ અને દશ એમ ચોવીસ તીર્થંકર થાય, તે સર્વે કર્મકલંકથી રહિત છે; રાગદ્વેષના જીતનાર છે, વિશ્વના નાથ છે અને તેમના દેહનો વર્ણ, લાંછન અને શરીરની ઊંચાઈ પ્રમાણે ભરત ચક્રવર્તીએ ચોવીસ પ્રભુનાં બિંબ ભરાવ્યા છે. એવા ચોવીસ તીર્થંકર પ્રભુની જળપૂજા અમે કરીએ છીએ. આવી રીતે મંત્રાક્ષરોમાં 'સ્વાહા' શબ્દથી કહેલું છે.

(હવે શ્લોકનો અર્થ જણાવે છે)

નિર્મળ કેવળજ્ઞાનથી લોકાલોકના ભાવ પ્રગટ કરવામાં સૂર્ય સમાન; વળી, ત્રણ જગતના જન્તુના મહોદયમાં કારણભૂત એવા જિનેશ્વર પ્રભુનું બહુમાનપૂર્વક જળના સમૂહથી પ્રભુની જળપૂજા હું શુચિ મનવાળો થઈને આત્માની શુદ્ધિને અર્થે કરું છું.

॥ દ્વિતીય ચંદન પૂજા પ્રારંભ ॥

(દોહા)

બીજી પૂજા ભવિ કરો, ચંદનની સુખકાર ॥
ચંદનથી તનુ લેપતાં, વાંછિત ફલ દાતાર ॥૧॥

અર્થ — હે ભવ્ય જીવો ! ચંદનની સુખાકારી એવી બીજી પૂજા કરો. ચંદનથી પ્રભુના શરીર ઉપર લેપ કરતાં વાંછિત ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥૧॥

॥ ઢાળ બીજી ॥

(દલ વાદલનાં પાણી કુણ ભરે — એ દેશી)

અષ્ટમી ચૈત્ર વદીની મધ્ય રયણી, ઋષભના જન્મ સોહાય છે રે ॥
જેનાં માંગલિક નામ ગવાય છે ॥
કોડા કોડી દેવ ઇંદ્ર મેરુગિરિ લાવે,
જોતાં તે આનંદ પાય છે રે ॥ જેનાં૦ ॥૧॥

પાંચ રૂપ ઇંદ્ર કરે બહુ લાભ લેવા, જોઈ જોઈ ચિત્ત હરખાય છે રે ॥
જેનાં૦ ॥
ગ્રહે પ્રભુ એક રૂપ વળી રૂપે ચમર એક, રૂપે છત્રને ધરાય છે રે ॥
જેનાં૦ ॥૨॥

રૂપ એકથી ગ્રહી વજને ઉલાળે, પ્રભુને આગળ ઉજાય છે રે ॥
જેનાં૦ ॥
શું કામ કરે દેવરાજ દેવ ઉપરે, સુકૃત લાભ કમાય છે રે ॥
જેનાં૦ ॥૩॥

કળશા એક કોડ સાઠ લાખ સંખ્યા, તે સહુ નીરથી ભરાય છે રે ॥
જેનાં૦ ॥
અઢીશેં વાર અભિષેક પ્રભુ ઉપરે, દેવનાં જીત એ જણાય છે રે ॥
જેનાં૦ ॥૪॥

બહુ ચિરંજીવ માન મરૂદેવી જાયા, ઇમ આશિષ કહાય છે રે ॥
જેનાં૦ ॥
ચાર ઘડી શેષ રાત પાછલી જે વારે, મરૂદેવી માત પાસ લાય છે રે ॥
જેનાં૦ ॥
અંગૂઠડે તે અમૃત ઠવાય છે રે, જેનાં માંગલિક નામ ગવાય છે રે ॥૫॥

નાભિ નૃપતિ ઇંદ્ર મળી પ્રભુજીનાં, ઋષભદેવ તે ઠામ ઠવાય છે રે ॥
જેનાં૦ ॥
રાણી સુનંદા સુમંગલાની જોડલી, સો બેટા દો બેટડી થાય છે રે ॥
જેનાં૦ ॥૬॥

ભાઈ બેનના સંભોગ નિવારી, યુગલા ધર્મને હરાય છે રે, ॥
જેનાં૦ ॥
બાહુબળી બ્રાહ્મી ને ભરતને સુંદરી સગપણ વિવાહ ઠરાય છે રે ॥
જેનાં૦ ॥૭॥

આરા અવસર્પિણીના અનંતા, એહ રીત જીત તે લખાય છે રે ॥
જેનાં૦ ॥
દીપવિજય કવિરાજ ધર્મ નિત્યએ, ઋષભ પ્રભુના પસાય છે રે ॥
જેનાં૦ ॥૮॥

અર્થ — ચૈત્ર મહિનાની વદી આઠમ હતી તે રાત્રિના મધ્ય સમયમાં ઋષભદેવ ભગવાનનો જન્મ થાય છે તે વખતે કોડા-કોડી દેવો મળીને પ્રભુનો અભિષેક કરવા મેરુગિરિ ઉપર આવે છે. ઇંદ્ર મહારાજા પાંચ રૂપ કરે છે. એક રૂપથી પ્રભુને ખોળામાં ગ્રહણ કરે છે. બે રૂપથી બે બાજુ ચામર ઢાળે છે. એક રૂપથી છત્ર ધારણ કરે છે. એકરૂપથી વજ હાથમાં લઈને ઉછાળે છે. પછી મેરૂ પર્વત ઉપર એક ક્રોડ અને સાઠ લાખ સંખ્યાવાળા બહોળા પ્રમાણવાળા અભિષેકથી પ્રભુનો જન્મ મહોત્સવ કરે છે. આ બાબતમાં આઠ જાતિના ચોસઠ હજાર કળશ અને અઢીશેં અભિષેકથી પ્રભુને સ્નાત્ર થતું હોવાથી ચોસઠ હજારને અઢીશેંએ ગુણીએ તો કળશાના અભિષેકની સંખ્યા બરાબર મળી રહે છે. અઢીશેં

અભિષેકોના નામ પૂજાના વિશેષ ભાવાર્થમાં કહેવાશે. આ અભિષેક કરવાનો ઇંદ્રોનો અનાદિકાળનો કલ્પ છે અને ભવિષ્યમાં અનંતકાળમાં પણ આ પ્રકારનો કલ્પ વિદ્યમાન રહેશે. ॥ ૧ થી ૪ ॥

તે વખતે ઇંદ્ર મહારાજા મરૂદેવી માતાને સારીસારી આશિષો આપે છે. ચાર ઘડી રાત પાછલી બાકી રહે છે ત્યારે મેરુપર્વતના સ્નાત્રની પૂર્ણાહુતિ કરી પ્રભુજીને માતા પાસે લાવે છે અને અવસ્વાપિની નિદ્રા હરી લઈ પ્રભુને સુપ્રત કરે છે. જમણા અંગૂઠામાં ઇન્દ્ર અમૃતનું સિંચન કરે છે. ત્યારબાદ નાભિરાજા અને ઇન્દ્ર મળીને પ્રભુજીનું શ્રી ઋષભદેવ એવું નામ સ્થાપન કરે છે. ત્યાર પછી ઉંમર થયે સુનંદા અને સુમંગલાની સાથે ભગવાનનું પાણિગ્રહણ થાય છે. પ્રભુજીને સંતતિમાં સો પુત્ર અને બે પુત્રીઓ થાય છે. પ્રભુજી ભાઈ-બહેનના સંભોગ નિવારી યુગલાધર્મનું નિવારણ કરે છે. બાહુબલીની સાથે બ્રાહ્મીનું અને ભરતની સાથે સુંદરીનું સગપણ (વિવાહ) ઠરાવે છે. આવા અવસર્પિણીકાળના અનંતા આરા કલ્પ પ્રમાણે થયા છે, થાય છે, અને થશે, કવિરત્ન શ્રી દીપવિજયજી મહારાજ કહે છે કે ઋષભ પ્રભુના પસાયથી અમને હંમેશાં ધર્મની પ્રાપ્તિ થાઓ. એ માટે પ્રભુની ભક્તિના રસિક જીવો માંગલિક નામો અહોનિશ ગાય છે. ॥૫-૬-૭-૮॥

॥ ઢાળ ॥

(ગીત - હું તો મોહી રે નંદલાલ મોરલીને તાને, તથા-
મહારે દીવાળી થઈ આજ, પ્રભુમુખ જોવાને—એ દેશી)

ઋષભના વંશ ને ગોત્ર વખાણું, સ્થાપ્યાં જે સુરરાજે રે ॥
એક કોડાકોડીસાગર માંહે, પ્રત્યક્ષ વરતે આજ ॥૧॥
ધનધન એ કુલને રે ॥
જેમાં પ્રગટયા જિન બાવીસ, ધન ધન એ કુલને રે ॥એ આંકણી॥

પંચ મેઘથી હુઈ વનરાઈ, હુઓ કાશ સમુદાય રે ॥
સાત વાર ફરી ફરીને ઊગે, શેલડી તેહની થાય
॥ ધન૦ ॥ જેમાં ॥૨॥

પ્રભુનાં ગોત્ર વંશને કરવા, હરિ ઉછરંગે જાયે રે॥
મારગમાંથી શેલડી સાંઠો, લેઈ જિન પાસે આવે
॥ ધન૦ ॥ જેમાં૦ ॥૩॥

હાથ પસારી લેઈ ઋષભજી, ઇન્દ્રે અવસર જાણી રે ॥
કાશ્યપ ગોત્ર વંશ ઈક્ષ્વાગ એ, થાપે કહી સુરવાણી
॥ ધન૦ ॥ જેમાં ॥૪॥

નેમનાથ મુનિસુવ્રત જિનનો, શ્રી હરિવંશ સોહાવે રે ॥
એ દોય પ્રભુના ગુણ રત્નાકર, ગૌતમ ગોત્ર સોહાવે
॥ ધન૦ ॥ જેમાં૦ ॥૫॥

બાવીસ જિન સહુ કાશ્યપગોત્રી, ઈક્ષ્વાગ વંશી છાજે રે ॥
એ માંહેથી છત્રીસ કુલ પ્રગટયા, રાજકુલી જેહ રાજે
॥ ધન૦ ॥ જેમાં૦ ॥૬॥

ઈક્ષ્વાગમાંથી સૂરજવંશી, ભરતેશ્વર નૃપ દીપે રે ॥
ઈક્ષ્વાગમાંથી ચન્દ્રવંશ તે, બાહુબળી જગ જીતે
॥ ધન૦ ॥ જેમાં૦ ॥૭॥

ઋષભાદિક ચોવીસ જિનવરનાં, ગોત્રને વંશ વખાણ્યાં રે॥
દીપવિજય કવિરાજ પ્રભુજી, કલ્પસૂત્રથી જાણ્યાં
॥ ધન૦ ॥ જેમાં૦ ॥૮॥

અર્થ — હવે શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનાં ઇન્દ્ર મહારાજાએ સ્થાપન કરેલાં વંશ અને ગોત્ર એમ બન્નેને વખાણું છું. તે વંશ અને ગોત્ર ચોથા આરાના એક કોડાકોડી સાગરોપમમાં હાલ પ્રત્યક્ષ રીતે વર્તે છે. એવા ઋષભદેવ ભગવાનના વંશ અને ગોત્રને ધન્ય હો ! જેમનાં વંશ અને ગોત્રમાં શ્રી નેમિનાથ અને શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામી એ બન્ને તીર્થંકરને છોડી દઈને બાકીના બાવીસ તીર્થંકર થયા છે. શ્રીઋષભદેવ ભગવાનના વખતમાં પાંચ મેઘથી જંગલની સર્વ વનસ્પતિ પ્રફુલ્લિત થઈ અને સાત વાર ફરીફરીને નવ પલ્લવિત થઈ, તેમાં શેરડીની પણ ઉત્પત્તિ થઈ. પ્રભુના ગોત્ર અને વંશના નામ સ્થાપન કરવાને માટે પ્રથમ કલ્પના ઇન્દ્રને હર્ષોલ્લાસ થયો. આકાશમાંથી ઊતરી મનુષ્યલોકના ભરતક્ષેત્રમાં આવી શેરડીનો સાંઠો લીધો. શ્રી નાભિરાજાના ખોળામાં બેઠેલા એક વર્ષની ઉંમરવાળા પ્રભુ પાસે શેરડીનું ભેટણું કર્યું; પ્રભુએ હાથ પસારી શેરડી લીધી, તે વખતે ઇન્દ્ર મહારાજાએ કાશ્યપ ગોત્ર અને ઈક્ષ્વાકુ વંશ એવા નામથી ગોત્ર અને વંશની સ્થાપના કરી. આ બાવીસ તીર્થંકરનાં ગોત્ર અને વંશ પ્રભુજીના નામવાળાં જ હતાં પરંતુ નેમિનાથ અને મુનિસુવ્રતસ્વામી એ બન્ને તીર્થંકરો હરિવંશ અને ગૌતમતીર્થ ગોત્રીયા હતા. ઋષભદેવ ભગવાનના વંશ અને ગોત્રમાંથી છત્રીસ પ્રકારના ક્ષત્રિય રાજકુલ પ્રગટ્યાં. તેમાં ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં ભરતના પુત્ર સૂર્યયશાથી સૂર્યવંશ પ્રગટ્યો, તેમ જ ઇક્ષ્વાકુ વંશમાંથી બાહુબલીના પુત્ર ચંદ્રયશાથી ચન્દ્રવંશ પ્રગટ્યો. તેના મુખ્ય વડવાના વડવા ભરત ચક્રવર્તી હતા અને ચન્દ્ર વંશમાં બાહુબલીજી હતા. કવિરત્ન શ્રી દીપવિજયજી મહારાજ કલ્પસૂત્રમાંથી જાણીને આ ચંદન પૂજાની બીજી ઢાળમાં ચોવીસે તીર્થંકરોનાં ગોત્ર અને વંશ વખાણે છે. આવા શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુનાં વંશ અને ગોત્રને ધન્યવાદ હો ॥ ૧ થી ૮ ॥

॥મંત્ર પૂર્વવત્ જાણવો.॥

ચંદન પૂજાનો શ્લોક આ પ્રમાણે-

સકલમોહતમિસ્રવિનાશનં, પરમશીતલભાવયુતં જિનમ્ ।
વિનયકુંકુમદર્શનચંદનૈઃ, સહજતત્ત્વવિકાશકૃતેઽર્ચયે ॥૧॥

અર્થ — સર્વ મોહરૂપી અંધકારને નાશ કરનાર અને પરમ શીતલ ભાવયુક્ત તથા રાગદ્વેષને જીતનાર એવા તીર્થંકર દેવની સ્વભાવિક તત્ત્વના વિકાસને માટે વિનયરૂપ દર્શન અને કંકુરૂપ ચંદન વડે હું પૂજા કરું છું ॥ ૧ ॥

॥ તૃતીય પુષ્પપૂજા પ્રારંભ ॥

(દોહા)

ત્રીજી પૂજા કુસુમની, કીજે ભવિ ગુણ હેત ॥
ઈહભવ પરભવ સુખ લહે, સિદ્ધિતણા સંકેત ॥ ૧ ॥

માલતી મરૂઓ મોગરો, કેતકી જાઈ ફૂલ ॥
જિનવર હિત જતના કરી, પૂજો ભાવ અમૂલ ॥ ૨ ॥

અર્થ — હે ભવિજીવો ગુણના હેતુને માટે આ ભવ અને પર ભવનાં સુખ પ્રાપ્ત કરાવનારી અને મુક્તિવધૂનાં સંકેતરૂપ ત્રીજી પુષ્પપૂજા કરો. ॥ ૧ ॥

માલતી, વળી, મરૂઓ તથા મોગરો, કેતકી જાઈ વગેરેનાં ફૂલ યતનાપૂર્વક પ્રભુનાં અંગ ઉપર ચઢાવીને અમૂલ્ય એવો ભાવ હૃદયમાં પ્રભુની પુષ્પપૂજાથી લાવો ॥ ૨ ॥

॥ ઢાળ ॥

(વેણ મ વાજ્યો રે, વિકુલ વારૂ તમને—એ દેશી)

પ્રભુની રાજનીતિ હવે વર્ણવું, ઈંદ્રે કીધી કરણી ॥
કોસ અડતાલીસ ફરતો મંડપ, જેમ દોય રાણી પરણી ॥ ૧ ॥
અવસર પામી રે પ્રથમ જિણંદનો, જીત ઉત્સર્પિણીમાં રે
કુલગરની એ રીત ॥ એ આંકણી ॥

સિંહાસન ઉપર પ્રભુ થાપે, જળઓધે નવરાવે ॥
ચમર છત્રને રાજચિહ્ન વળી, અલંકાર પહિરાવે ॥ અ૦ ॥૨॥

યુગલ સહુ જળ લેઈ આવે, ઠામ નહિ અભિષેક ॥
જમણે અંગૂઠે જળ સિંચે, મન આણી સુવિવેક ॥ અ૦ ॥૩॥

જુગલ સહુનો વિનય જાણી, વિનીતા નયરીવાસી ॥
નયરી અયોધ્યા એહિ જ વિનીતા, મંદિર જાળ ઉજાસી ॥ અ૦ ॥૪॥

એકસો પચવીશ યોજન માને, દક્ષિણ દરવાજેથી ॥
એકસો પચવીશ યોજન માને, મધ્ય વૈતાઢય પર્વતથી ॥ અ૦ ॥૫॥

નયરી અયોધ્યા બેહુ મધ્ય ભાગે, બીજુ વિનીતા નામ ॥
જંબુદીવપન્નત્તિમાંહિ, કહે ગણધર ગુણગ્રામ ॥ અ૦ ॥૬॥

તે વિનીતાનો રાજા થઈ, પંચ શિલ્પ પ્રગટાવે ॥
વીસ વીસ એક એકની પાછળ, એકસો શિલ્પ બતાવે ॥ અ૦ ॥૭॥

પુરુષકળા બહોતર ને ચોસઠ, નારીકળા પ્રગટાવે ॥
લેખન ગણિત ક્રિયા અષ્ટાદશ, ઈમ સહુ નિત્ય બતાવે ॥ અ૦ ॥૮॥

નિજ નંદનને નામે મહોટા, મહોટા દેશ વસાવે ॥
રાજનીતિ સેવા ચતુરંગી, આ રાજ ખંડ સોહાવે ॥ અ૦ ॥૯॥

કુમરપણે લખવીસ પૂર્વને, ત્રેસઠ લખ પૂર્વરાજ ॥
વરસ ત્રાસી લખ પૂરવ પ્રભુની, ગૃહવાસે જિનરાજ ॥ અ૦ ॥૧૦॥

ચૈત્ર વદી આઠમને દિવસે, લઈ સંયમ શુભ ધ્યાન ॥
ચાર હજાર મુનિવર સાથે, પુરિમતાલ ઉદ્યાન ॥ અ૦ ॥૧૧॥

નમો સિદ્ધાણં પદ ઉચ્ચરતાં, પ્રગટે ચોથું જ્ઞાન ॥
અવઠિય ભાવ અનંતા જિનના, ભૂત ભવિષ્ય વર્તમાન ॥ અ૦ ॥૧૨॥

એક હજાર વરસ લગે જિનજી, છદ્મસ્થાલય પાળે ॥
તેહમાં એક વર્ષ તપ કીધું, સકલ કર્મમલ ટાળે ॥ અ૦ ॥૧૩॥

પારણું કીધું ઈક્ષુરસથી, દાતા નૃપ શ્રેયાંસ ॥
ચિત્ત વિત્ત ને પાત્ર વડાઈ, ઈક્ષાગકુલઅવતંસ ॥ અ૦ ॥૧૪॥

ઋષભ પ્રભુને ઈક્ષુરસ છે, ત્રેવીસ જિનને ખીર ॥
ઋષભ પ્રભુને દાતા ક્ષત્રી, ત્રેવીસ બ્રાહ્મણ ધીર ॥ અ૦ ॥૧૫॥

નિયમા દેવલોકનાં આયુ, બાંધે કે શિવ જાવે ॥
દીપવિજય કવિરાજ દાનના, મહિમા એ કહાવે ॥ અ૦ ॥૧૬॥

અર્થ — હવે પ્રભુની રાજનીતિ વખાણે છે. ઇન્દ્રે અડતાલીસ કોસનો મંડપ રચી, પ્રભુજીને સુનંદા અને સુમંગલા નામની રાણીઓ પરણાવી. અવસર પામીને આ અવસર્પિણીકાળમાં પ્રથમ તીર્થંકરનો સાંસારિક અને ધાર્મિક વહેવાર સાચવ્યો. એવી રીતે ઉત્સર્પિણીકાળમાં છેલ્લા તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુ જેવા થશે તે સમયમાં કુલકર વગેરેની વહેવારનીતિ પણ ઇન્દ્ર સાચવશે. હવે પ્રભુજીને સિંહાસન ઉપર સ્થાપન કરે છે. જળ અભિષેક બહોળા પ્રમાણમાં કરે છે; ચામર અને છત્ર વગેરે રાજચિહ્નો અને અલંકાર પ્રભુને અર્પણ કરે છે. તે વખતે યુગલિયાઓ કમલના પડિયામાં જળ ગ્રહણ કરીને પ્રભુનો અભિષેક કરવા આવે છે. પ્રભુનો અંગૂઠો જળ વડે સિંચન કરે છે કારણ કે શરીર ઉપર જો અભિષેક કરે તો પ્રભુનાં વસ્ત્રાદિક ભીંજાઇ જાય. તે વખતે યુગલિયાઓનો આવો વિવેક જાણી યુગલિયા વિનીત હોવાથી તે વાતાવરણનું ધ્યાન આપીને ઇન્દ્ર મહારાજે વિનીતા નગરી વસાવી. આ નગરીનું બીજું નામ અયોધ્યા છે. તે નગરીને મંદિરો વગેરેથી સુશોભિત બનાવી. આ નગરી જંબૂદ્વીપની દક્ષિણ દિશાના દરવાજાથી એકસોને પચીસ યોજન દૂર છે. તેમ જ મધ્ય વૈતાઢ્ય પર્વતથી પણ વિનીતા નગરી એકસો પચીસ યોજન દૂર છે. આ વાત જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિમાં ગુણના સમૂહરૂપ એવા ગણધર ભગવંતો પ્રકાશિત કરે છે. ત્યાર પછી ઋષભદેવ પ્રભુ પ્રથમ રાજા બની પાંચ શિલ્પ (કળાવિશેષ) પ્રગટાવે છે. આ કળાના વીસ વીસ ભેદ હોવાથી સો (૧૦૦) ભેદ થાય છે. ત્યાર પછી પુરુષની બહોતેર કળા અને સ્ત્રીઓની ચોસઠ કળા તેમ જ લેખન, ગણિત અને અઢાર પ્રકારની લિપિ પ્રભુ બતાવે છે. પછી પોતાના સો (૧૦૦) પુત્રોને જુદા જુદા દેશ આપી, પોતાનો વહેવાર (કલ્પ) સાચવે છે. વળી, રાજનીતિ અને ચતુરંગિણી સેના વડે આર્યખંડરૂપ ભરતક્ષેત્રને સુશોભિત બનાવે છે. ॥ ૧ થી ૯ ॥

શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન કુમાર અવસ્થામાં ત્રીસ લાખ પૂર્વ રહ્યા, ત્રેસઠલાખ પૂર્વ રાજ્ય પાળ્યું. એવી રીતે ગૃહાસ્થાવાસમાં ત્યાસી લાખ પૂર્વ વ્યતીત થયાં, પછી સંવત્સરી દાન દઈ ભોગ્ય કર્મને ક્ષીણ કરી, ચૈત્ર વદી આઠમને દિવસે પ્રભુ ચાર હજાર મુનિવરની સાથે અયોધ્યા નગરીના પુરિમતાલ નામના ઉદ્યાનમાં સંયમ ગ્રહણ કરે છે. 'નમો સિદ્ધાણમ્' પદ બોલી અનાદિકાળનું શાશ્વત સૂત્ર 'કરેમિ સામાઈયં' ઇત્યાદિ ઉચ્ચારી સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરે છે. તે વખતે પ્રભુનું દીક્ષા કલ્યાણક થતાં ચતુર્થ મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આવા ત્રણે કાળમાં અનાદિ અનંત સ્થિતિપણે અવસ્થિત ભાવો થયા, થાય છે અને થશે. ॥ ૧૦ થી ૧૨ ॥

દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા બાદ એક હજાર (૧૦૦૦) વર્ષ છદ્મસ્થ અવસ્થાનાં વ્યતીત થયાં. તેમાં વરસીતપ વગેરે તપ કરી કર્મમલને ઘણાં ધોઈ નાખ્યાં. વરસીતપનું પારણું શ્રી શ્રેયાંસકુમારના હાથથી શેરડીના રસ વડે થયું. તે વખતે ચિત્ત, વિત્ત અને પાત્રની વડાઇ થઈ. ઇક્ષ્વાકુ કુળના મુગટ સમાન ભગવાન શોભવા લાગ્યા. ઋષભદેવપ્રભુને પ્રથમ ઈક્ષુરસથી પારણું થયું, અને ત્રેવીસ જિનને પરમાન્ન (એટલે ખીર)થી પારણું થયું. ઋષભદેવ ભગવાનને સુપાત્રદાનમાં વહોરાવનાર કોઈ ક્ષત્રિય પુરુષ હતો

અને ત્રેવીસ પ્રભુને સુપાત્રદાન આપનાર સર્વ બ્રાહ્મણો હતા. પ્રભુને દાન આપનાર નિશ્ચયથી દેવલોકમાં જાય અથવા મોક્ષે જાય. આવી રીતે કવિરત્ન શ્રીદીપવિજયજી મહારાજે દાનનો મહિમા પ્રભુના દીક્ષા કલ્યાણક નામની પૂજામાં, પુષ્પ પૂજા વખતે વર્ણવ્યો. ॥ ૧૩ થી ૧૬ ॥

॥ મંત્ર પૂર્વવત્ જાણવો. ॥

॥ શ્લોક ॥

विकचनिर्मलशुद्धमनो नमे, विशदचेतनभावसमुद्भवैः ॥
सुपरिणामप्रसन्नधनैर्नवैः परमतत्त्वमहं हि यजाम्यहम् ॥१॥

અર્થ — વિકસ્વર અને નિર્મળ શુદ્ધ મન છે જેનું એવો હું, સુપરિણામથી થતી એવી જ પ્રસન્નતા, તે રૂપ નવીન સિક્કાઓ રૂપી જે ધન, તેની ઉપમા સદશ વિશાળ ચેતનાના જે ભાવો, તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં જ્ઞાનની સુગંધરૂપ જે પુષ્પો, એ પુષ્પોવડે પરમતત્ત્વની ઈચ્છાવાળો હું પ્રભુની પુષ્પપૂજા કરું છું. ॥૧॥

॥ ચતુર્થ ધૂપ પૂજા પ્રારંભ ॥

(દોહા)

પૂજા ધૂપતણી કરો, ચોથી ચતુર સ્નેહ ॥
ભાવ વૃક્ષને સીંચવા, માનું અમૃત મેહ ॥૧॥

અર્થ — ધર્મની ચતુરાઈ અને ધર્મસ્નેહને વધારનારી અને ભાવવૃક્ષને સીંચવાને માટે ચોથી ધૂપની પૂજા એ અમૃતના મેઘ સમાન છે એમ હું શ્રદ્ધાપૂર્વક માનું છું ॥૧॥

॥ ઢાળ ॥

(અમે વાટ તુમારી જોતાં રે, સાચું બોલો શામળિયા-એ દેશી)

વિચરંતા પ્રભુજી આયા રે, જગજીવન જગ સાહેબિયા ॥

વિનીતા નયરી સુખદાયા રે ॥ જગ૦ ॥
વદ આઠમ ફાગુણ માસે રે ॥ જગ૦ ॥
જસ ધ્યાન શુકલ ઉજાશે રે ॥ જગ૦ ॥
ચઉઘાતી કર્મ ખપાવે રે ॥ જગ૦ ॥
દોય કેવલ નિપજાવે રે ॥ જગ૦ ॥૧॥

થયા લોકાલોક પ્રકાશી રે ॥ જગ૦ ॥
જિન રેખા હાથ ઉજાસી રે ॥ જગ૦ ॥
નૃપ ભરતજી વંદન આવે રે ॥ જગ૦ ॥
મરૂદેવા માડી રે લાવે રે ॥ જગ૦ ॥૨॥

નિસુણી માતા સુરવાણી રે ॥ જગ૦ ॥
સુત મુખ જોવા હરખાણી રે ॥ જગ૦ ॥
ફાટ્યાં દોય પડલ તે દેખે રે ॥ જગ૦ ॥
મુખ જોઈ માતા હરખે રે ॥ જગ૦ ॥૩॥

માતાને નવિ બોલાવ્યાં રે ॥ જગ૦ ॥
માડી મન બહુ દુઃખ પાવ્યા રે ॥ જગ૦ ॥
એ તો વીતરાગ નિઃસ્નેહી રે ॥ જગ૦ ॥
થયા બંધન પ્રેમ વિછોહી રે ॥ જગ૦ ॥૪॥

ગજ સ્કંધે પદ શિવ વરિયાં રે ॥ જગ૦ ॥
ત્રીજે ભવ ભવજળ તરિયાં રે ॥ જગ૦ ॥
જિનપાણી અમૃતધારા રે ॥ જગ૦ ॥
માડીના શોક નિવાર્યા રે ॥ જગ૦ ॥૫॥

પ્રભુ સંઘ ચતુર્વિધ સ્થાપે રે ॥ જગ૦ ॥
જસ કીર્તિ જગમાં વ્યાપે રે ॥ જગ૦ ॥
ગણી ઋષભસેન ગણધાર રે ॥ જગ૦ ॥
સાધવી બ્રાહ્મી વ્રતધાર રે ॥ જગ૦ ॥૬॥

શ્રાવક નૃપ ભરત સુભદ્રા રે ॥ જગ૦ ॥
શ્રાવક ગુણ મણિમુદ્રા રે ॥ જગ૦ ॥
એ સંઘ ચતુર્વિધ સ્થાપી રે ॥ જગ૦ ॥
હિતશિક્ષા સહુને આપી રે ॥ જગ૦ ॥૭॥

એક લાખ પૂરવ વર્ષ નિર્મળ રે ॥ જગ૦ ॥
પાળે પ્રભુ અવિચળ કેવલ રે ॥ જગ૦ ॥
નિર્વાણ ભૂમિકા જાણી રે ॥ જગ૦ ॥
અષ્ટાપદ ચઢીયા નાણી રે ॥ જગ૦ ॥૮॥

દશ સહસ્ર મુનિવર સંગે રે ॥ જગ૦ ॥
કીધાં અણસણ મન રંગે રે ॥ જગ૦ ॥
મહા વદી તેરસ જયકારી રે ॥ જગ૦ ॥
શિવ પહોતા જગત તારી રે ॥ જગ૦ ॥૯॥

ચોસઠ સુરપતિ સુર આવે રે ॥ જગ૦ ॥
ક્ષીરોદકે જિન નવરાવે રે ॥ જગ૦ ॥
જિન ગણધર મુનિવર કાજે રે ॥ જગ૦ ॥
કીધી ત્રણ ચય સુરરાજે રે ॥ જગ૦ ॥૧૦॥

તિહાં અગ્નિકુમાર ઉજાળે રે ॥ જગ૦ ॥
ચંદનકાષ્ટે પરજાળે રે ॥ જગ૦ ॥
કરી પીઠ પાદુકા સ્થાપે રે ॥ જગ૦ ॥
કીર્તિ જગમાં જસ વ્યાપે રે ॥ જગ૦ ॥૧૧॥

જુઓ જંબૂદ્વીપપન્નત્તિ રે ॥ જગ૦ ॥
નિરખો આવશ્યક નિર્યુક્તિ રે ॥ જગ૦ ॥
એમ પૂજા ચારમાં વર્ણવી રે ॥ જગ૦ ॥
પ્રભુ ઋષભતણી આચરણી રે ॥ જગ૦ ॥૧૨॥

હવે વર્ણવું અષ્ટાપદ ગિરિ રે ॥ જગ૦ ॥
જે વંદે અહોનિશ સુરનર રે ॥ જગ૦ ॥
પ્રભુ દીપવિજય કવિરાજે રે ॥ જગ૦ ॥
જસ પડહો જગમાં વાજે રે ॥ જગ૦ ॥૧૩॥

અર્થ — ત્રણ જગતના જીવનરૂપ અને ત્રણ જગતના સ્વામી શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન વિચરતાં વિચરતાં વિનીતા નગરીમાં પધાર્યા. ફાગણ વદી આઠમને દિવસે ઉજ્જવલ એવા શુકલ ધ્યાનના પહેલા અને બીજા પાયાનું ધ્યાન કરતાં ચાર ઘનઘાતી કર્મ ખપાવીને લોકાલોકને પ્રકાશ કરનારું અને હાથની રેખા જેમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તેમ સર્વ દુનિયાની વસ્તુને જાણનારું અને ભાવતેજરૂપ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનું યુગલ પ્રાપ્ત થયું. તે વખતે પ્રભુનું જ્ઞાનકલ્યાણક થયું. શ્રી ભરતચક્રવર્તી મરૂદેવી માતા સહિત વંદન કરવા આવ્યાં. આ વખતે મરૂદેવી માતાને હાથીની અંબાડી ઉપર બેસાડેલાં હતાં. ઋષભદેવ ભગવાનના વિરહમાં માતાને પુત્ર ઉપર સ્નેહ ઘણો હતો, તેથી પુત્ર વિરહમાં તેમણે રુદન કરીને આંખો ખોઈ નાખી હતી. પડલ આવ્યાં હતાં પરંતુ સમોવસરણમાં વાજાનો સ્વર સાંભળીને હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં. પડલ દૂર થયાં. ચર્મચક્ષુથી પ્રભુની અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્ય યુક્ત સમોવસરણની સમૃદ્ધિ જોઈ ઘણાં ખુશી થયાં. તે વખતે તીર્થંકર પ્રભુ ઋષભદેવસ્વામી નીરાગી હતા માટે માતાને કેમ બોલાવે ? આવા વાતાવરણથી માતાના હૃદયમાં દુઃખ પેદા થયું. ધિક્કાર હો એકપાક્ષિક સ્નેહ રાગને; એવી તે વખતે અપૂર્વ ભાવના ભાવતાં અને પ્રેમનાં બંધન તૂટવાની સાથે ચાર ઘનઘાતી કર્મનાં બંધનો પણ તૂટી ગયાં. ક્ષપકશ્રેણિ પર આરૂઢ થયેલાં મરૂદેવા માતાને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ત્યાર બાદ અંતર્મુહૂર્ત માત્ર આયુષ્કર્મ ઉદયગત હોવાથી તે પણ પૂર્ણાહુતિ પામ્યું. તે આયુષરૂપ અઘાતી કર્મની સાથે બીજાં વેદનીય, નામ, અને ગોત્રકર્મ પણ ક્ષય થયા. અષ્ટવિધકર્મ ક્ષય થવાથી હાથીના સ્કંધ ઉપર મરૂદેવા માતા મોક્ષે પધાર્યાં. મરૂદેવી માતાનો જીવ અનાદિકાળથી અવ્યવહારાશિમાં હતો, તે પ્રત્યેક વનસ્પતિરૂપ કેળમાં આવી, ત્રીજા ભવમાં પ્રથમ તીર્થંકરની માતા બની મોક્ષ સીધાવ્યાં. ત્યાર પછી જિનેશ્વર ભગવાનની અમૃતની ધારા સમાન વાણી સાંભળતા માતાજીના શોકનું નિવારણ ભરતચક્રવર્તીએ કર્યું. (૧ થી ૫)

પછી પ્રભુએ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી, તેથી યશકીર્તિ જગતમાં વ્યાપી. ઋષભસેન નામના ભરતના નંદન પ્રથમ ગણધર થયા કે જેઓ પુંડરીકસ્વામી નામથી પ્રસિદ્ધ છે. સાધ્વી વર્ગમાં પ્રથમ બ્રાહ્મી થયાં અને શ્રાવક વર્ગમાં ભરત ચક્રવર્તી થયા અને શ્રાવિકાવર્ગમાં સુભદ્રા શ્રાવિકા થઈ. એવી રીતે ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી, શ્રાવકધર્મની અને સાધુ ધર્મની એમ બન્ને પ્રકારે હિતશિક્ષા આપી. સંયમ લીધા બાદ એક હજાર (૧૦૦૦) વર્ષ પછી પ્રભુને કેવળજ્ઞાન થયું અને એક લાખ પૂર્વમાં હજાર વર્ષ ન્યૂન કેવલી અવસ્થા રહી. એવી રીતે ગણતાં એક લાખ પૂર્વ પ્રભુ સંયમ અવસ્થામાં રહ્યા પછી નિર્વાણ સમય જાણીને પ્રભુ અષ્ટાપદગિરિ પધાર્યા. દશહજાર મુનિઓની સાથે અનશન કરી મહા વદી તેરસે એટલે ગુજરાતી પોષ વદી તેરસે (મેરુ તેરસે) પ્રભુ અષ્ટવિધ કર્મ ક્ષય થતાં મુક્તિ પધાર્યા, ચોસઠ ઇન્દ્રોનું આગમન થયું. પ્રભુનું નિર્વાણ કલ્યાણક ઊજવાયું, તેનું વિવેચન આ પ્રમાણે–

પ્રથમ તીર્થંકર પ્રભુના શરીરને, પછી ગણધર મહારાજના શરીરને અને ત્રીજી કક્ષામાં સામાન્ય મુનિવરોનાં શરીરને ક્ષીરસમુદ્રના દૂધ જેવા પાણી વડે નવરાવ્યાં. ત્રણ ચિતા રચી, અગ્નિકુમાર દેવતાએ અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો, ચંદન વગેરેનાં લાકડાં અગ્નિજવાળામાં હોમવામાં આવ્યાં. ત્યાર પછી ચિતાઓ શાંત થતાં નિર્વાણસ્થાન ઉપર પ્રભુની પાદુકા સ્થાપન કરવામાં આવી. ત્યાર બાદ ભરતચક્રવર્તીએ ચોવીસ તીર્થંકર ભગવાનનું દેહપ્રમાણ અને વર્ણ પ્રમાણે અને જેમની નાસિકા મળતી

આવે એવી અપૂર્વ શિલ્પ શાસ્ત્રની શૈલી પ્રમાણે એક જૈન મંદિર બંધાવ્યું, તે પ્રથમ તીર્થંકરની નિર્વાણભૂમિ જાણવી. આ વાત જંબૂદ્વીપપન્નત્તિ અને આવશ્યકસૂત્રની નિર્યુક્તિમાં પ્રગટ રીતે બતાવેલ છે. ઇચ્છાવાળાએ આ સૂત્રો જોવાં અથવા તો સાંભળવાં. એવી રીતે જળ, ચંદન, પુષ્પ અને ધૂપ એ નામની ચાર પૂજાની ઢાળોમાં પ્રભુ ઋષભદેવ ભગવાનની આચરણા એટલે ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાન, અને નિર્વાણ, એમ પાંચ કલ્યાણકનું વર્ણન કરી હવે પછીની ઢાળોમાં અષ્ટાપદગિરિનું વર્ણન કવિરત્ન શ્રી દીપવિજયજી મહારાજ કહેશે અને આ ચરિત્રની વાત સુર અને મનુષ્યવર્ગમાં પણ નિરંતર કહેવાશે. આવી મહાપુરુષોની કૃતિથી કવિરાજ કહે છે કે જગતમાં યશરૂપ પડહ (ઢોલ) વાગે છે. આવા જગતના જીવનરૂપ પ્રથમ તીર્થંકર જયવંતા વર્તો.

॥ મંત્ર પૂર્વવત્ જાણવો. ॥

॥ શ્લોક ॥

સકલકર્મ મહેન્ધનદાહનં, વિમલભાવસુગંધસુધૂપનમ્ ॥
અશુભપુદ્ગલસંગવિવર્જિતં, જિનપતેઃ પુરતોઽસ્તિ સહર્ષિતમ્ ॥૧॥

અર્થ — સકલ કર્મરૂપી મોટાં જે ઈંધણાં તેને બાળનાર, અને અશુભ પુદ્ગલના સંગનું નિવારણ કરનાર નિર્મળ ભાવરૂપી સુગંધીને આપનાર છે, એવા ધૂપનું પૂજન જિનેશ્વર ભગવાનની આગળ હર્ષસહિત હું કરું છું.

॥ પંચમ દીપ પૂજા પ્રારંભ ॥

(દોહા)

પૂજા પાંચમી દીપની, કીજે મંગલ હેત ॥
દ્રવ્ય ભાવ દીપક થકી, ઇચ્છિત ફળ સંકેત ॥૧॥

અર્થ — પાંચમી દીપકની પૂજા દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે ભેદવાળી છે. આ પૂજા ઇચ્છિત ફળ (મોક્ષરૂપ) તેના સંકેતવાળી હોવાથી માંગલિક હેતુને માટે કરવી. ॥૧॥

॥ ઢાળ ॥

(કપૂર હોયે અતિ ઉજળો રે- એ દેશી)

તાતનું નિર્વાણ સાંભળી રે, ભરતજી શોક કરાય ॥
આવ્યો ગિરિ અષ્ટાપદે રે, પરિકર લેઈ સમુદાય રે ॥૧॥

પ્રભુજી દીયો દર્શન મહારાજ, ઈક્ષ્વાકુકુલની લાજ રે; પ્ર૦
કાશ્યપવંશ શિરતાજ રે, પ્ર૦ મોક્ષ વગરની પાજ રે, પ્ર૦
તારણતરણ જહાજ રે ॥ પ્ર૦ ॥ એ આંકણી ॥

વંદી થૂભને પગલાં પ્રભુનાં, બેસે તેહને તીર ॥
વિનતિ કરે સંભારી, નયને ઝરતે નીર રે ॥ પ્ર૦ ॥૨॥

થૂભ પરે પ્રાસાદ કરાવે, તિહાં નિષેદ્યા નામ ॥
મંડપે ચોરાસિ ચિહું પાસે, ચૌમુખ જિનના ધામ રે ॥ પ્ર૦ ॥૩॥

નિજ નિજ દેહ પ્રમાણે જિનની, પ્રતિમા ભરાવે નરેશ ॥
ઋષભથી વીર જિણંદ લગે રે, ચોવીસ ત્રિભુવન ઈશ રે ॥ પ્ર૦ ॥૪॥

પૂર્વ દિશિ દોય ચાર દક્ષિણ, આઠ પશ્ચિમ દિશિ જાણ ॥
ઉત્તર દિશિ દસ પ્રભુજી બિરાજે, નાસિકા ભાગ સમાન રે ॥ પ્ર૦ ॥૫॥

લાંછન વર્ણ ને દેહ પ્રમાણ, જક્ષિણી જક્ષ પ્રમાણ ॥
ચૌમુખી સરખી ભૂમિ બિરાજે, પ્રત્યક્ષ મુક્તિ સોપાન રે ॥ પ્ર૦ ૬॥

ભાઈ નવાણું ને મરૂદેવી બ્રાહ્મી, સુંદરી સહુ પરિવાર ॥
રયણમાં પ્રતિમા સહુની ભરાવે, ભરતજી જયજયકાર રે ॥ પ્ર૦ ૭॥

(ઈહાં આગળથી શેર દશ તાંદુલ કેશરે પીળા કરી રાખવા, તેમાં સોના-રૂપાનાં ફૂલડે ચ્યારે કોર વધાવતા જવું અને ભરતજીનું નામ ભણતા જવું, પછી વર્તમાન પૂજાકારક તથા સંઘનું નામ ભણતા જવું, અને તાંદુલ ફૂલ વધાવતા જવું ખેલા હોય તે પણ રમે.)

(રાગ - મારૂ)

રયણે વધાવે રે, ભરતરાય રયણે વધાવે રે
ફૂલે વધાવે રે, પ્રભુને રયણે વધાવે રે ॥
સૂર્યજસા રયાણે વધાવે રે, વધાવે વધાવે વધાવે રે,
ચન્દ્રયશાજી મુક્તાએ વધાવે રે, જિનને મલ્હાવે રે ॥
સુભદ્રાજી રયણે વધાવે રે, ઈક્ષાગકુલ-અજુવાળે, પ્રભુજીને ફૂલે વધાવે રે ॥

॥ હવે પૂજાકારક સંઘની વિનતિ ॥

રયણે વધાવે રે, સકલ સંઘ ફૂલે વધાવે રે ॥ સ૦ ॥ ફૂલે૦ ॥
અષ્ટાપદ મોતીયે વધાવો રે ॥ અ૦ ॥ મો૦ ॥
સંઘપતિ ફૂલે વધાવો રે ॥ સંઘપતિ ફૂલે વધાવો રે ॥

અર્થ — શ્રી ભરત ચક્રવર્તી શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનું (એટલે પોતાના પિતાજીનું) નિર્વાણ સાંભળી પોતાના સમુદાયને લઈને શ્રી અષ્ટાપદગિરિ આવ્યા અને શોક કરતા કરતા, હે પ્રભુજી ! મને દર્શન આપો એમ વિનંતિ કરવા લાગ્યાઃ હે પ્રભુ ! આપ ઈક્ષ્વાકુકુળની પરમ લાજ (એટલે શોભા) રૂપ છો. વળી, હે પ્રભુ ! આપ કાશ્યપવંશના મુગટ સમાન છો. સંસારસમુદ્રમાં તરવા તથા બીજાને તારવાને માટે વહાણ સમાન છો. આવી રીતે ભરત પ્રભુની નિર્વાણભૂમિ જે અષ્ટાપદગિરિ છે, તે સ્થાનમાં આવીને પ્રભુના સ્તૂપ અને પગલાંને વંદન કરવા લાગ્યા અને પ્રભુના ઉપકાર સંભારી નેત્રમાં શોકનાં આંસુ લાવી વિનંતિ કરવા લાગ્યા પ્રભુ ! મને દર્શન દ્યો, દર્શન દ્યો. પછી નિર્વાણભૂમિ ઉપર ઇન્દ્ર મહારાજે જ્યાં પગલાં સ્થાપન કર્યાં હતાં તે ભૂમિ ઉપર ''સિંહનિષદ્યા'' નામનો ત્રણ ગાઉ ઊંચો અને ચાર ગાઉ પહોળો તેમ જ ચોરાસી મંડપવાળો, ચાર મુખે જિનેશ્વર ભગવાનનાં પ્રતિબિંબવાળો જૈન પ્રાસાદ રચાવ્યો. તીર્થંકર દેવની શરીરની જે કાન્તિ હતી, એ કાન્તિને અનુસારે, દેહના પ્રમાણને અનુસારે પ્રભુની મૂર્તિઓ ઋષભદેવથી માંડી મહાવીરસ્વામી સુધીની ભરાવી. એમાં એટલે ચૌમુખજીના મંદિરમાં પૂર્વ દિશામાં પહેલા, બીજા તીર્થંકર અને દક્ષિણ દિશામાં ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા એમ ચાર તીર્થંકર અને પશ્ચિમ દિશામાં સાતમા, આઠમા, નવમા, દશમા, અગિઆરમા, બારમા, તેરમા અને ચૌદમા એમ આઠ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ બનાવી અને ઉત્તર દિશામાં પંદરમા ધર્મનાથથી માંડીને

શ્રી મહાવીરસ્વામી સુધીના દશ તીર્થંકરોનાં બિંબો ભરાવ્યાં. આ પ્રભુનાં બિંબોની નાસિકાનો અગ્રભાગ સરખો રાખ્યો અને લાંછનો, વર્ણ, દેહપ્રમાણ, યક્ષ અને યક્ષણીઓ, બધાંની મૂર્તિઓ પ્રમાણસર ભરાવી. તેમાં લાંછન અને વર્ણનો રંગ યથાસ્થિત એટલે જેવો હતો તેવો બતાવ્યો. પોતાના સિવાય નવાણુ ભ્રાતા, મરૂદેવી માતા, અને બ્રાહ્મી સુંદરી બહેનો પ્રમુખ પરિવાર સહિત રત્નની પ્રતિમાઓ ભરાવી તેથી શ્રી અષ્ટાપદતીર્થ પ્રત્યક્ષ મુક્તિના પગથિયાંરૂપ હોય એવું ભાસવા લાગ્યું. આવું અષ્ટાપદતીર્થ જય પામો અને ભરતજીને પણ ધન્યવાદ હો !

હવે તીર્થરાજને વધાવવાની વિધિ દેખાડે છે- કેસરથી પીળા કરેલા ચોખાને થાળમાં ભરી પ્રભુને વધાવો એવી ઉદ્‌ઘોષણા કરવામાં આવી, રત્ને વધાવો. ફૂલડે વધાવો તેમાં ભરતનાં નંદન સૂર્યયશા પણ રત્ને કરીને વધાવે છે. ત્યાર પછી ચન્દ્રયશા મોતીએ વધાવે છે. સુભદ્રા શ્રાવિકા પણ રત્ને વધાવે છે. ઇક્ષ્વાકુકુળમાં અજવાળું થાય છે. સંઘની વિનંતિથી સંઘવીઓ અને પૂજા કરનારઓ શ્રી અષ્ટાપદતીર્થને ચોખાથી ફૂલથી અને સાચા મોતીથી વધાવો કરે છે. આવું શ્રી અષ્ટાપદતીર્થ જયવન્તુ વર્તો.

॥ ઢાળ ॥

(અબોલા શ્યાના લ્યો છો-એ દેશી)

ભરતજી ચિંતે આગળ ભાવી, કોડાકોડી સાગરમાન
॥ તીર્થ એહ જગ જયવંતુ ॥
આગળ વિષમ કાળથી હોશે, લોભી લોક અજાણ
॥ તીર્થ૦ ॥૧॥

તીરથ અશાતના કોઈ કરશે, ચિંતે ભરત નરેશ, તીર્થ૦
પર્વત ભાગની ભૂમિ જે, વિષમ કીધી પાજ પ્રવેશ
॥ તીર્થ૦ ॥૨॥

બત્રીસ કોશનો પર્વત ઊંચો, આઠ ચોક બત્રીસ, તીર્થ૦
યોજન યોજન અંતરે કીધાં, પગથિયાં આઠ નરેશ
॥ તીર્થ૦ ॥૩॥

ઈમ અષ્ટાપદ તીરથ સ્થાપી, અનુભવી ભરત મહારજ, તીર્થ૦
આરિસા ભુવનમાં કેવલ લહીને, લીધાં મુક્તિનાં રાજ
॥ તીર્થ ૦ ॥૪॥

અનુક્રમે આઠ પાટ લગે કેવળ, આરિસા ભુવન મઝાર, તીર્થ૦
ઠાણાંગસૂત્રમાં આઠમે ઠાણે, જો જો નામ વિચાર
॥ તીર્થ૦ ॥૫॥

પાંચમી પૂજામાં તીરથ સ્થાપન, અષ્ટાપદ ગિરિરાજ, તીર્થ૦
દીપવિજય કવિરાજ પ્રભુજી, ચોવીસે જિનરાજ
॥ તીર્થ૦ ॥૬॥

અર્થ — ભરતચક્રવર્તી અષ્ટાપદજીની રક્ષાને માટે ભારે વિચાર કરે છે. ચોથા આરાનું એક કોડાકોડી સાગરોપમનું માપ છે. તે ચોથા આરામાં દિનપ્રતિદિન વિષમકાળ હોવાથી તેમ જ અવસર્પિણી કાળ હોવાથી ભવિષ્યમાં કોઈ આશાતના ન કરે, તેથી અષ્ટાપદજીની ભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરવા માટે

પર્વતની ભૂમિ વિષમ કરવામાં આવી. બત્રીસ કોશ ઊંચો એવો અષ્ટાપદ પર્વત છે. તેમાં એક એક યોજનને આંતરે યોજન યોજન પ્રમાણનાં આઠ પગથિયાં સ્થાપ્યાં. એમ અષ્ટાપદ તીર્થની સ્થાપના કરી પછી ભરત મહારાજા આરિસાભવનમાં કેવળજ્ઞાન પામી મુક્તિપદને પામ્યા. અનુક્રમે આઠ પાટ સુધી પટધારીઓએ આરિસાભવનમાં કેવળજ્ઞાન મેળવ્યું. આ વાત ઠાણાંગ સૂત્રના આઠમા સ્થાનમાં જણાવેલી છે. આ ચાલતી પાંચમી પૂજામાં શ્રી અષ્ટાપદગિરિની સ્થાપના તથા ચોવીસે પ્રભુના જૈન પ્રાસાદો વગેરેનું વર્ણન કવિરાજ શ્રી દીપવિજયજી મહારાજે પ્રકાશિત કરેલ છે.

॥ મંત્ર પૂર્વવત્ જાણવો.॥

॥શ્લોક॥

ભવિકનિર્મલબોધદિવાકરં, જિનગૃહે શુભદીપકદીપકમ્ ॥
સુગુણરાગસુવૃત્તિસમન્વિતં, દધત નાથપુરઃ શુભદીપકમ્ ॥

અર્થ — ભવિક જીવને નિર્મળ બોધ કરવામાં સૂર્ય સમાન અને સુગુણનો જે રાગ તે રૂપ વાટથી સહિત એવા જિનગૃહમાં શુભ દીપક પ્રભુની આગળ ધારો ॥૧॥

॥ ષષ્ઠ અક્ષત પૂજા પ્રારંભ ॥

(દોહા)

છટ્ઠી પૂજા ભવી કરો, અક્ષતની સુખકાર ॥
જિમ વિદ્યાધર સુખ લહે, કીજે તેહ પ્રકાર ॥૧॥

અર્થ — હે ભવ્ય જીવો ! અક્ષતની પૂજા સુખને દેવાવાળી છે. વિદ્યાધરે જેમ સુખ મેળવ્યું તેમ ઘણા પ્રકારોથી તમે છટ્ઠી પૂજા કરો ॥૧॥

॥ ઢાળ ॥

(તીરથપતિ અરિહા નમું, ધર્મધુરંધર ધીરોજી - એ દેશી)

પચાસ લાખ કોડી સાગરૂ, આર્ય ઋદ્ધિ પ્રમાણજી ॥
શાસન અચલ પ્રભુ ઋષભનું, સુરપદ શિવપદ ખાણજી
સુરને શિવપદ ખાણ પરગટ, પાદ અસંખ્ય મુગતે ગયા ॥
વળી સર્વાર્થસિદ્ધ પહોંતા, સિદ્ધદંડીમાં કહ્યા ॥
પદ વિના નૃપ સિદ્ધિ વરિયા, સંખ્ય અસંખ્ય ગણના કહી ॥
નૃપરાજ બળિયા સિંહ સમવડ, વર્ણન આગમમાં સહી. ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મ ક્ષત્રિય વૈશ્ય વળી શૂદ્ર, જે વર્ણ એ ચાર અઢારજી ॥
એક એકમાં શિવ પદવી વર્યાં, સંખ્ય અસંખ્ય અપારજી ॥
સંખ્ય અસંખ્ય જિન મુક્તિ પહોંતા, વર્ણ ચાર અઢારમાં ॥
ધન્ય ધન્ય સહુ એ ઋષભ શાસન, કૃતારથ જયકારમાં ॥
દીખ્ખેશે તાપસ જોગી જંગમ, મિથ્યા ગુણ ઠાણું તજી ॥
સમકિત પામી ક્ષાયક શ્રેણી, વેગે સિદ્ધિવહુ ભજી ॥ ૨ ॥

અર્ધ આરામાં એક ઋષભનું, શાસન અવિચળ જાણજી ॥
અર્ધમાં ત્રેવીસ જિનપતિ, શાસન ગુણમણિ ખાણજી ॥
શાસન ગુણ મણિ ખાણ જિનના, તીર્થ સ્થાપન રીત એ ॥
દ્વાદશાંગી પ્રભુ સંઘ તીરથ, સંઘ ચતુર્વિધ રીત એ ॥
ત્રેવીશ શાસનમાંહિ મુનિવર, સંખ્ય અસંખ્ય સિદ્ધિવર્યા ॥
કવિરાજ દીપ અષ્ટાપદે તે, વેગે ભવસાગર તર્યા ॥ ૩ ॥

અર્થ — પચાસ લાખ ક્રોડ સાગરો સુધી આર્યઋદ્ધિના પ્રમાણભૂત અને દેવગતિ અને મોક્ષગતિના ખાણભૂત એવું ઋષભદેવ ભગવાનનું સ્થાપન કરેલું તીર્થ ચાલ્યું; અર્થાત્ ઋષભદેવ ભગવાનથી અજિતનાથ ભગવાન સુધી અર્ધ ચોથા આરાના પ્રમાણભૂત આંતરું છે. એટલે ઋષભદેવ ભગવાનથી પચાસ લાખ ક્રોડ સાગરોપમે અજિતનાથ થયા, તે વખતે બીજા તીર્થંકર પ્રભુએ પોતાનું તીર્થ સ્થાપ્યું. આ અર્ધ આરારૂપ પ્રથમ તીર્થંકરના શાસનમાં ભરતની અસંખ્યાત પાટ સુધી આંતરા રહિત પરંપરામાં અસંખ્ય પટધરોએ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન અને મુક્તિપદ સિવાય બીજું સ્થાન મેળવ્યું નથી. વળી, આ પટધરો સિવાય બીજા પણ સંખ્ય અસંખ્ય એવા રાજાઓએ પણ દેવનાં સ્થાન અને સિદ્ધિનાં સ્થાન અલંકૃત કર્યાં છે. આ મુક્તિપદ પામનારા પ્રભુના વંશજો સિંહના જેવા બની, મોહરાજાને હરાવી આત્મકલ્યાણ કર્યું તેથી ઋષભદેવ ભગવાનની પરંપરામાં ઘણા અસંખ્ય જીવો પ્રથમ તીર્થંકરના શાસનમાં મુક્તિપદ પામ્યા. આ વાત જૈન સિદ્ધાંતોમાં તેમ જ ''શ્રી સિદ્ધદંડિકા'' સ્તવનમાં વિસ્તારરૂપે વર્ણન કરેલી છે. વળી, આ ઋષભદેવ પ્રભુના શાસનમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રરૂપ અઢાર વર્ણમાનાં માનવોએ એક એક જાતિમાં સંખ્ય અને અસંખ્ય પ્રમાણવાળી જીવોની સંખ્યાથી મુક્તિપદ મેળવ્યાં છે. આવું શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનું શાસન જયવંતુ વર્ત્યું છે.

॥ ઢાળ ॥

(આઠ કૂવા નવ વાવડી હું તો સે મિષે દેખણ જાઉં
મહારાજ દધિનો દાણી કાનુડો - એ દેશી)

ઋષભ પ્રભુજીને પાટ પરંપર, સિદ્ધિને કેઈ અનુત્તર રાજ ॥
આજ સકલ દિન એ રૂડો, હું વર્ણવું ત્રિભુવનના ઠાકોર
રાજ ॥ આજ૦ એ આંકણી ॥૧॥

પ્રભુજીનો વંશ ગુણગણ આકર, પાટ અસંખ્ય પ્રભાકર
રાજ ॥ આજ૦ ॥
ઋષભ પ્રભુને ચક્રી ભરતજી, અજિતને ચક્રી સગરજી
રાજ ॥ આજ૦ ॥
જિતશત્રુ નૃપના પુત્ર સવાઈ, પુણ્ય અતુલ અધિકાઈ
રાજ ॥ આજ૦ ॥૨॥
મહા શુદ અષ્ટમી અજિત જિનેશ્વર, જન્મ્યા જગ પરમેશ્વર
રાજ ॥ આજ૦ ॥

અજિત પ્રભુ જિન ચક્રી સગરજી, બાંધવ દોયે ગુણકર
રાજ ॥ આજ૦ ॥૩॥

એક જિનપતિ એક ચક્રી બિરાજે, જોડી જગત બિરાજે
રાજ ॥ આજ૦ ॥
દીપવિજય કવિરાજ સવાઈ, જેહની જગત વડાઈ રાજ
॥ આજ૦ ॥૪॥

અર્થ — શ્રી ઋષભપ્રભુની પરંપરામાં મોક્ષગતિ અને અનુત્તર વિમાનમાં અસંખ્ય જીવોએ દેવનાં સુખ અને મુક્તિનાં સુખો અનુભવ્યાં છે. આવા ત્રણ ભુવનના ઠાકોર શ્રી આદીશ્વર ભગવાનના ગુણ હું ગાઉં છું, ગુણગાથાનો દિવસ પણ મારો સફળ જાણવો. શ્રી પ્રભુજીનો વંશ ગુણરૂપી રત્નોની ખાણ છે. અંસખ્ય પાટ સુધી અસંખ્ય નરપતિઓએ આત્માની દિવ્યપ્રભા ચકચકિત બનાવી છે. શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુના વખતમાં શ્રી ભરત ચક્રવર્તી અને અજિતનાથ ભગવાનના સમયમાં સગર ચક્રવર્તી શોભતા હતા. જિતશત્રુ રાજાના પુત્ર તીર્થની આરાધનાને લઈને પુણ્યબળમાં અધિક અધિક સવાયા કહેવાયા. અર્થાત્ પુણ્યાનુબંધી પુણ્યની પ્રકૃતિઓ મેળવીને તેના તે જ ભવમાં મુક્તિપદ મેળવનારા થયા. વળી, જગતના પરમેશ્વર એવા શ્રી અજિતનાથ તીર્થંકર પ્રભુ માહ સુદિ આઠમને દિવસે જન્મ્યા. અજિતનાથ પ્રભુ અને સગર ચક્રવર્તી એક જ કુટુંબવાળા થઈ ગુણના ભંડારરૂપ બાંધવ કહેવાયા. તેમાં એક અજિતનાથ તીર્થંકર થયા અને બીજા સગર નામે ચક્રવર્તી થયા. તેમની જોડી જગતને શોભાવનારી થઈ. જગતની અંદર જેમની યશ તથા ગુણની વડાઈ સવાઈ કવિરત્ન શ્રીદીપવિજયજી મહારાજે મુક્તકંઠથી ગાઈ અને ગવરાવી. આજનો દિવસ મારે તો સફળ અને રૂડો પ્રગટ્યો ॥૧-૪॥

॥ મંત્ર પૂર્વવત્ જાણવો. ॥

॥ શ્લોક ॥

ભવિકનિર્મલબોધદિવાકરં, જિનગૃહે શુભઅક્ષતઢૌકનમ્ ॥
સુગુણરાગવૃત્તિસમન્વિતં, દધત નાથપુરોઽક્ષતસ્વસ્તિકમ્ ॥૧॥

અર્થ — ભવિ જીવોને નિર્મલ બોધ કરવામાં સૂર્ય સમાન, વળી સુગુણનો જે રાગ તેની પ્રવૃત્તિ વડે કરીને સહિત એવું શુભ અક્ષતનું મૂકવું તે રૂપ અક્ષતનો સાથિયો જિનેશ્વર ભગવાનના મંદિરમાં પ્રભુ આગળ કરો ॥૧॥

॥ સપ્તમ ફલ પૂજા પ્રારંભ ॥

(દોહા)

પૂજા ફલની સાતમી, મહાફળ કારણ હેત ॥
કીજે ભવિ ભાવે કરી, પુણ્ય તણા સંકેત ॥૧॥

અર્થ — હે ભવ્ય જીવ ! મહાફળના કારણભૂત અને પુણ્યના સંકેતરૂપ ભાવપૂર્વક સાતમી ફલપૂજા કરો ॥૧॥

॥ ઢાળ સાતમી ॥

(અવિનાશીની સેજલડીએ રંગ, લાગો મોરી સજનીજી રે-એ દેશી)

અષ્ટાપદગિરિ વંદને, રંગ લાગો મારી સજનીજી રે
॥ એ આંકણી ॥
ચક્રી સગરના બલવંત યોદ્ધા, પુત્ર તે સાઠ હજારજી રે ॥
અષ્ટાપદ જિનવંદન ચઢિયા, દક્ષિણ દિશિ પ્રાકાર ॥
॥સાંભળ સજની રે ॥ ॥૧॥

દક્ષિણ દિશિએ શ્રી સંભવથી, પદ્મપ્રભુ લગે ચારજી ॥
વીતરાગનાં વંદન કીધાં, તરવા ભવજળ પાર ॥સાં૦ ॥૨॥

પશ્ચિમ દિશિ સુપાર્શ્વ પ્રભુથી, અનંત પ્રભુ લગે આઠજી ॥
વંદન કીધાં ભાવ ભલે રે, નિર્યુક્તિમાં પાઠ ॥સાં૦ ॥૩॥

ઉત્તર દિશિ દશ ધર્મ પ્રભુજી, વર્ધમાન લગે વંદેજી ॥
પૂર્વ દિશિ દોય શુભ અજિતને, પ્રણમી મન આનંદે ॥ સાં૦ ॥૪॥

પચાસ લાખ ક્રોડ સાગરનાં, પૂર્વજ પ્રતિ સંભાળેજી ॥
આપણા કુળમાં ભરત નરેસર, કીધા એહ વિહાર ॥ સાં૦ ॥૫॥

ધન ભરતેશ્વર ધન મરૂદેવા, ધન નવાણું ભાઈજી ॥
લાભ હેતુએ સુકૃત કીધાં, એ આપણા પીતરાઈ ॥ સાં૦ ॥૬॥

આગળ વિષમ કાળને જાણી, તીરથ રક્ષા કીજેજી ॥
યોજન યોજન અંતર કીધાં, પગથિયાં આઠ સમાન લીજે ॥ સાં૦ ॥૭॥

ધન તીરથ અષ્ટાપદ ગિરિવર, ધન ભરતેશ્વર રાયાજી ॥
દીપવિજય કવિરાજ પનોતા, જે જસ સુકૃત કમાયા ॥સાં૦ ॥૮॥

અર્થ — આ ઢાળમાં શ્રદ્ધા સખી અને ચેતના સખી તે બન્નેનો ગુણદાયક સુસંવાદ છે. શ્રી અષ્ટાપદગિરિના વંદનથી થયેલો આનંદ બન્ને સખીઓ અરસપરસ સુંદર આલાપ કરી પ્રભુભક્તિનો આનંદ પોતાને તથા પરને ઊપજાવે છે. એમ (સજની) એવા શબ્દથી ભાવ પ્રકાશિત થાય છે. હે સજની ! (હે સખી) ! શ્રી અષ્ટાપદગિરિના વંદનમાં મને રંગ લાગ્યો છે. હું કહું છું તે વાત તો તું સાંભળ ! શ્રી સગર ચક્રવર્તીના બળવંત યોદ્ધારૂપ સાઠ હજાર પુત્રો હતા, તે અષ્ટાપદગિરિમાં જિનવંદન કરવાને માટે દક્ષિણ દિશાના દરવાજાથી ચઢયા. દક્ષિણ દિશામાં શ્રી સંભવનાથ ભગવાનથી માંડીને પદ્મપ્રભ ભગવાન સુધીના ચાર તીર્થંકરોનાં બિંબોને સંસાર સમુદ્રનો પાર પામવાને માટે વંદન કર્યું. વળી, પશ્ચિમ દિશામાં સાતમા સુપાર્શ્વનાથ ભગવાનથી માંડીને અનંતનાથ પ્રભુ સુધી આઠ પ્રભુને વંદન કર્યું. ઉત્તર દિશામાં ધર્મનાથથી માંડીને વર્ધમાનસ્વામી સુધીના દશ તીર્થંકરોને વંદન કર્યું અને પૂર્વ દિશામાં શ્રી ઋષભદેવ તથા અજિતનાથ ભગવાનને વાંદી ભક્તિનો અપૂર્વ આનંદ મેળવ્યો. તેઓ સાઠ હજાર પુત્રો અન્યોન્ય પોતાના પૂર્વજોને સંભારવા લાગ્યા. આપણા કુળમાં અને પ્રથમ વડવારૂપ પચાસ લાખ

ક્રોડ સાગરોપમ પહેલાં શ્રી ભરત ચક્રવર્તી થયા. તેમણે શ્રી અષ્ટાપદ તીર્થ ઉપર શ્રી જૈનમંદિર બંધાવ્યું. ધન્ય હો ! ભરતેશ્વરજીને, ધન્ય હો ! નવાણું ભાઈઓને ! એ આપણા પિતરાઈઓએ જિનબિંબો વગેરે સ્થાપી ઘણાં પુણ્યનાં કામ કર્યાં. આગળ કાળનો પ્રભાવ વિષમ જાણીને, શ્રી ભરત ચક્રવર્તીએ તીર્થની રક્ષાને માટે દંડરત્ન વડે એક એક યોજનનાં એક એક પગથિયાં એવાં આઠ યોજનનાં આઠ પગથિયાં કરાવ્યાં. ધન્ય હો ! આ તીર્થને, ધન્ય હો ! ભરત ચક્રવર્તીને ! કવિરત્ન શ્રીદીપવિજયજી મહારાજ જણાવે છે કે આવા તીર્થના રક્ષક પુરુષોએ અપૂર્વ યશકીર્તિ ઉત્પન્ન કરી. સુકૃતરૂપ પુણ્યની કમાણી કરી અને છેવટે તે જ ભવમાં મુક્તિ મેળવી. સાંભળ ''સજનીજી રે'' એવા શબ્દોથી આ ભાવ સૂચક ફળપૂજાની ઢાળ કહી ॥ ૧ થી ૮ ॥

॥ ઢાળ ॥

(ગોપી મહિ વેચવા ચાલી, મટુકીમાં ગોરસ ઘાલી-એ દેશી)

ચિંતી તિહાં સાઠ હજાર, તીર્થ રક્ષાના લાભ અપાર ॥
અષ્ટાપદ આગળ ખાઈ, કરીએ તો સુકૃત થાઈ ॥૧॥

પહોળી ચાર ગાઉ પ્રમાણો, શેત્રુંજા મહાતમમાં વખાણો ॥
ખરી રજ રેણ નાગ નિકાઈ, નાગ આવી કહે સુણ ભાઈ ॥૨॥

કરી બાળક બુદ્ધિ ઉપાધિ, નાગ લોકના છો અપરાધી ॥
અપરાધ જુઓ મનમાંહિ, બાળી ભસ્મ કરું ક્ષણમાંહિ ॥૩॥

પણ ઋષભવંશી છો સપૂતા, તેથી ક્રોધ અમે નથી કરતા
ભુવન રત્ન તણાં જે કહાય, રજ રેણુથી મેલાં થાય ॥૪॥

અમ હિતશિક્ષા સુણો સંતા, હવે માફ કરો ગુણવંતા ॥
કહી નાગ ગયા જે વારે, ચક્રી નંદન એમ વિચારે ॥૫॥

ગંગા નીરથી ભરીએ જો ખાઈ, બહુકાળ રહે થિર ઠાઈ ॥
ઈમ ચિંતીને દંડરતનથી, ગંગા ખોદીને લાવ્યા જતનથી ॥૬॥

ગંગાજળથી ખાઈ ભરાય, નીર પહોતાં નાગનિકાય ॥
ધમધમતા સુર સમકાળે, સાઠ હજાર પ્રજાળે ॥૭॥

તીરથ બહુ ભાવસમ હોતા, સહુ બારમે સ્વર્ગે પહોતાં ॥
કહે દીપવિજય કવિરાજ, જુઓ તીર્થતણા સામ્રાજ્ય ॥૮॥

અર્થ — સાઠ હજાર પુત્રોને તીર્થરક્ષાનો અપાર લાભ જાણી એક વિચાર હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયો. અષ્ટાપદ તીરથનાં પગથિયાં યોજન યોજન પ્રમાણવાળાં તીર્થરક્ષાને માટે ભરતચક્રવર્તીએ કર્યાં છે, છતાં પણ જો ફરતી ખાઈ કરવામાં આવે તો વિશિષ્ટ પ્રકારે તીર્થરક્ષાનું પુણ્ય થાય અને આશાતના દૂર થાય. સાઠ હજાર પુત્રોએ ચક્રવર્તીના વિશિષ્ટ પ્રકારના દંડરત્નાદિકના બળથી ચાર ગાઉ પ્રમાણ પહોળી તીર્થની ચારે બાજુએ ખાઈ કરાવી. આ વાત 'શત્રુંજય માહાત્મ્ય'માં વખાણી છે. આ ખાઈ કરતાં પૃથ્વીનું દળ અધોભાગમાં ઢીલું પડી જવાથી રજ રેણું વગેરે નાગલોકના રહેવાના સ્થાન સુધી ખરી પડી. તે વખતે નાગનિકાયના ઇંદ્રે આવીને તેમને (સાઠ હજાર પુત્રોને) ઠપકો આપ્યો. તમે બાળકબુદ્ધિ વાપરી છે, નાગલોકના અપરાધી બન્યા છો. અમે તમને બધાને બાળીને ભસ્મ કરી દઈશું, પરંતુ આપ સર્વે

કુમારો પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનના વંશના સુપુત્રો છો તેથી અમે ક્રોધનો ઉદય દબાવી દઈ કાંઈ કરી શકતા નથી. હવેથી આવું કામ કરતા નહિ, કારણ કે તમારા આ પ્રયત્નથી અમારા રત્નનાં ભવનો રજરેણુથી મેલાં થઈ ગયાં છે. તે પછી નાગદેવો પોતાના સ્થાનમાં ગયા. ત્યાર પછી ભવિતવ્યતા બળવાન હોવાથી અને અષ્ટાપદ જેવા મહાતીર્થની આશાતના દૂર કરવા માટે રક્ષણ અતિઆવશ્યકતા ભરેલું લાગવાથી એક જુદો વિચાર કરે છે. એકલી ખાઈથી બરાબર રક્ષણ ન થાય માટે ગંગાનદીનાં પાણીથી એ ખાઈ આપણે ભરી દઈએ કે જેથી ઘણા કાળપર્યંત તીર્થરક્ષા થાય. આમ ચિંતવી દંડરત્નના બળથી ગંગા નદીનું પાણી આકર્ષી ખાઈ ભરાવી. ત્યારબાદ પાણીનાં મોટાં પૂરો નાગનિકાયને મલીન કરવા લાગ્યાં. તેથી નાગલોકનો ક્રોધ પાછો ફરી વિકરાળરૂપે પ્રગટ થયો. આથી સાઠ હજાર કુમારોને બાળીને ભસ્મ કર્યા. પરંતુ તીર્થના રક્ષણનો ભાવ હોવાથી અને સમુદાય કર્મના ઉદયને ભોગવીને બધા સાઠે હજાર કુમારો બારમે દેવલોકે ગયા. શ્રી દીપવિજયજી મહારાજ જણાવે છે કે જુઓ જુઓ ! શ્રી અષ્ટાપદતીર્થનું સામ્રાજ્ય તથા સાઠ હજાર કુમારોની તીર્થભક્તિ ! ॥૧ થી ૮॥

॥ મંત્રઃ પૂર્વવત્ જાણવો.॥

॥ શ્લોક ॥

કટુકકર્મ વિપાકવિનાશનં, સરસપકવફલકૃતઢૌકનમ્ ॥
વિહિતવૃક્ષફલસ્ય વિભોઃ પુરઃ, કુરુત સિદ્ધિફલાય મહાજનાઃ ॥૧॥

અર્થ — હે મહાન્ જનો ! (પૂજાના રસિક જીવો) કટુક કર્મના વિપાકને નાશ કરનાર, સરસ પકવ ફલથી કરાયેલું એવું વૃક્ષના ફલનું ભેટણું વિધિસર પ્રભુની આગળ મુક્તિના ફળને અર્થે ધરો ॥૧॥

॥ અષ્ટમ નૈવેદ્ય પૂજા પ્રારંભ ॥

(દોહા)

નૈવેદ્ય પૂજા આઠમી, ભાતિ શત પકવાન્ન ॥
થાળ ભરી જિન આગળે, ઠવિયે ચતુર સુજાણ ॥૧॥

અર્થ — હે ચતુર સુજાણ ! (પૂજારસિક જીવો !) આઠમી નૈવેદ્ય પૂજામાં હજારો જાતિનાં પકવાન્ન સહિત થાળ ભરીને જિનેશ્વર ભગવાનની આગળ સ્થાપન કરો ॥૧॥

॥ ઢાળ આઠમી ॥

(શ્રાવણ વરસે રે સ્વામી. મેલી ન જાઓ રે અંતરજામી-એ દેશી)

ભરતેશ્વરને રે વારે, અષ્ટાપદ થયું તે વારે ॥
ચક્રી સગરથી રે ખાઈ, અષ્ટાપદ ગિરિરાજ વડાઈ ॥૧॥
વંદો તીરથ રે વારુ, ચોવીશ જિન પડિમા જગતારુ
॥ વંદો તીરથ૦ ॥
અજિત જિનેશ્વરથી રે જાણો, પંચમ આરો અંત પ્રમાણો ॥
પચાસ લાખ ક્રોડ રે સાગર, બાવીસ જિનપતિ ગુણરત્નાકર ॥
અડધો આરો ગુણ રત્નાકર ॥ વંદો૦ ॥ ચોવીશ૦ ॥૨॥

વર્ધમાન જિનને રે વારે, ગૌતમ ગણધર જગજયકાર ॥
અષ્ટાપદગિરિ રે જાવે, દક્ષિણદ્વાર પ્રવેશ સોહાવે
॥ વંદો૦ ॥ ચોવીશ૦ ॥૩॥

પહેલાં વંદ્યા રે ચાર, જિનવંદ્યા ચકીસુત પાર ॥
ચત્તારિ અટ્ઠદશ દોય ભાતિ, ચાલી તેહથી જગમાં ખ્યાતિ
॥ વંદો૦ ॥ ચોવીશ૦ ॥૪॥

પન્નરસેં ત્રણ તાપસ તારે, ભવજળથી પાર ઉતારે ॥
તાપસ જમતાં રે ભાવે, પાચસેં એકને કેવલ થાવે
॥ વંદો૦ ॥ ચોવીશ૦ ॥૫॥

સમવસરણને રે જોતાં, પાંચસે એકને કેવલ હોતાં ॥
પ્રભુજીની સુણી રે વાણી, પાંચસેં એક હુઆ તિહાં નાણી
॥ વંદો૦ ॥ ચોવીશ૦ ॥૬॥

નમો તિત્થસ્સ ઈમ કહી મુખવાણી, કેવલી પરખદા બેસે નાણી ॥
દીપવિજય કવિરાજ સવાઈ, અષ્ટાપદ ગિરિરાજ વડાઇ ॥
॥ વંદો૦ ॥ ચોવીશ૦ ॥૭॥

અર્થ — ભરતેશ્વરને વારે યોજન પ્રમાણ આઠ આઠ પગથિયાં કરવાથી અષ્ટાપદ એવું નામ પ્રસિદ્ધિને પામ્યું. સગર ચક્રવર્તીના પુત્રોએ તીર્થની રક્ષાને માટે ખાઈ વગેરે કરીને અષ્ટાપદ ગિરિરાજની વડાઈ એટલે માહાત્મ્ય વધાર્યું એવા શ્રી અષ્ટાપદ તીર્થને હે ભવ્યજનો ! વંદન કરો. તે તીર્થ ઉપર શ્રી ભરત ચક્રવર્તીએ સ્થાપન કરેલાં ચોવીસ ભગવાનનાં બિંબોને વંદન કરો. આ તીર્થ સંસારરૂપી સમુદ્ર તરવામાં તારુ એટલે વહાણ સમાન છે. આ તીર્થ શ્રી ઋષભદેવથી માંડીને પાંચમા આરાના પર્યન્ત સુધી જયવન્તુ રહેશે અને અજિતનાથથી જો ગણીએ તો પાંચમા આરાના અંત સુધીમાં ચોથા આરાના અર્ધ પ્રમાણવાળા કાળથી પચાસ લાખ ક્રોડ સાગરોપમ થાય. આ ચોથા અર્ધા આરામાં પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવ તથા અજિતનાથ ભગવાનને છોડી દઈને મહાવીરસ્વામી પર્યન્ત બાવીસ તીર્થંકર થયા. આ કારણથી બાવીસ તીર્થંકરો પણ ગુણના ભંડાર કહેવાયા અને અડધા આરાનો કાળ પણ આંતરે આંતરે તીર્થંકર ભગવાનના તીર્થની સ્થાપનાથી પણ ગુણનો ભંડાર કહેવાય છે. છેલ્લા શ્રી વર્ધમાન સ્વામીના જીવનના વારામાં શ્રી ગૌતમ ગણધર પ્રભુએ લબ્ધિ દ્વારા સૂર્યના કિરણોનું અવલંબન લઈ અષ્ટાપદગિરિ પર ચઢી અને દક્ષિણ દ્વારથી પ્રવેશ કરીને ચાર આઠ દશ અને બે-એમ ચોવીસ તીર્થંકર પ્રભુને વાંદ્યા. પ્રથમ ચાર તીર્થંકરને વાંદ્યા હોવાથી 'ચત્તારિ અટ્ઠ દશ દોય' એવી ખ્યાતિ દુનિયામાં ચાલી. તેને માટે ''સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં''ની પાંચમી ગાથા વિચારવી. વળી, વર્ધમાનસ્વામી મહારાજના તીર્થમાં પંદરસો અને ત્રણ તાપસોએ આ અષ્ટાપદગિરિ તીર્થની યાત્રાથી આત્મસાધના કરી પાંચસે ને એકને ક્ષીર જમતાં જમતાં અને ગિરિરાજના ગુણ ગાતાં ગાતાં, આત્મગુણનું અવલોકન કરતાં કરતાં કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. વળી, પાંચસો એક સમવસરણ દેખતાં કેવલી થયા અને ત્રીજા પાંચસો ને એક મહાવીર પ્રભુની વાણી સાંભળતાં કેવલી થયા, અને ''નમો તિત્થસ્સ'' કહીને મહાવીર પ્રભુના સમોવસરણમાં જઈને કેવલી પર્ષદામાં બેઠા. કવિરત્ન શ્રી દીપવિજયજી મહારાજ કહે છે કે આ ગિરિરાજની સવાઈ અને વડાઇ મેં સુંદર કંઠથી ગાઈ છે. તેવા સુંદર તીર્થને વંદન કરો ॥૧ થી ૭ ॥

॥ ઢાળ ॥

(રાગઃ ધનાશ્રી-ગિરુઆ રે ગુણ તુમ તણા-એ દેશી)

ચત્તારિ અટ્ઠ દશ દોય મળીને, ચોવીસ જિન ગુણ ગાયા રે ॥
કૈલાસ શિખરે પ્રભુજી બિરાજે, અષ્ટાપદ ગિરિએ પ્રભુજી બિરાજે;

ભરતે બિંબ ભરાયા રે, લાંછન વર્ણ સોહાયા રે ॥
દેહ પ્રમાણ કહાયા રે, ગાયા રે મેં જિનપતિ ગાયા ॥૧॥

તપગચ્છપતિ વિજયાનંદસૂરિ, લક્ષ્મીસૂરિગચ્છરાયા રે ॥
તાસ પરંપર ધર સૂરીશ્વર, ધનેશ્વરસૂરિ સવાયા રે
॥ ગાયા૦ ॥૨॥

રાદેર બંદર સંઘ વિવેકી, લાયક ગુણ નિપજાયા રે ॥
અષ્ટાપદના મહોત્સવ કારણ, પૂજા ગુણ ગવરાયા રે
॥ ગાયા૦ ॥૩॥

આગમ અભ્યાસી ઉપદેશી, રાજેન્દ્રવિજય કહાયા રે ॥
તેહના વચન સંકેતને હેતે, સુકૃત લાભ કમાયા રે
॥ ગાયા૦ ॥૪॥

સંવત્ અઢાર બાણું વરસે, ફાગણમાસ સોહાયા રે ॥
પ્રેમરત્ન ગુરુ ચરણ પસાયે, અમૃત ઘન વરસાયા રે
॥ ગાયા૦ ॥૫॥

દીપવિજય કવિરાજ સવાઈ, મંગલ ધવલ સવાયા રે ॥
મુગતા અક્ષત ફૂલ વધાવો, અષ્ટાપદગિરિ રાયા રે
॥ ગાયા૦ ॥૬॥

અર્થ — ચાર, આઠ, દશ અને બે એમ મળીને ચોવીસ પ્રભુના ગુણ ગાયા. કૈલાસના શિખર ઉપર એટલે બીજા નામ તરીકે અષ્ટાપદગિરિ ઉપર ભરતે ભરાવેલાં બિંબ શોભે છે. લાંછન, વર્ણ અને દેહપ્રમાણ વગેરે શિલ્પશાસ્ત્રના નિયમપૂર્વક એ અપૂર્વ બેઠકની રચના મેં કહી અને જિનેશ્વર ભગવાનના ગુણ ગાયા છે. હવે આ પૂજાના રચયિતા પોતાના નામપૂર્વક પોતાના વડેરા ગચ્છાધિપતિઓનાં નામો સંભારે છે (૧) તપગચ્છના અધિપતિ શ્રીવિજયાનંદસૂરિ, પછી શ્રીવિજયલક્ષ્મીસૂરિ (ગચ્છના અધિપતિ) તેમની પરંપરાને ધારણ કરનારા શ્રીધનેશ્વરસૂરિ રાદેર બંદરમાં રહી વિવેકી સંઘની વિનંતિથી અષ્ટાપદ તીર્થના મહોત્સવને કારણે પૂજાના ગુણ ગવરાવ્યા. વળી, આગમના અભ્યાસી અને ઉપદેશક રાજેન્દ્રવિજય મહારાજ થયા, તેમના વચનના સંકેતથી આ પૂજા બનાવીને પુણ્યની કમાણી પ્રાપ્ત કરી. તે વખતે સંવત્ ૧૮૯૨ની સાલ ચાલતી હતી. ફાગણ માસ શોભતો હતો. જેમના ગુરુ પ્રેમરત્ન મહારાજ હતા તેમના પસાયથી અમૃતના વરસાદરૂપ પૂજાની કૃતિ તેમના શિષ્ય શ્રી દીપવિજયજી કવિરાજે રચી અને મંગળ ધવળના સવાયાં ગીતો ગવાયાં અને શ્રી અષ્ટાપદ ગિરિરાજને મોતીથી અને અક્ષતથી તેમ જ પુષ્પોથી વધાવ્યા. એવા શ્રી ચોવીસ તીર્થંકર પ્રભુના ગુણોનું ગાન કર્યું ॥ ૧ થી ૬ ॥

॥ મંત્ર પૂર્વવત્ જાણવો. ॥

॥ શ્લોકઃ ॥

સકલપુદ્‌ગલસંગવિવર્જનં, સહજચેતનભાવવિલાસનમ્ ॥
સરસભોજનકસ્ય નિવેદનાત્, પરમનિર્વૃતિભાવમહં સૃજે ॥૧॥

અર્થ - સમસ્ત પુદ્‌ગલના સંગથી રહિત, અને સ્વભાવિક ચૈતન્યના જે ભાવોના વિલાસરૂપે અને પરમનિવૃત્તિ આપનારું એવું ષટ્‌રસ ભોજનનું જે નૈવેદ્ય તે અનાહારી પદ પ્રાપ્ત કરવાને માટે આવા નૈવેદ્યથી પ્રભુની આઠમી પૂજા હું રચું છું. ॥૧॥

ઇતિ કવિવર શ્રી દીપવિજયજી કૃત અષ્ટાપદજીની પૂજા સમાપ્ત.

॥ ઇતિશ્રી અષ્ટમ નૈવેદ્ય પૂજા સમાપ્ત ॥

પરિશેષ

(પૂજાનો ભાવાર્થ)

પહેલી પૂજા માટે

વિશેષ ભાવાર્થ — પ્રથમ જલ પૂજાના પ્રકારો ત્રણ, પાંચ, આઠ, સત્તર, એકવીસ અને એકસો ને આઠ છે. આ પ્રકારોને માટે શ્રી આનંદઘનજીકૃત નવમા ભગવાનનું સ્તવન અર્થપૂર્વક જોઈ લેવું. તે ભેદોને માટે સ્તવનકર્તાએ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની સાક્ષી આપી છે. પ્રથમપૂજાની ઢાળમાં જે જે કવિમુનિવરોએ પૂજાઓ બનાવી છે તેમનાં નામોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી, તે જ ઢાળની દશમી અને અગિયારમી કડીના પ્રશ્નોત્તરમાં સિદ્ધાચલતીર્થથી અષ્ટાપદગિરિ મહાતીર્થ એક લાખ અને પંચાસી હજાર ગાઉ દૂર કહેલું છે. તેની સમજૂતી આ પ્રમાણે જાણવી-

'શ્રી લઘુક્ષેત્રસમાસ'ની અઠ્યાસીમી ગાથામાં લવણ સમુદ્રના દક્ષિણ દરવાજાથી દક્ષિણાર્ધ ભરતના વચ્ચોવચ્ચ રહેલી અયોધ્યાનગરી એકસો ચૌદ યોજન અને અગિયાર કળા દૂર છે (૧૧૪ યો.૧૧ક.) તેના પ્રમાણાંગુલે ગાઉ કહીએ તો એકસો ચૌદ ને સોળસોથી ગુણવા. કારણ કે સોળસો ગાઉનું એક યોજન પ્રમાણાંગુલવાળા માપથી થાય છે. જંબૂદ્વીપાદિક ક્ષેત્રો માપણીમાં પ્રમાણાંગુલે કરીને માપેલાં છે. વળી, અષ્ટાપદગિરિ અયોધ્યાનગરીની નજીકમાં આવેલ છે. તેના ગાઉ કરતાં એક લાખ છયાસી હજાર એકસો ચાર ગાઉ ઉપર ૬ કળા વધે છે. (૧૮૬૧૦૪ ગાઉ, ૬ કળા) આ પ્રમાણ દક્ષિણ દરવાજાથી ગણાયું છે તેથી દક્ષિણ દરવાજાથી શ્રી સિદ્ધાચળ તીર્થ આશરે અગિયારસો ચાર ગાઉ ૬ કળા (૧૧૦૪ ગાઉ ૬ કળા) દૂર હોવો જોઈએ, કારણ કે ઉપલી ગણતરીથી ૧૮૬૧૦૪ ગાઉ, ૬ કળા એટલી સંખ્યા મળે છે અને કવિરત્ન દીપવિજયજી મહારાજ ૧૮૫૦૦૦ હજાર ગાઉ સિદ્ધાચલથી અષ્ટાપદગિરિ દૂર બતાવે છે. થોડી ઘણી સંખ્યામાં જે ફેર રહે છે તેનું સ્વરૂપ બહુશ્રુતો અને સર્વજ્ઞો જાણી શકે પરંતુ આ પ્રમાણ ક્ષેત્રસમાસને આધારે અને પ્રમાણાંગુલ વડે કરીને ક્ષેત્રની ગણના કરતાં આ સંખ્યા મેળવી શકાઈ છે.

આ પૂજાની બીજી ઢાળ

આ પૂજાની બીજી ઢાળમાં જે ભાવો ભરતક્ષેત્રમાં કહ્યા છે તેવા જ ભાવો પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરાવતમાં સમજવા. વળી, વીસકોડાકોડી સાગરોપમનું એક કાળચક્ર થાય છે, તેમાં છ ઉત્સર્પિણીના અને છ અવસર્પિણીના એમ બાર આરા હોય છે. ઉત્સર્પિણીના છેલ્લા ત્રણ આરા અને અવસર્પિણીના પહેલા ત્રણ આરા છે, તેના અઢાર કોડાકોડી સોગરોપમ થાય છે. તેમાં યુગલિકધર્મ પ્રવર્તે છે. શ્રાવક

અને સાધુનો ધર્મ વિચ્છેદરૂપ હોય છે. બાકીના બે કોડાકોડી સાગરોપમમાં એક ચોવીસી ઉત્સર્પિણીની અને એક ચોવીસી અવસર્પિણીની થાય છે. તેમાં પ્રભુનો કહેલો શ્રાવકધર્મ તથા સાધુધર્મ તીર્થ સ્થાપનના તેજથી ઝળકે છે. આ ભાવો અનાદિ અનંતરૂપે ભૂતકાળમાં વર્ત્યા છે, વર્તે છે અને ભવિષ્યકાળમાં વર્તશે એમ પવિત્ર આગમો સૂચવે છે.

બીજી ચંદનપૂજા

વિશેષ ભાવાર્થ – પ્રભુના એક ક્રોડ અને સાઠ લાખ (૧,૬૦,૦૦,૦૦૦) કળશના અધિકારમાં આ સંખ્યા પ્રદર્શિત કરેલી છે. તેમાં કળશની સંખ્યા એક-એક જાતિના આઠ-આઠ હજારની હોવાથી ચોસઠ હજાર કળશની સંખ્યા થાય છે. એક-એક કળશથી અઢીસો વખત અભિષેક થતો હોવાથી ચોસઠ હજાર ને અઢીસોથી ગુણીએ તો એક ક્રોડ અને સાઠ લાખ (૧,૬૦,૦૦,૦૦૦) ની સંખ્યા કળશની નહિ પણ અભિષેકની થાય. આ વાત ''આત્મભક્તિ મળ્યા કેઈ દેવા'' એ પદથી શરૂ થતી શ્રી વીરવિજયજીકૃત સ્નાત્રપૂજાની છેલ્લી ઢાળમાં અઢીસો અભિષેકની ગણનાપૂર્વક અભિષેકની સંખ્યા ઉપર કહ્યા મુજબ જણાવવામાં આવી છે. '' 'અઢીસેં' અભિષેક આ પ્રમાણે છે.''

૧૦	વૈમાનિક બાર દેવલોકના દશ ઇંદ્ર, તેના દશ અભિષેક.	
૨૦	ભુવનપતિના વીસ ઇંદ્રના વીસ અભિષેક.	
૩૨	વ્યંતરના બત્રીશ ઇંદ્રના બત્રીશ અભિષેક.	
૧૩૨	જ્યોતિષી અઢીદ્વીપ માંહેલા છાસઠ ચંદ્ર અને-છાસઠ સૂર્ય મળી એકસો બત્રીશના એકસો બત્રીશ અભિષેક.	
૮	સૌધર્મેન્દ્રની આઠ અગ્રમહિષીના	આઠ અભિષેક
૮	ઈશાનેંદ્રની આઠ અગ્રમહિષીના	આઠ અભિષેક
૫	ચરમેન્દ્રની પાંચ અગ્રમહિષીના	પાંચ અભિષેક
૬	ધરણેંદ્રની છ પટરાણીના	છ અભિષેક
૬	ભૂતાનેંદ્રની છ પટરાણીના	છ અભિષેક
૪	વ્યંતરની ચાર અગ્રમહિષીના	ચાર અભિષેક
૪	જ્યોતિષીની ચાર અગ્રમહિષીના	ચાર અભિષેક
૪	લોકપાલના	ચાર અભિષેક
૧	અંગરક્ષક દેવનો	એક અભિષેક.
૧	સામાનીક દેવનો	એક અભિષેક.
૧	કટકના દેવનો	એક અભિષેક.
૧	ત્રાયસ્ત્રિંશ દેવનો	એક અભિષેક.
૧	પર્ષદાના દેવનો	એક અભિષેક.
૧	પન્નગ સુરનો એટલે પ્રજ્ઞાસ્થાન દેવનો	એક અભિષેક.

પ્રકીર્ણક

આ જળ-અભિષેકનો ભાવ જળપૂજાની સાથે સંલગ્ન હોય છતાં ચંદનપૂજામાં આ જળ-અભિષેકનો ભાવ કવિરત્ન દીપવિજય મહારાજ લાવ્યા છે, તેનું કારણ તો પ્રાયે એમ જાણવામાં આવે છે કે પ્રભુજીને અભિષેક કર્યા પછી તરત જ ચંદનાદિની પૂજા ઇન્દ્ર મહારાજાએ કરી તેથી સંલગ્નપણાનો ભાવ જળ અને ચંદન પૂજામાં છે, તેથી અભિષેકનો ભાવ ચંદનપૂજામાં લાવ્યા હોય, અને તે ઉચિત જણાય છે.

વિશેષ ભાવાર્થ — ચંદનપૂજાની બીજી ઢાળમાં શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુના વંશ અને ગોત્ર વખાણ્યાં છે. તેની સાથે છત્રીસ રાજકુલ સૂર્યવંશ, ચન્દ્રવંશ, તેમ જ આ ચંદન પૂજાની ઢાળોમાં શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુની સંતતિ આદિ વૃતાન્તો બતાવ્યાં છે.

ત્રીજી પુષ્પપૂજા

વિશેષ ભાવાર્થ — પ્રભુની રાજનીતિ, વિનીતા નગરીને વસાવવી (જંબૂદ્વીપપન્નત્તિની સાક્ષીપૂર્વક), ત્યારબાદ એકસો (૧૦૦) શિલ્પપુરુષોની બહોતેર અને સ્ત્રીઓની ચોસઠ કળાઓ તેમ જ ચતુરંગિણી સેનાનું વર્ણન કર્યું છે. વળી, શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુની ચાર હજાર (૪૦૦૦)ની સાથે દીક્ષાકલ્યાણકની વિચારણા દર્શાવી છે. વળી, ચોવીસ તીર્થંકર પ્રભુના દીક્ષાની શરૂઆતમાં કોના હાથથી અને કઈ-કઈ વસ્તુથી પારણાં થયાં અને સુપાત્ર દાન આપનાર જીવોની કઈ કઈ શુભ ગતિ થઈ તેનું વર્ણન કરેલું છે.

ચોથી ધૂપપૂજા

વિશેષ ભાવાર્થ — આ પૂજામાં ઋષભદેવ પ્રભુને કેવળજ્ઞાન અને મરૂદેવી માતાને કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ થયો તે સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. તેમ જ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના અને જિનદેશના પણ દર્શાવી છે. તેમ જ શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનું નિર્વાણ અષ્ટાપદજી પર્વત ઉપર થયું તે વખતે ચોસઠ ઇન્દ્રોએ ઊજવેલું પ્રભુનું નિર્વાણ કલ્યાણક પ્રગટ રીતે દેખાડયું છે. તેમાં સાક્ષીભૂત (''જંબૂદ્વીપપન્નત્તિ અને આવશ્યકસૂત્રની નિર્યુક્તિ'')નાં પ્રમાણો બતાવ્યાં છે.

પાંચમી દીપકપૂજા

વિશેષ ભાવાર્થ — આ પૂજાની પ્રથમ ઢાળમાં ચોવીસ ભગવાનના દેહ વગેરેનાં પ્રમાણ અને તે મંદિરનું નામ સિંહનિષદ્યા બતાવેલું છે. પછી શ્રી અષ્ટાપદ ગિરિરાજમાં ભરત વગેરેએ કરેલા વધાવા દર્શાવ્યા છે.

ઢાળ બીજી

વિશેષ ભાવાર્થ — આ ઢાળમાં યોજન યોજન પ્રમાણનાં પગથિયાંનું વર્ણન અને ભરતની આઠ પાટ સુધી આરિસાભવનમાં કેવળજ્ઞાન વગેરે ''ઠાણાંગ સૂત્ર''ની સાક્ષીથી પ્રદર્શિત કર્યાં છે.

છઠ્ઠી અક્ષતપૂજા

વિશેષ ભાવાર્થ — આ પૂજાની પ્રથમ ઢાળમાં શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુના શાસનમાં અસંખ્ય પાટપરંપરાએ જીવો એકાવતારી થઈ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં પહોંચ્યા, અને અસંખ્ય જીવો મોક્ષે ગયા એવા ભાવાર્થથી સૂચવતી સાત પ્રકારની સિદ્ધદંડિકા એટલે દેવગતિ અને મોક્ષગતિની પરંપરા અસંખ્યાત શબ્દથી પ્રસિદ્ધ હોવાની વિગત બતાવી છે. આ સિદ્ધદંડિકાનાં સ્તવનો સ્તવનાવલીઓમાં મહાકવિરત્નોએ ગૂંથ્યાં છે. એવી રીતે સાત સિદ્ધદંડિકાનું સ્વરૂપ સગર ચક્રવર્તીના સાઠ હજાર પુત્રોએ સુબુદ્ધિ નામના ચક્રીના મંત્રીરાજને

પૂછવાથી તેઓએ બતાવ્યું છે અને એ વાત સાંભળીને સાઠ હજાર પુત્રોને ધર્મની ઘણી જ અનુમોદના થઈ છે. જેમ કે અહો ધન્ય છે કે અમારા પૂર્વકાળના વડવાઓએ મુખ્ય પાટપરંપરાથી સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન અને મોક્ષ સિવાય બીજી ગતિ પણ મેળવી નથી. આ સાત સિદ્ધદંડિકાનું સ્વરૂપ ઉપાધ્યાયજી શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજે 'લોકપ્રકાશ'ના ગ્રંથમાં વર્ણવ્યું છે. વળી, પંદરસો ને ત્રણ તાપસો કેવળજ્ઞાન પામ્યા એનું સ્વરૂપ પણ આ ઢાળમાં છે.

ઢાળ બીજી

વિશેષ ભાવાર્થ — આ ઢાળમાં શ્રી અજિતનાથ પ્રભુના તીર્થમાં સગર ચક્રવર્તી અને તેના સાઠ હજાર પુત્રોએ શ્રી અષ્ટાપદ તીર્થની આરાધના સુંદર રીતે કરી, તેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

સાતમી ફળપૂજા

વિશેષ ભાવાર્થ — આ પૂજાની પ્રથમ ઢાળમાં અષ્ટાપદગિરિમાં ચતુર્મુખવાળા પ્રાસાદમાં ચાર, આઠ, દશ ને બે એવી સંખ્યાની ગણતરીપૂર્વક સાઠ હજાર પુત્રોએ અષ્ટાપદતીર્થનું ગુણગાન કર્યું છે.

ઢાળ બીજી

વિશેષ ભાવાર્થ — આ ઢાળમાં અષ્ટાપદ તીર્થની ખાઈ તીર્થ રક્ષણને માટે સગર ચક્રવર્તીના સાઠ હજાર પુત્રોએ કરી છે અને ગંગા નદીનું પાણી પણ તેમાં લાવ્યા હતા તે સાઠ હજારનું સામુદાયિક કર્મ હતું. તેમને નાગકુમારે બાળીને ભસ્મ કર્યા. તીર્થ રક્ષણના સુંદર આશયથી પુણ્યાનુબંધી પુણ્યની પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન કરીને બારમે દેવલોકે પહોંચ્યા વગેરેનું વર્ણન છે.

આઠમી નૈવેદ્યપૂજા

વિશેષ ભાવાર્થ — આ ઢાળમાં શ્રી અષ્ટાપદ તીર્થ પાંચમાં આરાના અંત સુધી રહેશે એ વાત કહી છે. તેમ જ અષ્ટાપદગિરિ ઉપર ચઢતાં એક બે પાવડિયા ઉપર ચઢેલા તાપસોને અષ્ટાપદગિરિના વંદનથી અને ગૌતમસ્વામીએ કરાવેલાં પારણાંથી ચમત્કાર પામી ક્ષપકક્ષેણિ પર આરૂઢ થઈ કેવલજ્ઞાન પામ્યા વગેરેનું વર્ણન છે.

ઢાળ બીજી

વિશેષ ભાવાર્થ — આ ઢાળમાં કવિરત્ન શ્રી દીપવિજયજી મહારાજની ગુરુની પરંપરાનાં પવિત્ર નામો પ્રદર્શિત કરેલાં છે. અને શ્રી દીપવિજયજી મહારાજે વિક્રમ સંવત્ ૧૮૯૨ના ફાગણ માસમાં આ પૂજાની રચના કરી છે તે નોંધ્યું છે. શ્રી દીપવિજયજી મહારાજ એક કવિરત્ન હતા અને આગમનો બોધ સારો હોવાથી શ્રી અષ્ટાપદ તીર્થનું વર્ણન આગમ દ્વારા જાણી અષ્ટપ્રકારી પૂજા રાગરાગિણીપૂર્વક અનેક ઢાળોથી રચી છે.

ૐ હ્રીઁ શ્રીઁ અષ્ટાપદતીર્થાય નમો નમઃ ॥ ઇતિ મંગલમ્ ॥

2

।। અષ્ટાપદના સ્તવનો ।।

૧

(નીંદરણી વેરણ હુઈ રહી -એ દેશી)

શ્રી અષ્ટાપદ ઉપરે, જાણી અવસર હો આવ્યા આદિનાથ કે,
ભાવે ચોસઠ ઇન્દ્ર શું, સમવસરણે હો મલ્યો મોટો સાથ કે. શ્રી. ૧

વિનિતા પુરીથી આવી, બહુ સાથે હો વલી ભરત ભૂપાલ કે,
વાંદી હીયડા હેજશું, તાત મુરતી હો નિકે નયણે નિહાલ કે. શ્રી ૨

લેઈ લાંખીણાં ભામણાં, કહે વયણલાં હો મોરા નયણલાં ધન્ન કે,
વિણ સાંકલ વિણ દોરબાંધી, લીધું હો વહાલા તેં મન્ન કે. શ્રી. ૩

લઘુભાઈએ લાકડા, તે તો તાતજી હો રાખ્યા હૈડા હજુર કે,
દેશના સુણી વાંદી વદે, ધન્ય જીવડા હો જે તર્યા ભવ પૂર કે. શ્રી .૪

પૂછે પ્રેમે પૂરીયો, આ ભરતે હો આગલ જગદીસ કે,
તીર્થંકર કેતા હોશે, ભણે ઋષભજી હો અમ પછી ત્રેવીશ કે. શ્રી. ૫

માઘની સાંમલી તેરશે, પ્રભુ પામ્યા હો પદ પરમાનંદ કે,
સાંભળી ભરતેશ્વર કહે, સસનેહી હો નાભિરાયના નંદ કે. શ્રી. ૬

મનમોહન દિન એટલા, મુજ સાથે હો રૂષણા નવી લીધ કે,
હેજ હૈયાનો પરહરી, આજ ઊંડા હો અબોલડા લીધ કે. શ્રી. ૭

વિણ વાકે કાંઈ વિસરીયા, તેં તોડયા હો પ્રભુ પ્રેમના ત્રાગ કે,
ઇન્દ્રે ભરતને બુઝવ્યા, દોષ મ દીયો હો એ જિન વીતરાગ કે. શ્રી.૮

શોક મુકી ભરતેસરૂ, વાર્ધિકને હો વલી દીધ આદેશ કે,
થુભ કરો જિણ થાન કે, સંસ્કારો હો તાતજી રીસહેસકે. શ્રી.૯

વલી બંધવ બીજા સાધુની, તિહાં કીધી હો ત્રણ થુભ અનુપકે,
ઊંચો સ્ફટિકનો કુટકો, દેખી ડુંગર હો હરખ્યો ભણે ભૂપ કે. શ્રી. ૧૦

રતન કનક થુભ ઢુંકડી, કર્યો કંચન હો પ્રાસાદ ઉત્તંગ કે,
ચોબારો ચૂંપે કરી, એક જોયણ હો માન મન રંગ કે. શ્રી. ૧૧

સિંહનિષધા નામના, ચોરાસી હો મંડપ પ્રસાદ કે,
ત્રણ કોશ ઉંચો કનકનો, ધ્વજ કલશે હો કરે મેરુ શું વાદ કે. શ્રી. ૧૨

વાન પ્રમાણે લાંછન, જિન સરિખી હો તિહાં પ્રતિમા કીધ કે,
દોય ચાર આઠ દસ ભલી, ઋષભાદિક હો પૂરવે પર સિદ્ધ કે. શ્રી. ૧૩

કંચનમણિ કમલે ઠવી, પ્રતિમાની હો આણી નાશીકા જોડ કે,
દેવ છંદો રંગ મંડપે, નીલાં તોરણ હો કરી કોરણી કોડ કે. શ્રી. ૧૪

બંધવ બેન માત તણી, મોટી મુરતિ હો મણિ રતને ભરાય કે,
મરૂદેવા મયગલ ચઢી, સેવા કરતા હો નિજ મુરતીની પાય કે. શ્રી. ૧૫

પાડિહારજ છત્ર ચામરા, જક્ષાદિક હો કીધા અનિમેષ કે,
ગોમુખ ચતુર ચક્કેસરી, ગઢવાડી હો કુંડ વાવ્ય વિશેષ કે. શ્રી. ૧૬

પ્રતિષ્ઠા પ્રતિમા તણી, કરાવે હો રાજા મુનિવર પાસ કે,
પૂજા સ્નાત્ર પ્રભાવના, સંઘ ભગતી હો ખરચે ઘણી આથ કે. શ્રી. ૧૭

પડતે આરે પાપીયા, મત પાડો હો કોઈ વિરૂઇ વાટ કે,
એક એક જોયણ આંતરે, ઈમ ચિંતવી હો કરે પાવડીયા આઠ કે શ્રી. ૧૮

દેવ પ્રભાવે એ દેહરાં, રહેશે અવિચલ હો છઠ્ઠા આરાની સીમ કે,
વાદે આપ લબ્ધિ બળે, નર તેણે ભવ હો ભવસાગર ખીમ. શ્રી. ૧૯

કૈલાસ ગિરિના રાજીયા, દીયો દરિશણ હો કાંઈ મ કરો ઢીલ કે,
અરથી હોયે ઉતાવલા, મત રાખો હો અમશું અડખીલ કે. શ્રી. ૨૦

મન માન્યાને મેળવો, આવા સ્થાને હો કોઈ ન મલે મિત્ર કે,
અંતર જામી મિલ્યા પછી, કિમ ચાલે હો રંગ લાગ્યો મજીઠ કે. શ્રી ૨૧

ઋષભજી સિદ્ધિ વધુ વર્યા, ચાંદલીયા હો તે દેઉલ દેખાડ કે,
ભલે ભાવે વાંદી કરી, માગું મુક્તિના હો મુજ બાર ઉઘાડ કે. શ્રી. ૨૨

અષ્ટાપદની જાતરા, ફલ પામે હો ભાવે ભણે ભાસ કે,
શ્રી ભાવવિજય ઉવજઝાયનો, ભાણ ભાખે હો ફલે સઘલી આસ કે. શ્રી.૨૩

૨

(ચાર શરણ નિત્ય ધ્યાઈએ, એ દેશી)

અષ્ટાપદ આદિ જિણંદ, દર્શનચિત હુલસાય મેરે લાલ,
અતીશય લબ્ધીકો નહી, દર્શન કેમ કરી થાય મેરે લાલ, અષ્ટાપદ. ૧ એ આંકણી.

પાંખ નથી આવું ઉડી, દેવ તણી નથી સહાય મેરે લાલ,
વિદ્યાધર મલે નહી, મન મારૂં અકુલાય મેરે લાલ. અષ્ટાપદ. ૨

ભરતે ભરાવ્યા બિંબ ત્યાં, ચોવીસ જિન નિજકાય મેરે લાલ,
વર્ણવર્ણ મેં થાપીયા, ચાર આઠ દશ ને દોય મેરે લાલ. અષ્ટાપદ. ૩,

જન્મ સફળ થાય માહરો, જો પુજું પ્રભુના પાય મેરે લાલ,
ગૌતમ અષ્ટાપદ ચડયા, લબ્ધીવંત કહાય મેરે લાલ. અષ્ટાપદ. ૪.

શકતી નથી સેવક તણી, કિમ કરી આવું હું હજુર મેરે લાલ,
વિજય કલ્યાણસૂરી તણો, દુર્લભવિજય ગુણ ગાય મેરે લાલ. અષ્ટાપદ. ૫

૩

(ગરબાની દેશી)

અષ્ટાપદ આદિજિણંદજી, દર્શન ચિત્ત હુલસાય સાહેબ સાંભળજો !
અતિશય લબ્ધિ કોઈ નથીજી, દર્શન કિમ કરિ થાય સાહેબ. ॥૧॥

પાંખ નહીં આવું ઉડીજી, સુરની નહીં પણ સહાય સાહેબ. ॥
વિદ્યાધર મલતા નથીજી, મન મારું અકુલાય સાહેબ. ॥૨॥

ગજવર મન રેવા વસેજી, વાછરડા મન માય સાહેબ.
ચાતક ચાહે મેહલોજી, મન મારું જિનરાય સાહેબ. ॥૩॥

ભરત બનાવ્યા રત્નાનાજી, તીર્થંકર સમકાય સાહેબ ॥
નિજ નિજ વર્ણે થાપિયાજી, બિંબ ભલા જિનરાય સાહેબ. ॥૪॥

ચાર આઠ દશ દોય છેજી, વંદન મન લલચાય સાહેબ. ॥
જન્મ સફલ છે તેહનોજી, પૂજે પ્રભુના પાય સાહેબ. ॥૫॥

વીર જિનંદ પ્રભુ એકદાજી, ભાષે પર્ષદામાય સાહેબ. ॥
ભૂચર નિજલબ્ધે કરેજી, યાત્રા ઉપર જાય સાહેબ. ॥૫॥

તિણભવ મુક્તિ તે વરેજી, એમાં શંકા ન કાંય સાહેબ. ॥
સાંભલી ગૌતમ આવીયાજી, વાંદે મન વચકાય સાહેબ ॥૭॥

પંદરસો તાપસ તપેજી, દેખી મન હર્ષાય સાહેબ. ॥
ગૌતમને ગુરુ થાપીએજી, સહુના મનમાં ભાય સાહેબ. ॥૮॥

દીક્ષા લઈ ગુરુ થાપિયાજી, ગૌતમ મહામુનિરાય સાહેબ. ॥
વીરવંદનને આવતાજી, કેવલ જ્ઞાન ઉપાય સાહેબ. ॥૯॥

એમ અનેક સિદ્ધ થયાજી, આઠે કર્મ ખપાય સાહેબ. ॥
સાદિ અનંત પદવી વરીજી, પુનરાગમન મિટાય સાહેબ. ॥૧૦॥

શક્તિ નથી આવવાતણીજી, ભક્તિ વિશે ગુણગાય સાહેબ. ॥
આતમ લક્ષ્મી આપજોજી, વલ્લભ શિવ સુખ થાય સાહેબ. ॥૧૧॥

४

(કુંવર ગભારો નજરે દેખતાંજી -એ દેશી)

ચઉ અઠ દસ દોય વંદીએજી, વર્તમાન જગદીશ રે ॥
અષ્ટાપદગિરિ ઉપરેજી, નમતાં વાધે જગીશ રે ॥
ભરત ભરતપતિ જિનમુખેજી, ઉચ્ચરીયાં વ્રત બાર રે ॥
દર્શનશુદ્ધિને કારણેજી ચોવીશ પ્રભુનો વિહાર રે ॥ચઉ.॥૧॥

ઉંચપણે કોસ તિગ કહ્યુંજી, યોજન એક વિસ્તાર રે ॥
નિજ નિજ માન પ્રમાણ ભરાવીયાંજી, બિંબ સ્વ પર ઉપગાર રે ॥ચઉ.॥૨॥

અજિતાદિક ચઉ દાહિણેજી, પશ્ચિમે પડિમા આઠ રે ॥
અનંત આદે દશ ઉત્તરેજી, પૂરવે રિષભ વીર પાઠ રે ॥ચઉ.॥૩॥

રિષભ અજિત પૂર્વે રહ્યાજી, એ પણ આગમ પાઠ રે ॥
આત્મશકતે કરે જાતરાજી, તે ભવિમુક્તિ વરે હણી આઠ રે ॥ચઉ.॥૪॥

દેખો અચંબો શ્રી સિદ્ધાચળેજી, હુઆ અસંખ્ય ઉદ્ધાર રે ॥
આજ દિને પણ એણે ગિરિજી, ઝગમગ ચૈત્ય ઉદાર રે ॥ચઉ.॥૫॥

રહેશે ઉત્સર્પિણી લગેજી, દેવમહિમા ગુણ દાખ રે ॥
સિંહ નિષદ્યાદિક થિરપણેજી, વસુદેવહિંડીની શાખ રે ॥ચઉ.॥૬॥

કેવળી જિનમુખ મેં સુણ્યુંજી, એણે વિધે પાઠ પઢાય રે ॥
શ્રી શુભવીર વચન રસેજી, ગયા રિખવ શિવ ઠાય રે ॥ચઉ.॥૭॥

૫

અષ્ટાપદ ગિરિ યાત્રા કરણહું; રાવણ પ્રતિહરિ આયા;
પુષ્પક નામે વિમાને બેસી, મંદોદરી સુહાયા. ૧

શ્રી જિન પુજી લાલ, સમકિત નિર્મલ કીજે,
નયણે નિરખી હો લાલ, નરભવ સફલો કીજે,
હૈયડે હરખી લાલ, સમતા સંગ કરીજે, આંકણી.
ચઉમુખ ચઉગતિ હરણ પ્રાસાદે, ચઉવીસે જિન બેઠા;
ચઉદશિ સિંહાસન સમનાસા, પૂરવ દિસિ દોય જિટ્ઠા. શ્રી. ૨

સંભવ આદે દક્ષિણ ચારે, પશ્ચિમ આઠ સુષાસા;
ધમ; આદિ ઉત્તરદિશિ જાણો, એવંજિન ચઉવીસા. શ્રી. ૩

બેઠા સિંહ તણે આકારે, જિણહર ભરતે કીધાં;
રયણ બિંબ મૂરતિ થાપીને, જગ જશવાદ પ્રસિદ્ધા. શ્રી. ૪

કરે મંદોદરી રાણી નાટક, રાવણ તાંત બજાવે;
માદલ વીણા તાલ તંબુરો, પગરવ ઠમ ઠમકાવે. શ્રી. ૫

ભક્તિ ભાવે એમ નાટક કરતાં, ત્રુટી તંતી વિચાલે;
સાંધી આપ નસા નિજ કરની, લઘુ કલાશુ તતકાલે. શ્રી. ૬

દ્રવ્ય ભાવશું ભક્તિ ન ખંડી, તો અક્ષય પદ સાધ્યું;
સમકિત સુરતરૂ ફલ પામીને; તીર્થંકર પદ બાંધ્યું. શ્રી. ૭

એણિપરે ભવિજન જે આગે, બહુ પરે ભાવના ભાવે;
જ્ઞાનવિમલ ગુણ તેહના અહનિશા, સુરનર નાયક ગાવે. શ્રી. ૮

3

।। ઋષભની શોભા હું શી કહું ? ।।

કવિ ધનપાલ દ્વારા પ્રાકૃત ભાષામં રચિત તથા
મુનિશ્રી ધુરંધરવિજયજી દ્વારા અનુવાદિત ભાવભીની પ્રથમ તીર્થંકર-સ્તવના

બાલત્તણિંમિ સામિય, સુમેરૂસિહરંમિ કણયકલસેહિં ।
તિઅસાસુરેહિં ન્હવિઓ, તે ધન્ના જેહિં દિટ્ઠોસિ ।।૧।।

જે જન્મસમયે મેરુગિરિની સ્વર્ણરંગી ટોચ પર, લઇ જઇ તમોને દેવને દ્યનવગણો ભાવે સભર;
ક્રોડો કનક કળશો વડે કરતા મહા અભિષેકને, ત્યારે તમોને જેમણે જોયા હશે તે ધન્ય છે.૧

તિઅસિંદકયવિવાહો, દેવી સુમંગલા સુનંદાએ ।
નવકંકણો સિ સામિઅ, તે ધન્ના જેહિં દિટ્ઠોસિ ।।૨।।

સોહામણી સુમંગલાને વળી સુનંદ્ય સાથમાં, ચતુરાઇથી ચોરી રચી ઇન્દ્રે કરેલ વિવાહમાં;
મીંઢોળબંધા વર બની શોભી રહ્યાતા જે સમે, ત્યારે તમોને જેમણે જોયા હશે તે ધન્ય છે. ૨

રાયાભિસેયકાલે, વિણીયનગરીઇ તિઅસલોગંમિ ।
ન્હવિઓ મિહુણનરેહિં, તે ધન્ના જેહિં દિટ્ઠોસિ ।।૩।।

નગરી વિનીતામાં સુરો રાજ્યભિષેક રુડો કરે, થાપે તમોને સ્વર્ણના સિંહાસને તે અવસરે;
વિનયી યુગલિયા માત્ર અંગૂઠે કરે અભિષેકને, ત્યારે તમોને જેમણે જોયા હશે તે ધન્ય છે.૩

દાણં દાઊણ પુણો, રજ્જં ચઇઊણ જગગુરૂ પઢમો ।
નિક્ખમણમહિમકાલે, તે ધન્ના જેહિં દિટ્ઠોસિ ।।૪।।

દઇ દ્યન સંવત્સર લગી દ્યરિદ્રય જગનું સંહર્યું, ને જગતગુરુ તે વિશ્વનું સામ્રાજ્ય પળમાં પરહર્યું;
સંસારથી નિષ્ક્રમણ કેરો પ્રથમ ભવ્ય પ્રસંગ તે, ત્યારે તમોને જેમણે જોયા હશે તે ધન્ય છે. ૪

સિબિઅવિમાણારૂઢો, જઈઆ તં નાહ દિક્ખસમયંમિ ।
પત્તો સિદ્ધત્થવણં, તે ધન્ના જેહિં દિટ્ઠોસિ ।।૫।।

રે દેવ-દેવેન્દ્રો નરેન્દ્રોએ વહન જેને કરી, થઇ દિવ્ય શિબિકારુઢ ચાલ્યા સમય સંયમનો કળી;
સિદ્ધાર્થ વનમાં સર્વત્યાગ કરી રહ્યા'તા જે સમે, ત્યારે તમોને જેમણે જોયા હશે તે ધન્ય છે.૫

કાઉણ ય ચઉમુટ્ઠિં, લોયં ભયવં પિ સક્કવયણેણં ।
વાસસહસ્સં વિહરઇ, તે ધન્ના જેહિં દિટ્ઠોસિ ।।૬।।

ત્યાં લોચની વેળા વચન જે ઇન્દ્ર દેવે ઉચ્ચર્યા, તેથી કર્યો ચઉમુષ્ટિ લોચ પછી મહાવ્રત આદર્યા;
ને વર્ષે એક સહસ્ર કીધો નિત્ય પાદ વિહારને, ત્યારે તમોને જેમણે જોયા હશે તે ધન્ય છે.૬

રંજંતો વણરાઈ, કંચણવન્નેણ નાહ દેહેણ ।
ધન્નાઈ મયકુલાઇં, તે ધન્ના જેહિં દિટ્ઠોસિ ।।૭।।

કાયા તમારી કનકવરણી, તેજપુંજ વિખેરતી, વનરાઇ પૂર્ણ વિહારપથની તેથી રંગાઇ જતી;
તે દૃશ્યના સાક્ષી મૃગોના વૃંદ પણ અતિ ધન્ય છે, ત્યારે તમોને જેમણે જોયા હશે તે ધન્ય છે.૭

નમિવિનમી રાયાણો, તહ પયપઉમંમિ નાહમલ્લીણા ।
પત્તા વંછિયરિદ્ધિં, તે ધન્ના જેહિં દિટ્ઠોસિ ।।૮।।

બે ભાઇ નમિ ને વિનમિએ તુજ ચરણરુપી પદ્મમાં, થઇ લીન કીધી સેવના કેવી ગજબ વન ભોમમાં;
કે સર્વ વાંછિત રિદ્ધિ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇતી એમને, ત્યારે તમોને જેમણે જોયા હશે તે ધન્ય છે.૮

ગયપુર સેયંસરાઇણો, પઢમદિન્નપારણએ ।
ઇક્ખુરસં વિહરંતો, તે ધન્ના જેહિં દિટ્ઠોસિ ।।૯।।

સોહામણું તે હસ્તિનાપુર નગર પહેલા પારણે, જ્યાં આપ જઇ ઊભા હતા, શ્રેયાંસનૃપને બારણે;
વહોર્યો હતો ત્યાં ઇક્ષુરસ કરયુગલ લંબાવી તમે, ત્યારે તમોને જેમણે જોયા હશે તે ધન્ય છે.૯

અધ્ધતેરસકોડીઓ, મુક્કા સુરવરેહી તુમ્હે (ટ્ઠે) હિં ।
ઉક્કોસા વસુહારા, તે ધન્ના જેહિ દિટ્ઠોસિ ।।૧૦।।

અવસર્પિણીના પ્રથમ એ ભિક્ષાગ્રહણનાં અવસરે, થઇ હરખ ઘેલા દેવગણ ઉત્કૃષ્ટ વસુધારા કરે;
થઇ સાડી બાર કરોડ સોનૈયાની વૃષ્ટિ આંગણે, ત્યારે તમોને જેમણે જોયા હશે તે ધન્ય છે.૧૦

છટ્ઠટ્ઠ મદસમદુવાલસેહિં માસદ્ધમાસખમણેહિં ।
ઉગ્ગં તવં તવંતો, તે ધન્ના જેહિં દિટ્ઠોસિ ।।૧૧।।

છદ્મસ્થ કાળે છટ્ઠ અટ્ઠમ દશમ દ્વાદશ ભક્તને, પન્નર વળી માસક્ષમણના ઉગ્ર તપ આચારને;
પ્રભુ નિત્ય કરતા'તા ઉમંગે આપ વારંવાર જે, ત્યારે તમોને જેમણે જોયા હશે તે ધન્ય છે.૧૧

લંબંતબાહુજ્જુ(જુ)યલો, નિચ્ચલકાઓ પસન્નચિત્તમણો ।
ધમ્મજ્ઝાણંમિ ઠિઓ, તે ધન્ના જેહિં દિટ્ઠોસિ ।।૧૨।।

એકાંતમાં જ્યારે તમે બે હાથને લાંબા કરી, કાયા કરી થિર ચિત્તને મન સુપ્રસન્નપણે ધરી;
નિષ્કંપ કાયોત્સર્ગમાં ધરતા ધરમના ધ્યાન ને, ત્યારે તમોને જેમણે જોયા હશે તે ધન્ય છે.૧૨

તહ પુરિમતાલનયરે, નગ્ગોહદુમસ્સ સંઠિઓ હિટ્ઠા ।
કેવલમહિમા ગહિઓ, તે ધન્ના જેહિં દિટ્ઠોસિ ।।૧૩।।

રુડી અહો તે પુરિમતાલ પુરી અયોધ્યાનું પરું, રુડો હજારો ડાળથી તે વિસ્તરેલો વટતરુ;
જ્યાં ધ્યાનની ધૂણી ધખાવી વર્યા કેવળજ્ઞાનને, ત્યારે તમોને જેમણે જોયા હશે તે ધન્ય છે.૧૩

પઉમેસુ ઠવિઅચલણો, બોહંતો ભવિઅકમલસંડાઇ ।
સામિઅ તેચ્ચિઅ ધન્ના, તે ધન્ના જેહિં દિટ્ઠોસિ ।।૧૪।।

નવ કનક કમળે પાય ઠવતાં વિચરતાં પૃથ્વીતળે, તું ભવ્ય રુપી કમળવનને ખીલવે પ્રવચનબળે;
તુજ દેશનાથી જે થયા પ્રતિબુદ્ધ તે અતિધન્ય છે, ત્યારે તમોને જેમણે જોયા હશે તે ધન્ય છે.૧૪

तिअसासुरमज्झगओ, कंचणपीढंमि संठिंओ नाह !
धम्मं वागरमाणो, ते धन्ना जेहिं दिट्ठोसि ।।१५।।

હે ત્રણ ભુવનના નાથ બેસી સ્વર્ણના સિંહાસને, સુર અસુર કેરી પર્ષદ્યથી વીંટળાઇ તે ક્ષણે;
દેતા અપૂરવ ધર્મ કેરી દેશનાને આપ જે; ત્યારે તમોને જેમણે જોયા હશે તે ધન્ય છે.૧૫

ते धन्ना कयपुन्ना, जेहिं जिणो वंदिओ तया काले ।
केवल (ल्ह?) नाणसमये, ते धन्ना जेहि दिट्ठोसि ।।१६।।

જે વંદનીય બન્યા નિરંતર દેવતાના વૃન્દથી, કૈવલ્ય પામ્યા બાદ તેવા નાથને બહુ ભાવથી;
જેણે કર્યા વંદન અહો તે ધન્ય છે કૃત્યપુણ્ય છે, ત્યારે તમોને જેમણે જોયા હશે તે ધન્ય છે.૧૬

धन्नेहिं तुमं दीससि, नविअ अहन्नेहिं अकय पुन्नेहिं ।
तुह दंसणरहियाणं, निरत्थयं माणुसं जम्म ।।१७।।

જે ધન્ય છે તેને જ તારું દિવ્યદર્શન સાંપડે, રે પુણ્યહીન અભાગિયાની નજરમાં તું ના પડે;
તેનો જનમ નિષ્ફળ ગયો જેણે નિહાળ્યો ના તને, ત્યારે તમોને જેમણે જોયા હશે તે ધન્ય છે.૧૭

मिच्छत्ततिमिरवामोहिअंमि, जयनाह तिहुअणे सयले ।
उम्मीलीऊण नयणे, ते धन्ना जेहिं दिट्ठोसि ।।१८।।

મિથ્યાત્વ કેરું ઘોર અંધારું છવાયું વિશ્વમાં, વ્યામૂઢ થયું ત્રણ ભુવન પૂરું મોહના અતિજોશમાં;
હે ત્રણ ભુવનના નાથ ખોલી મોહ ઘેલી આંખને, ત્યારે તમોને જેમણે જોયા હશે તે ધન્ય છે.૧૮

अट्ठावयंमि सेले, चउदसभत्तेण मुक्खमणुपत्तो ।
दसहि सहस्सेहि समं, ते धन्ना जेहिं दिट्ठोसि ।।१९ ।।

રજતાદ્રિના શિખરે બની આરુઢ પર્યંકાસને, દસ સહસ મુનિવર વૃંદ સાથે તું લહ્યો નિર્વાણને;
પચખાણ ચઉદશ ભક્તનું પચખ્યું હતું સહુએ તમે, ત્યારે તમોને જેમણે જોયા હશે તે ધન્ય છે.૧૯

इअचवण–जम्म–निक्खमण–नाण–निव्वाणकालसमयंमि।
भतिब्भर निब्भरेहिं, ते धन्ना जेहिं दिट्ठोसि ।।२०।।

તુજ ચ્યવન, જન્મ, વ્રતગ્રહણ કૈવલ્ય મુકિત અવસરે, જે દેવતાઓ પંચ કલ્યાણક તણા ઓચ્છવ કરે;
તેમાં ભળી ઉરના ઉછળતા ભક્તિ ભાવે આર્દ્ર થૈ, ત્યારે તમોને જેમણે જોયા હશે તે ધન્ય છે.૨૦

दढ–मूढ–अयाणेण, भत्तिए संथुओ सया भयवं ।
तं कुणसु नाभिनंदण !, पुणो वि जिणसासणे बोहीं (हिं) ।।२१।।

અતિમૂઢ ને અજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ છું તોયે વિભો ! બહુ ભકિતભાવે આપની સ્તવના કરી છે મેં પ્રભો!;
તો ત્રિજગવંદન નાભિનંદન એટલી કરજો હવે, કરુણા તમારું દિવ્યશાસન પ્રાપ્ત થાય ભવોભવે.૨૧

4

।। श्री अष्टापद तीर्थ की आरती ।।

चौबीस जिनेश्वर आरती कीजे
मन वांछित फल शिव सुख लीजे....(1)

चौबीस जिनेश्वर मूरत भराई
भरत महाराजे अष्टापदजी (2)

गुरु गौतम की महिमा न्यारी,
अनन्त लब्धि के गुरु भंडारी (3)

जो जन नित उठ गौतम ध्यावें
रोग शोक नही कभी संतावे (4)

रावण नृप ने भक्ति करके,
गोत्र तीर्थंकर यहाँ बांधा रे (5)

सहज सरल और शुभ भाव सें
भक्ति करे जो मुक्ति पावे. (6)

तीरथ तिरने का स्थल रे, आरती गावें 'मयूर' भाव से

।। अष्टापदजी मंगल दीवो ।।

दीवो रे दीवो प्रभु मंगलिक दीवो ।
प्रभु भक्ति मां बहु लावो ।
जो जन भक्ति करे, बहु भावे ।
मुक्ति पूरी नो पंथ वो पावे ।
मंगल चतुर्विध संघ नो थावे ।
ऐवी भावना सहुऐ भावे ।
अष्टापदजी जिन चौबीस आरती उतारे राजा कुमारपाल बिराजे
आरती उतारे राजा भरत महाराजे
हिल मिल सहु प्रभु चरणे आये
कनक संग सहु दीवो गावे.....दीवो रे दीवो प्रभु मंगलिक दीवो ।।

Chapter 6

Jain Center of America Inc., New York

શાંતિ-કુંથુ-અરનાથ જિન વંદના...

सिरिसंतिनाहजिणवर ! अइरादेवीवरंगओ भवसु ।
निववीससेणकुलणह- चंदो ! भवियाण संतिगरो ।।१६।।

વિશ્વસેન રાજાના કુળમાં આભૂષણ રૂપ અને અચિરા દેવીના પુત્ર-હે **શાંતિનાથ ભગવાન્ !** તમે અમારા કર્મની શાંતિને માટે થાઓ. ૧૬

सिरिकुंथुनाह ! भयवं ! सूरनरिंदकुलगयणतिमिरारी !
सिरिजणणी- कुक्खिमणी !, जएसु उम्महियमयणमओ ।।१७।।

શૂર રાજાના વંશરૂપ આકાશમાં સૂર્ય સમાન, શ્રીદેવીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલા અને કામદેવનું ઉન્મથન કરનારા-હે જગત્પતિ **કુંથુનાથ !** તમે જય પામો. ૧૭

देवीमाणसहंसो, सुदंसणनरिंदचित्तघणमोरो ।
तित्थयरो अरणाहो, देउ मम भवुत्तरणवरयं ।।१८।।

સુદર્શન રાજાના પુત્ર અને દેવી માતારૂપ શરદ લક્ષ્મીમાં કુમુદ સમાન એવા હે **અરનાથ !** તમે મને સંસાર તરવા રૂપ વૈભવને આપો. ૧૮

JAIN CENTER OF AMERICA INC., NEW YORK

We Believe in Truth and Non-Violence

MILESTONES

Important Dates and Events in JCA History

1981	43-11 Ithaca Street, Elmhurst, NY property purchased.
1982	Shri Mahavir Swami Mulnayak Idol installed in the building.
2000	Decided to construct a new building. Planning and permission process started. City Permission granted.
2001	Uthapan Ceremony of Mulnayak Idol, followed by demolition of old temple building.
2002	Bhoomi Poojan Ceremony followed by Shila Ropan / Shila Sthapana
2004	Panch Kalyanak (Pran Pratishtha) performed in Agra, India.
2004	Anjanshalaka (Pran Pratishtha) performed in Surat, India
2004	Key Handover Ceremony – On behalf of Jain Community of Diamond and Colorstone Industry, keys were handed over to the Chairman, J.C.A.
2005	Opening Ceremony of 1) Building 2) Upashraya 3) Library 4) Bhojanshala 5) Art Gallery in May, Pratishtha Ceremonies were performed by all traditions in June.

Making of a Temple Building – A Dream Come True

What Mind can Conceive – Man can Achieve

Collection of Literature – A look in the Past

Research for Lost Tirth – A look in the Future

Ratna Mandir – A New Concept

Making of a Model – A creation

24 Idols – Carved in Gemstones

Asht Pratiharya Design – Carving in Crystal

Shri Ashtapad Maha Tirth – A History Making Event

A Ten Year Story – As told in Gemstones

Pictorial Guide – Living a Jain Way of Life

Dedicated to All – Who follow Principles and Practice Jainism

Jain Center of America Inc. – A Unity in Diversity

WE BELIEVE IN TRUTH AND NON-VIOLENCE

BLESSINGS FROM SHRI MAHAVIR SWAMI

An Enigmatic Figure
View from all angles

Building Model

TEACHINGS OF MAHAVIRA

- Live and let live. Love all and serve all. Where there is Love there is Life.
- Know thyself, recognize thyself, be immersed in thyself – you will attain Godhood.
- Desire, like the sky, is endless.
- Essential nature of a thing is called Dharma.
- Destroy anger through calmness, overcome ego by modesty, discard deceit by straight forwardness, and defeat greed by contentment.
- "Parasparopagraho Jivanam" – All Souls influence each other. They live interdependently
- "Samyag-darshana-jnana-charitrani Mokshamargah" – Goal of life is liberation.
- The doctrine of multiplicity of viewpoints (Anekanta Vad) means acceptance of all viewpoints.

ART IN 3-D

INFORMATION WALL - VARIOUS FLOOR DETAILS

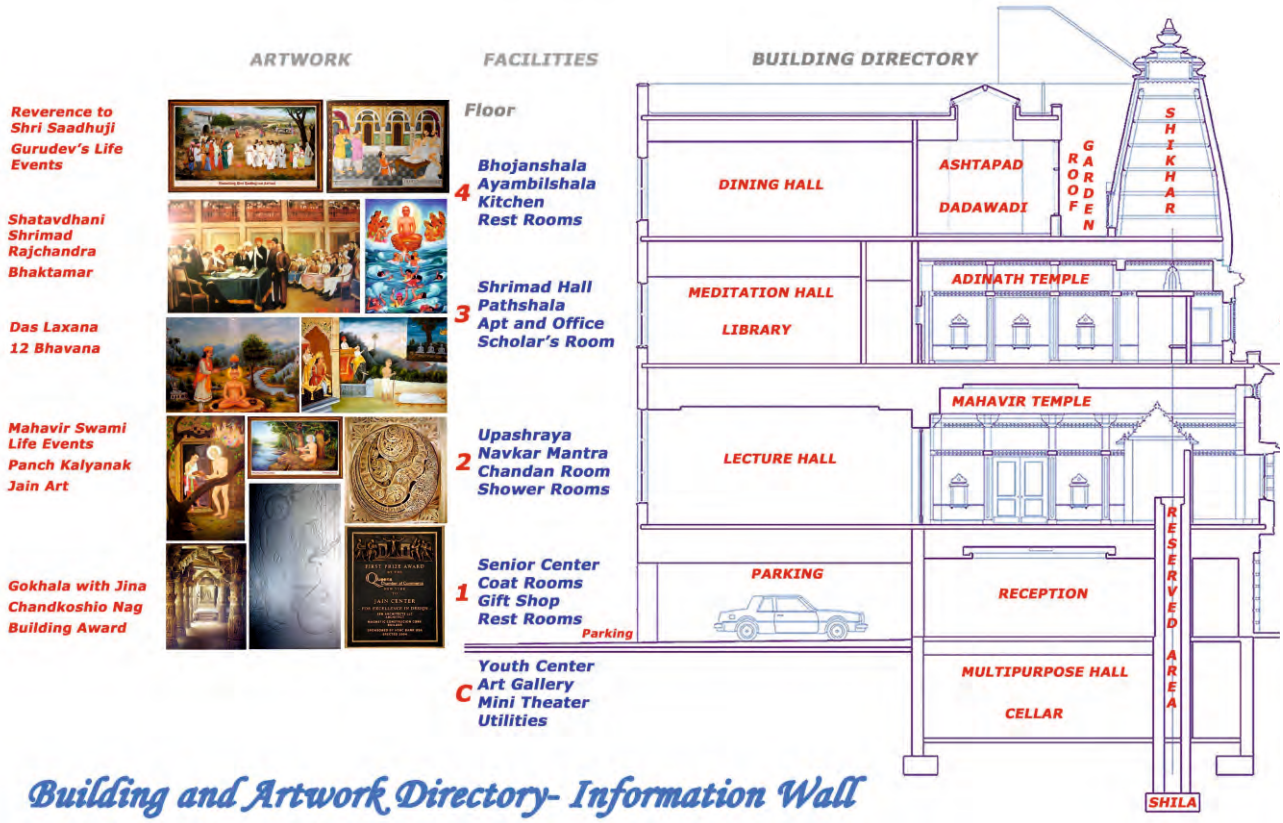

Building and Artwork Directory- Information Wall

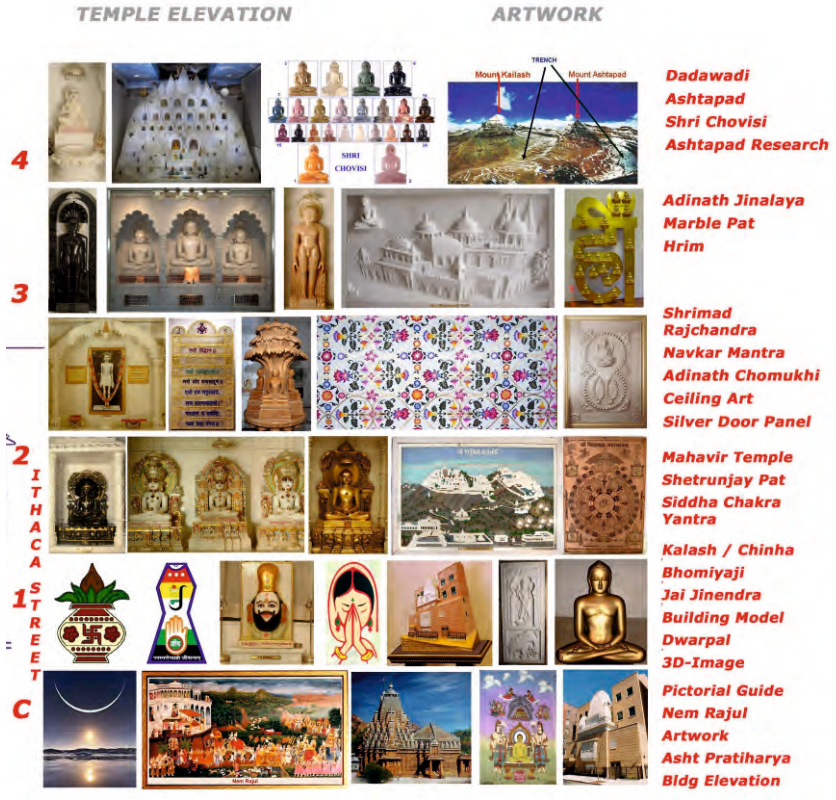

A UNITY IN DIVERSITY

JAIN CENTER OF AMERICA INC., NEW YORK

CENTER FOR RELIGIOUS ACTIVITIES FOR JAINS

The new Jain Center proposal includes a four-story temple building with cellar and parking facility. The blueprint reflects an architectural design addressing the multiple requirements of Jain community. This building closely resembles the true essence of religious temple construction where architecture and religion embrace one another creating a truly sacred space. Within the same walls, places are allotted for religious gatherings, education, dining, residence etc. Along with the spiritual and social aspect, this temple is fully equipped with the latest technology for future generations.

General:

- Total height of the building with kalash is 66'- 5". Rising from the 3rd floor, the Shikhar is 26'-9" high and Kalash is 2'- 9" high.
- The building has a 3' wide landscaped garden at the front with a small fence for protection. In the rear of the building there is 60' x 75' (4500 sq. ft.) space for parking - 30' x 65' is covered and 30' x 75' is open. There is 8'.8" wide driveway on the right side.
- Building has centralized heating, air-conditioning, communication and security systems.
- Total construction area is 16623-sq. ft. (four stories with a cellar).
- Each floor has 2 sets of stairs and one elevator. Public facilities are provided on 1st & 4th floor.
- Stairs lead into lobbies A & B on either side of the temple and are decorated with various Jain themes - A Pictorial Guide to Jainism.
- A full set of glass windows in the back provides plenty of natural light on upper floors.

Cellar - Ht. 8'-8"Area 2350 sq.ft.

- A 1000 sq. ft. (40'x25') multipurpose hall (youth center) with a capacity for 65 people.
- Walls enclosing the Hall decorated with artwork, turning it into a mobile art gallery.
- Tables along the wall will serve the purpose of art object display.
- Hall is equipped with audio-visual technology for theatrical requirements.
- Amenities include: Children's room, Computer Area and various utilities.

First Floor –A (Hall) Ht.8'.2"/9' Area 2350 sq.ft. B (Parking) 8': Area 4000 sq.ft.

- Public entry is from Ithaca Street and another one - the main entry is from the rear through the parking lot.
- Street level parking is in the rear for 11 cars, including handicap parking.
- An 860 (26'x34') sq.ft. Reception area serves as a Welcome Center/ Senior Center with a small office including security, a gift shop and public facilities
- Bhomiyaji idol is located at the back entry vestibule where two elephants and dwarpal, artistically carved on marble panel will welcome all.
- On the walls we have Building information, Shilalekh, Bulletin Boards, Welcome, 3-D image, building model and etc.
- Amenities include: Coat and shoe rooms, rest rooms, T.V. Screen, Public Address System, etc.

Second Floor – A(Temple) Ht.14'.8" Area 870 sq.ft. B(Upashraya) 12'.10": area 1850 sq.ft.

- Entrance onto the second floor is through two lobbies A & B: 8 x 35 = 280 sq ft, leading into the temple.
- Rang Mandap is 870 sq.feet (25'-8" x 34'-5") inviting devotees into the temple and announcing the Garbha Griha. Marble flooring is provided with radiant heating.
- The main Garbha Griha size is 7'-7"x 10'-7". It has a Samran style Ghummat, Kalash & Dhaja. On Pabasan, there is Shri Mahavir Swamiji's idol as Mulnayak along with two idols by the side which are of Shri Neminathji and Shri Sambhavnathji as per name JCA & place NY City.

- Adjacent small shrines house Shri Parshwanathji in black stone and Shri Shantinathji (Panch Dhatu-Metal), both in sitting posture. Both have open Gabhara and Ghummat with Kalash.
- Behind the main shrine, in the walk around area (Bhamati) is Shri Adinathji Choumukhi.
- Rang Mandap walls are decorated with artistic pilasters. In between these pilasters there are 10 Gokhalas with statues of various Devi-Devtas and various PATS & Paintings for Darshan.
- Adjacent to but separate from the temple Rang mandap, there is another sacred space, Upashraya - Lecture Hall-1850 sq.ft. (28'x65') Ht.12'- 10", with a capacity to hold 250 people. A folding wood and glass partition between the temple and Upashraya allows the spaces to be joined for larger gatherings and still provide full light to temple area. It has wooden flooring.
- Navkar Mantra is depicted in a niche on the east wall carved in crystal with inlay in gemstones.
- Amenities include: Chandan room and separate Shower Rooms for Men & Women.

Third Floor: A(Temple) Ht. 11'.2" Area 780 sq.ft. B(Shrimadji & Library) 9'.6" Area 930 sq.ft.:

- Main lobby A leads into the Rang Mandap-680 sq.ft. (25.5'x 26.5') This houses a second sacred space with main Garbha Griha 5'-5"x7'-1"dedicated to Shri Adinathji. Two idols by the side are of Shri Padma Prabhuji and Shri Chandra Prabhuji. Adjacent shrines are dedicated to standing idols of Shri Parshwanathji & Shri Bahubaliji carved in black and pink marble.
- Rang Mandap walls has 5 Gokhalas on side and 4 flat Gokhalas on north wall.
- Adjacent but separated by a Hall Way is the 500-sq. ft. (23.7'x21.3') Meditation Hall, a smaller Dhyan Mandir, dedicated to Shrimad Rajchandra. It has facilities for Samayak, Pratikraman, Swadhyay Sadhana and Bhakti Bhavana. Adjacent to it is a 430-sq. ft. (18'-3"x23'-7") Library (Gyan Mandir), separated by a folding partition. This joint space can be used for education and deliberation purposes; like Shibirs, pathshala, swadhyay and conferences.
- JCA office is located in the apartment. It is fully furnished and equipped with latest technology.
- One residential unit is for caretaker and another one for visiting scholars.
- Hallway and Lobby walls are decorated with artwork (a pictorial guide) depicting Jain Themes.

Fourth Floor – A - Dadawadi, Ht. 11'.1"Area 375 sq.ft. B - Dining, 9'.5"Area 1200 sq.ft.:

- 26'-9" high Shikhar with a Kalash 2'-9"on the top is rising from the third floor temple. Its design is based on Jain architecture. Two smaller Shikhar flank on the either side.
- Dadawadi is 375 sq.ft. (15'x25'). It houses Shri Jin Kushal Suri Gurudev idol & charan
- It has a roof garden between Dadawadi & Shikhar.
- Shri Ashthapad Tirth is located on the 4th floor in the Dadawadi area.
- Adjacent but separated by a partition wall is the 1200 sq. ft. (29'x 41') Dining Hall (Bhojan Shala and Ayambil Shala). This accommodates 96 people with table and chair seating.
- Amenities include Kitchen 360sq.ft. (17'x21'), Storage, Drinking water-fountains & Rest rooms

Theme:

During the planning of this project, careful attention has been given to facilitate easy access and exit of large groups of people. Particular themes-linked closely to the philosophy of Jainism-are poignantly viewed, through painting, sculpture or narrative remarks, on the empty walls throughout the building (five lobbies and five halls). Since temples/upashraya are meant to stir the inner soul of each devotee, this idea of decorating the walls with Jain themes evokes a greater spirituality, consciousness and awareness for all; this Jain Center aims to absorb the mind, soul and body of every worshipper that comes to its doorstep. We have abided by civic regulations and spiritual guidance in constructing this center for Jains.

JAI JINENDRA

Floor Details

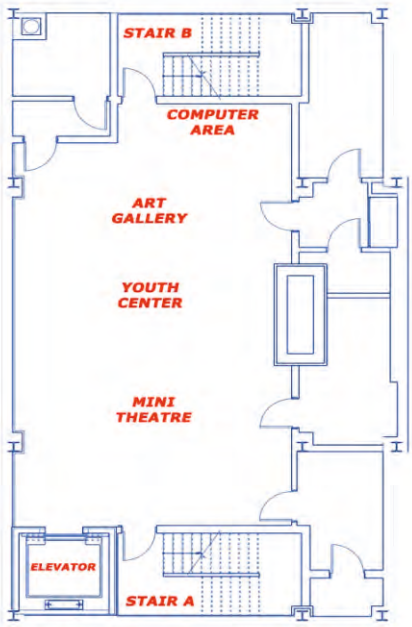

Cellar

- Height. 8' - 8"
- Area 2350 sq. ft.
- Elevator
- 2 Set of Stairs
- Various Utilities
- Multipurpose hall
  1000 sq.ft.- 65 people
- Youth Center
- Computer Area
- Art Gallery
- Mini Theatre
- Children's Room

BHOMIAJI

First Floor

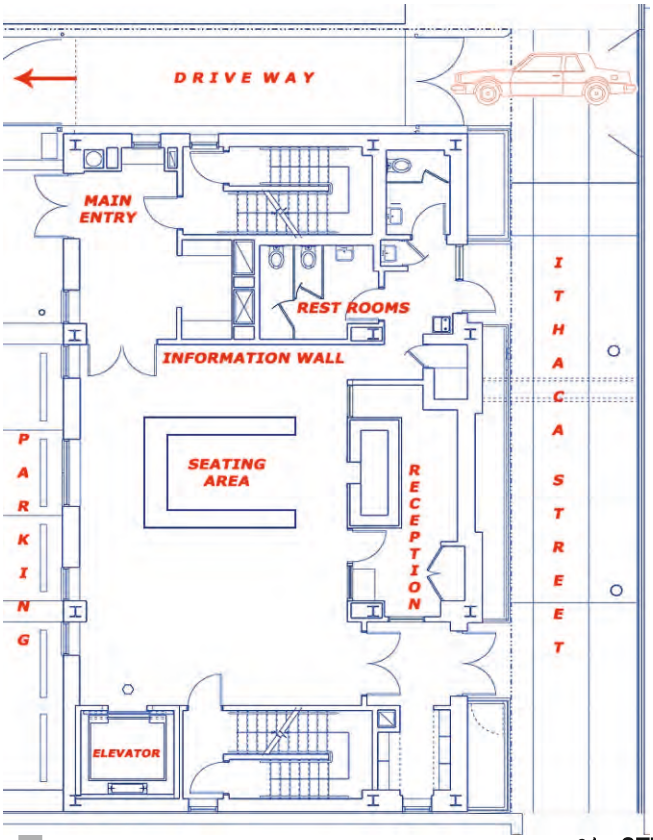

- Height. 8' - 2" & 9'
- Area 2350 sq. ft.
- Drive-way to 11 -car Parking lot
- Handicap Parking
- Front & Back entrance
- Coat & Shoe Rooms
- Rest Rooms
- Reception Hall 860 sq.ft
- Welcome Center
- Small office, including security and gift shop
- Shri Bhomiaji
- Jain Chinh / 3-D Image
- Senior Citizen Center
- T.V. Screen & Public Address System
- Information wall
- Shilalekh
- Bulletin Boards

Second Floor

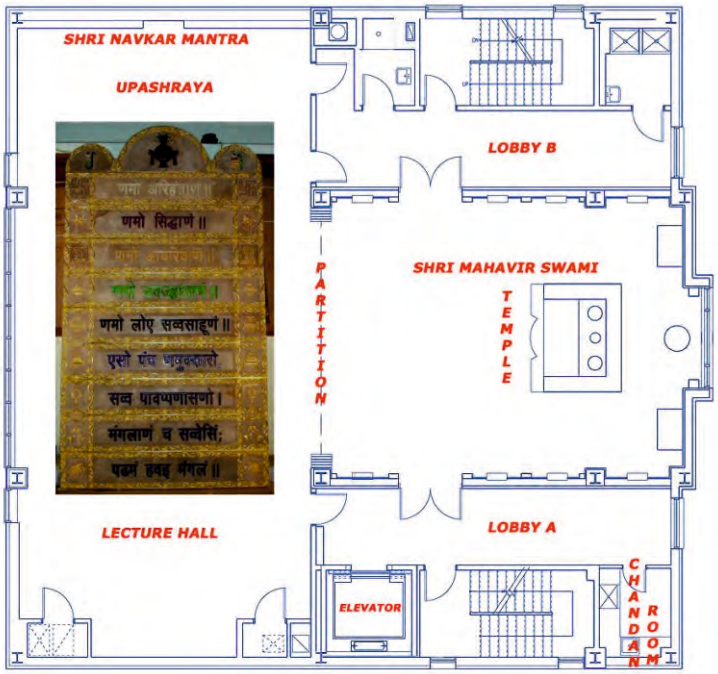

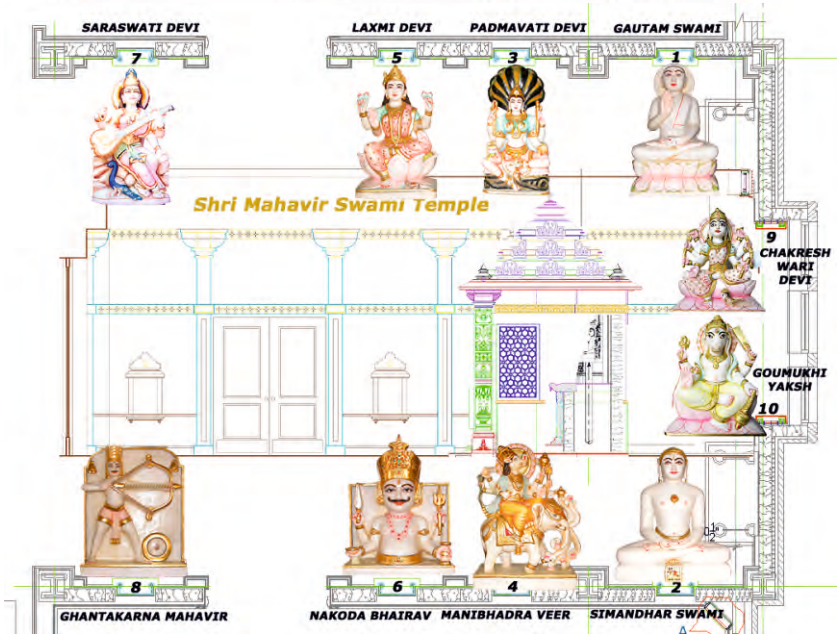

Lecture Hall/ Sthanak

Ht. 12'–10"
Area 1850 sq. ft.
(169 people)
A folding partition
to temple
Wall Niche-Navkar Mantra
Provision for Stage with
audio visual facilities

Mahavir Swami Temple

Ht. 14'–8" / Area 870 sq. ft. (52 people)
Entrance through two lobbies – 280 sq. ft.
Main Garbhagruha with Ghummat, Kalash & Dhwaja
Mahavir Swami main idol with
Neminath & Sambhavnath on side
A small Chovisi on the wall inside the Gabhara
Parshwanath & Shantinath (Gokhalas on sides)
Bhamati for Parikrama & Adinath Chomukhi
10 Dev Devi Gokhalas, various PATS & Art Work
Chandan Room / Shower Rooms

Third Floor

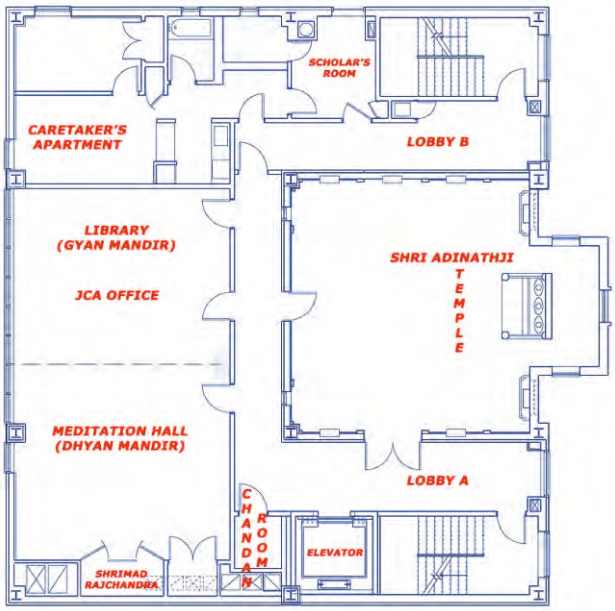

Meditation Hall
Height. 9' – 6" area 500 sq. ft.
dedicated to Shrimad Rajchandra
Facilities for Samayik, Pratikraman, Bhakti & Sadhana
A folding partition to Library

Library 430 sq. ft. (Total area 930 sq.ft)
Lobby & Hallway walls contain artwork
Scholar's Room - for Sadhus, Sadhvis & Scholars.
Residential Unit: for Caretaker
APT - J.C.A. Office

Adinath Temple
Height 11'-2" / Area 780 sq. ft. (41 people)
Main Garbhagruha with 3 Shikhars, Kalash & Dhwaja dedicated to Adinath, Padma Prabhu and Chandra Prabhu
Gokhalas have Mahavir Swami & Shantinath Idol, Jin Vani, Panch Meru, Om Rhim Parshwanath & Bahubali on sides (Standing)
10 Laxana and 12 Bhavna

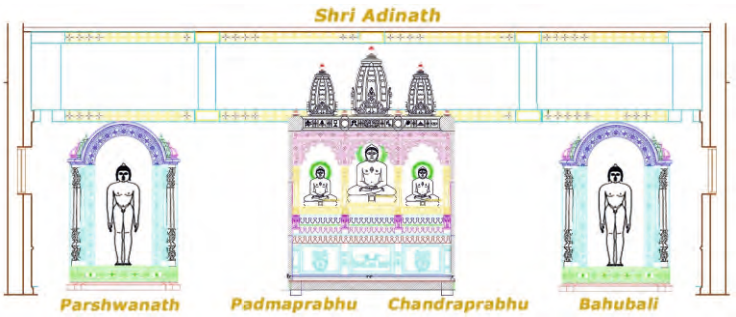

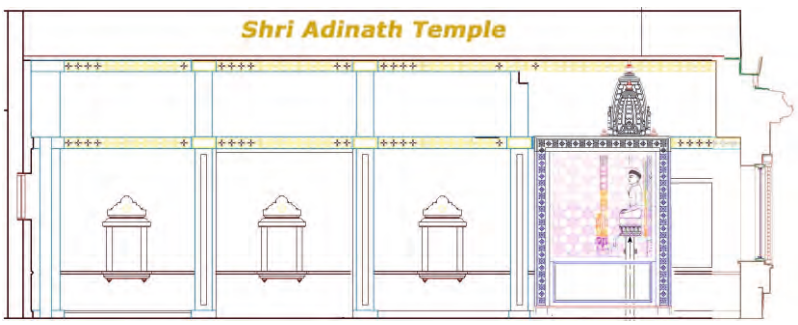

Fourth Floor

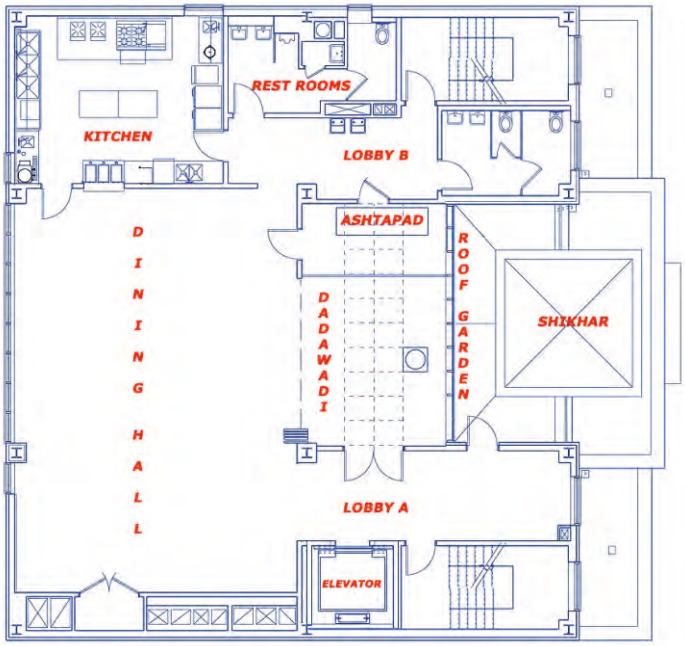

Dining Hall

- Height 9 '- 5"
- Area 1200 sq. ft.
- Accommodation
- 100 people
- Bhojan Shala and Ayambil Shala
- Kitchen & Storage
- Drinking Water – Fountains
- Public Facilities
- A folding partition to Dadawadi

Dadawadi

- Height on sides: 11' - 1"
- Skylight Ht. 15 '– 7"
- W. 6' L. 25'
- Area 375 Sq. Feet
- Shri Guru-Mandir
- Roof Garden & Shikhar

Ashtapad Tirth

- Ht. – 13.1' W. - 14'.7"
- D. - 5'.1" Area- 105 sq.ft.
- Shri Chovisi
- Glass-Panel wall in front.

Model #3 W 3' X Ht 3'

A WORD ABOUT ART WORK

- Jainism is a way of life and an art of living.
- Its rich heritage of art work has been an inspiration to us and to all.
- Jain literature is vast and deals with all subjects.
- Jain principles exhibited here are in close adherence with Jain scriptures.
- Jain practices are presented with simple explanations along with pictures.
- Practicing religion with understanding will guide one on the right path to spiritual peace.
- All major traditions are represented here. A unity in diversity.
- We have tried to encompass many aspects of our heritage in a limited space.
- This artwork is for everyone - young and old, Jain and non-Jain, present generation and generations to come.

ART WORK - GENERAL

- The art work is divided in various categories- see page 32 for Artwork by Code details.
- Detailed charts for exhibits in the temple, halls, lobbies & stairs are given on page 5, 6, & 7.
- Visit all floors of the temple to see original Paintings, Marble Pats, and Silver Panels which were made by many artists and artisans in India.
- Be sure to visit the library on the third floor to learn more about Jainism.
- Pictures have been collected from many different sources but we have not been able to get permission from each and everyone. Nonetheless we want to thank all of them.
- Pictorial Guide (consists of 500+ posters, paintings, PATs & panels) is available on DVD.
- Two DVDs containing 3000+ general pictures collected code-wise for artwork are available.
- If there are any errors, please bring them to our attention. We wish to make due corrections.
- Suggestions are welcome.
- Our sincere thanks to all, who have helped in this project.

JAI JINENDRA

PICTORIAL GUIDE TO JAINISM

A PICTORIAL GUIDE TO JAINISM - PRINCIPLES & PRACTICES - ART WORK BY CODE - LISTING 11/07/2010

CODE	SUBJECT	#
A00	**ESSENCE OF JAINISM**	**3**
A01	Jain Theory	1
A02	Jina	1
A03	Shri Chovisi	1
B00	**SOUL & KARMA THEORY**	**9**
B01	Soul and its Quality	4
B02	Karma Theory / 8 Types	1
B03	Six Universal Substances	1
B04	Matter & Energy	1
B05	9 Tattva - 9 Reals	1
B06	Char Gati	1
C00	**JAIN PRINCIPLES**	**8**
C01	Ahimsa (Non-Violence)	3
C02	Anekant (Non-Absolutism)	2
C03	Blind Man & Elephant	1
C04	Aparigraha	2
D00	**JAINISM & SCIENCE**	**13**
D01	Ecology	1
D02	Astronomy in General	1
D03	Astronomy & Stones	
D04	Astronomy & Nav Graha	1
D05	Time Cycle & Units	1
D06	Biology	1
D07	Mathematics	1
D08	Psychology	1
D09	Anatomy & Physiology	1
D10	Cosmology	1
D11	Applied Physics	1
D12	Atomic Science	1
D13	Astro & Bio Physics	1
D14	Science & Religion	1
E00	**SCRIPTURES/BHAKTAMAR**	**58**
E01	Scriptures - General	4
E02	Agam and Other Scriptures	2
E03	Gyaan, Pooja & Others	2
E04	Bhaktamar E1 to E9	**50**
F00	**JAINISM - A WAY OF LIFE**	**17**
F01	12 Vrata / 5 Great Vows	2
F02	18 Papasthanak	2
F03	14 Gunasthana / 11 Steps	2
F04	Vis Sthanak Pad & Nav Pad	2
F05	Holy Death / Siddha Shila	2
F06	3 Jewel - Samyag Jnan	1
F07	Samyag Darshan	2
F08	Samyag Charitra	1
F09	Dana - Shiyal - Tapa - Bhava	1
G00	**JAIN PRACTICES - I**	**8**
G01	Bhakti / Worship / Pooja	4
G02	General - Yantra	1
G03	Special	2
G04	Six Observances	1
	Jain Practices - II	**10**
G05	Samayika / Pratikraman	4
G06	Swadhyaya / Vandana	2
G07		

CODE	SUBJECT	#
	Jain Practices - III	**8**
G08	Yoga & Meditation	2
G09	Vegetarianism	4
G10	Forgiveness	2
H00	**CHATURVIDH SANGH**	**8**
H01	Acharyas	1
H02	Shravak / Shravika	1
H03	Scholars-India /Overseas	1
H04	Reverence to Saadhuji	1
H05	Gunadharavada	1
H06	Women in Jainism	1
H07	Children in Jainism	1
H08	Famous Legends	1
I00	**JAIN HISTORY**	**7**
I01	Major Traditions	1
I02	Unity in Diversity	1
I03	Statistics	2
I04	Jain History	1
I05	Jain Festivals	2
	Jain Communities	**6**
I06	JAINA	1
I07	JCA / Visitor's Book	1
I08	Jains Today & Tomorrow	1
I09	Youth Center - Y.J.A	1
I10	Senior Center	1
I11	Young Professional-Y.J.P	1
J00	**PILGRIMAGE**	**6**
J01	Tirth in India	2
J02	Tirth in America	1
J03	Tirth Overseas	1
J04	Pilgrimage General	1
J05	Chhari Palit Sangh	1
K00	**JAINISM IN ACTION**	**5**
K01	Social Activism	1
K02	Humanitarian Services	1
K03	Vaiya Vachha	1
K04	Sahadharmik Bhakti	1
K05	CARxE-S	1
L00	**TEMPLE ARTWK 2nd Fl.**	**93**
L01	Abstract Designs	9
L02	Mahavir Life - Events	7
L03	Pancha Kalyanak	5
L04	Adi / Shanti / Parshvanath	3
L05	Nem Rajul & Sh. Saadhuji	2
L06	Ceiling Art -16 Vidhya Devi	2
L07	Statue and Gokhalas	30
L08	General + Art Work Strips	20
L09	Glass Etching - Silver WK	15
L10	PAT - Marble etc.	10
M00	**BLDG INFORMATION**	**5**
M01	Information Wall	1
M02	Shilalekh & Jain Chinha	1
M03	Welcome / Jai Jinendra	2
M04	Circular and Pamplets	
M05	Building Elevation / Model	1
M06	Temple Information	

CODE	SUBJECT	#
N00	**SILVER DOOR PANELS**	**36**
O00	**NAVKAR MANTRA**	**1**
P00	**STAMPS / COINS**	**6**
P01	Stamps & 1st Day Covers	4
P02	Coins	2
Q00	**COMICS**	**4**
R00	**QUOTATIONS**	**18**
R01	Quotes	11
S00	**ART GALLERY POSTERS**	
S01	JAINA Art Gallery Posters	187
S02	Pictorial Guide Posters	226
S03	Ashtapad / Bhaktamar P.	128
S04	Temple Artwork	190
S05	Artwork Strips	38
S06	Teachings of Mahavira	7
S07	Theory Posters	19
T00	**SHRIMAD RAJCHANDRA**	**10**
U00	**DADA GURUDEO**	**10**
U01	Dada Gurudeo - General	10
U02	Dada Chitra Samput	
V00	**EDUCATION**	**42**
V01	Library, Website, & Links	1
V02	Pathshala	1
V03	Jain Alphabet	2
V04	Symbols & Others	14
V05	Jain Languages	2
V06	University & Degree	2
V07	Jainism - Theory Posters	20
W00	**ASHTAPAD T. MODEL**	**1**
X00	**TEMPLE ARTWK 3rd Fl.**	**42**
X01	12 Bhavana	12
X02	Das Lakshana	10
X03	Om Hreem Shrim Arhum	4
X04	PAT - Marble	4
X05	Temple Activities	4
X06	General	3
X07	Jain Geography - Universe	5
Y00	**ARTWK/POSTER LISTING**	
Y01	Artwork by Code Index	
Y02	Temple Artwork Listing	
Y03	Pictorial Guide Listing	
	A) Master Listing	
	B) Alphabetical Listing	
	C) Listing by Code	
	D) Listing by Location	
Y04	Art Work Booklet	
Z00	**GENERAL**	**6**
Z01	Conflict Resolution	1
Z02	Common Misconceptions	1
Z03	Paradoxical Commands	1
Z04	Politics - Democracy	1
Z05	Comparative Religion	1
Z06	Research / Rissios	1

ART OF LIVING - A JAIN WAY OF LIFE

TEMPLE GABHARAS

Shri Mahavir Swami Temple 2nd Floor

Shri Adinathji Temple 3rd Floor

IDOLS AND PAT

Shri Choumukhji

Shri Dadawadi

Shri Mahavirji Tirth

ART IN MAKING OF A TEMPLE

GOKHALAS IN THE TEMPLE

Dev - Devi on 2nd Floor

Jin Vani - Panch Meru on 3rd Floor

NAVKAR MANTRA

Carved In Crystal & Gemstones

ART ON TEMPLE WALLS

SHRI ASHTAPAD MAHA TIRTH – RATNA MANDIR

Ashtapad Mountain carved from Crystal

Idols carved from various colored Gemstones

SHRI ASHTAPAD TIRTH RELATED STORIES

Janma Kalyanak

Adinath - Parna

Naag Kumar

Samavsaran

Tapas Kheer Parna

Areesa Mahal

ART IN MAKING ASHTAPAD MAHA TIRTH FROM CRYSTAL AND GEMSTONES

DADA GURUDEO – LIFE EVENTS

Four Famous Dadawadi

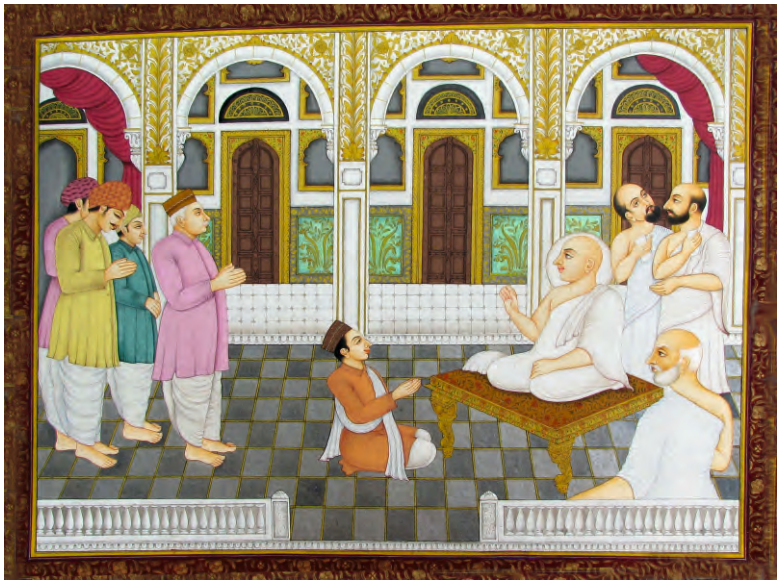

Restoration of Sight to a Blind Man of Surat

SHRIMAD RAJCHANDRA – LIFE EVENTS

Chitra-Pat and Charan

Reading "Dravyasangrah" to the monks

ART IN FAITH AND TEACHINGS

NEM RAJUL AND SHRI SADHUJI PAINTINGS

Nem Rajul
Marriage Procession and Vairagya

Paying Respect to Shri Sadhuji on Arrival

VARIOUS RELIGIOUS PAINTINGS

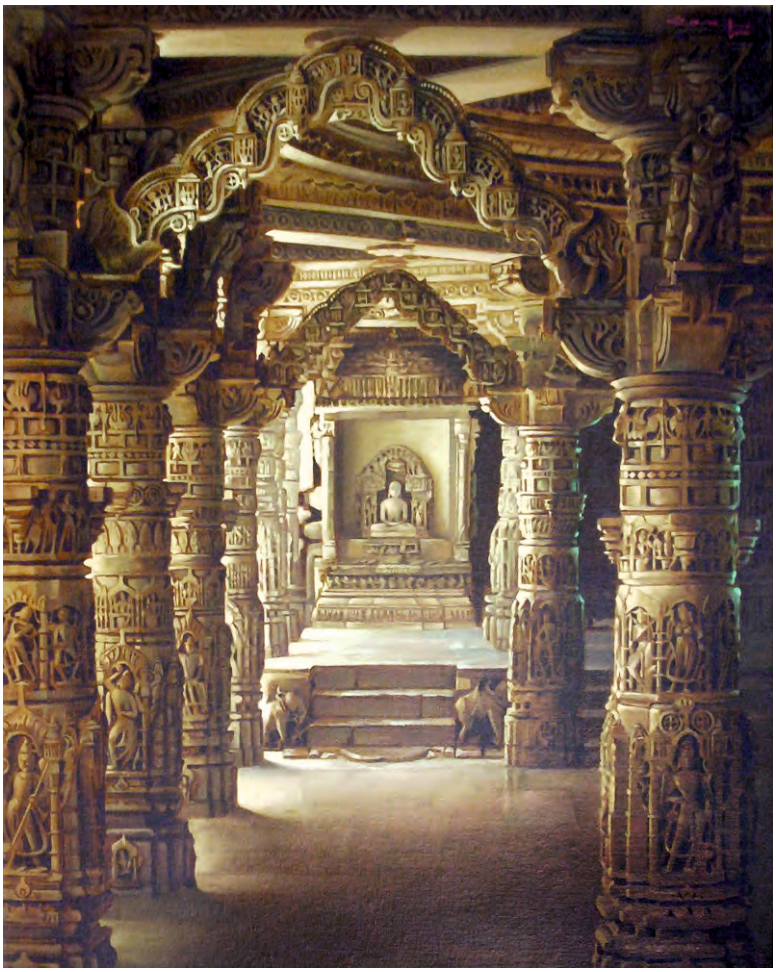

Gokhala and Pillars - Delwada

ART IN PAINTINGS

YANTRAS & BIJAXAR - SHRI SHANTINATH IDOL

Om with Panch Parmeshthi

Rushi Mandal Yantra

Siddha Chakra Yantra

Hrim with Shri Chovisi

Molded In Panch Dhatu

ART IN METAL AND GOLD

SHRI BHAKTAMAR STOTRA

भक्तामर-प्रणत-मौलि-मणिप्रभाणा-
मुद्द्योतकं दलित-पाप-तमोवितानम् ।
सम्यक् प्रणम्य जिन-पादयुगं युगादा-
वालम्बनं भवजले पततां जनानाम् ।।१ ।।

भगवान ऋषभदेव के चरण-युगल में भक्तिपूर्वक नमन करते हुए देवताओं के मुकुटमें जड़ी मणियाँ प्रभु के चरणों की दिव्य कान्ति से और अधिक चमकने लगती हैं। भगवान के उन पवित्र चरणों का स्पर्श ही प्राणियों के पापों का नाश करने वाला है, तथा जो उनके चरण-युगल का आलम्बन लेता है, वह संसार-समुद्र से पार हो जाता है। इस युग के प्रारम्भ में धर्म का प्रवर्तन करने वाले प्रथम तीर्थंकर ऋषभदेव के चरण-युगल में विधिवत् प्रणाम करके में स्तुति करता हूँ।।१ ।।

ભક્તિસભર વંદન કરનાર દેવોના નમેલા મુગટના મણિઓની કાંતિને વધારનાર, પાપરૂપી અંધકાર નાશ કરનાર, સંસાર સમુદ્રમાં ભટકતાં જીવોનો ઉદ્ધાર કરનાર, એવા આદિયુગના પ્રથમ ધર્મપ્રવર્તક શ્રી આદિનાથ પ્રભુના અલૌકિક ચરણોનું આલંબન લઈ, ભક્તિપૂર્વક વંદન કરી હું આ સ્તુતિનો આરંભ કરીશ. ૧.

When men and Gods bow down to Bhagwan Rishabhdev, his radiance dissipates the darkness of souls. Those who fall at his feet will find forgiveness and shall be free from the seas of sin. I begin this prayer by bowing down at the feet of Bhagwan Rishabhdev. (1)

10 LAKSHANA – 12 BHAVANA

Uttam Kshama - Forgiveness

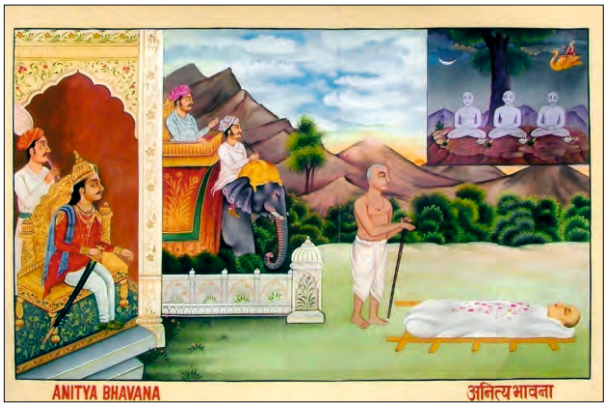

Anitya Bhavana - Impermanence

ART FROM SCRIPTURES

CALENDAR, STAMP, COIN, AND FOIL

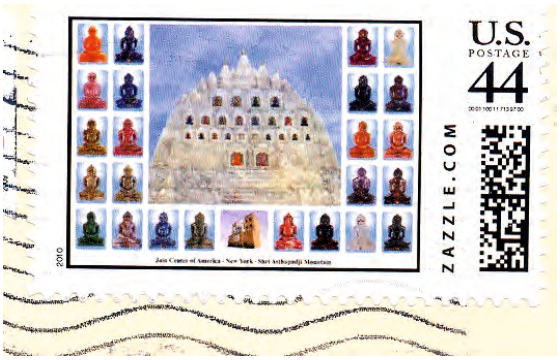

SILVER PANELS ON TEMPLE DOORS

ART ON SILVER

SILVER PAT & ETCHING WORK ON GLASS

14 Dreams

Chand Koshio Nag

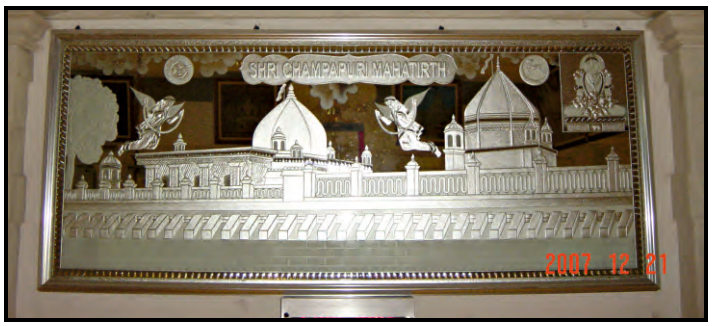

Champapuri Tirth

ART ON GLASS

CEILING PAINTING WITH 16 VIDHYA DEVI

PAINTING WITH GEMSTONES

Shri Adinath Bhagwan with Asht Pratiharya

ART IN PAINTING WITH GOLD AND GEMS

PICTORIAL GUIDE - POSTERS (300+)

Science & Religion

જૈનદર્શનનાં વૈજ્ઞાનિક રહસ્યો

(Scientific Secrets of Jainism)

Religion and science both pose profound questions for humankind. Both are sciences; one of the soul, the other of nature, they are complementary.

Science is constantly evolving and not absolute. Religious texts are limited by the compiler and language.

Thus, Mahavirswami made it clear that your own wisdom in the only yardstick against which you can meaure "Truth"

"Religion without science is blind,
Science without religion in lame"
- Albert Einstein

PAST, PRESENT & FUTURE

Kailash - Ashtapad Tirth

Sunset and Moon Rise

ART AND SCIENCE

A DREAM COME TRUE

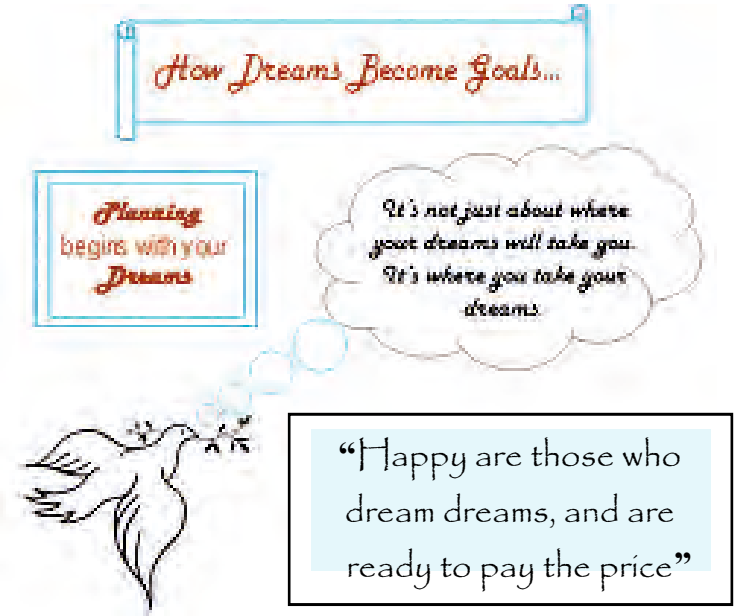

What mind can conceive – Man can achieve

WELCOME

JAI JINENDRA,

It gives us great pleasure to welcome you to this sacred place of worship. We hope you find spiritual, mental and physical happiness and peace. Be sure to abide by religious observations to help maintain the sanctity of the place. Please forgive us for any shortcomings.

MICHHAMI DUKKDAM

Chapter 7

Shri Ashtapad Maha Tirth Ratna Mandir

મલ્લિ-મુનિસુવ્રત-નમિ જિન વંદના...

કુંભનરેસસમુદ્દાઽમયકુંભો, મલ્લિનાહજિણચંદો ।
દેવિપહાવઇજાઓ, દિસઉ સિવં કમ્મખયમલ્લો ।।૧૯।।

કુંભરાજારૂપ સમુદ્રમાં અમૃતકુંભ સમાન, અને કર્મક્ષય કરવામાં મહામલ્લ સમાન એવા પ્રભાવતી દેવીથી ઉત્પન્ન થયેલા હે **મલ્લિનાથ** ! તમે મોક્ષલક્ષ્મી આપો. ૧૯

પઉમાવઇ દેવીસુઅ ! સુમિત્તહિમવંતપોમ્મદહરૂવો ! ।
મુણિસુવ્વયતિત્થેસો ! પણઈ અમ્હાણ તુમ્હ સિયા ।।૨૦।।

સુમિત્ર રાજારૂપી હિમાચલમાં પદ્મદ્રહ સમાન અને પદ્માવતી દેવીના પુત્ર- હે **મુનિસુવ્રત પ્રભુ** ! તમને હું નમસ્કાર કરું છું. ૨૦

વપ્પાદેવીરોહણ-ગિરિરયણ ! વિજયનરિંદકુલદીવ !।
વિસ્સનમંસિયપયકય ! નમિજિણવર ! દેસુ મત્તિસુહં ।।૨૧।।

વપ્રાદેવીરૂપ વજ્જખાણની પૃથ્વીમાં વજ્રસમાન, વિજયરાજાના પુત્ર અને, જેમનાં ચરણકમળ જગતને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે એવા હે **નમિપ્રભુ** ! તમને નમસ્કાર કરું છું. ૨૧

SHRI ASHTAPAD MAHA TIRTH

RATNA MANDIR – A CREATION

(Model # 10)

3 Chovisi – 72 Tirthankars
5 Shikar Design

Introduction

The Jain religion is one of the oldest religions in the world. It originated in India and spread all over the world. It derives its name from the word Jin which means the conqueror or the Victorious ones. These spiritual victors are also known as Tirthankars. They are the ones who established the religious order – Chaturvidh Sangh.

Places where we worship Tirthankars for spiritual salvation are called Tirth. Even the Tirthankars bow to the Tirth – which are of two types: spiritual and physical. Spiritual ones are Arihant, Siddha, Acharya, Upadhyaya, and Sadhu. Physical ones are the temples, stupas, caves, and chaityas. There are many temples- places of worship, all over India. Out of all of these there are five main ones where all 24 Tirthankars attained salvation as per following verse from scripture given below.

अष्टापदे श्री आदि जिनवर, वीर पावापुरी वरूं,
वासुपूज्य चंपानयर सिद्या, नेम रैवत गिरि वरूं;
सम्मेत शिखरे वीस जिनवर, मुक्ति पहुंच्या मुनिवरूं,
चउवीस जिनवर नित्य वंदु, सयल संघ सुखकरूं.

Adinath Bhagawan attained Nirvana at Ashtapad, Mahavir Swami at Pavapuri, Vasupujya Swami at Champapuri and, Neminath Bhagawan attained Nirvana at Girnar. The other 20 Tirthankars attained Nirvana at Sametshikhar. I always bow down with reverence to all the twenty four Tirthankars, which brings eternal happiness to all.

Four of these Tirths are in existence now where one can go and worship but the fifth one, Ashtapad Maha Tirth, is lost (lupt) in time, which members of Jain Center of America are trying to rediscover. We are going to talk about this Tirth in detail in the following pages.

Shri Champapuri Tirth

Shri Sametshikhar Tirth

Shri Girnar Tirth

Shri Pavapuri Tirth

Shri Ashtapad Maha Tirth

Ashtapad Tirth is one of the five major Tirths in Jain Religion which is regarded as lost. It is believed to be situated in the tranquil heights of snow clad Himalayas where it is open to the skies. Jain Center of America Inc., New York has received a replica of this Tirth carved out of crystal & gemstones which is installed in the conservatory on the 4th floor of the temple building.

The Jain scripture has singled out five central events (known as Pancha Kalyanak) that occur in a Tirthankar's lifetime as the most auspicious moments. First is Chyavan Kalyanak, second is Janma Kalyanak, third is Diksha Kalyanak. After very deep contemplation and meditation, the Tirthankar attains omniscience, Keval-Jnan Kalyanak, - the fourth life-changing event. The last event is Nirvana Kalyanak, where the soul gets free from all karmic bonds and is liberated to attain Siddha status.

Once after attaining absolute knowledge, Shri Rishabhadev Bhagwan was delivering a sermon while seated in Samavasaran. Out of curiosity, King Bharat asked if any human being living here would become a Tirthankar in the future. He replied affirmatively and said that his son Marichi will become the 24th Tirthankar after many life cycles and will be known as Mahavir. He subsequently explained the upcoming Chovisi (24 Tirthankars). This is how King Bharat came to know the details about the present Chovisi.

The last event is where the soul gets finally free from all the karmic bonds and is liberated to attain Siddha status. Nirvana-bhoomi, or the places where the Tirthankars attained the ultimate goal of breaking away from the circle of life, have turned into key pilgrimage places. All 24 Tirthankars attained nirvana at five places (Five Maha Tirth). As per Jain scriptures, the first Tirthankar Bhagawan Shri Rishabhadev had attained nirvana on Ashtapad Mountain.

Chakravarti King Bharat (son of Shri Rishabhadev) had built a palace of crystal and installed 24 idols of Shri Tirthankars carved out of gemstones at this place as a memorial to commemorate the nirvana of Bhagawan Shri Rishabhadev. The name "Ashtapad" is derived from the fact that there are eight (Ashta) steps (Pad) leading to the palace.

Details of Ashtapad Maha-Tirth

Location	Ashtapad Mountain: Kailash- Himalayas.
Present Status	Not known – (JCANY is trying to locate)
When Constructed	Millions of years ago
In Memory Of	Bhagawan Rishabhadev (Nirvana Kalyanak)
Constructed by	King Bharat (Son of Shri Rishabhadev)
Name of Palace	Sinha Nishadhya Prasad
Name of Architect	Varddhaki Ratna
Material	Crystal and Gemstones
Design	Omni-directional / Four Sided
Eight Steps	Hence the name Ashtapad
Synonyms	Haradri, Rajatadri, Sfatikachal, Ratnamay

History - References from Scripture

1. Ekadash Angadi Agam, oldest text, mentions Ashtapad as Tirth.
   a. Acharanga Niryukti, verse 332 -the first to mention Ashtapad Tirth.
   b. Sutra Krutangasutra mentions that Rishabhdev gave discourse to his son, King Bharat, on Ashtapad.
   c. Uttaradhyayan Sutra Niryukti says that anyone (Charam Shariri) who can scale Ashtapad Tirth will attain nirvana or Moksha (Chapter 10) and describes Kailash as a Mountain of Gold and Silver.
   d. Avashyak Sutra Niryukti has the description of Ashtapad.
   e. Kalpasutra mentions Nirvana Bhoomi of Rishabhdev at Ashtapad.
   f. Nishith Churni Divine has a description about Nirvana of Rishabhdev Bhagwan on Ashtapad Mountain.
   g. Vividh Tirth Kalpa - Jinaprabh Suri wrote in Ashtapad Giri Kalpa, that Gautam Swami entered Sinha Nishadhya Prasad from South.
2. Acharya Dharma Ghosh Suriji's "Shri Ashtapad Maha Tirth Kalp" describes this Tirth as Sinha Nishadhya Prasad which has 4 sides.
3. Gyan Prakash Deeparnave discusses construction of Tirth in detail.
4. Uttar Puran has the description of Jain Tirthankar Rishabhdev and that, his son, King Bharat, constructed a golden temple with 72 idols of all the three Chovisis (24 Tirthankars of Past, Present, & Future).
5. Bhagwan Mahavir during his sermon said that any human being, who can scale this mountain & stay overnight, will attain liberation in his life time. Gautam Swami, 2600 years ago, scaled this Tirth with his special powers, stayed overnight & worshiped there.
6. Gautam Swami wrote 1st verse of Jag Chintamani Sutra there (Probodh Tika Part 1). Shadavashyak Balavabodha mentions that he performed Chaitya Vandan with Jag-Chintamani Sutra.
7. Vasudev Hindi - 21st chapter says this mountain is related to Vaitadhya Mountain, it is 8 miles in ht & Niyadi River is flowing at the foothills.
8. Jambu Dweep Pragnapti says Ashtapad Mountain is north of Koshal Desh. At the place of Adinath or Rishabhdev Nirvana, the heavenly god Indra erected 3 Stups. (Sutra 33)
9. As per scriptures, Ashtapad is situated 12.5 yojan north of Ayodhya & on a clear morning, one can see & have Darshan from a tree top.
10. Siddhanam Buddhanam Siddhastav Sutra describes the sitting arrangement of idols as "Chattari Aattha Das Doy (Four, Eight, Ten, and Two) Vandiya Jeenvara Chovisam".
11. "Ashtapad Kalpa (old)", written by Purvacharya (Ancient Acharyas) describes in detail the importance of this place & all the events that took place.
12. Hemchandracharya in "Trishashti Shalaka Purush Charitra" describes Ashtapad in detail. Chapter 10 says one who climbs the mountain with his spiritual powers (labhdhi) and stays there overnight can get liberated in the same life.
13. Dhaneshwar Suri writes in Shatrunjay Mahatmya, that King Bharat constructed a palace with the help of Varddhaki Ratna near the Nirvana Bhoomi of Bhagwan Rishabhdev.
14. According to Abhidhan Chintamani, Mount Kailash has many names: Rajatadri, Ashtapad, Sfatikachal, Haradri, and Dhawalgiri. (ref 4-94).

15. Shahajanand Dhanji in his letters says that the 3 Chovisi idols (Total 72 idols of past present & future Chovisi) are buried under the snow & some Tirthankar idols are under the control of Buddhist monks.
16. As per the Jain scriptures, we have Avasarpini and Utsarpini era of the time cycle. Each era has 24 Tirthankars. Rishabhdev is the first of 24 Tirthankars of this present era. His life is mentioned in various scriptures and in the Vedas and Puran. He was the first king who taught Defense Art and Agriculture (Ashi, Masi and Krishi). He was the first saint and the first Tirthankar in present times.
17. As per the historians, ancient civilization is 10-12 thousand years old. According to M.I.T.- human civilization started at Tibet. The ancient history of western Tibet, Kashmir & Himachal confirms this view.
18. Around 1400 BC, there were semi Tibetan people called Jian mixed with Shang people. Jian may be a synonym of Jina (Tirthankar), which means conqueror.
19. Lord Munisuvrat Nath (Swami) did meditation & penance there as per Tibetan literature.
20. According to one Mongolian monk, Shri Rishabhdev meditated and prayed on Ashtapad which is mentioned in Kanjur & Tanjur books.
21. Potala Palace has some old books, written on palm leaves which describe Nirvana of Rishabhdev at Ashtapad-Kailash.
22. Gangri Karchag - Tibetan Kailash Puran mentions that Kailash is the center of the whole universe.
23. Gangkare Teashi, White Kailash, mentions that Jains lived here before Buddhist known as Gyal Phal Pa & Chear Pu Pa. Their first god's name is Khyu Chok , Lord Rushyanath. Mahavir is Phel Wa. According to this book a lot of Jain principles match.
24. Dr. Lata Bothra is doing a lot of work on antiquities of Jainism, and her book on Ashtapad has a lot of cross references on this subject.
25. The literature obtained from various sources describing Ashtapad has been compiled into 20 volumes. These volumes have lot of information from scriptures & history & ongoing research work.
26. Mahakavi Dhanpal wrote a Stuti in Rishabh Panchshika for Shri Rishabhdev's birth on Meru Parvat & Nirvan on Ashtapad Parvat.
27. Bhadra Bahu Swami wrote in Aavashyak Niryukti about Nirvana of Shri Rishabhdev on Ashtapad and five types of celebration that followed- a. Nirvan b. Chitikarm c. Katha d. Jin Bhavan e. Yachak
28. As per Hari Bhadra Suri Vriti, Bharat constructed 3 floor high Sinha Nishadhya-Jin Mandir with an installed idols of all Tirthankar, his brothers & his own statue.
29. Excerpts from various Pooran Rishabhsen & other Gandhar got liberated on Ashtapad (Hari Vansh Pooran -Acharya Jinsen) Bahubali & other 98 sons got liberated here (Aadi Pooran) Grandfather of Bhagwan Ajitnath, Tridanshjay got liberated here. King Bhaghirath became ascetic on Ashtapad (Uttar Pooran) According to Acharya Shri Gun Bhadra Suri, Vyal- Mahavyal, Achhedhya, & Naag Kumar got liberated here (Prakrut Nirvan Bhakti) Hari Vasam, son of Chakravarti Harishen got liberated here. Acharya Ravisen writes in Padma Pooran (Chapter 22) about renovation of Ashtapad Tirth & described Bali Muni story.
30. Bruhat Kalpa Sutra Bhashya & Vriti mentions that Rishabhdev explained about Samagra Aavgraha Aachar in reply to a question of Shakendra & Bharat on Ashtapad (Brahad Kalpa Sutra Niryukti)
31. Tarun Prabh Suri (written in 1411) in Shadavashyak Balavbodh, mentions about Jag Chintamani Suttam (Rola Chhand) (Volume X, Chapter 57, Article A, Page 4351)

Development of Concept – Ratna Mandir

The Jain center of America Inc., in New York, has constructed a new building for its temple and other religious activities. As a tribute to 24 Tirthankars, it is customary to make idols of 24 Tirthankars in a temple and place them around Gabhara (Main place of worship in a temple). We wanted to install Shri Chovisi (24 idols of Tirthankaras) in the Bhamati area but due to lack of space this could not be done.

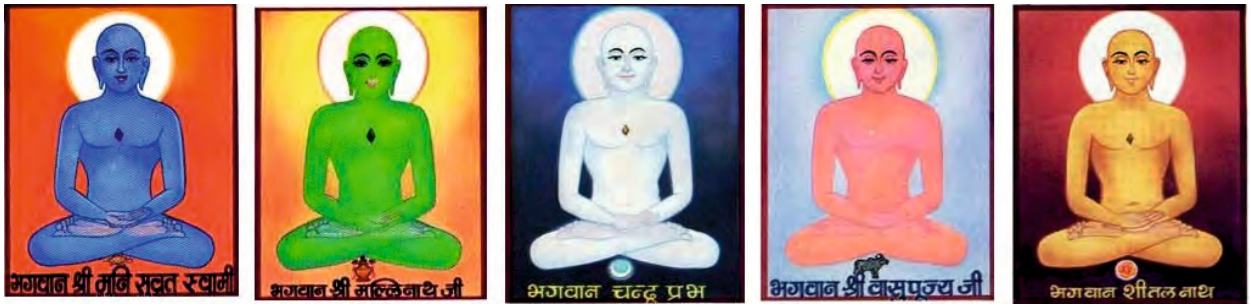

2-Blue 2-Green 2-White 2-Red 16-Gold

Since then the thought process started as how to achieve this, while temple building drawings were being finalized. Meanwhile we saw couple of idols carved from gemstones in our office and thought of making 24 idols out of gemstone and house them in Ratna Mandir around the Gabhara wall on 2nd floor. This would need a much smaller space. At this stage a preliminary design of the Ratna Mandir was drawn.

Jain Center Temple Building Directory

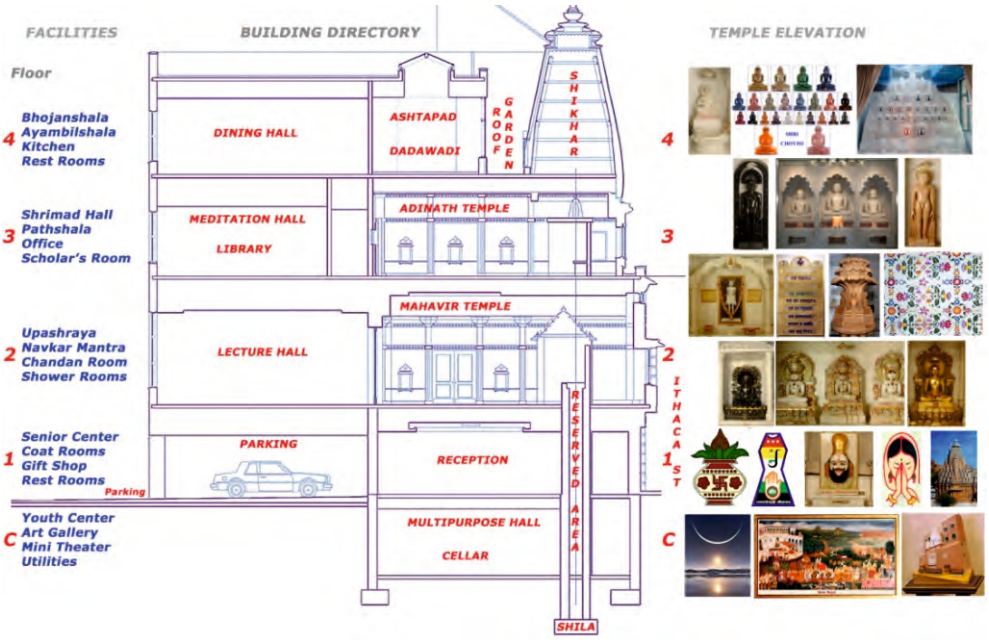

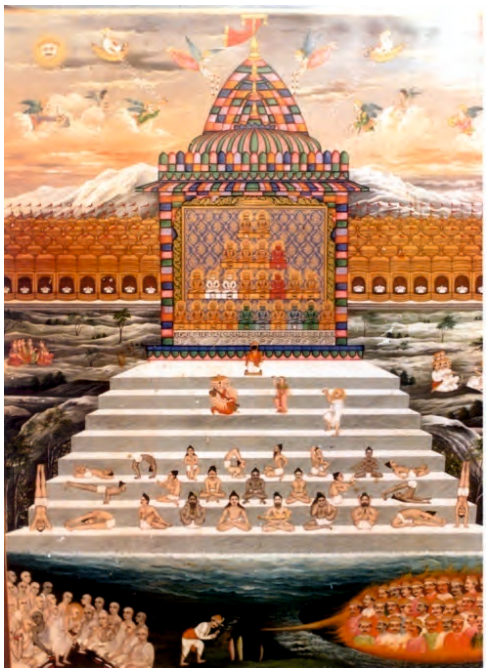

While the idea of the Ratna Mandir was taking shape, one happened to visit a temple in Jaipur (India) and saw an Ashtapad PAT; this was the turning point from the "Ratna Mandir" concept into "Ashtapad". Now our energies were focused on one thought: How to morph "Ratna Mandir" into "Shri Ashtapad" this led us to research further into the facts about "Shri Ashtapad".

Courtesy: Sh Nathmalji Chandalia, Jaipur

A mountain should be carved out of crystal stones that could provide the look and feel of the snow-covered mountain. Provide eight steps at the base as per name of Ashtapad (8 steps) and 24 niches (Gokhalas) for Shri Chovisi in the center of the mountain. That would fulfill the desire of "Ratna Mandir". The whole structure would be assembled to appear as a mountain. Thus the idea of making a model of "Shri Ashtapad" with "Ratna Mandir" Chovisi (24 Tirthankar idols) installed on the Ashtapad Mountain was born.

Courtesy: Shrenuj & Company, Mumbai

Shri Ashtapad Tirth Pat carved on Glass with silver at Ahmedabad depicting the details about Ashtapad and related stories.

Courtesy: Shrimad Rajchandra Tradition.

Development of Ashtapad Design

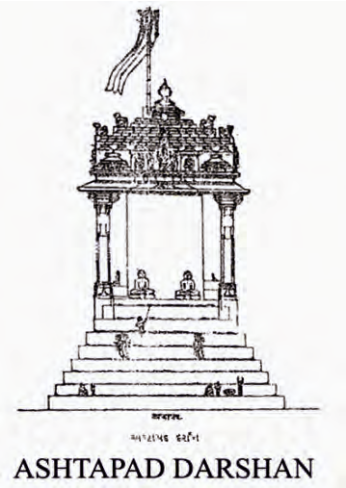

The original design of Ashtapad was four sided as per the picture given, also called Sarvatomukhi – Omni-directional. (Gyan Prakash Deeparnave).

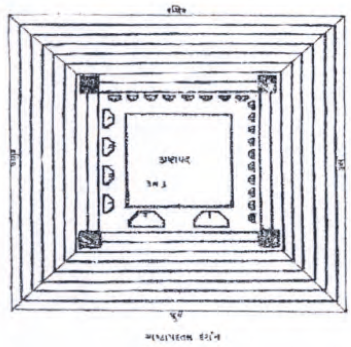

The sitting arrangement of idols in multiple rows as shown in the photos was done as per the following verse (Shloka) from scripture;

चत्तारी अट्ठदसदोयवंदिया जिणवराचउव्वीसं;
परमट्ठ-निट्ठअट्ठा सिद्धा मम दिसंतु
-सिद्धाणं बुद्धाणं सूत्र

चत्तारि अट्ठ दश गाथाना जुदा जुदा अर्थो-
चार दक्षिण दिशामां, आठ पश्चिम दिशामां, दश उत्तर दिशामां, अने बे पूर्व दिशामां,
एम अष्टापद उपर वंदन करायेला अने जेमणे परमार्थने (मोक्ष)
संपूर्ण सिद्ध कर्यो छे तेवा चोवीस तीर्थंकरो मने सिद्धि आपो.

अथवा

चार उपरनी मेखलामां, आठ वच्चेनी मेखलामां, दश नीचेनी मेखलामां, अने बे सौथी नीचेनी मेखलामां, ए प्रमाणे पण अष्टापद उपर वंदन थाय छे.

This verse indicates that the four Tirthankars are sitting at upper level (numbers 3 to 6), eight at the middle level (numbers 7 to 14), ten at the lower level (numbers 15 to 24), and two at the lowest level (number 1 and 2). This way the idol positions were determined for a unidirectional unit in four horizontal rows, one above the other. Dimensions of the idols will vary as per available space in each row.

Space constraint forced us to make a unidirectional unit viewable only from the front. Now an architectural blueprint was developed to a scale based on the available space accordingly. Height and width of the mountain (Ht 13'.1" x W 14'.7" x D 5'.1") were determined. We also installed a sky light at the top to give an effect of the Ashtapad Mountain being open to the sky. We added Kailash and Mansarovar photos in the background and the ceiling was painted in blue with clouds to give a special effect of Ashtapad in Kailash area open to the sky.

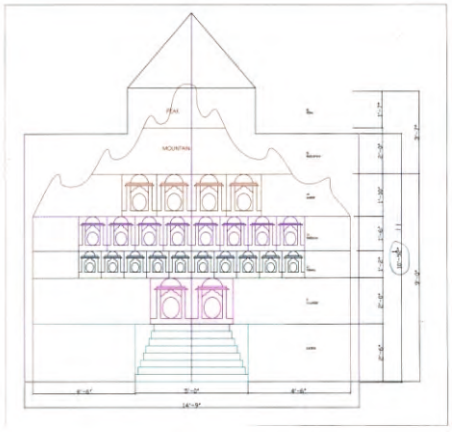

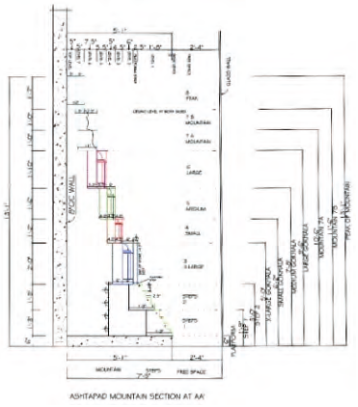

The weight of the crystal, which is about 10 tons became a structural challenge. Overriding constraint was the weight bearing capacity of the temple on the 4th floor. Permissible weight was not to exceed 10 tons. A steel frame weighing one ton was designed in Jaipur to hold the whole structure. There are eight layers, one above the other, in the steel framing. As this is a mountain the slope was taken into consideration. The whole structure has 5.1' depth at the bottom but only 0.75' depth at the top.

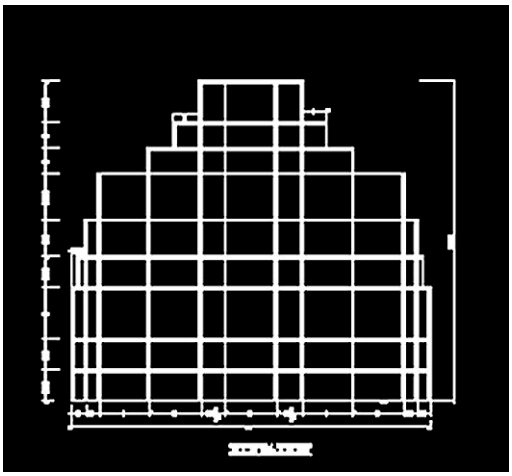

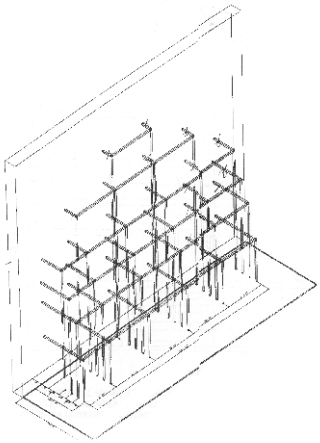

3 engineers, 2 architects, and Ashtapad Team members took part in final designing of the frame. It took almost 3 years to come to a final framing design.

Making of Crystal Mountain

Steps, Gokhlas and Shikhar

The mountain is the main body and is made of crystal quartz. Various blocks of crystal (59), each weighing 75 to 750 lbs, were assembled to replicate the appearance of a real mountain & to provide a sloping pattern on the front and on the sides as in a mountain. Eight steps were constructed in the center leading to the first row of the Gokhala. 24 Gokhalas were sculpted in the mountain itself where the idols will be installed. Model #5 was the first model carved in crystal, which was 1/5th size of the final model.

Layers of Crystal Blocks

The mountain consists of eight layers of crystal blocks. First two layers are for steps, next four are for idols and last two layers are for Shikhar.

Crystal model # 5 - 3' * 3'

Ashtapad Mountain Dimension	
Height at Center	13'.1"
Height on Sides	9'
Width	14'.7"
Depth	5'.1"
Depth from Glass	2'.3"
Size of the Steps	5' X 1'8" X 2'6"

Crystal Blocks are arranged one above the other and side by side, to make up the mountain.

Ashtapad has derived its name from the fact that it has eight steps. 8 steps were carved at the bottom of the mountain in the center. Above that 4 layers of Gokhlas were carved as per the scripture.

A design with regular carving was done in the beginning but later on a Asht Pratiharya design was added and hence all 24 Gokhalas have a Asht Pratiharya design. Individual Yaksh Yakshini are carved at the base next to the Sinhasan.

A five Shikhar design has been added at the top to give the whole structure, the appearance of a temple. All Shikhars are carved as per the design in the scripture, and will be adorned with gold kalash. The Dhwaja (flag) will be at the top in the center.

Mountain & Shri Chovisi will be illuminated from the front using LED lights. As well as it will be illuminated from the back using color lights, giving it an amazing effect.

Model Making- A 10 year Story

Model #: 1
Year: 2001
Size: 1' x 1'
Carved from: Serpentine
Stories carved on sides
Brought to N.Y on April 2001
Exhibited at JCA

Model #: 3
Year: 2002
Size: 3' x 3'
Carved from: Serpentine
Story carving done in 3-D
Installed at 74th Street Temple from 2002 to 2005

Model #: 5
Year: 2003
Size: 3' x 3'
Carved from: Crystal
1st Crystal Model
Exhibited at Ithaca street Temple from 2005 to 2009.

Model Making- A 10 year Story

Model #: 7
Year: 2006
Size: 3' x 3'
Carved from: Crystal
Model with 3 Chovisi
Exhibited in many cities in India

Model #: 9
Year: 2007
Size: 14'.7" x 12'.7"
Carved from: Marble
First full sized model.

Model #: 11
Year: 2008
Size: 14'.7" x 13'.1"
Carved from: Crystal
Has 5 Shikhar and Kalash
All Gokhalas have Asht Partiharya carving
Mountain installed at JCA
on 21st June, 2009

Many of the related stories carved from gemstones are installed on the mountain itself.

Rough Crystal

30 tons of rough crystal stone was imported. After processing and carving the final weight of the mountain is 7.5 tons. This is supported on a 1 ton steel frame.

Crystal Blocks – Total of 59 blocks were cut and arranged in 8 layers to make the mountain, each weighing 75 to 750 lbs.

Carving on Steps – Eight steps were carved at bottom of the mountain in the center, heading up to Gokhala level.

Carving on Ghummat and Chhaja – All 24 Gokhlas have Ghummat with Chhaja and are fully carved, all around

Rough Gemstones

Name: Rose Quartz

Color: Strong pink, pale pink
Hardness: 7
Density: 2.65
Transparency: Transparent, Translucent
Country: Brazil, Madagascar, India, Mozambique, Namibia, Sri Lanka and United States

SILICATE (Tectosilicate, Silica Group) á-SiO2 (Silicon oxide) Rose quartz is often cracled, usually a little turbid. Rose quartz is one of the most desirable varieties of quartz. The pink to rose red color is completely unique, unlike any other pink mineral species. Rose quartz is used as an ornamental stone and as a gemstone. It is also an alternate birthstone for the month of January.

Name: Tiger's Eye

Color: Gold-yellow, gold-brown
Hardness: 6 1/2 - 7
Density: 2.58 - 2.64
Transparency: Opaque
Country: South Africa, Australia, Burma, India, Namibia, United States

Typically display stripes, because included fibers are crooked or bent. It is sensitive to acids. Found together with hawk's eye in slabs of a few inches thickness.

Name: Calcite

Color: colorless, yellow, brown
and various other color
Hardness: 3
Density: 2.69 - 2.71
Transparency: Transparent to Translucent
Country: South Africa, Australia, Burma, India, Namibia, United States, Zambia, Germany

NITRATES, CARBONATES, BORATES. $CaCO_3$ (Calcium carbonate). Calcite is a carbonate mineral and the most stable polymorph of calcium carbonate. The other polymorphs are the minerals aragonite and vaterite. Aragonite will change to calcite at 470°C, and vaterite is even less stable.

Rough Gemstones

Name: Chalcedony

Color: Bluish, white gray
gold-brown, iridescent
Hardness: 6 1/2 - 7
Density: 2.58 - 2.64
Transparency: Dull, Translucent
Country: Belize, Denmark, Eritrea, Greenland, India

Traditionally defined as a fibrous cryptocrystalline variety of Quartz, more recently, it has been shown that much Chalcedony is a mixture of Quartz and Morganite, silica mineral. When it is concentrically banded (often in rather wild patterns) it is called by the sub variety name Agate. When it is in flat layers/bands it is called by the sub variety name Onyx

Name: Sodalite

Color: White, blue, gray
Hardness: 5 1/2 - 6
Density: 2.14 - 2.40
Transparency: Transparent to Opaque
Country: Brazil, Greenland,
India, Canada, Namibia. Russia and U.S.A.

SILICATES (Tectosilicates, Sodalite Group) $Na_4Al_3(SiO_4)_3Cl$ (Sodium aluminum silicate chloride) The name sodalite refers to its sodium content. For jewelry, only blue tones are used sometimes they have a violet tint; frequently they are dispersed with white veins from white calcite.

Name: Jasper

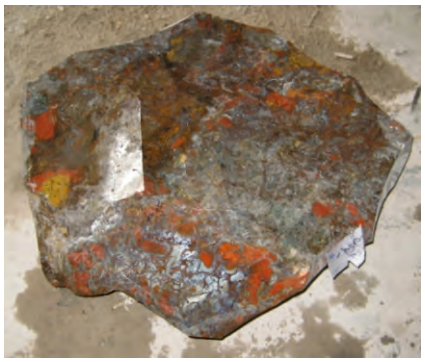

Color: All colors, mostly spotted or striped
Hardness: 6 1/2 - 7
Density: 2.58 - 2.91
Transparency: Opaque, even in thin slabs
Country: Egypt, Australia, Brazil, India, Canada, Kazakhstan, Madagascar, Russia

Uniformly colored jasper is rare. Usually it is multicolored, striped or flamed. Sometimes jasper is grown together with agate or opal.

Aesthetic Beauty of Shri Chovisi

Name: Rushabhdev
Stone Name: Calcite
Color: Orange
Country of Origin: Mexico
Size: 11.25" x 8.8" x4.5"
Weight: 28645 Carats

The first one of the 24 Tirthankaras "Lord Rishabdev" idol is carved out of an energizing orange Mexican calcite. This luxurious idol stands radiant with the bull chinha on the sinhasan (platform). Majestic body proportions, harmonious expressions and gold with black accents highlight the idol. This enlightened ascetic attained "nirvana" on the Ashtapad.

Name: Ajitnath
Stone Name: Rose Quartz
Color: Light Pink
Country of Origin: Brazil
Size: 11.25" x 9" x 4.5"
Weight: 33025 Carats

An alluring baby pink statue of the second Tirthankar, "Lord Ajitnath" idol has innocent eyes, an expressive face, well chiseled hands and feet combined with calm and perfect padmasan posture. The srivatsa symbol on the chest and the elephant chinha on the sinhasan (platform) add divinity to the statue.

Name: Sambhavnath
Stone Name: Aventurine
Color: Light Brown
Country of Origin: India
Size: 9.29" x 7.7" x 3.78"
Weight: 17835 Carats

A classic and elegant Pujyaniya statue of "Lord Sambhavnath" in hues of yellow ochre with beautiful accents in gold, red and green - the colors of life and fire. A very calm and serene face with well demarcated features. The horse chinha on the platform signifies the pure soul. Extremely royal looking statue with rich ornamentation lend grandiose to the Tirthankar Idol statue. A luxurious and glamorous piece of art.

Name: Abhinandan
Stone Name: Flintstone
Color: Silver- grey stripes
Country of Origin: Russia
Size: 9" x 7.3" x 3.25"
Weight: 15430 Carats

Swirled patterns of the Flintstone boulder cut and placed in a beautiful "Lord Abhinandan" idol. Classic body proportions calm and poised facial expressions along with the srivatsa symbol stands out splendidly on the plain torso. The monkey chinha add divinity and serenity to the Tirthankar idol. A brilliant piece of art indeed.

Aesthetic Beauty of Shri Chovisi

Name: Sumatinath
Color: Light Green
Size: 9.25" x 7.4" x 3.75"

Stone Name: Aventurine
Country of Origin: India
Weight: 18260 Carats

A luxurious and soothing green blue colored Aventurine has been transformed into a mesmerizing "Lord Sumatinath" idol. Intense eyes, eyelashes and eyebrows add depth to his face. Well proportioned body parts and the perfect padmasan posture combined with the goose chinha give a sense of completeness to the statue.

Name: Padmaprabha
Color: Navy Blue
Size: 9" x 7.3" x 3.25"

Stone Name: Sodalite
Country of origin: Brazil
Weight: 13360 Carats

Feeling of cyclonic movement going around the idol lending life to this already vibrant statue in blue. The quest of the sculptor to balance the lines has been met beautifully. A well poised, expressive face and eyebrows seem like they are meeting in the center that add a mystic flavor to this idol of "Lord Padmaprabha". Delicate ornamental beauty added by the hints of gold and red along with the red lotus on the platform makes this a fine piece of art.

Name: Suparshvanath
Color: Blue
Size: 7.13" x 5.5" x 2.6"

Stone Name: Lapis Lazuli
Country: Afghanistan
Weight: 7550 Carats

A splendid idol of "Lord Suparshvanath" in Lapis Lazuli, one of the most prized gemstones of Ancient Egypt. An interesting curve on the ends of the Sinhasan platform together with the immaculate proportions of the body parts adds to the beauty of the idol. The Swastika chinha beautifully symbolizes the Tirthankar embodied in the lapis lazuli rock.

Name: Chandraprabha
Color: Pink with white spots
Size: 7" x 5.7" x 2.75"

Stone Name: Thulite
Country of origin: Norway
Weight: 8525 Carats

Calm, serene & enlightened is the feeling you get when looking at the idol of "Lord Chandraprabha". A remarkable piece created by the sculptor in an opaque, deep pink variety of Zoisite. The natural color and pattern of thulite combined with exceptional lapidary craftsmanship add to the crescent moon symbolic statue. The ultimate signified liberated soul!

Aesthetic Beauty of Shri Chovisi

Name: Suvidhinath
Color: Dark Khaki
Size: 7" x 5.5" x 2.75"

Stone Name: Onyx
Country: Argentina
Weight: 7690 Carats

Nature has creatively striped this "Lord Suvidhinath" idol made of onyx. It appears radiant with its crocodile chinha. A classic example of fine lapidary skills denoted by a perfect padmasan posture, highlighted by composed facial expressions. The khaki green rock from Argentina beautifully transformed into an epitome of purity and enlightenment.

Name: Shitalnath
Color: Whitish- Purple
Size: 7" x 5.7" x 2.75"

Stone Name: Chalcedony
Country of Origin: Turkey
Weight: 8175 Carats

A harmonious amalgamation of twin colors- white & purple. Well poised and calm expressions together with well distinguished hands and feet make this a fine piece of art. The srivatsa symbol on the chest adds to the supremacy of the "Lord Shitalnath" statue. The bluish purple color on the head seems to emit eternal aura from the statue. The shrivatsa symbol on the platform adds to the purity of this statue.

Name: Shreyansnath
Color: Lt. Blue & white spots
Size: 7.25" x 5.6" x 2.75"

Stone Name: Calcite
Country of Origin: Spain
Weight: 8520 Carats

Exquisitely carved from a single boulder of soft Spanish calcite, a very calm and serene idol of "Lord Shreyansanath". A slight accent with gold and pink on the face highlight the statue beautifully. An admirable and appealing piece of art with mysterious shades of blue and white. The rhinoceros depicted on the platform symbolizes the enlightened soul.

Name: Vasupujya - swami
Color: Grey & Lt. brown
Size: 7" x 5.5" x 2.75"

Stone Name: Jasper
Country: South Africa
Weight: 7195 Carats

A fascinating ornamental rock fashioned into a majestic "Lord Vasupujya" idol. Grey bands & patterns with a touch of rose brown in the center add a mystic value. Highlights of gold add refineness to the already calm and poised statue. Fine craftsmanship combined with balanced proportions of the body makes this a connoisseur piece. Majestic tilak, buffalo chinha and perfect padmasan posture radiate the idol's purity of mind and soul.

Aesthetic Beauty of Shri Chovisi

Name: Vimalnath
Color: Salmon & white
Size: 7.25" x 5.5" x 2.75"

Stone Name: Maukite
Country: USA
Weight: 8100 Carats

Placid and composed expressions are the highlights of this beautiful salmon shaded siltstone, Maukite. Exquisite craftsmanship has brought out the lustrous and mesmerizing "Lord Vimalnath" statue. Perfect posture in padmasan , well chiseled hands and feet , gold accents together with the boar on the Sinhasan platform make this a connoisseur's piece.

Name: Anantnath
Color: Gold & Black
Size: 7.36" x 5.7" x 2.83"

Stone Name: Tiger's Eye
Country: South Africa
Weight: 8848 Carats

An outstanding example of gold yellow on the deep colored body highlights "Lord Anantnath" idol made of Tiger Eye. Fine craftsmanship can be seen in the fine facial features and overall balance of the body. The hawk chinha identifies the Tirthankar along with the golden accents add a touch of ornamentation to the idol.

Name: Dharmanath
Color: Dark Pink
Size: 5.25" x 4" x 2"

Stone Name: Ruby
Country: Kenya
Weight: 4095 Carats

A classic "Lord Dharmanath" idol in the undisputed ruler of the gemstone world, Ruby. An elevated sinhasan platform with the srivatsa symbol on the chest, finely chiseled features and Vajra (thunderbolt) chinha make this a fine piece of art. An epitome of beauty carved by the lapidary in the fascinating gemstone of love, passion and power.

Name: Shantinath
Color: Blackish Blue
Size: 5.04" x 4.1" x 2.01"

Stone Name: Sapphire
Country: India
Weight: 4135 Carats

A magnificent "Lord Shantinath" idol is the ultimate colors of truth, nobility and serenity. Intense, mesmerizing features and eyes combined with the perfect padmasan posture add to the divinity and beauty of this statue. An exceptional deep shade of blue has been carved luxuriously in a fine piece of art. The deer symbol adds grace to the statue.

Aesthetic Beauty of Shri Chovisi

Name: Kunthunath
Stone Name: Aventurine
Color: Orange & Yellow
Country of Origin: India
Size: 5.24" x 4.0" x 2.17"
Weight: 3107 Carats

A remarkable play of red, orange and yellow, the colors of fire is the highlight of this "Lord Kuntunath" idol. Half and half shading on the face lend a tinge of mystical beauty to the statue. Only a master of the lapidary could use the color distributions to further beautify the statue. Calm and serene eyes, perfect posture, and male goat chinha make this a fine piece of art.

Name: Aranath
Stone Name: Amethyst
Color: Transparent Purple
Country of Origin: Brazil
Size: 5.08" x 4.1" x 1.97"
Weight: 2890 Carats

The epitome of simplicity and divinity evident in this charismatic "Lord Aranath" idol symbolized by the presence of the Nandavarta. Well defined eyes and facial features together with the perfect padmasan posture add to the creative energy unleashed by this statue. An exceptional visual delight to the viewer in the royal purple translucent hues of amethyst.

Name: Mallinath
Stone: Crystal Quartz
Color: Transparent
Country of Origin: Brazil
Size: 5.25" x 4" x 1.75"
Weight: 2530 Carats

A transparent single piece of crystal quartz transformed beautifully into" Lord Mallinath" idol. The clarity of the crystal signifies the purity of the idol's soul. Calm and serene facial expressions enhance the beauty of the well proportioned body parts. Exemplary craftsmanship of the sculptor is captured in this fascinating divine creation. The seating posture is perfect with Kumbha chinha and the face expressive and liberated. In all, a fantastic piece of art.

Name: Munisuvrat Swami
Stone Name: Onyx
Color: White
Country: Argentina
Size: 5.30" x 4.0" x 2"
Weight: 3204 Carats

A stunning "Munisuvrat swami" idol in the color of, purity, white. The well defined facial features stand out beautifully. Another classy example of fine lapidary craftsmanship. A glamorous pujniya statue with tortoise symbol on the platform adds opulence to the statue.

Aesthetic Beauty of Shri Chovisi

Name: Naminath
Color: Light Grey
Size: 5.25" x 4.0" x 2"

Stone Name: Chalcedony
Country of Origin: Brazil
Weight: 3060 Carats

A classic "Lord Naminath" idol transmitting soothing vibes all around. Facial expressions showing tranquility and peace. Well defined eyes and lips add serenity to the statue. A refreshing gold accent together with the blue lotus symbol on the chinha lends a soothing touch to the fine piece of art.

Name: Neminath
Color: Pink
Size: 5" x 3.8" x 2.5"

Stone Name: Pink Opal
Country of Origin: Peru
Weight: 2550 Carats

A mesmerizing "Lord Neminath" statue rare, opulent baby pink opal. Very calm and poised expressions on the face together with skillfully carved hands and feet add divinity to this composed statue. Light ornamentation with gold and red adds glamour to the statue. The conch chinha symbolizes the ascetic's enlightenment.

Name: Parshvanath
Color: Smoky
Size: 5.5" x 4" x 2"

Stone: Smoky Quartz
Country of Origin: Brazil
Weight: 2857 Carats

Beautiful transparency combines with a splendid color distribution of smoky add uniqueness to this "Lord Parshvanath" statue. A broad forehead highlighted beautifully with color and equal proportions between the upper and lower part of the face together with the serpent chinha show the purity and supremacy of the Tirthankar idol. An exquisite and refined piece for a true devotee.

Name: Mahavir Swami
Color: Steel Grey
Size: 5.25" x 4" x 2"

Stone Name: Gun Metal
Country of Origin: India
Weight: 5375 Carats

A charismatic and enticing creation of the reformer, propagator, the last of the 24 Tirthankars, Lord Mahavira by the lapidary. Classic body proportions, majestic facial expressions together with the lion chinha on the platform signifying the existence of the enlightened soul. The little golden accents add regality to the dark grey statue carved out of a single rock of gun metal.

Ashtapad Related Stories

1. Shri Rishabhdev Janma Kalyanak
2. Shri Rishabhdev Varsi Tap Parna (fast breaking ceremony)
3. Shri Rishabhdev Bhagwan in Samavasaran
4. Shri Rishabhdev - Nirvana Kalyanak.
5. King Bharat Chakravarti.
6. King Bharat at Rang Mandap* on Ashtapad
7. King Bharat in Areesa Mahal (palace of mirrors)
8. King Sagar's sons and Naag Kumar.
9. Gautam Swami seeking permission from Bhagwan Mahavir to visit Ashtapad.
10. Gautam Swami climbing Ashtapad with the help of Sun-rays (Atma Labhdhi).* Sunrays with Laser Effect.*
11. Gautam Swami – scripting of Jag-Chintamani Sutra.*
12. 5 Tapas on each of the first 3 steps, total 15 - representing 1503.*
13. Gautam Swami and Tapas – Kheer Parna.
14. Gautam Swami and Tiryank Jrumbhak Dev Updesh.*
15. Vali Muni and Ravan Viman.*
16. Ravan lifting Ashtapad.*
17. Ravan and Mandodari devotion (Bhakti).*
18. Ravan and Dharnendra Dev Dialogue.*
19. Rani Veermati (previous life of Damayanti) and 'Tilak' Story.*
20. Shri Padlipta Suri's Visit to Ashtapad.
21. Indra Viman and Angels with Garland.*
22. Sun, Moon, Animals, Birds, Trees and other carvings.
23. Bahubali Story.
24. Sundari and 98 Brothers.

* On the mountain and others are in front of the mountain

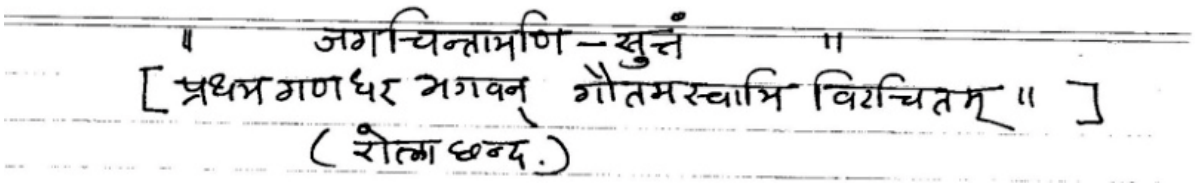

इच्छा-कारेण संदिसह भगवन्! चैत्य-वन्दन करूं? इच्छं.
जग-चिन्तामणि! जग-नाह! जग-गुरू! जग-रक्खण!
जग-बंधव! जग-सत्थवाह! जग-भाव-विअक्खण!
अट्ठावय-संठविअ-रूव! कम्मट्ठ-विणासण!
चउवीसं पि जिणवर! जयंतु अ-प्पडिहय-सासण.

Jag-Chintamani Sutram

Oh all the 24 Jineshvars! Like the desire yielding jewel of the universe! The lord of the universe! The protector of the living beings of the universe! The brother of the living beings! The supreme guide of the living beings! Proficient in knowing and manifesting all the truths of the universe! Such whose idols are consecrated on Ashtapad Mountain! The annihilator of all 8 karmas! & whose precept prevails unobstructed forever, may you be Victorious!

There are many legends associated with Shri Ashtapad Tirth, out of which the following 24 have been depicted in individual carved units. Related stories are briefly narrated separately. Initially, the stories were carved in a two-dimensional design at the base, on the sides of the mountain, in the first two prototypes. As the concept matured, these carvings depicting various stories related to Shri Ashtapad were developed into separate three-dimensional carved units.

Janma Kalyanak

During the third era, King Nabhiraj and Queen Marudevi ruled over Bharat Kshetra. The Queen gave birth to a son named Rishabha.

Shri Rishabh became King, ruling well and teaching various skills to his people. As his life went by, Rishabh decided to renounce worldly life. He donated all his possessions and became a monk.

Varsi Tap Parna

As a monk, Rishabhdev wandered from house to house for thirteen months. People offered him gold and other valuables, not knowing that he would only accept food. It wasn't until Rishabhdev reached the city of Hastinapur in northern India; at that time King Shreyans Kumar bowed down and offered Rishabhdev fresh sugarcane juice as Gochari. Since then, the Varsi Tap (penance) and the corresponding fast breaking ceremony of drinking sugar cane juice during Parna have been followed.

Bharat Chakravarti

Bharat was the eldest son of Rishabhdev. After his father renounced the throne, Bharat became the King. When King Bharat heard about Rishabhdev Bhagwan's nirvana, he went to Ashtapad to pay homage. There, Bharat not only constructed a gemstone-studded palace, but also installed the idols of the 24 Tirthankaras as Rishabhdev had described in his sermon.

Areesa Mahal

King Bharat was looking in the mirror in his palace. When one of the rings fell off of his finger, King Bharat saw his bare finger and wondered what he would look like without any ornamentation. As he removed all his jewelry, he realized his material possessions were creating the illusion of beauty & that true beauty comes from within. With his newfound awareness, King Bharat entered deep thought, where he was able to destroy all his Ghati Karma & reach Keval-Jnan.

Shri Gautam Swami

When Bhagwan Mahavir established the Chaturvidha Sangha, Indrabhuti Gautam was his first disciple. Bhagwan Mahavir said in his sermon, “A person who scales Ashtapad & offers prayers to 24 Tirthankars attains Moksha in the same life.” When Gautam Swami heard this, he requested permission from Bhagwan Mahavir to go to Ashtapad. With the help of spiritual power, Gautam Swami scaled Ashtapad Mountain by holding onto sunrays as a rope. He offered his prayers to 24 Tirthankars & compiled the first verse of Jag-Chintamani Sutram.

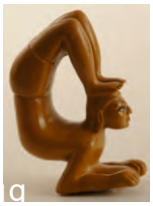

Tapas Kheer Parna

When Gautam Swami arrived at the bottom of the Ashtapad Mountain, he saw 3 ascetics, with 500 disciples each trying to scale Mount Ashtapad, who could not climb more than 3 steps. Next morning when he came down, all 1503 Tapas were impressed by his achievement and wanted to be his disciples. Due to their earnest desire he initiated them. As all the Tapas were fasting for 3 days, Gautam Swami arranged Kheer (rice cooked in milk) for Parna. Even though the quantity of Kheer was not enough, due to his spiritual power he could feed Kheer to all of them by putting his thumb in the vessel. Upon arrival, they saw Mahavir Swami in Samavasaran, and Gautam Swami asked all Tapas to sit along with other Sadhu. Then Bhagwan Mahavir said, “Gautam! You need to bow to these Kevalis.” Now Gautam Swami realized that all Tapas had become Kevali.

Tiryank Jrumbhak Dev

That night a heavenly god named Vaishraman (Tiryank Jrumbhak dev, in one of the previous life of a great sage Vajra-swami) also came there to worship. He saw Gautam Swami who looked very handsome and healthy. He thought how can this monk do penance and still look this healthy. Gautam Swami read his mind and told the story of Pundarik and Kandarik and explained that an emaciated body is not the indication of penance. But to control the soul through meritorious meditation is real penance. This way he cleared the doubt of the heavenly god.

Nag Kumar & Sagar's sons

King Sagar had sixty thousand sons who went to Mount Ashtapad and prayed to all 24 Tirthankars. In order to protect the temple, they dug a big trench all around the mountain that disturbed the King of serpents who lived there. Nag Kumar Dev was very angry, but when the Princes apologized to Nag Kumar he pardoned them & went away. The princes thought the trench will be filled up over the period, so they decided to fill it up with holy water from the Ganges & disturbed Nag Kumar Dev again, so he came out & burned all 60,000 princes to ashes.

Ravan & Bali Muni

King Ravan was flying over Mount Ashtapad when his Viman suddenly stopped because Ravan had failed to pay respect to a monk named Bali Muni, who was meditating there. This angered Ravan as he remembered his previous revenge. So he decided to uproot the whole mountain and throw it in the ocean along with Bali Muni. With his special Avadhi-Jnan knowledge, Bali knew what Ravan was planning so he held down the mountain by pressing with his toe. Ravan was unable to handle the pressure and begged for forgiveness.

Ravan & Mandodari Bhakti

Ravan and his wife Mandodari went to Mount Ashtapad to pray. Mandodari started dancing while Ravan started playing the Veena, a musical instrument. When a string from the Veena accidentally broke, Ravan pulled a vein from his thigh, replaced the broken string, and continued playing the Veena. Afterwards they performed pooja & offered prayers to the idols. Thus Ravan earned Tirthankar Nam-karma, ensuring a place in the future Chovisi.

Rani Veermati

While traveling King Mamman and Queen Veermati met a monk named Muniraj who was on his way to Ashtapad Tirth. Since then, Queen Veermati wanted to visit Ashtapad Tirth and pray there. After the Queen completed a long penance, Shasan Devi, a goddess, assisted Veermati to Ashtapad. The Queen prayed to all 24 Tirthankaras and placed a gemstone studded gold tilak on the forehead of all the idols. In a later life, as Queen Damayanti, her forehead was glowing like the ruby tilak that she had previously adorned on all the Tirthankaras.

Collection of Literature on Ashtapad

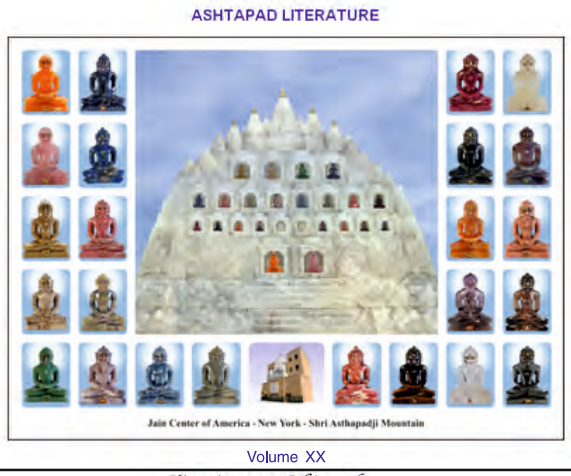

Collection of Ashtapad Literature
Volume I to XX
Total pages 0001 to 9100

Content –
Original literature from scriptures
Historical facts and findings
Bhagwan Rishabhdev and King Bharat,
Shri Gautam Swami and Related stories
Pooja, stavan, and stutis
Research related topics and reports
Crystals, Gemstones and Nav Graha.
Exhibits and seminars

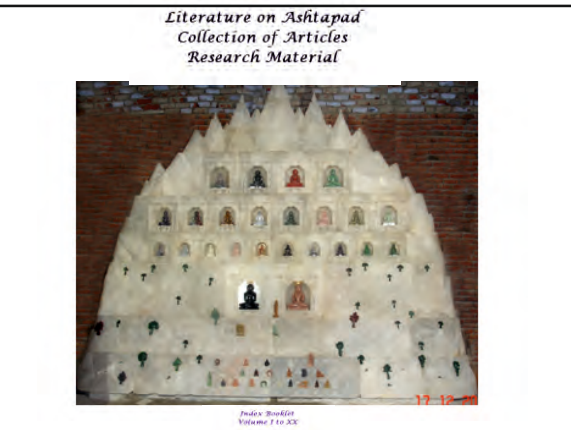

Ashtapad Literature Master Index
Language English

Content –
Cross reference with Code index
Selected and edited material
Subject and Authors reference
Bibliography

Ashtapad Pamphlet
Language: Hindi. English, Gujarati

Content –
Development of Concept
Development of Design
Model making
Crystal and gemstones
Shri Chovisi
Related stories
Exhibits and Seminars
Research

List of Available DVD on Ashtapad Literature and Research

Literature DVD Volume I – X
Literature DVD Volume XI – XX
Index Booklet with Cross Reference
Kailash Tour Video (KM Video)
Kailash Mansarovar Photo DVD
Geology (Research) DVD
Ratna Mandir Video
Pooja and Stavans DVD
Powerpoint Presentations DVD

Collection of Literature on Ashtapad

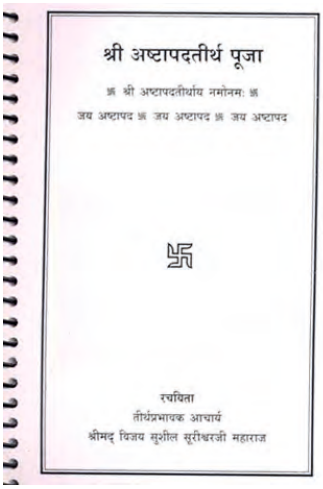

Ashtapad Pooja Booklet
Language: Gujarati and Hindi

Content –
Shri Deepvijayji Ashtapad Pooja
Shri Shushilsuriswarji Ashtapad Pooja

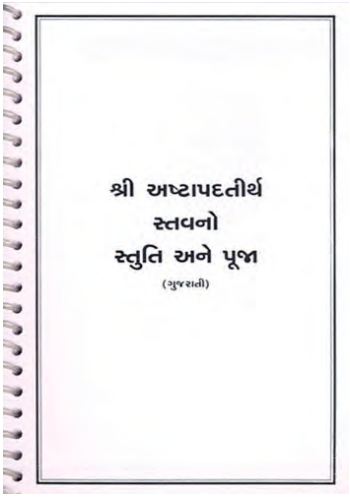

Ashtapad Stavan Booklet
Language: Gujarati and Hindi

Content –
Collection of Stavans and stutis from scriptures and from modern times

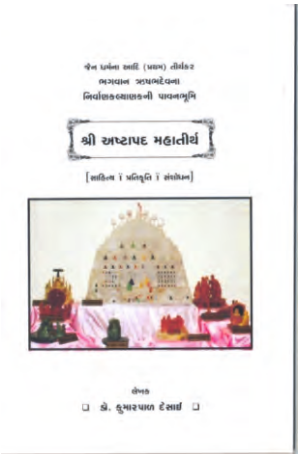

Ashtapad Parichay Pustika
Language: Gujarati
By Padmashri Kumarpal Desai

Contents –
Describing details about Ashtapad
Making of the model
Research work

Research and Field Trips

Jain Center of America Inc., New York (JCA) has constructed a model of Ashtapad. This Center is interested in locating Ashtapad Maha Tirth and Ashtapad Mountain. Three research trips were organized by JCA to visit and research the Kailash Mansarovar area from 2006 to 2009. The main objectives of this excursion were to:

1. Add depth and breadth to the research already conducted.
2. Find the location/existence of Ashtapad as described in scripture.
3. Prove the existence of Ashtapad geographically and archaeologically.

Ashtapad Research International Foundation (ARIF)

In recent history, no one has witnessed the actual Ashtapad Tirth as described in the scriptures. Pilgrims and visitors travel to the mountain where this Tirth is believed to be hidden somewhere. Many individuals and organizations are involved in research to unravel the mysteries of this legendry place.

We are currently working on the following:

- We are collecting literature on Ashtapad from scripture & have put it in XX volumes. It includes details on Ashtapad, pooja, stavans, exhibits, research etc.
- An index booklet with cross-references from XX Volumes
- Ashtapad Parichaya Pustika and pamphlet regarding Ashtapad Maha Tirth (Ratna Mandir) in English, Hindi & Gujarati have been published.
- We are working on 10% selection of articles to put them in two volumes.
- Collection of literature and research material is available in DVD formats.
- We are publishing articles on Ashtapad on and off for information to public.
- The Ashtapad Model - a replica and all 3 Chovisi (72 idols of Tirthankars) & other idols were exhibited in many major cities where there was a tremendous turn out.
- Making of Ashtapad & research trip to Kailash video was very well received.
- We held 3 seminars at Ahmedabad & Mumbai & planning an International one.
- We have visited Dharamshala and we are coordinating the studies from Tibetan literature and Bon Po - the indigenous religion of Tibet at that time.
- We have already undertaken 3 field trips to KM region to do preliminary research.
- Satellite studies have helped us a lot in trying to locate the buried structure. We are also trying to get high resolution satellite data for better interpretation.
- We are preparing a proposal for research which will be sent to many research institutions globally & to International Geological Correlation Program at UN.

Research and Field Trips

Kailash at A.M.

Kailash Mountain also known as KANG RIM POCHE is 25 miles north of Mansarovar up in the Himalayas. Between Mansarovar (Padma Had) and Kailash, about 5-7 miles North-East, is another mountain called Ashtapad.

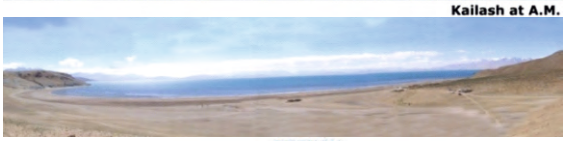

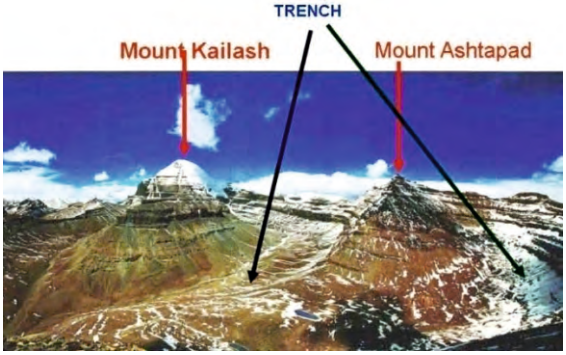

This mountain is 8 miles in height as per scriptures and is covered with white snow and hence known as Dhawalgiri. You can walk from "DARECHIN" after crossing about 15-20 mountain hills, and one will reach there in 4 to 6 hours. Buddhist pilgrims call this mountain "Kang Siche."

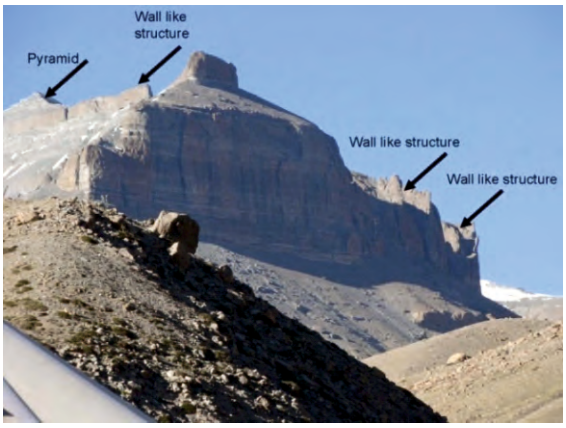

Nandi Parvat:
Shri Bharatbhai Hansraj Shah thinks this could be Ashtapad. He has taken several pictures of the mountain to prove that this is "Sinh Nishadhya Prasad"

Kailash and Nandi in the front

Research and Field Trips

KM Tour # 3, research group
June-July 2009

Area east of Kailash

Ruins found around Kailash region

Research and Field Trips

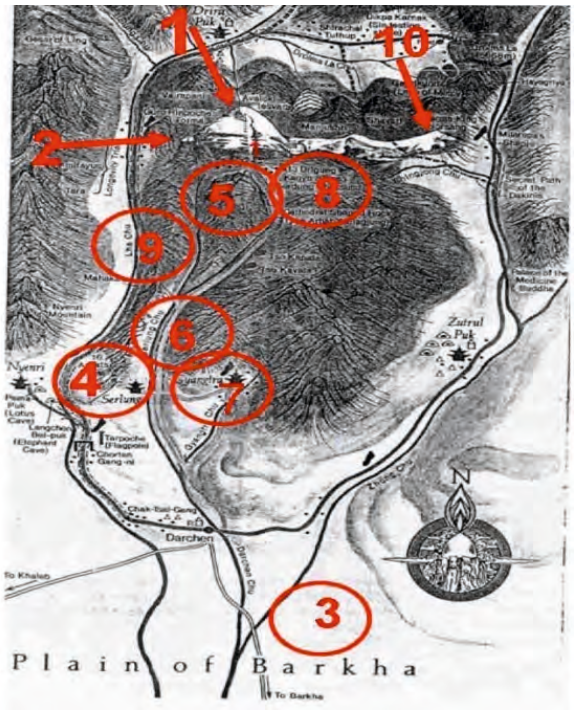

Probable Site for Ashtapad

(1) Mount Kailash, (2) Bonari near Kailash, (3) Barkha plains, (4) Tarboche, (5) Nandi Parvat, (6) Mountain between Serlung Gompa and Gyandrag Monastry, (7) Gyandrag Monastry, (8) 13 Drigung Kagyu Chorten, (9) Probable site of Ashtapad known as Gombo Phang or Trinetra or Mahakal, (10) The site was detected using satellite data by Mr. P.S. Thakker and known as Dharma King Norsang.

We are working with the satellite images (high resolution data) so that we can locate any buried structure. Latest report by Mr. P.S. Thakker is being studied.

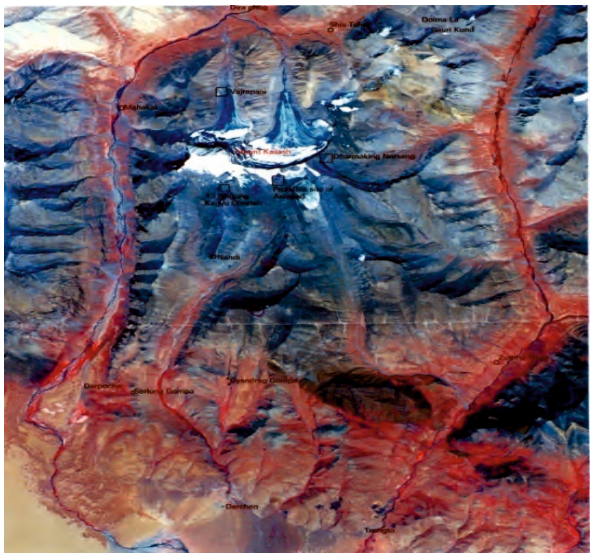

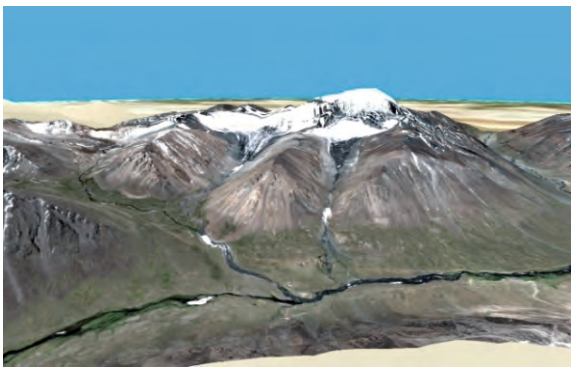

Conclusion: Shri Adinath era was the dawning of world civilization & if located, it will tell us about early growth of human civilization. This will open a new chapter on world history and will become a potential source of information about religion and culture of that period.

Thanks to the financial, technical and intellectual support of several individuals, we have been able to sustain the ongoing projects of ARIF. The project has recently moved into a new phase of initiatives, and as a result, we need additional funding to support our activities. We welcome your participation in this research work.

Seminars

Seminar at Ahmedabad January 2005

Seminar at Delhi November 2005

Seminars

Seminar at Kolkata November 2005

Seminar at Ahmedabad January 2009

Discussion Seminar at Ahmedabad November 2009

Seminars

	Seminar at Mumbai April 2009, there was a keen interest from the public.
	Seminar at Mumbai April 2009. Presentation of Ashtapad Literature Volume and DVD.
	Seminar at Mumbai April 2009, Ashtapad Literature Volume and DVD Presentation
	Seminar at Mumbai April 2009 Scientists and researchers from KM Tour # 3 delivered their research reports.

Exhibitions in Various Cities

Exhibition at Mumbai June 2003
Cleveland- July
JCA, New York - August
Antwerp- November

Exhibition and Anjanshalaka at Surat May 2004
Acharya Shri Ramchandsuri (Dehlawala) gave the blessings.
Tuscan AGTA – February 2004
Key Handover ceremony – November 2004

Exhibition at Palitana - December 2004
Many Acharyas visited and gave blessings

Exhibitions in various cities

Exhibition and Ashtapad Pooja at Ahmedabad - January 2005
JCA Pratishtha- June 2005

Exhibition at Jaipur 2005
Acharya Shri Maha Pragyaji gave the blessings

Jaipur exhibition 2005
Many Sadhuji and Sadhviji gave blessings

Exhibitions in various cities

	Exhibit at Delhi November 2005 Lieutenant Governor Mr. B Joshi of Delhi, and M.P. Mr. Pushp Jain Visited the exhibit.
	Exhibit at Kolkata November 2005 Governor of Hariyana, Mr. A. R. Kidvai visited the Exhibit
	Exhibit at Jaipur, 2006 Acharya Shri Bhanu Chandra Suriji gave blessings.
	Jaipur Jewelry Show, 2006

Exhibitions in various cities

	Exhibition at Mumbai January 2007. JITO Triple Event – Jain Pavilion Pujya Ganivarya Naypadmasagar Maharaj Saheb gave the blessings
 	Exhibition at JAINA Convention, New Jersey, July 2007 Attending Gurudev gave the blessings. Many scholars visited the exhibit.
	Exhibit at L.A., 2007 Sadhvi Shri Shilapiji gave blessings.

Exhibitions in various cities

	Exhibition at Mumbai January 2008. JITO Triple Event – Jain Pavillion
	Pujya Ganivarya Naypadmasagar Maharaj Saheb gave the blessings
	Ashtapad Mountain with Shri Chovisi was temporarily exhibited here. The mountain is now permanently installed at our temple in New York.
	Gurudev Rakeshbhai gave blessings.

Exhibitions in various cities

	Exhibit at Jaipur 2008
	Ex-Vice President of India Shri Bhairon Singhji Shekhawat visited the exhibit
	Many Sadhuji gave blessings.
	Many Sadhviji gave blessings.

Exhibitions in various cities

	Exhibit at Dhanera October 2008. Pujya Shri Jagatchandrasuriji MaharajSaheb gave the blessings
	Pujya Shri Abhaydevsuriji Maharaj Saheb gave the blessings at RamSan (near Dhanera)
	Exhibit at Mumbai April 2009 Pujya Ganivarya Naypadmasagarji Maharajsaheb gave blessings.
	Exhibit at Bangalore May 2010 Sadhvi Mayana Shriji gave blessings.

Adhar Abhishek, Pooja and Bhavana - *Mumbai*

	Adhar Abhishek of Shri Ashtapad Mountain and Chovisi at Mumbai April 2009, under the Nishra of Pujya Ganivarya Naypadmasagarji Maharajsaheb, where 11 Sangh from Mumbai took part.
	Adhar Abhishek at Mumbai April 2009
	Adhar Abhishek at Mumbai April 2009
	Adhar Abhishek at Mumbai April 2009

Adhar Abhishek, Pooja and Bhavana - *Mumbai*

	Shri Ashtapadji Pooja (Shri DeepVijayji Maharaj) Mumbai April 2009
	Shri Ashtapadji Pooja at Mumbai April 2009
	Shri Ashtapadji Pooja at Mumbai April 2009
	Bhavana Mumbai April 2009

Mountain Installation Ceremony – *New York*

	Shri Ashtapadji Mountain Installation Ceremonies at the temple Jain Center of America Inc., New York , June 2009 Members putting Nav Graha stones under Shila no. 1 and 2
	Mountain Installation Ceremony at New York June 2009 Members installing 1st Shila
	Mountain Installation Ceremony at New York June 2009 Members installing 2nd Shila
	Mountain Installation Ceremony at New York June 2009

Ashtapad Pratishtha Mahotsav - *June 10th to 21st, 2010*

	Patrika Writing Sangh Pati writing the Patrika April 22, 2010
	Patrika Writing Sangh Pati writing the Patrika April 22, 2010
	Kumbh Stapana June 10th 2010
	Kumbh Stapana June 10th 2010

Ashtapad Pratishtha Mahotsav -*Opening Ceremony June 11th, 2010*

Ashtapad Pratishtha Mahotsav – *Varghodo June 12th, 2010*

Ashtapad Pratishtha Mahotsav - *Nagar Pravesh/Exhibition – June 12th*

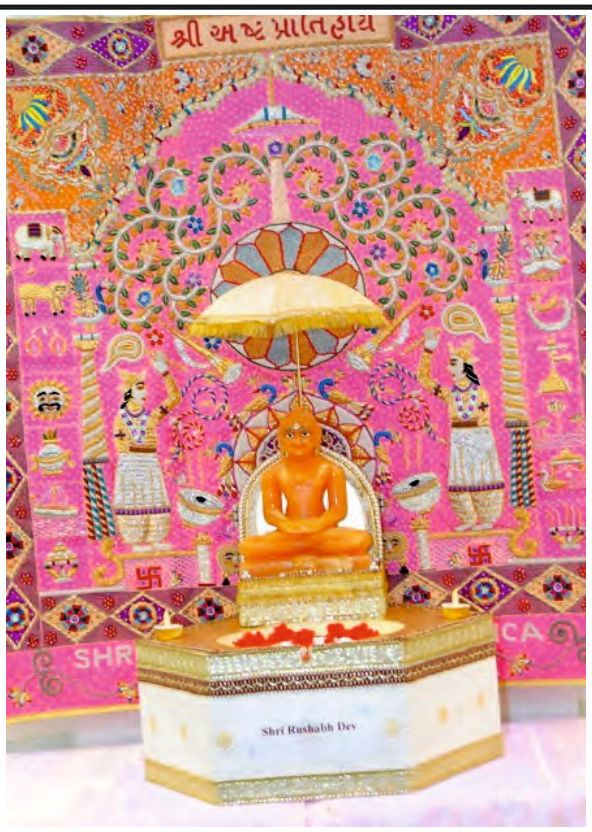

Ashtapad Pratishtha Mahotsav - *Ashtapad Pooja / Culture Program*

Ashtapad Pratishtha Mahotsav - *Adhar Abhishek – June 19th, 2010*

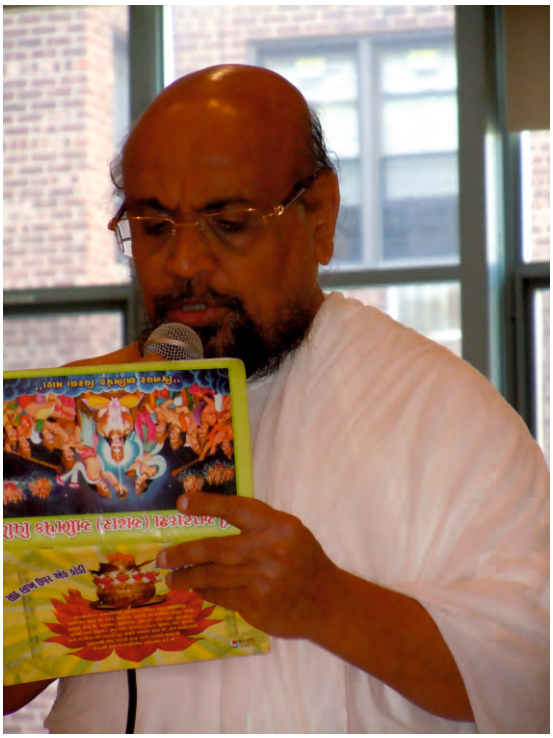

Ashtapad Pratishtha Mahotsav - *Pratishtha Ceremonies – June 20th*

Ashtapad Pratishtha Mahotsav - *Pratishtha Ceremonies/ Dwar Opening*

Ashtapad Calendar, Stamp, Coin, and Foil

Shri Ashtapad Mountain and Shri Chovisi Pictures were Printed in Jaina Calendar for the month of June 2010 along with description of Ashtapad.

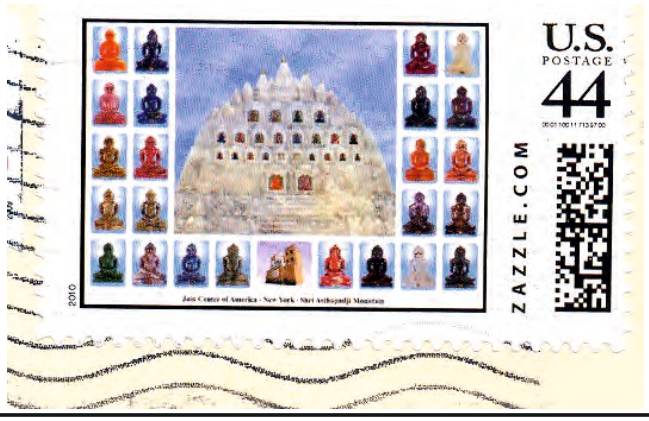

A first class stamp was specially designed with the picture of Shri Ashtapad mountain with Shri Chovisi for mailing purposes.

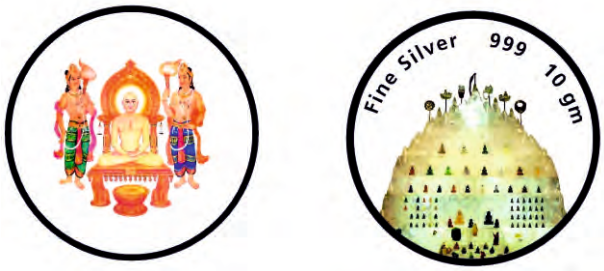

A Coin was specially minted with Shri Adinath Bhagwan picture on one side and Shri Ashtapad Picture on other side during Adhar Abhishek at Mumbai.

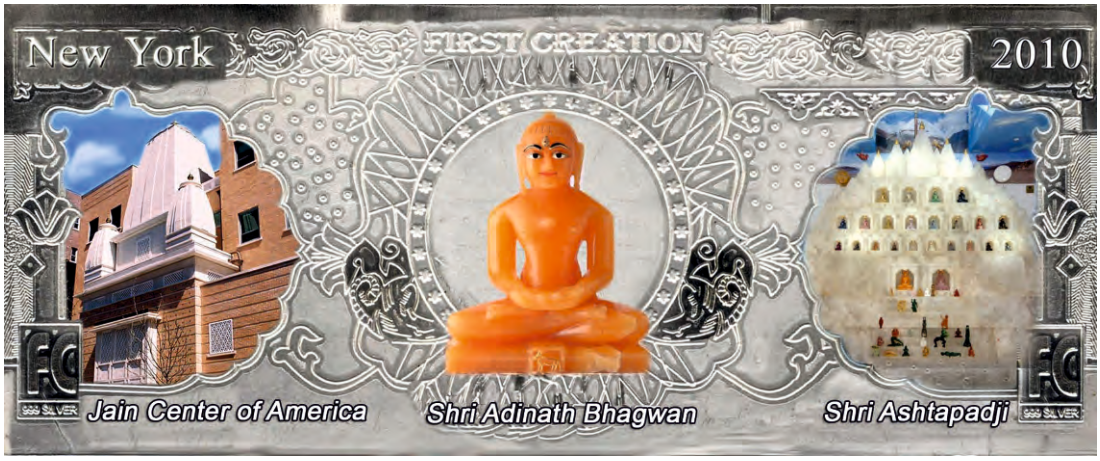

A silver note and Bookmark

Upcoming Ashtapad Granth

Part 2

Looking for the Lost (Lupt) Tirth

(Research on Ashtapad)

Ashtapad Research International Foundation (ARIF)

ARIF
Dr. R. Shah
6 East, 45th Street
Suite 1100
New York, NY 10017
doctorrshah@yahoo.com

ARIF
104, Shri Gopalnagar,
Gopalpura Byepass,
P.O. Shyamnagar.
Jaipur-302019, India
vbordia@gmail.com

ARIF
Dr. Jitendra B. Shah
L.D. Institue of Indology
Nr. Gujarat University,
Navrangpura
Ahmedabad - 380 009.
Jitendrabshah@yahoo.com

Jain Center of America Inc.

43-11 Ithaca Street
Elmhurst, NY 11373
Tel: (718) 478-9141 info@nyjca.org
Fax: (718) 478-9144 www.nyjca.org

What Newspaper Says ?

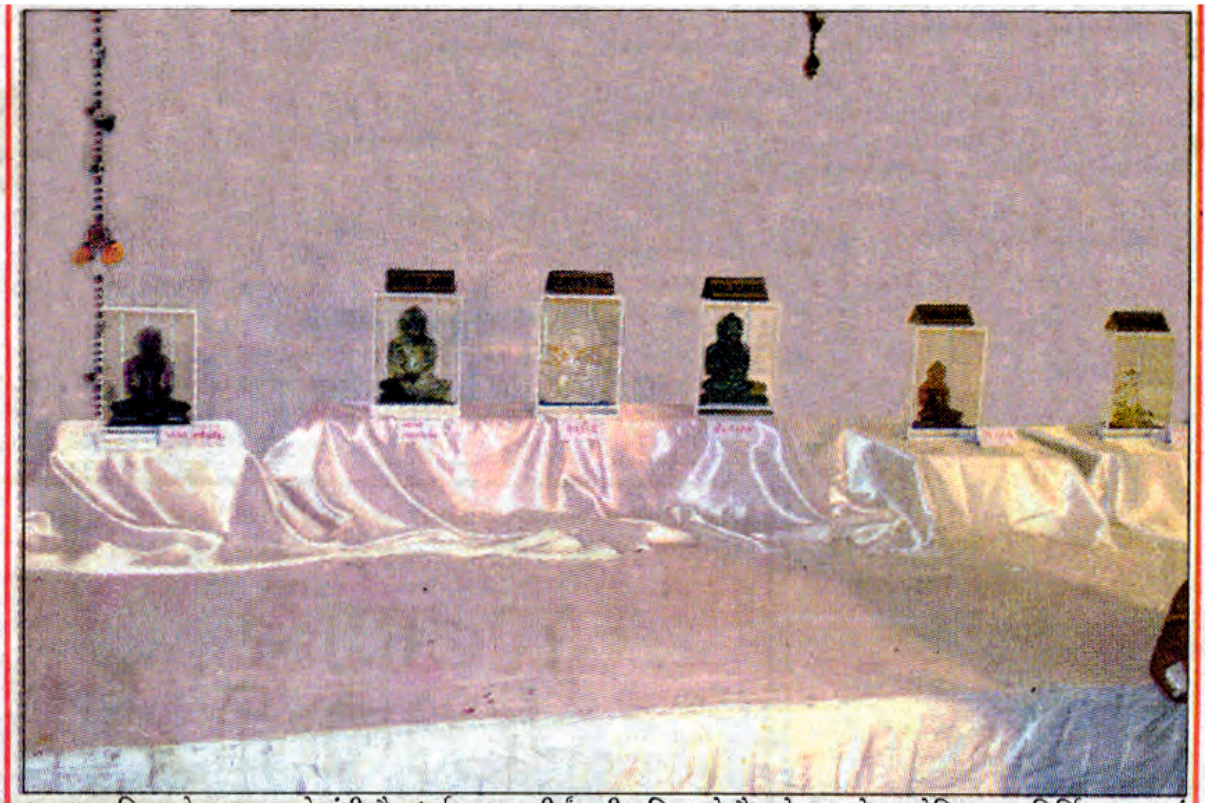

અમૂલ્ય પ્રતિમાઓઃ સાચા રત્નોમાંથી જૈન ધર્મના ૨૪ તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ જૈન સેન્ટર ઓફ અમેરિકા દ્વારા નિર્મિત કરવામાં આવી છે. સ્થાપના ન્યુયોર્ક ખાતે કરવામાં આવે એ પહેલા શહેરમાં જૈન સમાજ માટે દર્શન માટે મુકવામાં આવી હતી.

ન્યૂયોર્ક લઈ જવા પૂર્વે સૂરતમાં લવાયેલી રત્નો જડિત ૨૪ તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ

(પ્રતિનિધિ) સૂરત,તા.૨૯

સદીઓ પુરાણા જૈન ધર્મની ભારતીય સમાજમાં એક વિશિષ્ટ પ્રતિભા ઉપસી છે. ભગવાન મહાવીરના સિદ્ધાંતોને સંપૂર્ણ વરેલા જૈન સમાજ અત્યાધુનિક વિજ્ઞાન સો પણ કદમ મીલાવીને ધર્મનો પ્રચાર કરે છે. જેના ભાગરૂપે જ ૨૪ તીર્થંકરની સાચા બહુમૂલ્ય રત્નોમાંથી બનાવવામાં આવેલી ૪૦ જેટલી અમૂલ્ય પ્રતિમાઓ ન્યુયોર્કના મંદિરમાં લઈ જવાય એ પહેલા સુરત શહેરમાં દર્શન માટે લાવવામાં આવી હતી.

દુનિયાભરમાં કલાત્મક મૂર્તિઓ બનાવવા માટે પ્રખ્યાત સ્થળ જયપુર ખાતે સાચા રત્નોમાંથી બનાવવામાં આવેલી ૪૦ જેટલી મૂર્તિની વિગતો મુજબ મૂર્તિ બનાવવા માટે મુખ્ય હિસ્સો ક્રિસ્ટલ બ્રાઝીલથી મંગાવવામાં આવ્યા બાદ પાંચ વર્ષ પહેલા મૂર્તિ બનાવવાનો પ્રારંભ થયો હતો. જેમાં હેમરલ, રૂબી, ટોપાઝ, મરકસ, એમએસસીસ વગેરે સાચા રત્નોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો

ક્રિસ્ટલ બાઝિલથી મગાવાયા બાદ પાંચ વર્ષ પૂર્વે મૂર્તિઓ બનાવવાનો પ્રારંભ થયો હતો

છે. ભારત ભરમાં સંભવત સાચા રત્નોમાંથી આવી અમૂલ્ય મૂર્તિ ભાગ્યે જ જોવા મળી શકે. કોઈપણ કિંમત અંદાઝી ન શકાય એવી ૨૪ તીર્થંકર ભગવાનની અલગ- અલગ પ્રતિમાઓ ન્યુયોર્ક ખાતે જૈન સેન્ટર ઓફ અમેરિકા દ્વારા નિર્મિત કરવામાં આવી છે. જેના દર્શન આવતી કાલ સુધી શહેરીજનો કરી શકશે. ત્યાર બાદ પ્રતિમાઓને સીધી ન્યુયોર્ક લઈ જવામાં આવશે.

સામાન્ય રીતે ભગવાનની પ્રતિમાઓ પથ્થરમાંથી કે આરસમાંથી બનાવવામાં આવતી હોય છે પરંતુ સાચા રત્નોમાંથી એકી સાથે ૪૦ જેટલી પ્રતિમાઓ બનાવવાનું ભગીરથ કાર્ય જૈન સેન્ટર ઓફ અમેરિકા દ્વારા પાર પાડવામાં આવ્યું છે. હાલમાં ન્યુયોર્ક ખાતે બની રહેલા જૈન મંદિરમાં આ પ્રતિમાઓ પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવશે. મૂર્તિની લંબાઈ લગભગ ૭ થી ૮ ઈંચની છે.

આવતી કાલ સુધી અઠવાલાઈન્સ ખાતે સ્થિત જૈન મંદિર સામે પ્લેઝન્ટ પ્લાઝા બિલ્ડીગની બાજુમાં આવેલા જૈન ઉપાશ્રય ખાતે અમૂલ્ય પ્રતિમાઓના દર્શન કરી શકાશે.

ASHTAPAD & GEMSTONE JINA PRATIMAS

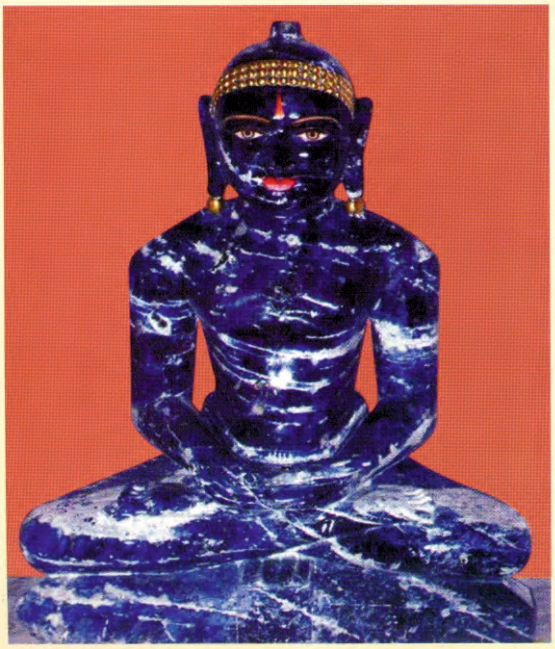

Shri Munisuvrat Swami

The star attraction of the Jain Pavilion will be the Ashtapad made of pure crystal depicting the place of Nirvana kalyanak of Tirthankar Adinath. The Ashtapad Tirth model carved in crystal is 14.6 ft. wide 12.7ft. height and 5 ft. deep weighing 11 tonnes, perhaps the largest of its kind in the world. Visitors will get a glimpse of upcoming Nav Graha Temple (9 Tirthankara idols & 9 Graha stones). Shri Munisuvrat Swami Idol 51" height and 41" wide carved from Sodalite stone - one piece is a beautiful exhibit. 108 Jain Pratimas carved from various gemstones namely Emerald, Ruby, Aquamarine, Tourmaline, Amethyst, Kunzite, Morganite, Smoky, Rose Quartz, Malachite and so on will be displayed. Some of them are rare by any description.

चेन्नई के नेहरु इनडोर स्टेडियम में रविवार को दीप प्रज्वलन करते जीतो की नई कार्यकारिणी के पदाधिकारी।

'जैन धर्म विश्व का सबसे प्राचीन'

जीतो के पदाधिकारियों को दिलाई शपथ

कार्यालय संवाददाता @ चेन्नई

जैन इंटरनेशनल ट्रेड ऑर्गेनाईजेशन (जीतो) के प्रणेता व गणिवर्य नयपदम सागर म. का कहना है कि जैन धर्म विश्व का सबसे प्राचीन धर्म है। वे यहां नेहरु इनडोर स्टेडियम में रविवार को जीतो के पदाधिकारियों को शपथ दिलाने से पहले मुथुत फाइनेंस के चेयरमैन एम. जी. जॉर्ज के भाषण के दौरान जैन धर्म को सबसे प्राचीन बताए जाने का हवाला दे रहे थे।

मुनि ने स्मरण दिलाया कि जब देश की सीमाओं से परे हैं। यह आत्मा की पवित्रता व विश्वास को मानता है और पूरी तरह से निष्पक्ष है। मुनि ने इस मौके पर जीतो की नई कार्यकारिणी के पदाधिकारियों को शपथ दिलाई।

नए पदाधिकारी

जीतो एपेक्स के राष्ट्रीय अध्यक्ष चम्पालाल वर्द्धन, जीतो एपेक्स के चेयरमैन नरेंद्र बलदोता, महामंत्री उत्कर्ष भाई, महामंत्री राकेश मेहता व कोषाध्यक्ष के अलावा निदेशक मण्डल के 27 सदस्यों ने शपथ ली।

मुनि ने बताया कि अमरीका के डॉ. रजनीश भाई जिन्होंने जैन तीर्थंकरों की हीरे व बहुमूल्य रत्न जड़ित मूर्तियां भारत में ही रखने का फैसला किया है के सहयोग से पालीताणा में जल्द ही एक मंदिर बनेगा जहां इन मूर्तियों को स्थापित किया जाएगा। इस मौके पर जीतो चेन्नई के अध्यक्ष सुरेश मूथा, जीतो के अंतरराष्ट्रीय अध्यक्ष शैलेष मेहता व उद्योग जगत व जैन समाज की विशिष्ट हस्तियां उपस्थित थीं।

ઋષભદેવના નિર્વાણ તીર્થની ન્યૂયોર્કમાં પ્રતિષ્ઠા કરાશે

અમદાવાદ, રવિવાર

જૈન ધર્મના ચોવીસ તીર્થંકરો પૈકીના પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનની નિર્વાણ ભૂમિ શ્રી અષ્ટાપદ મહાતીર્થનું અમેરિકામાં ન્યયોર્કમાં આવેલ જૈન સેન્ટર ઓફ અમેરિકા દ્વારા આરાધના ભવન સહિત નૂતન જીનાલયનું નિર્માણ થનાર છે. આ મહાતીર્થનું હાલ ભારતમાં જયપુર વગેરે સ્થળોએ નિર્માણ કાર્ય તડામાર ચાલી રહ્યું છે.

નિવાર્ણ તીર્થના ચોક્કસ સ્થળ વિશે વિદ્વાનો અને સંશોધકોનો યોજાયેલો પરિસંવાદ

સેન્ટરે ૧૯૮૧ માં નાના પાયે સ્થાનિક જૈનોને ધર્મ આરાધનામાં સહાય કરવા એક નાનકડું દેરાસર પ્રસ્થાપિત કરેલું જેમાંથી તે આજે એક વટવૃક્ષ સમુ સંકુલ બની ગયું છે. સેન્ટરે વધારાની જમીન મેળવીને શ્રી અષ્ટાપદ મહાતીર્થની ભવ્યતાને સાકાર કરવાના હેતુથી મોટાપાયે મહાતીર્થનું નિર્માણ કરવાનું બીડું ઝડપ્યું છે. જેમાં અનેક જૈન ધર્મીય અને વિદ્વાનો સહાય કરી રહ્યા છે. ઈ.સ.૨૦૦૬ ના મહિનામાં અખાત્રીજના પાવન દિવસે ન્યૂયોર્કના આ દેરાસરમાં શ્રી અષ્ટાપદજી મહાતીર્થની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું આયોજન છે. જૈન અગ્રણી ડૉ. રજનીભાઈ શાહ, સંસદ સભ્ય પુષ્પ જૈન, તપન શાહ વગેરેએ જણાવ્યું હતું કે, જૈન ધર્મના ત્રેવીસ જેટલા તીર્થંકરોની નિર્વાણ ભૂમિ વિશે શાસ્ત્રોમાં પૂરી માહિતી ઉપલબ્ધ છે. અષ્ટાપદ મહાતીર્થના સ્થળને વિશે છેલ્લાં કેટલાયે વર્ષોથી વિસ્તૃત પાયા પર સંશોધન થઈ રહ્યું છે અને પ્રસ્થાપિત થઈ ગયું છે કે તે માનસરોવર અને કૈલાસની વચ્ચે આવેલું છે. આ અષ્ટાપદ મહાતીર્થ જ્ઞાન-ભક્તિ મહોત્સવના ભાગરૂપ અષ્ટાપદ અને કૈલાસ એક જ છે કે જુદા જુદા એ વિશે આજે અમદાવાદમાં એક વિશિષ્ટ પરિસંવાદ યોજાઈ ગયો. આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદોમાં જૈન ધર્મ વિશેના વ્યાખ્યાતા અને રાષ્ટ્રસંઘ ખાતેના પૂર્વ રાજદૂત તથા અર્થશાસ્ત્રી ડૉ. એન.પી. જૈને પરિસંવાદને સંબોધતાં જણાવ્યું હતું કે, મેં વિદેશોમાં રહેતા અનેક જૈન પરિવારો સાથે કરેલી. વાતચીતમાં એક વાત સ્પષ્ટ છે કે દેશની અંદરના કરતાં દેશ બહાર વસતા જૈનોએ જૈન સંસ્કૃતિ ટકાવી રાખવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. જો કે જૈનોએ માત્ર શાકાહારી બની રહેવા ઉપરાંત માનવતાવાદી પણ બનવાનું છે. ખુદ ગાંધીજીએ એમના આદર્શોરૂપે કરુણપ્રધાન, સહિષ્ણુતા પ્રધાન સહિતની અહિંસાને આશ્રય લઈને સ્વાતંત્ર્યની ચળવળ ચલાવી હતી.

RARE MINIATURE ON DISPLAY AT JAIN TEMPLE

TIMES NEWS NETWORK

AHMEDABED: A miniature model of the largest-ever Ashtapad Tirth of its kind, comprising idols of 72 Jain Tirthankars made of precious and semi-precious stones, is on display at the Hutheesing Jain Temple here, this weekend.

The original Tirth, which will be set up in New York in 2006, is under construction and 14.5 feet in breadth, it is being made of 80 kinds of precious and semi-precious stones.

The raw material is mostly being imported and 30 tonnes of crystal has been acquired from Brazil, of which 12 tonnes will be used for the Tirth.

The stones being unique and colourful, a miniature modeal is being displaye at various Jain temples in Palitana, Surat, Ahmedabad and Mumbai.

"Shri Ashapad Mahatirth Darshan" (Ratna Mandir at Nirvanbhoomi of first Tirthankar Adinath) The Jain centre of America in New York is creating a unique "Shri Asthapad Mahatirth" made of real gem stones (Ratna Mandir) at its temple.For this project, religious leaders,scholars,friends and artists from Jaipur are Working hard to desing a unique "Ratna Mandir" Which Will be as popular as Ranakpur or DelWada. More than 100 Jain Pratima (IDOLS) are already prepered from Valuable gem stones like Aquamarine, Aventurine, Amethyst, Blue Topez, Crystals, Emerald, Mellette, Ruby Rose Quartz, Tourmaline, Smoky Quartsn etc; at Jaipur. These Pratimas Will be elegantly exhibited in the JAIN PAVALION.

The star attraction of the Jain Pavilion Will be the Ashtapad made of Pure crystal depicting the place of Nirvana kalyanak of Tirthankar Adinath.The Ashtapad Tirth Model carved in crystal is 14.6ft.Wide 12.7ft.height and 5ft. deep Weighing 11 tonnes,perhaps the largest of its kind in the World.Visitors Will get a glimpse of upcoming Nav Graha Temple (9 Tirthankara idols & 9 Graha stones). Shri Munisuvrat Swami Idol 51" height and 41" Wide carved from Sodalite stone-one piece is a beautiful exhibit.108 Jain Pratimas carved from various gemstones namely Emerald, Ruby, Aquamarine, Tourmaline, Amethyst, Kunzite, Morganite, Smoky, Rose Quartz, Malachite and so on Will be displayed. Some of them are rare by any description.

GUJARAT NEWS & FEATURES AGENCY
(MONITORING & PRESS CLIPPING SERVICE)
Fax request for any specific requirement to : H. P. Shah, Editor, GNFA
J/4/41, Akhbarnagar, Nava Wadaj, Ahmedabad-380013. Tel. : 27622591, 27623318(T-F)
Name of Newspaper : Gujarat Samachar (Daily/Weekly) Dt. 9 - 1 - 2005
Place of Publication : Ahmedabad/Surat/Deesa/Patan/Bhavnagar/Valsad/Rajkot

અષ્ટાપદ મહાતીર્થનું રહસ્ય ઉકેલવા વ્યાપક સંશોધનની જરૂર

અમદાવાદ, શનિવાર

જૈનોના ત્રેવીસ તીર્થંકરો જ્યા નિર્વાણ પામ્યા તે પર્વતો ગિરનાર, પાવાપુરી, સમેતશિખર અને ચંપાપુરીનું ઠેકાણું તો મળે છે અને આ તીર્થો જૈનોની યાત્રા અને ભક્તિથી સભર પણ રહે છે. પરંતુ સૌથી પહેલા તીર્થંકર આદિનાથજી ઋષભદેવ જ્યાં નિર્વાણ પામ્યા હતા તે અષ્ટાપદ તીર્થ ક્યાં છે તે આજે પણ એક કોયડો છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આધારભૂત રીતે અષ્ટાપદ તીર્થનો ઉલ્લેખ છે પરંતુ આ તીર્થ ક્યાં છે તે સ્પષ્ટ રીત જાણવા મળી શક્યું નથી. અમદાવાદમાં આજે આ વિષય પર વિમર્શ માટે સેમીનાર યોજવામાં આવ્યો હતો.

ગ્રંથોમાંથી નીકળતી કડી મુજબ અષ્ટાપદ તીર્થ હાલના તિબેટના કૈલાસ માનસરોવર વિસ્તારમાં હોવાનું મનાય છે. ભરત હંસરાજ શાહ નામના ભાઈએ અષ્ટાપદ તીર્થ શોધવા માટે પાછલા વર્ષોમાં ત્રણ વખત કૈલાસ માનસરોવરની મુલાકાત લીધી છે. આજે પરિસંવાદમાં તેમના લીધેલા સંભવિત અષ્ટાપદ તીર્થના ફોટોગ્રાફ બતાવ્યા હતા. તેમનું કહેવું છે કે ૧૯૯૩માં જ્યારે તેઓ સૌ પ્રથમ વખત કૈલાસ યાત્રાએ ગયા ત્યારે તેમને અપાયેલા સરકારી પુસ્તકામાં અષ્ટાપદનો ઉલ્લેખ હતો. તેમણે કૈલાસ યાત્રા દરમિયાન નદી પર્વત જોયા અને તેમને લાગ્યું કે આ કુદરતી નહીં પરંતુ માનવસર્જિત ભપર્વત છે અને શક્ય છે કે અષ્ટાપદ તીર્થ અહી હોય. ઉલ્લેખનીય છે કે નંદી એ તીર્થંકર ઋષભદેવનું લાંછન છે. પોતાની માન્યતા અને શોધને આગળ ચલાવતા તેમણે ૧૯૯૬ અને ૧૯૯૮માં ફરીથી કૈલાસની મુલાકાત લીધી જેમાં તેમણે બીજા યાત્રીઓથી અલગ થઈને એક ગાઈડ લઈ સંશોધન કર્યું. આ માટે તેમણે લેખિત બોન્ડ પણ લખી આપવો પડ્યો. શ્રી શાહે આ વિસ્તારોના પુષ્કળ ફોટોગ્રાફ પણ લીધા છે કે તેમણે આર્કિયોલોજી વિભાગને બતાવ્યા તો વિભાગ તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે આ ફોટામાંના પર્વત કુદરતી રીતે રચાયેલા છે. પરંતુ શ્રી શાહનું કહેવું છે કે જે રીતે ચીલીના પીરામીડ કુદરતી માનવામાં આવતા હતા પરંતુ માનવસર્જિત હોવાનું પછીથી સિદ્ધ થયું છે તેવુંજ આ કિસ્સામાં બનવા જોગ છે. તેમનું કહેવુ છે કે અષ્ટાપદના સ્થળે ઋષભદેવના સો પુત્રો અને દસ હજાર અનુયાયીઓની હાજરી હતી, આ એક વિરાટ તીર્થ ક્ષેત્ર હતું. અહીં બરફમાં હાલ ૭૨ જિનાલયો દટાયેલા પડ્યા હોવાની એક માન્યતા છે.

અષ્ટાપદ તીર્થ આદિ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવજીના પુત્ર ચક્રવર્તી ભરતે સ્થાપ્યું હતું. તેમણે અહી રત્નજડિત મહેલ આંધ્યો હતો જેમાં જૈન તીર્થંકરોની ૨૪ મૂર્તિઓ હતી. આજે યોજાયેલા પરિસંવાદમાં ડો. લતા બોથરાએ તેમના સંશોધનના આધારે એવી માહિતી આપી હતી કે પ્રાચીન સુમેરુ મંદિરો અને અષ્ટાપદ તીર્થના વર્ણન વચ્ચે સામ્યતા જોવા મળે છે. રાજસ્થાનના ભાજપના જૈન સંસદસભ્ય શ્રી પુષ્પ જેને કહ્યું હતું કે પોતે અષ્ટાપદના સંશોધનકામમાં તમામ મદદ કરવા તૈયાર છે. ભારત ચીન મૈત્રી સંઘનો ઉપયોગ માત્ર વ્યાપાર વિષયક વાતો માટે નહીં પણ આવી સાસ્કૃતિક બાબતો માટે પણ થઈ શકે. અષ્ટાપદ માટે કૈલાસ જવા સંશોધકોની ટીમ રવાના થાય તો પોતે પણ તેમાં જોડાવાની તેમજ ચીન સરકાર સાથે વાત કરવા માટે સેતુરૂપ બનવાની તૈયારી બતાવી હતી. જૈન સેન્ટર ઓફ અમેરિકા યોજિત આ પરિસંવાદમાં અષ્ટાપદ તીર્થ વિશે વ્યાપક સંશોધનને પ્રોત્સાહન આપવાનું, આ તીર્થ અંગે શાસ્ત્રાધારિત સંશોધનોને પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત કરવાનું, મે ૨૦૦૬ના અખાત્રીજમાં ન્યૂયોર્કમાં અષ્ટાપદજી મહાતીર્થની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું અને અષ્ટાપદ તીર્થ વિશે જૈનોમાં જાગૃતિ આણવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.

તિબેટના બરફમાં ૭૨ જિનાલયો દટાયેલા હોવાનું મનાય છે. પ્રાચીન સુમેરુ મંદિરો અષ્ટાપદ તીર્થના વર્ણન સાથે મેળ ધરાવે છે.

આમ તો એ આંતરરાષ્ટ્રીય જૈન વેપારમેળો હતો, પણ લોકોને વેપારીઓના સ્ટૉલ્સ કરતાં જૈન મૂર્તિ, જૈન શિલ્પ અને જૈન વારસાની માહિતી આપતો વિભાગ એટલે કે *જૈન પેવિલિયન*માં લટાર મારવાનું વધુ ગમતું હતું.

મુંબઈમાં યોજાઈ ગયેલા *જૈન ઇન્ટરનૅશનલ ટ્રેડ ઑર્ગેનાઇઝેશન (જિતો)*ના આ વેપારમેળાને જોવા હજારો જૈન અને જૈનેતરો ઊમટી પડ્યા હતા. જો કે એમાંના અમુક તો એવા હતા કે એમને માત્ર *જૈન પેવિલિયન*માંની અદ્‌ભુત મૂર્તિ અને ચિત્રો જોવામાં જ રસ હતો.

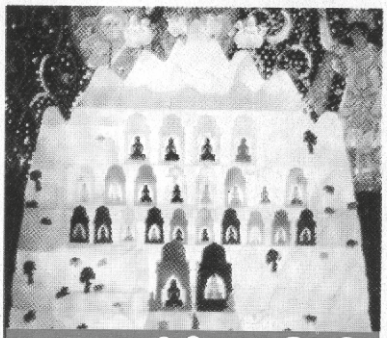

લુપ્ત પહાડની દિવ્ય પ્રતિકૃતિ!

*જૈન પેવિલિયન*માં પ્રદર્શિત અસંખ્ય ચીજોમાં સૌથી આકર્ષણનું કેન્દ્ર અષ્ટપદ પર્વત હતો. જૈનો માટે આ પર્વતનું બહુ ધાર્મિક મહત્ત્વ છે. કૈલાસ માનસરોવર વિસ્તારમાં આ પર્વત હતો, જે અત્યારે લુપ્ત થઈ ગયો છે. એ પર્વત પર જૈનોના પ્રથમ તીર્થંકર આદિનાથ ભગવાનનું નિર્વાણ થયું હતું. એમના નિર્વાણ બાદ એમના પુત્ર ચક્રવર્તી રાજા ભરતે ત્યાં રત્નોનો મહેલ બનાવેલો. મહેલમાં દાખલ થવા માટે આઠ પગથિયાં હતાં એટલે એ *અષ્ટપદ* તરીકે ઓળખાય છે.

દસ ટન વજનવાળા આ અષ્ટપદ પહાડને જયપુરના મોહનોત ઝવેરીબંધુએ તૈયાર કર્યો છે અને અમેરિકાના ન્યુ યૉર્કના દેરાસરમાં એની પ્રતિષ્ઠા થવાની છે.

ચિત્રલેખા સાથે વાત કરતાં રાકેશ મોહનોત કહે છે કે આમ તો અષ્ટપદ પહાડ ઘણા લોકોએ બનાવ્યો છે, પણ શાસ્ત્રોમાં જ્યાં જ્યાં આ તીર્થનો ઉલ્લેખ છે એનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યા બાદ શાસ્ત્રોમાંનાં વર્ણન પ્રમાણે જ અમે અષ્ટપદની રચના કરી છે. બીજું, આટલા મોટા કદનો પહાડ આજ સુધી કોઈએ બનાવ્યો નથી.

એ કહે છે કે અમે પાંચ વર્ષથી અષ્ટપદ તૈયાર કરતા હતા. પહેલાં અમે દસ મૉડેલ બનાવ્યાં અને પછી કામ શરૂ કર્યું. અમે સાધુ-સંતોની સલાહ લીધી છે. ત્રીસ ટનના પથ્થરમાંથી દસ ટનનું આ તીર્થ કોતરવામાં આવ્યું. એની ઊંચાઈ આશરે તેર ફૂટ અને ઊંડાઈ પાંચ ફૂટ જેટલી છે.

શુદ્ધ ક્રિસ્ટલ (સ્ફટિક)માંથી બનાવવામાં આવેલા આ પહાડની પ્રતિકૃતિ પાછળ કેટલાનો ખર્ચ થયો એનો આંકડો રાકેશભાઈ આપવાનું ટાળે છે.

*જૈન પેવિલિયન*માં અમુક રત્ન કે પથ્થરનાં નામ કોઈએ ન સાંભળ્યાં હોય એમાંથી તૈયાર કરવામાં આવેલી મૂર્તિ પણ અહીં પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલી. એ ઉપરાંત, એક્ઝિબિશનમાં બેનમૂન જૈન ચિત્રો અને શિલ્પ જોઈને પણ લોકો ગદ્‌ગદ થઈ ગયેલા.

એક મુલાકાતીએ એવી ટિપ્પણી કરી કે દર વર્ષે વેપારમેળો યોજાય કે ન યોજાય, પણ આવા પ્રદર્શનનો લાભ તો દર વર્ષે અમને મળવો જ જોઈએ.

■ **બિમલ** મહેશ્વરી

अष्ठापद बना आकर्षण का केन्द्र

चेन्नई. अयनावरम कून्नूर हाई रोड पर स्थित जैन दादावाड़ी में शुक्रवार से शुरू हुए तीन दिवसीय जैन इन्टरनेशनल ट्रेड फेयर के तहत जैन पैवेलियन विशेष आकर्षण का केन्द्र बना हुआ है। जैन पैवेलियन में जैन कला एवं संस्कृति को प्रदर्शित किया गया है।

इस पैवेलियन में आठवीं एवं दसवीं शताब्दी की जैन रत्न प्रतिमाएं एवं जैन पेंटिंग को विशेष रूप से सजाया गया है। यह प्रतिमाएं विभिन्न स्थानों से यहां लाई गई है।

चौबीस जैन तीर्थंकरों की करीब 200 से अधिक प्रतिमाएं लोगों के लिए खास आकर्षण का केन्द्र बनी हुई है। मोहनोत जेम्स जयपुर की ओर से ये प्रतिमाएं तैयार की गई हैं। इन मूर्तियों में 160 से अधिक वैरायटी के विभिन्न रत्न एवं उप रत्न काम में लिए गए हैं।

खास बात यह है कि देखने में इनमें से कई मूर्तियां मारबल से बनी प्रतीत होती है लेकिन इनमें कोई भी मूर्ति मारबल से नहीं बनी है।

नवग्रह भी आकर्षण का केन्द्र

वहीं नवग्रह (जैन) भी लोगों के लिए रूचि का विषय बना हुआ है। पदमावती की तीनों प्रतिमाएं क्रिस्टल की बनी हुई है। यहां समूचे विश्व भर का संग्रह रखा हुआ है। विशेष बात यह है कि इसमें भारत का संग्रह एक भी प्रतिमा में नहीं है। अफ्रीका, ब्राजील, पाकिस्तान, अफगानिस्तान, जापान, इंडोनेशिया समेत अन्य देशों से रत्न मंगवाए गए हैं।

बेहतरीन संग्रह

यहां प्रतिमाओं को देखने आए राजस्थान एसोसिएसन के विजय कुमार बाफना ने बताया कि ऐसा संग्रह कहीं देखने को नहीं मिलता। वाकई यह बेहतरीन कलेक्शन है और इसे सभी को देखना चाहिए।

मन को छू रही प्रतिमाएं

सबसे आकर्षक भाग यहां सात फीट का स्फटिक का अष्ठापद है। ऐसा कहा जाता है कि कैलाश मानसरोवर में पहले अष्ठापद था दो लुप्त हो गया। इसके साथ ही यहां अष्ठापद के साथ की कहानियां भी बनाई गई है। इन अष्ठापद में 24 तीर्थंकर की प्रतिमाएं लगी है। यह मनमोहक दृश्य हर आने जाने वाले के मन को छू रहा है। मोहनोत जेम्स के नरेश मोहनोत, दिनेश मोहनोत एवं राकेश मोहनोत इन सभी प्रतिमाओं के बारे में यहां आने वाले दर्शकों को विशेष जानकारी उपलब्ध करा रहे हैं। उन्होंने बताया कि अब तक ऐसी 10 प्रदर्शनियां लगाई जा चुकी हैं। इस प्रदर्शनी स्थल को देखने से मंदिर नुमा रूप ही लगता है।

बीच में एक कतार से सभी 24 तीर्थंकर की प्रतिमाएं एक कतार में सजाई गई है। वहीं दोनों तरफ दीवार के सहारे भी 50-50 प्रतिमाएं रखी गई हैं। यह सभी प्रतिमाएं पन्ना, माणक, नीलम, मोती, पुखराज समेत अन्य की बनी हुई है। इसके अलावा यहां पदमावती देवी की तीन प्रतिमाएं भी रखी गई है।

पारंपरिक तरीके से मनाया पोंगल

ન્યુયોર્ક શહેરમાં ગિરિરાજ અષ્ટાપદજીનું રત્નમંદિર !

લંકાપતિ રાવણ-મંદોદરી પ્રભુ સમક્ષ નૃત્ય દરમ્યાન ભાવવિભોર થયા અને તિર્થંકરનામ કર્મ બાંધ્યુ.

પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી મળતા વર્ણનને આધારે આ અર્વાચીન, અદ્યતન સમયમાં સ્ફટિક પથ્થરમાંથી કોતરીને અષ્ટાપદ પર્વત તૈયાર કરાયો. આ રત્નમંદિરનો સ્ફટિક કુદરતી, પારદર્શક અને પ્રકાશ પસાર થાય તેવા રંગનો છે !

અમેરિકાના ન્યુયોર્ક શહેરમાં અદ્‌ભૂત રત્નમંદિરનો સ્ફટિક અષ્ટાપદ પર્વત જેમાં ૨૪ તિર્શંકરોની મણી-માણેકની મૂર્તિ બિરાજમાન છે.

ન્યુયોર્કની ઈથાગા સ્ટ્રીટમાં આવેલા જૈન સેન્ટર ઓફ અમેરિકા (ન્યુયોર્ક)ના ભવ્ય દેરાસરમાં શ્રી અષ્ટાપદજી મહોત્સવ ઊજવાયો. ૨૦મી જૂન, રવિવારે યોજાયેલો આ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ એ એક આગવો પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ હતો અને એનાં બે કારણ છે. એક છે હિમાલયની ગોદમાં ક્યાંક લુપ્ત થયેલા શ્રી અષ્ટાપદ મહાતીર્થનું પાવન સ્મરણ અને એનું બીજું કારણ છે આ અષ્ટાપદ રત્નમંદિરની અત્યંત મૂલ્યવાન એવી ૨૪ પ્રતિમાઓ.

હિમાલયની ગોદમાં આવેલો આ અષ્ટાપદ પર્વત આજે મળતો નથી. એ પર્વત તે જૈન ધર્મના પ્રથમ તીર્થંકર ભગવાન ઋષભદેવના પુત્ર ભરત ચક્રવર્તીએ અહીં પિતૃસ્મૃતિ રૂપે સિંહનિષદ્યા નામનો અસલી રત્નજડિત મહેલ બનાવ્યો હતો.

આ પર્વતનું નામ અષ્ટાપદ એ માટે પડ્યું કે તેના પર જવા માટે અષ્ટ એટલે આઠ પગ કે ચરણ છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એના રજતાદ્રિ, સ્ફટિકાચલ, હરાદ્રિ જેવાં નામો પ્રાપ્ત થાય છે. પવિત્ર કૈલાસ પર્વતની પાસે માનસરોવર નજીક આવેલું એ અષ્ટાપદતીર્થ આજે અસ્તિત્વમાં નથી.

આજે જૈન સેન્ટર ઓફ અમેરિકા (ન્યુયોર્ક)ના આરાધના ભવનમાં શ્રી અષ્ટાપદ મહાતીર્થ રત્નમંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ રહી છે. ક્યાં હિમાલયની ગોદમાં, ધરતીની અંદર છુપાયેલું અષ્ટાપદ અને ક્યાં અમેરિકાના ન્યુ યોર્ક શહેરની ઈથાકા સ્ટ્રીટમાં સર્જન પામેલું અષ્ટાપદ. એ પ્રાચીન અષ્ટાપદ તીર્થ કેવું હશે, તેની પ્રાચીન ગ્રંથોને આધારે કલ્પના કરવામાં આવી.

ન્યુયોર્કના રત્નમંદિરનો સ્ફટિક કુદરતી, પારદર્શક અને પ્રકાશ પસાર થઈ શકે તેવા રંગમાં પ્રાપ્ત થયો. પરિણામે પર્વત બરફથી છવાયેલો હોય તેવો દેખાવ ઊભો કરી શકાયો. વળી જૈન સેન્ટરના સૌથી ઉપરના માળે બારીઓ અને તેમાંથી આવતા પ્રકાશને કારણે પાછળ ખુલ્લા આકાશનો અનુભવ થઈ શકે તેવી રચના થઈ. એ પછી ઉપલબ્ધ સ્થાન અનુસાર વાસ્તુશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વાસ્તવિક પ્રમાણમાં અષ્ટાપદ મહાતીર્થનો નકશો તૈયાર કરવામાં આવ્યો. પ્રાચીન અષ્ટાપદમાં ચૌમુખી પ્રતિમાઓ હતી, પરંતુ અહીં ન્યુયોર્કમાં જગ્યાની મર્યાદાને કારણે એક દિશામાં પ્રતિમાઓ રાખવામાં આવી. પર્વતની ઊંચાઈ અને પહોળાઈનું પ્રમાણ પણ ઉપલબ્ધ સ્થાન અનુસાર કરવામાં આવ્યું. પ્રાચીન ગ્રંથોના વર્ણનને આધારે ન્યુ યોર્કના આ અષ્ટાપદ રત્નમંદિરમાં એક પછી એક ચાર હરોળમાં તીર્થંકર ભગવાનોની મૂર્તિઓ ગોઠવવામાં આવી અને પર્વતમાં એને માટેના ગોખલાઓ કોતરીને એમાં મૂર્તિ મૂકવામાં આવી.

ન્યુ યોર્કના આ અષ્ટાપદ મહાતીર્થના સમગ્ર અષ્ટાપદ પર્વતનું વજન ૧૦ ટન જેટલું થાય છે. આ અષ્ટાપદ પર્વત બિલ્ઘૌર પથ્થરમાંથી બનેલો છે. એને જુદા જુદા સાઠ ભાગથી જોડીને બનાવવામાં આવ્યો છે. તેમાં પણ અષ્ટાપદ પરનાં સૂર્યકિરણો દર્શાવવા માટે લેસરનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

પર્વતના ઢોળાવનો આકાર અને એની આસપાસનું જીવંત વાતાવરણ પણ રચવામાં આવ્યું છે અને હવે એ અષ્ટાપદ પર્વતનો મનોરમ શિખર પર સુંદર અને કળામય કળશ તેમ જ ધ્વજ મૂકવામાં આવશે.

આ પર્વતના વિભિન્ન આકારના ચોવીસ ગોખલા છે, જે બિલ્ઘૌર, રોઝ ક્વાર્ટસ, ધુનેલ અકીક અને મરગજ વગેરે કીમતી પથ્થરોના બનેલા છે. આમાં બે ઘણા મોટા છે, ચાર મોટા, આઠ મધ્યમ પ્રમાણના અને દસ નાના છે. એક ગોખલામાં બે સ્તંભ અને એક છત્રી છે. આગળના સ્તંભોમાં ચામરધારી પ્રભુભક્તની પ્રભાવક દૃશ્યાવલિ ઉપસાવવામાં આવી છે. ગોખલાઓમાં અત્યંત કમનીય રીતે અષ્ટ પ્રતિહાર્યની કોતરણી છે.

ચોવીસ તીર્થંકરોની ચોવીસ મૂર્તિઓની સાથે એમનાં લાંછનો (પ્રતીકો) પણ કોતરવામાં આવ્યાં છે. આમ જુદા જુદા ચોવીસ રંગના રત્નો જડેલા અમૂલ્ય ચોવીસ મૂર્તિઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ ઉપરાંત કટેલા, સુનેલા, ધુનેલા, પાના, માણેક, મરગજ અને અકીક જેવાં રત્નોથી પણ મૂર્તિઓ બનાવાઈ છે.

રંગીન રત્નોમાં રુચિ રાખનાર આટલાં બધાં વૈવિધ્યમય રત્નો જોઈને તાજ્જુબ થઈ જાય છે. વળી આ રંગીન રત્નોમાં થયેલી મૂર્તિઓની કારીગરીમાં ભારતના જયપુરના કળાકારોનો અનેરો કસબ જોવા મળે છે. આમાં અષ્ટાપદ તીર્થને લગતી આઠ પ્રાચીન કથાઓની અલગ અલગ ત્રિઆયામી (થ્રી-ડાયમેન્શન) ધરાવતી શિલ્પાકૃતિ મળે છે, જેમાં ભગવાન ઋષભદેવનું જન્મકલ્યાણક, એમનાં પારણાં, એમનું સમોવસરણ, ચક્રવર્તી ભરતદેવ, અરીસા મહેલની કથા, ગૌતમસ્વામી દ્વારા તાપસોને ખીરનાં પારણાં, ઉપદેશ આપતા ગૌતમસ્વામી અને નાગકુમારની કથા અહીં શિલ્પમાં જીવંત કરવામાં આવી છે. - ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

મારું-તમારું-આપણું પાટણ

જૈન ધર્મના પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવના નિર્વાણ તીર્થની ન્યુયોર્કમાં પ્રતિષ્ઠા કરાશે

નિર્વાણ તીર્થના ચોક્કસ સ્થળ વિષે વિદ્વાનો અને સંશોધકોનો યોજાયેલો પરિસંવાદ

અમદાવાદ

જૈન ધર્મના ચોવીસ તીર્થંકરો પૈકીના પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનની નિર્વાણ ભૂમિ શ્રી અષ્ટાપદજી મહાતીર્થનું અમેરિકામાં ન્યુયોર્કમાં આવેલ જૈન સેન્ટર ઓફ અમેરિકા દ્વારા આરાધના ભવન સહિત નૂતન જ્ઞાનાલયનું નિર્માણ થનાર છે. આ મહાતીર્થનું હાલ ભારતમાં જયપુર વગેરે સ્થળોએ નિર્માણ કાર્ય તડામાર ચાલી રહ્યું છે.

સેન્ટરે ૧૯૮૧માં નાના પાયે સ્થાનિક જૈનોને ધર્મ આરાધનામાં સહાય કરવા એક નાનકડું દેરાસર પ્રસ્થાપિત કરેલું જેમાંથી-ત્તે આજે એક વટવૃક્ષ સમુ સંકુલ બની ગયું છે. સેન્ટરે વધારાની જમીન મેળવીને શ્રી અષ્ટાપદ મહાતીર્થની ભવ્યતાને સાકાર કરવાના હેતુથી મોટા પાયે મહાતીર્થનું નિર્માણ કરવાનું બીડું ઝડપ્યું છે, જેમાં અનેક જૈન ધર્મીઓ અને વિદ્વાનો સહાય કરી રહ્યા છે અને ઈ.સ. ૨૦૦૬ ના મે મહિનામાં અખાત્રીજના પાવન દિવસે ન્યુયોર્કના આ દેરાસરમાં શ્રી અષ્ટાપદજી મહાતીર્થની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું આયોજન છે.

આ ભગીરથ કાર્યમાં તનમનધનથી કાર્યરત એવા શ્રી. રજનીભાઈ શાહ, સંસદ સભ્ય શ્રી પુષ્પ જૈન, ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ અને શ્રી ભરત હંસરાજ શાહએ ગઈકાલે અમદાવાદમાં ખાસ યોજાયેલ શ્રી અષ્ટાપદ મહાતીર્થ જ્ઞાન-ભક્તિ મહોત્સવ પરિસંવાદમાં આ તીર્થનું મહત્વ સમજાવતાં જણાવ્યું હતું કે જૈન ધર્મના ત્રેવીસ જેટલા તીર્થંકરોની નિર્વાણ ભૂમિ વિષે શાસ્ત્રોમાં પૂરી માહીતી ઉપલબ્ધ છે પરંતુ જૈન ધર્મના પ્રથમ તીર્થંકર એવા શ્રી ઋષભદેવની નિર્વાણ ભૂમિ અષ્ટાપદના સ્થળ વિષે ચોકસાઈપૂર્તકની જાણકારી નથી. જૈન ધર્મના પ્રાચીન મુખ્ય તીર્થોમાં શ્રી અષ્ટાપદ મહાતીર્થ છે. એ હિમાચ્છાદિત હિમાલયના શાંત શિખરો વચ્ચે આવેલું છે. બદ્રીનાથથી ૧૯૮ માઈલ ઉત્તરમાં કૈલાસ પર્વતના રસ્તા પર માનસરોવરથી આશરે ૫-૭ માઈલ દુર આવેલું છે પરંતુ અર્વાચીન સમયના ઈતિહાસમાં શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલા આ તીર્થને એ રૂપમાં કોઈએ નથી જોયું. યાત્રાળુઓ અને સંશોધકો માત્ર એ પર્વત સુધી જાય છે, એવી માન્યતા છે કે આ તીર્થ ધરતીમાં દટાઈ ગયું હશે. શ્રી અષ્ટાપદજી મહાતીર્થના સ્થળને વિષે છેલ્લા કેટલાયે વર્ષોથી વિસ્તૃત પાયા પર સંશોધન થઈ રહ્યું છે અને પ્રસ્થાપિત થઈ ગયું છે કે તે માનસરોવર અને કૈલાસની વચ્ચે આવેલું છે. આ અષ્ટાપદ મહાતીર્થ જ્ઞાન-ભક્તિ મહોત્સવના ભાગરૂપે અષ્ટાપદ અને કૈલાસ એક જ છે કે જુદાજુદા એ વિષે ગઈકાલે અમદાવાદમાં એક વિશિષ્ટ પરિસંવાદ યોજાઈ ગયો. આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદોમાં જૈન ધર્મ વિશેના વ્યાખ્યાતા અને રાષ્ટ્ર સંઘ ખાતેના પૂર્વ રાજદૂત તથા અર્થશાસ્ત્રી ડૉ. એન.પી. જૈને પરિસંવાદને સંબોધતાં જણાવ્યું હતું કે મેં વિદેશોમાં રહેતા અનેક જૈન પરિવારો સાથે કરેલી વાતચીતમાં એક વાત સ્પષ્ટ છે કે દેશની અંદરના કરતા દેશ બહાર વસતા જૈનોએ જૈન સંસ્કૃતિ ટકાવી રાખવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. જ્યાં કે જૈનોએ માત્ર શાકાહારી બની રહેવા ઉપરાંત માનવતાવાદી પણ બનવાનું છે. ખુદ ગાંધીજીને એમના આ શબ્દો રૂપે કરૂણાપ્રધાન, સહિષ્ણુતાપ્રધાન સહિતની અહિંસાનો આશ્રય લઈને સ્વાતંત્ર્યની ચળવળ ચલાવી હતી. પરિસંવાદને અન્ય વિદ્વાનો અને સંશોધકો ડૉ. જીતેન્દ્ર શાહ, શ્રી લલ્લા બોથરા, સરયુ મહેતા, ડૉ. બિપીન દોશી, છાયાબેન શાહ, ડૉ. દીનાનાથ શર્મા, શ્રી નિરંજના વોરા વગેરેએ પત્ર સંબોધન કરીને ભગવાન ઋષભદેવનાં જીવન અને કવનના વિવિધ પ્રસંગોની રજૂઆત કરી હતી.

હઠીસિંહની વાડીમાં અમૂલ્ય હીરા, માણેકની બનેલી

અષ્ટાપદ તીર્થના તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ લોકદર્શન માટે મૂકાઈ

(પ્રતિનિધિ તરફથી) અમદાવાદ,શુક્રવાર

અમેરિકામાં ન્યુયોર્કમાં ઈથાટા સ્ટ્રીટમાં બનાવેલા ભવ્યાતિભવ્ય દેરાસરમાં સ્થાપના કરવા માટે જયપુરના કુશળ કારીગરોએ ત્રણ વરસ સુધી અવિરત પરિશ્રમ તૈયાર કરવામાં આવેલા અષ્ટાપદ તીર્થમાં બિરાજમાન જૈન તીર્થંકરોની સાથે જૈન ધર્મની પ્રેરક કથાઓને સાકાર કરતી અદ્‌ભૂત મૂર્તિઓનું સર્જન કર્યું છે. આ તમામ મૂર્તિઓ હીરા, માણેક, પન્ના,નિલમ, સફીક, એમેરાલ્ડ, ફિરોઝા, ઓપલ, યલ્લો ક્વોરાઈટ, ગ્રીન ક્વોરાઈટ, સોડોલાઈટ,ટાઈગર આઈ, સીટ્રીન, એલેક્ઝાન્ડ્રોજ જેવા અતિ કિંમતી પથ્થરોમાંથી બનાવેલા છે. છથી આઠ ઈંચની અને કેટલાક કિસ્સાઓમાં બારેક ઈંચની અખંડ મૂર્તિઓ તૈયાર કરવામાં આવી છે.

અમદાવાદમાં હઠીસિંહના દેરામાં આવેલા જૈન ઉપાશ્રયમાં આજે સાધ્વી મહારાજને હાથે પૂજા-અર્ચના કરાવ્યા પછી આ પ્રતિમાઓ આગામી રવિવાર સુધી લોકદર્શનાર્થે ખુલ્લી રાખવામાં આવી છે. આ મૂર્તિઓ બનાવવા માટે બ્રાઝિલ અને વિશ્વના અન્ય દેશોમાંથી કિંમતી પથ્થરોની આયાત કરવામાં આવી છે. જયપુરમાં રિયલ સ્ટોનનો બિઝનેસ ધરાવતા અને મૂળ ધાનેરાના વતની રજનિકાંત શાહે આ તમામ મૂર્તિઓ તૈયાર કરાવડાવી છે. ન્યુયોર્ક જૈન સેન્ટરના ઉપક્રમે તેમણે આ કામ પાર પાડ્યું છે. જયપુરના ૧૦૦થી વધુ કારીગરોએ સતત ત્રણ વરસ સુધી પરિશ્રમ કરીને આ અખંડ મૂર્તિઓ તૈયાર કરી છે. આ મૂર્તિઓ તૈયાર કરવા પાછળ કરોડોનો ખર્ચ થયો છે.

આ મૂર્તિઓ દ્વારા જયપુરના કળાકારોએ જૈન ધર્મની નાગકુમાર અને સગરપુત્રની કથા તથા મહાવીર સ્વામીના ઉપદેશની સભા, વરસીતપના પારણા વગેરેને મૂર્તિમંત કરવામાં આવ્યા છે. આ તમામ મૂર્તિઓ અખંડ કિંમતી પથ્થરમાંથી કંડારવામાં આવી છે. એક મૂર્તિ તૈયાર કરતાં છ મહિનાથી માંડીને દોઢ વરસ જેટલો સમય લાગ્યો છે. અંદાજે ૫૦ જેટલી મૂર્તિઓ લોકદર્શનાર્થે મૂકવામાં આવી છે.

જૈન ધર્મના પ્રથમ તીર્થંકર ભગવાન ઋષભદેવના નિર્વાણની ભૂમિ હિમાલયમાં અષ્ટાપદ પર્વત પર આવેલી છે. આ અષ્ટાપદ પર્વત વિશે વ્યાપક સંશોધન ચાલી રહ્યું છે. આ સંશોધન માટે હિમાલય ખુંદી આવેલા ભરતભાઈ શાહ અને ભાઈલાલભાઈ ઝવેરી તેમનું પ્રેઝન્ટેશન અમદાવાદના ટાગોર હોલમાં શનિવારથી યોજાનારા પરિસંવાદમાં રજૂ કરશે. તેમાં દેશના જૈન ધર્મના નિષ્ણાતો અને વિદ્વાનો ભાગ લેશે.

ન્યુયોર્કની ઈથાટા સ્ટ્રીટમાં બાંધવામાં આવેલું અતિભવ્ય દેરાસર અમદાવાદના ડિઝાઈનર અમદાવાદના જ કિરણ ત્રિવેદી અને વીરેન્દ્ર ત્રિવેદી છે. તેમણે કોમ્પ્યુટર ન્યુમરિકલ કંટ્રોલની મદદથી આખા દેરાસરની ડિઝાઈન તૈયાર કરી હતી. આ ડિઝાઈનને આધારે અત્યાધુનિક ઈટાલિયન ટેકનોલોજીની મદદથી અંબાજીના વ્હાઈટ માર્બલમાંથી ચાંગોદરમાં આવેલી ફેક્ટરીમાં ન્યુયોર્કના દેરાસરના માળખાના જુદા જુદા પીસ તૈયાર કરીન કરીને ન્યુયોર્ક મોકલી આપ્યા હતા. ન્યુયોર્કમાં માત્ર ત્રણ જ મહિનામાં આ પૂરજાઓ ફર્નિચરની પાટ્‌સની જેમ જોડી દઈને આખું દેરાસર ત્રણ માળના ટૂંકા ગાળામાં ઊભું કરી દેવામાં આવ્યું હતું.

ધાનેરાના રજનીકાન્ત શાહે ન્યુયોર્ક જૈન સેન્ટર માટે કરોડોના ખર્ચે તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ તૈયાર કરાવી

Reflections

અંતરને આનંદદાયક. ભવભ્રમણની ભ્રમણાને ટાળનારી અલૌકિક પ્રભુજીની પ્રતિમાઓ નયનરમ્ય છે, અને આ જીવનને શાંત સુધારસ પાનારી છે.

– સા. નિત્યોદયાશ્રીજી મ. સા.

અદ્‌ભૂત... શબ્દો ઓછા પડે અને ભાવ વહ્યા કરે. આ કલેક્શન બતાવીને આપણો વૈભવ આપણે જાણી શક્યા. જૈન હોવાનું વધારે અભિમાન થયું. યુવાવર્ગને તમે રસ્તો બતાવ્યો. આભાર, અંતરની શુભેચ્છા.

આ પત્થરની મૂર્તિઓ જાણે સાક્ષાત્ ન હોય તેવો અનુભવ થયો છે. ફક્ત આ મૂર્તિઓને દર્શનીય ન રાખતા આગળ વધીને વંદનીય, તેનાથી આગળ વધીને પૂજનીય બનાવવા પૂરતો પ્રયાસ થાય તો સારું, કારણ ધાતુ/આરસ તો ઘણા પૂજનીય જોયા છે. પણ અલગ-અલગ રત્નોની પ્રતિમા પૂજનીય ઘણી ઓછી જોઈ છે.

– સા. તત્ત્વપૂર્ણાશ્રીજી મ. સા.

સમ્યક્‌દર્શનની શુદ્ધિ કરનાર, પરમતત્ત્વ લગી પહોંચાડનાર પરમાત્માના દર્શન કરી હૈયું અતિઉલ્લસીત બન્યું છે. જે આ પ્રતિમાના દર્શન કરશે તેનું સમ્યગ્‌દર્શન નિર્મળ બનશે.

– સા. રાજચંદ્રાશ્રીજી મ. સા.

કલિયુગના પંચમ આરામાં પણ દેવોની અલૌકિક અદશ્ય સહાયતા ભક્તોને મળે છે, અમે આવી સુંદર, નયનરમ્ય, અદ્‌ભૂત મૂર્તિઓના દર્શન કરીને ભવના આ ફેરામાં ધન્યતા અને શાંતિનો અનુભવ કર્યો. જ્યાં પણ આ મૂર્તિની સ્થાપના થશે. ખરેખર એ ભૂમિ, શહેર, ગામમાં અનંતા પુણ્યના પ્રભાવે આવી મૂર્તિઓના દર્શન કરીને સર્વ જીવો ધન્યતા અનુભવશે.

અદ્‌ભૂત ૮૦ વર્ષની ઉંમરમાં આટલી જુદી-જુદી પાષાણની બનેલી અતિ સુંદર પ્રતિમાઓ જોવાની તક મળી નથી. રજનીભાઈની મહેરબાનીથી જીંદગીમાં ન જોયેલું ખૂબ જ સુંદર પ્રદર્શન જોવા મળ્યું. ખૂબ ખૂબ અનુમોદના.

– શ્રેણિકભાઈ કસ્તુરભાઈ શાહ

જે સ્વપ્ન જોવાનું પણ મુશ્કેલ છે તે સ્વપ્ન અહીં સાકાર થઈ રહયું છે. 'ન ખલુ એવં ભુઅ'- આ કલ્પસૂત્રના શબ્દો અહીં જીવંત બન્યા છે. આપણા ધર્મનું અભિમાન જાગે તેવી સુંદર અને સાકાર કલ્પના.

– વૈરાગ્યરતિવિજય, પ્રશમરતિવિજય

જીંદગીમાં ક્યારેય જોવા ન મળે તેવી મૂર્તિઓનાં મુંબઈવાસીઓએ દર્શન કરી ધન્યતા અનુભવી છે. જયપુરથી મુંબઈ મૂર્તિઓ લાવનાર ભાવિક આત્માઓને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ છે. એમાં સહકાર આપનાર તમામ ભાઈઓ-બહેનો ધન્યવાદને પાત્ર છે આવી ભવ્યમૂર્તિઓનાં દર્શનથી જીવન ધન્ય બન્યું છે મૂર્તિઓ ઘણી સુંદર હતી.,

– યશોદેવસૂરિ

આ કલિકાલના પંચમ આરાના ભરત મહારાજા બની રત્નમય અષ્ટાપદ બનાવવાની તમારી અલૌકિક ભાવનાને જેટલી અનુમોદીએ એટલી ઓછી છે કે જેના દ્વારા કંઈક આત્માઓ દર્શન-વંદન દ્વારા નિર્મલ સમ્યગ્‌દર્શન પ્રાપ્ત કરી લે અને કંઈક આત્માઓ રાવણ જેવી જિનભક્તિ દ્વારા અપ્રતિમ પુણ્યાનુબંધી એવા જિનનામકર્મ નિકાચિત કરવા દ્વારા શ્રેય સાધે... સાથોસાથ તમારી આ યશોગાથા વિશ્વવ્યાપી બની તમારા પરિવારનું શ્રેય સાધનારી બને અને આ વિશ્વમાં જિનશાસનની આન-બાન અને શાન વધારનારી બને એવી ચોવીસ પ્રભુને અંતરની આરઝુ...

ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીજીને મોક્ષ ગયે ૨૫૦૦ વરસ થયા આપણે સૌ ૨૫૦૦ વરસનો ઇતિહાસ વાંચીએ છીએ. હજુ પાંચમા આરાને ૧૮,૫૦૦ વરસ બાકી છે. ૧૮,૫૦૦ વરસના ઇતિહાસમાં પ. પૂ સાહિત્યકલારત્ન આ. શ્રી વિજય યશોદેવસૂરીશ્વરજી મ. સા તથા ડો. શ્રી રજનીભાઈ જેવા શાસનભકતો પાના મુકી રહ્યા છે. તાજેતરમાં વાલકેશ્વર- દેરાસર, ઉપાશ્રયમાં રત્નોની પ્રતિમાઓને દર્શનાર્થે મુકીને ઇતિહાસ સજર્યો છે. દર્શનાર્થે બિરાજમાન કરેલી મૂર્તિઓ સુંદર, આકર્ષક, દેદીપ્યમાન તથા પ્રભાવશાળી હતી. જેમણે એ મૂર્તિઓના દર્શન કર્યા છે તેઓનું જીવન ધન્ય બની ગયું છે.

– જયભદ્રવિજય

પ્રતિમાનાં દર્શન કર્યા પછી અંતરની ઇચ્છા આ પરમાત્માની પ્રતિમા ભારત ભૂમિમાં જ બિરાજમાન થવી જોઇને અને ભારતમાં આવી મૂર્તિનાં દર્શન થવાથી જીવન ધન્ય થઈ ગયું છે અને અમેરિકામાં તો આના દર્શન કર્યા પછી તો આપણને થશે કે આ શું જોયું અને આ શેના દર્શન કર્યા છે? ઓ આ તો અદ્‌ભૂત પ્રતિમાનાં દર્શન કર્યા છે અને તેથી તો આપણુ જીવન ધન્ય બની ગયું.

– મીત દોશી (૧૦ વર્ષ)

Excellent, really hats off to you people. All pratimajis are very very good. No word to say more. keep it up.

મોક્ષમાર્ગની આરાધનામાં તત્પર એવા રજનીભાઈ પરમ તારક પરમાત્માના શાસનને પામેલા સુશ્રાવકોને અવશ્ય રત્નની પ્રતિમા ભરાવવી જ જોઈએ શક્તિ ન હોય તો સોનાની, ચાંદીની અનુક્રમે ઉતરતા માટીની એક અંગુલ પ્રતિમા ભરાવવી જોઈએ. આપ કેટલા પુણ્યશાળી કે આપને સીધા જ રત્નની પ્રતિમા ભરાવવાના મનોરથ જાગ્યા છે પરમાત્માની આજ્ઞા મુજબ જિનપ્રતિમા અને જિનાલય બાંધી પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય બાંધી મોક્ષગામી બનો.

ધરણશાહ અને વિમલ મંત્રીની યાદી અપાવે એવા હે શ્રાવકભાઈ...!

બહુ દીર્ઘ ભવિષ્ય વિચારજો. અત્રે દર્શન કરનારા અને શ્રદ્ધાન્વિત થનારા મહાભાગ્યશાળીનો વર્ગ છે. જૈન શાસનનાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની ઉત્તમતા આ ભૂમિને વરેલી છે. અહિંસાનાં પ્રાણ આ ભૂમિમાં સીંચાયેલા છે. વળી શાશ્વત ગિરિરાજ ઉપર પરમાત્માને બિરાજમાન કરી શ્રાવક જ્યાં વસતા હોય ત્યાંથી દર્શન કરવા જાય. તેમ તમો અમેરિકાથી ઈન્ડીયા દર્શન કરવા પધારશો. આપણા પૂર્વનાં મહાન શ્રાવકોએ મહાન વારસા માટે આર્ય દેશ જ પસંદ કર્યો છે.

સાથે સાથે ઈન્ડીયાનું ઉજ્જવળ ભાવિ નજીકમાં જ દેખાય છે. આ ઈન્ડીયાનું greatest જિનાલય બનશે.

- માલીનીયશાશ્રીજી

આપના મહાભાવોના દર્શન આ રત્નના પ્રતિમાજીઓમાં સકળ સંઘે તથા અમોએ કર્યા. આપણા ઉત્કૃષ્ટ ભાવોથી આવી સુંદર અલૌકિક પ્રતિમાજીઓ બની શકી છે. અમારા એવા સદ્‌ભાગ્ય કે અમને તેમના દર્શન આપે કરાવ્યા. હવે આપને Best of Luck આપીએ છીએ કે આપનું આ ભવ્ય જિનાલય ખૂબ જ સારી રીતે તૈયાર થઈ રહે. તે સાથે અમે સહુ અમારે ત્યાં India માં આવું રત્નની પ્રતિમાજીઓનું જિનાલય આપ બનાવી આપો તેવી વિનંતી કરીએ છીએ. જેથી હંમેશા અષ્ટાપદજીના દર્શન બધાને અનુકૂળ થાય.

ટ્રસ્ટી - શ્રી વાલકેશ્વર દેરાસર
બાબુ અમીચંદજી પનાલાલ.

સાર્થ વિશેષણો જોયતા નહીં જડે,
ભાવ વર્ણન માટે શબ્દો નહીં મળે.
પ્રભુ પ્રતિમા નથી આ સાક્ષાત હશે,
પ્રતીતી એવી અમ સંઘાત રહેશે.
જીવનપર્યંત આ દર્શનના સંભારણા,
રાહ જોઈશું પાવન કરો અમ આંગણા.
અલૌકિક અમુલ્ય તેજસ્વી ભાવકારી,
ઝાંખી છે પરમાત્માની અમ પર ઉપકારી.

- માધુરી શાહ (મુંબઈ)

I am ready and willing to offer all my intellectual support to make this project generate spiritual vibrations in the western world.

- Dr. N. P. Jain

Setting up Ashtapad Maha Tirth in New York is creating history. It will be a spiritual bridge between India & USA/East & West. which will globadise the Jinwani.

કલ્પનામાં પણ કલ્પી ન શકાય તેવા હૈયે વસેલા નાથની અજબ સુંદર મુર્તિ ઘડનાર કલાકારની કલા કારીગીરી હૈયું હચમચાવી દે તેવી રમ્ય છે. આવી અજબ સુંદર મૂર્તિનાં દર્શન કરવાથી અનંતા પાપ કર્મોનો નાશ થઈ ગયો. એવું લાગે છે કે સાક્ષાત્ દેવાધિદેવના દર્શન થઈ રહ્યાં હોય. આ પ્રતિમાના ઘડનારા કલાકારો પણ ધન્ય છે. જેની કલા-કારીગરીથી આપણે આવી પ્રતિમાજીનાં દર્શન કરી શક્યા છીએ.

ભરત મહારાજાએ શ્રી અષ્ટાપદજી પર્વત ઉપર રત્નપ્રતિમાઓ ભરાવી હતી અને જે ઉત્કૃષ્ટ પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું હતું. તેનો આંશિક અનુભવ હૃદયને આજે પુલકિત કરી ગયો. ભવ્યાતિભવ્ય પ્રતિમાઓના દર્શનનું સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું એ પ્રાપ્ત થયું એ અમારા જીવનની સાર્થકતા.

અષ્ટાપદજી પર્વત ઉપર ચક્રવર્તી ભરત મહારાજાએ ૨૪ જિન પ્રતિમાઓ મણિમય ભરાવી હતી. જે સ્તુતિ-સ્તવનમાં ઘણી વખત ગાયું છે આજે એનો સાક્ષાત્કાર થતાં જીવન કૃતકૃત્ય બન્યું એવી અદ્‌ભૂત અનુભૂતિ થઈ.

હે મહાન સુશ્રાવક... તમારું સ્વપ્ન જલ્દીમાં જલ્દી સાકાર બને અને કેઈ આત્માઓનાં હૃદયમાં ધર્મનાં બીજનાં આરોપણ થાય અને જૈન શાસનથી શોભા અને જૈન શાસનનું સત્ય વિશ્વમાં ચારે દિશામાં પ્રસરે એ જ અભ્યર્થના.

ભારત આપણો આર્યદેશ છે. તેની ગૌરવગાથા અખંડિત બને તે રીતે આ મહાન તીર્થની ભાવના રાખજો.

આ ખૂબજ સુંદર પ્રતિમાઓ છે તેના દર્શનનો લાભ લેવાથી અનંતા ભવો સુધરી જાય છે. મનમાં વસી મૂર્તિ મારા દિલમાં વસી મૂર્તિ મને હટવું ના ગમે, ખસવું ના ગમે, જુદાં સવારના, જુદાં બપોરના, સાંજે દેખાવો જુદા સ્વરુપમાં, હરખે ન્યારી તારી મૂર્તિ જુદા સમયે હો પ્યાર જીનવર.

Unique collection. Wonderful presentation. Excellent art and great idea. can be forwarded for "Guiness World Record" competition.

Excellent and marvelous work ! great collection ! To be truthful seeing your collection any man can get the feeling of being a great individual in life and can really believe in god. Thanks a lot for this great discovery of yours.

Divine excellent, Priceless no language can describe this Precious collection of idols & photographs. This priceless precious work should be permanently displayed & exhibited in India forever for the future genenation strictly.

This is real Ashtapadji on earth in Present era, because this generation has never seen Ashtapadji and it seems difficult to find out Ashtapad in Himalayas. so eveybody feel and experience Ashtapad after crossing seven seas in New York - USA.

કુલપાકજીમાં ભરતચક્રીનાં નીલમમાંથી બનેલી પ્રતિમાજીની વાત સાંભળી, ફોર્ટમાં દર્શન કર્યા. પણ આ પરમાત્માનાં તો સાક્ષાત્ દર્શન કરતાં આંખમાંથી હર્ષનાં આંસુ, હૈયામાંથી ભાવપૂર્ણ ઉદ્‌ગાર સરી પડે છે. ધન્ય છે આ મહાન આત્માને... આ કલિકાળમાં જૈફ વયે આ ભાવના... આ પુરુષાર્થ... ખરેખર તમ-મન-ધન સર્વસ્વ પરમાત્માને ચરણે ધર્યું છે.

ધન્ય... ધન્ય.... ધન્ય....

It is one of the 7 wonders of the world. Its like the heaven come true on earth. Though these statues are not in temple but is not less than a holy place.

This Jain Tirthankars and Ashtapad put in wonderful art of carving in 72 different "RATANS" of different countries provides another wonder of the world.

A very brilliant initiative by Jains. Need to involve and reach out to interested people who may not have required qualifications for research work.

"Very nice. God !
I like very very Much".
- Dhrumi (Mumbai) 5 yr.

आपने हम यहां बैठे जीवो को भी दर्शन करवा कर जीवन सफल बनाया । ये प्रतिमाएँ विदेश में जाकर सर्व जीवो को शीघ्रता से शीघ्र घर-घर में शांति एवं मोक्ष प्राप्त करवाए एवं आप और आपके परिजनो को भी अविहड प्रीति हो यह शुभेच्छा।

શબ્દોમાં સમાય નહિ એવું આ મહાન,
કેમ કરી ગાવા મારે તમારા ગુણગાન.
જેનું વર્ણન કરવા અમારી પાસે શબ્દો નથી,
જેને જોઈને આંખોમાં આંજીને કાયમ રાખી શકીએ.
એવી અમારી દૃષ્ટિ નથી. જેના રૂપનું વર્ણન,
કરી શકાય તેવું અમારી પાસે હૃદય નથી.
બધુ ખુબજ સુંદર

"Perfect" in everything. This exhibition will revive the spirit of Jainism. I am proud that I belong to such a great religion. The sculptures are very beautiful and no one else would have done it better. "A tear drop on the cheek of time." -Rabindranath Tagore- is what I would comment on this great architecture. keep it up.

तीर्थंकर परमात्मा का साक्षात् दर्शन जैसा आनंद भगवान की प्रतिमाओं का दर्शन करते हुए हम सेंकडो आत्माएँ सम्यग दर्शन पाएगी वो लाभ सौ. नीरूबेन रजनीभाई को मिल रहा है यह भी हो सकता है कि वो शीघ्र मोक्ष में जानेवाली आत्मा हो एसा महसुस हो रहा है। बस एक ही कामना कर्म तूटे मोक्ष मीले ।

प्रभुजी की प्रतिमाएँ है इतनी न्यारी,
लगती है सबको वो अति प्यारी,
मूर्तियां है सबके मनको हरनारी,
धन्य हो गये आज सब नरनारी।

The arrangement of your group is very beautiful so nicely the facilities are given. This is the eight wonder of the world. Never before I have seen this type of exhibition in life. It is fabulous.

"Very nice God!
I like very very Much"
- **Dhrumi** (Mumbai) *5 yr.*

प्रभुजी की प्रतिमाएं है इतनी न्यारी,
लगती है सबको वो अति प्यारी,
मूर्तियां है सबके मनको हरनारी,
धन्य हो गये आज सब नरनारी ।

आपने हम यहां बैठे जीवो को भी दर्शन करवा कर जीवन सफल बनाया । ये प्रतिमाएं विदेश में जाकर सर्व जीवो को शीघ्रता से शीघ्र घर-घर में शांति एवं मोक्ष प्राप्त करवाए एवं आप और आपके परिजनो को भी अविहाड प्रीति हो यह शुभेच्छा ।

વારંવાર જોઈએ તો પણ મન ન ભરાય,
અંદરથી એક જ તૃષ્ણા રહે... જોયા જ કરું.
...જોયા જ કરું... જીંદગીમાં ફરી કયારેય,
નહિ મળે આવી દુર્લભ વસ્તુના દર્શન.
જીવન ખરેખર ધન્ય બની ગયું.

અતિસુંદર, ખૂબ સરસ, Magnificant.
જે પ્રભુની મૂર્તિ માત્ર આટલી સુંદર હોય તો
પ્રભુ કેવા સુંદર હશે ? ખૂબજ સરસ કલા
તેમજ સાથે પ્રભુતાનો સમન્વય છે. પૃથ્વીના
કણકણમાં પ્રભુ સમાયેલ છે અને તેજ કણોના
સમુહથી બનેલ રત્નોની આ પ્રતિમા જોવાનો
આનંદ અવર્ણનીય છે.

तीर्थंकर परमात्मा का साक्षात् दर्शन जैसा आनंद भगवान की प्रतिमाओं का दर्शन करते हुए हम सेंकडो आत्माएं सम्यग् दर्शन पाएगी वो लाभ सौ. नीरूबेन रजनीभाई को मिल रहा है । यह भी हो सकता है कि वो शीघ्र मोक्ष में जानेवाली आत्मा हो ऐसा महसुस हो रहा है । बस एक ही कामना कर्म तूटे मोक्ष मीले.

Unbelievable to show unity and strength of Jain Community, this type of exhibition is very necessary. It will give popularity of Jain religion.

Chapter 8

Selected Index with Cross Reference

અરિષ્ટનેમિ-પાર્શ્વ-મહાવીર જિન વંદના...

અરિહા અરિટ્ઠનેમી, સમુદ્દભૂવઇ સમુદ્દરયણીસો ।
અસિવાણિ સિવાસૂણૂ, હરેઉ ભવિયાણ નમિરાણં ॥૨૨॥

સમુદ્ર (વિજય)ને આનંદ કરવામાં ચંદ્રરૂપ, શિવાદેવીના પુત્ર અને પરમ દયાળુ એવા હે મોક્ષગામી **અરિષ્ટનેમિ** ભગવંત ! તમને હું નમસ્કાર કરું છું. ૨૨

પાસજિણીસરદેવો, વામાણનંદણો પસંતગિરો ।
રાયાઽસસેણતણુઓ, વિગ્ઘહરો હોજ્જ અમ્હાણં ॥૨૩॥

અશ્વસેન રાજાના કુળમાં ચૂડામણિરૂપ અને વામાદેવીના પુત્ર-એવા હે **પાર્શ્વનાથ** ! તમને નમસ્કાર કરું છું. ૨૩

સિદ્ધત્થભૂવતણઓ, તિસલાહિયયસરરાયહંસસમો ।
ચરમજિણેસો વીરો, અણંતમક્ખયપયં દેજ્જા ॥૨૪॥

સિદ્ધાર્થ રાજાના પુત્ર, ત્રિશલા માતાના હૃદયના આશ્વાસરૂપ અને સિદ્ધિ પ્રાપ્તિના અર્થને સિદ્ધ કરનારા હે **મહાવીર પ્રભુ** ! તમને વંદન કરું છું. ૨૪

Introduction for Index

We have been collecting a lot of literature from the scriptures and books related to Ashtapad. We have also been collecting all the research related material including geology and Kailash. Literature on Tirthankar, Nav-Graha and other Ashtapad Tirths have also been put together. Making of Ashtapad Tirth, model making and details about gemstones have also been added. Many exhibits and seminars were held. Those details including visitors' books have been included. Many photos of various ceremonies and maps from the research tour have been added into these volumes.

A cross reference has been added to the original index of all the articles, chapters and volumes. Then all these material have been coded and each subject or topic has been given a special code letter. The codes given are arranged in an alphabetical order from A to Z. These codes have been further subdivided into sub codes as per specific topics, which is included in the code index. It has the language of the articles and page numbers also. This code index has been given in the beginning of this chapter. This has made the presentation of all the material in a more classified and easier manner and easy to look for any specific subject, article and authors.

Further to make the material collected (9000 pages) more interesting and useful, we have selected few important articles and given them a color shade. We have not printed the master index of all volumes here in the granth, only a list of selected articles with cross reference along with codes in this chapter to make it easier to refer.

Now the master index with cross reference and code index is given in volume XX, chapter 157. To make it more user-friendly this has also been included in a DVD where one can go and filter out article of their choice on any subject.

We have also given a list of authors whose articles have been included in this collection of XX volumes. Each author has been given a specific numerical code to make it easier to identify their articles from all xx volumes.

After chapter VIII we have given a list of books from which all this material has been collected and put together in XX volumes. Some of these granths are also available on www.jainaelibrary.com which reader can refer to.

1
Code Index

A		ASHTAPAD LITERATURE	N		NAV GRAHA
	AA	Analytical Articles		NG	Nav Graha
	AG	General		NP	Pooja/poojan/stuti/stotra
	AS	Articles from Scriptures		NT	Tirthankara
				NZ	Nav Graha Pictures
B		BHARAT			
	BB	Bharat & Bahubali	O		OTHERS - TIRTH AND PAT
	BC	Bharat Chakravarti		OA	Other Ashtapad Tirth
	BR	Bharat & Rushabhdev		OG	General
	BS	Sinha Nishadhya Prasad		OP	Pat
				OT	Tirth-general
C		COLORED GEM STONES			
	CC	Colored Stones description	P		POOJA / POOJAN / AARTI/ TAP
	CE	Energy Field		PA	Adhar Abhishek/Tirthankar pooja & Aarti
	CG	Gem Stones + Graha		PD	Deepvijayji Pooja
	CM	Medicines and Science		PO	Others - General
	CN	Names		PS	Shushil Suriji Pooja
	CP	Paintings		PT	Tap
	CS	Scripture			
	CZ	Stones & Zodiac Signs	Q		STAVAN/STUTI/CHAITYAVANDAN/RAS
				QA	Stavan
D		ADDRESSES/Dictionary		QB	Bhakti geet
	DA	Address of Acharyas		QC	Chaityavandan
	DI	Indologist and resource persons		QS	Stuti
	DJ	Jain scholars		QR	Adinath Ras
	DO	Others			
	DR	Dictionary	R		RUSHABHDEV - ADINATH
	DS	Address of Scholars		RA	Rushabhdev & Ashtapad
				RB	Rushabhdev & Bharat
E		EXHIBITIONS & SEMINARS		RC	Rushabhdev Charitra
	EA	Year 2005 - Ahmedabad-Palitana		RD	Marudevi Mata
	EB	Year-2007- Jito-Mumbai		RF	Rushabh's Family
	EC	Year-2008 - Jito-Mumbai		RG	General
	ED	Year 2005 - Delhi - Kolkata - Jaipur		RH	Rushabhdev and Hastinapur
	EE	Year 2009- Adhar Abhishek Mumbai		RK	Rushabhdev & Kailash
	EF	Year 2010- Bangalore		RM	Marichi
	EI	International Seminars		RN	Nirvana
	EJ	Year 2007 - Jaina Exibit - NJ		RP	Varsi Tap Parna
	EL	Year 2007 - L.A. Temple		RS	Rushabhdev & Shiv
	EM	Year 2003 - Mumbai			
	EN	Seminar Ahmedabad - 2009	S		RELATED STORIES
	EP	Seminar Ahmedabad - 2005		SA	Ajitnath
	ER	Seminar Mumbai - 2009		SC	Sagar Chakravarti Charitra
	ES	Year 2004 - Surat		SN	Nagkumar / Sagar's Son
				SO	Other Stories
F		GEOLOGY		SP	Padliptasuri
	FA	Anatomy of Himalayas		SR	Ravan
	FE	Earthquake in Himalayas		SS	Shreyanshkumar
	FG	Geology & geography			
	FH	Geology of Himalays	T		TIRTHANKARAS
	FI	Geology of glaciers		TB	Biography
	FP	Geological picture plates/maps		TG	General
				TN	Tirthankars Name
G		GAUTAM SWAMI		TS	Samavasaran
	GA	Gautam Swami & Ashtapad			
	GG	General			

	GT	Gautam Swami & Tapas		U		RESEARCH
					UA	Archaeology
H		HISTORY			UB	Ashtapad Research
	HB	Bon Po			UC	Correspondence
	HG	Buddhism			UF	Ashtapad Research Int Foundation
	HH	Hinduism			UG	Geology Report
	HJ	Jainism			UL	Research Letter
	HK	Kailash			UR	Research Articles
	HS	Jainism & Science			US	Satellite Report
	HT	Tibetan History			UT	Tour Report
I		INDEX		V		VISITOR'S BOOK
	IV	Volume I to XX - MASTER INDEX			VA	Year 2005 - Ahmedabad-Palitana
		Volume I Pages from 1 to 393			VB	Visitor's Book
		Volume II Pages from394 to 660			VD	Year 2006 - Delhi - Kolkata - Jaipur
		Volume III Pages from 661 to 1116			VJ	Year 2008 - Jito
		Volume IV Pages from 1117 to 1935			VK	Year 2009 - Adhar Abhishek Mumbai
		Volume V Pages from1936 to 2310			VL	Year 2007 - Jaina - LA
		Volume VI Pages from2311 to 2737			VM	Year 2003- Mumbai
		Volume VII Pages from 2738 to 3189			VN	Year 2010- Bangalore - New York
		Volume VIII Pages from 3190 to 3814			VS	Year 2004-Surat
		Volume IX Pages from 3815 to 4339		W		
		Volume X Pages from 4340 to 4798				REFERENCES
		Volume XI Pages from 4799 to 5265			WA	Master Index sorted Alphabetically
		Volume XII Pages from 5266 to 5708			WB	Reference Books
		Volume XIII Pages from 5709 to 6177			WC	Cross references sorted Codewise
		Volume XIV Pages from 6179 to 6581			WR	Author's References and number
		Volume XV Pages from 6582 to 7079		X		
		Volume XVI Pages from 7081 to 7523				SELECTED LITERATURE
		Volume XVII Pages from 7524 to 7956			XL	Selected literature on Ashtapad
		Volume XVIII Pages from 7957 to 8260			XR	Research related articles
		Volume XIX Pages from 8261 to 8522		Y		
		Volume XX Pages from 8523 to 9100				PAMPHLET AND ARTICLES
	IM	Master Index			YA	Articles / Ashtapad Pustika
					YB	Ashtapad Posters
J		JAIN CENTER OF AMERICA - NY			YP	Pamphlets - Hindi, English, Gujarati
	JA	Adhar Abhishek - Photo Gallery		Z		
	JC	JCA - NY				MAPS, PICTURES, PHOTOS, VIDEOS
	JP	Pratishtha at JCA			ZH	Photos
					ZM	Maps
K		KAILASH			ZP	Pictures
	KA	Kailash Articles				
	KM	Mansarovar				LANGUAGES
	KR	Kailash and Origin of Rivers			E	ENGLISH
	KS	Kailash and Shiv			EG	ENGLISH-GUJARATI
	KY	Yatra			EH	ENGLISH-HINDI
					G	GUJARATI
L		LETTERS			GM	GUJARATI-MARATHI
	LA	Acharya Shri Letters			H	HINDI
	LC	Correspondence			M	MARATHI
	LG	General Letters			O	OTHERS
	LO	Other Literature			P	PRAKRIT
					PE	PRAKRIT-ENGLISH
M		MODEL AND STATUES			PG	PRAKRIT-GUJARATI
	MD	Model Drawings / Designs			S	SANSKRIT
	MM	Models and statues		Note: A to Z - Main Subject code		
	MS	Statue carving		AA - AB etc Sub topic code		
				Volumes, Chapters, Articles are as per Master Index		

2
Selected Index with Cross Reference

Vol.	Chp.	Artic.	Selected Articles	Author's Name	Code	Sub	Lang.	Pg. #
1	1	A	Rushabhdev and Maricchi	Hem chandrachayra-048	R	RM	G	014-018
1	1	A	Bharat Chakravarti & Rushabhdev	Hem chandrachayra-048	B	BR	G	027-035
1	1	A	Rushabhdev Nirvana	Hem chandrachayra-048	R	RN	G	035-040
1	1	A	Bharat Chakravarti	Hem chandrachayra-048	B	BC	G	046-050
1	1	B	Gyan Prakash Deeparnav	Vishwakarma-162	A	AS	G	051-058
1	1	C	Vividh Tirth Kalp-Ashtapadgiri Kalp	Jinprabhsuri-059	A	AS	H	059-066
1	1	D	Nibhand Nischaya-Ashtapad	Kalyanvijayji-205	A	AS	H	067-070
1	1	F	Shri Ashtapad Tirth	Purvacharya rachit-225	A	AS	H	075-083
1	1	G	Shri Ashtapad Kalp	Purvacharya rachit-225	A	AH	H	084-092
1	1	H	Jain Tirth sarvasangrah-Rushabhdev	AanandjiKalyanji Pedhi (prakashak)-232	R	RA	G	094-095
1	2	C	Rushabhdev	Sh. Hastimalji Maharaj-140	R	RC	H	101-121
1	3	A	Rushabhdev Nirvana	Dhaneswar Suriji-33	R	RN	G	135-136
1	3	A	Sinh Nishadhya Prasad	Dhaneswar Suriji-33	B	BS	G	137-138
1	3	A	Bharat Chakravarti	Dhaneswar Suriji-33	B	BC	G	139-142
1	4	A	General	Purnanandsagarji -088	G	GG	G	155-156
1	4	B	Mahamani Chintamani	Purnanandsagarji -088	G	GA	G	157-162
1	4	C	Mahamani Chintamani	Purnanandsagarji -088	G	GA	H	163-165
1	4	D	Hindi-Mahamani Chintamani Gautamswami and Tapas	Purnanandsagarji -088	G	GT	H	166-169
1	5	A	Trishashti Shalaka Purush	Hem chandrachayra-048	S	SN	G	181-188
1	5	C	Vividh tirth kalp Ravan / Mandodari	Jinprabhsuri-059	S	SR	H	193-194
1	6	A	Ashtapadji Pooja (Pooja Sangrah)	Deepvijayji m.s-030	P	PD	G	196-219
1	7	A	Rushabhdev & Ashtapadji	Kumar Pal Desai-073	A	AR	G	289-296
2	9	A	a) Shri Ashtapad - A possibility	Bharat Hansraj Shah-020	A	AH	G	396-400
2	9	B	c) Ashtapad Giri Kalp	Jinprabhsuri-059	A	AS	P	423-425
2	9	B	d) Ashtapad Maha Tirth Kalp	Dharmghoshsuriji-189	A	AS	S	426
2	9	B	f) Jainism in Central Asia & Punjab	Hiralalji Duggar-050	H	HJ	H	434-437

Vol.	Chp.	Artic.	Selected Articles	Author's Name	Code	Sub	Lang.	Pg. #
2	9	B	Picture	Hiralalji-050			H	437
2	9	B	g) Prabodh Tika- Jagchintamani Bhadrankarvijayji	Kalyanvijayji -178	Q	QC	G	438-443
2	9	B	h) Kailash- Mansarovar	Swami Pranavanandji-145			E	444-448
2	9	C	Other General references-Letters	Shajanandji'sletter-137	U	UL	H	464-465
2	9	F	Where is Ashtapad Maha Tirth?	Ramanlal B.Shah-123	A	AA	G	507-514
2	10	A	Ashtapad Kalp	Dharmghoshsuriji-189	A	AS	G	516-522
2	10	G	Ashtapadjini Pooja	Deepvijayji M.S-030	P	PD	G	594-653
3	12	A	Adipooran Indroduction	Jinsenacharya-201	H	HJ	H	708-715
3	12	B	Adipooran Introduction	Mahendrakumar Nyayacharya-080	H	HJ	H	716-724
3	12	C	Tray Strishttam Parva	Mahendrakumar Nyayacharya-080	B	BC	H	725
3	12	C	Kailash and Ashtapad	Mahendrakumar Nyayacharya-080			H	726-730
3	12	C	BharatChakravarti and Samovasaran	Mahendrakumar Nyayacharya-080			H	731-744
3	12	E	Uttar Pooran Mahapuran : Sagar Chakravarti Nu Varnan	Mahendrakumar Nyayacharya-080	S	SC	H	749-756
3	13	F	Research of Ashtapadji	Kumar Pal Desai-073	A	AR	G	827-834
3	13	H	Ashtapad research article	Kumar Pal Desai-073	A	AR	G	859-864
4	21	B	Abstract from "Mandala" : The Cosmos	Martin Brauen-081	F	FG	E	1144-1151
4	21	C	Abstract from "The Sacred Mountain"	John Snelling-063	W	WB	E	1152
4	21	E	Prachin Jain Tirth	Pandit Kalyan Vijayji-106	A	AG	H	1190-1192
4	21	H	Jag Chintamani Chaitya Vandan	Gautamswamiji-193	A	AS	G	1209-1211
4	21	I	Shri Gautam Ashtak	Sakalkirti Bhattarak-230	G	GA	G	1212-1213
4	21	L	Life may have been first in Tibet	The Times of India-148	F	FG	E	1231-1232
4	21	M	Ashtapad Tirth	Baboo Bhai Kadiwala-016	A	AG	GH	1239
4	22	B	1. Kalpa Sutra-T. Rushabhdev	A.Bhadrabahuswami-164	R	RN	PE	1243-1245
4	22	B	3. Jain Mahapuran Kalaparak Adhyayan	P.L.Vaidya-220	R	RS	H	1257-1263
4	22	B	6. Jamboo Dweep Pragnapti	Jamboo Dweep Pragnapti	R	RA	M	1272-1274

Vol.	Chp.	Artic.	Selected Articles	Author's Name	Code	Sub	Lang.	Pg. #
4	22	B	8. Puran Sar Sangrah-1	Sakalkirti Bhattarak-246	R	RN	M	1280-1284
4	22	B	16. Jain Tirtho no Itihas		A	AR	G	1353-1359
4	23	A	Rushabhdev in Jain literature	Devendra Muni-032	R	RG	H	1375-1412
4	23	B	Rushabhdev in vedic literature	Devendra Muni-032	R	RG	H	1413-1445
4	23	B	Rushabhdev in other literature	Devendra Muni-032	R	RG	H	1446-1458
4	24	B	Kailash- Mansarovar	Swami Pranavanandji-145	H	HT	E	1524-1530
4	27	A	Details of slides	exhibition	A	AG	E	1689-1699
4	29	A	List of books on Ashtapad	Kumar Pal Desai-073	W	WB	G	1817-1829
4	29	C	Kailash- list of books	Hiren C. Sampat-051	W	WB	E	1850-1854
4	29	D	Books on Mount Kailash- library of Tibetan works & archives	Pramesh Gandhi MIT-111	W	WB	E	1855-1859
4	29	E	Some references	Pramesh Gandhi MIT-111	W	WR	G	1860-1868
4	29	F	Ashtapad article	M.A. Dhaky-078	A	AR	H	1874-1875
4	29	G	Other references		W	WR	GM	1876-1886
5	31	A	Adi Pooran	Acharya Jinsen-167	A	AS	H	1946-1952
5	31	C	Adi Pooran Part 2	Acharya Jinsen-167	R	RB	H	1954-1956
5	31	E	Shri Ashtapad Kalp	Karpurvijayji-209	A	AS	O	1958-1960
5	31	F	Shri Ashtapad Kalp – Summary	Karpurvijayji-209	A	AH	G	1961-1962
5	32	B	News Paper Report	Newspaper Article-096	E	ES	G	2151-2156
5	33	E	Ashtapad Parvat	Jawahar Shah-055	A	AH	G	2178
5	33	F	Ashtapad Tirth	Dharma Priya-034	A	AH	G	2179
5	35		Various Articles on Shri Ashtapadji	Kumar Pal Desai-073	A	AG		2200-2202
5	35	A	Bhagwad go Mandal Part 1	Bhagwat Sinh-179	A	AG	G	2203-2204
5	35	B	Bhagwad go Mandal Part 3	Bhagwat Sinh-179	A	AG	G	2205-2206
5	35	C	Pictorial Ardh Magadhi Dictionary	Ratanchandraji M.S-228	A	AG	M	2207-2210
5	35	D	Sanskrit English Dictonary	Monier Williams-213	A	AG	E	2211-2212
6	36	C	Bhagwan Shri Adinath	Muniraj Shantivijayji-085	R	RN	G	2400
6	36	C	Bharat Chakravarti	Muniraj Shantivijayji-085	B	BC	G	2401-2405
6	36	F	Rushabhdev and His Family	Devendra Muni-032	R	RF	H	2424-2432

Vol.	Chp.	Artic.	Selected Articles	Author's Name	Code	Sub	Lang.	Pg. #
6	36	G	Shatrunjay Mahatmya	Dhaneswar Suriji-33	R	RC	G	2433-2456
6	37	A	Bharat Charitra Dharma Kathanu Yog	Muni Shri kanayalalji & Dalsukhmalvaniya-218	B	BC	H	2470-2528
6	37	B	Shantranjay Mahatmya	Dhaneswar Suriji-33	B	BC	H	2529-2539
6	37	C	Bharat Chakravarti Shatrunjay Kalp Vruti	Kapoorchand Ranchhoddas Varaiya-070	B	BS	G	2540-2543
6	39	N	Katchh Mahakatchh Story	Hemchandrachayra-048	S	SO	G	2707-2710
6	39	O	Story of Sundari and 98 Brothers	Hemchandrachayra-048	S	SO	G	2711-2716
6	40	A	Some Slokas from Literature		A	AH	O	2718-2719
6	40	D	Where is Ashtapad ?		A	AR	H	2723-2724
6	40	E	Ashtapadavatar	Darshanvijayji, Gunvijayji. Nyayvijayji-187	A	AA	G	2725-2726
7	41	B	Press Reports	Newspaper Article-096	E	EA	G	2756-2770
7	41	C	News Paper Cuttings	Newspaper Article-096	E	EA	G	2771-2778
7	45	A	Karma Yogi & Atma Dharma Praneta Bhagwan Rushabhdev	PremSuman Jain-114	R	RG	H	2944-2948
7	45	B	Adinath in Ved-Puran Tithayan	magazine-079	R	RG	H	2949-2954
7	45	F	Bhagwan Rushabhdev and Bhagwan Shiv	Thomas Parmar-149	R	RS	G	2964-2971
7	45	I	Rushabhdev and Ashtapad	Lata Bothara-076	R	RG	H	2984-2999
7	45	I	Rushabhdev	Hazime Nakamura-044	R	RH	H	3000-3014
7	45	I	Rushabhdev & Ashtapad	Lata Bothara-076	A	AA	H	3015-3073
8	48	B	Past, Present & Future	Kumar Pal Desai-073	A	AG	E	3207-3209
8	48	C	Shri Ashtapad Maha Tirth,	Kumar Pal Desai-073	A	AA	G	3210-3216
8	48	D	Installation ceremony (Pratishtha) Unity in Diversity-	Kumar Pal Desai-073	J	JC	E	3217-3221
8	49	A	Books on Kailash	Swami Bikash Giri-144	W	WB	E	3245-3248
8	49	D	Kailash : Jain Religion	Heinrich Harrer-045	H	HJ	E	3304-3305
8	49	F	Tibet Me Jain Dharma		H	HJ	H	3315
8	51		Gemstones & Graha					3449-3513
8	52	H	Rushabh Dev	Champat Rai Jain-025	R	RG	E	3657-3671

Vol.	Chp.	Artic.	Selected Articles	Author's Name	Code	Sub	Lang.	Pg. #
8	52	A	Jag Chintamani Chaitya Vandan- Prabodh Tika	Bhadrankarvijayji & Kalyan vijayji-178	Q	QC	G	3673-3688
8	56	B	List of references from the book	Lata Bothara-076	W	WR	H	3808-3813
9	61	O	Panchshati Prabandh	Virvijayji-158	A	AS	S	4129
9	61	O	Panchshati Prabandh	Jinprabhsuri-059	A	AS	S	4131
9	61	P	Shri Ashtapad Girikalp	Dharmghoshsuriji-189	A	AS	G	4132-4133
9	61	D	Sacred Mountain	Rusell Jhonson-129	K	KA	E	4087 -4088
9	61	E	Where is Asthapad?	Abhaysagar suriji-003	A	AR	H	4089–4092
9	61	G	Asthapad Design	Ramya Darshan Vijay-089	W	WB	G	4097
9	61	J	Adinath & Ashtapad Research	Lata Bothara-076	K	KY	E	4103-4117
9	61	K	Identity of Rushabh & Shiva	Sadhvi Manjula-131	R	RS	E	4118-4120
9	63	C	Kailash Mansarover Ki Anubhuti	Sandeep Gupt-135	K	KM	H	4256-4265
10	67	A	"Jag- Chintamani Suttam"	Muni MrigendraVijayji-087	Q	QC	G	4351
10	67	C	Ashtapad- A Historical Perspective	Jitendra B.Shah-060	W	WB	G	4355-4363
10	67	D	Adinath Rushabhdev & Ashtapad - 1	Lata Bothara-076	A	AR	H	4364-4368
10	67	E	Adinath Rushabhdev & Ashtapad - 2	Lata Bothara-076	A	AA	EH	4369-4379
10	67	G	Shri Shetrunjay Mahatmya	Dhaneswar Suriji-33	A	AA	G	4392
10	67	J	On the sacredness of Mount Kailash in Indian & Tibetan sources	Andrea Loseries-010	K	KR	E	4396-4407
10	67	M	Jain Dharma and Lord Rushabhdev	GyaniniGyanmati Mataji- 41	H	HJ	E	4413-4424
10	69	D	Hindi & English words in Tibetan lang.		D	DR	E	4484-4486
10	69		List of Tibetologist	Thomas Parmar-149	W	WB	G	4488-4489
10	70	D	Panyas Nandighoshvijay letter	PanyasNandighoshvijayji-108	U	UL	G	4506–4507
10	70	I	The project to find references of Ashtapad in Tibetan Manuscript	Thomas Parmar-149	H	HT	E	4516-4520
10	73	A	Rudra- Shiv- Rushabh	Shantilal K. Shah-138	R	RS	H	4690-4695
11	76	A	Jainism as a pre-Aryan Religion	Radhakrishnan S.-117	H	HJ	E	4807-4811
11	79	J	Geology & Geogrpahy of Mt. Kailash	Mayur B. Desai-082	F	FG	E	4939-4957
11	80	E	Tibetan Words		D	DR	G	5070-5076
12	86	A	Meeting With G.S.I. at Kolkata	Letter	U	UG	E	5467-5473

Vol.	Chp.	Artic.	Selected Articles	Author's Name	Code	Sub	Lang.	Pg. #
12	86	B	Geological Perspective at Kailash Yatra Area In Searches	K.K. Sharma-064	U	UG	E	5474-5494
12	86	D	Archaeological Remote Sensing	Tom Sever-240	U	US	E	5506-5508
13	96	B	Sagar chakravati		S	SC	G	5840-5841
13	96	G	Ashtapad Article	Jitendra B.Shah-060	A	AA	G	5853-5859
15	119	A	Gujarati Article	Kumar Pal Desai-073	Y	YA	G	6959-6972
15	114	A	Search for Jainism's first Tirthankar ends at Mt Kailash	Newspaper Article-096	K	KA	E	6688
15	114	C	Uttarkhand - Ashtapad		A	AR	H	6695-6707
15	114	F	Ashtapad and Satellite	Kumar Pal Desai-073	A	AR	G	6712-6713
15	115	A	Ashtapad project	Narendra Bhandari-093	U	UL	E	6761-6763
15	117	A	Tibetan Words – Translation in Eng.		H	HT	E	6834-6842
15	117	E	Influence of Jainism on Tibetan Liter.		H	HT	E	6873-6878
15	119	A	Gujarati Article	Kumar Pal Desai-073	A	AA	G	6959-6972
16	124	A	Period of Shri Adinath	Jitendra B.Shah-060	A	AA	H	7144–7151
16	124	E	Clues for identifying Ashtapad site	Narendra Bhandari-254	U	UR	E	7277–7305
16	124	F	Shri Ashtapad - A possibility	BharatHansrajShah-020	A	AA	G	7306–7313
16	124	H	Bon and Jain Religion	Prashant Dave-257	U	UR	G	7334–7339
16	124	I	Tibetan Studies	ThomasParmar-149	U	UR	E	7340–7342
16	124	J	Antiquity of Jain religion	Lata Bothara-076	U	UR	H	7343-7352
17	130	E	Bon & Jain Religion	Prashant Dave-257	H	HJ	G	7699-7709
17	131	B	Ancient Tibet - The Yeshe De Project		H	HT	E	7801-7852
17	131	C	Maps of the profound	Jeffrey Hopkins-264	H	HT	E	7853-7860
18	134	E	Ashtapad Research	Kumarpal Desai-073	U	UR		8022
18	136	D	Human Presence in Tibet	Dr.Zang	F	FG		8095-8097
18	137		Gujarati Pamphlet	Dr.R.Shah	Y	YP	G	8130-8181
18	141		Tibetean Studies	Thomas Parmar-149	H	HT	E	8254-8260
20	150	A	Avashyak Niryukti	Samani Kusumpragya	A	AS	P	8533-8543
21	151	B	Pauma Chariyam	Vimalsuri	A	AS		

Vol.	Chp.	Artic.	Selected Articles	Author's Name	Code	Sub	Lang.	Pg. #
21	151	C	Aavashyak Niryukti	Samani Kusumpragya	A	AS	P/H	
21	151	D	Uttradhyayana-Sutra	Kamalsaiyamvijay, Jaykirtisuri	A	AS	S/G	
21	151	E	Trishasti Shalaka Purush Charitra	Sushilvijay	A	AS	H	
21	151	F	Jain Ramayana	Shri Priyadarshan	S	SR	G	
21	151	G	Rushabh Panchashika	Dhanpal Muni	A	AS	S/G	
21	151	H	Ravan Dharnendra Samvad	Jinchandraji M.S.	A	AS	G	
21	151	I	Sthanang Sutra (Pragnavbodh)	Brahmachari Govardhandas	A	AS	G	
21	152	A	Rani Virmati	Shri Manikyasuri	S	SV	G	
21	152	B	Bharat Chakravarti	Dhaneshwarsuri	B	BR	H	

3
Author's list and code

CODE	AUTHOR'S NAME	CODE	AUTHOR'S NAME
1	Abhay Kasliwal	44	Hazime Nakamura
2	Abhayji Jain	45	Heinrich Harrer
3	AbhaySagarsuriji	46	Helen M. Johnson
4	Acharya MahaPragna	47	Hemchandrachayra
5	Ajit Shah	48	Hemchandra Suriji
6	Alex Mckay	49	Hemratna Suriji
7	Alka Chattopadhyaya	50	Hiralalji
8	AmarMuni	51	Hiren C. Sampay
9	Amritlal Tillavala	52	HulasChand Gollcha
10	Andrea Loseries	53	Jamboovijayji Maharaj
11	Ashlesh Shah	54	Jasvantrai J. Busa
12	AtmaVallabh Pooja Sangrah	55	Jawahar Shah
13	Avvai Natarajan	56	Jean Monahan
14	B.C. Gurung	57	Jinchandraji (Bandhutriputi)
15	B.R. Srikanth (mag.)	58	Jinendra Namaskaradi Sangrah
16	Baboobhai Kadiwala	59	Jinprabhsuri
17	Bal Patil (newspaper)	60	Jitendra B. Shah
18	Bal Yogi NeelKanth	61	John Vincent Bellazza
19	Benoy K. Behl (magazine)	62	JohnNobleWilford
20	Bharat Hansraj Shah	63	JohnSnelling
21	Bhavvijayji	64	K.K. Sharma
22	Broughton Coburn & LieslClark	65	K.M. Sadivala
23	Bruno Baumann	66	Kailash Ashram
24	BudhhiSagar Suriji	67	Kala Shah (newspaper)
25	Champat Rai Jain	68	Kalyan magazine
26	Chandanamati Shriji	69	Kamal Sogani
27	Chhaya Shah	70	Kapoorchand Ranchhoddas Varaiya
28	Darshanratnavijayji	71	Chandanbalashriji
29	DarshanSagar Upadhaya	72	Kirit Gosalia
30	Deepvijayji m.s.	73	Kumarpal Desai
31	Devendrakumar Jain	74	Lalit Nahtta
32	Devendra Muni	75	LamchiDas Bhrahmchari
33	Dhaneswarsuriji	76	Lata Bothra
34	Dharma Priya	77	LiuTungSheng
35	Dharmendra M.Master	78	M.A. Dhaky
36	DhirajLal T. Shah	79	Magazine
37	Dr. R. Shah	80	Mahendrakumar Nyayacharya
38	Durlabhvijayji	81	Martin Brauen
39	Flaviu Huber	82	Mayur B.Desai
40	Freny Manecksha (mag)	83	Muni Anant Chandravijay
41	Gyanini Gyanmati Mataji	84	Muni Mahendrakumar
42	Gyanvimalji	85	Muniraj Shantivijayji
43	Harish Johari	86	Muni Shri Couthmalji Maharaj

CODE	AUTHOR'S NAME	CODE	AUTHOR'S NAME
87	Muni Shri MrigendraVijayji	134	Sal Patil
88	Muni Shri Purnanandsagarjim.s.	135	Sandeep Gupt
89	Muni Shri RamyadarshanVijay	136	Saryu Mehta
90	Muni Shri Roopchandji	137	Shajanandji's letter
91	Namkhai Norbu	138	Shantilal Khemchand Shah
92	Nandghosh Suriji	139	Shiv Darsan Adventure
93	Narendra Bhandari	140	Shri Hastimalji Maharaj
94	Navin Juyal	141	Shushil Suriswarji Maharaj
95	Navneet Parekh	142	Sujata S.Shastri
96	NewspaperArticle	143	Swami Anand Bhairav Giri
97	Nilesh D. Nathwani	144	Swami Bikash Giri
98	Nilkanth Das	145	Swami Pranavanandji
99	Niranjanaben Vora	146	T. U. Mehta
100	P. Pandian	147	Tarun Vijayji
101	P.S. Thakker	148	The Times of India
102	Padamchandra Shastri	149	Thomas Parmar
103	Padmavijayji	150	Tikamchand Jain
104	Panalal J.Masalia	151	Toni Huber
105	Pandit Hiralal	152	Upadhyaya Kanaknandi
106	Pandit KalyanVijayji	153	Vaishali Shah
107	Pandit Ramvijaygani	154	Vedavathi B. S.
108	Panyas Shri Nandighoshvijayji	155	Vijaydharmasuri Jain Granthmala
109	Panyas Sushilganiji	156	Vijayanandsuri & Vallabhvijayji
110	PeteWinn	157	Vimal Prakash Jain
111	Pramesh K. Gandhi MIT	158	Virvijayji
112	Pratap Bhogilal	159	Winand M.Callewaert
113	Premal Kapadia	160	Yogesh Kothari
114	Prem Suman Jain	161	Yogeshwar Dutt Dev
115	R.S. Jain	162	Gyan Prakash Deeparnwe-Vishwakarma
116	RadhaKrishnan Pillai	163	Aaryika Chandnamati
117	Radhakrishnan S.	164	Acharya Bhadrabahuswami
118	Radhika Sewak (mag.)	165	Acharya Dharmaghoshsuriji
119	Rajguru Shri Rajeshwaranand	166	Acharya Hastimalji Maharaj
120	Rajkumar Jain	167	Acharya Jinsen
121	Raj Roop Tank	168	Acharya Samantbhadra
122	Rama Jain	169	Acharya shri kunkundswami
123	Ramanlal Bababhai Shah	170	Akshay patel
124	Ramanlal C.Shah	171	Amal Jhaveri
125	Rampura Bhankoda Jain Sangh	172	Amarchandra Nahatta (Vividh Tirth Kalp)
126	Ravi Boothalingam	173	Andre Ticheier
127	Robert Simmons	174	Apna Bharat Pravas Tour operator
128	Roger Bilham	175	August Gansser
129	Rusell Jhonson	176	B.G. Nayar
130	S. Mathur	177	Basant Lal Mukim
131	Sadhvi Manjula	178	Bhadrankarvijayji & Kalyan vijayji
132	Sahjanand Dhanji	179	Bhagwat Sinh
133	Sajjan Jain	180	Bharat K.Shah

CODE	AUTHOR'S NAME	CODE	AUTHOR'S NAME
181	Bhavarlal Nahta (translator)	228	Ratanchandraji Maharaj (editor)
182	Birdhilal Sethi	229	Sadhvi Shri Vachamyamashriji
183	Dr.Mahesh Sharma	230	Samaysundarji
184	Chimanbhai Bhaylalbhai Seth	231	Sammatshikharji Jirnodhar Samiti
185	Chinmayananda	232	Sheth Aanandji-Kalyanji ni Pedhi
186	Danvijayji	233	Shri Surendra Bothra
187	Darshanvijayji, Gunvijayji, Nyayvijayji	234	Subhvir Rasik
188	Dharamchand Shastri	235	Sunandaben Vohra
189	Dharmghoshsuriji	236	Sven Hedin
190	Digital Himalaya	237	Swami Sachitanandji
191	Balbhadra Jain	238	Swami Tapovanam
192	Falguni Zaveri	239	Tenzin Wangyal Rinpoche (1992)
193	Gautamswamiji	240	Tom Sever
194	GeoEye	241	Triten Narbutse
195	Ghasilalji	242	Uday Mahurkar
196	Gyatsho Tshering (director)	243	Vijay Rajendrasuri
197	H.B.Medlicott, Blanford, V.Ball & F.R.Mallet	244	Ram Sharma acharya (Shiv Mahapuran)
198	Himalayan Publication Map House	245	Dahyabhai Derasari
199	J. M. Shah	246	Sakalkirti Bhattarak
200	Jain Atmanand Sabha(Bhavnagar)	247	Phyllis Granoff
201	Jinsenacharya	248	Swami Hansdevji
202	Jivvijayji	249	Lalit Vijayji
203	John Lewis Burik Harat	250	Bhadrankarsuriswarji m.s.
204	Joseph Mcclellan	251	Hemchandrasagarji m.s
205	Kalyanvijayji	252	Ravi Bafana
206	Kamlesh Lulla	253	Dr. Alok Tripathi
207	Kanakraj Palrecha (Mayur)	254	Shashikant Sharma
208	Kanhiyalal Sethiya	255	Vajranatha
209	Karpurvijayji	256	Y.K.Dhangyampa
210	Kshamavijayji	257	Prashant Dave
211	Mahendrakumar Jain	258	Yadubir Rawat
212	Mark W. Williams	259	Dpal Idan tshul khrims
213	Monier Williams	260	Giuseppe Tucci
214	Kavi Gaan	261	Robert Beer
215	Muni Jasvijayji	262	Dr. A. K. Verma
216	Muni Ramsundaren	263	Dr. Bipinbhai Doshi
217	Muni Shri Jayantvijayji	264	Jeffrey Hopkins
218	Shri Kanayalalji & Dalsukhmalvaniya	265	Ms. Sally Walkerman
219	N. C. Sompura	266	Nutan Dhanki
220	P. L. Vaidya (Puspadant rachit)	267	Tenzin Namdak
221	Pandit Ramdayalu Sharma	268	Jigisha Jain
222	Prabhashankar Odadbhai Sompura	269	Archana Parikh
223	PragyaShriji M.S.	270	Bharati Shelat
224	Pratapvijay gani	271	Dr. Zang
225	Purvacharya rachit	272	Muni Hitvardhan Vijayji
226	Radhakrishna Nevatiya	273	Chirantan Muni
227	Ranjansuri dev	274	Rajmal Jain

List of Reference Books

No.	Book Name	Author	Publisher	Year	Lang.
1	23 Tirthankar	Chimanbhai Bhailalbhai	Kirtikarbhai Chunilal Shah, Ahmedabad		G
2	24 Tirthankar charitra	Harshshil Vijayji M.S.	Aatmashrey Prakashan	2028 V.S.	G
3	Aadi Puran - 1	Dr. Pannalal Jain	Bhartiya Gyanpith Prakashan, 10th Edition	2004 A.D.	S/H
4	Aadi Puran - 2	Dr. Pannalal Jain	Bhartiya Gyanpith Prakashan, 10th Edition	2005 A.D.	S/H
5	AagamSutra	Muni Deepratnasagar	Shree Shrutprakashan Nidhi	2001 A.D.	H
6	Aavashyak Niryukti, Part - 1	Samani Kusumprabha	Jain Vishvabharti Sansthan, Iadnu 1st Edition	2001 A.D.	H
7	Abhidhan Rajendra Kosh, Part-1 to 7	Rajendrasuriji M.S.	Abhidhan Rajendra Kosh, Ahmedabad	1986 A.D.	P/S
8	Abhidhan Vyutpatti-Prakriya Kosh -1	Hemchandracharya, Ed. Purnachandravijayji	Jinshashan Aaradhana Trust, 1st Edition	2044 V.S.	G
9	Adinath charitra	Anantchandra Vijayji	Parshva Prakashan, Ahmedabad - 1st Edition	1990 A.D.	G
10	Ashtapad ni Shodhma	Panalal Masalia			G
11	Ashtapad Tirth ni Bhavyatra	Hitvardhanvijayji	Kusum - amrut Trust, Vapi (west) 2nd Edition	2011 A.D.	G
12	Ashtapad Yatra	Lata Bothra	Jain Bhavan, Kolkata	2006 A.D.	H
13	Ashtapad, Sammetshikhar, Girnar tirth na Kalp	Karpurvijayji	Jain Dharma Prasarak Sabha, Bhavnagar	1969 V.S.	G
14	Bhagvad go Mandal - 1	Bhagvatsinghji	Pravin Prakashan, 2nd Edition	1986 A.D.	G
15	Bhagvad go Mandal - 8	Bhagvatsinghji	Pravin Prakashan, 2nd Edition	1986 A.D.	G
16	Bharat na Jain Tirtho no Itihas	Chandulal Jethalal	Mumbai	2034 V.S.	G
17	Bharat Tirth Yatra		Harihar Pustakalay,Surat		G
18	Bhartiya Shilpa Sanhita	Prabhashankar Oghadbhai	Somaiya Publication, Mumbai	1975 A.D.	H
19	Charitavali, Part - 3		Jain Dharma - Prasarak Sabha, Bhavnagar	1962 V.S.	G
20	Chaupanna Purush Chariya	Hemsagar suriji	Motichand Maganbhai Choksi 1st Edition	1969 A.D.	G
21	Dharma-kathanuyog, Part - 1	Ramniklal M. Shah	Aagam Anuyog Trust	2043 V.S.	G
22	Dharma-kathanuyog, Part - 2	Ramniklal M. Shah	Aagam Anuyog Trust	2047 V.S.	G
23	Diparnav	Prabhashankar Sompura	Prabhashankar sompura, Palitana 1st Edition	1960 A.D.	G
24	Gautam Ashtak	—	—		G

No.	Book Name	Author	Publisher	Year	Lang.
25	Gyata Dharma Katha	Pyarchandji	Divyajyot Karyalay, Byavar, Rajasthan		H
26	Himalay ni Padyata	Jamboovijayji	Siddh Bhuvan, Manohar Jain Trust, Ahmedabad	2057 V.S.	G
27	Jain Aagam Sahitya	K.R.Chandra	Prakrut Jain Vidhya - Vikas Fund, Ahmedabad	1992 A.D.	H
28	Jain Darshan	Nyayvijayji	Abhaychandra B. Gandhi, Bhavnagar	1918 A.D.	G
29	Jain Dharma - Aur Uski Prachinatva	Sushilvijayji	Lavanya Jain Gyanmandir, Botad	2010 V.S.	G/H
30	Jain Dharma ka - Maulik Itihas - Part 1	Hastimalji M.s.	Jain Itihas Samiti, Jaipur, 6th Edition	2001 A.D.	H
31	Jain Dharma ka - Maulik Itihas - Part 2	Hastimalji M.s.	Jain Itihas Samiti, Jaipur, 5th Edition	2001 A.D.	H
32	Jain Dharma ni Prachinta- aur Lokmat				G
33	Jain Dharma no Prachin- Sankshipt Itihas Ane - Prabhu Veer Pattavali	Muni Shri Manilalji	Jivanlal C. Sanghvi, Panchbhai ni Pole, Ahmedabad. 1st Edition	1991 V.S.	G
34	Jain Mahapuran : Kalaparak Adhyayan	Kumud Giri	Pashvanath Vidyapith, Varanasi, 1st Edition	1995 A.D.	H
35	Jain Parampara- no Itihas - Part 1	Darshanvijay, Gyanvijay & Nyayvijay	Chandulal L. Parikh Ahmedabad, 1st Edition	1952 A.D.	G
36	Jain Parampara- no Itihas - Part 2	Darshanvijay, Gyanvijay & Nyayvijay	Chandulal L. Parikh Ahmedabad, 1st Edition	1964 A.D.	G
37	Jain Parampara- no Itihas - Part 2	Darshanvijay, Gyanvijay & Nyayvijay	Chandulal L. Parikh Ahmedabad, 1st Edition	1960 A.D.	G
38	Jain Ramayan, Part - 1	Shri PriyaDarshan	Shri Vishvakalyan Prakashan Trust,Mehsana	2030 V.S.	G
39	Jain Tirth Bhumio	Jayantsensuriji	Yashovijayji Jain Granthmala, Bhavnagar	2007 V.S.	G
40	Jain Tirth Sarva - Sangrah- 1 & 2	Ambalal P. Shah	Aanandji kalyanji library Ahmedabad	2010 A.D.	G
41	Jainagam Swadhyay	Dalsukh Malvania	Prakrut Jain Vidhya - Vikas Fund, Ahmedabad	1991 A.D.	G
42	Jamboodiv Pannatti- Sangaho	Balchandra Siddhant Shastri Laxmichand Jain editor	Jain Sanskriti Sanrakshak Sangh 2nd Edition	2004 A.D.	H
43	Jamboodwip Pragnapti- Sutra	Madhukar Muni	2nd Edition	1994 A.D.	H
44	Jamboodwip Pragnapti- Sutra - 1	Kanaiyalalji Maharaj	Akil Bharat S.S. Jain Shashtroddhar samiti 1st Ed.	1977 A.D.	P/H
45	Jamboodwip Pragnapti- Sutra - 2	Kanaiyalalji Maharaj	Akil Bharat S.S. Jain Shashtroddhar samiti 1st Edition	1978 A.D.	P/H

No.	Book Name	Author	Publisher	Year	Lang.
46	Jamboodwip Pragnapti-Sutra - 3	Kanaiyalalji Maharaj	Akil Bharat S.S. Jain Shashtroddhar samiti 1st Edition	1980 A.D.	P/H
47	Jinbhakti	Bhadrankarvijayji	Shri Namaskar Aaradhana Kendra, Palitana 2nd Edition	2033 V.S.	S/G
48	Kailas Mansarovar	Nilesh Nathwani	New Age Books, New Delhi 1st Edition	2009 A.D.	E
49	Kailas Mansarovar	Swami Pranavanand	Media Society, Vastrapur, Ahmedabad	2009 A.D.	G
50	Kailas Mansarovar Yatra	Tarunvijayji	Vision Books, Delhi	1999	G
51	Kalpsutra	Mahopadhyay Vinaysagar	Devandra Raj Mehta, Prakrut Bharti 2nd Edition	1984 A.D.	P/H/G
52	Karpur Kavya Kallol -1-8	Lalit Muni	Karpur Pustkalay,Samau	1989 A.D.	G
53	Labdhinidhan Shree-Gautamswami	Harshbodhivijayji M.S.	Shree Tribhuvanbhanu Charitable Trust 1st Edition	2058 V.S.	G
54	Madhya Asia aur - Punjab Me Jain Dharma	Hiralal Duggad	1st Edition	1979 A.D.	H
55	Maha Puran	P.L. Vaidya	Bhartiya Gyanpith Prakashan 1st Edition	1979 A.D.	P/H
56	Mahamani Chintamani-Guru Gautamswami	Editor - Nandlal Devluk	Arihant Prakashan, Bhavnagar	1996 A.D.	G
57	Mahapuran Khand-1	P.L. Vaidya	Manikchand Digamber Jain Granthmala. 1st Edition	1937 A.D.	H
58	Mahapuran Khand-2	P.L. Vaidya	Bhartiya Gyanpith Prakashan 1st Edition	1979 A.D.	H
59	Mahapuran Khand-3	P.L. Vaidya	Bhartiya Gyanpith Prakashan 1st Edition	1981 A.D.	H
60	Mahapuran Khand-4	P.L. Vaidya	Bhartiya Gyanpith Prakashan 1st Edition	1983 A.D.	H
61	Nal Damayanti Charitra	Muni Akalank Vijayji	Aklank Granthmala, Kapadvanj		G
62	Navgrah	—	Geeta Press, Gorakhpur	2060 V.S.	H
63	Nibandh Nishchay	Kalyanvijayji	Shastra Sangraj , Zalor	2021 V.S.	H
64	Paum Chariya	Hemsagar suriji	Godiji Jain Temple - Paydhuni Trustee Mandal 1st Edition	1970 A.D.	G
65	Paum Chariu	Jinvijayji	Bhartiya Vidya Bhavan, Mumbai 1st Edition	1948 A.D.	H
66	Paumchariyam	Hemsagarsuriji	Shree Godiji Daherasarji-nu Trustimandal, 1st Edition	1970 A.D.	G
67	Paumchariyam - 1	Devendrakumar Jain	Bhartiya Gyanpith Prakashan 1st Edition	1957 A.D.	P/H
68	Paumchariyam - 5	Devendrakumar Jain	Bhartiya Gyanpith Prakashan 1st Edition	1970 A.D.	P/H
69	Pauranik Kathakosh Part- 1/2	Dahyabhai	Granthlok, Ahmedabad	1988 A.D.	G

No.	Book Name	Author	Publisher	Year	Lang.
70	Prabandh Panchshati	Mrugrendra Muniji	Suvasit Sahitya Prakashan, Surat 1st Edition	1968	S
71	Prabodh Tika, Part - 3	Narottamdas Nagindas	Jain Sahitya Vikas Mandal Mumbai	2007	G
72	Pragnavbodh	Brahmachariji - Govardhandasji	Shrimad Rajchandra Mumukshu Mandal, Agas 3rd Edition	1981 A.D.	G
73	Pratimashatak	Translator - Mulchand Nathubhai	Bhimshi Manek, Mumbai		G
74	Puja Sangrah Sarth	—	Shre Namaskar - Aaradhana Trust, 2nd Edition	1978A.D.	G
75	Puran Saar Sangrah	Sakalkirti Bhattarak	—	19th Cen.	S
76	Purva Bharat ki Jain-Tirth Bhumio	Jayantvijayji	Yashovijayji Jain Granthmala, Bhavnagar	2007 A.D.	H
77	Rushabh ni Shobha Hu Shi Kahu ?	Shri Chirantanacharya	Shri Shrutgyan Prasarak-Sabha, Navjivan, Ahmedabad		P/G
78	Rushabhdev-Ek Parishilan	Devendramuni Shastri	Sanmati Gyanpith, Aagra	1967 A.D.	H
79	Sachitra - Ardhmagadhi Kosh -1,4,5	Ratnachandraji Maharaj	Motilal Banarasidas 1st Edition	1923	G/H/E
80	Sachitra Tirthankar - Charitra	Shri Amar Muni	Shrichand Surana, Padma Prakashan, Delhi	2052 V.S.	H
81	Samvasaran Rachana-Tatha, Mathura ka Kankali Tila aur Jain Dharma ki ati Prachinta	Gunsundarvijayji	Divya Darshan Trust, Dholka	2063 V.S.	H
82	Sanskrit - English-Dictionary	Monier -Williams	Oxford - Clarendon Press 1st Edition	1899	S/E
83	Shatrunjay Mahatmya	Dhaneshwarsuriji	Shri Aatmanand Jain Sabha		H
84	Shree Pratikramansutra-Prabodh tika-1	Dhirajlal Tokarshi Shah	Jain Sahitya Vikas mandal, Mumbai, 1st Edition	2007 V.S.	G
85	Shree Rushabh-Panchashika Veer Stuti	Hiralal Kapadia	Jeevanchandra S. Jhaveri, Ahmedabad	1933 A.D	P/S/G
86	Shree Rushabhnath-Charitra	Kapurchand R.Varaiya	Shri Vijay Nemi Vighyan Kastursuri Gyanmandir, Surat	2033 V.S.	G
87	Shree Shatrunjay-Mahatmya	Kanakchandrasuriji	Vishva Mangal Prakashan-Mandir, 3rd Edition	2048 V.S.	G
88	Shri Damayanti Charitra (Nalayan)	Shri Manikyasuri	Shri Jinshashan Aaradhana Trust, Mumbai-2	2056 V.S.	S/G
89	Shri Dhanpal-Panchashika	Karpurvijayji Bhavnagar	Jain Dharma Prasarak Sabha,	1969 V.S.	P/G
90	Tattvatrayi Mimansa	Amarvijayji	Jain Sangh - Sinor 1st Edition	1932 A.D.	G

No.	Book Name	Author	Publisher	Year	Lang.
91	Trishshthi Shalaka-Purush Charitra -1/2	Bhanuchandra Vijayji	Yashendu Prakashan 1st Edition	1972 A.D.	G
92	Trishshthi Shalaka-Purush Charitra -1/2		Jain Prakashan Mandir 5th Edition	2006 A.D.	G
93	Uttradhyayan Sutra	Editor Bhagyesh Vijayji	Sharda Prakashan Kendra, Jinjuvada	2041 V.S.	S
94	Uttradhyayan Sutra, Part - 2	Kanaiyalalji Maharaj	Shantilal Mangaldas, Rajkot 1st Edition	1960 A.D.	S/G
95	Vasudev Hindi	Bhogilal Sandesara	Shree Jain Aatmanand Sabha 1st Edition	2003 V.S.	G
96	Vividh Puja Sangrah		Jain Prakashan Mandir 12th Edition	2036 V.S.	G
97	Vividh Puja Sangrah-1 to 4	Veervijayji etc.	Umedchand Raichand 1st Edition	1929	G
98	Vividh Tirth Kalp	Muni Ratnavijayji	Shree Ranjanvijayji Jain-Pustkalay, 1st Edition	2056 V.S.	G
99	Vividh Tirth Kalp - 1	Jinvijayji	Singhi Jain Gyanpith 1st Edition	1934 A.D.	P